

Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai

Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére

*Kastélyok évszázadai,
évszázadok kastélyai*

*Tanulmányok
a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*

Szerkesztette:
FELD ISTVÁN és SOMORJAY SELYSETTE

Castrum Bene Egyesület
Históriaantik Könyvesház Kiadó
Budapest 2008

A kötet munkatársai:

BAJZIK ZSOLT, Polgármesteri Hivatal, Szombathely, BALÁZSIK TAMÁS, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, BARDOLY ISTVÁN, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, BARTOS GYÖRGY, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest, B. BENKHARD LILLA, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, JUAN CABELLO, Budapest, D. MEZEY ALICE, Budapest, FELD ISTVÁN, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest, FÜLÖP ANDRÁS, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest, G. LÁSZAY JUDIT, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, HARIS ANDREA, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, HORVÁTH RICHÁRD, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, KELÉNYI GYÖRGY, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, KERESZTESSY CSABA, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, KOPPÁNY ANDRÁS, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest, MENTÉNYI KLÁRA, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, MORDOVIN MAXIM, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest, ORBÁN JÁNOS, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, P. KOVÁCS KLÁRA, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, SARKADI MÁRTON, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, SIMON ZOLTÁN, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Miskolc, SISA JÓZSEF, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, SZÓCS PÉTER, Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti, THÜRY LÁSZLÓ, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest

Technikai szerkesztő:

Domokos György

© A kötet kiadója, szerzői és szerkesztői, 2008

Minden jog fenntartva

ISBN 978-963-87259-7-4

Kiadó:

Castrum Bene Egyesület (2025 Visegrád, Fő u. 23.)
Históriaantik Könyvesház Kiadó (1077 Budapest, Almássy tér 16.)

Nyomda:

Bornus Nyomdaipari Kft., Pécs

A címlapon:

Klette Károly, Az alcsúti kastély és parkja, 1830–1840-es évek
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, 9300. T.)

TARTALOMJEGYZÉK

	Koppány Tibor nyolcvan éves	7
HORVÁTH RICHÁRD	Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források	9
FELD ISTVÁN	A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia-villa-aula-vadászkastély-nyaraló a budai hegyekben	21
KOPPÁNY ANDRÁS – SARKADI MÁRTON – THÚRY LÁSZLÓ	A mihályi volt Dőry-kastély. A 2006. és 2008. évi kutatások eredményei	43
B. BENKHARD LILLA	A Bajnai Both család udvarháza. Régészeti kutatások a bajnai Sándor-Metternich-kastélyban, 1995–2004	55
P. KOVÁCS KLÁRA	A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája	75
SIMON ZOLTÁN	A Rákócziak felsővadászi kastélya	91
JUAN CABELLO	A vajai reneszánsz kastély	107
SZŐCS PÉTER	Az aranyosmeggyesi kastély története és kutatása	131
MORDOVIN MAXIM	A mezőorményesi udvarház. Adatok egy elfeledett fejedelmi építkezéshez	145
KELÉNYI GYÖRGY	Két kastély: Köpcsény és Buda. Megjegyzések barokk építészetünkhöz	163
HARIS ANDREA	Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Eszterházy-kastély kiépülése	169
ORBÁN JÁNOS	A sáromberki Teleki-kastély	187
BARTOS GYÖRGY – FÜLÖP ANDRÁS	Kutatások a péceli Ráday-kastélyban (2000–2005)	207
D. MEZEY ALICE	„Castellum” Bajna. A bajnai kastély a 18. században	217
MENTÉNYI KLÁRA	A körmendi Batthyány-kastély. Klasszicizáló késő barokk és klasszicista stílusú építkezések	233
BALÁZSIK TAMÁS	Adatok a fehérvárcsurgói Károlyi-kastély építéstörténetéhez	247
SISA JÓZSEF	József nádor alcsúti kastélya	265
BAJZIK ZSOLT – G. LÁSZAY JUDIT	A csehimindszenti Mesterházy-kastély kutatása	283
BARDOLY ISTVÁN	Sótiszt a kastélyban. Adalékok a vágtapolcai kastély történetéhez	297
KERESZTESSY CSABA – SIMON ZOLTÁN	Gombhoz a kabátot. A fáspusztai Wenckheim-kastély	311
	Koppány Tibor irodalmi munkássága 1999–2008 (Összeállította Bardoly István)	331

(Fotó: Hack Róbert)

Koppány Tibor nyolcvan éves

Jubileumi tanulmánykötetek általában egy szakterület kiemelkedő, egyéniségükkel, személyes szervezésükkel vagy meghatározó jelentőségű műveikkel iskolát, példát teremtő képviselői életének kerek évfordulóira születnek. Igaz, ebben néha az illető által betöltött vezető pozíció is szerepet játszik, sőt egy-egy öntudatos tudós szinte el is várja, hogy kortársai így tisztelegjenek munkássága előtt. Azonban ha valakiről elmondható, hogy e két utóbbi szempont fel sem vethető, akkor az biztosan Koppány Tibor, a szerény tudós építész mintaképe. Nem véletlen, hogy azon kevesek közé tartozik, akik immár egy második „ünnepi kötetet” vehetnek kézbe – benne hús, kivétel nélkül a magyarországi kastélyépítéssel foglalkozó tanulmánnyal.

1998-ban ugyanis a műemléki hivatal – melynek, pályakezdése néhány évét leszámítva, mindvégig munkatársa volt – már ünnepelte tekintélyes jubileumi kötettel, s ez a tény fel is ment bennünket azon, ilyenkor szinte elkerülhetetlen kötelezettség alól, hogy most itt az ünnepelt eddigi munkásságát méltassuk. Emiatt az sem tűnt célszerűnek, hogy ismét egy hagyományos „Festschrift” szülessen a tiszteleti tagját ezzel is köszöntő Castrum Bene Egyesület és az ehhez az anyagi alapokat megteremtő Historiaantik Könyvesház közös vállalkozásában – különböző témák vegyes kavalkádja, s tabula gratulatoria azok nevével, kik nem vállalkoztak tanulmány-írássra vagy nem készültek el vele időben. Ehelyett egy olyan tematikus kötet összeállítására vállalkoztunk, amely a lehetőségek szerint képet ad egy, az ünnepelt személyéhez kötődő szakterület kutatásának állásáról, mintegy összefoglalja azt, amit a különböző tudományterületek képviselői az utóbbi néhány évtizedben – sokszor épp Koppány Tibor vizsgálataiból kiindulva – elértek.

Természetesen tarthatna most itt kezében a Tisztelt Olvasó egy kötetet a Árpád-kori templomépítészet, a késő gótikus és a korai reneszánsz építészet s nem utolsósorban a magyarországi várépítészet nem kevés új kutatási eredményét taglaló írásokkal is, hisz az ünnepelt ezen témákból született dolgozatainak száma több tucatra rúg. Azt hisszük azonban, nem kíván különösebb magyarázatot, hogy miért mégis a kastélyok témáját választottuk – ha szakmai berkekben egy ma divatos közvélemény-kutatásra vállalkoznánk, a többségnek biztosan ez a terület jutna eszébe Koppány Tibor neve és munkássága kapcsán.

Nagy örömünkre szolgál, hogy kérésünkre nagy számban vállalkoztak történészek, művészettörténészek és régészek arra, hogy legújabb kutatási eredményeiket e kötetben tegyék közzé, s így most kastélyépítészetünknek a késő középkortól a 19. századig ívelő tablóját nyújthatjuk át úgy az érdeklődő olvasónak, mint az ünnepeltnek. Különösen fontosnak tartjuk azokat a tanulmányokat, amelyek a ma álló, újkori formát mutató épületek középkori előzményeinek felderítéséről számolnak be. De nem kevésbé jelentősek a 16-17. század emlékeinek sokszor csak a levéltári források beható elemzésein alapuló bemutatása sem, ahogy a barokk és a klasszicista kastélyok és a rájuk vonatkozó adatok itt olvasható új szempontú elemzése is megkerülhetetlen lesz a további kutatások számára. Ki kell emelnünk, hogy a szerzők igen sok esetben már olyan kutatási módszerek – elsősorban az ásatás és a falkutatás – kiterjedt alkalmazásának eredményeiről adhattak számot, melyek még messze nem álltak rendelkezésre Koppány Tibor műemlékes építészeti működése idején.

A középgenerációhoz tartozó szerzők többségének még megadatott, hogy munkatársként sokszor közvetlenül is együtt dolgozhatott az ünnepelttel, de az itt olvasható írások egy tekintélyes részét már egy következő, fiatal kutatónemzedék jegyzi, jelezve, hogy a kastélyok tudományos kutatása – úgy az egyre inkább átjárható határokon belül, mint kívül – a jövőben is folytatódni fog. Úgy tűnik, ebben a „tudós építész” Koppány Tibor által is képviselt, kiveszőben lévő típusa sajnos már egyre kevésbé vesz részt, ő maga azonban – mint ezt 1998 óta született munkáinak jelen kötetben olvasható bibliográfiája is jelzi – még továbbra is számos, minden bizonnyal alapvető munkával gazdagítja a magyar építészet- és művészettörténet irodalmát. Ehhez kívánunk még sok erőt, lelkesedést és főképp egészséget!

A Szerkesztők

Rendszertelenség a rendszerben?

A késő középkori castellumok és az írott források¹

Aligha esünk túlzásba, amikor azt állítjuk, hogy Koppány Tibor – jelen kötet ünnepeltje – eddigi életműve a latin nyelvű forrásokban „castellum” névvel illetett középkori magyarországi kastélyok kutatása terén az elkövetkező kutatógenerációk számára megkerülhetetlen alapot jelent és fog jelenteni a későbbiekben is. Ráadásul abban is biztosak lehetünk, hogy dacára az ünnepelt alapvetően építészeti érdeklődésének, a témát „klasszikus” és „tisztá” történelmi szemszögből (ha létezik egyáltalában ilyen vegytiszta hozzáállás) közelítő vizsgálatok is számos kapaszkodóra akadhatnak műveiben. Dolgozatai és a téma hazai legfontosabb kézikönyve – ideillően: kváderköve –, a kastély-adattár² ismeretében nyugodtan kimondhatjuk: a castellumok tárgykörében döbbenetes újdonságokkal mostanság aligha állhatunk elő, csupán a Koppány Tibor által megrajzolt képet tehetjük színesebbé egy-két ecsetvonással vagy épp vitakozhatunk néhány megállapításával.

Nos, jelen rövid dolgozat a fenti megfontolások figyelembevételével nem is vállalkozik részkérdések kimerítő tárgyalására. Ugyanakkor arra kiváló lehetőség kínálkozik, hogy a középkori magyarországi castellumokra, azaz épp a Koppány által definiált középkori kastélyokra vonatkozó írott források saját szemüvegén keresztül az eddigi kutatások néhány – vállaltan szubjektív módon együvé válogatott – eredményét áttekintsük, és esetleges kisebb kiegészítésekre, talán vitát gerjesztő elemek beemelésére is sort keríthessünk. Mindezt két nagyobb, jól körülhatárolható témakör keretei között célszerű megejteni.

1. Az elnevezés problematikája³

Ha írott források vizsgálatáról van szó, legfontosabb feladataink egyike a korabeli terminológia feltárása és lehetséges megértése. Idevágó mondandónkat hamarjában egy határozott elválasztással kell kezdenünk. Különbséget kell tennünk ugyanis a castellumok korabeli (azaz 1526 előtti forrásokban tetten érhető) és modern (azaz a szakirodalomban föltűnő) megnevezései, alkalmasint „definíciói” között. A kettő közt tudniillik néha nincs érzékelhető párhuzam. Miről is van szó? Arról, hogy főképp Koppány Tibor, de mások kutatásai alapján is, ma már biztosak lehetünk abban, hogy a középkor századaiban szinte bármilyen, akár igen csekély erődítettséget fölmutatni képes vagy azt majdhogynem nélkülöző objektumot nevezhettek castellumnak. Számos példa hozható erre.⁴ Ugyanakkor akad olyan eset is, amikor „egyszerű” udvarházként (*domus nobilitaris*) ismert épületek kerülnek elénk néhány alkalommal castellumként. Ilyet találhatunk akár Mérgesen (Győr m.),⁵ Sároson (Küküllő m.),⁶ Teremhegyen (Baranya m.),⁷ voltaképpen a Magyar Királyság egész területén. Ezeket túl pedig fölvo-nultathatóak azok az esetek, amikor klasszikus, általában castrum néven ismert erősségek fordulnak elő castellum név mögé rejtőzve, amint azt a kései középkorból Bukóc (Ung m.),⁸ Gönyű (Győr m.),⁹ Rakonok (Körös m.),¹⁰ vagy Sztropkó (Zemplén m.)¹¹ példája szépen mutatja. Természetesen példáink

1 A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00076/05. sz.) és az OTKA (T 48460. és K 63445. sz.) pályázatai támogatták. A kézirat elkészítése során tett hasznos észrevételeiért C. Tóth Norbertnek, Feld Istvánnak és Neumann Tibornak tartozom köszönettel.

2 KOPPÁNY 1999.

3 A kérdéshez korábban: HORVÁTH 2006. 59–71.

4 KOPPÁNY 1999. 15., FELD 2000. 15–17.

5 DL 14072., DL 17860., valamint KOPPÁNY 1999. 179.

6 GÜNDISCH 1981. 200.

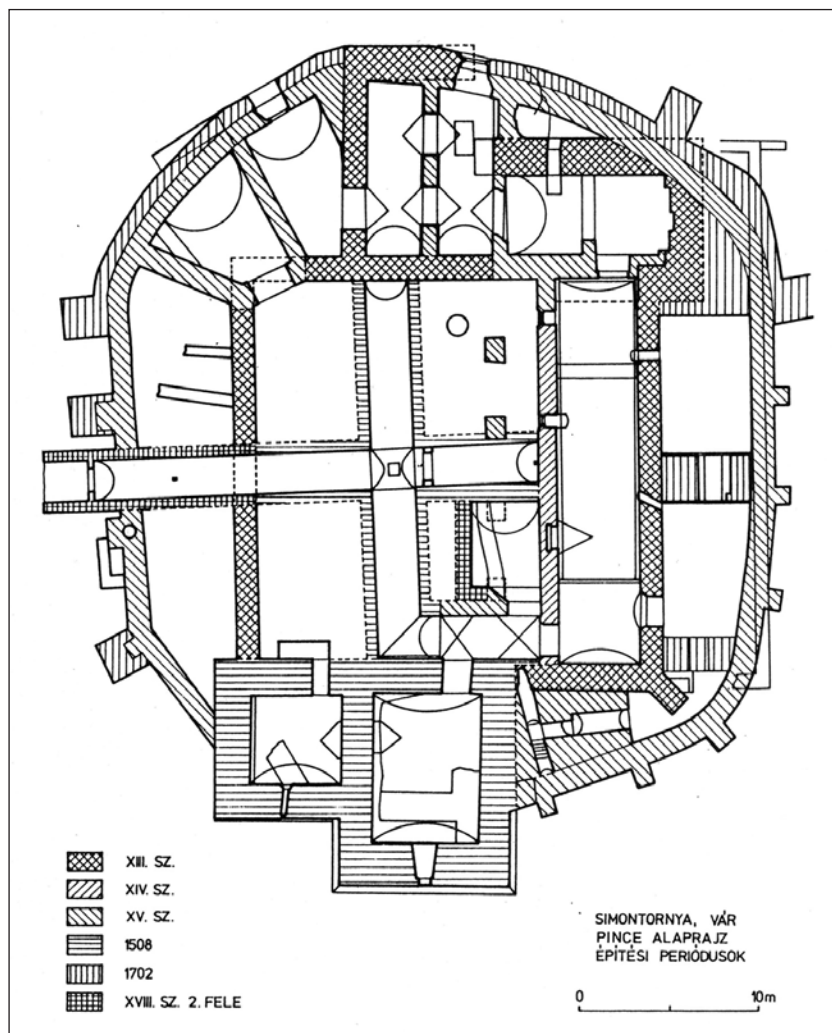
7 HORVÁTH 2006. 71.

8 1484: castellum, DF 210989. – 1506: castrum, DF 212328. – 1520: castellum, DF 263571.

9 1433: castrum, Héderváry Oklt. I. 175. – 1439: castrum, uo. I. 294. – 1443: castellum, uo. I. 209. – 1447: castrum, uo. I. 249., vö: KOPPÁNY 1999. 149.

10 1488: castrum, DL 71304. – 1518: castellum, DF 262019.

11 1492: castellum seu Fortalitium, DL 19811. – 1493: castrum, DL 20076.

1. Simontornya várának építési periódusai (pincszint)

(HORLER MIKLÓS: A johanniták és a korai magyar vártípus. In: *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 144.)

közül azok a jelentékenyebbek, amik előbb szerepelnek várként, s csak azután kastélyként, hisz a fordított eset, azaz a kastélyok utólagos megerősítése, gyakori lehetett a töröktől veszélyeztetett Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon. Alighanem azt sem kell itt bővebben kifejteni, hogy a megnevezési formákat tartalmazó oklevelek kiadóinak ismerete, vizsgálata sem mellőzhető a terminológia kutatásakor. Lévén nem mindegy, hogy az épület megjelölésekor a „hivatalos”, általánosan ismert vagy elfogadott nézetet képviselő királyi, esetleg nagybírói oklevéllel van-e dolgunk, avagy épp a birtokos, netán az egyik közeli hiteleshely kiadványával. Számos olyan erősséget ismerünk, amelyek királyi oklevelekben minden esetben castrumként fordulnak elő, míg castellum-előfordulásukat például hiteleshelyhez köthetjük. Ekkor tehát a terminológiai következetlenség a különféle oklevélkiadókra, illetőleg azoknak a nevezett objektumról alkotott véleményére vezethető vissza. Ehelyütt máris témánk első sarkalatos pontjához érkeztünk!

A magyarországi kutatás eddig az efféle – nem túl nagy számú, de mégsem elhanyagolható mennyiségben ránk maradt – egyes, castellumokkal tarkított említéseket jobbra külhoni oklevélkiadók vagy késő középkori okleveleknél a humanista hatás eredményének tekintette.¹² Mindezzel nem is lenne baj, hogyha csupán egyetlen, minden kétséget kizáróan a kései középkorban hazánk területén is kimutatható humanista hatással magyarázható adatokat ismernénk. Ellenben Csicsva 1334. évi, illetőleg Simontornya 1345. évi castellum-neve, dacára annak, hogy mindkét épület ezt megelőzően és a későbbiekben is vitathatatlanul castrumként olvasható az oklevelekben, mindenképp gondolkodóba ejtheti az érdeklődőt.¹³ Eszerint a castellum név az Anjou-korban bizonyos esetekben különösebb értelmezésbéli zavar nélkül „kiválthatta” a castrum névalakot? Azt, hogy a 14. században külföldi vagy humanista hatás munkált volna a fönti oklevelek kiállításá mögött, indokolatlan lenne föltételeznünk. Sokkal inkább egyfajta laza, s talán nem is egészen megmagyarázhatatlan fogalomhasználat tanúi lehetünk, ami a későbbi korokban is megfigyelhető. Lássuk röviden az idevágó példákat.

¹² KOPPÁNY 1999. 43–44.

¹³ Csicsvánál ráadásul az oklevélben egyszerre fordul elő szinonim értelemben a castrum és a castellum! AO. III. 101. Az oklevél ismeretéről Zsoldos Attilának tartozom köszönettel. – Simontornya: C. TÓTH 2000. 96/17.

Első lépésként azt biztosra vehetjük – s ezt fontos hangsúlyozottan kiemelni –, hogy a 14–15. század embere és persze a királyi hatalom is az esetek többségében valamilyen módon határvonalat tudott és akart is húzni udvarház-castellum és persze castellum-castrum közé. Az, hogy a modern kor kutatói ezt a választóvonalat – akár építészeti alapon, mint épp Koppány Tibor,¹⁴ akár példának okáért az épületek fegyverrel való ellátottsága nyomán, mint Kubinyi András¹⁵ –, meghatározni legfőljebb részlegesen voltak képesek, nem a középkori szemlélet hibája, de még talán nem is a modern koré. A terminológiai „zűrzavar” nem magyarországi sajátosság.¹⁶ Ugyanígy kevés „rendszerépítésre” följogosító eredményt hozott (legalább is a castrum és castellum fogalom-pár elkülönítése terén) ezen épületek topográfiai, művészeti jellegzetességeinek, valamint rezidencia-szeretének beható vizsgálata.¹⁷ Nos, a bölcsek kövének hiányában e sorok írója sem vállalkozik a kérdés végleges megoldására, csupán egy lehetséges további szempontra szeretné a figyelmet ráirányítani. A bizonytalanság tehát megmarad a későbbi kutatók számára is!

Bizonytalanság ide vagy oda, amint azt említettem, vár és kastély között Mohács előtt általában érezték, ismerték a különbséget. Hogy ez min alapulhatott, arra még visszatérünk, de ezen elválasztó jellegű megfigyelések léte az elégségesnél lényegesen nagyobb számú példával minden kétséget kizáróan bizonyítható.¹⁸ Az egyedi eseteken túl ráadásul mindezt hathatósan támogatja a késő középkori törvények szövegezése is, ahol vár és kastély (castrum és castellum) megkülönböztetése folyamatosan megfigyelhető.¹⁹ Ugyanakkor az elmondottakkal szoros párhuzamban arról sem feledkezhetünk meg, hogy nem kevés afféle példát is citálhatunk, melyek alapján vár-udvarház-castellum fogalma bizony elég szabadon kezeltek. A rendelkezésre álló terjedelem okán ezek tételes elősorolása alighanem meddő szöszaporítás lenne.²⁰ A figyelem felhívása létezésükre csupán azért indokolt, mert bár láthatóan maguk egyfajta szabályosságot, tendenciát erősítő kivételek a középkori castrumok és castellumok határozottan tűző különállását igazoló források sokasága között, néha mégis komoly értelmezési, fogalmi zavart okozhatnak a kései kutatóknak.

Alaposabban megvizsgálva ezeket a „fogalmi zavarokat”, mégsem kell a teljes bizonytalanságból fakadó sötét homályban ténferegnyünk. Jól látszik ugyanis: oly alkalmakkor, amikor többé-kevésbé állandó névvel, vagyis castrum vagy castellum megjelöléssel illetett épület elnevezésében ingadozást érzékelhetünk, zömmel két ok háttérbeli létét mutathatjuk ki. A társadalmiét vagy a politikaiét. S hogy pontosan mi is értendő jelen esetben e két korántsem szűk jelentéstartományú fogalom mögött, érdemes konkrét példával megvilágítani. Lássuk először a társadalmiét. Afelől kétségeink sem lehetnek, hogy vár- vagy kastélybirtokosnak lenni a középkori magyar nemesi társadalomban a legelőkelőbbek közé való tartozást jelentette. Ennek jelentőségét, a kortársak erről vallott felfogását igazolni is tudjuk okleveles adatokkal.²¹ Ez a gondolkodásmód alighanem néhányszor kihathatott az épületeiket megnevező birtokosokra vagy hiteleshelyi, kancelláriai nótáriusokra. A birtokosok hasonulni szerettek volna a náluknál előkelőbb társadalmi réteghez, ami persze természetes emberi magatartásforma úgy a középkorban, mint a későbbi évszázadok folyamán. Az iménti Küküllő megyei sárosi példánk is ebben lelheti magyarázatát: a nemesi társadalom hierarchiájában előrébb lépő, királyi vár- és városkapitányra kinevezett Héderfai István korábbi udvarházát kezdte kastélynak nevezni. Azaz a birtokos tekintélyével lakóhelye, rezidenciája tekintélye is emelkedett, s ez a „divatosabb, modernebb” névben

14 KOPPÁNY 1999. passim.

15 KUBINYI 1992. 68–69.

16 Vö. pl. COULSON 2003. 49–63., ill. passim.

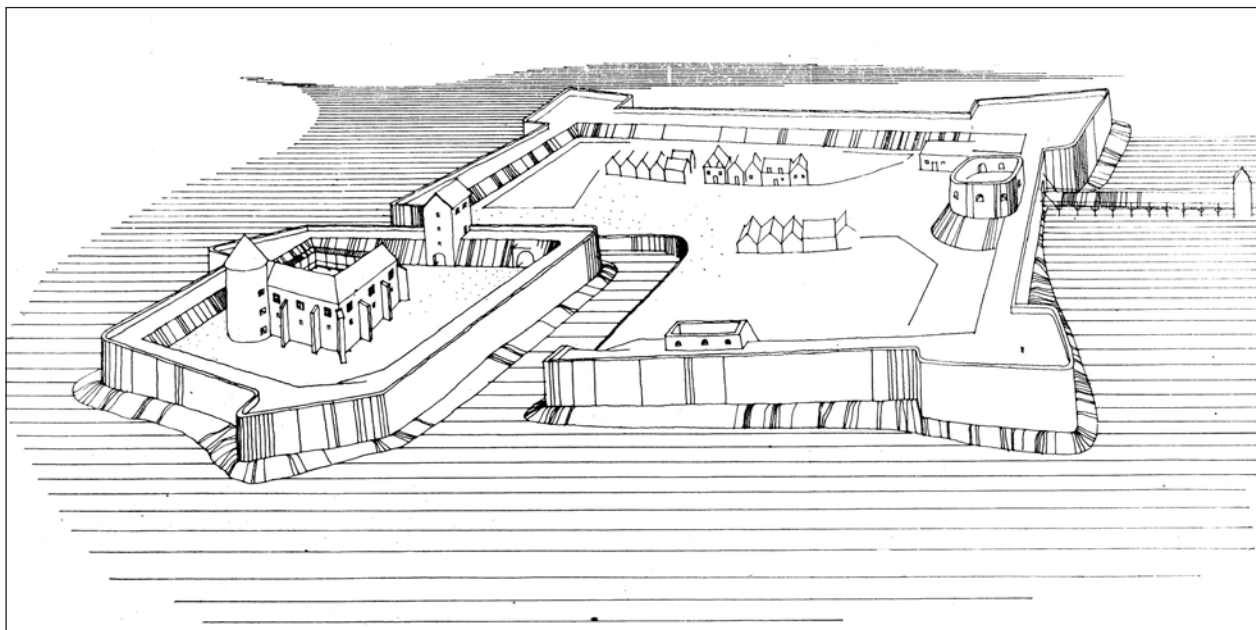
17 KUBINYI 1985. 619–623., valamint KUBINYI 1991. 212., 219. Egyébiránt itt Kubinyi is utal a castrum és castellum elválasztása terén az esetleges erődítettésgbeli, azaz építészeti különbözőségekre, igaz csupán feltételesen! Uo. 212.

18 HORVÁTH 2006. 65–66. – Az okleveles adatokból csupán illusztráció gyanánt idézhetjük 1482-ből Laki Tűz János panaszát, amelyben darnóci vára területén épített kastély elleni hatalmaskodásról számolt be. „...castellum prefati domini Iohannis Thwz intra metas possessionis prefati castrum Darnowcz erectum in comitatu Crisiensi existens obsedissent...” DF 275093. Ugyancsak ide citálhatjuk Mátyás király egy 1489-es oklevelét, amely szerint többek közt Holics várát (castrum) és Sztrázsa kastélyt (castellum) adományozta Cobor Imrének és Mártonnak. DF 266064.

19 Pl.: DRH. 85. (1458/6. tc.), 205–206. (1472/1-2. tc.), CJH. 600. (1498/10. tc.), 652. (1500/17. tc.)

20 Vö. pl. a 4–10. lábjegyzetnél idézettek.

21 Ékes példája ennek Farkasdi György, Pozsony 1450. évi elfoglalójának válasza a városbeliek azon kérdésére, miszerint kinek a nevében tartja kezén a várat? Farkasdi válaszképp elmondta, hogy maga sokáig volt familiáris, de most úr akar lenni, azaz a várat megtartja. Tehát az igazi „úr” (Herr): a várbirtokos úr! PÁLOSFALVI 2004. 217–218. – Ugyancsak ide kívánczik az ország északnyugati régiójában igazolhatóan meglévő, igencsak következetesnek látszó „egregius dominus” címzés-használat a vár- és kastélybirtokosoknak szóló oklevelekben: NEUMANN 2007. 9.

2. Sziget vára a 16. század közepén, balra a középkori eredetű „belsővár”. Erdei Ferenc rekonstrukciós kísérlete (GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak. Budapest, 1968. 267.)

is megmutatkozott.²² Mindazonáltal a rendelkezésünkre álló, e témakört érintő példák lényegében a curia-castellum fogalmi párosra szűkülnek. A castrum-castellum pár esetében effélére lényegesen ritkábban akadhatunk, ami megint csak annak lehet eredménye, hogy a két utóbbi épülettípus közti különbségtétel a korban határozottabb volt, mint a castellumok és udvarházak közti meglehetősen lazának látszó határvonal.

A politikai indíttatású „átnevezésekre” még az előzőeknél is könnyebb példát találni a honi okleveles anyagban. Királyaink abbéli előjoguknál fogva, hogy várak, kastélyok elvileg engedélyük nélkül nem épülhettek az országban, alkalomadtán komoly ütőkártyákkal rendelkezhetek az erősségek milyenségének meghatározása terén. Amikor ugyanis aktuális érdekeik megkívánták, könnyedén adtak eredetileg engedély nélkül épült erősségnek, pontosabban azok birtokosának, utólagos hozzájárulást az objektum fönmaradásához.²³ E helyzet fordítottja viszont még az említetteknel is szélesebb lehetőségeket nyújtott politikai megtorlások idején. Ismert példája ennek az 1471. évi Mátyás király elleni ún. Vitéz-féle lázadást követő büntető törvénycikkek megszületése, majd végrehajtása. Az ezekben említett, s lerontásra ítélt Gelénes castellumának esete igen beszédes. A középkor évszázadaiból egyedül ez az egyetlen forráshely említi tudniillik az itteni kastélyt, ráadásul bonyolítja a kérdést, hogy a település Vámosatya felé eső határában egykori erősség romjai állnak napjainkban is. Első pillantásra könnyen azonosíthatónak tűnik a gelénesi castellum és a rom, de az ott folyt régészeti ásatás igazolta, hogy a várhelyet nem a Gelénes birtokló Uporiak kastélyával, sokkal inkább az Atyán később birtokos Büdiek XVI. század első felében (1547 előtt) emelt várával azonosíthatjuk. A régészeti kutatás ugyanis középkori leletanyagot nem tudott kimutatni az épület területén, s az írott forrásanyag alapján sem ismerünk kastélyt a településen, az előbbi 1471. évi törvényhely kivételével. Ehhez azt érdemes még hozzátenni, hogy az egykori Upori jószágok 1474-es, 1487-es és 1511-es felsorolásakor Gelénesen nem említenek kastélyt, de még csak udvarházat sem.²⁴ Sőt 1472-ben, a megismételt várombolási törvénycikkben Upori László erősségei közül csak a valóban erődítésekkel bíró és 1471 előtt is várként szereplő Abara fordul elő, Gelénes már nem.²⁵ Ha ez utóbbi településen erődítmény

22 Vö. az 6. jegyzettel.

23 Pl.: DRH 144–145. (1464/8. tc.)

24 1474: DF 266524. – 1487: Melczer Oklt. 113–114. – 1511: DF 263961.

25 Abara várára: 1468: DL 16686. – 1470: DF 223353.

létezett volna, akkor az abaraihoz hasonlóan bizonyára ennek lerontását is említette volna a király. Következésképpen más lehetőség nem marad, mint a mára nyomtalanul eltűnt, de írott adatokkal igazolható gelénesi Upori udvarház és a törvényben emlegetett kastély azonosítása, amint arra az atyai vár régész kutatói a fenti adatok ismeretében rá is mutattak.²⁶ Az 1471. évi, Mátyás ellenes lázadásban részes Upori László elítélése után az udvar tehát nem tett mást, mint az épületek – legfőljebb hevenyészett – erősítéseit túlozta el, amikor beemelte őket a lerontandó erősségek sorába. Az elmondottak annak fényében bírnak különös jelentőséggel, hogy az Uporiaknak 1468-ból ismerjük Zemplén várossal szomszédos pálfalvi birtokukon állott Zöldvár nevezetű erősségüket, amiről persze a királyi törvény egyetlen szót sem ejt.²⁷

E fejezet bevezető mondataiban említettem, hogy a modern kor kutatói által használt és a középkori oklevelekben használt kifejezések elkülönítése sem érdektelen módszertani feladat a kérdéskör vizsgálata során. Nevezetesen arra utalhatunk, hogy az elmúlt évek, évtizedek történeti munkáiban is találkozhatunk olyan megoldásokkal, amikor az oklevélben szereplő terminusokat negligálva egyes épületeket várrá emeltek avagy castellumná fokoztak le. Ismert példaként Szigetre (a későbbi Szigetvárra) utalhatunk, ami a 15. században a Tapsonyi Antimusok, illetőleg rövidebb ideig a Garaiak kezén huzamosabb ideig várként fordul elő.²⁸ A kutatás ugyanakkor határozottan a castellumok közt tartja nyilván.²⁹ Talán nem járunk messze a valóságtól, ha ez esetben azt gyanítjuk, az építészeti-formai szempontok átrajzolták a forrásokból kirajzolódó képet. Részben ehhez hasonlatos Zsámbék esete is. Erről az épületről ugyan egyetlen középkori kastély-említésünk sincs (tehát fogalmunk sem lehet arról, hogy a korban várnak vagy kastélynak tartották), mégis formai alapon és újkori források adataiból építkezve a középkori kastélyok sorában kapott helyet.³⁰ A Bátori család (nyír)bátori rezidenciájának is máig vitatott a meghatározása. Kubinyi András – a családtagok rendszerszerűen alkalmazott – keltezésiből kiindulva háznak tekinti, míg Koppány Tibor fölvette kastély-adattárába.³¹ Ugyancsak Kubinyi András a Rozgonyiak varannói székhelyéről tételezi föl, hogy dacára 1472. évi királyi erősítési engedélyének, mégiscsak ház, habár gazdagon díszített udvarház maradt. Ezzel szemben 1472–1474-ből, illetőleg 1480–1481-ből castellum és castrum említései egyaránt ismertek.³² Nos, talán az eddig elősorolt adatok vagy akár a Nógrád megyei tari nemesi udvarház elvétele előforduló várként való említései³³ avagy a Somogy megyei Ötvösön egykoron állt Batthyány kastély (igaz, birtokosa általi „önelnevezései”)³⁴ példái is figyelmeztethetnek arra, hogy önmagában az épület építészeti kiképzése, méretei csak igen nagy óvatossággal használhatóak azok várként és/vagy kastélyként történő meghatározásakor. Egészen pontosan úgy érdemes megfogalmazni a forma és a terminusok közti kapcsolatról kialakult véleményünket, hogy az abban megjelenő kettősségnek helyet adhassunk. Amidőn tehát egy-egy épületet évtizedekig vagy akár évszázadokig következetesen castrumnak (vagy castellumnak) neveznek, akkor föltehetően érdemes építészeti állandóságot, e típus tagjai közt fennállott hasonlóságot keresnünk. Ugyanakkor a főtebb, valamint más helyütt említett „bizonytalan terminológiájú” épületeknél mindez aligha tehető meg. Ráadásul, ha a két épületcsoport, e szempont szerint máig nem vizsgált építészeti képében jelentős hasonlóságok mutathatók ki, akkor bizony a kérdések sora csak növekszik.

26 CABELLO-SIMON 2006. 67–68.

27 Az Uporiak a hatalmaskodást „...de fortalicio ipsorum Palfelde alio nomine Zewldwar...” követték el. DF 223258.

28 Pl.: 1464-ben és 1473-ban is ekként fordul elő. DL 88548., DL 88565. Ráadásul 1463 tavaszán Garai Jób és anyja „in castro nostro” keltezik innen egyik levelüket. DL 88383.

29 „A castellumnak tartható korai szigetvári ’vár’-ral a 14. század vége óta egyre több helyen szabályos alaprajzzal épült középkori kastélyok csoportjához érünk.” KOPPÁNY 1999. 55., valamint uo. 223–224. oldalakon minduntalan idézőjelesen „vár”-ként fordul elő, utalva a szerző evvel ellentétes véleményére.

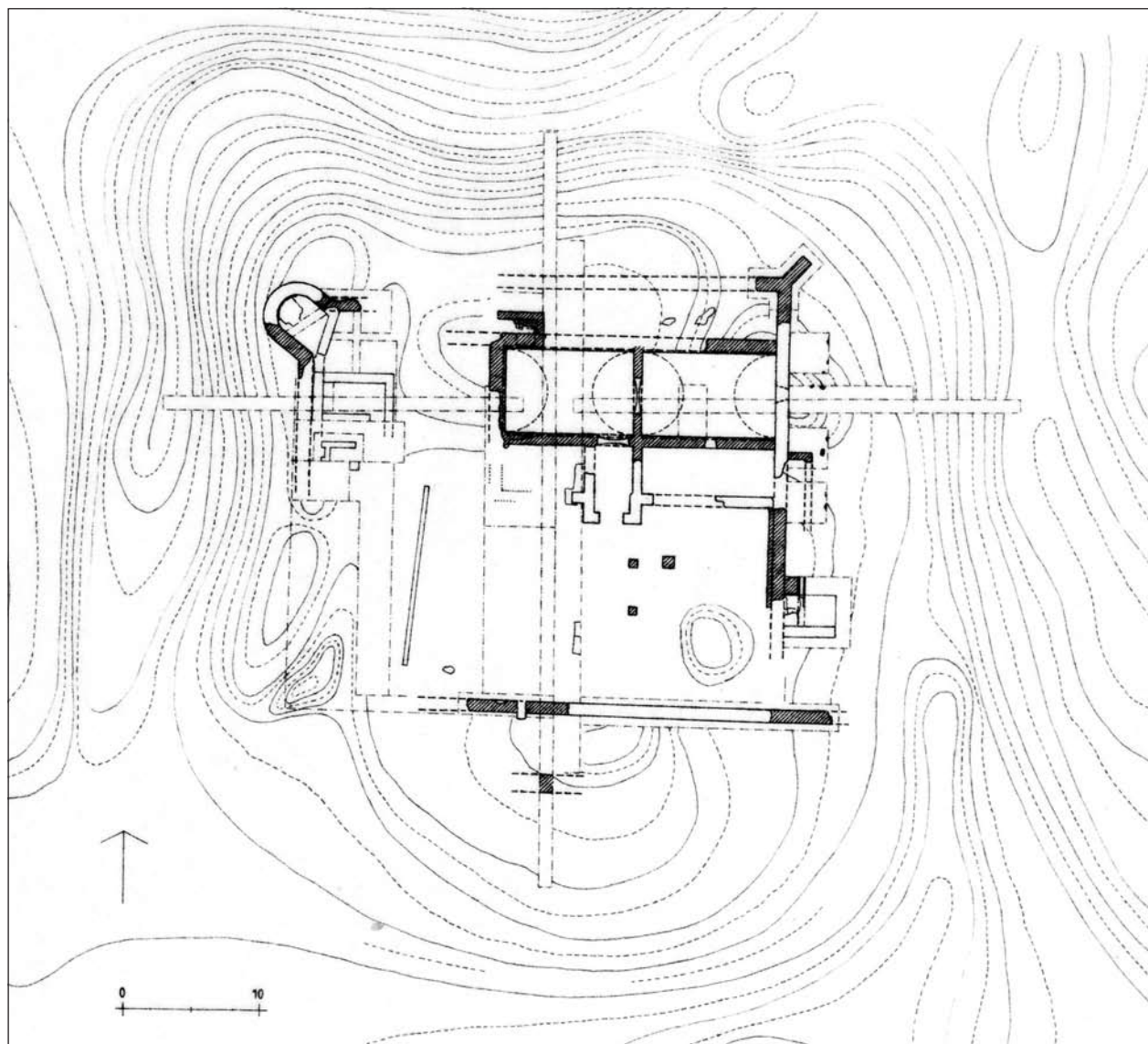
30 KOPPÁNY 1999. 59–60.

31 KUBINYI 1991. 219.; KOPPÁNY 1999. 116–117.

32 KUBINYI 1991. 219. – 1472–1474; KOPPÁNY 1999. 240. – 1480–1481; DF 223679., DL 18580. – Varannó értékelése ugyanakkor korántsem egyszerű. Szintén 1472-ből ismerünk ugyanis egy leírást, amely a városban egyszerre említ kastélyt, udvarházat és házat (azaz – kis visszautalással élve – megint tanúi lehetünk annak is, hogy a középkor embere ezeket mégiscsak meg tudta különböztetni): „...item castelli, curie et domus in dicta Warano habitatum...” DL 17326.

33 KOPPÁNY 1999. 233.

34 Az épületet feldolgozó monográfiában tévesen Bátoribirtokként szereplő objektum (Magyar 1974.) például annak dacára maradt ki a várak sorából, hogy birtokosa (Batthyány Boldizsár, ekkor már több vár ura) innen keltezett leveleiben rendre várnak nevezi. 1510: „...ex castro nostro Ewthwes...” DL 46942., 1516: „...in castro nostro Ethwes...” DL 101492. Vö. továbbá: KOPPÁNY 1999. 190–191.

3. Ótvös erőségének feltárt részletei (FELD ISTVÁN: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem*, XXXV. (1991/4) 214.)

2. Hoztak-e királyaink törvényt a castrumokról és a castellumokról?

A kérdésfelvetés első pillantásra reménytelennek látszik, azonban néhány közvetett forrás, illetőleg a szakirodalom eddigi megnyilatkozásai följogosíthatnak minket arra, hogy megtételét ne halogassuk. Alighanem különösebben hosszú magyarázatot nem igényel annak kifejtése, hogy egészen konkrét, a castrumok és a castellumok milyenségét, méreteit, falaik, árkaik nagyságát meghatározó középkori törvénnyel nem rendelkezünk. Ez persze eddig is jól ismert tény volt. Ugyanakkor az elmúlt bő két évtized irodalmát akár csak vázlatosan áttekintve, találkozhatunk olyan közvetlen vagy közvetett kijelentésekkel, amelyek efféle, egy vagy több uralkodóhoz köthető középkori dekrétum létét állítják vagy tételezik föl. Az elsősg minden bizonnyal Kubinyi Andrást illeti meg, aki az Árpád-kori várakról írott összefoglalójában – noha csak utalásszerűen – de elképzelhetőnek tartja a várak méretét, esetleges építészeti kiképzését meghatározó törvényi szabályozás, kritériumrendszer létét.³⁵ Nálánál lényegesen határozot-

35 KUBINYI 1990. 296.

tabban foglalt állást a kérdésben Koppány Tibor kastély-adattára bevezető tanulmányában, ahol feketén-fehéren kimondta egyfajta várát kastélytól elhatároló törvényi szabályozás létét.³⁶ Nos, aligha kell megokolni, hogy a kérdést jelentősége és az abban megnyilvánuló szaktekintélyek miatt is érdemes ki-csit alaposabban áttekintenünk.

Azt már előljáróban leszögezhetjük, hogy a középkori Magyar Királyság törvényeinek sorozatában mai tudásunk szerint egyetlen egy olyan cikkely sem szerepel, amely vár- vagy kastélyépület milyenségéről ejtene szót.³⁷ Adódik tehát a kérdés: a fent idézett elképzelések mégis hol lelhetnek kellő alagra? Tudomásunk szerint az egyedi épületekre alapozott példákon túl Koppány Tibor tárgyalt három, ún. általánosabb, valaminő országos hatókör, szabályozás létre utaló esetet. Ezek sorában az első 1502-ből ismert, amikor Korlátkövi Osvát kapott királyi engedélyt Újtata mezővárosban álló malmának körülkerítésére, amely munkát „nemesi kúriák módjára” fejezhetett be.³⁸ Ezzel szemben az oklevél szövegezését alaposabban megvizsgálva világossá válhat, hogy abban nemesi kúria, telek egyáltalán nem szerepel, csupán arról van szó, hogy Osvát az újonnan épült malmot kerítéssel veheti körül a többi tatai telekhez hasonlóan. A király személye az ügyben ráadásul még csak nem is uralkodói jogköréből fakadóan kapott szerepet, hanem a szomszédos prédiüm birtokosának okán, így ezen oklevelünket bármiféle, a nemesi erődítési előjogról szóló vizsgálat során ezentúl mellőznünk érdemes.³⁹

A következő fontos oklevelünk 1513-ban kelt. Ekkor Désházi István, az esztergomi érseki javak adminisztrátora kért menyői (Közép-Szolnok m.) udvarházára erődítési engedélyt a királytól. Ezt azonban nem kapta meg, azzal a hivatkozással, hogy nemesember lévén házát erődítheti fa erődítésekkel, de sem várak, sem pedig kastélyok módjára nem építheti ki.⁴⁰ E példa ráadásul kísérteties párhuzamot mutat a Károlyiak sokak által és sokszor idézett 1482. évi esetével, amikor Mátyás király Szatmár megye nemesi közösségével tudatta, hogy Károlyban a birtokosok által folytatott építkezés nem várát vagy erősséget takar, csupán nemesi udvarházat, így a munkálatokat ne hátráltassák. Ráadásul az oklevélben királyi engedélyről, engedélyezésről nem esik szó.⁴¹ A párhuzam fölvetése azért is indokolt lehet, mert ezen 1513. évi oklevelünk jelen ismereteink szerint az eddigi egyetlen *negatív* tartalmú engedély. Effélek általában nem születtek, lévén, ha a király megtagadta az engedélyt egészen egyszerűen nem kelt oklevél a tárgyban. Épp ezért Désházi eljárása, a számára kedvezőtlen döntés írásos megerősítése, merőben szokatlan eljárás. Lépése hátterének föltárása igencsak nehézkes: talán egy folyamatban lévő vagy kezdet előtt álló peréhez kapcsolódóan volt szüksége az iratra, hogy épülete „vártalanságát” királyi oklevéllel igazolhassa, nehogy később megyebeli nemestársai bepanaszolhassák, mint Szatmárban a Károlyiakat. Mindazonáltal az oklevélben foglaltak a castrumok és castellumok törvényi szabályozását föltételező érvrendszerben kevésbé használható, legföljebb az *argumentum e silentio* elv alapján. Abból ugyanis – véleményem szerint –, hogy az udvarház erődítése, bekerítése nemesi jog volt (ami *vita* tárgya nem lehet) még nem következik automatikusan, hogy ennek az erődítésformának a felső határát valamiféle szigorú, alkalmasint írott kritériumrendszer szabta volna meg. Külön nehezíti a tisztánlátást a kérdésben az a momentum, hogy oklevelünkben csupán faerődítésekről esik szó, kőfal építésének még a lehetőségéről sem tesz említést a király.

A harmadik, a főntebb föltételezett törvény léte bizonyítékaként idézett, forrás Istvánffy Miklósnak a Dózsa parasztháborúról szóló szövegheleje. Ebben többek közt Magyarország nemesének árkokkal és sáncokkal erősített kastélyairól, illetőleg udvarházairól esik szó oly nyelvtani környezetben, amikor a jelzők mindkét épületfajta egyaránt vonatkoztathatóak.⁴² Ami az idézetet illeti, jelentőségét jelen sorok írójának véleménye szerint túlbecsülnünk nem szabad: Istvánffy csupán a két létező épülettípust

36 KOPPÁNY 1999. 46. Ebbéli véleményének kevésbé határozott ismétlése: KOPPÁNY 2006. 62.

37 Az 1458–1526 közötti háromnegyed évszázadban (a délvidéki végvár-emléteket nem számítva) 13 alkalommal fordul elő várakkal érdemben foglalkozó cikkely, de ezekben az épületek milyenségéről egyetlen szó sem esik!

38 KOPPÁNY 1999. 46.

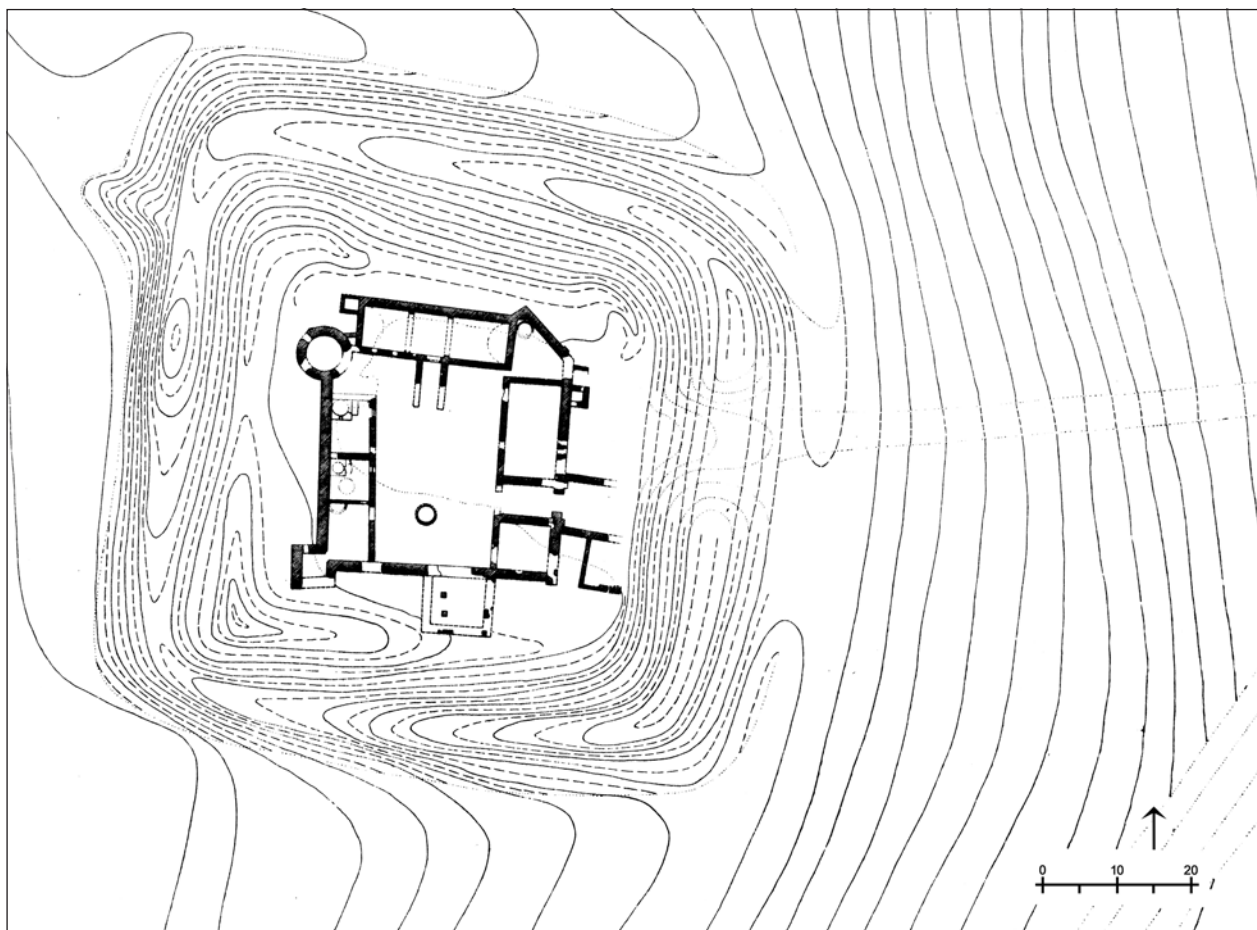
39 A kérdés tisztázását, a vonatkozó oklevél latin szövegét lásd: NEUMANN 2007. 111.

40 KOPPÁNY 1999. 46. – „...annuendum et concedendum eidem duximus, ut ipse predictam domum seu curiam suam nobilitarem non in modum castrum seu castelli, sed simpliciter dumtaxat fossato et aliis ad id necessariis rebus ligneis circumquaque bono modo disponere et fortificare...” DF 254904.

41 „...et quia nos certificati sumus, quod ipse Ladislaus nec castrum neque fortalitium, sed domum pro habitacione sua in ipso oppido suo edificare intendit...” Károlyi Okl. 503.

42 KOPPÁNY 1999. 46., ahol csupán az Istvánffy-részlet magyar fordítása szerepel. Az eredeti szöveg az alábbi: „...demum et ubique terrorem spargendo aliquot minora castella et domos fossa et vallo munitas, quales passim in Pannonia a nobilibus habitantur facto impetu expugnarunt...” ISTVÁNYFFY 1724. 42–43.

4. Botszentgyörgy felváltva várként és kastélyként említett erősségének ásatási alaprajza
 (VÁNDOR LÁSZLÓ: Zalai castellumok kutatásának eredményei.
 In: Castrum Bene 1990. Várak a későközépkorban. Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992. 216.)

említi egymás mellett. S itt újra érdekes szövegpárhuzamra lelhetünk Istvánffy és egy Jagelló-kori törvéncikkünk között. Utóbbiban éppen a nemesek által építhető erősségekről és tornyokról esik szó.⁴³ Meglátásom szerint a két nemesi erődtípus pusztán egymás utáni szerepeltetése kevés alapot nyújt ahhoz, hogy föltételezzünk a két típus közötti határvonalat megállapító írott intézkedést.

Nos, az eddig előadott érvek legfőljebb áttételes, közvetett indokot jelenthetnek arra, hogy a várak, kastélyok építészeti formáit, alkalomadtán méreteit meghatározó törvény léte felől kétségeket fogalmazhassunk meg. Vannak azonban e kételynek további nyomatékot biztosító okleveles adataink is. Ezek pedig azon forrásaink, melyekben az épületek építése felőli szokásjogra való utalás tanúi lehetünk. Ezek adhatnak ugyanis egyfajta megoldási kulcsot a kezünkbe a kérdéskört illetően. Mert ha valóban létezett volna valamiféle királyi rendelkezés, esetleg törvény ezen épülettípusokról, akkor azok aligha maradhattak volna titokban bizonyos várakat érintő peres, jogi vagy politikai események kapcsán. Ilyen megjegyzésekkel azonban a hazai forrásanyagban nem találkozhatunk, pontosabban eleddig ilyen nem bukkant föl. Sőt. Olyan esetekben, amikor vár vagy kastély emelésének lehetősége kerül elő, minduntalan csupán a szokásjogra találhatunk utalásokat, törvényhelyre egyetlen egyet sem. Effélének lehetünk tanúi 1515-ből, amikor pontosan erre hivatkozik II. Ulászló király

43 1514/57. tc. „Quilibet nobilium turres et fortalicia pro defensione persone et rerum suarum cum propugnaculis et fossatis erigere in singulisque comitatibus unum castrum pro communitate nobilium scitu regie maiestatis construere possint.” CJH 732.

egyik oklevelében.⁴⁴ Ide kapcsolódik továbbá az ún. Verbőci (az irodalomban néhol: Gosztonyi) féle formuláskönyvből származó forrásunk is, amely szerint a nyúlszigeti apácák Somogy megyei igali birtokukon álló udvarházukat kívánták megújítani. E munkálatok miatt a megye nemesi közössége tiltakozott arra hivatkozva, hogy az apácák építkezésének eredménye kastély lesz, amihez nem járulnak hozzá és az uralkodó döntését kérték az ügyben. II. Ulászló király úgy határozott, miután az építetők sem árkot, sem erődítést nem készítenek, csak kerítést, amihez bármely nemesnek joga van, így a munkálatokat szabadon folytathatják.⁴⁵ Ráadásul a szövegben szó esik arról is, hogy az erődített udvarház nem készülhet vár vagy kastély „formájára”. Tehát megint csak a mindenki által ismert formai meghatározás (az udvarháznak kő- vagy palánkfala lehet, de árcai, falai, „bástyái” már nem) elemeire bukkanhatunk, ami véleményem szerint nem elegendő alap az egykoron volt írott elkülönítés létének föltételezéséhez. Emellett a szövegek részleteiben is ellentmondások bújnak meg. Amíg ugyanis a Désházi-féle oklevélben az udvarháznak természetes velejárója az árok, addig az apácák igali épületénél ez már a kastély vagy vár módjára való kiépítés részét képezi! Látható, még ebben az apró részletben sincs egyéges álláspont az oklevelekben, noha olyan kútfőkről van szó, amelyek egyöntetűen a legjobb forrásadottságú Jagelló-korból valók, s valamiképpen mindegyik a királyi udvarhoz kötődik.

Hasonló eredményre jutunk, ha késő középkori fontosabb királyi-kancelláriai formuláskönyveinkre vetünk egy pillantást: egyikben sincs vár- és kastélyépítést egyszerre, egymás mellett előfordulóan engedélyező királyi irat. Amelyikben egyáltalán akad ilyesféle oklevél, ott minduntalan csak castrumokba vagy csak castellumokba ütközünk.⁴⁶ Továbbmenve arról sem feledkezhetünk meg, hogy Verbőci István oly fontos szokásjogi-perjogi gyűjteményében, a Hármaskönyvben a nemesi birtokok, javak becsűjénél csupán a kővárakról és a nemesi telkekről tesz említést, castellumokról egy szó sem esik.⁴⁷ A Verbőcinél szereplőnél lényegesen részletesebb, ún. somogyvári formuláskönyvben olvasható jegyzékkel is hasonló a helyzet. Az egyházi épületeket négy, a malmokat ugyancsak négy változatban határozza meg, míg az erősségek köréből itt is csak a vár szerepel a Verbőcinél is megtalálható márkás becsértékkel, de castellum itt sincs.⁴⁸ Mire utalhatnak mindezek? Láthatólag két út kínálkozik a megoldásra. Az egyik, amikor a castrum és a castellum fogalmak között szigorú eltérést tételezünk föl. Ebben az esetben viszont valamiféle magyarázatot kell és érdemes adnunk az iménti egyoldalú, kizárólagos castrum és/vagy castellum említésekre, például a becsűjegyzékekben. Ezt leginkább a királyi hatalom sajátos szándékának föltételezésében találhatjuk meg: azaz a kései középkorban castrumok nem épülhettek, legalább is a király effélék emelését a rendelkezésünkre álló oklevelek alapján nem engedélyezte. Vajon miért nem, hisz épp Koppány Tibor kastély-adattárából tudhatjuk, hogy jó néhány castellum sem földrajzi elhelyezkedésében, sem pedig méreteiben nem maradt el a castrumoktól?

A másik megoldási lehetőség, ami jelen sorok írója számára az előzőnél valószínűbb az az, hogy a két fogalmat a kései középkorban számos alkalommal (politikai, társadalmi, „divat” okokból eredően) szinonimaként kezelték. Ez magyarázatot adhat arra is, hogy esetleges erődítési korlátok mértékére miért nem utalnak idézett forrásaink. Véleményem szerint a válasz egyszerű: azért, mert efféle középkori magyarországi törvénycikk valószínűleg nem létezett. Ezt erősítheti az a tény is, hogy a középkori jogértelmezés szerint a törvények csupán az azokat megalkotó király élete tartamára voltak érvényesek,⁴⁹ azaz a várakat körülíró, meghatározó törvénycikk csak időről-időre történő megújítások árán maradhatott volna érvényben huzamosabb ideig. Ilyesmirel azonban úgyszintén nem tudunk, igaz arról is meg

44 „...quod scilicet unusquisque nobilium erigendi huiusmodi castella in bonis suis ex vetusta regni consuetudine liberam habet potestatis facultatem...” DL 94811.

45 Említését: KUBINYI 1985. 622. Az ő nyomán: KOPPÁNY 1992. 83. – „Cum tamen eadem domus sew curia nullum pene fossatum, nullum eciam propugnaculum, nullam deinde municionem, preter ipsarum sepes habet, ideo dignetur maiestas vestra prenotata universitati nobilium dicti comitatus Simigiensis per litteras suas in eo mandare, ut ipsi factores et officiales sew eciam iobagiones predictarum dominalium supplicancium a preparacione vel reformatione prenarrate domus et curie nobilitaris inhibere, ut eadem propterea impedire, turbare sew dampnificare nunquam presumpmant, nam quilibet nobilis domum suam preter formam castelli vel castris sepibus ymmo et lapidibus liberam semper muniendi haberet facultatem.” DF 281415. fol. 8. recto.

46 Érdekes, hogy a főntebb idézett Verbőci-féle formuláriumban nincs egyetlen engedélyszöveg sem, noha periratok és főleg királyi kegyből levezethető adományok apró jogelemekben eltérő változatait számosat tartalmaz! – Az ún. somogyvári formuláskönyvben is csak castellum építéséről maradt oklevelünk: DF 292658. fol. 126. verso. – Az Oláh-féle kötetben szereplő két kastélyépítési engedély: DF 282621. fol. 22–23.

47 WERBŐCZY 1897. I. rész, 133. cím.

48 DF 292658. fol. 258. recto.

49 ECKHART 2000. 155.

kell emlékeznünk, hogy egy-egy korábbi dekrétumból később, netán évtizedek, évszázadok alatt akár szokásjog is kialakulhatott.

Az igazság megkívánja, hogy elmondjuk: a jelen dolgozat első fejezetében elbeszéltek is világosan igazolhatják azt a többször hangsúlyosan említett tényt, hogy időről időre változó mértékben valamegyes különbségtétel vár és kastély, továbbá udvarház között cáfolhatatlanul létezett a középkori magyar nemesi társadalomban, a királyi udvar jogalkotóinak fejében. Adódik azonban a kérdés: vajon mi lehetett e különbségtétel alapja? A választ bizonyára a szokásjog széleskörűen kiterjedt és meghatározó voltában érdemes keresnünk. A magyarországi középkori jogrendben – különösen a 14. század végéig, a 15. század elejéig, kiemelkedően fontos szerepet játszott a szokásjog, szokásjogi normák általános, országosan kimutatható követése. Ennek számtalan megnyilvánulása a kutatás számára régtől fogva jól ismert. Vannak általánosabb jellegű: szabadságot, kiváltságot biztosító formái és egészen specifikus, mondhatnók eseti megnyilvánulásai is.⁵⁰ S a jelen dolgozat két fejezete voltaképpen ehelyütt kapcsolódik egybe: a terminológiai, társadalomtörténeti háttérrel magyarázható bizonytalanságok véleményünk szerint épp abból is fakadhattak, hogy a középkor századaiban castrum és castellum egyértelmű elhatárolása egzakt módon, rendszerszerűen nem történt meg. Minden bizonnyal a kései korok, jelen korunk kutatóinak számos bizonytalansága is ide vezethető vissza: az egykori szokásjogon alapuló és határozott tendenciákat vitatatlannal fölmutató struktúrában – ami telis-tele volt vagy lehetett kivételekkel – próbálunk merev szabályozású rendszert találni. Arról viszont ne feledkezzünk meg, hogy a középkor várai és kastélyai az őket birtokló nemesi társadalom gondolkodásmódjának, gazdasági-társadalmi helyzetének, igényességének megnyilvánulási formái is voltak. Mivelhogy újabban egyre jobban világossá válik, hogy az annak előtte meglehetősen rendezettnek, néha már-már kasztszerűnek hitt középkori nemesi társadalom számos regionális-birtokstrukturális, gazdasági-vagyon, gondolkodásmódbéli specifikumot produkált,⁵¹ következésképp miért ne lehetnének efféle „kilengések”, egyedi eltérések lakóhelyeik, s azok jogi-társadalmi meghatározottsága terén? Végezetül pedig, ha föltesszük magunknak a kérdést: mi lehet a legfőbb hozadéka az efféle terminológiai vizsgálatoknak, az alighanem a középkori nemesi élet, gondolkodásmód és jogalkalmazás területén megfigyelhető sokszínűség újabb elemzési lehetősége. Ahhoz azonban, hogy ez a kutatási út megnyílhatott a régészek-történészek-művészettörténészek előtt, Koppány Tibor munkája elengedhetetlen volt, aki a „rengetegnek azon az egyik legtövisesebb szegletében [...] vágott csapást”,⁵² ahol a középkori kastély-építészet problematikája bújjik meg.

IRODALOM

- AO Anjoukori Okmánytár. I–VIII. Szerk. NAGY IMRE – TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920.
- CABELLO – SIMON 2006. CABELLO, JUAN – SIMON ZOLTÁN: Egy vár Vámosatya határában. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 55–70.
- CJH Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták: NAGY GYULA – KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN – MÁRKUS DEZSŐ. Budapest, 1899.
- COULSON 2003. COULSON, CHARLES: Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages. Oxford University Press, 2003.
- C. TÓTH 2000. C. TÓTH NORBERT: Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). *Levéltári Közlemények*, 71. (2000) 93–127.
- DF Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

50 Vö.: TRINGLI 2003., ill. TRINGLI 2001.

51 A kérdéshez lásd Neumann Tibor alapvető tanulmányait: NEUMANN 2002., ill. NEUMANN 2004.

52 Az idézet lelőhelye: SIMON 2002.

- DRH Decreta Regni Hungariae 1458–1490. FRANCISCI DÖRY collectionem manuscip-tam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke. Budapest, 1989.
- ECKHART 2000. ECKHART FERENC: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Millenniumi Magyar Történelem) Budapest, 2000.
- FELD 2000. FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 38. Sárospatak, 2000.
- GÜNDISCH 1981. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Sechster Band 1458–1473. Begründet von Franz Zimmermann. Hrsg. GUSTAV GÜNDISCH unter Mitarbeit von Herta Gündisch et al. Bukarest, 1981.
- Héderváry Okt. A Héderváry-család oklevéltára. I–II. Közlik: RADVÁNSZKY BÉLA – ZÁVODSZKY LEVENTE. Budapest, 1909–1922.
- HORVÁTH 2006. HORVÁTH RICHÁRD: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus ma-gyarországi történetéhez. *Castrum*. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 3. (2006/1) 59–71.
- ISTVANFFY 1724. NICOLAUS ISTVANFFY: Regni Hungarici Historia. Libri XXXIV. Coloniae Agrippi-nae, 1724.
- Károlyi Okt. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. II. Oklevelek, 1414–1489. Sajtó alá rendezte: GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1883.
- KOPPÁNY 1992. KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In: *Castrum Bene* 1990. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 77–93.
- KOPPÁNY 1999. KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti Füzetek. 26. Budapest, 1999.
- KOPPÁNY 2006. KOPPÁNY TIBOR: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori-kora újkori Magyarországon. In: Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Szerk. Domokos György. Budapest, 2006. 61–66.
- KUBINYI 1985. KUBINYI, ANDRÁS: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: *Etudes Historiques Hongroises* 1985. Resp. de la publication F. Glatz et E. Pamlényi. Budapest, 1985. 615–643.
- KUBINYI 1990. KUBINYI ANDRÁS: Árpád-kori váraink kérdése. Kísérlet egy közbülső kutató-si mérleg felállítására. In: *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 290–301.
- KUBINYI 1991. KUBINYI ANDRÁS: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. szá-zad közepétől Mohácsig. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei. 2. Szerk. Töröcsik Zoltán. Tapolca, 1991. 211–228.
- KUBINYI 1992. KUBINYI ANDRÁS: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Castrum Bene* 1990. Várak a későközépkorban. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 65–76.
- MAGYAR 1974. MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskónyi Bátori várkastély. *Somogyi Múzeumok Füzetei*, 18. Kaposvár, 1974.
- Melczer Okt. Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV. század. Közli s kiadja: KELEMESI MELCZER ISTVÁN. Budapest, 1890.
- NEUMANN 2002. NEUMANN TIBOR: A Vízköz kisenemesi társadalma a középkorban. *Századok*, 136. (2002) 417–450.
- NEUMANN 2004. NEUMANN TIBOR: Nemes vagy jobbágy? (Egy Turóc megyei késő középkori jog-szokás elemzése). *Levéltári Közlemények*, 75. (2004/2) 93–116.
- NEUMANN 2007. NEUMANN TIBOR: A Korlátköviék. Egy előkelő család története és politikai sze-replése a 15–16. században. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 5.) Győr, 2007.
- PÁLOSEALVI 2004. PÁLOSEALVI TAMÁS: A pozsonyi vár elfoglalása 1450-ben In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. *Analecta Mediaevalia* II. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievalisztikai Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk. Neumann Tibor. [Budapest-Piliscsaba], 2004. 197–218.

- SIMON 2002. SIMON ZOLTÁN: Csipkerózsika kastélya. (Könyvismertetés Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai c. kötetéről) *Műemlékvédelmi Szemle*, 12. (2002/1) 207–211.
- TRINGLI 2001. TRINGLI ISVÁN: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta Mediaevalia* I. Tanulmányok a középkorról. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztikai Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk. Neumann Tibor. [Budapest-Piliscsaba], 2001. 251–267.
- TRINGLI 2003. TRINGLI ISTVÁN: A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és történelem-hagyományozódás sajátosságai. *Századok*, 137. (2003) 809–848.
- WERBÓCZY 1897. Werbőczy István hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN. Magyarázó jegyzetekkel kíséri MÁRKUS DEZSŐ. Budapest, 1897.

A nyéki királyi épületek

Késő középkori curia-villa-aula-vadászkastély-nyaraló a budai hegyekben

A ma Budapest II. kerületében, a Hűvösvölgyi út 1960–1970-es években épített jellegtelen társasházai között megbúvó és a műemlékvédelem egy szerencsésebb korszakára váró nyéki épületromok¹ emblemikus jelentőségűek, úgy a hazai művészet- és építészettörténet, mint a még alig egy évszázados múltra visszatekintő középkori régészet számára. A mérnök végzettségű Garády Sándor (1871–1944), a fővárosi középkori régészeti kutatások egyik első úttörője által 1931 és 1942 között felfedezett és kiásott, majd az 1950-es években Holl Imre, a magyarországi középkori régészet egyik legnagyobb egyénisége által is kutatott épületek – de főleg az ásások során itt napvilágra került kőfaragványok – már kezdettől méltán keltették fel korai reneszánsz építészetünk legjelentősebb kutatóinak figyelmét. Különösen a pályáját még a két világháború közötti időszakban kezdő Balogh Jolán művészettörténész, majd a hasonló területéről érkező és 1945 után főként a budai várpalota feltárásával hírnevet szerzett Gerevich László, s újabban a jeles műemlékvédelmi szakember, Horler Miklós építész nevét kell itt megemlítenünk.² Mindhárman számos, a kutatást napjainkig alapvetően meghatározó összefoglaló munkában és – főleg az utóbbi szerző – önálló tanulmányban foglalkoztak az épületegyüttes kérdéseivel, annak ellenére, hogy az itt végzett feltárásokról máig nem került közzétételre részletes feldolgozás, s így nem történt meg a leletanyag teljes közzététele sem.

Bár e sorok írója – aki 1992–1993-ban kapott lehetőséget arra, hogy egy hitelesítő ásítás keretei között ismét kutathasson a ma a Hűvösvölgyi út 78. alatt található telken (1. kép) – eddig már két alkalommal is összefoglalta az itt feltárt két épületre vonatkozó ismereteit³, talán nem érdektelen – immár a régészeti terepmunka másfél évtizedes távlatából – röviden ismét áttekinteni a kutatás jelenlegi állását. Ha arra gondolunk, hogy Garády Sándor szerint az általa kiásott I. számú nyéki épület „nagyjából a magyar nemesi kúria, sőt falusi házaink ősalakjának mondható”,⁴ sőt „e kastélyban megeljük az igazi magyar úrilak alaprajzi elrendezésének lényegében ősi formáját”,⁵ s e véleményét Gerevich László, majd nyomában Horler Miklós is osztotta, feltételezve, hogy az építménynek „köze lehet a magyar vidéki udvarház-típus kialakulásához”,⁶ talán nem kíván különösebb indoklást, miért ezzel a tanulmánnyal kívánunk most tisztelni a magyarországi kastély-kutatás nagymestere, Koppány Tibor előtt.

Ez az áttekintés különösen módszertani szempontból tűnik hasznosnak, hisz az elmúlt több mint 70 év nyéki kutatásai kapcsán számos tanulság fogalmazható meg. Elegendő most csak arra utalni, hogy az itteni, elpusztult épületek rekonstrukciós elképzelései további hasonló eljárások kiindulópontjaként szolgál(hat)nak ma is.⁷ A tanulmányunk alcímében jelezett terminológiai sokszínűségben azonban nem kísérünk meg az alábbiakban „rendet vágni” – a források és a szakirodalom által használt különböző megnevezések kapcsán csak a további kutatások előtt álló lehetőségekre és feladatokra kívánunk utalni.

Ismert, hogy Garády Sándor nyéki ásatairól csupán néhány rövid közleményben számolt be, monografikus igényű közleményt – ahogy tabáni, vizivárosi vagy épp a budaszentlőrinci pálos kolostorban végzett ásatairól sem – nem tett közzé.⁸ A Budapesti Történeti Múzeum egyetlen nagyobb terje-

1 Jelen dolgozat, címének megfelelően nem tárgyalja Nyék falu középkori templomát, de nem tér ki a királyi vadaskert kérdéskörére sem. Mindezekre: GARÁDY 1931a., GARÁDY 1931b., GARÁDY 1934. Ugyancsak nem foglalkozik a romok hányattatott „műemlékvédelmi sorsa” bemutatásával sem, erre legutóbb: HORLER 2004. 59., 62.

2 A kérdés könyvészetére összefoglalóan: BALOGH 1966. I. 166–167., továbbá HORLER 1986. 76–77., 7–19. jegyzet, valamint HORLER 2004. 54., 59.

3 FELD 1993a., FELD 1994.

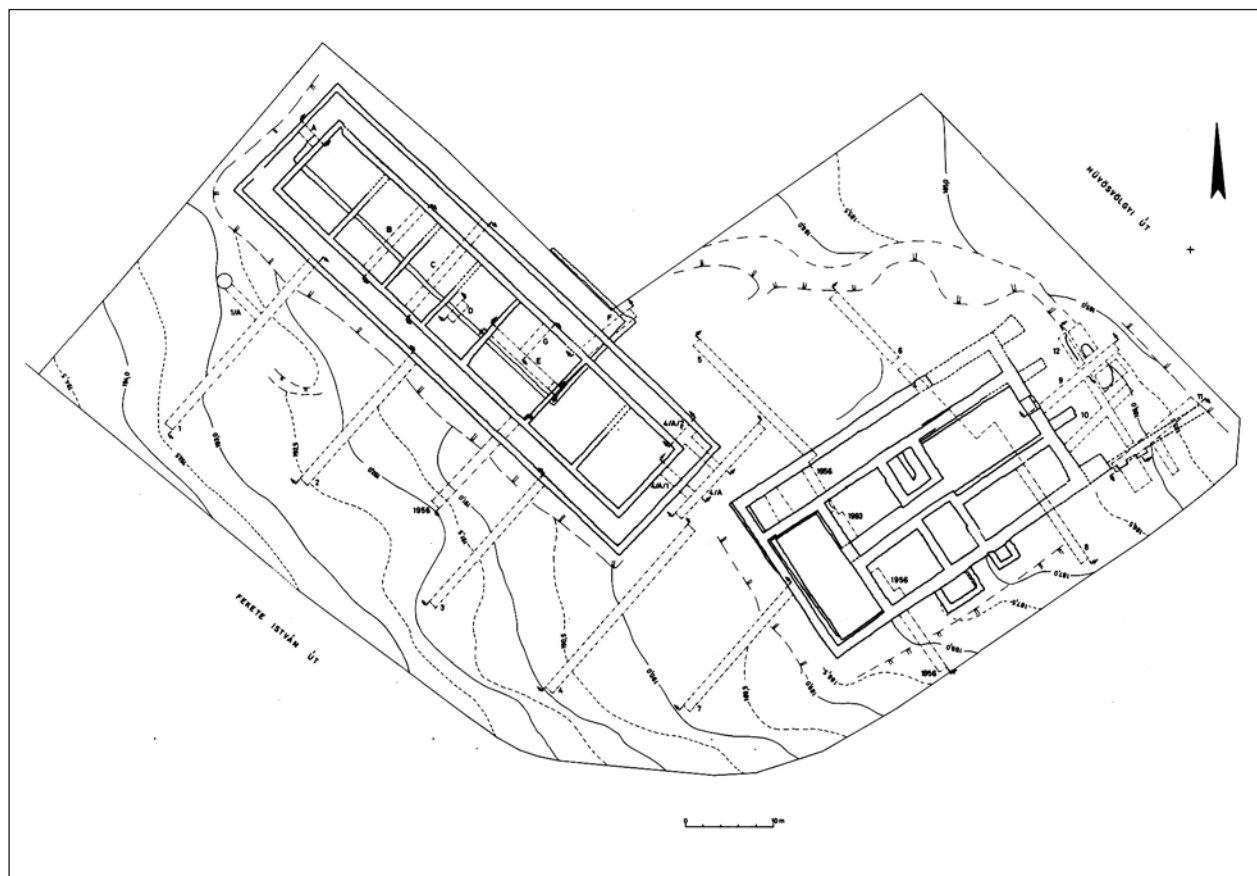
4 GARÁDY 1941. 3., még korábban: GARÁDY 1933. 138.

5 GARÁDY 1940. 24.

6 HORLER 1986. 54., 65.

7 Erre példa a Nyírbátorban nemrég megvalósult kiépítés, lásd erre, további irodalommal: FELD 2007c. Itt kell korrigálnunk e cikkünk tévedését, ott ugyanis tévesen írtuk, hogy Székér György hipotézise szerint a nyéki „fogadópalota” (Horler Miklós megnevezése, vö. HORLER 1986.) lett volna a nyírbátori északkeleti épület mintaképe. Mentségként csak az szolgál, hogy ezt a tévedést először maga a kiváló építész-művészettörténész követte el, mi csak átvettük megfogalmazását: SZÉKÉR-TAMÁSI 1991. 18.

8 Munkásságára: G. SÁNDOR 1961.

1. A nyéki királyi épületek 1992–1993. évi ásátásának összesítő alaprajza, Holl Imre 1956. évi kutatóárkainak feltüntetésével (BTM KO rajztár, Kuczogi Zuzsa munkája)

delmű nyéki témájú kéziratát őrzi,⁹ ez azonban csak ritkán tartalmaz több adatot magáról a feltárásról, mint három, nyomtatásban is megjelent előzetes beszámolója,¹⁰ vagy a Holl Imre által 1959-ben közölt néhány jelentése,¹¹ sokkal inkább művelődés- és művészettörténeti fejtegetések sorozatából áll. Mindez adódhatott Garády habitusából, de az őt korlátozó körülményekből is, főleg abból, hogy jelentős mennyiségű terepmunkája lekötötte a már korántsem fiatal kutató energiáit.

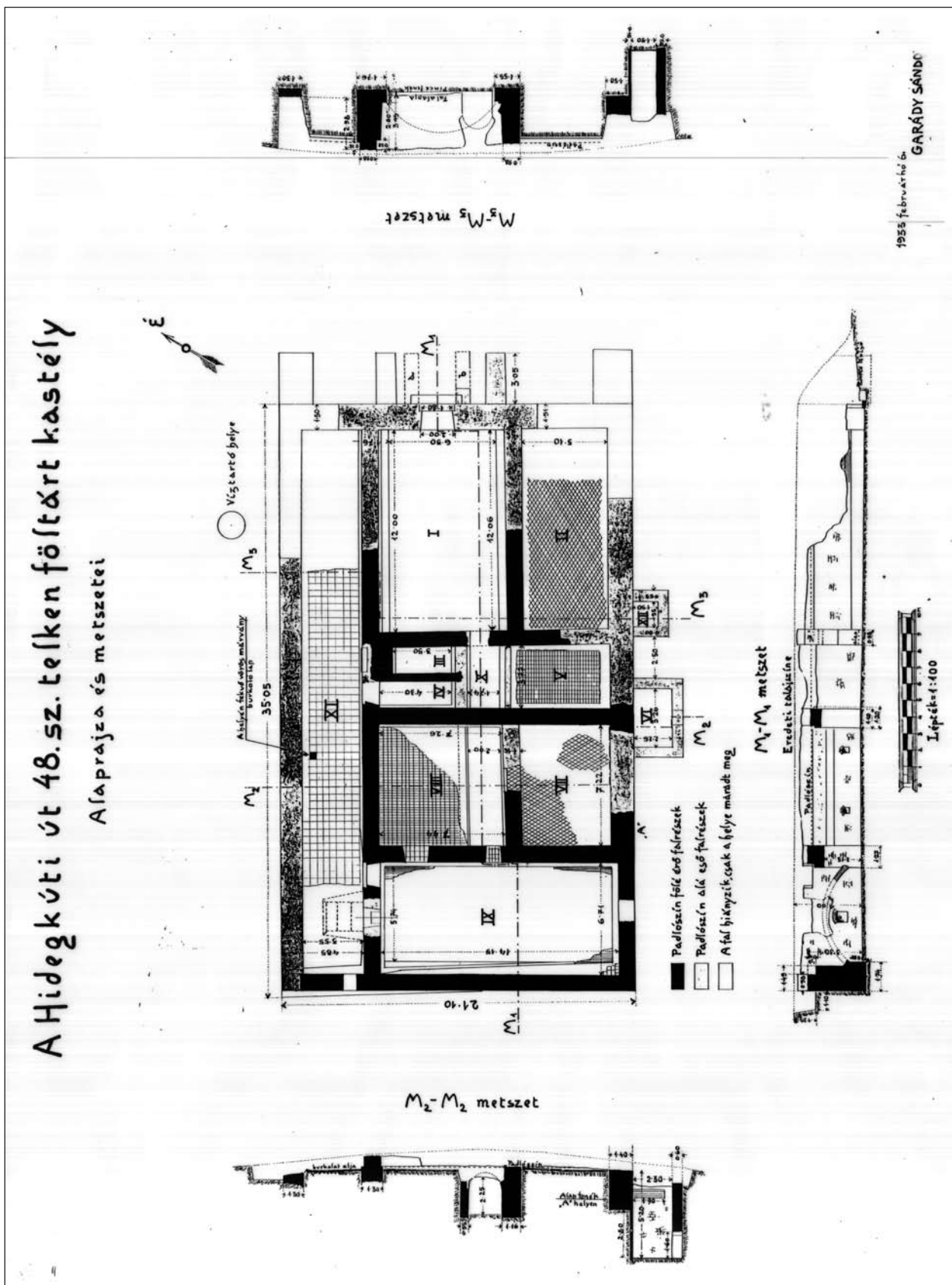
Írásaiból mindenesetre megállapítható, hogy Garády Nyéken sem mindig ideális körülmények között dolgozhatott, hiába számított az általa mérnöki pontossággal azonosított és feltárt együttes az 1930-as évek egyik fővárosi régészeti szenzációjának. Az először megtalált keleti, I. számú épületet „borító földréteg” 1932. évi, gyors kubikmunkával történő elhordása szinte a mai nagyberuházásokkal kapcsolatos feltárásokat idézi, de a később kiásott II. épület esetében sem tette mindig lehetővé a rendszeres feltáró munkát a telektulajdonosok hozzáállása. Elsősorban emiatt szüneteltek az ásátások 1933 és 1938 között.¹² A mai értelemben vett tudományos színvonal számonkérése a két világháború közötti időszak egy autodidakta régészétől amúgy is indokolatlan lenne. Jellemző, hogy bár műszaki ismereteinek köszönhetően már kezdettől fogva pontos alaprajzi felméréseket, kereszt- illetve hosszszetze-

9 GARÁDY 1940. – A kézirat modern gépiratát még az 1990-es években, egy tervezett kiadás reményében Gyuricza Anna, a Budapesti Történeti Múzeum régésze készítette el, tanulmányunkban ennek oldalszámaira hivatkozunk. Adattári száma: BTM RA H 14-79. Ugyanitt található BTM RA H 163-79-173-79. szám alatt Garády 10 füzetből álló ásátási naplója, mely azonban nem csak a nyéki ásátásokkal kapcsolatos feljegyzéseket és rajzvázlatokat tartalmazza, s melyekről 1959-ben Holl Imrének még nem volt tudomása. Megemlítenéd még az előkerült kőanyag jegyzéke (BTM RA H 15-79.) s néhány további, pár oldalas tanulmánya is (BTM RA H 16-79.). Ez utóbbiakat azonban nem hasznosítottuk jelen tanulmányunkban, ez a munka a kérdéskör következő kutatójának feladata lesz.

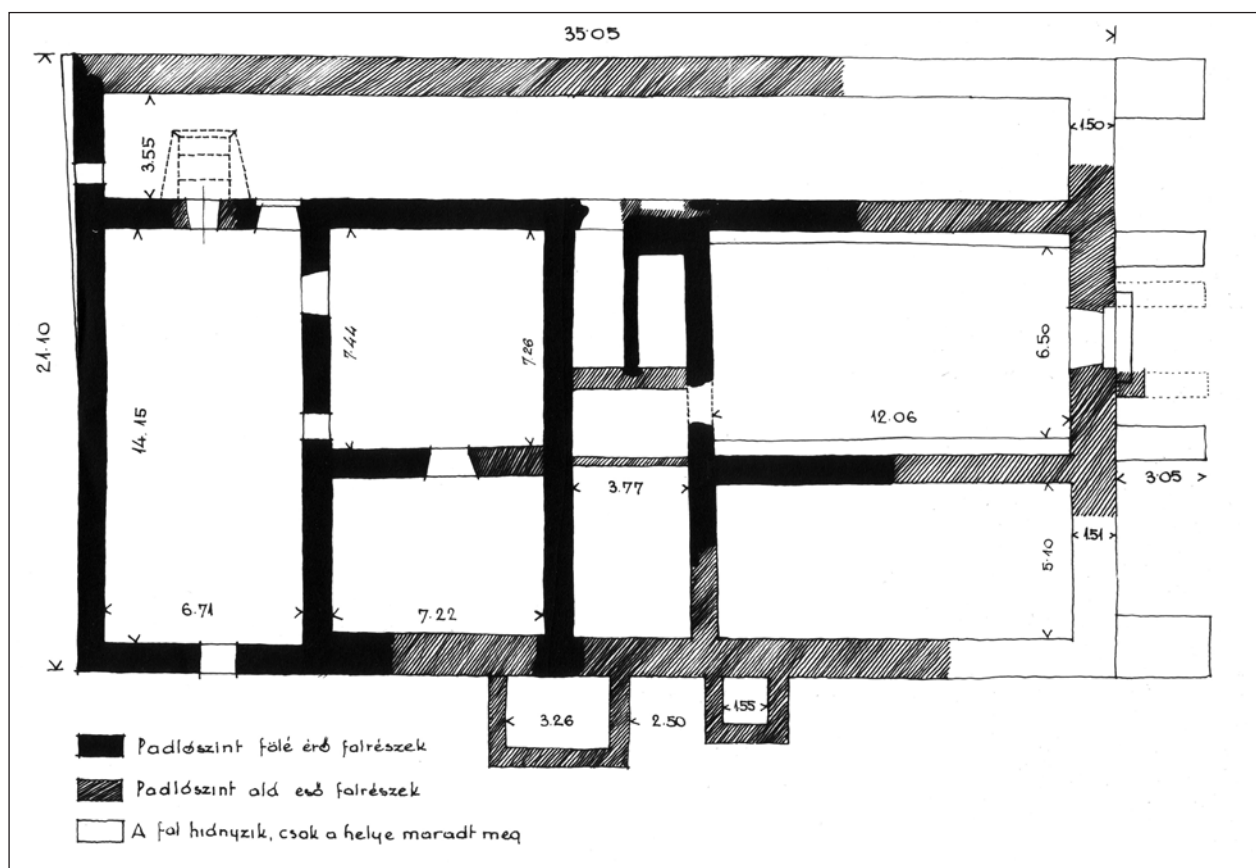
10 GARÁDY 1932., GARÁDY 1933., GARÁDY 1941.

11 HOLL 1959. 282–285.

12 GARÁDY 1940., illetve HOLL 1959. 283–285. Végül a főváros mind a két területet megvásárolta, hogy azután részben társasházak építésére bocsássa rendelkezésre az 1960-as években.

2. A nyéki I. épület feltárási alaprajza, metszetekkel, a feltárt padlómaradványok és a helyiségek számozása feltüntetésével (Garády Sándor, 1933. BTM KO rajztár)

3. A nyéki I. épület alaprajza az előkerült falak és nyílások feltüntetésével (Garády Sándor, 1932. BTM KO rajztár)

teket készített az I. épületről, kifejezett stratigráfiai megfigyelésekről, s főleg azok dokumentálásáról csak a később vizsgált II. épület esetében van tudásunk – más kérdés, hogy ott sem tudta sokáig helyesen értékelni a rétegvizonyokat.

Mindezek ellenére aligha vonható kétségbe, hogy alapvetően a ránk maradt, s nem csupán az épületekre, de többek között az előkerült kőfaragványokra is vonatkozó gazdag rajzi és fényképes dokumentációs anyaga¹³ – összevetve Holl Imre 1956. évi és magunk 1992–1993. évi megfigyeléseivel, s nem utolsósorban az előkerült leletanyag egészével – ma is lehetővé tenné az 1931 és 1942 között elvégzett feltárások összefoglaló értékelését. Ez még akkor is a kutatás egy fontos elvégzendő feladata, ha tudatában vagyunk annak a jelentős – úgy a feltárás módszeréből, mint a dokumentálása mikéntjéből adódó, s már aligha pótolható – információvesztésnek, mely elsősorban a mai rekonstrukciós kísérletek szempontjából fontos részleteket, így főként a pusztulási, omlási, feltöltési rétegek jellegét, tartalmát érintette.

Jelen tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatunk erre, azt azonban előjáróban röviden össze kell foglalnunk, mit is tudunk ma tulajdonképpen a Garády által napvilágra hozott két épületről? A mintegy 35 m hosszú és 21 m széles, téglalap alakú, délnyugat-északkeleti tengelyű I. épület (2. kép) az összes eddig itt végzett ásatás megállapításai szerint előzmények nélkül, egyetlen építési periódusban épült fel az enyhén lejtős hegyoldalon. Az északkeleti sarkában illetve nyugati oldalon kialakított két, egykor dongaboltozattal fedett két pincetér egy keskeny középfolyosóval történő utólagos összekötése¹⁴ még az építkezés folyamán történt meg, példát adva arra, hogy ilyen korrekcióra a középkorban még egy ilyen, sok kutató szerint „reneszánsz szabályosságot” mutató épület esetében is sor kerülhetett. A nyugati pince eredetileg megépített északi lejárata az épület északnyugati oldalán végighúzódnó folyosó közlekedési rendszerét tekintve tűnhetett előnytelennek, a tőle keletre kialakított

¹³ Ugyancsak a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében, a Középkori Osztály rajz- és fotótárában

¹⁴ Az 1992–1993. évi feltárásról készített beszámoló írásakor – FELD 1993a. 265. – ugyanakkor még nem volt tudásunk arról, hogy ezt már GARÁDY is megállapította: GARÁDY 1940. 22–23.

4. A nyéki I. épület északkelet felől, feltárás közben, 1933.

Előtérben az északnyugati folyosó maradványai, balra az emeletre vezető lépcső indítása (BTM KO Fotótár)

földszinti ajtót azonban elfalazása után sem helyezték át a nyugati tér tengelyébe. Egy következetesebb szimmetria amúgy sem figyelhető meg a lényegében kéttraktusúnak tekinthető, átlagosan 100–120 cm falvastagságú épület esetében, a keskenyebb déli (II. és VII.) terek északnyugati zárófalai sem esnek teljesen egy vonalba.

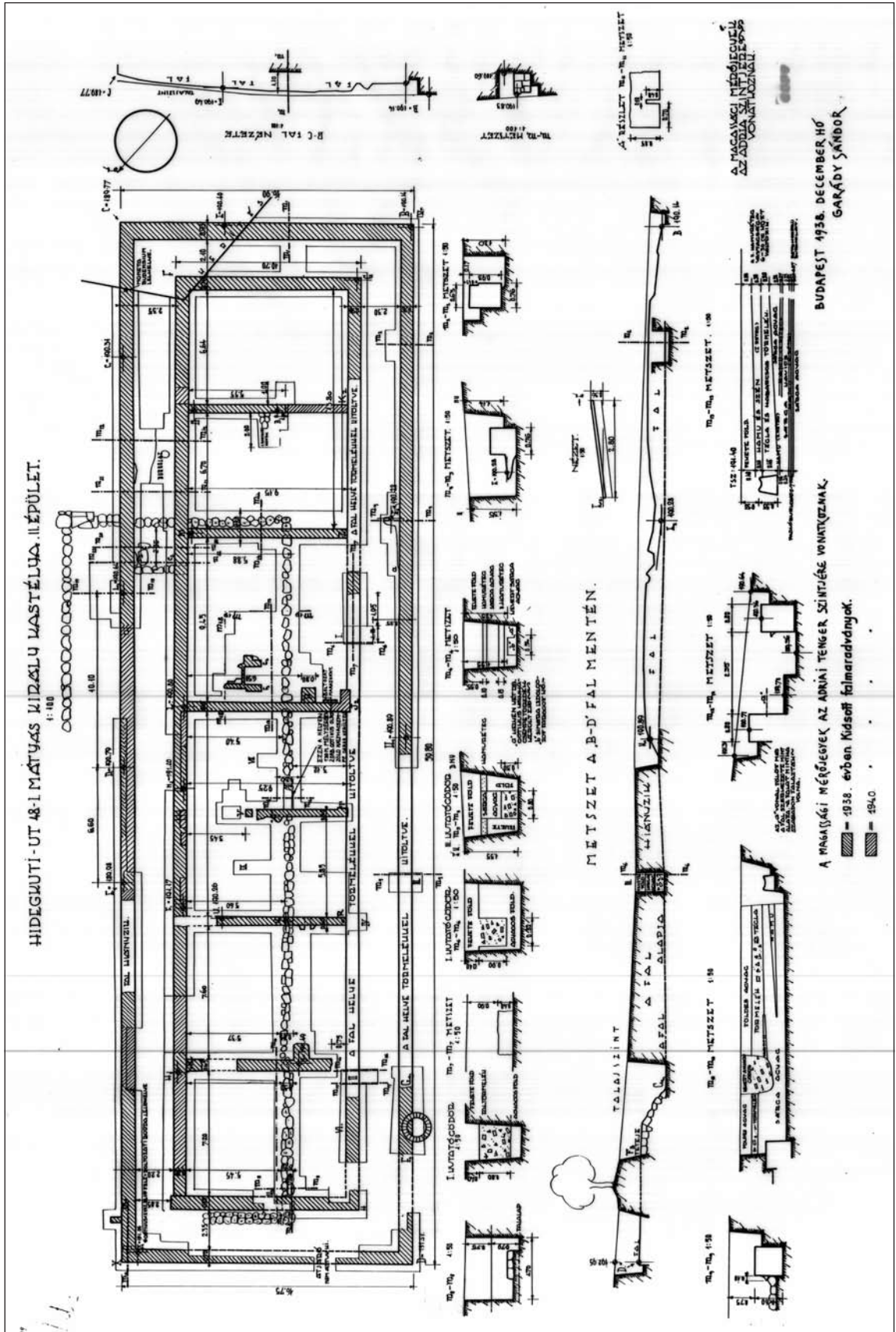
A keleti részen – a részben a terepviszonyokból is adódóan¹⁵ – a már az egykori padlószint alá lepusztult illetve az újkorban kitermelt falak már nem őrizhették meg az eredeti földszinti nyílásrendszer nyomait. Garády alaprajzi felméréseiből és számos fényképfelvétel alapján ugyanakkor ismerjük a maximum 80 cm magas felmenő falakkal fennmaradt nyugati terek négy ajtónyílásának helyét és méretét (3. kép).¹⁶ Az északnyugati folyosó hátfalában a már említett ajtótól kelet felé csak a nagyjából középen elhelyezett lépcsőház (IV.tér) ajtajának káváját figyelhette meg a kutató az egykori emeletre vezető – s annak egykori létét kétséget kizáróan bizonyító – lépcső legalsó foka mellett (4. kép). Úgy tűnik, kelet felől az épület három nyugati terébe nem lehetett közvetlenül bejutni, a folyosó mögötti VIII. tér csak az épület majdnem teljes szélességét elfoglaló IX. térből volt megközelíthető. Jelentős részletekkel maradt fenn a VIII. térből a VII. térbe nyílt ajtó is, bár az egykor itt állt kőkereteket egyetlen esetben sem lehetett azonosítani.

Minden bizonnyal kályha-, vagy inkább kandallófűtő-nyílásnak tartható a VIII. tér délnyugati sarkában feltüntetett keskeny, egykor téglával burkolt nyílás, de az már nem állapítható meg egyértelműen, melyik térbe szolgált. Garády alaposan dokumentálta az alapincézetlen terek kivételével¹⁷ mindenütt – legalább habarcsaljzatában – megőrződött, mázatlan, rombusz, illetve négyzet alakú téglákból rakott padlóburkolatot; ezt úgy az 1956. évi, mint az általunk végzett újabb kutatás során lényegében már csak

15 A hegyoldal lejtése következtében az északkeleti pince lényegében szintbeli bejáráttal rendelkezett keleten, ugyanakkor a II. tér földszinti padlószintje vastag feltöltésen nyugszik: FELD 1993a. Természetesen ezt az oldalt az újkorban könnyebben is bányászhatták ki, már csak amiatt is, hogy ez esett az országút felé.

16 Ezek az 1990-es évekre azonban már nagyrészt a felismerhetetlenségig lepusztultak, l. erre Vajda József felmérését az 1992–1993. évi ásatási dokumentációban: FELD 1993b.

17 Sőt, a nyugati, IX. tér sarkaiban is megőrződött a téglaburkolat néhány kis részlete a boltvállak felett, l. FELD 1993b. felmérési anyagát.

5. A nyéki II. épület feltárási alaprajza, metszetekkel (Garády Sándor, 1938–1940, BTM KO rajztár)

a VII. térben lehetett megfigyelni. Ugyanitt azonban a déli oldal kisebb téglafalazata egy, az épülethez délről csatlakozó árnyékszékaknába torkolló, általában a konyhákból ismert kifolyót valószínűsített.¹⁸

Összefüggő téglafalazat egyébként – leszámítva a pince boltozatait és az összekötő folyosó utólagos kialakításával kapcsolatos javításokat – csak az északnyugati folyosó külső falában jelentkezett, mivel azonban e falvonulat koronája az itt jelentős felületen feltárt vörös-fehér kőlapburkolat¹⁹ szintje alatt maradt meg, sem Garády, sem az újabb kutatások nem tudták ennek okát kideríteni. Sem egy mellvéd-fal, sem esetleges pillér- vagy oszlopalapozások nem voltak itt megfoghatóak (4. kép).

A déli külső falhoz csatlakozó két, eltérő méretű és jelentős mélységű falazott árnyékszék-akna az épülettel, de azon belül talán a pincefolyosó kialakításával egyidős voltát a feltárások meggyőzően bizonyították – ugyanakkor nem állítható biztosan, hogy azok csak az egykori emeleti tereket szolgálták volna ki. A keleti homlokzatot támasztó – nagyrészt már csak falhelyként feltárt – négy, három méter hosszú pillér esetében azonban nem zárható ki, hogy azok csak valamivel később, talán statikai megfontolásból épültek. Az ezen az oldalon nyílt pince mindenestre egy önálló, keskenyfalú kis előépítménnyel rendelkezett Garády alaprajza szerint (3. kép).²⁰

Sokkal kevesebb biztos ismeretünk van az előzőekben leírt épülettől néhány méterre északnyugat felé elhelyezkedő, vele közel derékszöget bezáró, 59 m hosszú és 17 m széles, egy, osztófalakkal szabálytalanul tagolt középső tömbből és az azt négy oldalról övező folyosóból álló II. épületről (5. kép). Ez részben pusztulásának sokkal nagyobb fokából – az itt is kőből rakott falvonulatok jelentős részét sokszor az alapozás aljáig kitermelték, felmenő falak szinte nem is maradtak fenn – részben feltárásának módszeréből adódott. Míg az I. épület esetében nincs is érdemi információnk az ásatás mikéntjéről – az első kutatóárok után minden valószínűség szerint egész belső területén eltávolították a törmelékét az utolsó padlószintig illetve a falak külső oldalán ennél is mélyebben ástak –, a később feltárt nagyobb épület esetében már kutatóárkokról és kutatóblokkokról értesülünk, s ezeket az alaprajzok is feltüntetik. Ezek sok esetben azonban nem módszertani megfontolásból, hanem kényszerből, az idővel és az anyagiak-kal való takarékoságból születtek (6. kép). Nagy előnyük, hogy – mint ezt már említettük – ennek következtében számos, pontosan beszíntezett keresztmetszet, sőt rétegrajz is rendelkezésünkre áll.

Ezek ugyan nem teljesen a ma alkalmazott dokumentációs módszerekkel készültek, arra azonban mégis kiválóan alkalmasak voltak, hogy segítségükkel már Holl Imre megállapíthassa azt, ami Garádynak talán csak a kutatás utolsó évében sikerült rájönnie, miszerint az épület alatt mintegy 40–50 cm-rel annak egy valamivel kisebb – egykor mintegy 40 m hosszú és 13 m széles – elődje rejtőzik. Sajat, az 1956. évi kutatásnál sokkal kiterjedtebb ásatásaink során azután értelmezni is tudtuk a régész-elődünk stratigráfiai megfigyeléseit, sőt több esetben be is illeszthettük profilrajzát saját felmérésünkbe.²¹

Garády még az 1940–1941-ben is úgy vélte, hogy az épületet többszörös tűzvész és azt követő (de csak a belsőt érintő!) átépítés érte, s elsősorban csak a Luxemburgi Zsigmond pénzei és címerével díszített kályhacsempék alapján fogadta el később, hogy a mélyebben megtalált „agyagba rakott falhálózat hézagos” maradványai²² nem hozhatóak kapcsolatba a legutóbbi épülettel. A több helyen, egymástól igen eltérő mélységben meghatározott járószinteket először ezért egy közelebből nem körvonalazott pince feltételezésével igyekezett értelmezni, de közben azt is megállapította, hogy a magasabb szinthez tartozó, s ezért (is) az utolsó „periódushoz” kötött, trapéz keresztmetszetű (felül 35–40, alul 50–60 cm széles) belső osztófalak habarcsa megegyezik a főfalakéval! Fontos az a rajzokkal és fényképfelvételekkel is bizonyítható megállapítása – s ez saját megfigyeléseink szerint az összes osztófalra vonatkozik –, hogy az osztófalakon „tisztán látható a rajta fekvő külső rostozatának lenyomata, kétségtelen bizonyítékául annak, hogy ezekre gömbfákat fektettek kötőgerendák gyanánt.”²³ (7. kép) Azt azonban

18 FELD 1993a. 265.

19 Ez már Holl Imre által is csak habarcsaljzatában volt azonosítható: HOLL 1959. 274.

20 1992-ben egy, a keleti homlokzat déli támpillérehez hozzáépített, kelet felé induló keskeny, támpilléres kerítésfalat tártunk fel: FELD 1993a. 265. Ez elvileg lehetett az épületegyüttes kerítése, bár Garády ettől jóval délebbre (s ugyanígy északra) határozott meg egy-egy kelet-nyugati irányú falvonulatot, melyek a vadaskert nyugati zárófalához csatlakoztak volna be, vö. GARÁDY 1932. 102. térképvázlattal. Ma ezeken a helyeken már lakóépületek állnak, így a további kutatás itt már csak nehezen képzelhető el.

21 Így FELD 1993a. 2. kép, 2. metszet – Ekkor nem csak a kutatási alaprajzon feltüntetett kutatóblokkok nyitására volt lehetőségünk, de egy, műemléki szempontból szükségesnek ítélt talajcsere miatt az épület teljes területén feltárhattuk az „agyagba rakott falhálózatot”.

22 GARÁDY 1941. 6.

23 GARÁDY 1940. 30–31.

6. A nyéki II. épület feltárás közben, délkelet felől, 1938. (BTM KO Fotótár)

már nem tudta megállapítani, hogy ezek egy esetleg nádalt-vakolt boronafal alsó gerendasorát alkották vagy netán kő/téglafalat hordtak-e egykor.

Ma mindenesetre egyértelmű, hogy az egykor hét belső térre tagolódó II. épület teljes alaprajzi rendszere egyetlen építési periódusból származik, s építésére közvetlenül az I. épület emelése után kerülhetett sor. Erre utal a felhasznált habarcsanyag egyezése is. Délen a feltételezhetően az előbbi pincéjének kialakítása során kitermelt földbe alapozták az átlagban csupán 80 cm széles falait, míg északon, a régebbi építmény területén ebből a földből már az itt mélyebben található alapozási kiugrásra hordtak fel egy hasonló anyagfeltöltést. A keskeny osztófalakat végül már e feltöltéseken alakították ki. Nyílások érdekes módon sem a fő-, sem az osztófalakban nem ismertek – a teljes falkiszedések sem alkotnak olyan rendszert, melyből az egykori ajtónyílásokra lehetne következtetni. Csupán két osztófal nyugati részén figyelt meg Garády egy-egy, feltételeesen fűtőberendezéssel kapcsolatba hozott, pillérszerű kiugrást. Kutatásaink során sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudtuk, hogy a folyosó külső falai egykor jelentősebben magasabbra emelkedtek volna, ugyanakkor nem volt kizárható egy mellvédfal egykori megléte sem. A pontosabb szintviszonyok azonban nem voltak tisztázhatóak. Téglafalazatot vagy annak lenyomatát sem belül, sem kívül nem fedezhettünk fel.

Ami ugyanakkor a Garády beszámolóiban említett nagyszámú téglaleletet illeti, saját feltárásaink során túlnyomórészt olyan téglákra bukkantunk, melyek az épület elődjéhez köthetőek, legalábbis ilyenekből épült az annak délnyugati sarkához közel már 1938-ban feltárt, de már akkor is értelmezhetetlennek bizonyult²⁴ szabálytalan építmény (8. kép). Emellett fel kell tételeznünk, hogy a korai épület alapozását alkotó, agyagba rakott kősoron nem csupán faszervezetű, de vakolt-festett felmenő falak emelkedtek, abban – az egyező habarcs tanúsága szerint – téglát is felhasználtak, talán épp a fűtőberendezések és a nyílások környékén.²⁵ Utóbbiakhoz tartozhatott az új épület északkeleti sarkában másodlagosan, építőanyagként felhasznált ablakosztó is.²⁶

24 „...talán valami különleges fűtőberendezés vagy lépcsőfölgárat maradványa”: GARÁDY 1940. 31. – Mi inkább az utóbbi értelmezés felé hajlunk, egyértelmű meghatározásra azonban az objektum teljes újrafeltárása után sem vállalkozhattunk.

25 FELD 1993a. 266.

26 HOLL 1959. 279., 14. kép

Ha mindezek után az előzőekben ismertetett épületek korhatározásának kérdéseit vesszük sorba, viszonylag könnyű a helyzetünk ez utóbbi, részleteit – így feltételezhető belső osztását,²⁷ nyílásait – tekintve ugyanakkor teljesen ismeretlen korai építmény vonatkozásában. Az említett feltöltési rétegekből, a Garády által vezetett ásatások során a legelső „betonszerű sárgásfehér padlóburkolat”²⁸ felett és az agyagba rakott kősorok környékéről előkerült kerámialeletek – elsősorban kályhacsempék – egyértelműen bizonyítják, hogy az első itteni épület már a 14. század utolsó évtizedeiben felépülhetett s valószínűleg végig a 15. század folyamán használatban volt.²⁹ Erre utal az említett, a Zsigmondkorra meghatározható ablakosztó is. Ugyanakkor a már a bontás során vagy azt követően keletkezett feltöltés nem adott támpontot a későbbi épület építési idejének meghatározásához, ezt ugyanis az 1940-es évek ásatásai során túlnyomórészt kitermelték és (egyelőre?) nem ismerjük leletanyagának legfiatalabb darabjait.

Mivel azonban az I. és II. épület idézett megfigyeléseink szerint lényegében egy időben épült, érdemes megvizsgálnunk, minek alapján tudjuk meghatározni az előbbi építmény korát? Itt 1931-1933-ban meg sem kísérelte az ásató az építési rétegek vizsgálatát, s az általunk egy kutatóárokkal átvágott II. tér feltöltéséből sem került elő korhatározó lelet. Ugyanakkor Holl Imre 1956-ban szerencsésebb volt, úgy a VII. tér, mint a folyosó téglá-, illetve kőlapburkolata alatt olyan jellegzetes edénytöredékeket talált, melyek használata – épp az általa a budai vár feltárása során tett megfigyelések alapján – nem helyezhető az 1460-as évek elé.³⁰ Ez természetesen nem bizonyítja, de nem is zárja ki, hogy a két nyéki épület már az 1470-1480-as években felépülhetett – ahogy azt sem, hogy erre csak néhány évtized múlva kerülhetett sor. E lelet ugyanis csak

7. A nyéki II. épület egyik osztófala a vízszintes gerenda-lenyomattal, 1938 (BTM KO Fotótár)

27 A Garády egyes alaprajzain feltüntetett nyugati „falnyúlványt” és az épület déli falán belül, azzal párhuzamosan jelzett, mintegy 5 m hosszú, ugyancsak agyagba rakott falvonulatot már nem találtuk meg 1992-1993-ban, miközben néhány más, bár bizonytalan kősorra bukkantunk. Az építmény északkeleti részét ugyanakkor már az 1940-es években sem találták meg, itt újabban pedig már azért sem tudtunk kutatni, mivel e rész már a ma álló társasházak telkeire esik!

28 GARÁDY 1940. 29. – Saját megfigyeléseink szerint ez nagyrészt építési réteg lehetett, vö. FELD 1993b.

29 HOLL 1959. 279-280. Később az itt talált kályhacsempetípusok egy részének új értékelése, valamivel korábbi keltezése: HOLL 1990. 62. Garády egy Zsigmond-denárt talált a II. épület közelebről nem ismert részén, hármat az „I. és II. épület között”, továbbá a II. épületben egy-egy Hunyadi János és V. László érmét, továbbá két Hunyadi Mátyás-denárt. Ugyanakkor az I. épület ugyancsak közelebről meg nem határozott helyén két Mátyás-denár, továbbá II. Ulászló 1507. évi, II. Lajos 1524. évi és I. Ferdinánd 1531. évi érme ismert: GARÁDY 1940. 59.

30 HOLL 1959. 276.

8. A nyéki II. épület területén feltárt „korai” téglapítmény, jobbra előzményének kőalapozása, 1938 (BTM KO Fotótár)

mint *terminus post quem* értelmezhető, hisz ez a kerámiafajta – minden bizonnyal budai városi fazekasok készítményeként – még a 16. század első felében is kedvelt volt a főváros környékén.³¹

Az I. épületet feltáró Garády Sándornak azonban valószínűleg nem volt szüksége ilyen jellegű korhatározó adatokra. Ő már bizonyára munkája kezdetén *meg volt győződve* arról, hogy csak Mátyás király lehetett itt az építető – bár ez egyetlen általa ismert adatból sem következett egyértelműen, sőt, mint arról az alábbiakban még szó lesz, Oláh Miklós II. Ulászló műveként említette a nyéki épületeket.³² Prekoncepcionális és egyúttal kissé leegyszerűsítő gondolkodásmódjára jellemző az, amit 1932-ben megjelent első beszámolójában a kiásott épületről írt: „Valószínű, hogy Ulászló is hozzáépített, de ismerve e királyunk zilált pénzügyi viszonyait és tehetetlenségét, ez a bővítés aligha lehetett nagyobb arányú.”³³ Ugyanitt egy, más lelőhelyről származó késő gótikus kőfaragvány kapcsán úgy vélte: „Különben a stílus maga is eldöntheti, hogy nem származhatott Mátyás király valamely épületéből. Hiszen ő renaissance stílusban építkezett”.³⁴ Álláspontját azután végképp megerősíteni látszott a hamarosan napvilágra kerülő két Mátyás-emblémás kőfaragvány, melyek jelentőségére – a művészettörténész állítása szerint³⁵ – Balogh Jolán hívta fel a figyelmét. Már Garády számára is feltűnt az azokon megfigyelhető „bizonyos kezdetlegesség és vaskosság”, s emiatt magyar mester műveinek vélte e dara-

31 A kerámia típus részletes feldolgozása: HOLL 1963. 351–354. – Ez a kerámiaanyag nagy számban fordult elő a közeli solymári vár lakóépülete nyugati bővítménye mélypincéjének 1540 utánra helyezhető pusztulási rétegeiben is, vö. FELD 2007a.

32 Az írott forrásokra: BALOGH 1966. I. 161–162.

33 GARÁDY 1932. 100.

34 GARÁDY 1932. 103.

35 BALOGH 1966. I. 163.

bokat. Néhány más faragvány esetében azonban épp azok olasz eredetét hangsúlyozta s itáliai párhuzamok alapján az 1480-as évekre valószínűsítette a nyéki építkezéseket.³⁶

1940-ben született kéziratában azután – talán nem is tudatosan, de ellensúlyozandó Oláh állítása és az előkerült nagyszámú Jagelló-címeres köelem jelentőségét – továbbra is II. Ulászló alkalmatlanságát taglalta,³⁷ s az emblémás faragványok kapcsán ismét kiemelte: „Ezek a kövek kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a kastély építkezését Mátyás király kezdte meg”. Szerinte a király „az egyik épületet talán be is fejezte, a folytatásban azonban 1490-ben bekövetkezett halála megakadályozta. Így a befejező munkák II. Ulászló királyra maradtak”, aki az épületekre „saját címerét rakatta rá”.³⁸

A feltáró ezen felfogása – melyet ugyan nem támasztott alá a közel 2700, ugyan részletes jegyzékbe vett és számos rajzos táblán is feldolgozott³⁹ kőfaragvány-lelet meggyőző elemzésével – általánosan elfogadottá vált a szakirodalomban. Így ezt vallotta 1956. évi kutatásait összegezve Holl Imre is. Megfogalmazása szerint „Az építkezés tovább folyt Mátyás halála után is, talán túl későn kezdődött ahhoz, hogy befejeződhessék, s az utód, II. Ulászló is fontosnak tartotta, hogy az építkezést az ő nevéhez kössék.”⁴⁰

A legsarkosabb – vagy durvábban fogalmazva, a leginkább egy prekonceptióra építő – ugyanakkor talán Balogh Jolán értékelése volt, kinek számos összefoglaló munkája közül érdemes a magyar nyelven csak 1985-ben megjelent Mátyás-monográfiáját idézni. Az I. épület szerinte „az 1480-as évek első felében épülhetett, 1482 vagy legkésőbb 1486 táján már készen állt. II. Ulászló később csak dekorációs munkálatokat végeztetett benne, főleg azért, hogy címerét, jelvényeit rajta elhelyezhesse”. A II. épületet ugyan csak Mátyáshoz kötötte, de itt már elfogadta Holl megállapítását, miszerint ez utóbbi egy régebbi épület helyén épült meg.⁴¹ Munkája már ezt jóval megelőzően, 1966-ban napvilágot látott adattárában ugyanis még a korábbi Garády-féle koncepcióval találkozunk. Az utóbbi munkában kifejezetten hangsúlyozta, hogy bár csak II. Ulászló címere fordul elő a köleleteken, „két töredéken azonban megtaláljuk Mátyás emblémáit, ezzel bebizonyosodott, hogy Bonfini feljegyzése igaz, az építkezést Mátyás kezdte meg” illetve „A két töredék segítségével széjjel választhatjuk a Mátyás és az Ulászló kori faragványokat”.⁴² Itt két dologra kell utalnunk, egyrészt, hogy – mint erre még visszatérünk – Bonfini sehol sem nevezte a nyéki épület(ek) építetőjének Mátyást⁴³, másrészt, hogy a „szétválasztást” Balogh már csak azért sem tudta megvalósítani, mivel saját bevallása szerint a kőanyag vonatkozásában „A zsúfolt és jó részben hozzáférhetetlen raktározás miatt azonban a teljes áttekintés egyszer sem volt lehetséges”. Így az adattár csak egy, nagyjából félszáz tételből álló „ideiglenes tájékoztató” jegyzéket tartalmazott a kövekről. Kifejezetten tendenciózusnak tűnik ezen belül az Ulászlóhoz kötött faragványok sommás kezelése, nem is említve az azonos építészeti szerkezethez tartozó elemek két csoportba való sorolását.⁴⁴ Magában a monográfiában is csak mintegy féltucat faragványról esik szó egy nagy ívű stíluskritikai áttekintés során.⁴⁵

Ez a szétválasztási szándék erőltetett volta valószínűleg Balogh kortársai számára is nyilvánvaló lehetett, nem annyira a kőfaragványok összességének hozzáférhetetlensége miatt – a különböző kiállításokon szereplő, jelentősebb darabok maguk is elég egységes stílusúnak tűnhettek. Megbízható kronológiai támpont hiányában így inkább a folyamatos építkezés elmélete vált általánossá, ezzel találkozunk úgy Gerevich László 1973. évi összefoglalásában⁴⁶ – ő egyébként már 1959-ben 1500 körülre helyezte a nyéki épületek befejezését, azaz igencsak elhúzódo építkezésekkel számolt⁴⁷ –, mint az 1982. évi, az ausztriai Schallaburgban megrendezett Mátyás-kiállítás katalógusában is.⁴⁸

Az utóbb említett munkákban rejtetten megfogalmazódó ellentmondásokra végül az 1980-as években Horler Miklós hívta fel a figyelmet. Kutatásai során nem közvetlen a nyéki anyagból indult ki – egy

36 GARÁDY 1933. 140-143.

37 „Mátyás vezetett, Ulászlót vezették”, „Ilyen jellemvonások és körülmények között nem lehet föltételezni, hogy uralkodása idején a királyi udvarban nagyobb szerű építő és művészi tevékenység fejlődött volna ki”. Az előkerült pilaszter kapcsán: „II. Ulászlóhoz aligha illenének ezek a harcias jelvények”. GARÁDY 1940. 16.

38 GARÁDY 1940. 44.

39 L. ezek néhány példáját: HORLER 1988. 136-138.

40 HOLL 1959. 276., továbbá HOLL 1962. 267.

41 BALOGH 1985. 158-159.

42 BALOGH 1966. I. 163.

43 Az írott forrásokat lásd: BALOGH 1966. I. 161-162.

44 BALOGH 1966. I. 164-166.

45 BALOGH 1985. 159.

46 GEREVICH 1973. 312.

47 GEREVICH 1959. 322.

48 Itt a bevezetésben BALOGH Jolán még korábbi álláspontját ismételte meg, míg a katalógustételek szerzője, Nagy Emese már árnyaltabban fogalmazott: BALOGH-NAGY 1982. 361-362.

átfogó elemzésre ő sem vállalkozhatott, hisz a kőfaragványok hozzáférhetősége továbbra sem változott. Azonban a simontornyai vár kutatójaként már az ismert darabok alapján is felfigyelt arra, hogy az ottani, a nyékiekhez hasonlóan jellegzetes budai márgából faragott reneszánsz kőfaragványok „a magyarországi reneszánszban egyedülálló módon, teljes forma- és méretazonosságig egyeztek a nyéki anyag megfelelő részleteivel.”⁴⁹ Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az utóbbiak esetében a címerek utólagos elhelyezése szerkezeti okokból kizárt, átfaragásnak nincs semmi nyoma, s a lényegében teljesen egységesnek tartható faragványanyagtól épp az eddigi kutatásban kulcsszerepet játszó, általa kifejezetten provinciálisnak tartott két emblémás kő üt el a legjobban. Azok így véleménye szerint nem alkalmasak a leletanyag tagolására, sőt minden bizonnyal még a II. épület az 1480-as években is használt elődjéhez köthetőek, s annak egyik Mátyás idejében elhelyezett kandallójához tartozhattak. Mivel azt nem tudta igazolni, hogy csak falazóanyagként használták fel volna e töredékeket az I. épület emelése során – lelőhelyükről annyit tudunk, hogy az egyik ottani árnyékszékaknából kerültek elő⁵⁰ – azt sem tartotta kizártnak, hogy a hipotetikus kandallót ismét beépítették az új épületbe. Tekintettel arra, hogy Buzlay Mózes simontornyai építkezéseit pontos évszámokhoz is köthetjük – 1508–1509-ben került sor a vár átépítésére⁵¹ – Horler, elfogadva Gerevich előzőekben említett feltevését, 1502-re, II. Ulászló Candalei Annával kötött házassága évére helyezte – legalábbis az I. épület – emelését. Ezt követően adhatta tehát „kölcson” mestereit, sőt épületének terveit is főudvarmesterének az uralkodó.⁵² Arról, adatok hiányában, természetesen nincsenek ismereteink, mennyi ideig dolgozott ebben a korzakban azonos formakincsel egy mester vagy egy mestercsoport, a nyéki kőfaragók működése mindenestre a király által 1496-ban megszerzett közeli Solymár várában is kimutatható volt.⁵³

Horler Miklós kronológiai koncepciója az utóbbi két évtizedben szinte teljes elfogadásra került a hazai építész- és művészettörténeti szakirodalomban⁵⁴, ami nem meglepő, hisz az összhangban áll a rendelkezésünkre álló, s az előzőekben áttekintett régészeti adatokkal, sőt, a nem épp nagyszámú, alább még tárgyalandó írott forrásban foglaltakkal is.⁵⁵ Ami az emblémás kövekre vonatkozó feltevéseit illeti, azoknak ma sem megerősítését, sem cáfolatát nem látjuk lehetségesnek, legalábbis addig, amíg a magyar műemlékvédelem és a fővárosi múzeumügy illetékesei meg nem teremtik a Garády által napvilágra hozott köleletek *teljességének* vizsgálati lehetőségét⁵⁶. Az esetleges jövőbeni meglepetések esélyeire utalhat az a lappangó „korinthusi” oszlopfőtöredék, melyet az ásatón kívül még Balogh Jolán is látott az 1940-es években,⁵⁷ de azóta még említésre sem került a témával foglalkozó munkákban.

Utóbbi megjegyzésünk természetesen érinti azt is, amit a két nyéki épület egykori formája, külső és belső elrendezése, funkciója, mindezek rekonstrukciója, továbbá eredete-előképei és követői, tehát egy következő, egymással vitathatatlanul összefüggő kérdéscsoport vonatkozásában fogalmazott meg az eddigi kutatás.

Garády az I. épületet értékelve mintha csodálkozott volna azon, hogy annak formája eltér a belsőudvaros olasz paloták elrendezésétől, s elsősorban északnyugati „hosszan elhúzó folyosója” miatt fogalmazta meg a dolgozatunk bevezetésében idézett – többször is megismételt, de bővebben soha ki nem fejtett – tételét az épületnek a nemesi és a falusi lakóházépítéssel kapcsolatos előkép-szerepéről.⁵⁸ E folyosót nyitott, oszlopokon nyugvó árkáddal és „az oszlopok között báboskorlással” képzelte el, s összefoglaló kéziratában ki is emelte, hogy ezen a részen találták meg a legtöbb, ehhez köthető

49 HORLER 1986. 55., illetve HORLER 1988. – A simontornyai anyagot Horler Miklós máig közöletlen disszertációjában dolgozta fel: HORLER 1980. A témában az egyetlen rövid összefoglalás: HORLER–H. TABAJDI 1987.

50 GARÁDY 1940. 34.

51 L. a 49. jegyzetet.

52 HORLER 1986. 55.

53 Itt a nyíláskeretek teljes profilegyezését állapíthattuk meg: FELD–LÁSZLÓ 1981.

54 Így többek között: FARBAKY 1988. 155., FARBAKY 1998. 75., MAROSI 1996. 183.

55 Mindennek ugyanakkor éppen ellentmondani látszik az az állítólagos oklevél, mely szerint (a Balogh Jolán által is a nyéki épületek mesterének tartott) Chimenti Camiciát az itteni építkezésekről adta volna kölcson Morvaországba a király 1492 körül: HORLER 2004. 54–59. Itt kell megjegyeznünk, hogy ez utóbbi tanulmány 56. oldalán szereplő egyik képen ábrázolt alvinci ablak korhatározása téves, ma ugyanis már egyértelmű, hogy az Bethlen Gábor 17. századi építkezéseire köthető, vö. FELD 2000. 110.

56 Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az a tény, miszerint 1988-ban a Budapesti Történeti Múzeum raktáraiban csupán kevesebb mint 800 nyéki faragványtöredéket regisztráltak, arra utalhat, hogy a Garády által feltárt anyag egy jelentős része el is kallódott. Lásd LAHU 1988. 100., 126.

57 GARÁDY 1940. 43., BALOGH 1966. I. 164.

58 GARÁDY 1933. 138., GARÁDY 1941. 3.

kőfaragványt.⁵⁹ A további részleteket nem vizsgálta – „az egyes helyiségek rendeltetésére nézve nem óhajtunk behatóbb találgatásokban bocsájtkozni”⁶⁰ – s csak általánosságban utalt arra, hogy a földszint „hátsó részén” a castellanus, míg elől az őrség tartózkodhatott, s itt lehetett a konyha is.⁶¹ Az előkerült vakolattörödékeken megfigyelt színes festésből sem vont le további következtetéseket, a mázas padló-téglákat ugyanakkor az elpusztult felső szinthez kötötte, miközben nem zárta ki egy második emelet egykori meglétét sem.

A II. épület esetében csupán arra tért ki, hogy hét helyisége közül egyikben sem találta lépcsőház nyomát, „belső része” esetében ennek ellenére emeletre gondolt. Erre a következtetésre elsősorban az 1530-as évektől épített híres prágai kerti épület alaprajzi elrendezésével felfedezett hasonlóság alapján jutott, s egyúttal meg is fogalmazta, miszerint „Nem ok nélkül tételezhetjük fel, hogy a prágai Belvedere alapeszméjét ez az épület szolgáltatta illetőleg Olaszországból közvetítette. Ezt itt bővebben kifejteni nem lehet célunk.”⁶² Erre később sem vállalkozott, itáliai párhuzamként azonban még a padovai város-házát és a vicenzai Basilicát is megemlíttette. Funkcióját tekintve az épületet játékok, multságok, vendégfogadások színterének vélte. Mivel az itt kiásott alig 20 db kőfaragvány között korlátbáb töredékek is voltak, továbbá az általa áttekintett kőanyagban két, egymástól néhány részletben elütő, de egyaránt Jagelló-címeres balusztrád elemeit fedezte fel, ezek egyikét kötötte ide, azzal az indoklással, hogy „hiszen ennél körbefutó tornác volt, ahol feltétlenül kellett báboskorlátnak is lenni.”⁶³

A nyéki épületek feltárója – akinek talán utoljára adatott meg, hogy az összes, innen származó kőtöredéket tanulmányozhassa – ugyanakkor végül igen szkeptikusan, de módszertani szempontból tanulságosan nyilatkozott a rekonstrukció lehetőségeiről: „A ... faragványok gazdag tömegéből ki ki képzelet kisebb vagy nagyobb lendületével visszavarázsolhatja a kastély épületeinek képét. Ahányan vagyunk, talán annyiféleképpen képzelhetjük ezt el a részletek más és más csoportosításával. Talán jobb is így. Ezért mellőzzük még papíron is az újjáalkotási kísérleteket.”⁶⁴

Holl Imre 1959–1962-ben megjelent munkáiban az I. épület behatóbb értékelésére nem vállalkozott,⁶⁵ ugyanakkor a II. épület – hozzá hasonlóan hosszan elnyúló, keskeny formát mutató, de egy királyi tartózkodásra szolgáló építménnyel csak feltételesen azonosított – elődje véleménye szerint „vékony és gyenge alapfalaiból következtetve valószínűleg favázás szerkezetű könnyű felépítménnyel” rendelkezett. Magáról a II. épületről azt gondolta, hogy „keskeny, alig alapozott falaival ... könnyű, szelős, nyitott folyosókkal és loggiával ellátott nyaralópalotára enged következtetni. Belső osztófalai az alapozás kivételével fából készülhettek.”⁶⁶ Voit Pál művészettörténész rá hivatkozva ugyanekkor már kifejezetten boronavázás építményt tételezett fel, a prágai Belvedere alaprajzi rendszerét „sejtető” elrendezésével.⁶⁷

Balogh Jolán az I. épület alaprajza és az előkerült oszloptöredékek alapján bizonyítottnak vélte – bár erre csupán egy itáliai kolostor (!) rajzát hozta fel bizonyítékkul adattárában⁶⁸ – „hogy a toszkán vidéki-falusi épületek jellemző ékessége, a homlokzati árkádsor, illetőleg loggia eljutott a budai erdőbe”. Bonfini leírása alapján ugyanekkor ezzel az építészeti motívummal a budai várpalota egykori kertjében keresett „villa marmorea” esetében is számolt, sőt, még formai összefüggéseket is lehetségesnek tartott a két épület esetében.⁶⁹ A mai palotaépület alatti nyugati lejtőn 2000-ben kerültek elő ugyan jelentős reneszánsz épületrészletek, de az eddig ismert adatok alapján⁷⁰ pontosabb azonosításuk s így Balogh feltevésének megítélése még nem lehetséges.

A művészettörténész röviden vállalkozott a véleménye szerint „nagyon feltűnő és szokatlan” II. nyéki épület értékelésére is. A mind a négy oldalon tornáccal körülvett épülettípusnak ugyan nem ismerte

59 GARÁDY 1941., GARÁDY 1940. 23.

60 GARÁDY 1940. 24.

61 Ez a tagolás ugyanakkor nem értelmezhető számunkra, ahogy az mondat sem, miszerint „A földszint két egymástól elkülönített részre volt osztva”: GARÁDY 1941. 3.

62 GARÁDY 1941. 4–6.

63 GARÁDY 1940. 40.

64 GARÁDY 1940. 46.

65 Csupán azt említette meg, hogy a déli oldalon valószínűleg erkélyes megoldású árnyékszékek lehettek: HOLL 1962. 268.

66 HOLL 1959. 282., HOLL 1962. 268.

67 VOIT 1960. 370.

68 BALOGH 1966. I. 163. 1. lj.

69 BALOGH 1985. 157.

70 MAGYAR 2005.

15. századi analógiáit,⁷¹ de Holl Imrének az osztófalakra vonatkozó, az előzőekben említett értékelését különösebb indoklás nélkül kétségbe vonva úgy vélte, „valószínűbbnek látszik, hogy eredetileg nem is voltak osztófalai, hanem egyetlen nagy terem volt ünnepek, lakomák, táncmulatságok számára.” Ezt egyúttal a még a késő reneszánsz idején is kedvelt önálló teremépületek előképeinek tekintette – arra azonban nem utalt, hogy példái, többek között még ma is álló Nagybicse esetében nem a földszinten, hanem az emeleten helyezkedett el a nagyterem.⁷²

E nagyívű, de részleteit tekintve kimunkálatlan fejtegetésekre azonban nem csak az utóbb idézett kutató munkáiban találunk példát. 1973-ban Gerevich László is úgy foglalt állást a nyéki épületek esetében, hogy „mindkét villa egy-egy példáját képviseli a jellegzetes itáliai alaprajzon épült, portikusos vagy az egyik oldalon tornácos típusnak, mint arra annyi olasz példát lehetne idézni”, s amelyek szerezte „élesen elütnek a francia „chateau” vagy a német „Schloss” típusától”.⁷³ Példát azonban egyet sem hozott fel, ahogy az épületeknek a hazai udvarházakkal való feltételezett kapcsolatát sem fejtegette ki. Az I. épületből ismert (kandalló)konzolokat erkélytartó gyámköveknek vélte, ugyanakkor a vékony falai és azok gyöngye alapozása miatt a II. épület földszintes voltát is elképzelhetőnek tartotta. Funkcióját nem látta tisztázottnak, de – a hasonló alaprajzból kiindulva – ugyanilyen célra emeltek vélte Holl Imre által meghatározott elődjét. Ezek után némileg meglepő a végkövetkeztése: „a vadászkastély egy hosszú fejlődés kiinduló csoportjának egyik tagja, a pilismaróti, tettyei kastélyoknál is fényesebb”.⁷⁴ Utóbbi feltevését – ugyancsak minden indoklás nélkül – Nagy Emese is osztotta, Simontornyával bővítve a követők sorát.⁷⁵

Horler Miklós volt végül az első, aki a nyéki épületek részletes, rajzban is megfogalmazott rekonstrukciójára kísérletet tett.⁷⁶ Eljárását azonban meghatározta kutatásainak kiindulópontja, az tehát, hogy alapvetően az utóbb említett simontornyai vár vizsgálatától jutott el az itteni épületmaradványok és kőfaragványleletek elemzéséhez. A lakópalotaként értelmezett I. épület vonatkozásában ezen belül is talán túlzottan a loggia állt érdeklődésének középpontjában – megfelelően fő tézisének, miszerint a „simontornyai árkádos, oszlopos, ballusztrádos udvari loggia szerkezetében és részletformáiban másolata a nyéki I. sz. villaépület homlokzati loggiájának.”⁷⁷ Az utóbbi épület egyéb részleteivel, így ajtó- vagy ablakkeretezései nem is foglalkozott, kizárólag egy „urbinói típusú” kandalló meggyőző rajzi rekonstrukcióját készítette el a Garády által feltárt kőanyag talán leggazdagabb díszítésű elemeiből.

Az épület északnyugati külső homlokzatának rajzi megfogalmazása mellett megkísérelte az egykori földszinti és emeleti alaprajz elméleti rekonstrukcióját is. A kiváló építész másuttal joggal vetette a művészettörténeti kutatás szemére, hogy értékelései során gyakran figyelmen kívül hagyja az épületek és szerkezetei építészeti logikáját – ezért nem tűnt fel sokáig senkinek, hogy gyakorlatilag elképzelhetetlen egy ballusztrád-osztópillér utólagos kicserélése, azaz II. Ulászló aligha örökíthette volna meg ilyen módon saját személyét az utókor számára. Horler azonban néha ugyan ilyen hibába esett, amikor negligálva Garády részletekbe menően pontos felmérését és megállapításait, több esetben is a régészeti tényektől függetlenül rajzolta meg az épület(ek) lehetséges alaprajzi elrendezését. Az I. épület emeletre vezető lépcsőjének indulását ezért nem a lépcsőház keleti, hanem a nyugati oldalára helyezte, s ajtókkal számolt a VII. tér még ma is zárt oldalfalaiban – talán azért, hogy így összeköttetést teremtsen az általa különösebb indoklás nélkül a keleti részen keresett konyha és a nyugati szélő térben feltételezett ebédlő között. Az utóbbi meghatározása talán az utóbbi keleti fala közepén valószínűsíthető kandallóhelyből adódott, ide mindenestre egy „urbinói típusú” tüzelőberendezést rajzolt. Mindezzel magyarázható, hogy csak a három nyugati térben képzelt el teknőboltozatokat – e jellegzetes reneszánsz forma egykori meglétére egy jellegzetes konzolkő, egy peduccio-lelet utalt – az „alárendelt” funkciókkal felruházott keleti terek rajzán csupán donga- illetve élkeresztboltozatot kaptak. Csak egy, az V. térből

71 BALOGH 1985. 159. – Megfogalmazása alapján még arra is következtethetünk, hogy a körbefutó tornác létét is még bizonyítandónak vélte. Ezzel kapcsolatban óhatatlanul felmerül itt bennünk az a szakmai legendáriumban Voit Pálhoz kötött mondanás, miszerint aminek nincs analógiája, az nem is létezik...

72 BALOGH 1985. 159., továbbá BALOGH-NAGY 1982.

73 GEREVICH 1973. 312–313.

74 GEREVICH 1973. 312. – Gerevich itt még tévesen Pilismaróton kereste az esztergomi érsek nyaralóját, l. erre tanulmányunk 110. jegyzetét.

75 BALOGH-NAGY 1982. 362.

76 HORLER 1986., HORLER 1988. – A nyéki épületek rekonstrukciójáról már korábban is kifejtettük véleményünket: FELD 2002. 168–170.

77 HORLER 1986. 55.

elérhető árnyékszékét tételezett fel s azt valószínűsítette, hogy a keleti (tám)pillérek köze egykor át lehetett boltozva. Utóbbiak emeleti megoldását ugyanakkor nyitva hagyta.

Egyébként az emelet – a földszinttel megegyező alaprajzi elrendezésének vélt – mind az öt nagyobb terében már egy-egy, a földszintivel egyező kandallóval és teknőboltozatokkal számolt, azt azonban nem indokolta, miért nem az itteni nyugati teremben kellene keresnünk az ebédlőt? Az e tér funkciójára általa javasolt „szalon” megnevezés is arra utal – s ez tükröződik az alaprajzi rekonstrukció kétség kívül szimmetriára való törekvésén is⁷⁸ – hogy az épület itáliai jellegének preconcepcionális jellegű feltételezésétől, kutató-elődeihez hasonlóan, Horler Miklós sem tudta teljesen függetleníteni magát.

Ami magának a loggiának a rekonstrukcióját illeti, az alapvetően és bevallottan a biztosabb támpontot adó simontornyai részleteken alapult – Nyék esetében ugyanis lényegében csak egy (a falak pusztulásának mértéke miatt amúgy sem cm-es pontossággal meghatározható) folyosó-hossz méret állt ehhez rendelkezésére. A többi részlet maguknak a kőfaragványoknak az elemzéséből adódott, s itt jelentkezik az a már idézett szempont, mely e munka eredményét bizonytalanná teszi! Mindaddig, amíg az összes kölelet nem lesz vizsgálható, Horler – egyébként az újabb kutatás által lényegében elfogadott⁷⁹ – rekonstrukciós kísérlete csak egy *lehetőségként* értékelhető, amit mi sem bizonyít jobban, mint a saját feltárásaink során előkerült ballusztrádpillér-sarokelem, mely az építész szerint is arra utal, hogy épületünk loggiája a földszinten is rendelkezhetett mellvéddel.⁸⁰

Horler Miklós kísérletet tett az I. épület építészeti típusa eredetének és hatásának meghatározására is. Megállapította, hogy bár a nyitott folyosó motívuma Itáliában sem volt ismeretlen, de ott „a homlokzati loggiának a mögötte lévő kéttraktusos lakóépülettel való ilyen szerves összekapcsolása egy szabadon álló villában” nem fedezhető fel.⁸¹ Az épület előképét így meglepő módon a budai királyi vár – teljesen elpusztult, s alsó szintjét tekintve is csak részlegesen feltárt – egykori nyugati palotaszárnyában jelölte meg, nyilvánvalóan itt is elsősorban az ott feltételezett, máig vitatott loggiából⁸² kiindulva. Közben aligha tagadható, hogy a késő középkor és a korai újkor szabadon álló nemesi-püspöki-királyi lakóépületei és a várakban található, de az utóbbi esetekben szinte mindig azok falrendszerébe illeszkedő palotaépületek között számos, alaposabban ugyan még nem elemzett formai kapcsolat fedezhető fel, nem tekinthető éppen meggyőzőnek ez a párhuzam. Elegendő arra utalni, hogy a budai épület csupán egytraktusos elrendezésű volt, lépcsőfeljáróját sem ismerjük.⁸³

Ugyanúgy vitatható az építészettörténész feltevése ezen épülettípus széleskörű kisugárzásáról. Az általa példaként felhozott épületek közül a teljesen elpusztult Vác e szempontból sajnos teljesen ismeretlen, de a többi is – talán egy kivétellel – egyetlen traktus alkotta, két vagy háromszatú, szintjei számát tekintve is eltérő lakópalota, melyekhez a legtöbb esetben további (vár)falak kapcsolódtak. A kivételt az Esztergomhoz közeli Ákospalota 19. század végén kiásott, s modern régészeti módszerekkel azóta sem vizsgált épülete képviseli, de ennek megbízható alaprajza sem ismert.⁸⁴ Az azonban biztos, hogy korábbi – feltehetően 13. századi – eredetű, ahogy 14. századi a solymári vár lakóépületének,⁸⁵ sőt a simontornyai vár palotaszárnyának⁸⁶ alaprajzi elrendezése is, ez utóbbi épületeket ugyanis az érsek, a király vagy az utóbbi főudvarmestere a nyéki építkezésekkel közel egy időben csak átalakította. A bácsi vár egytraktusos palotaszárnyai közül az egyik előtt zárt mellvédfal húzódnak,⁸⁷ a szintén 1500

78 Természetesen egy teljesen elpusztult szint rekonstrukciója esetében aligha képzelhető el más, mint egy szabályos, szimmetrikus rendszer feltételezése. E kérdésre Nyírbátor kapcsán lásd: FELD 2007c. 102. Ugyanakkor HORLER már nem volt lekövetkeztetések a nyéki I. épület II. és VII. terei emeleti megfelelője esetében – ugyancsak szimmetrikus elrendezésben – megrajzolt árnyékszékekéből. Véleményünk szerint ezek hálósobákhoz kapcsolódhattak. Végül a feltételezett olasz kapcsolatot hangsúlyozza a lépcsőház esetében, melynek megoldása véleménye szerint „a kor itáliai palotáiban is szokásos volt”: HORLER 1986. 69.

79 FARBAKY 1988. 155., itt csak az oszlopok feltételezett posztamensei bizonyítékait hiányolta. – A kérdéshez legújabban: BUZÁS 2008., aki budai és esztergomi, ott azonban vörösmárványból készült párhuzamokat sorol fel a nyéki balusztrád-elemekhez. Utóbbiak esetében hangsúlyozza, hogy egyelőre nem igazolható az ismert oszlop- és balusztrád-elemek összetartozása, így az oszlopok falazott, tömör mellvéden is állhattak.

80 FELD 1993a. 264–265., FELD 1994. 349–350., illetve HORLER 2004. 60.

81 HORLER 1986. 64.

82 Az épület loggiájára legújabban: BUZÁS 2008.

83 GEREWICH 1966. 97–111.

84 MRT 5. 219–220. – Ezt Zolnay László már korábban – de csak méretét és rendeltetését tekintve – a nyéki királyi „vadászkastély” rokonának tartotta: ZOLNAY 1961. 220.

85 FELD–LÁSZLÓ 1981., FELD 2007a.

86 L. a 49. jegyzetet

87 A várról legutóbb: HORVÁTH 1987.

körül emelt Ötvös esetében még az alaprajzi elrendezés is kérdéses,⁸⁸ Nyírbátor déli és északkeleti épületszárnya kronológiai helyzete nem kevésbé vitatott.⁸⁹

Ismereteink jelenlegi fokán így mindenesetre úgy látjuk, hogy a 16. század nemesi (de más vonatkozásban ugyanúgy a falusi, paraszti) lakóházépítészetét sokkal inkább a (szintenként) két- vagy háromszatú térelrendezés határozta meg, s az épületek egyik hosszoldala mellett végigfutó folyosó sem tekinthető általánosan kedveltnek.⁹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a nyéki I. épület korántsem teremtett építészeti divatot, így az eddigi kutatás által feltételezett „ősalak” szerepe csupán egy igazolhatatlan, bár módszertani-tudománytörténeti szempontból érdekes hipotézisnek tekinthető.

Kétségtelen, hogy az általa vizsgált „történelmi, társadalmi, munkaszervezeti, szerkezeti és anyagtani összefüggések”, összevetve a „régészeti, forráskritikai és morfológiai megállapításokkal”⁹¹ Horler Miklóst jelentős megállapításokhoz vezették a nyéki épületek általános kronológiai kérdései vonatkozásában, s ez, mint láttuk, részben állítható az itteni I. épület értékelését tekintve is. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a II. épülettel kapcsolatosan megfogalmazott elképzelései már sokkal kevésbé tekinthetők „az épületek in situ meglévő szerkezetei, maradványai és az azokhoz tartozó kőtöredékek építészeti felmérése, anyagvizsgálata s azok egymáshoz való kapcsolata alapján történő”⁹² rekonstrukciónak. Itt sokkal inkább egy olyan, „a leírások, veduták és analógiák alapján történő rekonstrukciós kísérletek”⁹³ egy – egyébként vitathatatlanul briliáns – példájával találkozunk, melynek módszertani veszélyeire Marosi Ernő hívta fel a figyelmet, nem sokkal Horler rekonstrukciós rajzai közzététele után.⁹⁴

Az építész ugyanis – elsősorban csak az ismert alaprajzi elrendezés alapján – az utójára feltárt nyéki épület esetében olyan „építészeti gondolatok” megvalósulását tételezte fel, melyek szerinte kapcsolatba hozhatók az első, alapvetően új itáliai reneszánsz villa, a Poggio a Caiano ma is álló Medici-épület koncepciójával, s így annak a Budai hegyekben épült volna fel első követője Európában. Nincs terünk annak részletesebb elemzésére, miképp gondolta Horler a „közvetlen előkép redukcióját”, tehát azt, hogy Ulászlónál már két épületben fogalmazódott volna meg a Medicieknél még egységes gondolat – ennek véleményünk szerint ellene mond az I. épület előzőekben végigkísért, önálló típusként való tárgyalása. Bevalljuk, nem követhető számunkra az sem, miképp képzelhető el a két épület terve-tervezője között feltételezett kapcsolat, különös tekintettel arra, hogy a nyéki épület(ek) esetleg korábban készült(ek) volna el, mint előképük. Abban azonban egyetértünk, hogy „az árkádós körfolyosóval körülvett hosszúka, keskeny pavilon”, azaz a II. épület típusa mai tudásunk szerint nem egy széles körben elterjedt építészeti forma volt, de fontos kérdés számunkra, hogy ez milyen részletmegoldásokkal valósulhatott meg Nyéken?

Horler itt a Medici villánál ma is meglévő megoldásból kiindulva egy emeletes, az emeleti terasz balusztrádkorláttal koronázott árkádsorral övezett épületet tételezett fel, felül többek között egy dísztermmel, alul „sala terrenaval”, kiszolgáló terekkel. A földszintet ábrázoló rekonstrukciós rajza ennek megfelelően teljesen szimmetrikus, két lépcsőházat magába foglaló, négy osztófalas elrendezést mutat.⁹⁵ Először ugyanis úgy vélte, hogy „a Garády által feltárt alaprajzon a középső részt felszabdáló válaszfalakat tehát későbbi – feltehetően török kori – átalakítások eredményeinek tekinthetjük”.⁹⁶ Sőt, még azt is állította, hogy „a Garády által feljegyzett ún. fagerendás falak az utólagos osztófalaknál fordultak csak elő” – azaz, mint korábban Balogh Jolán, ő is (pre)koncepciójának megfelelően mintegy válogatott a régészeti megállapításokból, s ha kellett, azokkal ellentétes állásfoglalástól sem riadt vissza. El kell ugyanakkor ismerni, hogy miután saját 1992–1993. évi kutatásaink megerősítették mind a hat osztófal első periódusú és feltételezhetően faszervezetes voltát, módosította álláspontját⁹⁷ – igaz, új rekonstrukciós rajz sem itt, sem az I. épület loggiája esetében nem készült.

Mint arról szó esett, az eddig csak részlegesen áttekintett faragottkő-anyag alapján már Garády is számolt egy balusztrádkorláttal a II. épület esetében, ehhez Horler Miklós egy indadíszes osztópillér-tí-

88 MAGYAR 1974. – Az épület alaprajzát lásd Horváth Richárd tanulmányában e kötetben.

89 A kérdés legutóbbi áttekintése: FELD 2007c., további irodalommal.

90 A kérdés részletesebb tárgyalása már szétfeszítené e tanulmány kereteit. A hosszifolyosós elrendezés 17. századi példáira l. Mordovin Maxim tanulmányát e kötetben.

91 HORLER 1986. 60.

92 HORLER 2004. 54.

93 Uo.

94 Idézi: HORLER 2004. 54.

95 FELD 2002. 168–169.

96 HORLER 1986. 75.

97 HORLER 2004. 61.

pust valószínűsített. Ez az elképzelés a köleletek kevés számára hivatkozva nem cáfolható, hisz már az ásató megfigyelte a faragványok rendkívül nagy területen való szóródását⁹⁸, s ez vonatkozik az emeleti falakban Horler által feltételezett nagyméretű, keresztosztós ablakokra is. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Poggio a Caiano alapján elképzelt, téglából falazott árkádsornak semmilyen régészeti bizonyítéka sincs – bár az eddig tárgyaltak alapján egykori meglétük teljesen nem is zárható ki. Nagyobb problémát jelent ugyanakkor az épület főfalainak viszonylag csekély vastagsága és alapozási mélysége.

Horler először úgy vélte, hogy ezek alkalmasak lehetnek a (földszinti?) teknőboltozatok hordására is, míg az emeleten síkmennyezetekre illetve a nagyterem esetében a tetőszerkezetbe benyúló faszerkezetű álboltozatra gondolt.⁹⁹ Újabbban – reagálva a szilárd épületszerkezetek egykori itteni meglétére vonatkozóan megfogalmazott kételyeinkre¹⁰⁰ – már csak 5 méter magas földszinti téglafalakkal számol a folyosó belső oldalán, az emeleti falak véleménye szerint Fachwerk-szerkezettel is készülhettek, ugyanakkor továbbra is téglapilléres árkádsorral képzei el az épületet. A Medici-villával feltételezett kapcsolatot ezen látványos elemével kapcsolatos meggyőződésében¹⁰¹ újabbban egy, a 17. században keletkezett ún. Nádasdy-Mausoleum II. Ulászló-ábrázolásának háttérében feltüntetett épületrészlet is megerősítette.¹⁰² Ezzel az analógia után érvrendszerében megjelent a veduta is – miközben ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ebben az esetben aligha beszélhetünk a tudományos rekonstrukcióknál megkövetelhető nagyszámú meglévő szerkezetről, maradványról, a kötöredékek rendszeres elemzéséről, az egyes épületekhez sorolható leletek egymástól való elválasztásáról, tehát azokról az alapvető szempontokról, melyeket maga Horler Miklós fogalmazott meg.¹⁰³

A nyéki II. épületből ugyanis csupán az alaprajzot ismerjük, amelyen – főként rajzban – szinte bármilyen felépítmény elhelyezhető. Erre a példa Szekér György építész-művészettörténész rekonstrukciós kísérlete, aki a prágai Belvedere alapján rajzolta meg épületünk egy lehetséges homlokzati megjelenését, posztamensen álló, árkádíveket tartó oszlopokkal, sőt még a jellegzetes tetőformával is.¹⁰⁴ Megalapozottságát – az eddigi megfogalmazottak alapján – indokolatlan lenne behatóbban tárgyalnunk, ugyanakkor módszertanilag logikus a készítése során követett eljárása, hisz ha egy épületet rekonstruálhatunk feltételezhető előképe alapján, ezt megtehetjük feltételezhető követője nyomán is.

Ezzel elérkeztünk épületünk hatásának kérdéséhez, azaz ahhoz, mennyiben tartható az a közép-európai reneszánsz építészetnek a prágai vár mellett 1538 és 1563 között Anna királyné nyaralójaként emelt s ma is álló kiemelkedő emléke lehetséges mintaképének. Az erre vonatkozó nemzetközi irodalom áttekintése természetesen nem lehet e dolgozat feladata, Horler Miklós mindenestre továbbra is úgy véli – vitatva Balogh Jolán korábban idézett álláspontját – hogy a nyéki II. épület „egyedül a prágai Belvedere előképeinek tekinthető, amit viszont mind történelmi, mind tipológiai érvek alátámasztanak.”¹⁰⁵ Arra azonban fel kell hívnunk a gyakran csak egyetlen, mintegy ideálmegoldásban gondolkodó hazai kutatás figyelmét, hogy ugyancsak a mai cseh főváros területén, nem is túl messze a Belvedere-től, az egykori királyi vadsparkban, átalakított formában, de ma is áll egy „vár” (9. kép), melynek rekonstruálható, Nyékkal közel egyidős Jagelló-kori formája (10. kép) ugyancsak számba jöhet úgy a Belvedere egyik előzményeként, mint a nyéki II. épület egykori formája egy újabb rekonstrukciós lehetőségként.¹⁰⁶

98 GARÁDY 1940. 34–46.

99 HORLER 1986. 75.

100 ÍGY FELD 1993a. 266.

101 „A faszerkezetek alkalmazását a fogadópalota rekonstrukciója tehát egyáltalában nem zárja ki. Ez nem változtat azon, hogy annak jellege és megjelenése a Poggio a Caiano-i villából származott és ahhoz hasonló kellett legyen, nem pedig „falota”: HORLER 2004. 62.

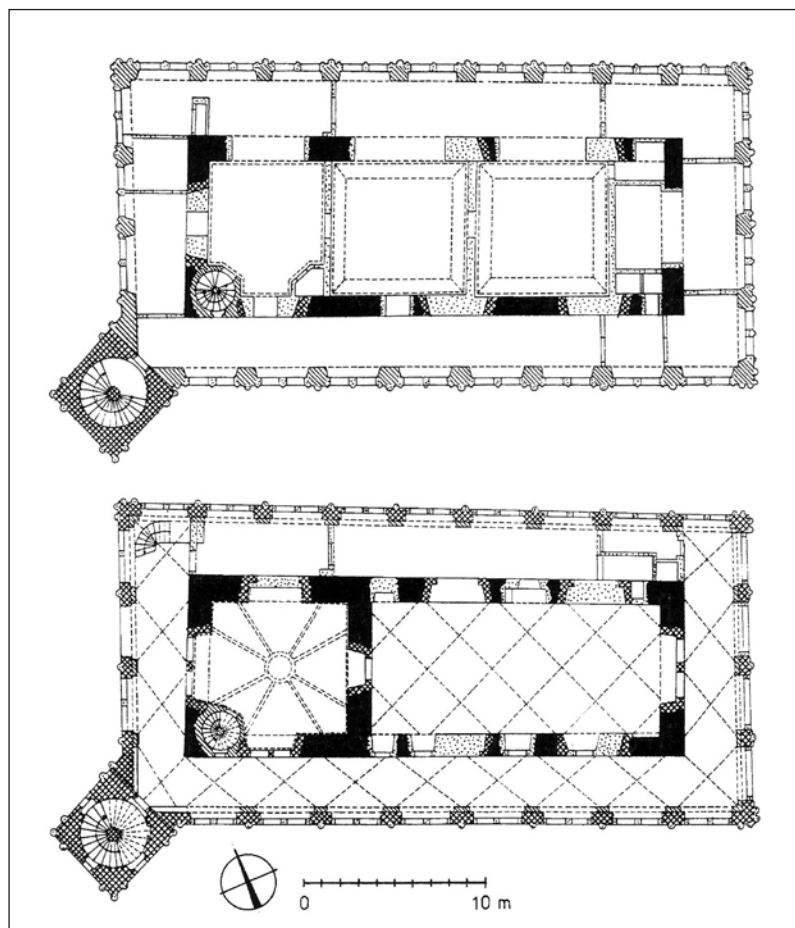
102 HORLER 2004. 62–63.

103 HORLER 2004. 54.

104 Szekér György munkáját ő maga nem közölte, erre részben Farbak Péternek (FARBÁK 1998. 76.) illetve nekünk adott lehetőséget (FELD 2002. 168–170.), itt az I. és II. épület lényegében sematikus, nyílásokat fel nem tüntető földszinti alaprajzaival, továbbá az I. épület északnyugati oldala HORLER Miklós elképzelésénél nyújtottabb arányokat mutató rekonstrukciójával. Szekér feltevése szerint az emeleti loggia átfordulhatott a keleti homlokzat pilléreire is – nem függetlenül attól, hogy az így az az épp ekkor általa kutatott nyírbátori északi palotaszárny egy lehetséges előképévé válhatott. Vö. FELD 2007c.

105 HORLER 2004. 61.

106 DURDIK-CHOTEBOR 2002. – Nincs terünk most annak bővebb kifejtésére, miért véljük indokolatlannak Horler Miklós elutasító álláspontját a nyéki II. épület mintakép-szerepéről a közelebbről ismeretlen pozsonyi „coenaculum”, vagy a 17. század eleji magyar főnemesi kastélyok mellett állt teremépületek vonatkozásában, vö. legutóbb HORLER 2004. 61., valamint FARBÁK 2002. 53.

9. Prága-Ovenec, a királyi vadaskert épületének emeleti (fent) és földszinti (lent) alaprajza. (Fekete: korábbi falak, keresztben sraffozott: Jagelló-kori falak, sraffozott: Rudolf-kori falak, pontozott: újkori falak) (DURDIK-CHOTEBOR 2002. nyomán)

Ha tehát csak a Bonfini által említett vagy más forrásokból ismert, máig azonosíthatatlan budai, pesti és csepeli királyi épületekre gondolunk,¹⁰⁷ egyértelművé válhat számunkra, hogy ismereteink jelenlegi fokán, a rendelkezésünkre álló csekély mennyiségű adat birtokában indokolt rendkívül óvatosan eljárunk, ha egy elpusztult középkori épület eredetét-hatását akarjuk meghatározni.

A Horler Miklós által udvari ünnepek, vadászatok vendégfogadásai szintereként értékelt épület vonatkozásban érdemes még röviden visszatérnünk annak valószínűsíthető építőanyagára. Mint láttuk, a felmenő szerkezetekből szinte semmilyen értékelhető részlet nem maradt ránk, az osztófalak esetében azonban feltételezhető, hogy azok teljes egészében fából vagy favázzal készültek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Garády ásatainak kezdetén, 1932-ben a környéken csupán két markáns kiemelkedés („kimagasló halom”) volt megfigyelhető – déli alatt az I. épület, az északi alatt Nyék falu plébániatemploma rejtőzött. A kettő között ugyan „a talaj alakulata”¹⁰⁸ utalt egy további épületre is, de az itt később kiásott II. épület maradványai feletti pusztu-

lási-omlási réteg jóval vékonyabbnak becsülhető, mint a másik két építmény betöltése. Természetesen egy épület pusztulásának mikéntjét számos tényező befolyásolhatta – tudjuk, hogy épületünk alapfalait is több helyen kitermelték – azonban a napi régészeti gyakorlat azt mutatja, hogy a magasabb, jelentősebb kőfalakkal készült építmények esetében mindig nagyobb vastagságú a rájuk maradó törmelékréteg(sor). Mindenesetre ez az egzaktnak természetesen nem nevezhető megállapítás is arra utal, hogy a nagyobbik nyéki épület akár kőalapot is teljes egészében favázzal, de téglafelhasználásával és természetesen külső-belső vakolással készült építményként is elképzelhető – adott esetben természetesen kőből faragott nyíláskeretekkel és más részletekkel is.

A fa szerepét középkori építészetünkben még kevésbé ismerjük, de úgy régészeti adatok,¹⁰⁹ mint írott források is tanúsítják arról, hogy alkalmazása igen jelentős lehetett. Az utóbbiak közül most csupán Ippolito d'Este 1487 és 1490 között Pusztamaróton, a mai Nyergesújfalu határában épített vagy átépített „nyaralóját” érdemes szólnunk. A máig feltáratlan, sőt felmértelen épület az érsek számadáskönyve alapján egy földszintre és egy emeletre tagolódott, hozzá még egy torony is kapcsolódott, mely utóbbinak három márványablaka volt. A termekben cserépkályhák álltak. Az épület fontos alkotórésze volt egy *solarium*, amelyet az eddigi kutatás egy gazdagabban kialakított faépítményként értelmezett. Voit Pál a számadáskönyvek elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a pusztamaróti nyara-

107 L. ezekre a 68. jegyzetet, továbbá BALOGH 1966. I. 100–101., 152–153., 171. és WELLNER 1981.

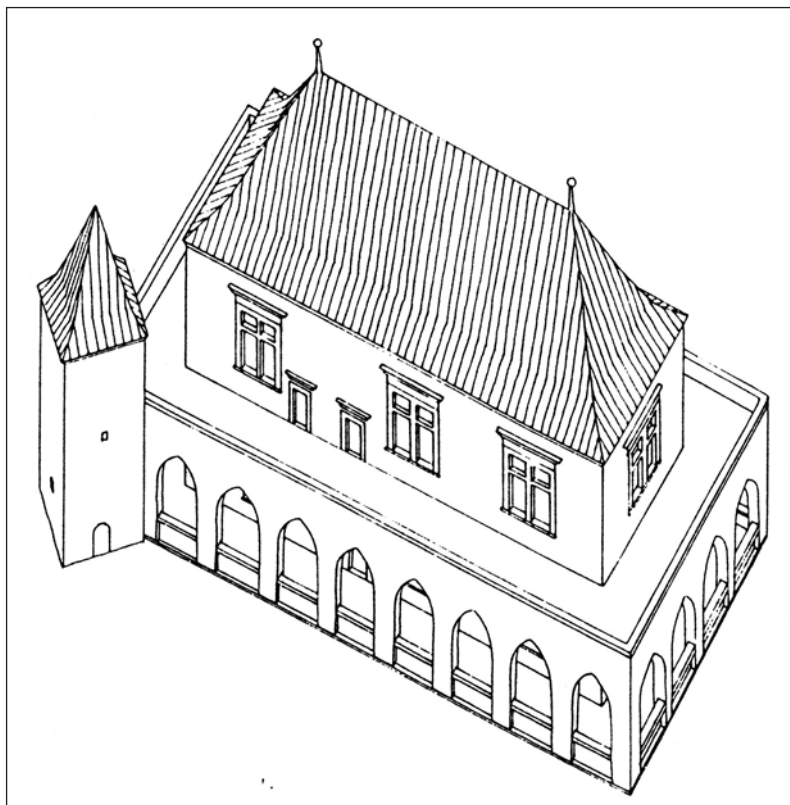
108 GARÁDY 1932. 104.

109 Itt most csak néhány utóbbi kutatásunkat említve: Gesztes-Kisvár (FELD 2007b), Solymár-vár (FELD 2007a).

ló építőanyaga elsősorban fa lehetett. Az ismert építési költségek mintegy kétharmad részét ugyanis az ácsok és az asztalosok munkája tette ki.¹¹⁰

Elképzelhető tehát, hogy szerkezetében, sőt, külső megjelenésében sem volt éles eltérés a II. épület helyén állt korábbi építmény és az annak helyére lépő, mai tudásunk szerint II. Ulászló által emeltetett, de részleteit tekintve már minden bizonnyal ismeretlennek maradó új épület között. Természetesen egyik esetben sem – ahogy Pusztamarót esetében sem – beszélhetünk „fapalotáról”, hisz a külső szemlélő aligha láthatta ezek anyagát, melyet amúgy is kő, téglá, agyagtapasztás, színesre festett vakolat egészített ki. Nem csupán a kályhacsempeleletek miatt véljük úgy, hogy az Nyéken meghatározott korai épület nem gazdasági célra épült, hanem maga szolgált alkalmanként királyi lakóhelyként. A két, 1500 körül emelt épület elhelyezése is mint ha azt sugallaná, hogy a déli, már a meredekebb oldalra épült ház alkalmazkodott volna egy akkor még álló, de azután hamarosan elbontott, de egyező tengelyű új építménnyel pótolta épülethez. Más létesítményre amúgy nem bukkantunk a hozzáférhető terület egészét átvágó kutatóárkainkkal – csupán egy kút ismert ma is a II. épület északnyugati része mellett – így a Holl Imre által remélt (kályhás)műhelyek sem kerültek elő. Hogy az épületek által határolt területen 1932-ben betöltött gödör – ahogy azt Horler Miklós feltételezi – valóban egy tő maradványa volt-e, az ma már régészeti módszerekkel is aligha tisztázható, s ezt kell elmondanunk az épületegyüttest esetleg körülvevő kertekről vagy azok viszonyáról a völgy aljában egykor húzódó királyi vadaskerthez. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a középkori Nyék falu jól elkülönült az uralkodó által használt területtől.

Dolgozatunk végére érve még egy kérdéskörrel kell szólnunk, mégpedig arról, mikor és minek neveztek, milyen elnevezéssel illették az előzőekben tárgyalt építményeket? Ennek kapcsán kell szólnunk az írott forrásokról is, melyek tanúságára az eddigiekben csupán röviden utaltunk. Mai ismereteink szerint az itteni épület(ek)et említő első ismert oklevelek csak későn, az 1480-as években kerültek kiállításra. 1482-ben Mátyás egy, a pápához intézett levélben csupán általánosságban fogalmaz,¹¹¹ majd 1486 körül egy környékbeli birtokügy kapcsán az „ad curiam Maiestatis vestre regie in Nyek”¹¹² szöveg olvasható – mindez tehát ekkor egy királyi kúria, udvarház itteni létét bizonyítja. Ilyenből a mai főváros területén számos létezett, arról azonban alig tudunk valamit, milyen építészeti formát rejtett ez az általános jelentésű fogalom. Az sem zárható ki, hogy Nyéken már az Árpád-korban létezett egy királyi udvarhely, II. Ulászló 1496-ban kelt s a pápához intézett folyamodványában ugyanis azt állítja, hogy az itteni falu egyháza valamikor királyi kápolna volt.¹¹³ Meglepő, hogy mint láttuk, a régészeti adatok alap-

10. Prága-Ovenec, a királyi vadaskert épülete Jagelló-kori állapotának rekonstrukciós kísérlete (DURDIK-CHOTEBOŘ 2002. nyomán)

110 MRT 5. 269., VOIT 1957. 50–53., ZOLNAY 1961. 221–223.

111 „Cum itaque his diebus Buda solatii et venationis causa exivissem atque ad visitandas habitationes nostras in propinquo ambularem.” BALOGH 1966. I. 161.

112 BARTFAI 1938. 1075., BALOGH 1966. I. 161.

113 JANKOVICH 1959. 70. – A királyi kápolnák és udvarhelyek kérdésének részletes kifejtésével. L. továbbá erre GEREVICH 1973. 312. feltevését.

ján feltehetően már a 14. században felépült s eddig általunk „korai épületnek” nevezett építmény ilyen sokára jelenik meg a forrásokban – igaz, a vadaskert létesítésének idejét sem ismerjük.

Az 1480-as évekből származó adatokat azonban mindenképpen erre, a II. épület Garády által megtalált elődjére kell vonatkoztatnunk, sőt, Bonfini 1490–1496 között keletkezett említését is, ahol a főváros körül található számos „(villa) suburbana” egyikeként kerül, csupán felsorolásra. A szöveg¹¹⁴ tehát egyáltalában nem említi, hogy azt Mátyás építtette volna – itt érhető igazán tetten Garády és Balogh „Mátyás-párti” prekoncepciója, ők olyat is kiolvastak a forrásokból, mely azokban benne sem volt. Ugyanakkor ez a forrás egyértelműen bizonyítja, hogy ekkor ismert, használatban volt a vadaskert mellett egy királyi lakóhely, melynek közvetett „villa” megnevezése a humanista történetíró kötelező szóhasználatából¹¹⁵ adódott, s egyáltalában nem jelzett egy különleges épülettípust. Sajnos, Zsigmond lengyel herceg, majd II. Lajos számadásaiban csak a kert (zagrada) illetve maga a földrajzi név (in Nyék) szerepel.¹¹⁶ Ugyancsak az összefoglaló, itt inkább ugyancsak humanista eredetűnek tűnő „aula” megnevezéssel illeti végül 1536-ban megjelent munkájában Oláh Miklós az itteni, Ulászlónak tulajdonított „pompás építményeket” („Later huius annectitur aula, magnificis extracta aedificiis Wladislai regis impensis”¹¹⁷), melyek már biztosan az I. és II. épülettel azonosíthatunk.¹¹⁸

A korabeli források tehát nem adnak támpontot arra nézve, mi is volt a „hivatalos” megnevezése az előzőekben végigelemzett épületeknek – bizonyára azért, mert ez a kortársak számára nem is bírt nagyobb jelentőséggel. Érdekes módon tükröződik ez a modern szakirodalom által használt elnevezésekben is. Garády Sándor alapvetően kastélynak, sokszor vadászkastélynak, nyaraló- vagy vadászkastélynak nevezi, inkább számozással különítve el egymástól a két épületet, melyek közül az I. szolgált volna lakó-, a II. pedig „szórakozóhelyként”.¹¹⁹ Holl Imre összefoglalóan kastélyépületekről szól, vadászkastély elnevezéssel illeti a korai épületet, majd ugyanígy az I. épületet, míg a II. épületre a „nyaraló” megnevezést használja, Bonfini említését is így fordítva le.¹²⁰ Balogh Jolán az első, aki két „villa-épületről” beszél, majd megállapítja, hogy a „tulajdonképpeni villa” az I. épület volt, míg a II. épület „egy régebbi vadászház helyén” emelt „mulatóház” lehetett.¹²¹ Gerevich László a vadászkastély és a villa megnevezéseket használja, előbbi inkább az I. épületre,¹²² míg Horler Miklós következetesen villá(k) ról szólt, sokszor a „villa” alatt az épületegyüttes egészét értve, megkülönböztetve a „lakóépülettől” (I. épület) a talán kissé félreérthető „fogadópalotát” (II. épület) a (sokszor a vadászatokkal kapcsolatos) rendezvények színhelyét.

Mindebből nem csak az tűnik ki számunkra, hogy építészet- és művészettörténeti kutatásunk még korántsem tisztázta a reneszánsz korától alkalmazott „villa”,¹²³ vagy az ugyancsak némiképp ahhoz kapcsolódó „nyaraló” fogalmát és gyakran a késő középkor vonatkozásában is historizáló kifejezéseket (vadászkastély, vadászlak, mulatóház – de ide sorolható akár maga a „kastély” kifejezés is) is használnál, de az is, hogy a nyéki királyi épületek aligha sorolhatók be építészeti örökségünk közismert, jobban meghatározható emlékei közé.

További, széles kitekintésű vizsgálatuk tehát még jelentős eredményeket hozhat, s nem csupán művészettörténeti vonatkozásban, miközben természetesen csak nyomatékosan ismételni tudjuk kétségkívül legjelentősebb kutatójuk, Horler Miklós véleményét: „Mindkét épületről s azok ornamentumairól többet fogunk tudni, ha a Garády által kiásott és összegyűjtött faragottkő anyag egyszer kőről-kőre át vizsgálható és tanulmányozható lesz”.¹²⁴

114 „Item in Budensi agro alterum sibi erat suburbanum, ad tertium lapidem ubi sylvestrium ferarum amplissima sane vivaria spectabantur magna quoque hic circum copia.” Közli: BALOGH 1966. I. 161. – A korábbi kutatásban az is felmerült, hogy itt két különböző udvarházzal lenne szó: GARÁDY 1932. 100.

115 E kérdéshez: MIKÓ 1989.

116 BALOGH 1966. I. 161–162.

117 OLÁH 1938. 9.

118 A középkori „aula” kifejezés épület, palota és terem jelentésére: KUBINYI 1992.

119 Így többek között: GARÁDY 1940. 19., 46.

120 HOLL 1959., HOLL 1962.

121 BALOGH 1966. I. 163., BALOGH 1985. 159.

122 GEREVICH 1973. 312.: „két kastélyszerű épület”.

123 Erről legutóbb a pécsi Tettye püspöki épülete kapcsán Farbaky Péter értekezett, elsősorban az itáliai kutatás eredményeit összegezve, röviden számba véve a hazai, bizonytalan adatokat is: FARBAKY 2002. 52–53.

124 HORLER 1986. 75.

IRODALOM

- BALOGH 1966. BALOGH JOLÁN: A művészet Mátyás király udvarában. I. kötet. Adattár.; II. kötet. Képek. Budapest, 1966.
- BALOGH 1985. BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest, 1985.
- BALOGH – NAGY 1982. BALOGH, JOLÁN – NAGY, EMESE: Nyék, die Villa des Königs Matthias. In: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Katalog. Schallaburg-Wien 1982. 361–364., 605.
- BUZÁS 2008. BUZÁS GERGELY: Balusztrádos loggiák a magyar kora-reneszánsz építészetben. *Castrum*. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 8. (2008/2.), sajtó alatt.
- DURDIK – CHOTEBOR 2002. TOMÁS DURDIK – PETR CHOTEBOR: Der jagiellonische Umbau der Burg im Königlichen Tiergarten (Stromovka) in Ovenec bei Prag. In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hg. von Dietmar Popp und Robert Suckale. Nürnberg, 2002. 299–307.
- FARBAKY 1988. FARBAKY PÉTER: A budai középkori királyi palota díszudvara. *Ars Hungarica*, 1988/2. 143–171.
- FARBAKY 1998. FARBAKY PÉTER: Késő gótika és kora reneszánsz. In: Magyarország építészetének története. Szerk. Sisa József–Dora Wiebenson. Budapest, 1998. 63–83.
- FARBAKY 2002. FARBAKY PÉTER: Szatmári György, a mecénás. Művészettörténeti Füzetek. 27. Budapest, 2002.
- FELD 1993a. FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki királyi villák történetéhez. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem. IV. Budapest, 1993. 260–268.
- FELD 1993b. Budapest II. Hűvösvölgyi u. 87. Nyéki vadászkastély. Ásatási dokumentáció, 1992–1993. Régész: Feld István. BTM RA ltsz. 2838–2008.
- FELD 1994. FELD ISTVÁN: A nyéki királyi villák. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994. 348–350.
- FELD 2000. FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A Sárospataki Múzeum Füzetek. Sárospatak, 2000.
- FELD 2002. FELD ISTVÁN: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon. In: Détsky Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem. XI. Budapest, 2002. 161–180.
- FELD 2007a. FELD ISTVÁN: Solymár, vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 276–277.
- FELD 2007b. ELEKI NÁNDOR – FELD ISTVÁN: Várgesztes, Kisvár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 309–312.
- FELD 2007c. FELD ISTVÁN: Megjegyzések a nyírbátori „várkastély” kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához. *Castrum*. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 6. (2007/2) 91–103.
- FELD – LÁSZLÓ 1981. FELD ISTVÁN – LÁSZLÓ CSABA: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és a solymári várból. *Művészettörténeti Értesítő*, 30. (1981) 86–94.
- GARÁDY 1931a. GARÁDY SÁNDOR: Mátyás király budai vadaskertje. *Historia*, 1931. 41–42.
- GARÁDY 1931b. GARÁDY SÁNDOR: Mátyás király vadaskertjének falai. *Historia*, 1931. 139–143.
- GARÁDY 1932. GARÁDY SÁNDOR: Mátyás király budanyéki kastélya. In: Tanulmányok Budapest múltjából. I. (1932) 99–111.
- GARÁDY 1933. GARÁDY SÁNDOR: Mátyás király vadászkastélya a Hidegkúti-úton. *Archaeologiai Értesítő*, XLVI. (1932–1933) 137–143.
- GARÁDY 1934. GARÁDY SÁNDOR: A Hidegkúti út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. *Archaeologiai Értesítő*, XLVII. (1934) 165–169.
- GARÁDY 1940. GARÁDY SÁNDOR: Hunyadi Mátyás király buda-nyéki vadaskertje, kastélya és Nyék község temploma. Kézirat a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában (H. 14-79.).
- GARÁDY 1941. GARÁDY SÁNDOR: Mátyás király budanyéki vadászkastélya. *Magyar Építőművészet*, 1941. Klny. 8. p.

- GEREVICH 1959. GEREVICH LÁSZLÓ: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. *Acta Historia Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, VI. (1959) 309–338.
- GEREVICH 1966. GEREVICH LÁSZLÓ: A budai vár feltárása. Budapest, 1966.
- GEREVICH 1973. GEREVICH LÁSZLÓ: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest története. II. Szerk. Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest, 1973.
- G. SÁNDOR 1961. G. SÁNDOR MÁRIA: Garády Sándor régészeti munkássága. *Műemlékvédelem*, V. (1961) 217–223.
- HOLL 1959. HOLL IMRE: Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásokról. *Budapest Régiségei*, XIX. (1959) 273–286.
- HOLL 1962. HOLL IMRE: Vöröshadsereg útja 78. Nyék középkori templomának romja és a XV. század végi vadászkastély s nyaralóépület maradványai. In: Budapest műemlékei. II. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1962. 264–269.
- HOLL 1963. HOLL IMRE: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *Budapest Régiségei*, XX. (1963) 335–394.
- HOLL 1990. HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon. IV. *Archaeologiai Értesítő*, 117. (1990) 58–95.
- HORLER 1980. HORLER MIKLÓS: A simontornyai vár. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Budapest, 1980.
- HORLER 1986. HORLER MIKLÓS: A buda-nyéki királyi villa épületei. *Ars Hungarica*, 1986/1. 51–80.
- HORLER 1988. HORLER MIKLÓS: Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék. *Acta Historia Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33. (1987–1988) 131–176.
- HORLER 2004. HORLER MIKLÓS: Újabb adalékok a buda-nyéki királyi villa épületeinek történetéhez. In: Romantikus kastély. Tanulmányok Komarik Dénes tiszteletére. Budapest, 2004. 53–64.
- HORLER – H. TABAJDI 1987. HORLER MIKLÓS – H. TABAJDI MÁRTA: A simontornyai vár. Szekszárd, 1987.
- HORVÁTH 1987. HORVÁTH ALICE: Egy magyar humanista, Várad Péter építkezései. *Művészettörténeti Értesítő*, XXXVI. (1987) 54–85.
- JANKOVICH 1959. JANKOVICH MIKLÓS: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *Budapest Régiségei*, XIX. (1959) 57–98.
- KUBINYI 1992. KUBINYI ANDRÁS: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: *Castrum Bene* 2/1990. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 55–64.
- LaHu 1988. *Lapidarium Hungaricum*. Szerk. HORLER MIKLÓS. 1. Általános helyzetkép. Budapest, 1988.
- MAGYAR 2005. MAGYAR KÁROLY: I. Kemál Atatürk sétány és környéke. In: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Katalógus. Budapest, 2005. 174.
- MAROSI 1996. MAROSI ERNŐ: Die corvinische Renaissance in Ungarn und ihre Ausstrahlung in Ostmitteleuropa. In: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Hg. Von Winfried Eberhard und Alfred A. Strnad. Köln-Weimar, 1996. 173–187.
- MIKÓ 1989. MIKÓ ÁRPÁD: Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezése. In: *Sub Minerva nationis praesido*. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, 1989. 37–40.
- MRT 5. Magyarország régészeti topográfiája. 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Budapest, 1979.
- VOIT 1960. VOIT PÁL: Reneszánsz építészetünk sajátos fejlődése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 1960. 353–377.
- WELLNER ISTVÁN: Reneszánsz kerti építmények a budai várban. *Művészettörténeti Értesítő*, XXX. (1981) 260–265.
- ZOLNAY 1961. ZOLNAY LÁSZLÓ: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. In: *Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1959–1960*. Budapest, 1961. 201–228.

A mihályi volt Dőry-kastély

A 2006. és 2008. évi kutatások eredményei

Az egykori Sopron vármegyében fekvő mihályi kastély (1. kép) 1968 és 1975 között végzett kutatása és helyreállítása – egy ünnepi kötetben talán nem tűnik túlzásnak a méltatás –, az épületkutatás módszertanának fejlesztése és a kutatás során nyert tapasztalatok helyreállítási koncepcióban való példaértékű alkalmazása által, Koppány Tibor pályájának egyik emblemikus eredményévé vált.

A falakon tapasztalható jelenségek részletes megfigyelése és dokumentálása az általa irányított helyreállítás idején nem volt általánosan elfogadott követelmény, módszerei sem voltak kialakultak, ezért önmagában az e téren elért eredmények is kiemelnék a sorból Koppány Tibor munkáját. Arra azonban azóta is különösen kevés példa akad, hogy a kutatás mellett ne csupán az építészeti tervezés legyen – egyaránt magas színvonalon – ugyanabban a kézben, hanem a levéltári források feltárása is. Az írott és tárgyi források együttes vizsgálata segíthetett ahhoz, hogy lassanként kirajzolódjon a kastély története, korszakokhoz, személyekhez köthetővé váljanak a falakon megfigyelt jelenségek, emellett pedig körvonalazódjon a kastélyt a 15. század végétől a 16. század végéig birtokló Ládonyi család története is. Eredményeiről Koppány Tibor írásaiban részletesen beszámolt,¹ ezért azok részletes ismertetése most indokolatlannak tűnik.

Visszatekintve Koppány Tibor az elmúlt, közel negyven évben végzett kastélykutató munkásságára, talán nem merészség feltételezni, hogy a téma iránt épp Mihályiban ébredhetett fel és bontakozhatott ki érdeklődése, hiszen ilyen vonatkozású első írása – „A castellumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei”² – 1974-ben, a kastély helyreállítása befejezésének az időszakában készült el.

Az épület mintegy harmincesztendőnyi használat során ismét avult állapotba jutott, felújítása haszthatatlanná vált. Így került sor arra, hogy – a munka előkészítéseként – folytassuk a kutatást.³ Mivel e sorok írói közel annyi idősök, mint Koppány Tibor volt a mihályi kastély kutatása idején, talán megbocsátható a következő, szerénytelen párhuzam: a tudomány munkásai éppen úgy kísérlelnek meg messzebbre látni, mint a középkori templomkapuk béliábrázolt apostolok, akiket ótestamentumi elődeik vállára kapaszkodva láthatunk. Hogy tekintetük mennyivel képes távolabb hatolni és szélesebb horizontot átfogni – látásuk élességétől és a távol homályának sűrűségétől egyaránt függ. Az alábbiakban számot adunk az elmúlt években végzett munkánkról, amellyel – reményeink szerint – sikerül igazolnunk, hogy az elődök munkáját folytatva egy-egy mozaikkockát mindig van esély hozzáilleszteni egy korábban kialakult képhez.

Munkánk két, egymással szorosan összefüggő részre tagozódik: egyrészt az épületben és környezetében folytatott régészeti feltárássra, másrészt a felmenő falakon végzett kutatásra. Így a következő összefoglaló is két részből áll: előbb az épület korai építési korszakait felderíteni hivatott ásítás (Koppány András és Thúry László), majd az elsősorban ugyancsak ezt célzó falkutatás eredményeit ismertetjük (Sarkadi Márton). Ennek során több olyan, a kastély építéstörténetét érintő hipotézist is fel kívánunk vázolni, amelyeket a folytatódó kutatásnak kell igazolnia vagy cáfolnia.

Az ásítás

Az 1970-es években végzett kivitelezési munkák előkészítéseként – elsődlegesen az épület statikai állapotának felderítése érdekében – feltáró árkokat nyitottak a kastélyban és környezetében. Koppány Tibor már ekkor rögzítette az árkokban megfigyelhető rétegviszonyokat és egyéb jelenségeket, ami

1 KOPPÁNY 1974. valamint KOPPÁNY 1980., KOPPÁNY 1984. és KOPPÁNY 1987. A Ládonyiak családtörténetére továbbá lásd: B. BENKHARD – FÜLÖP 2006.

2 KOPPÁNY 1974.

3 További levéltári források felkutatását Kovács Klára, a régészeti feltárássokat Koppány András és Thúry László, a falkutatást Sarkadi Márton végzi. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Koppány Tibornak, aki tanácsaival és publikálatlan eredményeinek újabb összefoglalásával is segítette munkánkat.

1. A mihályi kastély dél felől (fotó: Thúry László)

egyfajta régészeti jellegű tájékozódásnak tekinthető, azonban a szó igazi értelmében a kastély területén régészeti ásatás kutatásunk kezdetéig nem történt.

A 2006-ban⁴ és 2008-ban végzett régészeti feltárás során több jelentős korai periódust sikerült meghatározni. A kutatások azonban még nem fejeződtek be, így az alább tárgyalt korszakolás (2. kép) még finomodhat, pontosabbá válhat.

Az ásatás során a kastélytól kelet felé, közvetlenül a sóderes, homokos altalajon, 100–120 cm mélységben egy fekete faszenes réteget határoztunk meg, amely nyugat és dél felé fokozatosan lejtve mintegy „dombként” jelenik meg a területen. A lejtés oka, hogy a Kis Rába egykor a jelenlegi kastélyépülettől dél felé íves hurkot képzett, melynek vonala jól érzékelhető az itt kialakított parkban. A volt meder partvonalának északi részét 2006-ban egy kutatóárokban feltártuk. Így az említett, fekete faszenes réteghez tartozó területet nyugatról és délről az egykori Kis Rába medre határolja, keleti és északi része pedig kifut a kastély általunk kutatott környezetéből.

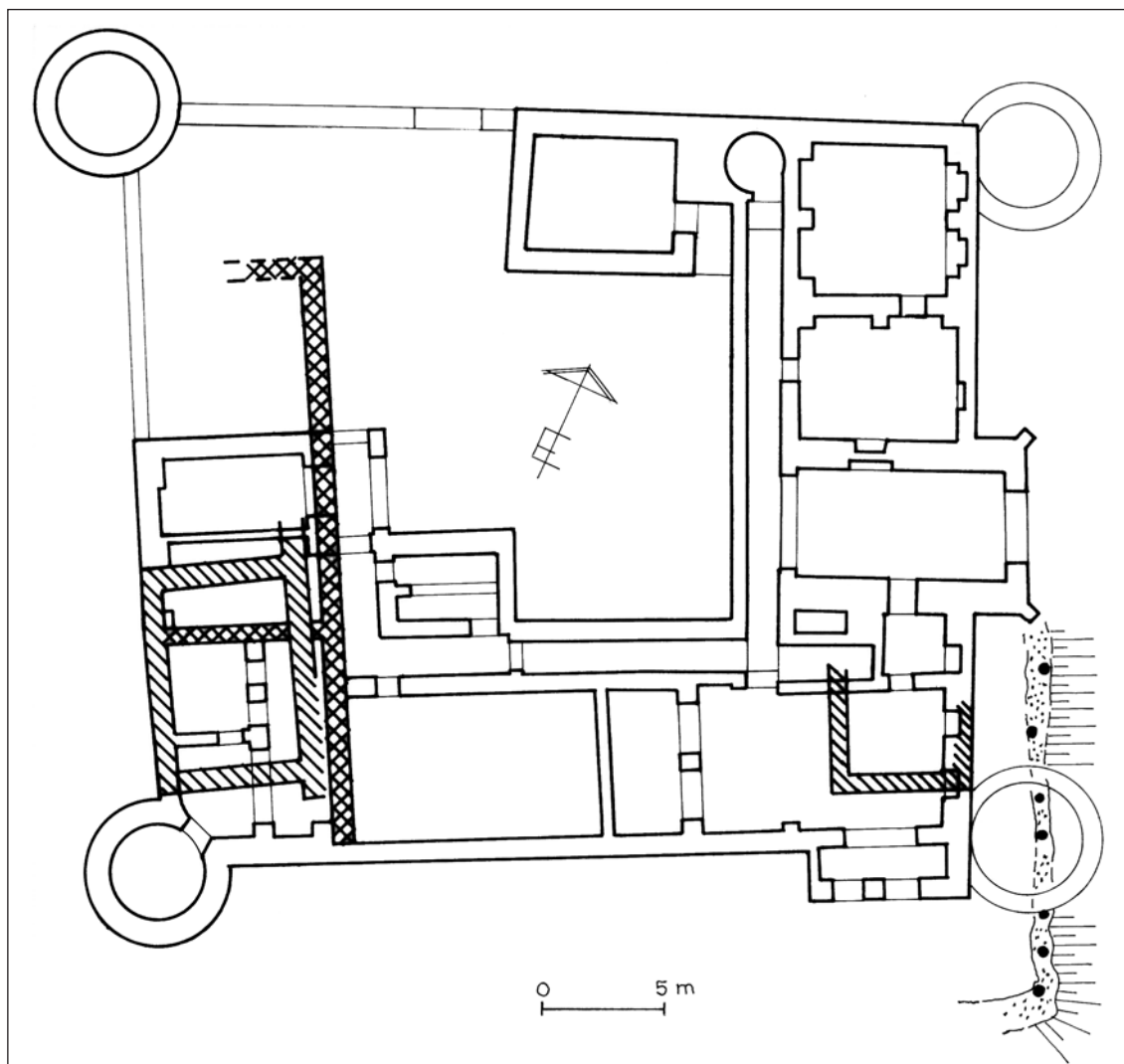
Árkainkban e jellegzetes fekete faszenes réteg felszínén a mai kastélyépület északkeleti sarka előtt égett kemencemaradvány és tapasztásréteg jelentkezett, melynek környezetéből 13. század végi és 14. századi kerámia (köztük cserépbogrács töredékek) kerültek elő. Az épület keleti homlokzatának déli előterében ugyanakkor egy határozott vonalú árkot tártunk fel, az épület felőli részén cölöpsorral, közvetlenül e fekete faszenes rétegbe vágva (3. kép). A cölöpsor kiterjedése nem egyezik meg a jelenlegi épület északi és déli lehatárolódásával: észak felé a keleti homlokzati rizalit vonalában eltűnik, dél felé vagy három méterrel túlfut az épület délkeleti sarkán és befordul nyugat felé.

A kastélybelső keleti felén nyitott árkok mindegyikében ugyancsak feltártuk e fekete faszenes réteget, ám ebbe belevágott objektum nyoma sehol sem került elő. Egy, a réteggel egykorú épületre utal azonban, hogy a fekete faszenes réteg felett elhelyezkedő, nagy kiterjedésű, összefüggő sárga agyagréteget – amely egyúttal a fekete faszenes rétegben feltárt cölöplyukak betöltő anyaga és amelyből 15. század végi kerámia került elő – néhol (így a kastély északkeleti sarka előtt) faszenes, égett tapasztást (patiscot) tartalmazó kevert réteg elplanírozott sávja váltja fel, melyet szintén 15. század végi kerámia datál.

Az elmúlt két ásatási szezonban végzett feltárás során világossá vált számunkra, hogy az említett sárga agyagréteg (4. kép) tudatos tereprendezés eredménye. Kiterjedése a teljes mai kastély alatt megfigyelhető volt. E feltöltés mindenhol a fekete faszenes rétegen fekszik és nincs olyan, az épületbelsőben

4 A 2006. évi ásatásról l.: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. (2007) 230–231.

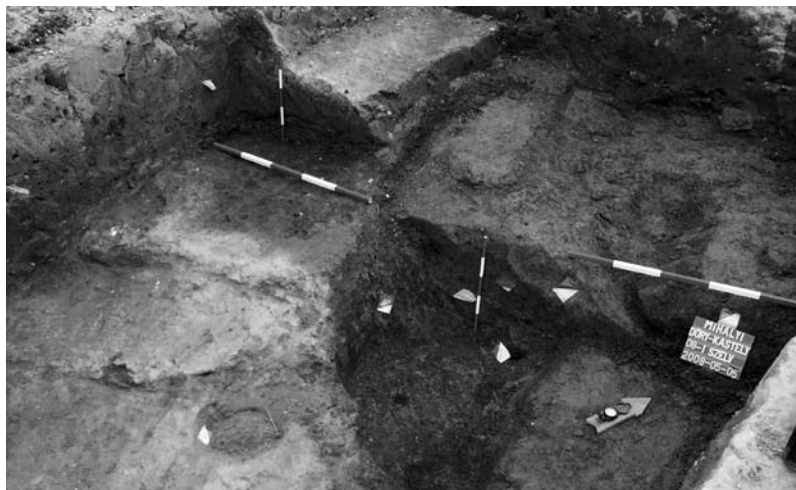
2. A 2006. és 2008. év régészeti kutatási eredményeinek összegző alaprajza

(jobbra lent: a kastély délkeleti saroktornya előtt feltárt 13-14. szd-i vizesárok és palánk vonala; sraffozott falak: a négy saroktornyos kiépülést megelőző 15. sz-i épületek maradványai; keresztben sraffozott falak: a nyugati szárny első újjáépítéséhez tartozó fal, viszonya a saroktornyos kiépítéshez még tisztázatlan; további falak: 16. sz. 2. fele és később)

kialakított árkunk, amelyben – amennyiben az adott árokban elértük a fekete faszenes réteget – ne ez a rétegréteg jelentkezne, kivéve az említett paticsos, kevert réteget, amely mindenhol a sárga agyagréteg szintjében található. Mindezek alapján ez utóbbi rétegződést egykor itt állt épületek elplanírozott omladékának tekintjük, mely épületek így a fekete faszenes réteg felszínén kialakított árokkal egyidősnek tekinthetők. E jelenleg legkorábbinak tekinthető periódusra vonatkozó ismereteink bővülése attól várható, ha az udvar területén is nagyobb méretű feltárást végezhetünk.⁵

Valamikor a 15. század végén, a sárga agyagréteg elterítését követően két nagyobb téglapépület emeltek a területen. A nyugati épület részleteit a kastély mai nyugati szárnyában tártuk fel. Az egykori épület nyugati hosszanti falát részlegesen a kastély jelenlegi külső falába foglalták bele, rövid déli falának maradványa a jelenlegi déli külső főfáltól mintegy 180 cm-re északra került elő (5-6. kép). Egyik északi osztófalának alapozását a 19. végén – 20. század elején birtokos Dóry család építkezései során a

5 Sajnálatos módon eddig a kastély udvarának szondázó, a kiviteli munkát megelőző kutatására nem kerülhetett sor, csak a gépi erővel kiásott keskeny és sekély közműárkokban végezhetünk megfigyeléseket. Azonban itt is előkerült a sárga agyag és alatta a fekete faszenes réteg, mely utóbbiból a kastélyon kívülről ismert cserépbogrács töredékeken túl, jól kiégetett és gyorskorongolt kerámiát, valamint egy üvegpothár töredékét tartalmazta.

3. A legkorábbi építési periódushoz tartozó árok kibontott felszíne a fekete-faszenes réteg tetején (fotó: Koppány András)

4. Az egész kastély alatt megtalálható sárga agyagrétegbe vágott gödör feltárása az épületbelsőben, 2008/19. árok (fotó: Koppány András)

nyugati szárnyban kialakított, vad-tárolásra szolgáló felpincében tártuk fel. Az ásatási árkaink rétegei alapján az épület biztosan nem nyúlt északabbra a kastély nyugati szárnyának mai északi zárófalánál. Az egykori épület padlószintje nem került elő.

Hasonló méretű épület déli felét tártuk fel a kastély délkeleti saroktermében (7. kép). Az itt előkerült maradványok alapozási mélysége, illetve az egykori épület déli végfalának vonala megegyezik a nyugaton feltárt épületével. Az épületből nagyobb részt csak a kiszedett fal árka maradt meg, és itt sem került elő az egykori falakhoz tartozó járószint.⁶ Az egykori ház keleti főfalát részben beépítették a jelenlegi kastély keleti főfalába. Az így meghatározott két épület közötti, valamint a tőlük északra eső terület még feltáratlan, így csak a tervezett további régészeti kutatás tisztázhatja a periódushoz tartozó épületek teljes kiterjedését.⁷ Ezt az épületegyüttest bővítik azután, falait nagy részben visszabontva, a következő nagyobb építkezések során. Ekkor épülhetett a nyugati épületszárny helyiség sorát ma keletről határoló fal is, melyről a falkutatás bebizonyította, hogy az egykor külső, homlokzati fal volt.

A fal visszabontott maradványa kifut a nyugati szárny mai északi zárófalától, a falkiszdedési árkanak vonalát az udvar északnyugati részének középvonaláig feltártuk. A fal biztosan nem tartott az északi kerítőfalig, hanem hamarabb nyugatnak fordult, ennek biztos helye azonban a későbbi építkezések miatt már nem meghatározható. A további kutatásnak kell tisztáznia azt is, hogy e fal milyen viszonyban van a saroktoronyos kiépítéssel, amelyre a 16. században került sor (1–2., 8. kép).

A feltárt részletek kronologikus rendben történt bemutatása után az alapvetően régészeti módszerekkel meghatározott periódusok korhatározási kérdéseire kívánunk vázlatosan kitérni.

Az eddig összegyűjtött írott forrásanyagból ismert, hogy a települést az Árpád-kortól birtokló Ugrin család fiági kihaltával V. László király fiúsította az utolsó birtokos, Ugrin János négy leányát. Az Ugrin-lányok férjhezmenetelét követően a rokonság többszörös adásvétel után megosztott a vagyonon. Mihályi 1473-ban Ugrin Zsófia és férje Ládonyi István birtokába került. Az osztozkodás során keletkezett oklevelekben többször említésre kerülnek a kúria épületei.⁸

Mindezek alapján az előzőekben ismertetett, az épület belső terében feltárt s később részben visszabontott épületeket – melyek egyes falait a jelenlegi homlokzati falakba is belefoglalták – a leletanyag

6 Bár az 1970-es évek helyreállítása komolyabb szintsüllyesztéssel is járt, jelen ismereteink alapján úgy tűnik, a középkori kastély egykori járószintjei magasan, a jelenlegi padlószinteket is meghaladva helyezkedtek el. Így azokat a későbbi átépítések során bonthatták el.

7 A kapualjtól északra elhelyezkedő két helyiségben 2008 szeptemberében lesz lehetőségünk részletes kutatásra.

8 KOPPÁNY 1984. 264.

alapján a 15. század végén oklevelekben leírt épületekkel azonosíthatjuk.

A korábbi, a fekete faszenes rétegen fekvő periódus keletzése már csak tágabb időhatárok között lehetséges, azt a leletanyag a 13. század végére és a 14. századra datálja, de mindenképpen 15. század előttiék. Pontosabb keletzésére a további feltárások alapján tehetünk majd kísérletet.

Azta nagyarányú átépítést, melynek során a korábbi épületek egyes falait belefoglalják egy új épületbe, míg más falakat teljesen elbontanak és kialakítják a jelenlegi külső épülethatárokat, Koppány Tibor az 1500-as évek középső harmadára keletve, Ládonyi Demeter személyéhez kötötte. Ládonyi Demeter leveleiben 1562 után többször említi mihályi házát, kúriáját, 1567-ben pedig kastélynak nevezi az épületet. Az épület a család rezidenciájaként szolgálhatott, hiszen már apja, Ládonyi Miklós a mohácsi csata után Mihályiba költözött, és ott születtek Demeter húgai 1528-ban és 1530-ban. Ismerünk egy 1574-es elismervényt is, amelyben Ládonyi Demeter özvegye kifizeti férje tartozását Antaly mesternek, akinek a fennmaradt iraton szereplő pecsétjében gerenda, vakolókanál és kalapács látható, s így építőmester lehetett. Amennyiben e feltehetően nagyobb léptékű építkezésre utaló forrást Mihályira vonatkoztatjuk, ennek alapján a kiépülésnek 1574 előtt kellett megtörténnie. A család anyagi helyzete a források alapján mindkét Ládonyi, Miklós és Demeter esetében is lehetővé tette egy nagyobb építkezés elvégzését,⁹ így azt 1526 és 1572 (Demeter halála) közé keltezhetjük.

5. A 15. század végén épült és később visszabontott épület maradványa a kastély nyugati felében (fotó: Koppány András)

6. A kastély déli homlokzati falának alapozása a kastélybelsőben kialakított 25. árokban. A sárga agyagrétegbe és a felette elhelyezkedő faszenes szürke rétegbe egyaránt bevágták a kastély téglafalát (fotó: Koppány András)

A falkutatás

A mihályi kastély 2006-ban megindult újabb felújítása kezdetén vitatott volt, hogy a Koppány Tibor által 1969-ben végzett, rendkívül körültekintő falkutatás után szükség van-e további vizsgálatokra. Az építész-kutató írásait olvasva azonban nem volt titok, hogy a kivitelezés körülményei valamint az épület állapota korántsem tettek lehetővé teljes körű feltárást és dokumentálást. A homlokzatoktól eltérő-

⁹ Tudjuk, hogy Ládonyi Miklós 1521-ben 500 aranyforintot adott a királynak a török hadjárat költségeire, fia pedig 125 portát birtokolt malmokkal, zálogbirtokokkal, megyei tisztségekkel, szőlőbirtokkal, és marhakereskedelemmel is foglalkozott: KOPPÁNY 1980.

7. A 15. század végén épült, később visszabontott épület falának maradványa a 2008/22. árokban, a kastély keleti felében. Jól látható, hogy a falat a sárga agyagrétegbe vágták és a falalapozás alja éppen csak érinti a fekete faszenes réteg felszínét (fotó: Thúry László)

8. A kastély délnyugati tornya (fotó: Koppány András)

en a belsőben nem készültek periodizált falnézetek, sőt, fényképek is alig tanúskodnak az előkerült maradványokról. Az épület belső struktúrája és térrendszere alakulásának nyomon követése néhány sarkalatos pont éles szemmel való megfigyelésén alapult, de a kimerítő vizsgálat és a jelenségek részletes dokumentálása hiányzott. Ez a helyzet egyfelől azt a következményt állította elénk, hogy pótoljuk a dokumentálás korántsem látványos és nem kevés munkával járó feladatát, másfelől azzal biztatott, hogy néhány ponton ki egészíthetjük Koppány Tibor megfigyeléseit és árnyalhatjuk az építéstörténet általa rajzolt képét.

Az első szondázó kutatás világossá tette, hogy az 1970-es években végzett felújítás a tervek által előírt beavatkozásoknál is sokkal drasztikusabb mértékű volt. Történeti vakolatréteggel csupán a korábbi átépítések során emelt falak által takart felületeken találkoztunk. Az emelet előzetes vizsgálata során oly mértékű átépítéssel kellett szembesülnünk, ami némely esetben a korábbi felméréseken jelölt nyílások helyének azonosítását is lehetetlenné tette. Ebből adódóan ma az épület történetéről tanúskodó jelenségeknek csupán töredékét van alkalmunk megfigyelni, ami sajnálatosan nagymértékű esetlegesítést okoz. A falelválások mellett leginkább a falazóhabarcsok és a falazóanyagok összehasonlítására támaszkodhatunk, és így sok, a falkutatás tanulságai alapján feltett kérdés megválaszolását a régészeti feltárásoktól remélhetjük.¹⁰

A kutatás folytatásának reményében jelen írást tehát nem végle-

10 A falkutatás ütemezésénél figyelembe vettük az újabb helyreállítás anyagi háttérének bizonytalanságát, amely azt a veszélyt vetítette elénk, hogy a tisztesen megkopott küllemű épület éppen a kutatás által válhat romossá. Emiatt eddig szinte kizárólag a földszinti helyiségek belső vizsgálatára szorítkoztunk, a feltárást azokra a felületekre korlátozva, ahol a talajnedvesség okozta károk miatt legelőbb fog sor kerülni építőipari kivitelezésre. Emiatt jó néhány építéstörténeti kérdést egyelőre még nem tudunk megválaszolni, s csak olyan további kutatási tennivalókat jelölhetünk meg, amelyeket a kivitelezés előrehaladtával el kell majd végezni. A 2006. évi kutatást és dokumentálást jelentősen megkönnyítette volna, ha az 1970-es években épült válaszfalak némelyikét elbonthatjuk, azonban erre akkor nem kaptunk engedélyt. 2008-ban azután a földszinten az 1970-es években épült válaszfalakat szinte kivétel nélkül elbontották.

9. A kastély nyugati homlokzatának déli részét ábrázoló fotómontázs. A pinceablak felett látható falelválástól jobbra eső fal a saroktornyos kiépítést megelőző időből származik (KÖH Fotótár, 88 491. és 88 499. számú felvételek)

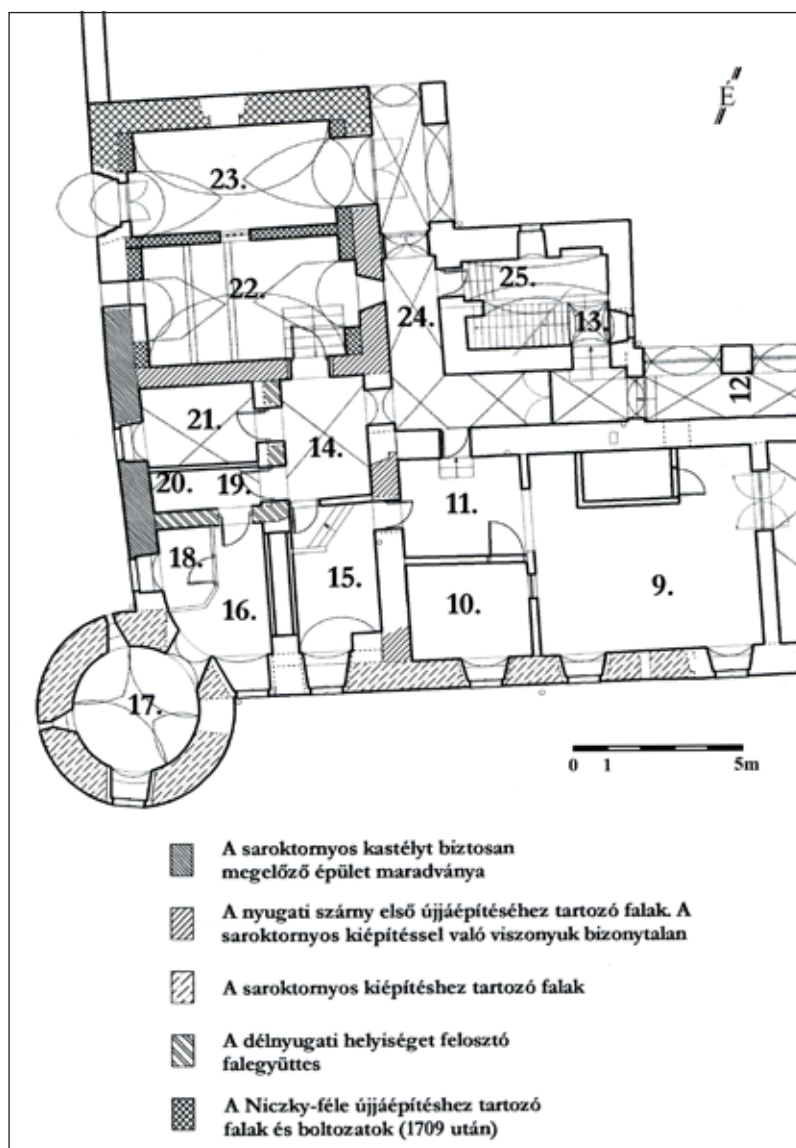
ges összefoglalásnak szánjuk, s így az alábbiakban csupán a 2006-ban végzett falkutatás során megfigyelt két legfontosabb jelenséget szeretnénk elemezni: az egyik a négy-saroktornyos kastély kiépülését megelőző időből származó maradványok, a másik a saroktornyos épület homlokzatképzésével kapcsolatos megfigyelések és hipotézisek kérdése.

Az eddig végzett munka egyik fontos eredménye annak igazolása volt, hogy a szabályos alaprajzú, négy-saroktornyos kastély kiépítése során régebbi épületek maradványait is felhasználták. A már Koppány Tibor által az épület délkeleti részén megfigyelt alapfal-maradványok nem egyedüli jelei a kastély előzményeinek. Szemben a viszonylag egységes és rendezettebb alaprajzú keleti szárnyal, az épület nyugati részén maga az alaprajz is több átalakításról, módosításról tanúskodik, ezért már a kutatás előtt is joggal feltételezhető volt, hogy a kastélynak ezen a részén korábbi épületből származó, fennálló maradványokkal is számolni lehet.

A falazatok anyagának és egymással való kapcsolatának megfigyelése e feltételezést igazolta. A nyugati homlokzati fal déli toronytól induló, mintegy kilenc méter hosszú szakasza az archív fotókon is jól megfigyelhető falelválásig minden egyéb falnál korábbinak bizonyult (9. kép).¹¹ Ennek a falszakasznak az iránya csekély mértékben eltér a többi falétól, és feltűnő módon igazodik a régészeti feltárások során az épület belsejében előbukkant s az előző fejezetben tárgyalt alapfalakéhoz. A déli toronytól való elválása, illetve annak a déli homlokzati fallal való összefüggése alapján joggal feltételezhetjük, hogy e nyugati fal a saroktornyos épületet megelőző udvarház maradványa. További kutatás hivatott eldönteni, hogy ez az épület emeletes vagy földszintes volt-e. A későbbi és többször átalakított nyílások miatt sajnos nem sok esély van arra, hogy eredeti nyílásrendszerét megismerjük. Az archív fotókon és Koppány Tibor felmérési rajzain bizonyosan ehhez a korai periódushoz tartozó nyílásmaradvány vagy díszítmény mindenesetre nem tűnik fel. A mai földszinti nyílások mindegyike utólagosan tört, vagy legalábbis teljes átalakításon ment keresztül. A Koppány Tibor által legkorábbinak leírt vakolatréteg bizonyosan későbbi falazatokon is előfordul, tehát nem köthetjük ehhez az építési fázishoz.

A nyugati szárny következő, jól körülhatárolható egysége a helyiségeit kelet felől határoló fal jelentős része, amely a nyugati homlokzati falnál későbbi és egy harántfallal együtt épült (10. kép). A jelenlegi déli szárny helyiségeit észak felől határoló fallal való csatlakozásánál (4. számú helyiség) egykor ablak nyílott, amelynek nagyrészt épen megmaradt fülkéje szegmensívesen, nyílása egyenesen záródott (11. kép). Korát meghatározó maradvány, kőkeret vagy egyéb részlet sajnos nem került elő. Az ab-

11 KÖH Fotótár, 88 491 sz. felvétel.

10. A kastély nyugati szárnyának alaprajza a falelválások jelölésével
(rajz: Wittinger Zoltán 2006-ban készült felmérése alapján Sarkadi Márton)

nagy helyiséget tartalmazott a mai épület délnyugati sarkánál és észak felől még egy vagy több helyiség kapcsolódott hozzá. Nyugati homlokzatának nyílásait nem ismerjük. A dél felé eső, nagy helyiséget kelet felől feltehetően két ablak világíthatta meg, amelyek közül az északit tudtuk feltárni.¹² Jelenleg a padlószint jelentős különbséget mutat az épületrészen belül. Ez az állapot feltehetően nem újkori átalakítások eredménye, inkább arra utaló jelnek tarthatjuk, hogy a helyiségek funkciója eltért. A jelenlegi felpince talán eredetileg is tárolóhelyiség lehetett, erre utalhat szerényebb méretű ablaka mellett az is, hogy az 1709 utáni felújítás során már valószínűleg ilyen szerepet kapott.¹³ Egyelőre erről az

lakfülkéjében és a falon máshol is egyenetlen felületű, vékony vakolat maradványait találtuk. Északi irányban az épületszárny jelenlegi sarkáig többé-kevésbé folyamatosan megfigyelhető ez a falazat. Az épületsaroktól kezdve egy szakaszon még sikerült követni alapozását a régészeti feltárások során. Az épület déli homlokzati falát ugyancsak eléri ez a fal, de azzal nem áll kapcsolatban. Csatlakozásukat a későbbi átalakítások oly mértékben megrongálták, hogy egymáshoz viszonyított időrendjük nem ítéhető meg. Ezzel az észak-dél irányú fallal egykorú harántfal a már tárgyalt korai nyugati homlokzati falnak nekiépült, annál egyszerűbben későbbi. A harántfalban egyetlen (ajtó)nyílás van, amely jelenlegi, átalakított formájában a kerti kijárat melletti felpince (22. számú helyiség) megközelítését szolgálja. A felpince és a folyosó között a fal építésével egyidős ablak nyílik. Szegmensíves záródású fülkéjének oldalát szabályosan rakott falazat alkotja. Az 1970-es években végzett felújítás során kávját elbontva, nyílását megnagyobbították.

Összefoglalva eddigi megfigyeléseinket, megállapíthatjuk, hogy az udvart körülvevő épületszárnyak testében a nyugati oldalon egy olyan egytraktusos épület képe bontakozik ki, amelynek nyugati homlokzatát a korábbi épületből maradt fal alkotta. Meglehetősen

12 A másik nyílás feltételezhető helyén a falszövet rendkívül bolygatott, újraépített. Lehetséges továbbá, hogy ezen a helyen nem ablak, hanem ajtó volt.

13 A felpincét jelenleg – hasonlóan más helyiségekhez – a határolófalak elé épített faltömbökkel gyámolított boltozat fedi. A felpincét és a kerti kijárat elválasztó, a boltozattal egyidős válaszfalba és a korábbi eredetű déli falba két vastos tölgyfagerendát építettek. A gerendák Grynaeus András által végzett dendrokronológiai vizsgálata nem adott ugyan egyértelmű eredményt, de tovább erősíti annak a valószínűségét, hogy a helyiség boltozását az 1709 utáni felújításhoz kössük. A tölgyfagerendák nem strukturális szerepűek, létük leginkább a helyiség később is bizonyítható, az előzőekben említett tároló funkciójával magyarázható.

épületről sem tudjuk, hogy emeletes, vagy földszintes volt-e. További kutatás hivatott eldönteni, hogy a jelenlegi emeleti falak egyidősek-e a földszintiekkel. Egy következő építési fázisban a déli nagy helyiséget három részre osztották. Az osztófalakat egyszerre emelték, csatlakozásuk kötésben épült.¹⁴ Az észak-dél irányú osztófalban egy ajtófülke részletét tártuk fel.¹⁵

Az építéstörténet rekonstrukciója szempontjából igen jelentős kérdés, hogy ez az eredetileg egytraktusos épület a saroktornyos kastély rendszerébe illeszkedett-e, vagy annak előzményét alkotta. Határozott választ erre a kérdésre (egyelőre) nem adhatunk. Koppány Tibor feltételezése szerint az udvar nyugati és déli oldala kezdetben beépítetlen volt. Úgy vélte, a keleti szárny épült ki elsőként, ahol korábban már állt épület. Ezt az építésmenetet némiképpen árnyalják a fent leírt tapasztalatok, amelyek azt igazolják, hogy a nyugati oldalon is állt épület a saroktornyos kastély emelése előtt. Egy további kutatási megfigyelés szintén hozzájárulhat a kép pontosításához. Nagyjából a déli homlokzat középtengelyében, a mai 9. számú helyiségben a fallal egyidős, többször átalakított ablakfülke egyik oldala került elő (10., 12. kép). A csekély maradvány sajnos nem elegendő annak megítéléséhez, hogy egy belső helyiséget megvilágító ablak, vagy az udvarról nyíló lőrés részletéről van-e szó. Amennyiben a homlokzat építésével egyidős épületrész léte igazolódna a déli oldalon, akkor nagyobb valószínűséget tulajdoníthatnánk annak a lehetőségnek, hogy a nyugati oldalon álló épületrész a saroktornyos kastély kiépülését megelőző időből származó maradványnak tartssuk. A déli homlokzatot áttörő ablak (ablakok!) léte befolyásolhatja az épület megjelenésére vonatkozó elképzeléseinket is. Hasonlóan egy sor más reneszánsz kastélyhoz, védelmi célokra csupán korlátozott mértékben alkalmas, a hadiépítészetből inkább csak formai elemeket kölcsönző külsőt rekonstruálhatunk.

A déli szárny kerítőfallyal együtt való kiépülésének ellentmondani látszik a homlokzati fal építésével egyidős harántfalak hiánya. Az, az egyébként nem túl vastag, 1970-es években elbontott fal, amely Koppány Tibor véleménye szerint a déli szárny két részletben való kiépülésének tanúja és egykor a keleti szárnyhoz toldott épületrész nyugati zárófala volt, bizonyosan másodlagos a déli homlokzati falhoz képest.¹⁶ A déli szárny két ütemben való kiépülésének további perdöntő bizonyíté-

11. A kastély földszinti 14. számú helyiségben feltárt ablakmaradvány (fotó: Ágh András, 2006)

12. A déli fal belső nézete a földszinti 9. számú helyiségben. A jelenleg használatban levő ablaknyílástól jobbra látható ablakfülke-maradvány első periódusa a fal építésével egyidős (fotó: Ágh András, 2006)

14 Később, a leválasztott helyiség (19–21. számú helyiség) boltozásakor az eredetileg csupán mintegy 50 cm vastag falat nyugat felől köpenyezték.

15 A leválasztott helyiségbe (19–21. számú helyiség) vezető, a fal északi végének közelében elhelyezkedő ajtó feltehetően a fal építésével egyidős, utóbb azonban több ízben is átalakították.

16 KOPPÁNY 1984. 259.

13. A délkeleti saroktorony visszabontott téglafalmaradványa
(fotó: Sarkadi Márton)

szánsz hatást mutatna. Annak dacára, hogy akár az alaprajzot, akár az épület tömegét figyelve igen sok szabálytalanság, egységes elgondolásba bele nem illő bővítés, alakítás érhető tetten a kastély korai időszakát tekintve, találhatunk érveket arra is, hogy a saroktornyos kastély létrejöttékor újszerű építészeti ideákat magáénak valló tervező közreműködését feltételezzük.

A 2006 óta végzett régészeti feltárások során ismét előbukkantak a keleti saroktoronyok alapfalai, amelyek a kastély egykori megjelenésével kapcsolatos eddigi legnagyobb meglepetést okozták. Eltérően ugyanis a nyugati toronypártól, a keleti toronyok alaprajzának középpontja nem a homlokzatsíkok metszéspontjába esik, hanem annyival tolódik keleti irányba, hogy a keleti homlokzat a toronyok alaprajzát meghatározó kör érintőjévé válik (13. kép).¹⁸ Ez az alaprajzi elrendezés meglehetősen szokatlan. A 16–17. századi kastélyok sorában az olaszbástyák mellett ugyan a toronyok is szerepet kapnak, azonban a homlokzati falakkal való kapcsolatuk – nagyon kevés példától eltekintve – olyan, mint a mihályi kastély nyugati tornyainál. Mihályi esetében a toronypárok eltérő alaprajzi szerkesztése nem tűnik véletlenszerű, esetleges megoldásnak, sokkal inkább feltételezhető, hogy tudatosan alkalmazott szerkesztési fogásról van szó. Az eddigi feltárások eredményei arra mutatnak, hogy a négy saroktorony és a körítőfalak kiépítése (régebbi maradványok befoglalásával) ugyanabban az építési ütemben történt, s ez a toronyok alaprajzi meghatározásánál is egységes koncepció létét feltételezi. A toronypárok eltérő szerkesztésének minden bizonnyal határozott oka volt.

A hadiépítészet formatárát a civil építészetben is alkalmazó olasz építészek által kialakított kastélytípusok között találkozunk olyannal, amelynél a védelmi és a lakófunkció jellegzetességei egyaránt dominánsan, ugyanakkor egymásnak feltűnően ellentmondva ötvöződnek. Már a 15. század végén, Francesco di Giorgio Martini vázlatain megjelenik olyan alaprajzi típus, amelynél a fülesbástyák között, a homlokzaton loggia húzódik.¹⁹ Az építés a tömör, vastag falakkal ábrázolt bástyák ágyúkamráinak lövonalait is jelölte a törekeny, filigrán hatású loggia előtt. A típust Baldassare Peruzzi fejlesztette tovább, és több változatban is kidolgozta.²⁰ Rajzain a loggia hátfala és a sarokbástyák belső fala több-

kai is eltűntek az 1970-es években folyt átépítések idején, ezért a kérdésre további ásatásoktól remélhetünk csak választ.¹⁷

A déli és nyugati szárnyak kronológiájának kérdése nem csupán az építésmenet rekonstruálása szempontjából fontos, de a kastély tervezőjének valamint építtetőjének szellemi irányultságára, tanultságára is fényt vet. A nagyjából négyzetes alaprajzú, saroktoronyokkal erősített, várfallal kerített udvar egy vagy több oldalához épített, különböző fázisokban folyamatosan bővített udvarház képe inkább a középkori hagyományokhoz kötődik, szemben egy egységesen elgondolt, szabályosságra törekvő épületervel, amely inkább rene-

17 A mai konyhát (9. számú helyiség) egykor kettéosztó falnak a helyiségsort észak felől határoló fallal való kapcsolata a helyiség felől egy többször átépített kémény miatt nem vizsgálható. A folyosó felől a csatlakozás helyét a boltozatot alátámasztó falpillér takarja. Nem egyszerűsíti a képet, hogy a helyiségsor és a folyosó között álló fal a kérdéses falcsatlakozástól keletre és nyugatra – falazóhabarcsát és anyagát tekintve – nem mutat különbséget. A konyhában, a kérdéses falcsatlakozás környezetében végzett további feltárás döntheti így el a kérdést.

18 Ilyen helyzetű toronnyal találkozunk a nagyőri (Strážky) Mednyánszky-kastély esetében is, vö. MALOVECKÁ–PAULUSOVÁ 1987.

19 BALOGH 1975. 60.

20 BALOGH 1975. 61–65.

14. A keleti homlokzat Koppány Tibor által 1969-ben végzett kutatásának eredményei (Rajz: Koppány Tibor, 2006.)

nyire egy síkba esik. A mihályi kastély keleti tornyainak és a keleti homlokzati falnak a kapcsolata erre a viszonyra emlékeztet.²¹

A loggiás homlokzatú épület hadi célra teljességgel alkalmatlan, talán ezért sem terjedt el nagy számban a Kárpát-medencében,²² bár a hasonló, megerősített lakóhelyek védelmi erejét egyébként is inkább a külső védőművek, palánkok biztosították, kisebb mértékben maga az épület. A mihályi kastély esetében (egyelőre) nem tudunk perdöntő bizonyítékokat felhozni sem loggiás homlokzat léteére, sem annak cáfolatára. A hipotézis ellen szól, hogy az olasz építészek által felvázolt loggiás homlokzatú kastélyalaprajzokon szögletes saroképitmények, olaszbástyák vagy sarokpavilonok szerepelnek tornyok helyett, s a megépült példáknál sem találunk kör alaprajzú tornyokat. Ennél fontosabb érv, hogy a homlokzati fal kutatása során Koppány Tibor nem figyelt fel boltozat-, vagy gerendafödém-csatlakozásra és az első barokk homlokzatképzés vakolatrétege a födém magasságában nagyobb felületen megvolt (14. kép). Az első barokk homlokzat-felújítás idején Koppány Tibor feltételezése szerint a tornyok még álltak, ugyanis a bontásuk után épített falfelületeken a legelső vakolatréteg a második barokk átalakítás idejéből származott. Ezek szerint, amennyiben egyáltalán lett volna loggia a kastély keleti homlokzata előtt, azt már a tornyoktól függetlenül, azoknál korábban el kellett volna bontani.²³ További ellenérv, hogy a 2006 óta folytatott feltárások során nem került elő olyan nyom, ami arra utalna, hogy a tárgyalt homlokzat előtt valamilyen építmény állt volna, noha a területet több szelvény is átvágta.²⁴ Koppány Tibor viszont 1969-ben a kapunyílás alatt egy 50 cm széles, téglából rakott alapozást talált, amely nem állt összefüggésben a kapurizalit falzatával. Ez a maradvány elméletileg tartozhatna a homlokzat előtt húzódó loggiához, homlokzatzól való kiugrása is éppen megfelelne egy esetleges loggia méretének. A kapurizalit északi oldalfalában feltárt falelválások és egy nyílás fülkéje a maihoz hasonló, egyszerű kapuépítménnyel nem magyarázható, loggia léte azonban ezekre a jelenségekre is

21 Önmagában a homlokzati fal és a saroképitmény viszonya még semmiképpen sem utal loggia léteére. Radnóton (Iernut) a sarokbástyák az egyik irányba eltolódva hasonló helyzetben vannak a homlokzathoz képest, mint Mihályiban a tornyok. Bethlenszentmiklóson (Sânmiclăuș), ahol a déli oldalon loggia áll a homlokzati fal előtt, a kastély másik oldalán elhelyezett sarokpavilonok szinte teljes szélességükkel a homlokzati síkhoz elé ugranak. Vö. Kovács 2003. 113–117., 142–143.

22 A már említett Bethlenszentmiklóson kívül a tapolyhanusfalvi (Hanušovce nad Topľou) kastély szolgált példát a típus jelenlétére. Megjegyzendő, hogy mindkét épület jóval későbbi, mint a mihályi kastély. Vö. Süpis 1967. 391.

23 Az esetleg megépített loggia bontására okot szolgáltathatott a háborús veszély erősödése, vagy a kastély leégése. Koppány Tibor is rámutatott, hogy a kastélyt több ízben is érthette pusztítás, hiszen Mihályira 1594-ben és 1604-ben is ellenséges csapatok törtek. Arról pedig biztos információnk van, hogy 1704-ben és 1709-ben felégették (Koppány 2006. 6. és 8., vö. Soós 1940. 208., Soós 1937. 274.)

24 Koppány András és Thury László megfigyelései.

választ adhatna.²⁵ Kezünkben van továbbá egy szintén nem egyértelműen értelmezhető okleveles adat is. A kastély örökösei között 1652-ben létrejött egyezség szerint Kisfaludy Zsigmondnak jut a „fölső pitvarnak kétt része, aból nyilo kis Bolt Bástyának a felével.”²⁶ A pitvar megjelölést Koppány Tibor az udvari homlokzat felé eső folyosóra, a bástya kifejezést pedig a tornyokra vonatkoztatta. Az udvari folyosóról azonban nem érhető el közvetlenül a toronyszoba, egy homlokzat előtt húzódó loggiáról viszont lehetett bejárat a toronyba. A szöveg keleti tornyokra való vonatkoztatásának helyességét erősíti, hogy a Niczky család tulajdonába jutott részek a kastély nyugati oldalán voltak, Kisfaludy Zsigmond jussa ezért valószínűleg a kastély keleti felére esett. Az épület délnyugati sarka apró helyiségekre tagozódik, amelyekre illene a pitvar megjelölés, azonban a keleti részen, az épületszárny sarkain nagyobb helyiségek foglalnak helyet, amelyeket aligha neveztek volna pitvarnak.

A fent tárgyalt megfigyelések és az azokra épülő hipotetikus fejtegetések alapján felvázolható kép egy, a reneszánsz kastély ideájához közelítő épületet vetít elénk. Mindezek a jellegzetességek nyilván a megrendelő személyével állnak kapcsolatban. Igényei, tanultsága, társadalmi kapcsolatai játszhattak szerepet rezidenciája mintaképének kiválasztásánál. A Koppány Tibor által építtetőként meghatározott Ládonyi Demeterről rendelkezésünkre álló információk megengedik, hogy katonai építészetben való jártasságot, illetve a hazai építkezéseken dolgozó olasz fundátorokkal való kapcsolatot tételezhessünk fel személyéről.²⁷ Külföldi útjai során szeme elé kerülhettek olyan példák, amelyek arra sarkallták, hogy újszerű, akár környezetében szokatlan formában építse át rezidenciáját.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYÉK

- BALOGH 1975. BALOGH JOLÁN: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 1975. 55–135.
- B. BENKHARD – FÜLÖP 2006. B. BENKHARD LILLA – FÜLÖP ANDRÁS: A nemesládonyi római katolikus templom műemléki kutatása. *Magyar Műemlékvédelem*, XIII. (2006) 73–96.
- KOPPÁNY 1974. KOPPÁNY TIBOR: A castellumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. (1974/4) 285–299.
- KOPPÁNY 1980. KOPPÁNY TIBOR: Egy 16. századi Sopron vármegyei kastély és építtetője. *Soproni Szemle*, XXXIV. (1980/1) 46–58.
- KOPPÁNY 1984. KOPPÁNY TIBOR: A mihályi kastély kutatása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, IX. (1984) 255–278.
- KOPPÁNY 1987. KOPPÁNY TIBOR: A mihályi volt Döry-kastély helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 1987. 9–10., 469–471.
- KOPPÁNY 2006. KOPPÁNY TIBOR: A mihályi kastély kutatása és helyreállítása, 1968–1975. Kézirat. KÖH Tervtár. Budapest, 2006.
- KOVÁCS 2003. KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Budapest-Kolozsvár, 2003.
- KÖH KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELMI HIVATAL, Budapest
- MALOVECKÁ – PAULUSOVÁ 1987. MARGITA MALOVECKÁ – SILVIA PAULUSOVÁ: Kastiel v Strázkách – II. etapa v yskumu a obnova. *Pamiatky priroda*, 1987/3. 89–93.
- SOÓS 1937. SOÓS IMRE: Adatok a sopronmegyei középbirtokok 16. századi történetéhez. *Soproni Szemle*, I. (1937) 259–279.
- SOÓS 1940. SOÓS IMRE: Ősi sopronmegyei nemzetségek, Sopron, 1940.
- SÜPIS 1967. SÜPIS PAMIAOTOK NA SLOVENSKU. I. (A-J) Bratislava, 1967.

25 A kapurizalit északi oldalfalában egy jelenleg kívülről befelé rézsűsödő fülkét tártunk fel, a kapunyílás mellett pedig olyan falelválás került elő, amely nem magyarázható a barokk kapunyílással, ugyanis éppen a rizalittól észak felé elhelyezkedő nyílást jelez. A jelenségeket ugyanakkor a homlokzat felől egyelőre nem volt módunk vizsgálni.

26 KOPPÁNY 2006. 7. Az itt idézett forrás: Magyar Országos Levéltár, Kisfaludy-levéltár, 6. cs. 1652.

27 KOPPÁNY 1980.

A Bajnai Both¹ család késő középkori udvarháza

Régészeti kutatások a bajnai Sándor-Metternich kastélyban, 1995–2004

A Komárom – Esztergom megyében fekvő Bajna és kastélya (1. kép) a köztudatban leginkább a híres-hírhedt „ördöglovas”, gróf Sándor Móric lovas bravúrjairól ismert. A szakmai közönség ezen túl a Sándor-család barokk és kora klasszicista palota-együttesét (a Hild József által átépített épületek elődjét) szintén számon tartja.² Ugyanakkor meglepő módon a 80-as évekig a szakirodalomban is csak elvétve merült fel a Bajnai Both család itteni birtoklásának kérdése.³ D. Mezey Alice hozta először határozottan összefüggésbe az általa végzett építéstörténeti kutatás során a család birtoklását a településsel. Ő ismerte fel, hogy a mai Sándor-Metternich kastély alatt egy korábbi épület húzódnak/húzódik, melynek feltárása, megfogalmazása szerint „régész ásója után kiált”.⁴ Jómagam így kapcsolódtam be 1995-ben – régészként – a bajnai kutatásokba. A többször, sokszor évekre megtorpanó régészeti feltárás a megkezdett kutatáshoz kapcsolódva, azzal többször párhuzamosan, 2004-ig folytatódott⁵ s az utolsó évben a római katolikus templom szentélyének feltárásával bővült.⁶ Ennek eredményeként, ha csak töredékesen is, de ma már felvázolhatjuk a kastély 15–17. századi, eddig ismeretlen építéstörténetét.

A birtok és tulajdonosai: Bajna és a Bajnai Both család

A Bajnai Both család a 15. század közepén nagyjából egyszerre tűnt fel az országos politika színterén és Bajnán, majd mintegy száz év elteltével ugyanilyen hirtelen süllyedt vissza az ismeretlenségbe. A mai község területén és környékén a középkorban több település osztozott (Bercse, Csima, Kovácsi, Nyék, Sárás, Udvarnok).⁷ Bajna Esztergomtól 20 km-re délre, a Gerecse hegyes-dombos vidékén, a 348 m magas Ór-hegy lábánál egy hosszan elnyúló, lapos területen fekszik, melynek legkiemelkedőbb pontján a Szent Adalbert tiszteletére szentelt plébániatemplom áll. A kastélyegyüttes tőle délre, ugyanezen a magaslaton helyezkedik el (2. kép). A terep nyugaton erőteljesen lejt, szinte szakadékos partfalat képez, dél felé lankásabb, kelet felé viszont sík. E terepalakulatnak fontos szerep jutott a hely kiválasztásában, majd a kastélyépület további kiépülésében is.

Az eddig felszínre került leletanyag⁸ alapján egyértelmű, hogy a mai község a középkori falu helyére települt. Árpád-kori templom körüli temetőre utal egy III. Béla éremmel keltezett sírlelet.⁹ A ma álló, a nyolcszög három oldalával záródó támpilléres szentélyű templom a 15. századból származik, az épületet a 19. század végén építették ki háromhajóssá (3. kép). A számos kisebb részlet (pl. pálcátagos kőkeretes ajtónyílás) mellett fennmaradt a gótikus sekrestyeajtó valamint a szentély északi falában a reneszánsz és gótikus elemeket egyaránt magán viselő, közel 6 m magas pasztofórium, a hasonló magyarországi emlékművek egyik legszebb darabja.¹⁰ Sajnálatos módon a II. világháborúban elpusztult az a kőfaragvány, mely az egyik déli támpillérből volt beépítve. A helyi Historia Domus szerint e farag-

1 A család nevének Both változatát használom, mivel közel száz évig ebben a formában volt ismert és magam is így említem eddig. Újabban ismét a korábbi, Bot változat kezd terjedni, vö. Mátyás-katalógus 2008.

2 ZÁDOR – RADOS 1943. 118–119.

3 Balogh Jolán összefoglaló művének lábjegyzetében tesz csak említést a Bajnai Bothok itteni birtoklásáról: BALOGH 1966. I. 700. 56. lábjegyzet. Egyáltalán nem említi HORVÁTH – H. KELEMEN – TORMA 1979., HORVÁTH é.n., R. TOMBOR 1957.

4 D. MEZEY 1993. 187. 5. lábjegyzet.

5 A feltárásokról készült jelentésekre a továbbiakban a megfelelő helyeken fogok hivatkozni.

6 Az 1986 óta folyó építéstörténeti kutatás vezetője, egyben a régészeti feltárásban munkatársam D. Mezey Alice volt, kinek segítségét ezúton is külön köszönöm. A római katolikus templom szentélyében a feltárást annak burkolatcseréje tette szükségessé s egyben lehetővé. A cserére egyébként műemléki szempontból nem volt szükség. Az oda nem illő, új, süttői vörös mészkő burkolatot a plébános erőltette ki.

7 HORVÁTH – H. KELEMEN – TORMA 1979. 31–43.

8 HORVÁTH – H. KELEMEN – TORMA 1979. 32.

9 HORVÁTH – H. KELEMEN – TORMA 1979. 32. A 2004. évi régészeti feltárás korlátozott lehetősége miatt – csak a szentély belsejére terjedhetett ki – a román kori kiépítést nem tudta megerősíteni.

10 MAROSI 1975. 42.

1. A mai kastély-együttes délnyugat felől (Fotó: B. Benkhard Lilla)

vány két kutyaforma állatot mintázott, kiknek szájában egy szalagon 1484. évszám volt olvasható.¹¹ A Sándor-Metternich kastély területéről azonban korábban sem épület, sem leletanyag nem volt ismeretes a középkorból.¹²

A 15. században Bajnán birtokosként megjelenő Bajnai Bothok az ország keleti feléből, Ung megyéből származtak.¹³ A család Bod (Bud) nevű tagja 1310-ben Károly Róberttől kapott birtokot, az ungi várhoz tartozó Panatarnóca, majd Kistarnóc nevű földet, melyet később róla Budfalvának (Botfalvának) neveztek el.¹⁴ Bud fiai több családot alapítottak /Bud és Both/, közülük Both István a szintén Ung megyei nagybirtokos Pálóczi György familiárisa lett, akit Zsigmond király néhány év múlva esztergomi érsekké nevezett ki és ezzel együtt jelentős Esztergom megyei birtokokat adott neki.¹⁵ Mátyás 1460-ban – még koronázása előtt – címert adományozott Bodfalvi Bod Szilveszternek.¹⁶ Ugyanakkor a Bajnai Bothok címerének pontos adományozási körülménye eddig nem ismeretes. Címerpajzsukban egy nyíllal átlőtt, kezében szablyát tartó, tövén koronás páncélos behajlított kar látható, fölötte hatágú csilaggal és félholddal.¹⁷

Valószínű, hogy az 1432-ben hatalmaskodó Batwa-i (Batfai) István csókakői várnagy azonos lehetett az 1414-ben még Ung megyében szereplő Batfai Péter fia Istvánnal, aki később (1452-ben és 1455-ben) már Bajnai Both Istvánként szerepelt.¹⁸ A család előnévvel a megyében először 1450-ben találkozni, amikor Bajnai Bath István királyi emberként egy birtokperben működött közre.¹⁹ 1479-ben a Bajnai Bothok zálogjogon birtokoltak a közeli Hont megyei Perőcsényben. Az okirat szerint Lábatlani Gergely a Guti Ország Mihálytól és Cseh Jánostól zálogban bírt Perőcsényt Bajnai Both István fiainak: Imrének, Ambrusnak, Jánosnak és Andrásnak zálogosította el.²⁰ Ekkor hallunk először a négy fiútestvéréről, akik az elkövetkező években jelentős befolyásra tettek szert, ezzel együtt fontos pozíciókat – mind politikai, mind katonai tisztségeket – töltöttek be. Felemelkedésük elsősorban Mátyás, majd II. Ulászló uralkodásának idejére esett. A Bothok azok közé a középnemesi családok közé tartoztak, kik Mátyás közvetlen környezetében emelkedtek a legmagasabb méltóságokig.

11 Historia Domus, Bajna, plébánia, irattár, kézirat. Az évszám valószínűleg a felszentelés éve lehetett: R. TOMBOR 1957. 295.

12 HORVÁTH – H. KELEMEN – TORMA 1979 31–43., HORVÁTH é.n. 237–243.

13 ENGEL 1998. A családtörténet részletes ismertetésére itt természetesen nem vállalkozhatok.

14 MELIÓRISZ 1901. 39. A család az előnevet is innen vette.

15 TÓTH é.n. 17.

16 MELIÓRISZ 1901 38., Mátyás-katalógus 2008. 303.

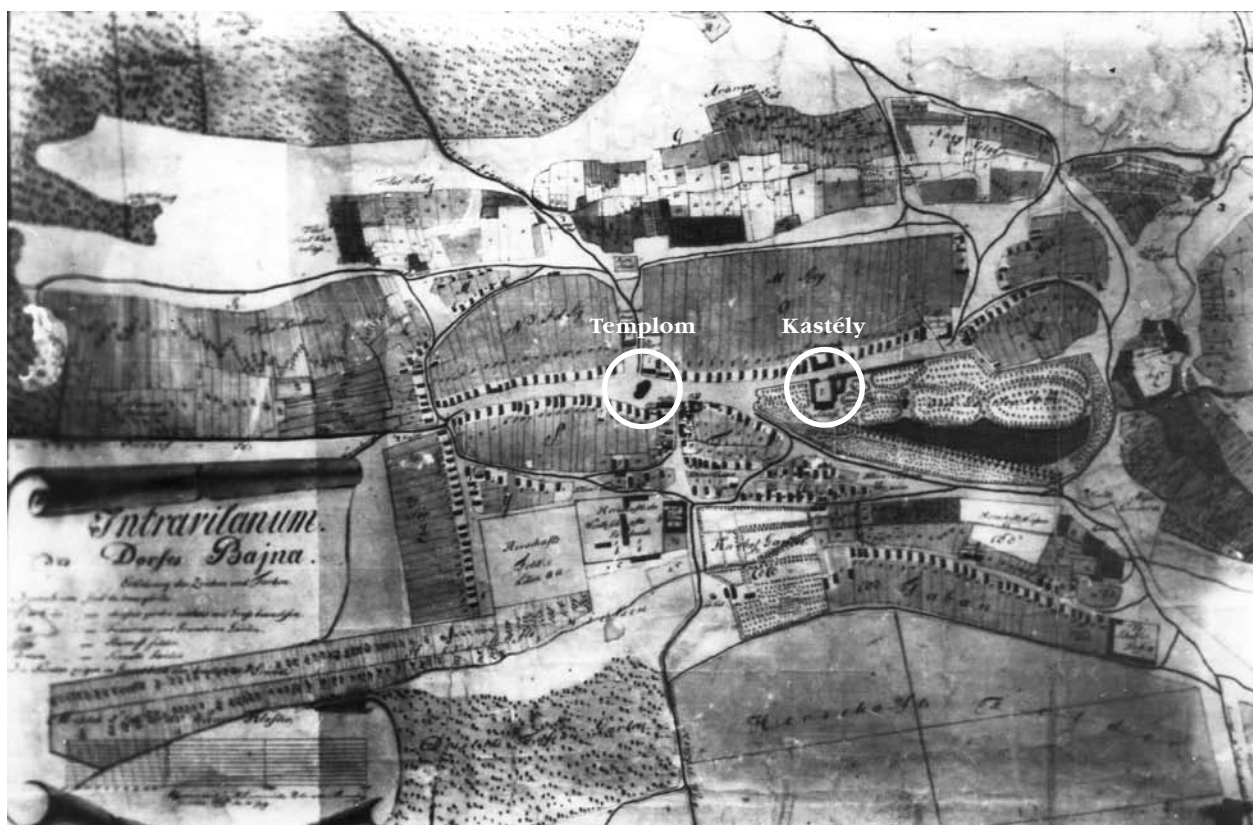
17 SIEBMACHER 1893. 80., 64. tábla

18 BARTFAI 1939. 209. A személyazonosságra Simon Zoltán hívta fel a figyelmemet. Külön köszönettel tartozom, hogy a családra vonatkozó kutatási anyagát a rendelkezésemre bocsátotta, s adatainak publikálásához hozzájárult.

19 DL 14426., DL 14438.

20 BAKÁCS 1971. 70., 243.

2. Bajna 19. század elején. A templom és a kastély a falu központjában
(Az eredeti térkép elveszett; a II. világháború előtt készült negatívról, Magyar Építészeti Múzeum)

A négy „Both-fiú” közül András „vitte a legtöbbre”, élete folyamán a legjelentősebb politikai és katonai posztokon látjuk. Bonfini szerint Mátyás igen kedvelte a „serény, lelkes és furfangos eszű”²¹ lovaskapitányt. Az újabb kutatások szerint felesége révén rokoni kapcsolat is fűzte a királyi családhoz.²² Nem véletlenül bízta rá Mátyás 1488-ban a lázadó cseh Podjebrád Viktorin herceg ellen küldött seregek vezetését.²³ A bizalom elnyerésében bizonyára nagy szerepet játszott az a 2000 arany forint, melyet 1487-ben Bécsben adott az uralkodónak.²⁴ De hiába eskette fel Mátyás két évvel később fiára, Corvin Jánosra, halála után a főurak többségével együtt mégis elpártolt tőle.²⁵ Pályája II. Ulászló alatt tovább emelkedett, 1498-ban bandériumos országnagy,²⁶ 1505-től Balassa Ferencsel együtt dalmát-horvát-szlavón bán²⁷ lett. 1511 őszén – fiú utód nélkül – halt meg.²⁸ Katalin nevű lányát Hagymássy Miklós vette nőül.²⁹

Testvére, Ambrus, sem az országos politikában, sem a hadvezetésben nem vett részt. Birtokokat Somogy megyében szerzett, fiú utóda nem volt.³⁰ A harmadik Bajnai Both fiú, János a birtokok szerzésében Ambrushoz, életpályáját tekintve Andráshoz hasonlított. A déli országrészben szerzett területeket, ugyanakkor az országos politikai életből is jelentékenyen kivette részét. Mátyás király követeként többször járt török földön. 1493-ban, Birina várának védelmében, mint horvát-szlavón bán esett el.³¹

21 BONFINI 1995. 4., 8., 120.

22 Kubinyi András gombolyította fel a nem mindennapi szálat: KUBINYI 2001. 120., 165.

23 NAGY 1858. I. 214., Mátyás-katalógus 2008. 531.

24 DL 67570.

25 Mátyás-katalógus 2008. 531.

26 NAGY 1858. I. 214.

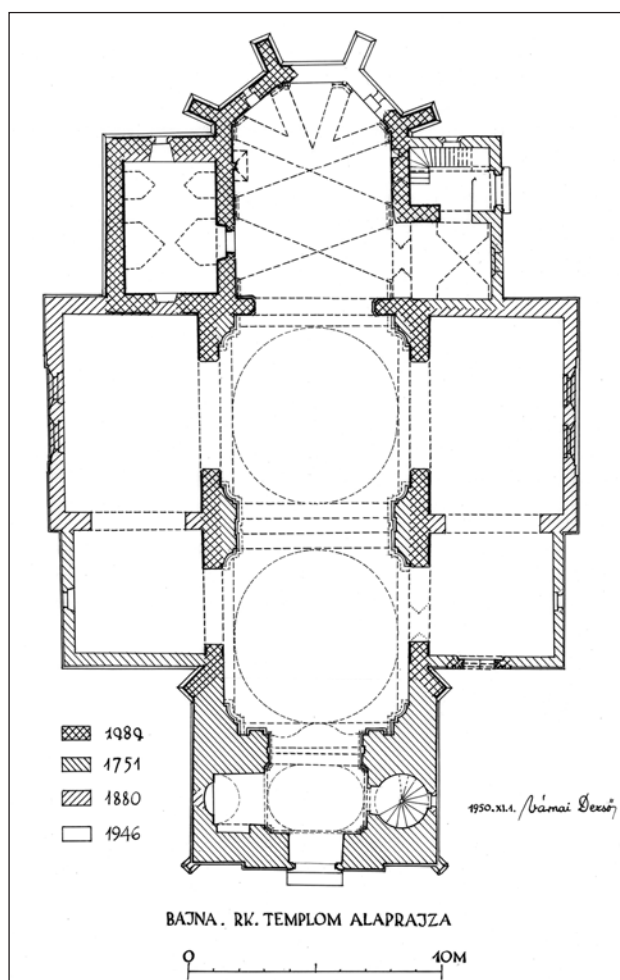
27 KUBINYI 1990. 131.

28 DL 75759.

29 TÓTH é.n. 18.

30 Uo.

31 NAGY 1858. I. 214.

3. A bajnai középkori templom alaprajza.
Várnai Dezső felmérése, 1950. (KÖH Tervtár)

Birtokait két fia, Ferenc és János örökölte. Közülük János 1521-ben Nándorfehérvár ostrománál, mint a vár egyik kapitánya – szintén fiú utód hátrahagyása nélkül – esett el.³²

A negyedik fiú, Imre, Ambrushoz hasonlóan szintén nem vett részt a „nagypolitikában”. Tevékenységéről alig tudunk valamit, a mi szempontunkból viszont fontos, hogy úgy látszik, az Esztergom, Komárom és Hont megyei birtokokat nagyjából ő örökölte, bár az nem állítható, hogy csak egyedül ő birtokolt volna a testvérek közül Bajnán. Fiai közül Ferenc Batthyány Zsófiát, István Dersenyei Erzsébetet vette feleségül. Mivel ő utánuk sem maradt felnőtt fiú utód, a 16. század első harmadának végén, a török fenyegetettség árnyékában velük kihalt a Bajnai Both család férfi ága.³³

A mohácsi vész évében Imre két fia még együtt volt birtokos Bajnán, de 1526 után Ferenc meghalt, birtokrészét felesége és lánya, Dorottya örökölte.³⁴ A család két ága között kitört a háborúskodás, mely Both István halála után még jó fél évszázadig folytatódott.³⁵ A per végül a családok közötti teljes birtokmegosztással 1566-ban fejeződött be.³⁶ Ekkor Both Dorottya már Nebojszai Balogh Ferencnek, István lánya, Both Katalin pedig Kincsy Mihálynak volt a felesége.³⁷ Mindkettőjüknek számos leszármazottjuk ismert. Közülük Nebojszai Balogh Erzsébet Szlavniczai Sándor Lászlóhoz ment nőül, s az ő utódaik kezében egyesült újra az egykori bajnai birtok.³⁸ Ez azonban már egy másik tanulmány témája.

A török hódoltság alatt Bajna – bár több támadás érte és időlegesen el is néptelenedett – telje-

sen nem pusztult el. 1570-ben a török adóösszeírás itt csak 10 házat tüntetett fel.³⁹ A 17. században birtokosai, Nebojszai Balogh Ferenc gyermekei, Barbara és István, rövid időre még vissza is költöztek a községbe,⁴⁰ de 1642-ben a Both leszármazottak közösen húsz évre zálogba adták Esztergom megyei birtokaikat, köztük a falut is.⁴¹ Ugyanakkor a község és az itt állt udvarház szempontjából rendkívül fontos, hogy Bajna a török fennhatóság alatt tulajdonjogilag végig megmaradt a Both család és leszármazottai kezében, s így 1676-ban annak a Kerekes Évának a birtokában volt, akinek fia – Sándor Menyhért – a későbbi híres birtokszerző lett.⁴²

32 NAGY 1858. I. 214..

33 TÓTH é.n. 19.

34 TÓTH é.n. 20.

35 A pereskedés részleteire nincs mód kitérni, bár nagyon tanulságos lenne a tulajdonosok személye és a birtok aprózódása szempontjából.

36 TÓTH é.n. 22.

37 NAGY 1858. 215.

38 Uo.

39 FEKETE 1943. 147.

40 TÓTH é.n. 24.

41 A család Gyöngyösi Nagy János özvegyének, Etyeki Barbarának zálogosította el a falut. Ezzel hosszú időre tulajdonosai távol kerültek a községtől. TÓTH é.n. 26.

42 BOROVSKY é.n. 13.

Magáról az itteni földesúri épületről a történeti források szövevényes tengerében azonban alig szerzünk tudomást. A birtokról, Bajna possessióról ugyan bőven hallunk, de a rajta lévő lakóhelyről csak 1511-ben⁴³, valamint 1520-ban⁴⁴ értesülünk, mindannyiszor Bajnai Both Andrással kapcsolatban és mindannyiszor határozottan nemesi udvarházként illetve kúriaként említve azt, elkülönítve a család többi castrumától és castellumától. Egy évszázaddal később, egy 1622. évi összeírásban ismételtén kúriaként szerepel, melyben akkor Balogh János – feltehetően a Nebojszai Balogh család egyik tagja – lakott.⁴⁵

Az udvarház azonosítása

Foglaljuk össze mindezek után azokat a szempontokat és érveket, melyek alapján a mai bajnai Sándor-Metternich kastélyt – pontosabban annak előzményét – a Bajnai Bothok nemesi kúriájával azonosítjuk.⁴⁶ Mindenekelőtt kézenfekvő, hogy ha egy nagynevű család egy adott faluról nevezi magát, azaz nemesi előnevében szerepel a község neve, akkor számolhatunk egy rezidenciájával is a névadó településen, jelen esetben Bajnán. Emellett szól az is, hogy a faluban áll egy töredékes voltában is kiemelkedő 15. századi templom, szentélyében olyan, hazánkban páratlan szentélyházzal (4. kép), melynek megrendelője magasabb társadalmi státusszal bírhatott,⁴⁷ s igen valószínű, hogy nem túl messze, s nem is akárhol lakhatott. Továbbá figyelemre méltó, hogy ennek a templomnak egyik külső támpilléreiről egy olyan évszám (1484) faragványt ismerünk, mely pontosan a szóban forgó jeles család tündöklése, egyben itteni birtoklása idejéből származik. Nem érdektelen az sem, miszerint pontosan ebben az időben kapott nagyobb birtokokat Bajnai Both András Mátyástól.⁴⁸ Ugyanakkor abban a tekintetben ez az alkotás korának jellemző darabja, amennyiben egyszerre viseli magán a gótikus és reneszánsz elemeket is.⁴⁹ A történeti adatokat tekintve továbbá fontos megemlíteni, hogy a 17. század végén és a 18. század elején az itteni birtoktesteket felvásárló Sándor Menyhért, Esztergom megyei alispán gyakran hívta Bajnára vadászni fiát, Mihályt, s ennek alapján egy rendes lakás céljára alkalmas épületet is feltételezhetünk itt már a jelentős barokk építkezések előtti időszakban.⁵⁰ A legfontosabb azonban, hogy az 1986-ban megkezdett építéstörténeti feltárás során – a járószint alatt, a felmenő falakhoz viszonyítva eltérő elrendezésű – korábbi építményre utaló falakba ütközött a kutató. Ez utóbbiak feltárását kívánjuk ismerteti a következőkben.

4. A templomszentély északi oldala a közel 6 m magas pasztoforiummal (fotó: B. Benkhard Lilla)

43 DL 75760.

44 DL 75759., 106083/102.

45 TÓTH é.n. 24.

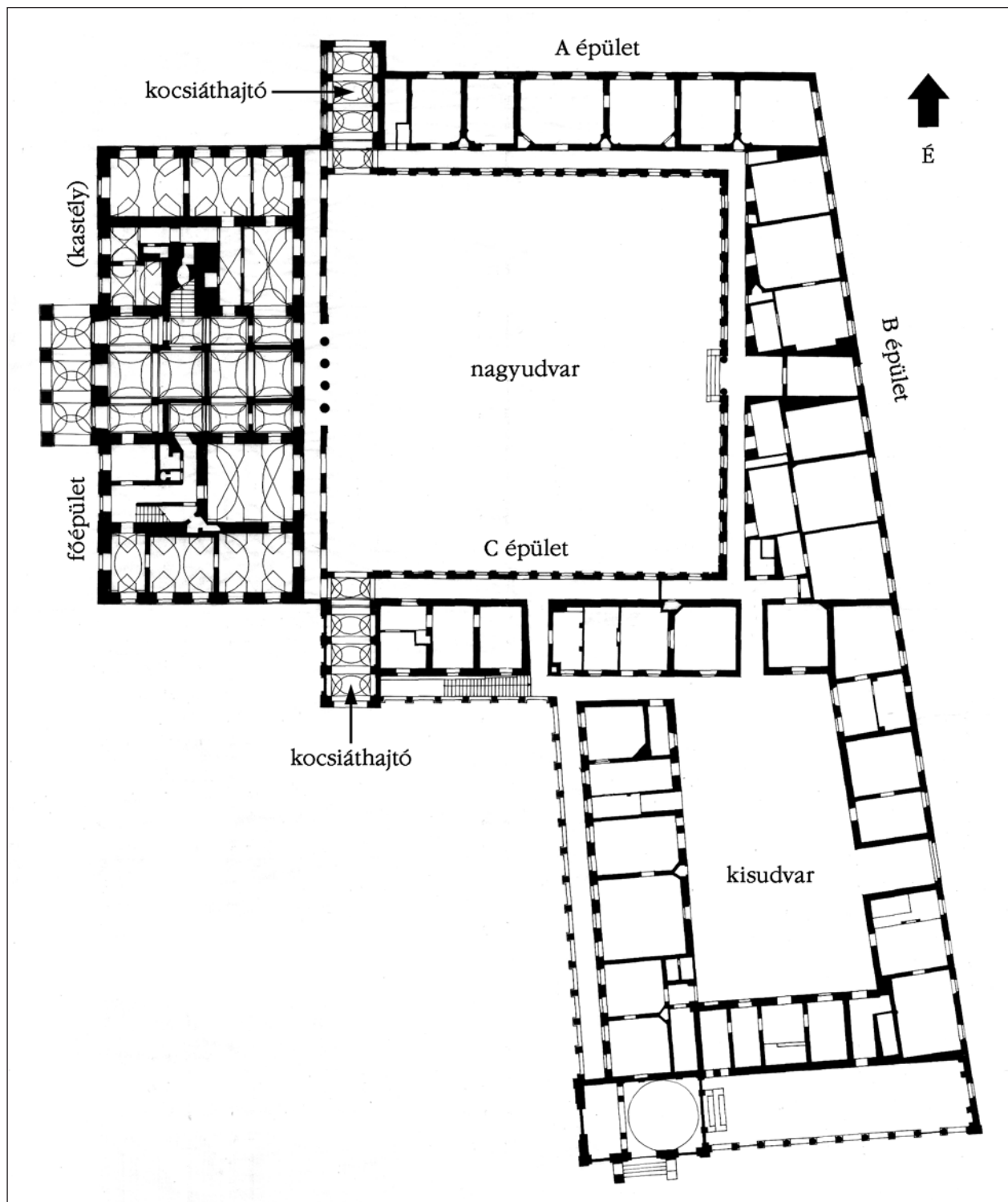
46 Mindez először előadásként hangzott el 2002. május 25-én, a Castrum Bene Egyesület Vándorgyűlésén, Visegrádon: B. Benkhard Lilla: *A bajnai középkori kastély* címmel.

47 R. TOMBOR 1957. 297. A mecénást szintén a legmagasabb körökben kereste, a Bajnai Both családot azonban nem jelölte meg.

48 CSÁNKI 1890–1913. I. 375., FRANKÓI 1888. 99.

49 R. TOMBOR 1957., 295–297., MAROSI 1975. 42.

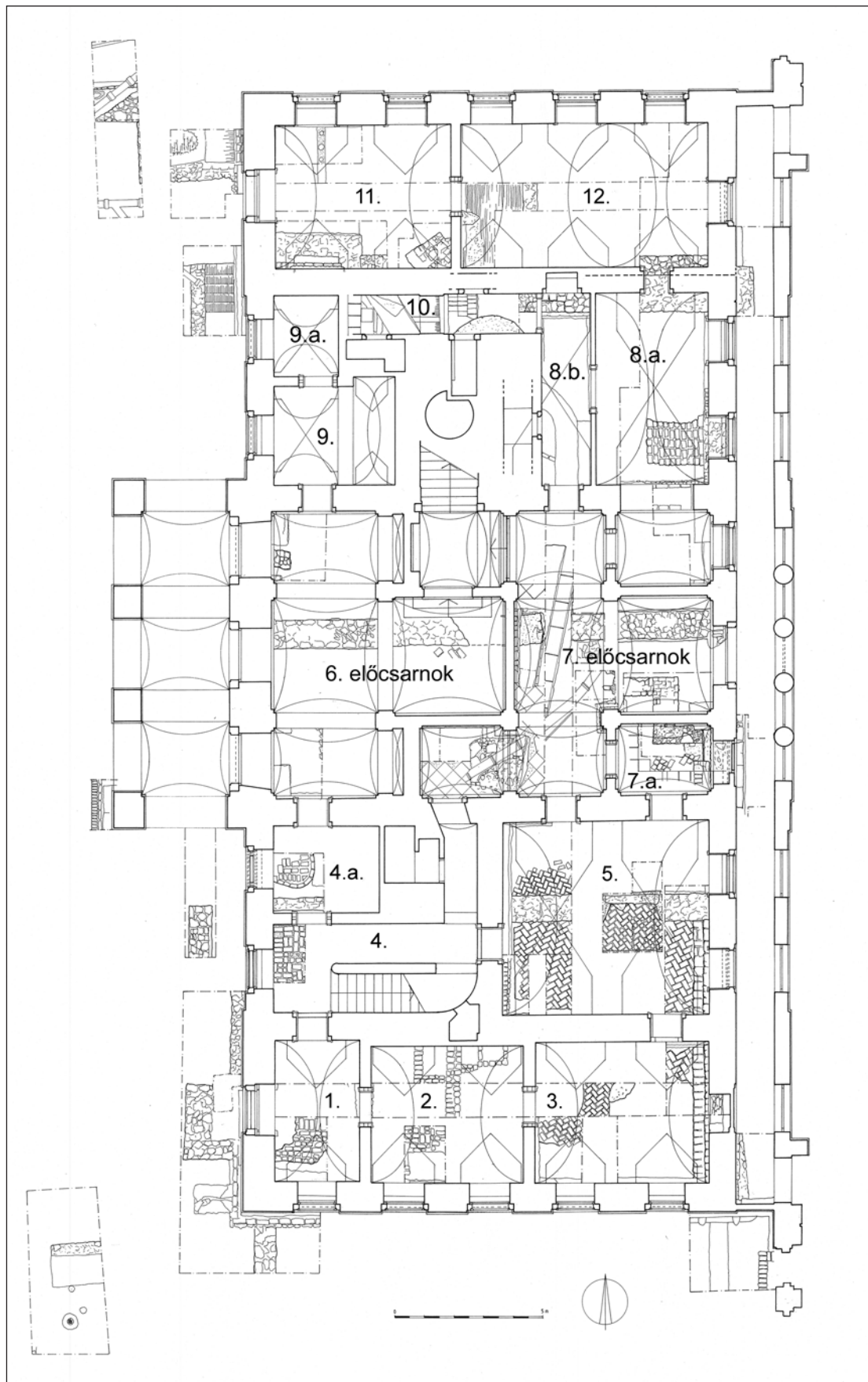
50 D. MEZEY 1993. 187. 5. lj.

5. A kastélygyűttes összesítő alaprajza (KÖH Tervtárában őrzött rajz alapján)

Jobbra: 6. A főépület összesítő ásatási alaprajza a helyiségek számozásával
(felmérés: B. Benkhard Lilla – Bodó Balázs – D. Mezey Alice – Szökrön Péter, rajz: Szökrön Péter)

7. Az északnyugaton feltárt „torony” (fotó: Galacanu Efstatia)

A 1995–2004. évi feltárások

Az enyhe magaslaton álló kastélyegyüttes a hozzá tartozó parkkal együtt hatalmas területet foglal magába – főleg ha az egykori őrházakat⁵¹ és az istállót is beleszámítjuk. Természetesen mindezek teljes egészére nem terjedt ki, nem terjedhetett ki vizsgálódásunk. A régészeti kutatások mellett általában a meg-meg torpanó, sokszor hektikus helyreállítási munkákhoz voltak kénytelenek kapcsolódni.⁵² Végül azonban az épület-együttes nagyobb részén (főépület, „A”, „B” és „C” épületek egy-egy része, a kocsai áthajtók, a nagy- és kisudvar valamint az épületek előtti területek) – ha nem is mindig azok teljes területén – végezhattünk kutatásokat (5. kép).

A megismerést és a teljes feltárást nehezítették azok a 19–20. századi műszaki újítások, melyek az épületgépezet történetében a maguk korában figyelemre méltó teljesítménynek számítottak (légfűtés és beton teknőszigetelés a főépületben illetve körülötte, kerámia csatornahálózat kívül és belül), a kutatás szempontjából azonban rendkívül károsnak bizonyultak.⁵³

1995 a feltárás szempontjából a tapogatózás és a hitelesítés éve volt. 1996–2004 között azután lassan kirajzolódott a mai kastély alatt húzódó 15–16. századi nemesi udvarház külső körvonala és belső beosztása (6. kép). 2004-ben, a templom szentélyében végzett feltárással végül kiegészülhetett a Bajnai Both család építkezéseire vonatkozó, ma rendelkezésünkre álló ismeretanyag.

A kastély barokk periódusát megelőző falak – egy 31,5 m × 16,5 m külső méretű épület maradványai – kizárólag a kastély együttes főépülete alatt kerültek elő, leszámítva annak északi szobasorát. A mai kastélyt – pontosabban annak barokk elődjét – tehát ennek a lebontott épületnek a falaira húzták fel a 18. század első negyedében, alapozásként felhasználva a korábbi falazatokat – az eredeti alapfalakat valamint a felmenő falak egy részét is –, s az egykori épületet még egy szobasorral toldották meg az északi oldalon. A korábbi északi végfalat ekkor egy további fal hozzáépítésével megköpenyezték. Az

51 Az északi őrház elpusztult, a II. világháború alatt bombatalálat érte.

52 A régészeti feltárással mind időben, mind térben többször „körbejártuk” a helyreállítási munkálatokat. Így pl. az „A” épület kutatásával a gombamentesítés menetéhez, a főépület homlokzatai előtti feltárással annak kivitelezési munkái ütemezéséhez, belül az építőanyag deponálásához és nem a szakmai szempontokhoz voltunk kénytelenek igazodni.

53 A földszinten kiépített, a két kazánházat összekötő, 6 sor téglára alapozott, süttői vörös mészkőből épített légfűtés-csatornával, a hozzá tartozó légfűtés-pincékkel a 19. század első felében, majd a kerámia-csatornákkal a 20. század első felében jelentősen ronsolták az épületbelsőben megmaradt korábbi falakat. A 19. század végén, a 20. század elején épített betonszigeteléssel pedig a főépület másfél méteres körzetében minden réteget elpusztítottak. Ugyanezen szigetelési eljárás során a földszinti helyiségek falairól kb. 2 m magasságig mindenütt leverték a vakolatokat, majd kátránnyal kenték be a falakat, elpusztítva ezzel az ott megmaradt barokk falfestéseket is.

így 190 cm vastagságúra szélesedett alapfalat a 8a. és 12. számú helyiségek között lehetett leginkább átmérni.⁵⁴

Az északkeleti sarkon „in situ” megmaradt egy nagyméretű (kb. 50 × 90 cm) púpos sarokkváder. Ez a sarokpont határozottan kijelölte a korai épület helyzetét, s bár a további – északnyugati és délkeleti – sarkokon már nem maradtak meg a hasonló kváderek, a helyük azonban adott volt.⁵⁵ A délnyugati sarok némileg különbözött a többitől, erre később még visszatérek. Eszerint a keskenyebb oldalával a templom felé néző, téglalány alakú, észak-déli tengelyű, szabadon álló épület pozíciója megegyezett a mai kastély épületével. A kissé sárgás, meszes, apró kavicsadalelékkal kevert habarccsal, tisztán kőből rakott 100–110 cm széles külső falak több hosszabb-rövidebb szakaszt tárhattak fel. A kutatás során ezt az első periódusú falat neveztük el magunk között „ősfalnak”, ezért jelen publikációban is ennél a megnevezésnél maradnék. A fal alapozási kiugrása a mai járószinttől mért –50 cm körül húzódott, az egykori hozzá tartozó erősen meszes külső járószint 5–6 cm vastagnak bizonyult s legépebben a keleti homlokzat előtt a folyosón valamint az északi szobasor 12. sz. helyiségében maradt meg. Az „ősfal” alapozási szélessége mintegy 130 cm, alapozási mélysége a mai járószint alatt –170–180 cm (a meredek nyugati oldalon –210 cm) volt, alapozási beásás sehol sem látszott.⁵⁶

Az épülethez kívülről más – időtálló anyagból készült – nagyobb épületrész nem csatlakozott, két ponton viszont jelentékeny felépítmény tartozott hozzá. Az északi homlokzat nyugati sarkához egy 75–80 cm falvastagságú, 150 cm belméretű (7. kép), a nyugati homlokzat déli végéhez egy ennél keskenyebb, inkább négyzetes alapterületű, mintegy 70 cm falvastagságú és 100–110 cm belméretű „torony” kapcsolódott (8. kép). A két építmény sok tekintetben hasonlított egymáshoz. Sajnos egyiknek sem lehetett az épülethez való közvetlen viszonyát tisztázni. Az északi szobasor 11. számú helyiségében a barokk falköpeny miatt a „toronyfal” és az „ősfal” csatlakozási pontjáig nem bonthattuk vissza a ma álló osztófalat. Hasonló problémával talákoztunk a nyugati homlokzat végén is. Mindkét esetben eltérést figyelhettünk meg a „toronyok” valamint az „ősfal” falazó habarcsa és rakásmódja között. Ugyan mindkét esetben a falazó anyag terméskő, a kötőanyag pedig meszes habarcs, de a szerkezetük – a „toronyok” habarcsanyaga fehérebb és homogénebb – valamint alapozási mélységük mégis eltérő, az utóbbi jóval mélyebb (210–230 cm) az „ősfalénál”.⁵⁷ Mindezekből és további jelenségekből arra következtettünk, hogy nem az első periódusban – nem azzal egyszerre – épültek, de ahhoz készültek. Megfontolandó, hogy esetleg csak építési fázis-különbségről van szó, ugyanakkor hangsúlyozni kell az erőteljes külön-

8. A délnyugati oldal összképe a teljes feltárás után
(fotó: B. Benkhard Lilla)

54 A jobb tájékozódás végett a helyiségeket számmal láttuk el, melyekre itt és később is hivatkozunk. A korábbi régészeti jelentésekben szereplő méretekhez képest – a felvett adatok helyétől függően – némi eltérések mutatkoznak.

55 A délkeleti sarkon a mai falazatok alatt a forduló korábbi sarok falazatai megmaradtak, az északnyugati ponton viszont egy ma már használaton kívüli barokk pincelejárát helyezkedik el. A lépcsőlejárát külső pofafalának alapozásában ugyanakkor egy hasonló nagyméretű (kb. 50 × 50 × 100 cm) púpos követ találtunk, mint az északkeleti sarkon, ez azonban nem azonos a sarokkváderrel, mivel faragása más irányú elhelyezésre utal.

56 Ezzel jól elkülönült a barokk falaktól, ahol minden esetben létezett egy 20–35 cm széles alapozási árok.

57 Az utóbbi statikai okokkal megmagyarázható.

9. A déli homlokzat keleti végében feltárt „konzolpár”.
Az épülethez merőlegesen csatlakozó fal barokk falazat
(fotó: B. Benkhard Lilla)

kiülésű, 90 cm belméretű faszervezetes építményt tarthatott (9. kép). Az épülethez kívülről közvetlenül csatlakozó további falak és építmények már a barokk kiépítéshez tartoztak, így a nyugati oldal északi végén egy pince valamint egy másik pincejáró, a déli oldal keleti illetve nyugati végén, egy-egy észak-déli irányú pincefal. A falaktól távolabb lévő épületekre illetve épületmaradványra később térek vissza. A korai épület külső falsíkján összefüggő vakolást, meszelést nem lehetett dokumentálni.

A középkori épület belső osztását és nyílásrendszerét csak részben sikerült azonosítani.⁵⁸ Pince nem tartozott hozzá. Két kelet-nyugati és egy észak-déli irányú fal oszthatta nagyjából egyenlő hat részre. A kelet-nyugati irányú falakat s azok szerves csatlakozását a külső falakhoz szerencsés módon sikerült feltárni (6., 7., 4., 5. számú helyiségek), az észak-déli falnak azonban csak egy csekély szakasza valamint kiszedett helye maradt meg (7., 6. számú helyiségek). A 86–90 cm széles osztófalak kőanyaga és habarcsa teljesen megegyezik a külső falakéval, rakásmódjuk egy helyen azonban eltér attól. Az észak felé eső (6., 7. számú helyiségekben feltárt) keresztfal nyugati végében két sor megmunkált kősor közé öntötték a törtkő falmagot. Ennek gyengébb kivitelezésével talákoztunk ugyanezen fal keleti végénél (10. kép). Az osztófalak alapozási mélysége némileg sekélyebb a körítő falakénál, a felmenő falazatok felületkezelése is eltérő. A déli oldalon határozottan megmaradt a vakolt, meszelt belső kiképzés (3., 2., 1., 4., 6., 8a. számú terek), de a középső területen ez nem egyértelmű (7a., 8b. számú tér, 5. számú helyiség északi oldal).

58 Az épületbelső feltárása számtalan akadályba ütközött. A már említett légfűtés-csatornán kívül a szennyvízcsatorna és vezetékálózat, építőanyag tárolás okozott állandó gondot, emellett meg kellett küzdeni a burkolatok felbontásának kérdésével. Az amúgy is katasztrofális állapotú kastély állapotát nem akartuk tovább rontani. A Hild József által tervezett mives burkolatokat sem szerettük volna tönkretenni, ezért az árkok és szelvények kijelölésénél mindig mérlegeltük, melyik a fontosabb, felszedni még egy sor kőlapot vagy megpróbálni minél kisebb területen dolgozni. A keleti, udvar felé néző folyosó 18 cm vastag süttői vörös mészkőből rakott burkolatát vagy a nyugati előcsarnok 20 cm vastag 90 × 90 cm-es kőlapokból átlósan kirakott burkolatának elemeit minden esetben az illeszkedési pontoknál szedtük fel, a kőveket görgőkkel szállítottuk tovább, majd a munka végeztével ugyanoda helyeztük vissza azokat. Így sok esetben nem szabályos, hanem rézsús árkokban dolgoztunk, ami magyarázatot ad arra, hogy az ásati alaprajzon ferde, rézsús felületek láthatók. Ezt a munkát csak szakértő munkatársakkal tudtuk elvégezni. Ezúton is köszönöm nyugdíjas bányász munkatársaimnak a figyelmes és embert próbáló munkájukat. Ugyanakkor sajnálom, hogy elhittem a kivitelezőknek, miszerint a tervnek megfelelően a kivitelezés fázisában visszahelyezik a maradék kőlapokat. Sajnos ezek a több mázsás kövek ma is ott éktelenkednek a kívül már helyreállított, de belül teljesen feldúlt épület előcsarnokában! A falazatok és az értékes barokk falfestések megőrzése érdekében bizonyos helyiségekben évekig nem áshattunk, hiszen még a leheletre is mozgottak a falazattól 7–8 cm-re elálló festett felületek. Csak hosszas küzdelem árán tudtuk elérni, hogy az egyedülálló festett felületeket restaurátor rögzíthesse. Festésekre vonatkozóan lásd még MEZEY 1995. 29.

bőzséget is. Pontos funkciójuk mindenestre még nem tisztázott.

A délnyugati sarkon (8. kép) még egy rövid kelet-nyugati irányú fal került elő, ami azonban semmi-féleképpen sem tartozott az első periódushoz és rendeltetése is bizonytalan. A hatalmas kövekből emelt, csekély alapozású falszakaszt utólag építették az épületsarokhoz. Nyugat felé megszakadt, mintegy erőteljes támpillérként értelmezhető. Helyzetéből, anyagából és a hozzá kapcsolódó jelenségekből arra következtettünk, hogy a török hódoltság alatt is folyamatosan használt lakóhely megerősítésére építették.

Az első periódus szerves része az a két, a fal síkjából 10–18 cm-re kiugró „konzolpár” a déli fal keleti végében, mely valamilyen csekély

Délkeleten egy „nagytermet” azonosítottunk, mely közel 9×7 m belméretű, valószínűleg boltozatos tér lehetett. A helyiség három fala, nagyméretű bejárata valamint burkolatának jelentős hányada „in situ” került elő⁵⁹ (11. kép). A 157 cm belméretű, rézsűs kávájú bejárat észak felől nyílt (5. számú helyiség), első járósíntje a mai padlóvonal alatt -83 – -86 cm-es mélységben húzódott és mívesen rakott ($29 \times 14 \times 5$ cm-es) téglából állt. A falak felülete vakolt és meszelt volt. Az egykori (donga?) boltozatra utalhat, hogy egyfelől a keleti „ősfalnak” a terem felé eső síkja teljes hosszában egy sor lapjával rakott téglával indult, mely enyhe emelkedést, dőlést mutatott befelé, másfelől ebben a helyiségben

10. Az előcsarnokban (7. tér) feltárt kelet-nyugati osztófal
(fotó: Galacanu Efstatia)

– a többi belső tértől eltérően – alig találtunk égésnyomot. A feltárás során egyébként csak egyetlen boltozati borda került a felszínre az északi épületrész 8a. számú teréből. A „nagyterem” keleti falát később – feltehetően a török hódoltság alatt – még egy észak-déli fallal erősítették meg. A helyiség valódi méretét már nem tudjuk pontosan meghatározni, mivel feltehető nyugati falát egy újkori pince építése során teljesen elbontották. Korábban felmerült annak a lehetősége is, hogy az egész traktus szélességet ez az egy terem töltötte volna ki, megfelelően egy impozáns díszteremmel szemben támasztott követelményeknek.⁶⁰ Később azonban az épület délnyugati részén egy, az utóbb említettől eltérő mélységű (-112 – -118 cm) és rakásmódú (kötésre rakott), gyenge minőségű téglaburkolatot tártunk fel, mely inkább egy másik, alárendeltebb funkciójú helyiségre utalhat.⁶¹ A bizonytalanság oka, hogy a két helyiség közötti falat csak feltételezhetjük, mivel vizsgálni – mint említettem – már nem lehet. Ugyanakkor joggal feltételezhetjük meglétét, mivel pontosan ebben a vonalban, a „nagyteremtől” északra maradt meg az első periódushoz tartozó, 86 – 90 cm széles, habarcsba rakott észak-déli osztófal egy szakasza. A török hódoltság alatti, csak rövidebb időszakokra megszakadó, egyébként folyamatos használatot az említett írott forrásokon kívül a helyszíni kutatás is megerősítette. Az épület ezen részén a bizonytalanság egy további oka, hogy magát a délnyugati sarkot, a déli fal egy jelentős szakaszával együtt a barokk kiépítés során teljesen visszabontották és újraépítették.

A déli traktushoz kapcsolódó középső szakasz korai falait a barokk, majd klasszicista építkezésekkel szinte teljesen szétszabdalták. A kelet-nyugati irányú falak ugyan nagyjából megmaradtak, de – mint már említettem – az észak-déli osztófalnak csak igen csekély darabját lehetett feltárni a 6. számú helyiségben. Itt is nagyjából két egyforma tér lehetett egykor egymás mellett, rendeltetésük, nyílásrendszerük azonban nem ismeretes. A nyugat felé eső helyiségnek csak töredékét lehetett megismerni. Burkolata a mögötte lévő mélyebb szinten, de a „nagytereméhez” hasonló parkettás rakású volt.⁶² A délnyugati sarokban, a nyugati falhoz csatlakozó téglából falazott íves kályhaalap került elő, mely inkább sorolható a török hódoltság korához, mint az első építési periódushoz. A helyiség falai vakolva és meszelve voltak, a járósínten erős leégésre utaló felületek mutatkoztak. Valószínűleg lakoszoba lehetett.

Az észak-déli osztófaltól keletre eső helyiség okozta számunkra eddig a legtöbb fejtörést. A $8,2 \times 6,9$ m belső méretű térben egymásnak ellentmondó jelenségeket lehetett rögzíteni. A „nagyterem” északi fala

59 B. BENKHARD 1998. 91., D. MEZEY–B. BENKHARD 2001. 193–195.

60 B. BENKHARD 1995. 101–102.

61 B. BENKHARD 2000. 91.

62 A téglaburkolatnak csak kicsiny töredékei maradtak meg.

11. A késő középkori „nagyterem” parkettás téglalburkolata
(fotó: Galacanu Efstatia)

mellett, a nagyméretű ajtónyílástól északnyugatra a kelet-nyugati osztófalhoz a „nagyteremben” megmaradt parkettásan rakott téglalburkolathoz hasonló, de erősen égett felület csatlakozott.⁶³ Ugyanakkor az ajtónyílástól északkelet felé egy határozatlan szélű beásással olyan mértékben feldúlták a területet, hogy felmerült egy itteni külső udvari fal gondolata is.⁶⁴ Ezzel együtt a parkettásan rakott téglalburkolat – melynek szintje a „nagyteremhez” hasonlóan itt is kb. –83–86 cm volt – töredékesen, de előkerült az egykori helyiség keleti részében is. Nem sikerült megnyugtatóan tisztázni azoknak a falaknak rendeltetését sem, melyek egymáshoz viszonyítva törtvonalú alapra helyezkedtek el az északkeleti részen. A csekély alapozású, hevenyészetten rakott falak jelentős súly hordozására nem voltak alkalmasak, falazó anyaguk eltért az „ősfalétól”, s leginkább lépcsőalapraként tűntek. A helyiség egykori északi falában egy kisebb méretű ajtónyílás nyugati kávéja maradt meg, mely az épület északi traktusába vezetett át.

Ez az északi traktus is két helyiségből állhatott, de a délihez hasonlóan osztófalát ugyancsak logikai úton következtethetjük ki, feltárására már nincs módunk. Az épület ezen részében nem téglapadló, hanem egységesen döngölt földpadló volt, ennek szintje nagyjából az említett déli „nagyterem” szintjével (–83–86 cm a mai padlószint alatt) azonos mélységben került elő. A többször megújított, döngölt felület erősen és többször átégettnek bizonyult. Mivel mind a nyugati mind a keleti falon összefüggő vakolt és meszelt felületekkel talákoztunk, eredetileg mindkét helyiség bizonyosan belső tér volt. Később azonban – feltehetően a török hódoltság alatt – keleten egy nyitott, cölöpszerkezetes építmény állhatott a feltárt cölöplyukak tanúsága szerint⁶⁵ (12. kép). A kelet felé néző helyiség keleti falának közepén nagyméretű tüzelőtér téglapadkája került felszínre, valószínűleg az egykori konyha tüzelőhelyének maradványaként.

Az épület fő falai tehát ismertté váltak, a belső nyílások közül kettőnek a helyét lehetett rögzíteni, de további nyílásokat, így a bejáratot, nem lehetett feltárni.⁶⁶ A falazatok csak a mai járószint magasságáig maradtak meg. A 18. századi kiépítés során a korábbi épületet teljesen lebontották, törmelékét 20–40 cm vastagságban szétterítették, majd erre építették fel a barokk kastélyt. Az északi traktus kivételével ezért mindenütt ezzel a vastag bontási törmelékkel talákoztunk.

63 A feltárást követően még napokkal később is érezni lehetett az égett szagot.

64 Ezen a ponton vakolt, meszelt felületet egyáltalán nem találtunk.

65 Ugyanakkor nem minden feltárt lyuk bizonyult cölöplyuknak, egy részükről kiderült, hogy jól megtermett állatokhoz köthető járatok, ezeket neveztük „történelmi patkánylyuknak” illetve az állatokat magukat „történelmi patkányoknak”, hiszen itt minden bizonnyal hosszabb ideig tartó élelmiszertárolással számolhatunk.

66 Az északi végfal középső szakaszában, az egykori konyha falában egy bizonytalan, talán egy ablaknyílásra utaló mélyedés volt még megfigyelhető. A főbejárat feltárására több eredménytelen kísérletet is tettünk, az a keleti fal középtengelyében tételezhető fel.

Meglepő, bár az eddigiek alapján nem teljesen érthetetlen a faragott kőanyag szinte teljes hiánya. A csekély mennyiségű faragvány másodlagos beépítésből, bontási törmelékből, valamint szemétdöbörből került elő (kisméretű, vörös mészkőből faragott tojássor-motívumos (kandalló)párkánydarabok (13. kép), nagyméretű ablaknyíláshoz tartozó könyöklőtöredék, impozáns méretű púposkváder, boltozati bordatöredék, pálcátagos nyíláskeret töredék stb.).

A feltárt régészeti leletanyag sem különleges (apró ólomveg darab, szürke mázatlan kályhaszem, egyszerű konyhai kerámia, bepecsételt peremű ún. bécsi fazék). Néhány csontszínű kerámia azonban jelzi, hogy az asztalhoz díszesebb teríték is tartozott.

Összefoglalás: az udvarház mint „zöldmezős beruházás”

Kutatásaink eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy az épület „zöldmezős beruházásként”, minden előzmény nélkül épült fel a 15. század utolsó harmadában vagy a 16. század első évtizedében, minden bizonnyal 1480-1508 között. A feltárás során ugyanis mindenütt ugyanazzal a telepjelenséggel találkoztunk: a sárga lösz alkotta bolygatatlan altalaj felett a szintén érintetlen tömött humuszos réteg húzódott (14. kép). Ezután a következő réteg az épületbelsőben a téglalburkolat, azon kívül a meszes járószint volt. A 15. századot megelőző régészeti jelenségként az északi traktusban -125 cm mélységben egy „in situ” kelta (La Tene C) hamvasztásos urnasírra bukkantunk. Őskori temetőhöz tartozó leletanyag emellett a déli traktusban is előfordult.⁶⁷ Más korszakhoz köthető jelenséggel, réteggel vagy lelettel a kastélyegyüttes területén sehol sem találkoztunk.

A feltárt késő középkori „objektum” egy egyszerű, téglány alakú épület lehetett. Nyugati külső hosszfalának ellentétes végpontjaihoz egy-egy falazott „torony” tartozott, délkeleti sarkán pedig egy faszerkezetes építmény állhatott. Földszintjét két kelet-nyugati és egy észak-déli osztófallal hat helyiségre/térre osztották. Ezzel az egyszerű beosztással leginkább egy megduplázott háromszatú házhoz hasonlított.⁶⁸ Pincével nem rendelkezett, ugyanakkor valószínűleg emeletes volt.

A szinte mindenütt jelentkező vastag égésrétegekből arra következtettünk, hogy a délkeleti termet kivéve a helyiségek fafödemesek – a lakószobák talán kazettás mennyezetűek – voltak. A feltűnően kevés faragott kőanyag ellenére úgy gondoljuk, hogy legalább az épület egyik (déli?) részének emeletesnek kellett lennie.⁶⁹ Ezt látszanak alátámasztani a nagyméretű nyíláshoz tartozó faragványok, a dél-

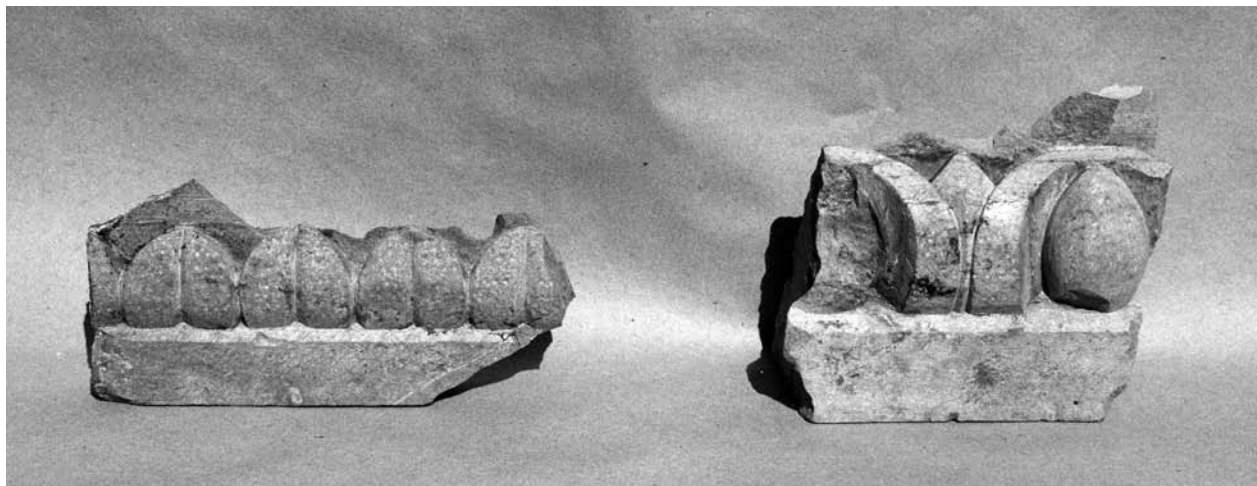
12. Cölöplyukak az épület északkeleti részén (fotó: B. Benkhard Lilla)

67 Az urnát és a hozzá tartozó fém leletanyagot teljes épségben emeltük ki: B. BENKHARD 1995. 101-102. A településen máshol is került elő őskori (kelta) lelet: HORVÁTH – H. KELEMEN – TORMA 1979. 31-43.

68 Csupán valószínűsíthető, hogy az É-i traktusban ugyanott volt az észak-déli osztófal, mint a középső szakaszban.

69 A több rétegű barokk festésrétegek miatt a kastélyépületben végzett falkutatás az átlagosnál visszafogottabb volt. Elképzelhető, hogy a falzatokban még van másodlagosan felhasznált kő. Néhány faragott darabot – pl. pálcátagos nyíláskeretet, nagyméretű ablak, esetleg zárterekély könyöklőjét – találtunk befalazva. A római katolikus templom oltáralapozását a 18. században másodlagosan felhasznált egyszerű élszedett ablak szárkövekkel oldották meg, lehet, hogy azok is a kastélyból kerültek oda.

13 . A feltárásból előkerült faragott kőanyag (fotó: B. Benkhard Lilla)

nyugati „támpillér” valamint az említett „tornyok”, melyeknek csak abban az esetben van értelmük, ha feltételezzük, hogy emeletes épülethez csatlakoztak. Úgy véljük, legalább az egyik „árnyékszékatorony” lehetett. A reprezentatív helyiségek az emeleten kaphattak helyet, kivéve a földszinti, délkeleti „nagytermet”. A konyha a földszint északkeleti sarkában kereshető. Az alárendeltebb funkciójú helyiségek a nyugati oldalon kereshetők.

Az első periódusú, téglány alakú épülethez más építmény nem csatlakozott közvetlenül. A mai kastély északnyugati, 11. számú terében előkerült, észak felé induló cölöpszerkezetes fakerítés és az előzőekben többször említett „toronyfal” egymáshoz való viszonyát ugyan nem tudtuk vizsgálni, mivel a helyiség közepén már korábban megbolygatták a talajt. Ugyanakkor nehezen hihető, hogy a két építmény egyszerre épült volna, ebben az esetben a cölöpszerkezetes fakerítés pontosan a „torony” középvonalába metszett volna bele. Sokkal inkább valószínű, hogy később, már a 16. század második felében készült. Az egyetlen értékelhető pénzlelet – egy II. Ulászló érem⁷⁰ – a cölöpsor feletti vegyes terítésből került elő.

Kutatóárkokkal többször és több irányban is megpróbáltunk feltárni egy, az épülettel kapcsolatba hozható esetleges védelmi rendszert, kerítésfalat vagy egyéb épületet. Nem jártunk sikerrel, az udvarház minden valószínűség szerint nem volt külön védelemmel ellátva.⁷¹ Itt kell visszatérnünk a korábban említett terepviszonyokra. Védelemre valószínűleg a természetes adottságokat használták ki, így a nyugati oldal meredek partfalát, a déli oldal enyhébb lejtését és talán ezek növényzetét. Észak felé, a hosszan elnyúló magaslat platóján a bolygatatlan rétegek szintje ma is egészen magasan jelentkezik.⁷²

Feltártunk ugyanakkor a kastély nyugati-délnyugati oldala előtt további különböző falmaradványokat is, de ezek funkciója, kora valamint az épülethez való viszonya ma még nem tisztázható. A nyugati homlokzat előtt, azzal párhuzamosan előkerült észak-déli irányú falcsontok falazó anyaga, szerkezete és elhelyezkedése alapján leginkább a török korra datálható.⁷³ A délnyugati sarkon, az épülettől kb. 3 m-re jelentkező épületmaradványokat egy egyelőre ismeretlen kiterjedésű és funkciójú épületként lehetett csupán meghatározni. Mintegy 80–90 cm széles, a főépülethez közvetlenül nem kapcsolódó

70 Restaurálás előtt pontos meghatározása nem lehetséges.

71 Az elérhető minden helyszínen – így keleten a nagyudvarban, az északi, déli és nyugati homlokzatok előtt – jelentős távolságig húztunk kutató árkokat, minden eredmény nélkül. A többszöri terepbejárás alkalmával sem találtunk erődítésre utaló nyomot.

72 A bolygatatlan rétegek ilyen magasan, kb. –60 cm-es mélységben való jelentkezésére (É-i oldal, K-i oldal- nagyudvar) a valós talajviszonyok mellett magyarázat a többszöri terepsüllyesztés is. A II. világháború után kb. 30–40 cm-t süllyesztették a talajt a nagyudvarban, de már korábban, a barokk kastély építéskor rendezhették a területet. A terepviszonyokra lásd még: D. MEZEY 2008. 135.

73 Datáló lelet ugyanakkor itt sem segítette a meghatározást. Felmerült a nyugati „toronnyal” (lépcsőfeljárt?) való kapcsolat lehetősége is.

kelet-nyugati irányú falát teljesen kiszedték⁷⁴, valószínűleg részben faszerkezetes és fafödemes volt. A jelentős felületen és vastagságban feltárt égésnyomokból úgy látszik, hogy tűzvészben pusztult el. Elképzelhető, hogy ekkor a főépület tetőszerkezete is ide omlott.

Az első periódushoz tartozó további épületet sehol sem találtunk, viszont a késő középkortól folyamatos élet nyomaival több helyen is találkoztunk. Az északi „A” épület padlója alatt 15-17. századi háztartási hulladékkal kevert szemétködör került elő, a kisudvarban pedig szintén hasonló korú leletanyaggal vegyes – de épülethez nem tartozó – égett réteg húzódott. Kutat minden igyekeztünk ellenére eddig nem sikerült fellelni.⁷⁵

Az egykori udvarháztól északra álló templom szondázó régészeti kutatása⁷⁶ megerősítette azon feltevésünket, hogy a két épületet egy időben ugyanazon megrendelő építette. A szentélyfal alapozása mind kőanyagában, mind habarcsanyagában teljesen megegyezett az udvarház „ősfalával”, s az ott tapasztalt módon szintén előzmény nélkül épült.⁷⁷ Az Árpád-kori templom és temető – ha itt volt – a szentély területére tehát nem terjedt ki. A szentély gótikus boltozatát tartó háromnegyed henger falpillérek mind az alapozással, mind az oldalfalakkal egyszerre készültek. A török hódoltság alatt elpusztult gótikus szentélyboltozat kőanyaga a barokk újjáépítés feltöltésében maradt meg (15. kép). Ugyaninnen került elő a pasztoforium pár igen szép részlete. Az északi falban lévő pasztoforiumot kétségkívül a szentélyhez tervezték, de csak némi időeltolódással építették be, majd később javították is.⁷⁸ A 15. század végi templom, faragott részleteivel (a déli oldalra áthelyezett egykori nyugati bejárat, a szentélyboltozat, a sekrestyeajtó és a pasztoforium) együtt tehát szoros egységet mutatott a megrendelő család lakóhelyével.

Kétségtelennek tűnik tehát, hogy a 15-16. század jelentős családjának, a Bajnai Bothoknak nemcsak birtokuk, de házuk is volt névadó településükön. A régészeti kutatás és a történeti forrásanyag feltárása azonos eredményre jutott az épület meghatározása tekintetében. Mind az 1511-ben, mind az 1520-ban kelt oklevél világosan fogalmazott, amikor határozottan elkülönítette a Baranya megyei soklyosi (soklosi) castrumot, az Esztergom megyei labathlani oppidumot és az ottani castellumot a bainai (baynai) possessio nemesi udvarházától.⁷⁹ A helyszíni feltárás eredményei megerősítették: Bajnán erődítés nélküli, lakás céljára használt nemesi udvarház és nem castellum épült a 15. század végén, a 16. század legelején.⁸⁰ Az épület méreteit tekintve igen tekintélyes, de beosztását nézve egyszerű, szimmetrikus elrendezésű, pince nélküli, emeletes kúria lehetett. A Bajnai Both család pozíciójához viszonyítva szerény hajléknak tűnik. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az épületnek

14. Rétegsorok a bolygatatlan altalaj felett (9. tér) (fotó: B. Benkhard Lilla)

74 Valószínűleg a barokk építkezések során bontották el, ugyanis nem messze deponálták az építőanyagot: B. BENKHARD 2002. 11., B. BENKHARD 2004b. 170.

75 B. BENKHARD 1998. 126., B. BENKHARD 2004. 171.

76 B. BENKHARD 2004a. 169-170.

77 Mivel a feltárás kizárólag a szentélyre, annak is csak a járószint alatti részére terjedhetett ki, a felmenő falakból semmit sem nézhettünk meg, ezért megállapításaink csak erre a területre érvényesek.

78 A rendkívül csekély méretű felületre kiterjedő vizsgálatból a következőket lehetett megállapítani: a pasztoforium számára nem készült külön alapozás, a kelet felé néző oldalnál lévő téglajavítás és a mögé futó meszelés utólagos behelyezésre utal, ami megerősíti Marosi Ernő korábbi feltételezését: MAROSI 1975. 42.

79 DL 106083/102., DL 75759.

80 A kérdéshez lásd: KOPPÁNY 1974. 290.

15. A középkori templomban nyitott kutatóárok (fotó: B. Benkhard Lilla)

szinte csak alapfalait ismerjük, felépítményét egyáltalán nem. Ugyanakkor a pár megmaradt kőfaragvány-töredék impozánsabb kiépítést sugall (16. kép).

Kérdés, ki és mikor építette ezt a kúriát? A templom támpilléren lévő évszámot (1484) és a család helyzetét tekintve a 15. század végén, a 16. század elején építhették. Tovább szűkítve a kört megkockáztatjuk, hogy még a 15. század vége előtt elkészült. 1511 őszén Bajnai Both András már néhaiként említik. Az 1520-as oklevélben egy 1508-ban történt elzalogosításra térnek vissza, mikor is Bajnai Both András „...a maga és rokonai Bayna, Labathlan, Sarysap, Orsap nevű possessioit a Bayna-i és Lábathlani nemesi kuriákkal 4000 Ft-ért ugyancsak elzalogosította”, tehát 1508-ban a bajnai udvarház már állt. A család jelentős castellumának, a Zala megyei Botszentgyörgynek építésére 1480-ban kért és kapott engedélyt a királytól. Egy évvel később a két testvér – Bajnai Both János és András – már építkeztek.⁸¹ Botszentgyörgy castellumnak készült, mai szóhasználattal élve engedélyköteles volt. Bajnán azonban csak udvarház épült, aminek viszont nem volt ilyen szigorú kötelve.⁸²

Nem tértem ki eddig egy másik lényeges, de még nem említett kérdésre. Hány udvarház állt Bajnán? A 15–16. századi írott forrásokban ugyan csak egy nemesi udvarház jelenik meg, de felmerült egy másik épület meglétének lehetősége is.⁸³ Egy, a barokk kastélyépületet ábrázoló festmény⁸⁴ háttérben ugyanis egy további emeletes épület is látható, mely esetleg azonosítható lehetne egy további udvarházzal. Mindezidáig ezt a feltevést

azonban hitelt érdemlően sem terepbejárással, sem más módon nem lehetett még igazolni.

További kérdés, ki, melyik családtag építkezett Bajnán? Valószínűleg itt is többen építkeztek és többen is voltak tulajdonosok, mint ahogy ez a fent idézett oklevélből is kiderült. András és Imre minden bizonnyal birtokolt, az utóbbi családja és leszármazottai maradtak a megyében egészen a Sándorok megjelenéséig. A Bajnai Bothok számára – bár névadó településük volt – Bajna végülis valószínűleg nem számított igazán fontos községnek. A család tagjai Siklós, Botszentgyörgy, majd más helységek birtoklása kapcsán számtalanszor bukkannak fel – elkeseredett csatát folytatva hol egymással, hol más birtokosokkal – a forrásokban, Bajnával kapcsolatban azonban alig hallunk róluk.

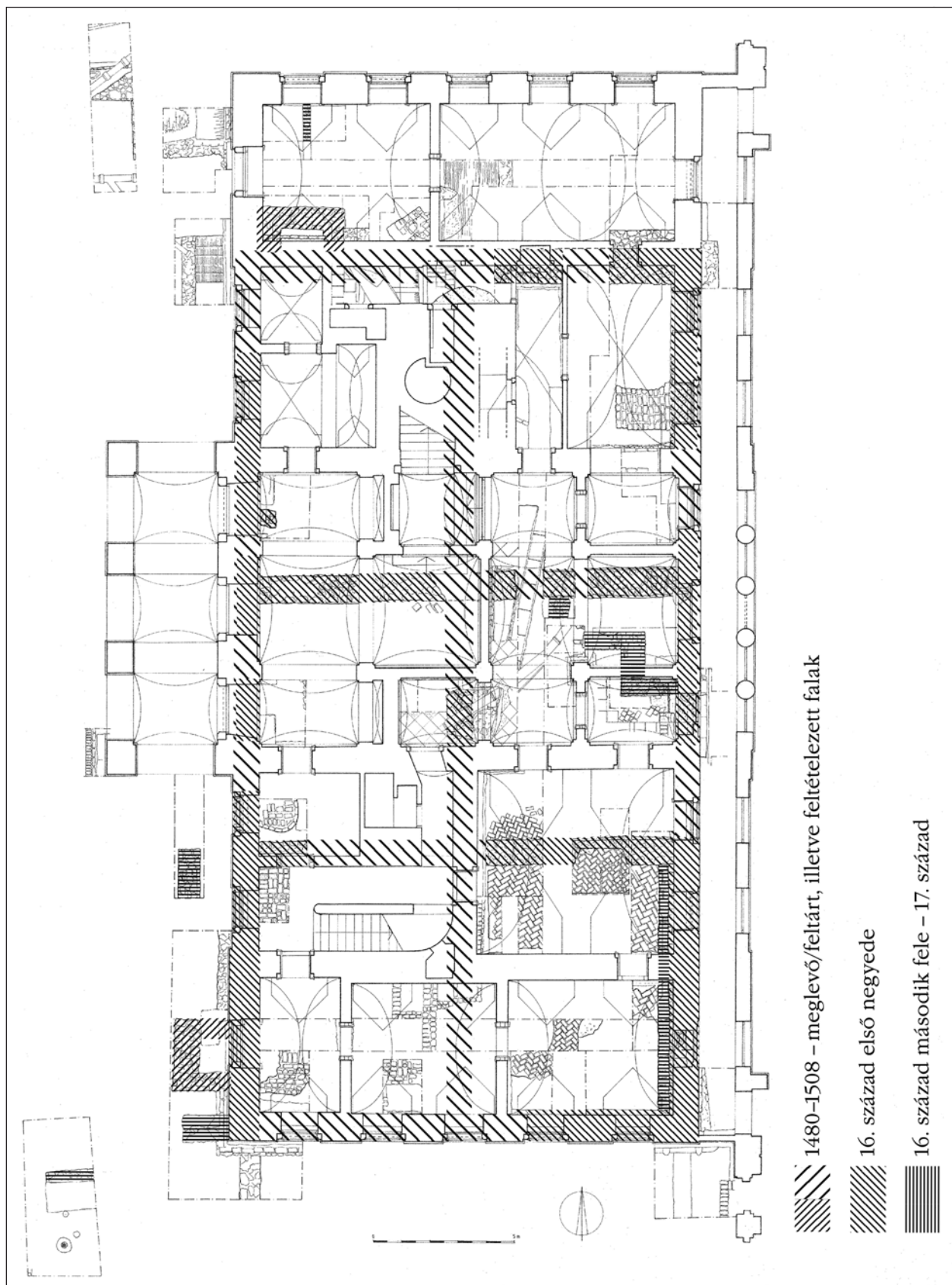
Az épület használatáról, a helyiségek beosztásáról ugyancsak keveset tudunk. Nem vagyunk ugyanis abban a szerencsés helyzetben, mint az egykor somogyi, ma zalai Botszentgyörgy feltárója, ott az épületnek nemcsak az építési engedélyt, de még a beosztását is ismerjük. Botszentgyörgy, ma az egyetlen szinte teljesen feltárt Bajnai Both rezidencia, egy viszonylag jól körülhatárolható castellum, mégpedig a tulajdonosok (Bajnai Both János és András) által lakott, védművekkel ellátott, emeletes

81 VÁNDOR 1990. 206.

82 Koppány Tibor alapvető publikációiban dolgozta fel a castrum, castellum és udvarház problematikáját, erre itt csak utalok. KOPPÁNY 1974., 1990., 1999., 2004.

83 TÓTH é.n. 18.

84 D. MEZEY 1993. 181. 2. kép

16. A kastély építési periódusai
 (felmérés: B. Benkhard Lilla – Bodó Balázs – D. Mezey Alice – Szökrön Péter; rajz: Szökrön Péter)

kastély.⁸⁵ A két épület között – bár korban és tulajdonjogilag a szoros kapcsolat kétségtelen – így csak részben lehet párhuzamot vonni.⁸⁶

A téglány alakú bajnai udvarházban a reprezentatív, boltozatos nagytermet a melegebb délkeleti sarokban alakították ki, a konyhát és a tárolásra használt helyiségeket vele szemben, az északkeleti oldalon helyezték el. A belső és külső szintviszonyokból következően valószínűleg a bejárat is a keleti oldalról (bizonyára a középtengelyben) nyílhatott, s az emeleti belső feljárat is itt kereshető. A meredekebb nyugati oldal felé kerültek a kevésbé fontos helyiségek, bár a középtengelyben itt is volt egy fűtött lakószoba. Az emeleti helyiségek funkcióit nem ismerjük, valószínűleg itt fafödémes, kandallóval ellátott szobák voltak. Az épület elsősorban lakás céljára épült és nem a védelmet szolgálta.

Az bizonyos, hogy a bajnai udvarházat a török hódoltság alatt is folyamatosan lakták a Bothok lezármazottai. A többször leégett épületet javították – így többek között megerősítették a délkeleti nagyterem keleti falát – de lényegesen nem építették át. Így érte meg a 18. század első felét, amikor is új tulajdonosa – a birtokszerező Sándor Menyhért, a megye alispánja – kijavította, de átépíteni még ő sem építette át. Leginkább az épület középső traktusában találkoztunk a nevéhez köthető építkezésekkel, valószínűleg ő erősítette meg az emelete vezető lépcsőt is. Az épület gyökeres átalakítása – azaz teljes lebontása és az új barokk kastély kiépítése – már fia, Sándor Mihály nevéhez kötődik. Erről D. Mezey Alice tanulmánya számol be jelen kötetben.

Ha végül egy mondatban próbálnám meg összegezni, hogy a régészeti feltárással jutottunk-e előrébb a bajnai Sándor-Metternich kastély kutatása tekintetében, akkor visszanyúlnék a bevezetőm utolsó mondatához: „ha töredékesen is, ma már felvázolhatjuk a kastély 15–17. századi teljesen ismeretlen történetét”, egy olyan épület építéstörténetét, melynek eddig pusztá létezéséről is alig volt tudomásunk.

IRODALOM

BAKÁCS 1971.	BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.
BALOGH 1966.	BALOGH JOLÁN: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Budapest, 1966.
BÁRTFAI 1938.	BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938.
B. BENKHARD 1995.	B. BENKHARD LILLA: Bajna, Sándor-Metternich kastély. <i>Régészeti Füzetek</i> , Ser. I. 49. (1995) 101–102.
B. BENKHARD 1998.	B. BENKHARD LILLA: Bajna, Sándor-Metternich kastély. In: <i>Régészeti kutatások Magyarországon</i> . Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2001. 126.
B. BENKHARD 2000.	B. BENKHARD LILLA: Bajna, Sándor-Metternich kastély. In: <i>Régészeti kutatások Magyarországon 2000</i> . Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 91–92.
B. BENKHARD 2002.	B. BENKHARD LILLA: Bajna, Sándor-Metternich kastély. <i>Műemlékvédelmi Szemle</i> , 2002/2. 10–12.
B. BENKHARD 2004a.	B. BENKHARD LILLA: Bajna, római katolikus templom. In: <i>Régészeti kutatások Magyarországon 2004</i> . Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 169–170.
B. BENKHARD 2004b.	B. BENKHARD LILLA: Bajna, Sándor-Metternich kastély. In: <i>Régészeti kutatások Magyarországon 2004</i> . Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 170–171.
BONFINI 1995.	ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
BOROVSKY é.n.	Esztergon vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY SAMU. Budapest, é.n.

85 VÁNDOR 1992. 206–209., VÁNDOR 1995. 4–9.

86 Jelen publikáció első közlés. A majdani – reményeim szerint teljes – feldolgozásban lesz módom kitérni a további összefüggésekre is.

- CSÁNKI 1890–1913. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890–1913.
- D. MEZEY 1993. SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA – D. MEZEY ALICE: A bajnai Sándor-Metternich kastély. In: Tanulmányok Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Valter Ilona. Művészettörténet–Műemlékvédelem. II. Budapest, 1993. 179–189.
- D. MEZEY 1995. D. MEZEY ALICE: A Szlavniczai előnevű gróf Sándor család esztergomi palotája és bajnai kastélya. In: Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1994. június 21–28. Budapest, 1995. 25–29.
- D. MEZEY 2008. D. MEZEY ALICE: Hild József szerepe a Sándor-család bajnai kastélya és gyaratpusztai vadászkastélya építéstörténetében. In: Hild József építésze. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából. Szerk. Marótyz Katalin. Budapest, 2008. 131–144.
- D. MEZEY –
B. BENKHARD 2001. D. MEZEY ALICE – B. BENKHARD LILLA: Bajna, Sándor-Metternich kastély. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2001. 193–195.
- DL Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
- ENGEL 1998. ENGEL PÁL: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998.
- FEKETE 1943. FEKETE LAJOS: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest, 1943.
- FRAKNÓI 1888. FRAKNÓI VILMOS: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. *Századok*, 22. (1888) 97–128.
- Historia Domus Historia Domus, Bajna, római katolikus plébánia, irattár
- HORVÁTH é.n. HORVÁTH ISTVÁN: Komárom megye története a honfoglalástól 1526-ig. In: Komárom megye története. I. Szerk. Gombkötő Gábor. Komárom, é.n. 237–243.
- HORVÁTH – H. KELEMEN –
TORMA 1979. HORVÁTH ISTVÁN – H. KELEMEN MÁRTA – TORMA ISTVÁN: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország régészeti topográfiája. Budapest, 1979. 31–43.
- KOPPÁNY 1974. KOPPÁNY TIBOR: A castellumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. (1974/4) 285–299.
- KOPPÁNY 1990. KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő középkori Magyarországon. In: Várak a későközépkorban. Castrum Bene 1990. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 77–93.
- KOPPÁNY 1999. KOPPÁNY TIBOR: Kastélyépítészet Magyarországon. In: Dercsényi Balázs – Kaiser Ottó – Koppány Tibor: Magyar kastélyok. Budapest, 1999. 9–40.
- KOPPÁNY 2004. KOPPÁNY TIBOR: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori-kora újkori Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 297–300.
- KÖH Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
- KUBINYI 1990. KUBINYI ANDRÁS: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest, 1990. 53–148.
- KUBINYI 2001. KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. Budapest, 2001.
- MAROSI 1975. MAROSI ERNŐ: Magyar falusi templomok. Budapest, 1975.
- Mátyás-katalógus 2008. Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY PÉTER – SPEKNER ENIKŐ – SZENDE KATALIN – VÉGH ANDRÁS. Budapest, 2008.
- MELIÓRISZ 1901. MELIÓRISZ BÉLA: A Bothfalvi Both család czimere. *Turul*. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye, 1901. 38–41.
- NAGY 1858. NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzetségrendi táblákkal. II. Pest, 1858. 212–214.
- R. TOMBOR 1957. ROZVÁGYINÉ TOMBOR ILONA: A bajnai szentségház. *Művészettörténeti Értesítő*, 22. (1957) 295–297.
- SIEBMACHER 1893. JOHANN SIEBMACHER'S Grosses und allgemeines Wappebuch in einer neuen, vollständig geordnet und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. Nürnberg, 1893.
- TÓTH é.n. TÓTH KRISZTINA: Bajna. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, é.n.

- VÁNDOR 1992. VÁNDOR LÁSZLÓ: Zalai castellumok kutatásának eredményei. In: Várak a későközépkorban. Castrum Bene 1990. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 203–216.
- VÁNDOR 1995. VÁNDOR LÁSZLÓ: Botszentgyörgy vára (Az ún. Romlott-vár kutatásának eredményeiből). Nagykanizsai Honismereti Füzetek, 9. Nagykanizsa, 1995.
- ZÁDOR – RADOS 1943. ZÁDOR ANNA – RADOS JENŐ: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest, 1943.

A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája

Az egykori várat magába foglaló szamosújvári börtön épületegyüttese a város északnyugati felében, a Szamos jobb partján helyezkedik el. Keleti oldala mellett halad el a Kolozsvárról Déstre vezető műút. A vár és a 18. század harmincas éveire kiépült Örményváros (*Armenienstadt*) térbeli viszonyát jól szemlélteti egy 1750. évi, megközelítőleg keleti tájolású térkép (1. ábra).

A vár viszonylag sík területen, téglalaphoz közelítő alaprajzon épült fel. A fül nélküli bástyákkal ellátott erődítmény oltalmában két, a mai napig nagyrészt épségben fennmaradt reneszánsz palota emelkedik. A vár nyugati oldalán húzódó, a külső várfallal párhuzamos belső fal egy nagyobb belső és egy kisebb külső udvarra tagolja az erősséget. A belső udvaron, az említett falhoz simul a téglalap alaprajzú Martinuzzi-palota. A nyugati várfal utólagos megkettőzését bizonyára védelmi igény tette szükségessé, így jött létre - már a 16. század második felében - a kisebb, külső várrész. Ezt délnyugati sarkában egy félbástyával és egy külső kaputoronnyal is megtoldották, amelyek - magát a tornyot leszámítva - fenn is maradtak. A külső vár nyugati falára támaszkodik az építetøjéről, II. Rákóczi György fejedelemről elnevezett, 1653-ban befejezett négytengelyes Rákóczi-palota. Egy 1752-ben készült felmérés a vár keleti tájolású földszinti és emeleti alaprajzai mellett egy kis vedután is láttatja délnyugati irányból az erődítmény és a paloták néhány részletét, egyik sarkában pedig a Martinuzzi-palota és a Rákóczi-palota keresztmetszetét vehetjük szemügyre (2. ábra).

Az említett utólagos bővítést és a Rákóczi-féle építkezéseket leszámítva a Martinuzzi-palotát magába foglaló négybástyás vár, nagy vonalakban 1539–1551 között, egységes koncepció alapján épült ki. Így Erdélyben az első, de európai viszonylatban is korai, merésznek mondható megvalósítása az olasz rendszerű erődítési elveknek, ugyanakkor a védelmi, a reprezentációs- és a lakófunkciókat összekapcsoló reneszánsz alkotások közül a legkorábbi térségünkben.

Annak ellenére, hogy az erdélyi hadiépítészeti és általában az erdélyi reneszánsz kulcsfontosságú emlékééről van szó, a vár építésére vonatkozó forrásanyag feltárása nagyon hiányosnak mondható. Elszórtan, a rendszerezés igénye nélkül közölt a 19. század végi és a 20. század eleji szakirodalom egy-egy levéltári bejegyzést, leltárrészletet vagy alaprajzot a várról. Így - csak a kiemelkedőkre utalva - Szongott Kristóf, Vajna Károly és Hodorean János¹ összefoglaló műve a vár birtoktörténetébe illesztve tett közzé egy kivonatot egy 1607. évi leltárból, majd röviden tárgyalta a vár korabeli állapotát, csatolva a 17. századi, Priorato-féle és egy 1898. évi alaprajzot. A korai faragványok datálása kapcsán középkori előzményeket emlegetett. Hasonló felépítésű Kádár József² monográfiája, amely lényegében az előzőt egészítette ki. A két munka számunkra legértékesebb része a vár falain (egykor) elhelyezett feliratok és domborművek számbavétele és fényképekkel illusztrált leírása.

Egy-egy alaprajz vagy látkép közlésére korlátozódott Ornstein József³ tanulmánya 1896-ból, valamint Gyalókai Jenő⁴ 1935. illetve Mihail Popescu⁵ és Borbély Andor⁶ 1943. évi közlése. Gabriel-Virgil Rusu⁷ a várnak az erdélyi fejedelemség történetében játszott szerepét és a várbirtok alakulását vizsgálta, az emlékirók és néhány urbárium adataival egészítve ki a 19–20. század fordulóján született monográfiákat. Ugyanő közölte elsőként a vár fegyverkészletének 1675. évi leltárát is.

Művészettörténeti megközelítésből először 1917-ben Lechner Jenő tárgyalta az együttes reneszánsz részleteit. Az épületek vizsgálata közben addig ismeretlen feliratokat fedezett fel: egy 16. századi angyalos emléktábla részletét (8. ábra), továbbá két 16. századi évszamos bekarcolást a Martinuzzi-palotán. A magyarországi kastélyépítészettel és a későbbi szamosújvári polgári építészettel összefüggésben javasolt analógiái viszont távoliaknak tűnnek.⁸ Valamivel közelebb, Szentbenedek, Cege és Kaplyon kas-

1 SZONGOTT - VAJNA - HODOREAN 1898.

2 KÁDÁR 1904. 204–250.

3 ORNSTEIN 1896. 266–267.

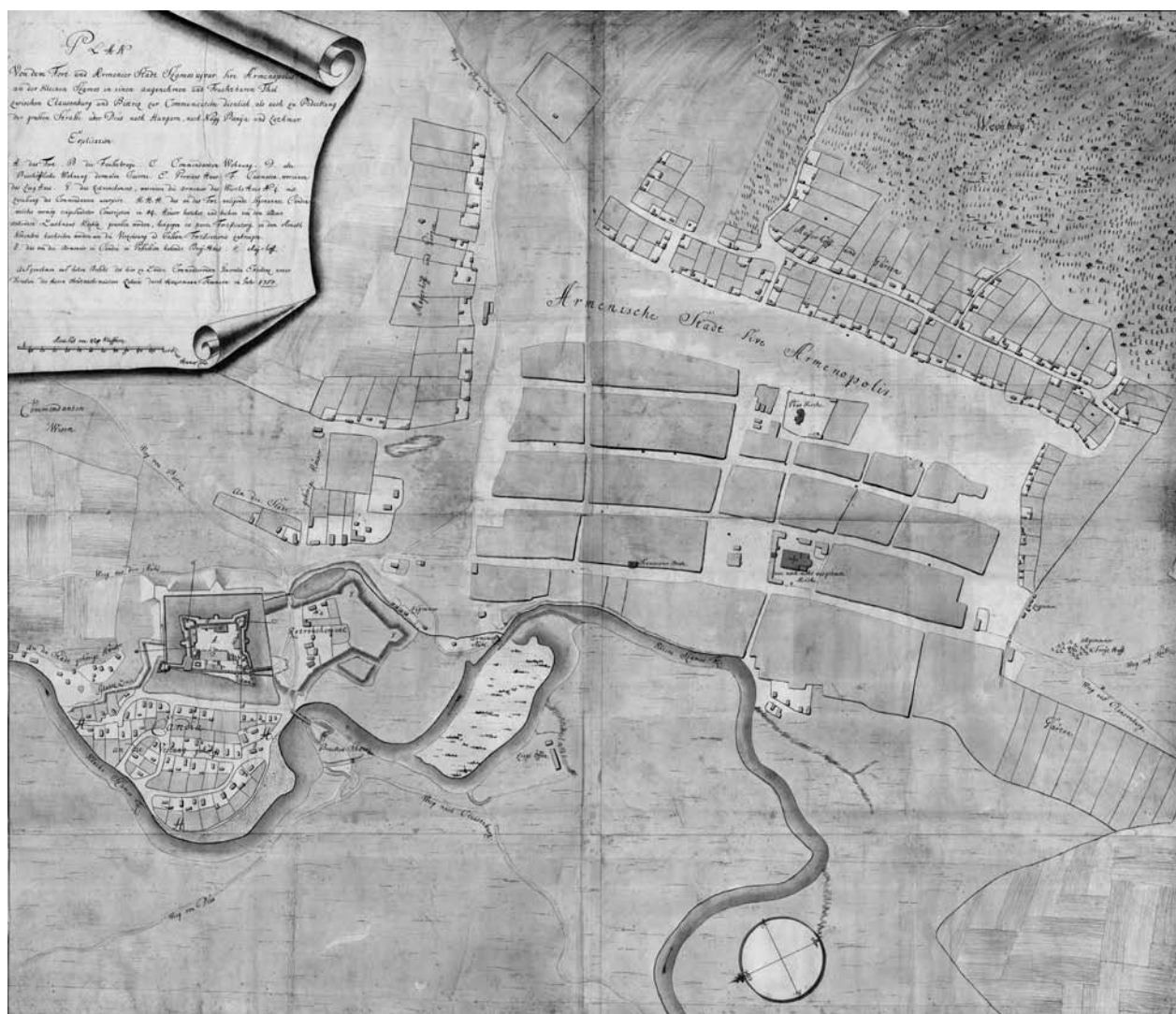
4 GYALÓKAI 1935. 234–257.

5 POPESCU 1943.

6 BORBÉLY 1943. 204., 214–215.

7 RUSU 2004.; RUSU 2003.

8 LECHNER 1917.

1. A várat és az Örményvárost ábrázoló kéziratos térkép 1750-ből. (HIM Térképtár, G I h 3863.)

télyain kereste 1944-ben Entz Géza⁹ a szamosújvári reneszánsz építkezések hatását. Cornelio Budinis¹⁰ Domenico da Bologna személye kapcsán a Magyarországon tevékenykedő itáliai mesterek művei között tárgyalta a várat, reneszánsz faragványain pedig az észak-olasz, lombard reneszánsz hatásoknak a helyi gótikus hagyományokkal való ötvöződését vélte felfedezni. Az említett szerzők ugyanakkor szinte teljesen mellőzték a vár 1556–1594 közötti történetének tárgyalását.

Ezt követően néhány levéltári adat közlésével sikerült Balogh Jolánnak¹¹ a vár építési folyamatát bemutatni. Ugyanő korábban művészettörténészként kísérelte meg beilleszteni a vár korai faragványait a toszkán reneszánsz erdélyi hatását mutató emlékek sorába.¹² A bálványosi és a szamosújvári várra vonatkozó, főként a forráskiadványokban és a szakirodalomban közzétett adatok kivonatolásával állította össze Sebestyén György az 1291–1659 közötti időszakot átfogó történeti kronológiát.¹³ Az adatsor alapján körvonalazódó építéstörténet megírására azonban már nem volt alkalma. Kovács András¹⁴ az olasz rendszerű váreépítéset erdélyi emléke között elemezte Szamosújvár erődjét, stilisztikai szem-

9 ENTZ 1944. 224–225.

10 BUDINIS 1936. 83–85.

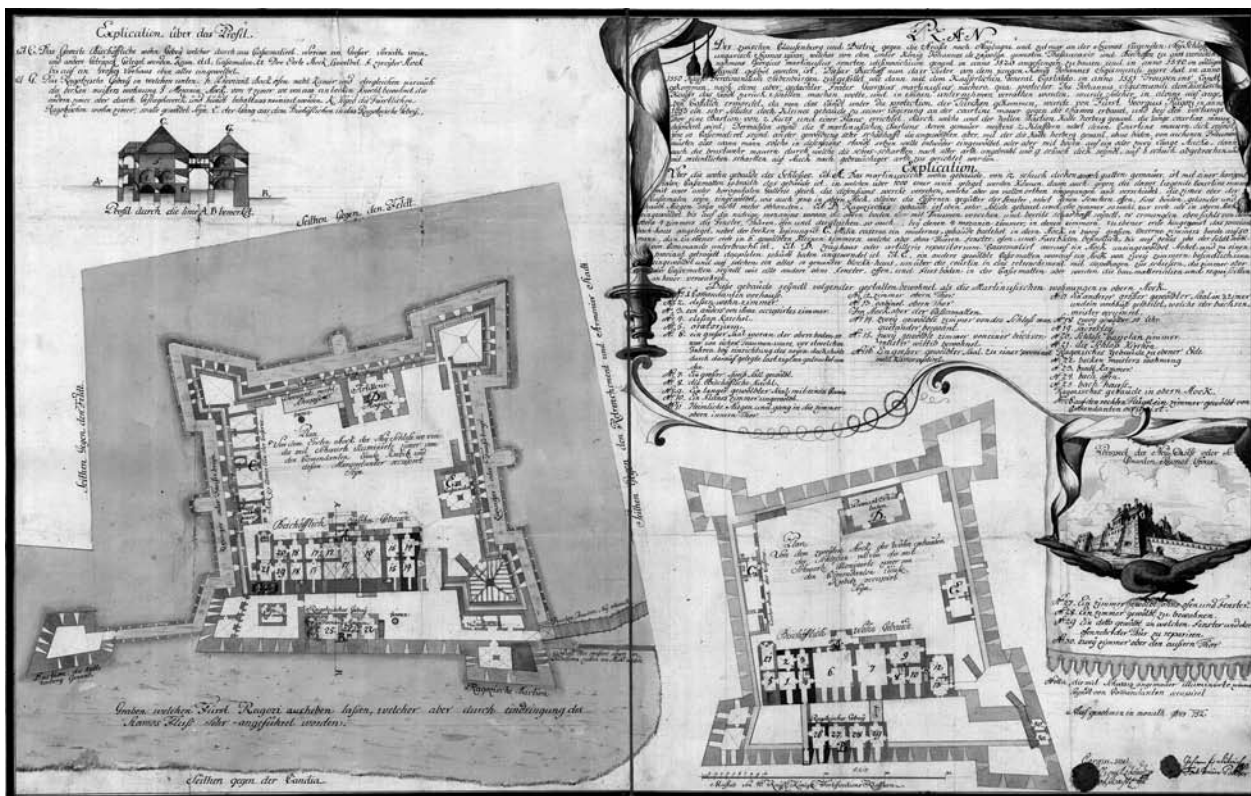
11 BALOGH 1985. 331–336.

12 BALOGH 1943. 100–104.

13 POSZTUMUSZ közlése: SEBESTYÉN 1998., SEBESTYÉN 1999.

14 KOVÁCS 2003. 50–54.

2. A vár 1752-es felmérése. Kézíratos térkép (HIM Térképtár, G I h 3870.)

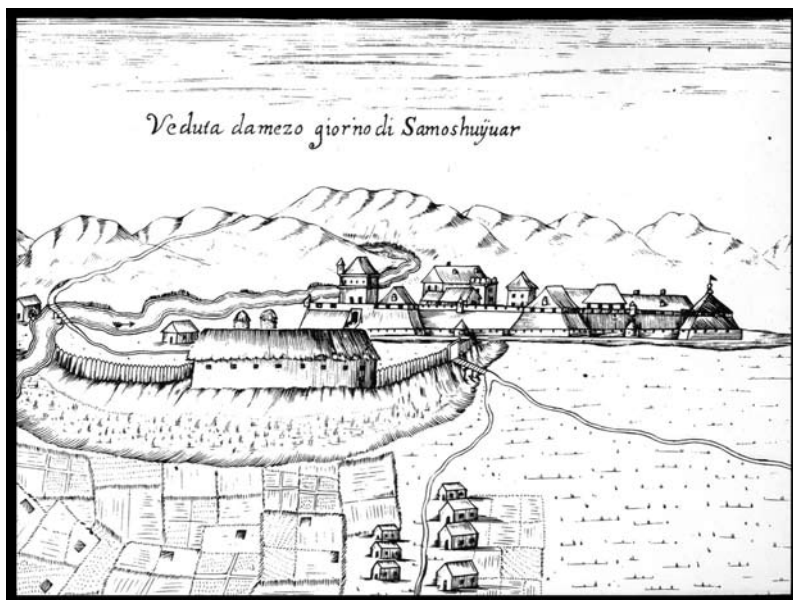
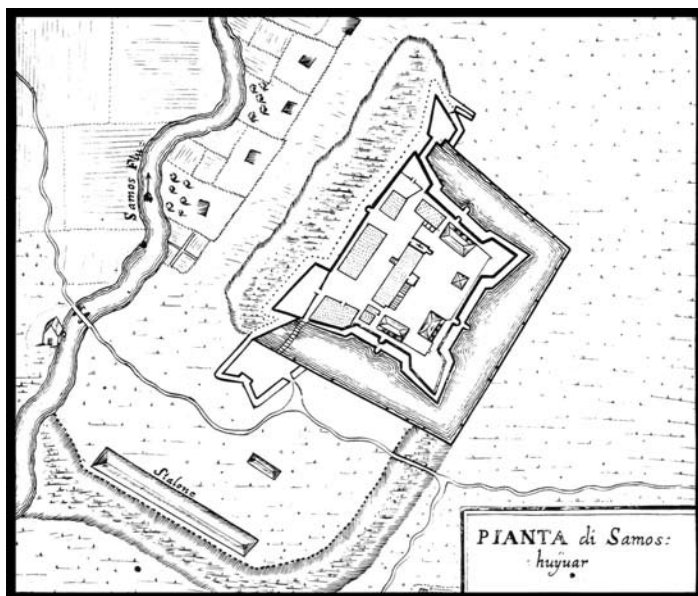
pontból pedig néhány egykorú kolozsvári és gyalui faragványt határozott meg a korai szamosújvári emlékek rokonaiként.

Mínhogy a várban már 1786 óta börtön működik, régészeti feltárássra vagy falkutatásra még nem került sor benne. Amíg a fennálló látogatási korlátozás miatt csak az épület egyes részeinek futólagos megtekintésére adódik lehetőségünk, sajnos szóba sem jöhet a források alapján körvonalazható építési kronológia alaposabb helyszíni ellenőrzése, a mára eltűnt, vagy csak későbbi beavatkozások által takart részletek kutatása.

E hiányosságok legalább részleges pótlása érdekében szeretnénk most a Martinuzzi palota építkezéseire vonatkozó, nagyrészt közöletlen 16–17. századi írott források, váreltárak valamint az épület-együttes ábrázolásainak elemzése során felvázolható képet ismertetni. Természetesen az építkezések egyes mozzanataira utaló feljegyzések vagy a többnyire másodlagos elhelyezésben fennmaradt címeres-feliratos emlékek alapján szinte lehetetlen szétválasztani a védőrendszerre és a Martinuzzi-palotára vonatkozó adatokat. Tekintettel arra, hogy párhuzamos építkezésekről van szó, szétválasztásuk talán nem is feltétlenül indokolt.

Szapolyai János uralkodásának utolsó éveiben – nagy valószínűséggel 1539-ben – kezdődött el Szamosújvár várának építése a király rendeletére, kincstartója, Martinuzzi Fráter György irányítása alatt. A modern hadiépítészeti elvei alapján erődített vár feladata a Kis-Szamos völgyében Kolozsvár felé vezető út védelme volt az ellenséges (elsősorban Habsburg-párti) csapatok ellen, ugyanakkor azonban az épületnek egy reprezentatív és biztonságos rezidencia szerepét is be kellett töltenie. Hangsúlyozni kell, hogy egy alapjaiból épített, új együttesről van szó. A forrásokban előforduló „Bálványosújvár” vagy „Újvár” elnevezés a Gerlahida falu mellett emelt új várat különbözteti meg a légvonalban mintegy 15 km-re fekvő, s a kincstartó által ekkor felhagyott középkori Bálványosvártól.¹⁵ 1539 őszén említik először,

15 1538-ban Majláth István részben csere, részben vétel útján Borberek „kastélyáért” és Alvinc birtokáért Bálványos várát Fráter György váradi püspöknek adta át. Vö. Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókja, Kemény család levéltára I/39., I/40.; Jakó Zs. 1990. 4667.

3. Giovanni Morando Visconti alaprajza és látképe a várról.
Rézmetszet 1699-ből

amikor „Castro novo Balvanios”-ként szerepel egy levél keltezésében.¹⁶ A kapu környékén elhelyezett feliratos, címeres emléktáblák hirdették Szapolyai János királynak, kincstartójának, Fráter Györgynek és Bánk Pálnak, a vár provizorának az érdemeit a király haláláig (1540. júl. 17/21?), illetve 1542-ig elkészült épületek megépítésében.

A vár fundátora, az olaszbásztvías terv szerzője valószínűleg Domenico da Bologna olasz építész volt, aki egy mára elkallódott levele¹⁷ tanúsága szerint 1540-ben Szamosújváron tartózkodott. Az olasz építész ausztriai és magyarországi tevékenységéről igen keveset tudunk.¹⁸ I. Ferdinándot szolgálta a harmincas évek elejétől, 1533-tól a király építészeként. János királyhoz való átpártolásának körülményei és ideje, valamint a szolgálatában végrehajtott építkezések kérdése még tisztázatlan. A Balogh Jolán által közölt adatsor alapján a kortársak a budai vár megerősítését tartották legnagyobb érdemének, de az újabb szakirodalom kétségbe vonja meghatározó szerepét a már 1531-ben folyó itteni erődítések tervezésében és az építkezések irányításában.¹⁹ A fent említett levél aláírója, „Dominicus Italus Architector et edificiorum regalium fundator”, mindenesetre 1540-ben Szamosújváron tartózkodott. Buda 1541. évi ostroma után a források nem említik többet térségünkben.

Annak ellenére tehát, hogy a 19–20. század fordulójának szerzői előszeretettel utaltak Szamosújvár várának középkori alapjaira, kiemeltéseiket hiteles történelmi források nem támasztják alá. Nem fogadható el stíluskritikai érvként az sem, hogy a vár egyes helyiségeiben alkalmazott keresztboltozatok korábbi építkezésekre utalnak. A gótikus bordás- és keresztboltozatokat a 16. században reneszánsz tagozatokkal párhuzamosan tovább alkalmazták térségünkben is. 1573-ban a kassai, majd 1589-ban a kolozsvári kőfaragók és kőművesek céhszabályzata is megjelölte a választható mestermunkák között egy keresztboltozat elkészítését, ami egyértelműen igazolja, hogy egy, a század második felében még használatos építészeti megoldásról van szó.²⁰ A szentbenedeki Szent Kereszt templom, nyújtott arányaival, gótikus bordaíndításával szép

16 BVL. 1310., BERGER 1986. 1422.

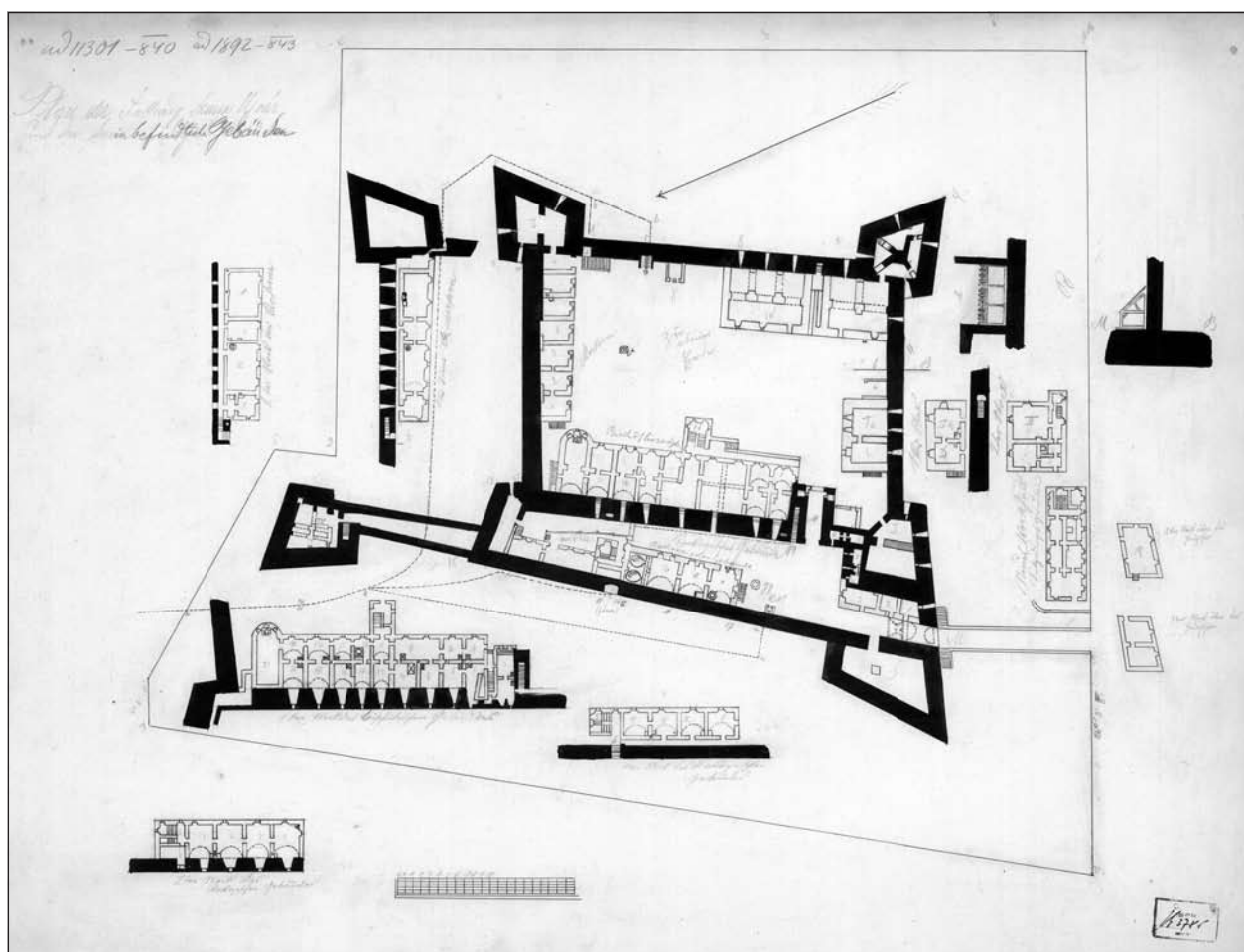
17 BALOGH 1985. 331.; BERGER 1986. 1442.

18 BALOGH 1943. 209–211.

19 FELD 2004. 73.; VÉGH 1997. 299. 75. jegyzet.

20 KOPPÁNY 1990. 451–454.

4. A vár alaprajza 1840-ből (KÖH Tervtár, K 3785.)

példája a 16. század második felére átnyúló gótikus építészetnek. A bálványosi-szamosújvári várbirtokból kiszakított Szentbenedeken a Báthoryak hűséges híve, Keresztúri Kristóf, a dési kamara prefektusa, későbbi kővári kapitány és kolozsi főispán építkezett a század utolsó évtizedeiben.²¹

Az erdélyi királyi jövedelmeket összeíró Bornemissza Pál veszprémi püspök és Georg Werner 1552-ben kelt jelentésükben hangsúlyozták, hogy a kincstartó alapjaiból emeltette Újvárat, miután a régi Bálványosvárat leromboltatta. A Martinuzzi-perben egy évvel később kihallgatott püspök ezt a nyilatkozatát megismételte.²²

Verancsics Antal 1540. március 12-i levelének²³ részlete – „Újbálványos várát a király megbízásából Fráter György közelebbről nagy munkával építtette” –, valamint a püspök ugyancsak ez év júniusi utasítása a beszerceieknek²⁴ igazolja, hogy a király haláláig már jelentős munkálatokat vittek itt véghez. Újbálványos vára a népszerűtlenné vált kincstartó elleni indulatok célpontja lett az 1540. évi, augusztusi országgyűlésen, ahol a rendek az erősség lerombolását kérték a királynétól.²⁵ Ezek a körülmények, ha közvetve is, ugyancsak az építkezések előrehaladott állapotáról tanúskodnak.

21 BALOGH 1985. 340–343.

22 HURMUZAKI 1894. II/4. 738.; HURMUZAKI 1897. II/5. 54–55.

23 BALOGH 1985. 332.

24 1540. június 19. – „A vár (castrum) építéséhez, amelyet Ő Felsége már befejezni kíván minden kőművesre szükségük van, így küldjenek annyit, ahányat csak tudnak”: Magyar Országos Levéltár, Mikrofilmtár, 427. mikrofilm, 1540:18. levél.

25 BALOGH 1985. 332.; EOE 1875–1898. I. 41.

5. A belső várkapu – a Martinuzzi-palota kapuja
(Sebestyén József felvétele, 2003)

datosan és következetesen törekedtek az erődítések bővítése mellett a Martinuzzi-palota javítására, alakítására és szépítésére.

Giovanni Andrea Gromo, János Zsigmond tanácsadója és testőrségének parancsnoka az 1565 körüli állapotokat rögzítő híradásában nem tett kifejezett említést a Martinuzzi-palotáról, csak a négybástyás várat írta le, amely akkor már egy a várárkon túlnyúló erődítménnyel is rendelkezett.³¹ Ez utóbbi bizonyára a vár északra kinyúló bástyájával, a Külső Dési-bástyával, azonosíthatjuk. Minthogy ez a bástya a várfalakat körülfutó zwinger (falszoros) falába kapcsolódik, léteznie kellett már akkoriban a zwingernek és a második nyugati várfalnak is. A vár építészeként Gromo firenzei mérnököt említ.³² Valószínűleg csak az itáliai reneszánsz várakat idéző, modern erődítmény láttán gondolta, hogy építetőjének a reneszánsz szülővárosából, Firenzéből kellett származnia, kijelentését más adatokkal nem tudjuk alátámasztani.

János Zsigmond 1566-ban a szebeni részgyűlésen magára vállalta Szamosújvár építésének a terhet.³³ Több esetben a helyszínen személyesen irányította „a roskadozó Újvári erődítés restaurálásához” szükséges építőanyag és munkaerő beszerzését: 300 gerendát, kőműveseket, építőköveket rendelt a besz-

Az északnyugati belső bástya (Dési-bástya) alsó szintjén a 17. század végén még látható ajtókeret 1539-es felirata,²⁶ továbbá a palotán található két évszamos bekarcolás – 1545 az egyik földszinti ablakkereten, 1551 a kápolnaszentély egyik külső élkváderén²⁷ –, a két keleti bástyafokról származó, mára elkallódott Martinuzzi címer,²⁸ a Beszterce városától több ízben igényelt építőanyag (tégla, zsindelyek, cserepek, lécek, gerendák és deszkák) és munkaerő (kőhordó szekeresek és kőművesek) adatolják a püspök haláláig tartó építkezési lendületet, amely párhuzamosan alakította a palotát és az erődövet.²⁹

1551–1556 között, Erdély Habsburg-kormányzása idején I. Ferdinánd Szamosújvár várát és jövedelmeit az egymást követő kormányzóknak és vajdáknak adományozta, azzal a kikötéssel, hogy őrséggel lássák el és folytassák erődítését. Ekkor Castaldo generális, Báthory András, Erdő István és Kendi Ferenc bírták. Úgy látszik tehát, hogy a palota ekkoriban reprezentációs funkciók betöltésére is alkalmas volt, a vár pedig, a korabeli Erdély legmodernebb és legbiztonságosabb erődítményének számított. Biztonságos voltának legnyilvánvalóbb bizonyítéka talán az, hogy ott őrizték Martinuzzi György „kinceseit”, amelyek megszerzéséért a barát halála után komoly versengés indult meg.³⁰ A következő korszakban Erdély fejedelmei tu-

26 Csak az 1687-es leltár említéséből ismerjük a „keczeli ház alatti boltok” között átjárást biztosító évszamos ajtókeretet: Inv. 1687. 32., 81. A helyiség megnevezése bizonyára a Doboka vármegyében is birtokos Keczei középnemes család valamelyik tagjára utal. Kilétét egyelőre csak találgathatjuk.

27 Az elsőt a szakirodalom közölte (LECHNER 1917. 19.), a második a megjelölt helyen ma is látható.

28 BALOGH 1985. 199. kép.

29 BVLt. 1431., 1441., 1448., 1815., 1820., 1822., 1828., 1829., 1881., 1900., 1905., 1927., 1933., 1939.

30 KÓVÁRI 1892. 165.; OBORNI 1997. 75–76.

31 GROMO 1943–1945.; BALOGH 1985. 333–334.; KOVÁCS 2003. 52.

32 GROMO 1943–1945. 178.

33 EOE 1875–1898. II. 327.

terceiektől. 1570-ig összesen mintegy 2500 szekér követ szállított a beszercei szekerekkel a várhoz. A rendelkezésünkre álló források meglehetősen szűkszavúak és ellentmondásosak az épülő objektumot illetően – „Ő Felsége háza épülete”; „a bástya építése” –, így nehéz lenne megállapítani, hogy valójában a vár melyik részén, a palotán vagy az erődítményeken folytak-e a munkálatok.³⁴

A szamosújvári építkezések a Báthoryak korát is végigkísérték. Báthory István fejedelem 1572 tavaszán utasította a beszercei tanácsot, hogy az újonnan kinevezett provizornak (Torma Jánosnak) engedelmessédjenek és ne tagadják meg tőle a fejedelem „várbeli házának” építéséhez kért segítséget. A munkálatokhoz nagyszámú téglát szállítottak Beszerce vidékéről, de beszercei téglavetőkkel a helyszínen is égettetek. Mások fedélcserépeket, gerendákat és deszkákat igényeltek.³⁵

Báthory István Lengyelországba távozása után, 1576–1581 között Szamosújvár építésének gondja Báthory Kristóf erdélyi vajdára hárult, a vár provizori tisztségébe pedig Ébeni Gábor került. A beszerceiek és a kolozsváriak mesteremberekkel és építőanyaggal járultak hozzá ekkor a kemencék javításához, bizonyos asztalosmunkák végzéséhez és a „padimentumozáshoz”.³⁶ Ezen, feltételezhetően a palotában végzett munkálatok mellett, az erődítmények javítása sokkal több gondot okozott a vár provizorának. Nem tudjuk, hogy a neves kolozsvári kőművesmesterek (Seres János³⁷ és Kőműves Antal³⁸) az együttes mely épületein tevékenykedtek 1577-ben.³⁹ Nem kizárt, hogy Seres Jánost Báthory Kristóf angyalok által tartott címerének kifaragására hívták Szamosújvárra. Az említett faragvány mára már elkallódott, néhány éve még látható volt töredéke másodlagos elhelyezésben, a Martinuzzi palota nyugati homlokzatába falazva. A faragott fríztöredéken⁴⁰, amelyet felül léccel és félhoronnyal tagolt párkány, alul guttasor keretelt, egy kezdetleges faragású angyal valamint egy 16. századi évszám első számjegyei (15..) voltak láthatóak. Az angyal egykori párjával címerpajzsot tartott (8. ábra). A kompozíció keltezésére és a címer tulajdonosára az 1687-ben készült szamosújvári inventárium bejegyzése világít rá: a palota főhomlokzatán levő bábos korlátos díszlépcső végén, az emeleti olaszfokos boltos erkélyre nyíló ajtókeret felett említenek egy 1577-ben faragott Báthory Kristóf címer, amelyet „két kerubínok” tartanak.⁴¹ Kétségtelen, hogy a faragványtöredék a leírt Báthory-címer másodlagosan befalazott része volt, annál is inkább, mert stílusjegyei is a negyvenes évektől eltérő,

6. Martinuzzi Fráter György címere a palota kapuján 1542-ből (Sebestyén József felvétele, 2003)

34 1567–1571 közötti adatok tekintetében lásd: BVLt. 3092., 3102., 3109., 3170., 3199., 3206., 3208., 3226., 3229., 3339., 3370., 3377., 3380., 3382., 3392., 3394., 3400., 3419., 3437., 3439., 3491., 3512., 3513., 3524; BSzám. 24. fasc. 593., 617., 619.; BERGER 1986. 3523.

35 BVLt. 3607., 3612., 3635., 3636., 3646., 3648., 3661., 3681., 3701., 3755., 3774., 3813., 3996., 3997.

36 BVLt. 4026., 4041., 4047.

37 A Kolozsváron működő kőfaragót, aki többek között a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház faragványain, az egeresi kastély kapuján, a fejedelem fehérvári és huszti építkezéseinél is közreműködött. Szamosújváron is bizonyára faragványok készítésével bízták meg. A tevékenységére vonatkozó adatokat lásd: BALOGH 1985. 80–83.

38 A tevékenységére vonatkozó adatokat lásd: BALOGH 1985. 67.

39 BALOGH 1985. 334.

40 A töredék 50 cm magas és 95 cm széles volt. SZONGOTT–VAJNA–HODOREAN 1898. 35.

41 Inv. 1687. 55.

7. A palota főhomlokzatának részlete (Sebestyén József felvétele, 2003)

adatok tükrében kisebb karbantartási munkálatokat tételezhetünk fel a palotában.⁴⁵ A „feredőüstöt” is megfoltóztatták, hogy az ide érkező fejedelem semmilyen kényelmetlenséget ne szenvedjen. 1592 végén a fejedelem olasz fundátora, Simone Genga is megfordult Szamosújváron, de látogatásának okáról nem szólnak adataink.⁴⁶ 1595 augusztusában, a török ellen induló fejedelem szamosújvári palotáját találta a legbiztonságosabb szállásnak a hadjárat idejére felesége számára.⁴⁷ A fejedelemasszony s ugyanígy békeidőben a fejedelem gyakori várbeli tartózkodása igen sok gondot okozott a várnagynak, aki így panaszkodott a besztercei bírónak: háborús időben „semmivel nem szállítják az gazdálkodást, hanem, mint egy menyegzőben, minden nap úgy akarnak lakni”. Kakas István Szamosújváron tartandó lakodalmának⁴⁸ hírére pedig ennél is kétségbeesettebben tört ki: „azért gondolhatja kegy(elme)d, ha főni kelle az mi fejünknek...Bocsássa kegy(elme)d, hogy írom, én azt mondom, hogy a pokolban sem lehetne talán nagyobb kén, mint itt sütnék bennünket.”⁴⁹

A századforduló sűrű hatalomváltásai közepette Szamosújvár is többször gazdát cserélt. A fejedelemiséget pusztító, évekig tartó céltalan háborúskodásnak Bocskai István mozgalma vetett véget és 1605 nyarán Szamosújvár ismét visszakerült az erdélyi fejedelmek birtokába. A Martinuzzi-palota elhanyagolt állapotát olvashatjuk ki az 1607-ben készült leltár adataiból:⁵⁰ több „puszta házat”, töredezett ablakokat, hitvány, ráma- és zár nélküli ajtókat említ a földszinten és az emeleten egyaránt. A kis kápolnát raktárként használták: emelőcsigákat, lőport, szerszámokat és fát találtak benne az összeírók. A várat kiszolgáló birtok is nagyméretű veszteséget szenvedett a századfordulón.⁵¹ 1607–1608-ban Rákóczi Zsigmond fejedelem besztercei asztalosokkal és tölcséresekkel javíttatta és festette a palota ablakait.⁵²

A Báthory Gábor ellen irányuló széki merénylet szervezésének helyszíne volt 1610-ben a Kendi István birtokában⁵³ levő vár. Az összeesküvés leverése után visszafoglalták tőle.⁵⁴

42 Így Báthory Kristóf eredetileg a nyugati városfalba, utóbb a Városháza lépcsőházába falazott, jelenleg a Múzeumban őrzött 1581-es, angyalok által tartott címeres táblájára: BALOGH 1985. 182. kép.

43 BVLt. 5506.; BALOGH 1985. 335.

44 BVLt. 5497., 5635., 5657.

45 BVLt. 5506., 5609.

46 BVLt. 5620.; BALOGH 1985. 335.

47 VERESS 1932. 266.

48 Kakas István, 1594-től a fejedelemasszony birtokainak jószágkormányzója, a fejedelemasszony tiroli származású udvarhölgyét, Susanna Römert vette feleségül 1597-ben: JAKÓ K. 1991. 51.

49 BVLt. 6044., 6049.

50 Inv. 1607. 2–5.

51 KÁDÁR 1904. 208–209.

52 BVLt. 7906., 7908., 7917., 7921.

53 1609. április 26-án adta Báthory Gábor a rendek javaslatára Kendi Istvánnak a várat: SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 6.

54 KÁDÁR 1904. 224.

ugyanakkor a Báthoryak korához közelebb álló gyakorlatra utalnak, így az angyal primitív faragása, amely Báthory Kristóf kolozsvári címereinek tartóalakjaival rokonítható.⁴²

Báthory Zsigmond trónra lépését követően, 1589-től ismét szólnak források a vár épületeinek javításáról, alakításáról. Kolozsvári kőművesek dolgoztak ott 1590–1592-ben (az iratok Kutty Jánost, Keomiwes Gáspárt nevezik meg),⁴³ csiszoltkvádereket vittek Beszterce vidékéről, ugyanonnan szekereket küldtek „az újvári ház építéséhez” szükséges faragott kövek szállításához.⁴⁴ Besztercéről érkezett asztalosokra, fazekasokra, onnan küldött kályhacsempékre vonatkozó

Bethlen Gábor uralkodása alatt a romos újvári „házak” renoválása párhuzamosan folyt az erődítmény falainak a javításával. A Martinuzzi-palotában beszercei asztalosok készítettek és festettek(?) ajtókat, ablakrámákat, asztalokat, fal mellé való „padszékeket”, kolozsvári tölcserések⁵⁵ az üvegtányérokat rakták be, Festó Györgyöt vitték festékeivel együtt Szamosújvárra 1622-ben, 1629-ben szintén valamilyen belső díszítés elkészítésére utazhatott Lapupataky Képiró János is a várhoz.⁵⁶ Besztercéről érkeztek a kemencekészítést értő téglavetők, valamint kemencelábakat faragó kőművesek. Az új gyertyatartók

8. Báthory Kristóf címeres faragványának töredéke 1577-ből
(Gabriel-Virgil Rusu felvétele)

beszerzésére és alvinciekhez hasonló, torockói vasból készült új záruk beszerelésére is volt gondja a szamosújvári várnagyoknak.⁵⁷ A vár és a palota életének ritmusát szabályozandó rendeltetett a fejedelem egy „emberséges formára” öntött harangot a beszercei Veres Márton harangöntőnél.⁵⁸ Egy, Bethlen Gábor fejedelemsége alatti felújításról tudósított a palotába vezető terasz udvar felőli oldalába falazott, mára már elkallódott feliratos tábla is: REST(auratum). HOC. POMER(ium). FELI(citer). SEREN(issimo). PRIN(cipe). DO(mino). GABRIELE. II. D(ei) G(ratia). P(rincipe). T(ransilvaniae). P(a) R(tium). H(ungariae). D(omino). ET. S(icolorum). C(omiti). CAPI(taneo). GIO(rgio). GIEROFI. PROVI(sore). IO(anne). ZOLIOMI. CASTEL(lanis). STEP(hano) VAMOS. ET. FRAN(cisco). BORZASI. EXISTEN(tibus). AN(no). D(omini). MDCXIX.⁵⁹ Az itt szereplő *pomerium* szó nagyon tág értelmezési lehetősége (kőfal, kőfalak köze/glacis, meghatározott bizonyos hely) sajnos nem segít a fejedelem által restauráltatott épületrész azonosításában.

Bethlen Gábor halála (1629) után az erdélyi fejedelmi építkezések többsége abbamaradt, 1630 első hónapjaiban Brandenburgi Katalin elbocsátotta az elhunyt fejedelem fizette külföldi mestereket, akik így sorra elhagyták Erdélyt.⁶⁰

Szórványosan szólnak adataink⁶¹ az I. Rákóczi György uralkodása alatt folyó szamosújvári munkálatokról. A tárgyalt időszakban ezek főként a várak szélesítéséhez és mélyítéséhez kapcsolódtak. Jelentős építkezést kezdeményezett ezután Szamosújváron II. Rákóczi György: az 1653-as évszámot viselő, saját és felesége, Báthory Zsófia névbetűivel jelzett tábla tanúsága szerint a század közepe táján épült fel a külső vár nyugati falához támaszkodó, emeletes palotaépület. 1657-ben innen indult a fejedelem lengyelországi hadjáratára, s „a fejedelemasszony ifjú fejedelemfiával, ... nagyobb bátorságért, (Szamosújváron) lakni rendeltetett vala.”⁶²

1661-ben Kemény János fejedelemmé választásával a vár is a Habsburg-párt befolyása alá került, az év őszén Montecuccoli császári generális visszavonulása után pedig jelentős császári őrseg maradt itt 1664-ig, a vasvári békéig. Bizonyára ebben az időszakban, 1661–1665 között volt alkalma megfigyelni az együttest a Karlsruheban őrzött kéziratós térkép⁶³ ismeretlen szerzőjének. A vár legkorábbi ismert ábrázolása ez, amely ugyanakkor a palota alaprajzát meglehetősen nagyvonalúan jelöli, s így nem segít

55 Így Tölcséres Ferenc, Király utcai Tölcséres Lőrinc, Közép utcai Tölcséres Lőrinc: KvSzám. 15b/XI. 254.; 15b/IVa. 79.; 15b/XI. 256.; 15b/IV. 79.

56 BVLt. 9822., 9824., 10106.; KvSzám. 15b/XXI. 190.; 15b/V. 7.; 18a/IV. 282.; 18a/VI. 36.

57 BVLt. 9830., 9842., 9857., 9864., 9866., 9872., 9878., 9883.

58 BVLt. 9806.

59 HONFI 1838. 176.; KÁDÁR 1904. 241–242.; KÖVÁRI 1892. 164.; SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 35–36.

60 KOVÁCS 2000. 63–64.

61 KOVÁCS 2000. 70–71.

62 SZALÁRDI 1980. 356.

63 Másolata: KÖH Tervtár, K 11956. Közli: KISARI 2000. no. 227.

9. A kápolna ablakai (Sebestyén József felvétele, 2003)

előtt felépítették az együttest körülvevő új falat is.

1913-ban merült fel először a Martinuzzi-palota helyreállításának a kérdése. Még ugyanabban az évben a Műemlékek Országos Bizottsága Möller Istvánt bízta meg az épület állapotának helyszíni vizsgálatával. Az építés hagyatékában fennmaradt néhány részletrajz igazolja ugyan szamosújvári szemléjét, a tervezett helyreállításra azonban a nemsokára kitört első világháború miatt már nem tudtak sort keríteni. Bár 1917-ben ismét felmerült a felújítás kérdése, úgy tűnik, Möller javaslatai sosem valósultak meg.⁶⁴

A váradi püspök-kincstartóról elnevezett háromszintes palota téglalap alaprajzzal épült. Csak északi végén ugrik ki rizalitosan a palotakápolna sokszögzáródású szentélye, déli végében pedig az épületnél keskenyebb kapuépület helyezkedik el. A boltozott kapualj külső oldalán igényes faragású reneszánsz kapu fogadja az érkezőt (5. ábra). A félköríves záródású kocsibehajtót magas lábazon álló, vájatolt toszkán pilaszterek keretelik. Nyaktagjukat 3–3 rozetta díszíti. A golyvázott, szabályos párkány frízében, a képmező hosszához tökéletesen alkalmazkodva, antiqua betűkkel vésték be a püspök latin jelmondatát: DOMINVS ADIVTOR ET PROTECTOR MEVS QVEM. TIMEBO. A gyalogkapu félköríves nyílása felett elhelyezkedő feliratos címeres emléktábla reneszánsz profilozású párkányai eredetileg össze voltak hangolva a nagykapu tagolásával (6. ábra). Két angyal tartja itt Martinuzzi koszorúba foglalt címerét: tekerces reneszánsz pajzs egyesíti a magyarországi pálos rend hollós jelvényét a horvát eredetű Utyesenovics család címerének ágaskodó egyszarvújával. A pajzsot püspöksüveg koronázza. Gondos faragás jellemzi a címer alatti, 1542-es évszámot tartalmazó feliratot,⁶⁵ amely egyezik a jelmondat stílusával. Lévéen, hogy a vár és egyben palotájának bejáratát is képezte, nyilván ez – a későbbi, nyugati bővítés utáni belső kapu – volt eredetileg a vár legreprezentatívabb része. Így bizonyára a kapukeret körül voltak befalazva a vár építetőiről megemlékező, mára elkallódott, vagy másodlagosan

sokat a korabeli állapotok megismerésében. 1665-ben a vár ismét erdélyi kézre került, s maradt is 1687-ig. A balázsfalvi szerződés értelmében azután Szamosújvárra királyi katonaságot szállásoltak be, amely II. Rákóczi Ferenc rövid uralmát leszámítva egy évszázadig – az erődítmény börtönné alakításáig – rendelkezett a vár felett.

Ismereteink szerint a váregyüttes szinte változatlanul megőrizte fejedelemség-kori állapotát a 18. század végéig. Az osztrák hatóságok törekvései addig elsősorban egy elővédműrendszer kiépítését, fenntartását és időnkénti korszerűsítését célozták, amely a várfalakon kívül lévén, nem érintette a korábbi építészeti elrendezést. A reneszánsz várat súlyosabban érintő beavatkozásokra csak az együttes börtönné nyilvánítása, 1786 után került sor. A 19. század második felében nyerte el a vár az új rendeltetéséhez alakított arculatát: lerombolták az északra kinyúló, Külső Dési-bástyát, a kaputorony helyére megépült az „igazgatói lak”; a Martinuzzi-palota főhomlokzatán állt lépcsőtornyot és a kisebb lépcsős tornácokat egy, a palota központi tengelyébe épített belső lépcsőházzal helyettesítették. Elbontották a keleti bástyákat és a belső várudvar kisebb épületeit, az utóbbiak helyére, vagy részbeni felhasználásukkal új börtönépület épült 1857–1860 között. A kor városrendezési törekvéseinek megfelelően a vársáncot kitakarították és városi parkká alakították. Már 1840

64 KÖH. MOB Iktatókönyvek 1913/382., 1914/204., 1916/605.; MOB Irattár 1917/184. beadvány; KÖH Tervtár, Möller-hagyaték 305/7., 9.

65 Szövegét közli: KÁDÁR 1904. 241.; LECHNER 1917. 17–18.; SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 34.

10. A kápolnaszentély boltozata (Gabriel-Virgil Rusu felvétele)

befalazott címeres, feliratos emléktáblák is. Ezek közé tartozott az építető Szapolyai János címerét közrefogó címertartó oroslánok kompozíciója⁶⁶; a király olaszkoszorúba foglalt címerét tartó, lebegő angyalokat ábrázoló, ugyancsak lappangó faragvány⁶⁷; valamint az építéssel megbízott püspök származását, címeit és az 1540-es évszámot tartalmazó feliratos kőtábla,⁶⁸ amely ma a külső kaputól balra van befalazva. Bizonyára a belső kapu környékén, a felirat által említett elkezdett és befejezett mű – „opus ceptum et perfectum” – falán volt eredetileg, ma azonban a vár külső kapuja mellett található az 1540-ben faragott, az akkori várnagy, Bánk Pál közreműködését dicsérő, ágaskodó oroszlánt ábrázoló címeres emléktábla.⁶⁹

A leírt kapu – az utókor elismerését kereső, jellegzetes humanista gondolkodást és igényes reneszánsz ízlést tükröző – díszítőprogramja alapján alkothatunk magunknak elképzelést a palota egykori pompájáról is. A leltárakban⁷⁰ sűrűn feltűnő „oszlop-formára vesszősen faragott, fenn circulás, kettős homlokos”, vagy „párkányosan faragott” ajtókeretek, címerekkel díszített ajtókeretek, faragott lábakra állított, színes mázas csempékből épített kályhák, festett boltozatok, festett ajtószárnyak, színes üvegtányérokkal berakott ablakok, vagy a bábos korlátos lépcső ma már nem láthatók a helyszínen. A palota faragványai közül csak az udvari homlokzaton két szinten sorakozó ablakok reneszánsz keretei valamint néhány helyiség korabeli boltozatai maradtak fenn.

Az épület egész hossza alatt boltozott pince húzódik, amelybe az udvari homlokzatról vezetett egykor lejárát. Az épület tengelyeinek megfelelő számú, 9 kőpillér sorakozik a hosszanti tengelye mentén. Ezekről az eredeti, fiókos dongaboltozat sima hevederívei indulnak négy irányba. A pilléreket összekapcsoló deszkafal választotta le Apafi Mihály uralkodása idején a hátsó, fejedelmi boros pincét a főhomlokzat felőli zöldeges pincerésztől.

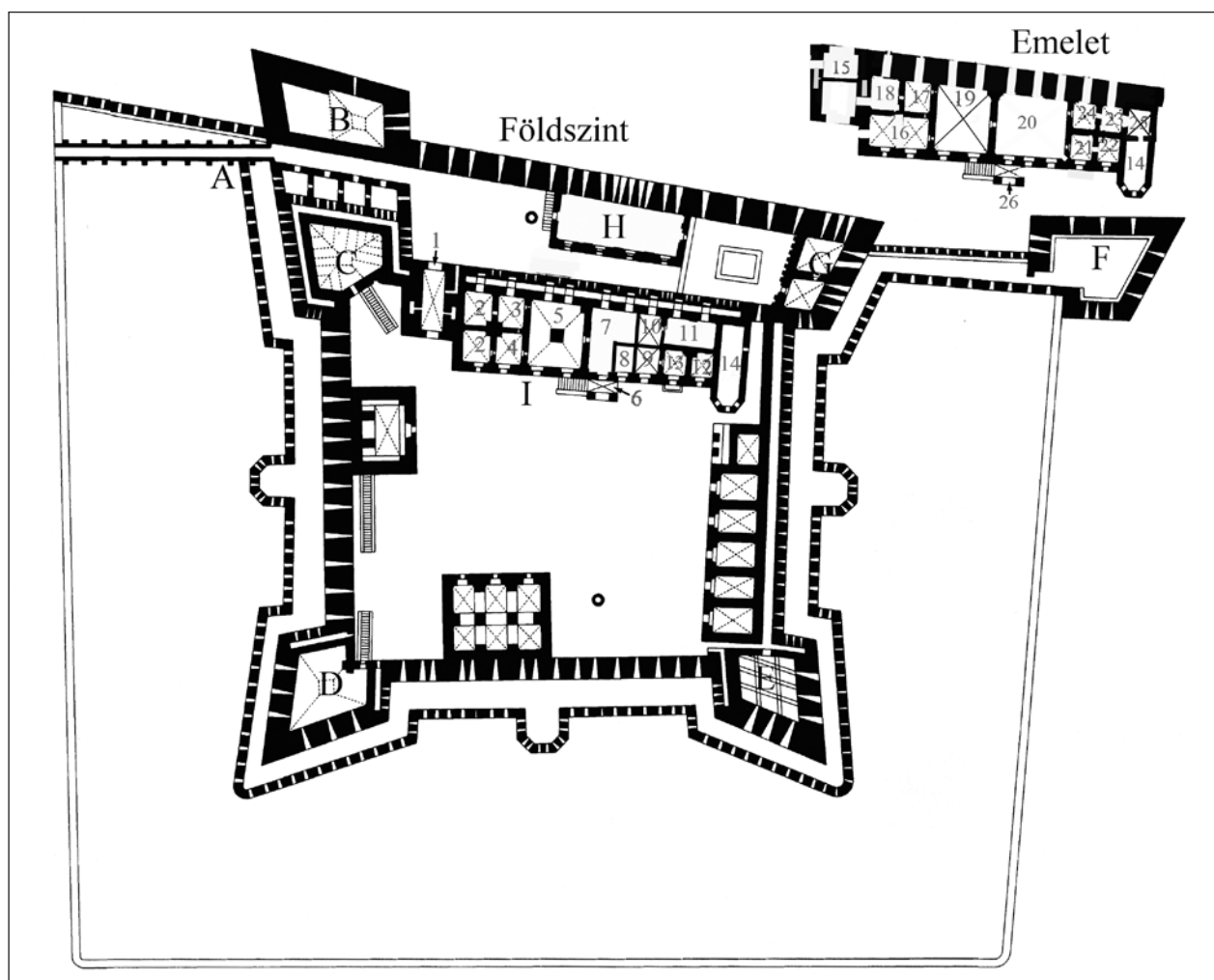
66 Két durván kifestett címertartó oroslán látható belőle a börtön főbejárata mellett. L. még: LECHNER 1917. 3. ábra.

67 Leírását és fényképét közli LECHNER 1917. 14., 4. ábra.

68 Szövegét és fordítását közli LECHNER 1917. 13., SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 30.

69 Szövegét, fordítását és fényképét lásd: LECHNER 1917. 13., 2. ábra.

70 Elsősorban az említett részletekre is kitérő 1687. évi leltárról van szó (Inv. 1687.), amelynek a 43–59., 64–67., 78–80. lapjain olvashatjuk a Martinuzzi-palotára vonatkozó feljegyzéseket. A továbbiakban így nem jelöljük külön a megfelelő oldalszámokat minden leírt helyiség esetében.

11. A Martinuzzi-palota földszinti és emeleti helyiségeinek fejedelemség-kori és 18. századi funkciói, illetve megnevezései a vár 18. századi alaprajzán (fejedelemség-kori funkció/18. századi funkció)

A. Külső várkapu; B. Csonka-bástya; C. Pusztá cserepes-bástya; D. Füzesi-bástya; E. Németi-bástya; F. Külső Dési-bástya; G. Dési-bástya; H. Rákóczi-palota; I. Martinuzzi-palota; 1. Belső várkapu; 2. „Szegeletházak”/markotányos lakása; 3. „Bolt”/lakószoba; 4. „Hopmester háza”/lakószoba; 5. „Öreg lábás élésház”/lisztesház; 6. „Pincetorok feletti boltos házacská”; 7-10. Udvarbíró lakása/fegyvermester lakása; 11-13. „Régi tárház”/káplán szobája, sekrestye és két boltzott szoba; 14. Kápolna; 15. Régi „porkolábházak”; 16. „Fejedelmi ház”; 17. Püspöki (fejedelmi) konyha; 18. ?/boltzatlan szoba; 19. „Ebédlő, audienciás palota”/ebédlő terem; 20. „Öreg gyalogok udvarló háza”/építőanyag raktár; 21-23. „Boltok”/várparancsnok lakása; 24. „Pitvar formájú bolt”/várparancsnok konyhája; 25. Oratórium; 26. Olaszfokos boltos erkély

A palota visszafogott díszítésű keleti homlokzatát rusztikázott sarokélek fogják egybe, a sarkokon derékszögben beforduló profilú, egykor kőszarokkal osztott nyílású, reneszánsz keretes ablakok nyugodt sora (7. ábra.) tagolja 9 tengelyre. Az alsó szint középső tengelyében ablak helyett a palota bejárata nyílik, előtte kis, lépcsős feljáróval. Egy-egy hasonló kialakítású ablakkeret látható a homlokzat déli oldalán is, de közülük az alsót befalzták. Kétsejtes emelet húzódik a boltzott kapu fölött, amelynek belső helyisége előtt öt kögyámra támaszkodó zárterkély ugrik ki.

A szintek eredeti beosztásának rekonstruálását igen megnehezítik a 19. század második felében végrehajtott átalakítások: az épület központi tengelyébe épített lépcsőház, az épület nyugati szélén húzódó új, ablakokkal megvilágított folyosó és az egykor nagyobb termek megosztása. Az eredeti koncepció szerint a palota mintegy 4 m vastag nyugati fala egyben a külső várfal volt, így ennek megfelelően csak lőrések és kazamatanyílások törhették át. A Rákóczi-palota felépítésekor, a 17. század közepén a Martinuzzi-palota védelmi szerepe teljesen megszűnt, így legkorábban ekkor jöhetett szóba a lőrések kitégítésével nyert ablakok kialakítása az épület nyugati homlokzatán is. Az 1687. évi leltár az emeleti

helyiségeknél említ már nyugati ablakokat is,⁷¹ amelyeket viszont a 19. században kialakított romantikus nyugati homlokzat nyílásaival helyettesítettek.⁷²

A leltárak és korabeli alaprajzok⁷³ tanúsága szerint (2., 4., 11. ábra), a palota mindkét szintjén a két nagyobb téregységet két rendben sorakozó, kisebb helyiségek (boltok, házak) fogtak közre. A boltosított pince fölött az Apafi korban raktárhelyiségeket – „régii tárház”, „rejtekházak” (ez talán a kincstár-ra vonatkozik), „élésház” – az udvarbíró és a hopmester lakosztályát írták össze. Az 1752. évi felmérés idején a fegyvermester szobáit és a lisztesházat dél felé a szakács és a korábbi fegyvermester özvegyének boltosított szobái követték. A földszint északi végén, a várkápolna szomszédságában pedig a káplán szobáját és a sekrestyét jegyezték fel a felmérők. A földszint helyiségeit a palota főhomlokzatán nyíló ajtókhöz vezető négy kis kőtornácra lehetett megközelíteni (2. ábra). Az „öreg lábós élésház” manapság is őrzi eredeti, hevederes élkeresztboltozatát, amely a központi pillérre és az oldalfalakra támaszkodik (12. ábra).

A palota homlokzatának központi tengelyéhez egy árkádokon nyugvó, nagy emeleti ablakokkal megvilágított, pártázatos lezárású, négyzet alaprajzú lépcsőtorony kapcsolódott. Az olaszfokos építményről a Giovanni Morando Visconti által 1699-ben kiadott látkép alapján alkothatunk fogalmat (3. ábra). Utólag, az erdélyi időjárási viszonyokhoz nem illő pártázatos lezárását nyeregteretűvel helyettesítették. Így jelenik meg az 1752-es felmérés kis metszetrajzán (2. ábra), valamint a vár 1844 körül készült alaprajzán is.⁷⁴ A már korábban említett bábos korlátos külső díszlépcső vezetett a lépcsőtorony boltosított felső szintjére, ahonnan az emeleti központi téregységbe, a testőrség termébe, vagy másként, „az öreg gyalogok udvarló házába” léphetett be az érkező. E gerendafödémes, téglával padimentumozott helyiségből egy festett szárnyú ajtó vezetett a tőle délre levő „ebédlő vagy audienciás palotába”. A 17. század utolsó felében már csak kecskesre festett boltozata utalt egykori pompájára. A fejedelem az ettől délre húzódó, két boltszakaszos, téglával „cifrásan padimentumozott”, világos – két keleti és egy déli ablak által megvilágított – szobában tartózkodott szamosújvári látogatásai alatt. Ennek szomszédságában, az egykori püspöki konyhát szintén festett boltként írták le az 1687. évi leltárkészítők. A fejedelmi lakosztályok a Rákóczi-palota felépülte, 1653 után annak emeletére költöztek. Egy függőfolyosó biztosította az utóbbiak és a Martinuzzi-palota audienciás terme közötti gyors összeköttetést. A 18. században a várparancsnok lakta a Martinuzzi-palota emeletének nagy részét (11. ábra). A reprezentációs termek utólagos felosztását jól szemlélteti az 1840-ben készült alaprajz (4. ábra).

A kapualjból balra induló titkos lépcső szolgálta a kapu fölötti két keresztboltozatos helyiség megközelítését. A külső vár kiépítése előtt a porkoláb lakott a nyugat felőli szobában. A belső kapu fölött eredetileg egy kétszintes torony magasodott, amelynek védőfolyosóval ellátott felső szintje, az „órasház” és egyben harangtorony szerepét töltötte be.

A Martinuzzi-palotát északról lezáró várkápolna nyújtott arányait tekintetve a gótikus hagyományok követője. A szentélyzáródás karcos ikerablakai (9. ábra), a hajó keresztboltozata ugyanakkor különös harmóniában él együtt a nyílászárók és a diadalív reneszánsz profilú kőkereteivel. Az egyhájos belső teret észak, azaz az udvar felől reneszánsz tagolást utánzó, újkeletű keretelésű ajtón át lehet megközelíteni. A hajó fölött egykor oratórium volt, melynek festett boltozatát és a szentély fele nyíló ablakát említi a várleltár és a 19. század végi vármonográfia is.⁷⁵ A nyugati és déli falán nyíló ajtók a Rákóczi-palota és a Martinuzzi-palota emeleti lakosztályai fele vezettek. Egy utólag befalazott déli ajtó biztosította a közlekedést a Martinuzzi-palota földszinti helyiségei és a templomhajó között. A kápolnát raktárként használták a 17. század elején,⁷⁶ helyreállítására a Bethlen Gábor által foganatosított nagyobb felújítások alatt, de legkésőbb a század 80-as éveitől, Keresztúri István vicekapitánysága alatt kerülhetett sor. Az 1687. évi leltár tanúsága szerint ugyanis a néhai vicekapitány címere a kápolna falát

71 Inv. 1687. 56–57., 65. a 19., 20., 23., 25. helyiségek esetében. L. a 11. ábrát!

72 A palota nyugati homlokzata mögött húzódó folyosó kialakításáról nincsenek forrásaink, de talán annyit feltételezhetünk, hogy szélességét az egykori falvastagságból nyerték: LECHNER 1917. 14. és SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 25. szerint 1872/1874-ben a palota nyugati falát lebontva alakították ezt ki, a palota helyiségeit viszont nem érintették ezek a beavatkozások.

73 A 18. századi állapotokat híven tükrözi a vár 1752. évi felmérése. Nagyon részletes jelmagyarázata a különböző helyiségek funkcióit is meghatározza. Pontos képet ad a palota földszinti és emeleti beosztásáról az 1840. évi alaprajz is, bár jelmagyarázat hiányában a terek korabeli funkciói nem azonosíthatók.

74 KÖH Tervtár, K3787.

75 SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 17.

76 Inv. 1607. 2–5.

12. kép: A palota földszinti nagyterme, az egykori „élésház”
(Kovács András felvétele, 2008)

A Martinuzzi-palota az elsődlegesen katonai, védelmi céllal épített szamosújvári vár (a korabeli forrásokban következetesen *castrum*ként, vagy *arx*ként említett együttes) védelmében emelt, lakó- és reprezentációs funkciót betöltő épület volt. A szakirodalomban meghonosodott *palota* elnevezését⁸¹ funkciójának, tekintélyes méreteinek és a reprezentatív igényvel kialakított belső helyiségeinek köszönhetően kapta. A hozzávetőlegesen 63 × 20 méteres, tömör, téglalap alaprajzon emelt épület tömegében még a középkori hagyományokat követi, homlokzatalakítása, reneszánsz tagozatokkal gazdagon ellátott nyílászkeretei, feliratainak antikva betűformái és a faragványok reneszánsz címerpajzsai (lófőpajzsok, tekerces pajzsok) viszont már az építetők által igényelt új, reneszánsz ízlést tanúsítják.

A szamosújvári építkezéseket keltező 1540 körüli feliratokat jellemzőik – az antikva betűformák, a mélyített háromágú szóelválasztó jelek, az egyenletes szövegelosztás, továbbá az fennmaradt címerpajzsok formái – néhány kolozsvári főtéri házzal (Wolphard Adorján-féle és a Főtér 19. szám alatti ház), a gyalui vár egykorú felirataival és az ágotakövesdi tabernákulummal rokonítják. Közeli hasonlóságot mutatnak ugyanakkor a magyarországi reneszánsz központokban Mátyás király uralkodásának utolsó időszakával kezdődően megépített emlékekkel is. Olyan kolozsvári kőfaragó munkáinak véljük a felsorolt emlékeket, aki Magyarország központi műhelyinek egyikében, Budán, Esztergomban, Székesfehérváron vagy Pécsen tanulhatta mesterségét, kolozsvári megtelepedése pedig bizonyára az említett műhelyek mestereinek Mohács utáni szétszóródásával magyarázható.⁸²

A vár és a védelmében kialakított palota egy egységes reneszánsz építészeti terv korai megvalósulása Erdélyben. A modern, bástyás erődítési rendszer és a későgótika hagyományait reneszánsz formákkal ötvöző palota egy itáliai építész megfogalmazásában, szerves együttesként épült ki és az erdélyi viszonyok ismeretében kivételesnek mondható, viszonylagos épségben fenn is maradt napjainkig.

díszítette.⁷⁷ A kápolna szentélyét a 1760 körüli renováláskor stukkódíszes barokk boltozattal fedték újra (10. ábra).⁷⁸ Eredeti térfedéséből a féloszlop-konzolokat és a hájóbordás keresztboltozatát őrizték csak meg. A tér 1822. évi kifestéséről megemlékező, csak a szakirodalomból ismert felirat a börtönben pénzhamisításért raboskodó, veronai származású festő, Pietro Rivetty munkáját dicsérte, aki hat passiójelenettel ékesítette a kápolna falát.⁷⁹

Az 1989. évi fordulat után ismét kápolnának rendezték be a helyiséget, cementes vakolattal simított falait pedig új, görög-keleti ikonográfiájú festményekkel tarkították.⁸⁰

77 A Szolnok-Doboka vármegye monográfiája szerzői tévesen 1690 körülre tették Keresztúri István vicekapitányságát (KÁDÁR 1904. 253.) Tisztsége betöltésének pontos időszakát nem ismerjük, viszont ez nyilván 1687 előttre tehető. Szászssombori Keresztúri Istvánra és nejeire, Pápai Annára 1669, 1673, 1677-beli adatokat közöl KÁDÁR 1902. V. 374.; KÁDÁR 1904. VI. 20. A Lechner által a kápolnáról közölt fényképen, a diadalív kerete fölött egy nemesi címer látható. Noha részletei a rossz reprodukció miatt nem elemezhetők, valószínűnek tartjuk, hogy az említett Keresztúri címerről van szó. (LECHNER 1917. 13. ábra).

78 SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. 13.

79 1822-ben került a börtönbe, 1827-ben ugyanott halt meg. Korábbi ismertebb munkája a pesti volt pálos kolostor könyvtárának mennyezetfreskója (1803). Vö. THIEME-BECKER 1907–1950. XXVIII. sv. Rivetti.

80 KOVÁCS 2003. 54.

81 LECHNER 1917. 14.; BALOGH 1985. 336.; KOVÁCS 2003. 52–54.

82 A kérdés részletesebb elemzése, szakirodalma és reprodukciók tekintetében I. P. KOVÁCS 2008., MIKÓ 2005.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- BALOGH 1943. BALOGH JOLÁN: Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943.
- BALOGH 1985. BALOGH JOLÁN: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Budapest, 1985.
- BERGER 1986. BERGERT, ALBERT: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. 1203–1570. I–II. Köln–Weimar–Wien, 1986.
- BORBÉLY 1943. BORBÉLY ANDOR: Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból. *Erdélyi Múzeum*, XLVIII. (1943) 197–215.
- BSzám Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókja, Beszterce Város Levéltára, 4a. sorozat (számadások)
- BUDINIS 1936. CORNELIO BUDINIS: Gli artisti Italiani in Ungheria. (L'opera del Genio Italiano all'Estero.) Roma, 1936.
- BVLt Román Nemzeti Levéltár kolozsvári levéltára, Beszterce Város Levéltára, I. sorozat (missilisek)
- ENTZ 1944. ENTZ GÉZA: Szolnok–Doboka műemlékei. In: Szolnok–Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Dés–Kolozsvár, 1944. 191–230.
- EOE Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1875–1898.
- FELD 2004. FELD ISTVÁN: A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József és mások. *Studia Miskolcincinensia*, 5. Miskolc, 2004. 71–90.
- GROMO 1943–1945. GROMO, GIOVANNI ANDREA: Compendio del tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvania et di tutte le cose notabili d'esso regno. Ed.: Aurel Decei. *Apulum*, II. (1943–1945).
- GYALÓKAY 1935. GYALÓKAY JENŐ: Erdély várai 1736-ban. *Hadtörténeti Közlemények*, XXXVI. (1935/3–4) 234–257.
- HIM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
- HONFI 1838. HONFI: Levél a Szamosújvári várról. *Nemzeti Társalkodó*, 1838.
- HURMUZAKI 1894–1897. HURMUZAKI, EUDOXIU: Documente privitoare la istoria românilor. II/4–5. București, 1894–1897.
- Inv. 1607. Magyar Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan, Centuria Extraordinaria, EE 12.
- Inv. 1687. Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Fiskális Levéltár, 12 ½ szekrény. Fasc. 1 A., f. 15–89. Másolata: Román Akadémia kolozsvári fiókkönyvtára, Fotótár, F. 213.
- JAKÓ K. 1991. JAKÓ KLÁRA: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579–1604. In: Erdélyi Könyvesházak. I. Szerk. Keserű Bálint–Monok István. Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/I. Szeged, 1991.
- JAKÓ Zs. 1990. JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. 1289–1556. II. Budapest, 1990.
- KÁDÁR 1902–1904. KÁDÁR JÓZSEF: Szolnok-Dobokavármegye monographiája. V–VI. Deés, 1902–1904.
- KISARI 2000. KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KOPPÁNY 1990. KOPPÁNY TIBOR: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. Adattár XVI–XVII századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 10. Szeged, 1990. 451–461.
- KOVÁCS 2000. KOVÁCS ANDRÁS: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 41. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 63–96.
- KOVÁCS 2003. KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2003.
- KÖH Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest

- KÖVÁRI 1892.
KvSzám KÖVÁRI LÁSZLÓ: Erdély régiségei és történelmi emlékei. Kolozsvár, 1892.
Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókja, Kolozsvár Város Levéltára, Szám-
adáskönyvek
- LECHNER 1917.
MIKÓ 2005 LECHNER JENŐ: Renaissance építési emlékek Szamosújvárott. Budapest, 1917.
MIKÓ ÁRPÁD: Stílus és felirat. Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista ka-
pitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon. *Művészeti-
történeti Értesítő*, LIV. (2005/3–4).
- MOB Műemlékek Országos Bizottsága
- OBORNI 1997. OBORNI TERÉZ: Fráter György kincstartósága Erdélyben. In: Híd a századok fe-
lett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk. Hanák Péter. Pécs,
1997. 61–76.
- ORNSTEIN 1896. ORNSTEIN JÓZSEF: A szamosmelléki új várról. *Archaeologiai Értesítő*, 16. (1896/1)
266–267.
- P. KOVÁCS 2008. P. KOVÁCS KLÁRA: Egy összfüggő reneszánszfeliratcsoport a 16. századi Erdélyben.
In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll. és szerk. Kovács Kiss Gyöngy – Kovács
András. Kolozsvár, 2008. 68–83.
- POPESCU 1943. POPESCU, MIHAIL: Orașe și cetăți din Transilvania. București, 1943.
- RUSU 2003. GABRIEL-VIRGIL RUSU: O mărturie documentară despre cetatea Gherla la 1675.
Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, XLVIII. (2003/1–2) 65–94.
- RUSU 2004. GABRIEL-VIRGIL RUSU: Scurtă monografie a cetății Gherla. In: Az örmény Szamos-
újvár. Szerk. Sztranyiczki Mihály. Szamosújvár, 2004. 35–77.
- SEBESTYÉN 1998. SEBESTYÉN, GHEORGHE: Cetatea Gherlei. Cronologie (I). *Studii și Materiale de
Istorie Medie*, XVI. (1998) Muzeul Brăilei, 209–224.
- SEBESTYÉN 1999. SEBESTYÉN, GHEORGHE: Cetatea Gherlei. Cronologie (II). *Studii și Materiale de
Istorie Medie*, XVII. (1999) Muzeul Brăilei, 223–235.
- SZALÁRDI 1980. SZALÁRDI JÁNOS: Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, bevezető tanul-
mány, jegyzetek: Szakály Ferenc. Budapest, 1980.
- SZONGOTT – VAJNA – HODOREAN 1898. SZONGOTT KRISTÓF – VAJNA KÁROLY – HODOREAN JÁNOS: A szamosújvári vár. Különle-
nyomat a Szamosújvár szab. kir. város monográfiája című műből. Szamosújvár,
1898.
- THIEME – BECKER ULRICH THIEME – FELIX BECKER: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von
1907–1950. der Antike bis zur Gegenwart. I–XXXVII. Leipzig, 1907–1950.
- VÉGH 1997 VÉGH ANDRÁS: A középkori várostól a török erődig. *Budapest régiségei*, XXXI.
(1997) 295–311.
- VERESS 1932. VERESS ENDRE (szerk.): Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și
Țării Românești. IV. București, 1932.

A Rákócziak felsővadászi kastélya

Köztudomású tény, hogy a Rákóczi család előnevét egy kicsiny Abaúj vármegyei településről, a Szikszótól északra eső Felsővadászról vette. A történeti adatokból ismert, hogy a Rákócziaknak egykor több – részben fából épített – kúriája is volt a faluban. Közülük egy ma is áll, ez a község általános iskolájának ad helyet (1–3. kép). Azt, hogy ez, a ma döntően romantikus stílusjegyeket viselő kastély 16. századi eredetű építmény lehet, a kutatás már eddig is feltételezte,¹ de a kastély építéstörténete – épületrégészeti vizsgálatok híján – mindeddig ismeretlen maradt. 2006 decemberében és 2007 januárjában végre sor kerülhetett az épület – sajnálatos módon messze nem teljes körű – kutatására. A kutatás eredményeiről mindeddig csupán egy rövid beszámoló látott napvilágot,² s hol is találhatnánk méltóbb helyet az eredmények részletesebb közzétételére, mint egy, a magyarországi kastélykutatás nagymesterét, Koppány Tibort ünneplő tanulmánykötetben?

Az írott források

Lássuk tehát elsőként azt, miről is szólnak a történeti források! A településre vonatkozó első adat 1256-ból származik, amikor a szomszédos Nyésta határjárásában megemlíti a Wadaz-i nemesek birtokát.³ 1279-ben Lőrinc fia Miklós zólyomi ispán kapja adományba Vadaz-t,⁴ talán tőle származtak a falut a 15. század elejéig birtokló Vadászi család tagjai. 1320-ban ismét egy határjárásban, ezúttal Gadnáiban találkozunk Wadaz nevével.⁵ A falu már a középkorban egyházas hely volt, Mihály nevű papja 1332-ben 15, 1333-ban 11, 1334-ben és 1335-ben 6-6 garas pápai tizedet fizetett.⁶

A 14. század második felében különböző környékbeli birtokügyekben szereplő Vadásziakkal⁷ 1403-ban⁸ találkozunk utoljára. A család bizonyára magtalanul halt ki. Felsővadász (Felwadas) 1427-ben már a Perényi család terebesi ágához tartozó Imre fia János füzérvári uradalmához számított birtoka, ahol 38 portát írtak össze.⁹ 1430-ban ismét Perényi Ime fiainak, Jánosnak és Istvánnak birtokai között sorolják fel Vadaz-t.¹⁰

1492-ben Perényi Imre, királyi étekgó 3000 Ft kölcsön fejében átadja Felsővadászt (Felwadasz-t) és Selyebet (Seleb-et) Hangács Mihály alnádornak.¹¹ Még ugyanebben az évben II. Ulászló király Hangácsinak adományozza az e két faluban rejlő királyi jogokat is, majd a jászói konventtel bevezeteti őt a birtokokba.¹² Mindezeknek megfelelően 1503-ban Hangács özvegye, Dorottya asszony visel pert Bethlenfalvi Thurzó Péterrel – több más birtok és birtokrész mellett – Wadaz-ért.¹³ Egy 1524-es oklevél szerint Thurzó Péter özvegye, Dorottya asszony (aki tehát végül perbeli ellenfeléhez ment feleségül) 7 évvel korábban (azaz 1517-ben) Felsővadászon levő házában átíratta felsővadászi birtokát Velezdi Kövér Jánosra, Rákóczi Zsigmondra és Rákóczi Ferencre.¹⁴ 1517-ből valóban ismerünk egy ilyen tartalmú oklevelet, melyben Dorottya Selyeb és Felsővadász birtokait, azok összes tartozékaival egyetemben – kivéve Felsővadászon egy nemesi kúriát – 3000 arany forintért átadja Velezdi Kövér Jánosnak,

1 A korábbi irodalom legutóbbi, részletes összefoglalása – már a friss kutatási eredmények ismeretében – Nováki Gyula, Sárközy Sebestyén és Feld István nevéhez fűződik: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007. 42–43.

2 SIMON 2007.

3 GYÖRFFY 1987. 154.

4 GYÖRFFY 1987. 154.

5 GYÖRFFY 1987. 154.

6 GYÖRFFY 1987. 154.

7 1353: Wodaz-i Lőkös fia László és fiai (MOL DL 39467., 1369: Vadaz-i Lőkös fia László fia János (MOL DL 89403.), 1375: Vadaz-i László fia János (MOL DL 41976.)

8 1403: Wadaz-i János fia Imre. ZsO 2517.

9 ENGEL 1989. 29.

10 MOL DL 70858.

11 MOL DL 72057.

12 Uo.

13 MOL DL 25388.

14 MOL DL 72205.

1. A kastély nyugat felől a bejárati toronnyal (a szerző felvétele)

a két Rákóczinak és Rákóczi Zsigmond fiának, Jánosnak.¹⁵ Az adásvételt II. Lajos is megerősítette.¹⁶ 1518-ban Rákóczi Zsigmondot és Ferencet mindenesetre a Zemplén megyei Körtvélyesen idézték perbe Thurzó Gáspárral szemben.¹⁷ Történt ugyanis, hogy ez év májusában, Thurzó Péter özvegyének halála idején nevezettek Korlátfalvi Kövér Györggyel, Bárcai Lászlóval és Jánossal, valamint Gagy Mihállyal együtt fegyveresen rátörték az asszony vadászni nemesi kúriájára (mely Thurzó Gáspárt illeti), és onnan Thurzónak mintegy 8000 forint értékű birtokjogi dokumentumait, minden ezüstneműjét és pénzt elvitték.¹⁸ 1519-ben Rákóczi Zsigmond, Ferenc és János, valamint Velezdi Kövér János kiegyez-

zett a Thurzókkal Felsővadász és Selyeb birtokok, valamint a Felsővadászson álló nemesi kúria és kőház ügyében, úgy hogy megosztották a birtokon.¹⁹ Az egyezményt nem tartották be, ezért a felek még 1525-ben is pereskedtek.²⁰ Időközben, még 1518-ban, II. Lajos Felsővadászt és Selyebet ismét Perényi Imrének adományozta,²¹ ezért a Rákócziaknak vele is meg kellett egyezniük. Ez 1521-ben történt meg, amikor Perényi Imre nádor és fia, Ferenc, váradi püspök átadták Felsővadászt az azon levő nemesi kúriával együtt a két Rákóczinak (Zsigmondnak és Ferencnek) és sógoruknak, Velezdi Kövér Jánosnak.²² Velezdi Kövér János magtalanul hunyt el 1527 után, ettől kezdve Felsővadász a Rákócziaknak a család előnevét adó birtoka lett, 1544-ben itt született Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem.

1556-ban már a Rákócziak felsővadászi castellumáról hallunk: Rákóczi Mihály ide vitette a Réghy Kelemen hangácsi kastélyának kifosztásakor szerzett zsákmányt.²³ 1558-ban aztán Réghy Kelemen foglalta el és fosztotta ki a felsővadászi castellumot.²⁴ Az ellenségeskedés szövvényes családi birtokjogi viszályból eredt. Réghy Kelemen felesége: Velezdi Kövér János Margit nevű testvére, korábban annak a Tomori Lőrincnek volt a neje, akinek nővére, Tomori Margit Rákóczi Mihály anyja volt. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Tomori Lőrinc volt az, aki a Hangácsiak kihalta után a Hangácsi-vagyont örökölte.

1567-ben Hasszán, temesvári pasa véres ostrommal elfoglalta és felgyújtotta Rákóczi György (a fejedelem nagybátyja) felsővadászi castellumát, az ostromot csak két ember élte túl.²⁵ 1622 után a birtok már teljes egészében a család fejedelmi ágát illette.²⁶

Rákóczi Zsigmond, Erdély fejedelme 1608-ban Felsővadászson halt meg. A felsővadászi kastélyt Pál nevű fia örökölte, aki számára 1628-ban részletes inventárium készült az épületről. A leltár lényegében

15 MOL DL 72170.

16 Uo.

17 MOL DL 84107.

18 Uo.

19 MOL DL 24372., 72180.

20 Uo.

21 MOL DL 89121.

22 MOL DL 72195., 89153.

23 CSOMA 1897. 478.

24 CSOMA 1897. 478.

25 Az adatot szinte minden korábbi szakirodalom idézi. Végső forrása: FORGÁCH 1977.

26 CSOMA 1897. 472., 476.

már a ma is álló épületet írja le. Ezt követően számos további összeírás készült, ezek közülük különösen az 1628.,²⁷ az 1634.²⁸ és az 1651.²⁹ évi különösen fontos.³⁰

1689-ben a kastély pusztán állt.³¹ 1713-ban Felsővadászt, mint elkobzott Rákóczi-birtokot Meskó Jakab kapta meg.³² A Meskóktól a 19. század elején a Vay család vásárolta meg a birtokot és a kastélyt.³³ Az e családhoz tartozó Vay Tihamér volt az, aki 1870 körül a kastélyt romantikus stílusban átalakíttatta. Ezek után lássuk, milyen eredményre vezettek a kutatások!

A kutatások eredményei

A Felsővadász déli szélén, a középkori eredetű római katolikus templom szomszédságában álló, észak-déli tengelyű, téglány alaprajzú, kéttraktusos, részben alapincézett kastély (1-5. kép) északnyugati és délkeleti sarkán egy-egy téglány alaprajzú, a nyugati oldal derekánál pedig egy – az épülethez nyakkal csatlakozó – négyzetes alaprajzú torony áll. Az épület külső homlokzatait sávozott vakolat borítja, a sarkok többségét függőleges sávok követik. Az eresz alatt díszes főpárkány, az emeleti és a földszint homlokzatszakasz között gazdagon tagozott osztópárkány fut körbe. Az emeleti nyílások kivétel nélkül, a földszinti nyílások többségükben félköríves záradékúak. Az emeleti nyílások felett kör alakú medalionokban gipsz oroszlánfejek, az ablakok alatti tükrökben ornamentikus gipszdíszek láthatóak, némelyikben a Vay család címerével.

Pince csak a délkeleti torony, valamint a nyugati traktus déli fele alatt található. A pincehelyiségeket dongaboltozat fedi. A földszinti termek – a síkmennyezetes F.11. helyiség³⁴ kivételével – boltozottak. Fiókos dongaboltozat csupán a délkeleti torony földszintjén (F.12. helyiség) található, a többi helyiséget csehsüvegboltozat fedi.

Az emeleti helyiségek kivétel nélkül síkmennyezetesek. Az épület bejárata a nyugati oldalon emelkedő torony földszintjén nyílik. Az emeletre vezető lépcső a bejárat mögötti térből (F.6. helyiség) indul, a pincelejáró az F.8. számú tér nyugati oldalán, a lépcsőház alatt nyílik.

A kutatásra télvíz idején, igen mostoha körülmények között került sor. A munka ideje alatt az iskola mindvégig működött, az egyes termeket csak nagyon rövid időre, egymást követően tették hozzáférhetővé. Több ponton, így a pincében, a földszint teljes északi felét elfoglaló igazgatói lakásban, az ugyancsak földszinti konyhában, valamint az emeleten levő számítógépes teremben és igazgatói irodában egyáltalán nem nyílt lehetőségünk dolgozni. A külső homlokzatokon lényegében csak a földszinten tudtunk kutatni. A falkutatás mellett – a tanulók biztonsága érdekében – csupán három kutatóárkot nyithattunk, közülük kettő egy-egy árnyékszékaknát vizsgált, a harmadik pedig egy, a nyugati oldalra merőlegesen kitűzőtt rövidebb kutatóárok volt.

Az épületen megfigyelhető alaprajzi anomáliák már a kutatás előtt is valószínűvé tették, hogy a kastély számos átépítés nyomán nyerte el mai formáját (4-5. kép). Első lépésként az alaprajzi változások sorrendjét kívántuk meghatározni. A főépület északi külső homlokzatát vizsgálva kiderült, hogy a fal tengelyében, a két traktus határvonalánál észak-déli irányú elválás található (6. kép). Az elválás keleti síkján fehérre meszelt vakolat figyelhető meg, mely alapján állítható volt, hogy a keleti traktus utólag épült hozzá a nyugatihoz. Ugyanezen a homlokzaton az is kiderült, hogy az északnyugati torony szintén utólag épült hozzá a nyugati traktus északnyugati sarkához, amint ezt a torony keleti fala mögé befutó fehérre meszelt vakolatréteg bizonyítja. Ugyanakkor már az alaprajzi helyzetből is nyilvánvaló volt, hogy a keleti traktus keleti fala a délkeleti torony északkeleti sarkához is utólag lett hozzáépítve. Kiderült, hogy a délkeleti torony nyugati fala kötésben áll a nyugati traktus déli falával. Fontos kérdés volt ezek után annak eldöntése, hogy a fentiek alapján legkorábbinak bizonyult nyugati traktus teljes hosszában egy építési periódusban készült-e? Az egyetlen szóba jöhető pont, ahol további periódusváltás nyomaira számíthattunk, az a nyugati homlokzat derekánál volt, abban a vonalban, ahol az épület alatti

27 U et C Fasc. 116. No. 6/a.

28 U et C Fasc. 116. No. 6/b.

29 U et C. Fasc 116. No. 7.

30 Terjedelmi okokból közlésüktől itt el kell tekintelnünk, közzétételükre a Castrum 8. (2008/2) számában kerül sor.

31 H. TAKÁCS 1970. 187.

32 CSOMA 1897. 395.

33 NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007. 43.

34 A helyiségek számozását lásd a 4-5. képen!

2. A kastély délkelet felől a délkeleti toronnyal (Kosdi Attila felvétele)

egymással (a falazóanyag és a kötőhabarcs is azonos), így el kell fogadnunk, hogy az épület már az első periódusban is egyemeletes volt. Azt, hogy az északi homlokzat földszinti szakaszán megfigyelt elválás az emeleten nem követhető, azzal magyarázható, hogy – mint utóbb kiderült – az első periódusú emeleti falakból alig-alig maradt meg valamennyi. Sajnos az is hamarosan világossá vált, hogy az eredeti földszint keleti fala sem áll már (vagy ha mégis állna belőle valamennyi, az a nem kutatott igazgatói lakás területére esik), s teljesen hiányoznak az eredeti osztófalak is. Ez utóbbiakról mindenesetre valószínűsíthető, hogy a mai osztófalak helyén álltak, eszerint a torony egy háromszögletű épület délkeleti sarkához csatlakozott.

Az így meghatározott első periódusú épület jellegzetes építőanyaga a szinte szintiszta „rakacai” törtő, ez egyetlen későbbi periódusra sem jellemző. Az épület egyéb részleteiből nagyon keveset ismerünk. A belső terek (a ma is az eredeti fiókos dongaboltozattal fedett földszinti délkeleti toronyszoba kivételével) a jelek szerint síkmennyezetesek voltak, mivel a ma már síkmennyezetes, de egykor boltozott F.11. terem falán megfogott – a barokk csehüvegboltozatoknál korábbi – levésett boltozatmaradvány mögé átégett, fehérre meszelt vakolatréteg fut be. Ugyanilyen, levésett, téglából készült dongaboltozat nyomai ugyan előkerültek az F.6. helyiség keleti és nyugati falán is, azonban mivel ezen helyiség keleti fala biztosan későbbi, az erre támaszkodó, a mainál korábbi boltozat sem tartozhat az első periódushoz – mint ezt az alábbiakban részletesen is kifejtsük. Mindenesetre a földszinti terek 1628-ban – az ekkor felvett inventárium tanúsága szerint – már boltozottak voltak.

Szintén nagyon kevés részlet maradt meg az első periódusú épület nyílásai közül. Ezek közül első helyen említendő az a furcsa, kapuszerű nyílás, mely az északi homlokzaton, a korai épület északi homlokzatának tengelyében került elő (6. kép). A nyílás legnagyobb részét a helyén álló mai ablakkal ugyan tönkretették, de így is megmaradt hatalmas tufatömbből faragott jobb oldali szárköve. Egykori tagozata – ha volt rajta egyáltalán – mára már elpusztult. Érdekes módon a bal oldalon nem szárkö, hanem falazott káva látható – mintha a kaput később átalakították volna. Az egész nyílás meglepően szűk. A nyílás záradéka nem maradt fenn, azonban biztos, hogy valamiféle, utólagosan készített előtető állt fellette. A tetőt tartó ferde, fából készült támaszték fészke, illetve a tető gerendájának egyik elfalazott lyuka előkerült. Megjegyzendő, hogy 1628-ban – az inventárium szerint – a kastély bejárata már a nyugati oldalon, a mai helyén nyílt.

Az ablakok közül kettő maradt meg viszonylagos épségben, ezek a délnyugati torony földszinti és emeleti termének nyugati falában találhatóak. Mindkét ablakot utólag némileg beszűkítették, s a második építési periódusban új kőkereteket helyeztek el bennük (7. kép). Később mindkettőt befalazták, új ablak nem került a helyükre – ennek köszönhető, hogy fennmaradtak. Nem volt ilyen szerencsés a torony déli földszinti és emeleti ablaka. A földszinti ablak mindkét kávája megfogható volt belül, az emeletiből azonban semmi sem maradt, a későbbi nyílás teljesen elpusztította. A torony keleti oldalán csupán az emeleten nyílt ablak. Ennek helyén ma új ablak található (a jelenlegi két ablak közül a déli),

pince északi vége húzódik. A kérdéses helyen azonban semmiféle elválás nem mutatkozott, így kiderült, hogy a kastély az első periódusban egy egytraktusos, téglány alaprajzú, észak-déli tengelyű, részben alápincézett épület volt, melynek délkeleti sarkához egy téglány alaprajzú torony csatlakozott.

A következő kérdés az volt, hogy vajon ez az első épület emeletes volt-e? Mivel az északi homlokzaton megtalált függőleges elválás az emeleti szakaszon már nem volt megfigyelhető, kezdetben úgy tűnt, hogy az első periódusú épület földszintes lehetett. Később azonban kiderült, hogy a délkeleti torony és a főépület déli fala az emeleten is kötésben áll

az eredeti ablak kávéi azonban belül szintén megmaradtak. A torony földszinti helyisége déli falának nyugati végén, ismeretlen okból „kiszorított” helyzetben, még egy ablak felső része került elő a belsőben. A torony teljesen, vagy részben elpusztult ablakai bizonyára ugyanolyanok voltak, mint a megmaradt nyílások.

Még két első periódusú ablak csekély maradványairól kell szót ejtenünk. Az egyik ablak – pontosabban északi kávéjának rövid szakasza a kőkeret fészkeivel – a nyugati homlokzat földszinti szakaszán, az északnyugati torony és a bejárat közötti területen nyíló két mai ablak között került elő. A másik ablaknak, mely a főépület déli falában nyílt, csak nyugati kávéja maradt meg, az is csak belülről, az E.7/c. helyiségben. Első periódusú ajtó helyét egyetlen ponton, a délkeleti torony emeleti, E.8. helyiségének keleti falában sikerült azonosítanunk. Az ajtóból itt is csak az egyik káva, az áthidaló részlete, valamint a fal túloldalán, már az E.7/d. helyiségben, a déli szárkő fészke maradt meg. Azt, hogy az első periódusban milyen kőkeretek voltak az egyes nyílásokban, sajnos nem tudjuk. Az előkerült ablak- és ajtókeret-töredékek kivétel nélkül a második építési periódushoz köthetőek. Az első periódushoz tartozik még két falifülke (almárium), illetve almárium-maradvány is. Mindkettő a délkeleti torony keleti falában került elő, az egyik, teljesen ép a földszinten, míg a másik az emeleten.

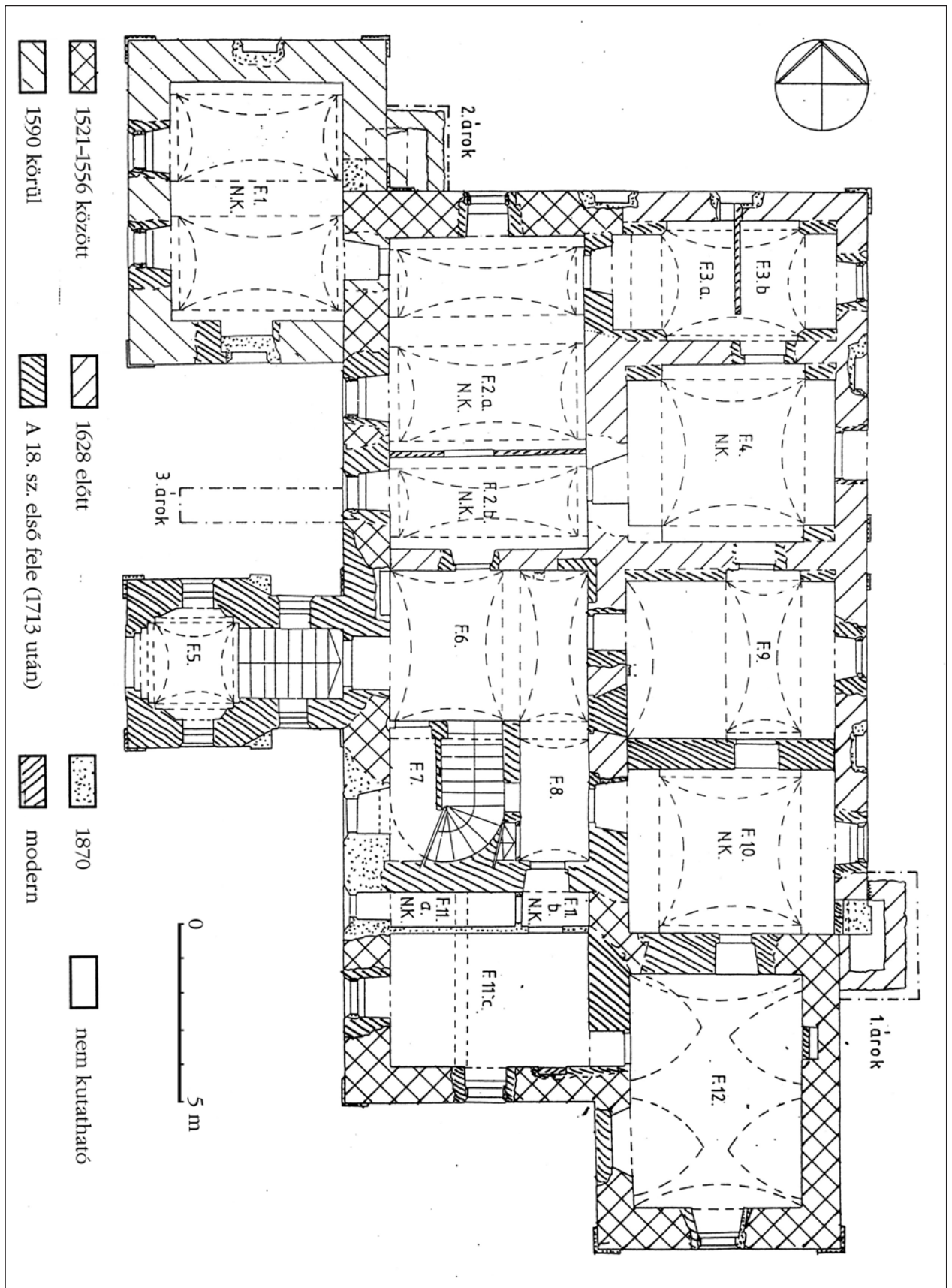
Az első periódusú épület korának meghatározása szempontjából – egyéb adat, így régészeti lelet hiányában – az írott források és a fellelhető párhuzamok nyújthatnak segítséget. Szóba jöhetne az is, hogy ez, az első periódusú épület azonos Hangácsi Mihály özvegyének 1517-ben már álló házával, vagy azzal a felsővadászi nemesi kúriával, melyet a Perényiek engedtek át a birtokkal együtt a Rákócziaknak – ugyanakkor az korántsem bizonyos, hogy a két említett objektum megegyezett egymással! Bár e lehetőség igen csábító, mégis inkább az a véleményünk, hogy a mai kastély legkorábbi magja egyikkel sem azonos. Ez az egyemeletes, saroktornyos épület komolyabb építmény, mint egy ház. A Szapolyai-familiáris Hangácsi Mihály – alnádori cím ide vagy oda – még a megyében sem tartozott a legtekintélyesebb birtokosok közé, s egyébként is, ha volt castelluma, akkor az inkább a 16–17. századi forrásokban emlegetett hangácsi kastély lehetett. Másfelől a Perényiek által átengedett „curia nobilitaris” is talán csupán jogi fogalmat takarhat, nem feltétlenül jelent épületet. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a kastély első formáját már a Rákócziak építették fel, akik szemmel láthatóan itt kívántak letelepedni, hiszen a birtok megszerzését követően előnevüket is innen vették. Az építés idejének „terminus ante quem”-je így 1556, Rákóczi Mihály felsővadászi castellumának első említése, míg a „terminus post quem” a Rákócziak tényleges birtokszerzésének ideje 1521. A legvalószínűbb építetők a birtokszerzők személyében, Rákóczi Zsigmondban és Ferencben kereshető, de szóba jöhet Mihály is. Zsigmond pályájáról, anyagi helyzetéről nincsenek információink, de végül az ő leszármazottai közül kerültek ki a későbbi erdélyi fejedelmek. Ferencről annyit lehet tudni, hogy udvari ember, szendrői kapitány volt, fia, a fiúutód nélkül elhalt Mihály pedig az abaúji alispánságig vitte. Valószínű, hogy volt elegendő pénzük arra, hogy méltó családi székhelyet emeltesse maguknak. A felsővadászi kastély első formájához szinte kísértetiesen hasonlít, bár jóval komolyabb annál a Némethy Ferenc által a szerencsi bencés monostor köveiből 1558-ban emelt szerencsi castellum,³⁵ mely egyúttal a felsővadászinak szoros formai párhuzama. Mind az írott források, mind pedig a szerencsi párhuzam tehát azt sugallja, hogy a fel-

3. A kastély északkelet felől az északnyugati toronnyal (Kosdi Attila felvétele)

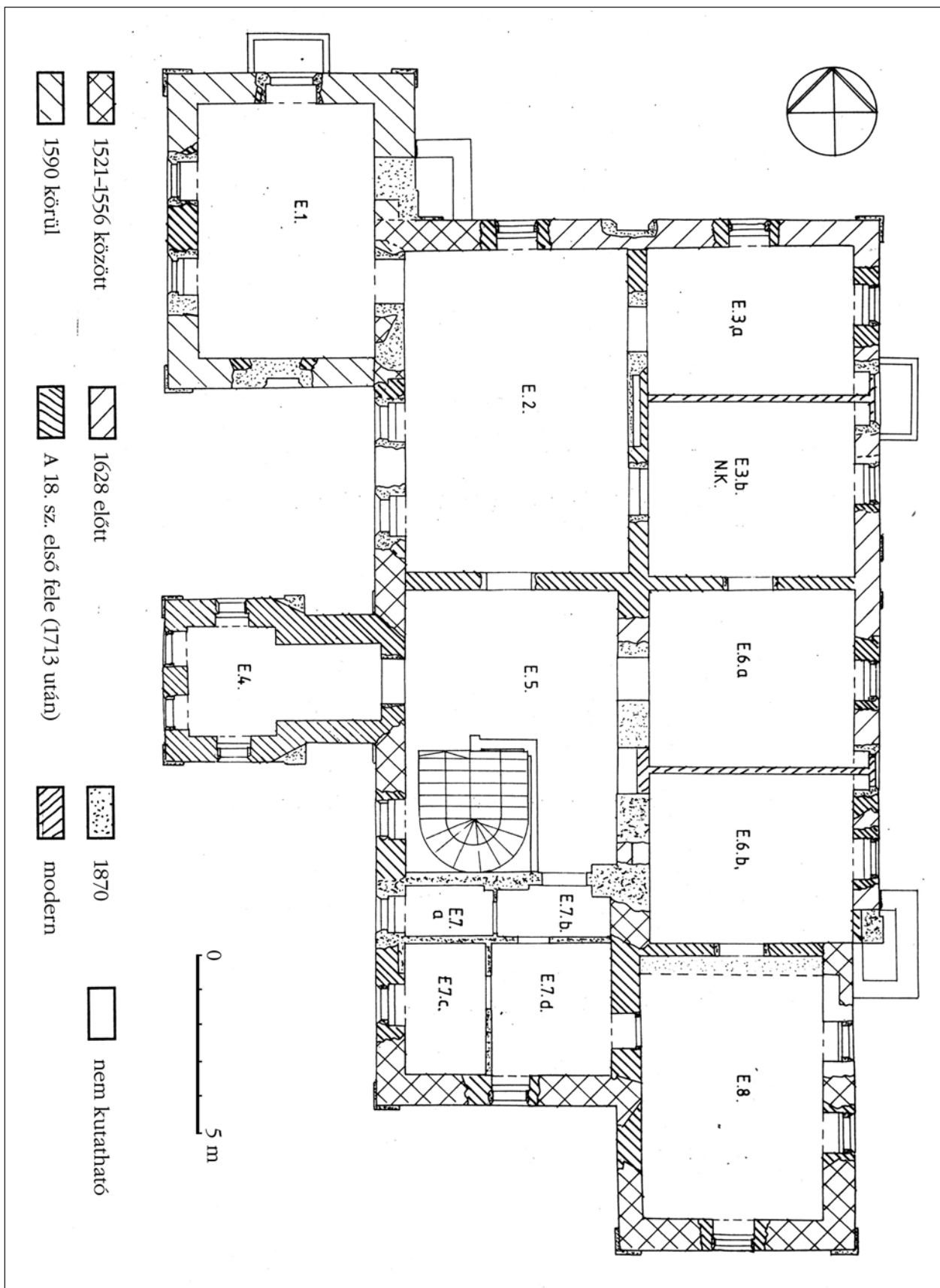
35 FELD 2000. 89–93., LÁSZLÓ 2002. 317., NOVÁKI–SÁRKÖZY – FELD 2007. 112–114.

4. A kastély földszinti alaprajza az építési periódusokkal és a kutatóárokokkal

5. A kastély emeleti alaprajza az építési periódusokkal

6. A főépület északi homlokzata: az 1. periódusú épület északkeleti sarka és bejárata (a szerző felvétele)

sóvadászi kastély magja a 16. század második negyedében, 1521 és 1556 között épülhetett fel.

Az épület második építési periódusában a jelek szerint nem változtatták meg a meglévő épületet, csupán annyi történt, hogy az északnyugati sarokhoz is építettek egy tornyot (3. kép). A torony keleti fala és a meglévő épület északi fala által közrefogott sarokban árnyékszéket alakítottak ki. Ez a torony földszinti és emeleti helyiségeiből egyaránt használható volt. Négyzetes alaprajzú aknája félig benyúlt a torony keleti fala alá. A földszinti mellékhelyiségből befolyónylás vezetett az aknába, az emeleten ki kellett menni az akna fölé. Az ide vezető ajtó mind kívül, mind belül előkerült, akárcsak az a

csorbázat, mely bizonyítja, hogy az akna fala az emeletig húzódott.

A torony földszintjét elfoglaló F.1. helyiség sajnos nem volt kutatható. Azt tudjuk, hogy a benne található kétszakaszos csehsüvegboltozat nem lehet egykorú a falakkal, de nem tudható, hogy milyen volt a terem eredeti fedése. A kérdés tisztázása nagyon fontos lett volna, ugyanis elképzelhető, hogy ez is síkfödém volt. Ebben az esetben fel kellene tenni, hogy az F.12. terem fiókos dongaboltozatán kívül az első boltozatok csak a harmadik építési periódusban készültek. Ha viszont itt is találtunk volna a mait megelőző boltozat létére utaló nyomokat, akkor már a második periódusban számolhatunk a földszinti terek beboltozásával.

A földszinti szobáról kutatás nélkül is állíthatunk annyit, hogy az E.2. helyiség nyugati falának északi végén már ekkor ajtót kellett nyitni, hogy a korábbi épületből az új toronyba bejussanak. Ez az ajtó valószínűleg a mai ajtó helyén állt.

Egyáltalán nem ismerjük viszont a földszinti ablakok eredeti formáját és méreteit. A külső homlokzatokon ebből a periódusból származó ablakoknak nem maradt nyoma, az viszont nem zárható ki, hogy a falak belső oldalán egyszer majd előkerülnek az eredeti ablakok kávéi.

Az emeleten (E.1. helyiség) valamivel jobb a helyzet. A jelenlegi északi erkélyajtó két oldalán és a déli falon előkerültek az eredeti ablakok kávéi. A 17. századi leltárak szerint e helyiségnek – „az úr öngyásága háza” – három ablaka volt, s az árnyékszéken felül egy almárium is volt benne. Az itteni nyílásokat az első inventáriumok készítése előtt lezajlott, alább ismertető harmadik építési periódus aligha változtatta meg, így azok adatai a korábbi helyzetre is fényt vetnek. Mivel az árnyékszék ajtaja és a három ablak (a harmadik bizonyára a mai két nyugati közül az északi helyén nyílt) helye ismert, s más nyílás a kutatás során nem került elő, az almárium a nyugati fal mai déli ablaka helyén lehetett. A mai ajtó-tól északra előkerült az eredeti ajtó bal oldali kávéja is. A toronyszoba délkeleti sarkában jelenleg egy kéményt tartalmazó, utólagos falazat van, nyilván itt állt a szoba eredeti fűtőberendezése is.

Ehhez az építési periódushoz kapcsolódik a korábbi épület ablak- és ajtókereteinek kicserélése is. A 18. századi falazatokból előkerült, tufakőből faragott nyíláskeret-elemek (az ezekből összeállított rekonstrukciók: 8–9. kép) zöme ablakokhoz (nagy valószínűséggel a délkeleti torony ablakaihoz) köthető. Az egyszerű, homorlatból és pálcátagból összetett profilú kerettöredékek – melyekhez homorlatos könyöklőpárkány tartozik – az emeleti, a tagozat nélküli kőhasábok, a hozzájuk tartozó ferde homlok-síkú könyöklőpárkányokkal földszinti nyílásokhoz köthetők. A néhány előkerült ajtószárkó-töredéket egyszerű élszedés díszíti. A tagozott faragványok legközelebbi párhuzamai a szerencsi váról³⁶ és vajai kastélyból³⁷ ismertek.

36 László Csaba szíves közlése. A szerencsi kőanyag feldolgozása és közzététele még nem történt meg.

37 FELD 2000. 179–180. ábra

A második építési periódus idejének meghatározásához a kőfaragványok és az ekkor kialakult jellegzetes alaprajzi forma, az átellenes sarkokon egy-egy toronnyal rendelkező épülettípus (párhuzamai: Vaja,³⁸ Golop,³⁹ Monok⁴⁰) segíthetnek hozzá. A művészettörténeti szakirodalom ezen épülettípus kialakulását a 16. század végére teszi.

A kastély harmadik építési periódusa valóban gyökeres átalakítást eredményezett. Ekkor épült meg a keleti traktus (10. kép), melynek során a korábbi kastély teljes (legalábbis a kutatható felületeken a teljes) keleti falát, továbbá az északi, emeleti falat is szinte teljesen lebontották.⁴¹ A periódus során használt építőanyag zöme ugyan továbbra is kő volt, azonban – ellentétben az első periódussal – a kövek anyaga különböző, továbbá jelentős mennyiségű téglá is van a falazatokban. Azt, hogy a keleti fal teljes egészében újjáépült, jól bizonyítja, hogy az F.6. helyiség keleti falában nyíló jelenlegi ajtók között egy olyan, a negyedik építési periódusban befalazott ajtó került elő, melynek csak akkor van értelme, ha a keleti traktus már áll, ugyanis az ajtó egykori fatokjának fészke az F.6. helyiség felé esik. Mivel az ajtókeretek mindig azon az oldalon találhatók, ahonnan belépnek, ez azt bizonyítja, hogy innen mentek tovább kelet felé, a már meglévő keleti traktusba. Ugyanezen a falon a mai boltozatot megelőző dongaboltozat visszavésett nyomait is sikerült azonosítanunk, mely bizonyítja, hogy a mai megelőző boltozatok ekkor készültek. Az 1628. évi inventárium a földszinten már boltozott tereket említi, azonban a csehsüvegboltozat ekkor még ismeretlen volt, ezért ez a forrás csakis a korábbi boltozatra vonatkozhat! Ugyanilyen korú lehet az F.11/c. helyiség déli falán talált, levésett boltozatmaradvány is, mely mögé a helyiség nyugati falát fedő, átégett vakolat fut be, bizonyítva, hogy a helyiség eredetileg gerendafödémes volt. Ugyanebből a korból származik az F.6. helyiség északi fala is. A helyiség északkeleti sarkában kandalló állt, melynek egyik lefaragott konzolcsomója is előkerült az északi falban (11. kép). Ugyanezen kandalló másik konzoljának (vagy gerendájának) fészke a keleti falban található. A kandallómaradvány a két fal azonos korát igazolja.

Természetesen ebben a periódusban épült a kastély jelenlegi keleti fala és a keleti traktus északi fala, valamint a traktusban levő osztófalak is, az F.9. és F.10. helyiségek között húzódó osztófal kivételével. A nem kutatható részen valószínűsíthető, hogy ezek egy részét a jelenlegi boltozattal kapcsolatban álló köpenyezések borítják. Az új keleti fal és a délkeleti torony csatlakozási pontjánál árnyékszékaknát (12. kép) alakítottak ki. Az árnyékszék a földszintről és az emeletről egyaránt használható volt. Az árnyékszék emeleti nyílását meglehetősen sajátos módon, egy fél áthidaló ívvel alakították ki. A földszinti nyílás a nem kutatott F.10. helyiségbe esik, így annak formája nem ismert.

A harmadik építési periódus során kialakított egyéb nyílások formájáról kevés információval rendelkezünk. E korszakból egy földszinti és két emeleti ablak egy-egy kávatöredéke került elő. A földszinti ablak északi kávatöredékét az F.9. helyiség keleti falának belső oldalán találtuk meg, a külsőben

7. Elfalazott 1. periódusú ablakok a délkeleti torony nyugati homlokzatán (a szerző felvétele)

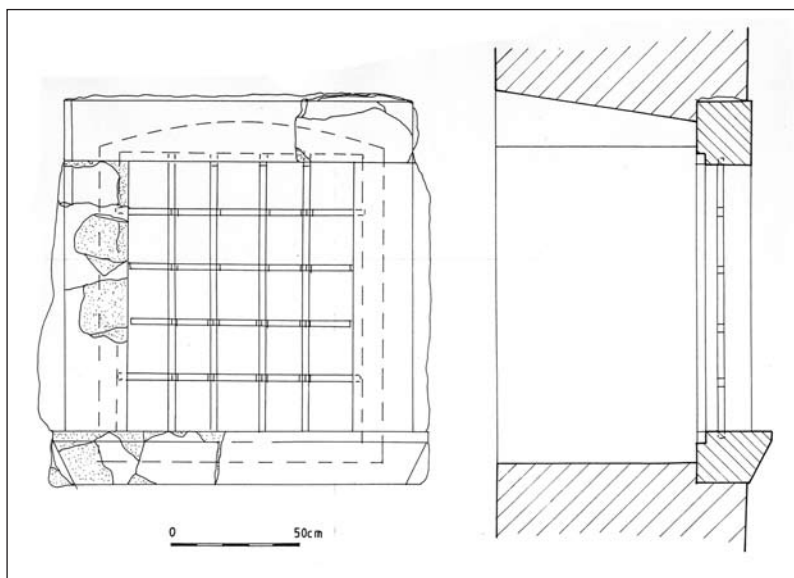
38 FELD 2000. 94–98., vö. Juan Cabello tanulmányát e kötetben!

39 FELD 2000. 37–47., NOVÁKI – SÁNDORFI – FELD 2007. 83–85.

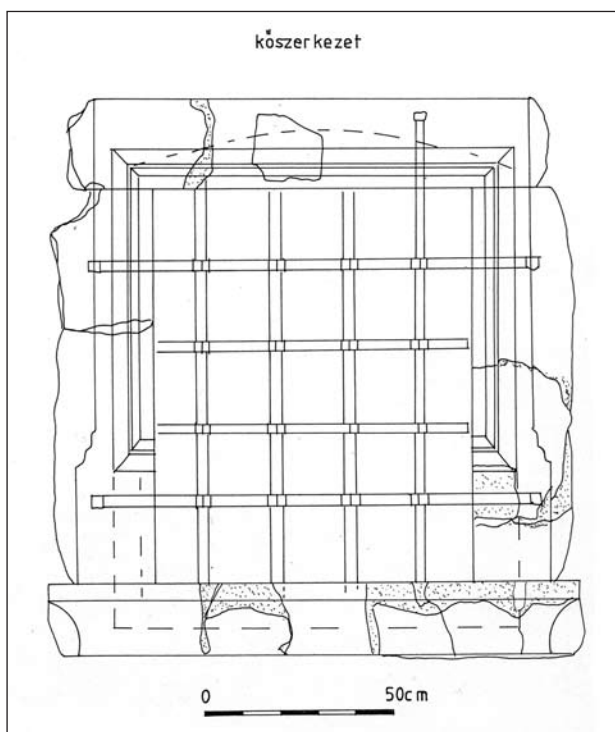
40 FELD 2000. 59–63.

41 Mint az előzőekben utaltam rá, a földszinten megfigyelhető elválás az első és harmadik periódus között az emeleten nem fogható meg

8. 2. periódusú földszinti ablak rekonstrukciója (Kovács István munkája)

9. 2. periódusú földszinti ablak rekonstrukciója (Kovács István munkája)

nyoma sem látszik. Az emeleten az E.6/a. és az E.6/b. helyiségek keleti falában került napvilágra egy-egy ablak fél kávája. Mindkét káva kívül is megmaradt. Közülük az E.6/a. helyiség ablakának külső oldalán úgy látszik, hogy téglából falazott szemöldökpárkánya volt. Az egyetlen, e korból fennmaradt ajtóról (az F.6. helyiség keleti falában) már korábban esett szó. Az inventáriumok alapján állítható, hogy a kastély bejárata ekkor már bizonyosan a nyugati oldalon nyílt. Az itt egy első periódusú ablakból kialakított nyílásból csupán a déli káva csekély részlete maradt meg az F.6. helyiség nyugati falában, a jelenlegi bejáratától délre. Itt kell szót ejtenünk két, e korszakból származó almárium csekély maradványairól is. Az egyik az E.2. helyiség nyugati falában, a másik, melynél mindkét káva elpusztult, s csak az áthidalóból maradt meg valamennyi, az E.6/b. szoba nyugati falában került napvilágra.

Az ismert 17. századi inventáriumok már bizonyosan a kétraktusos épületről szólnak. A leltárakban felsorolt földszinti terek lokalizálása ugyan némileg nehezebb, az emeleti tereké azonban jól megoldható. Ezek szerint a jelenlegi E.5. helyiség volt az emeleti pitvar, melynek egy ablaka (1628, 1651) volt. Ez nyilván nyugat felé nézett, s bizonyára a mai helyén, vagy attól északra nyílt. Ide érkezett a földszintről induló falépcső (1634, 1651). Innen nyílt az „Ebédő ház” (1651), másként „Ebédő palota” (1628, 1634), mely a jelenlegi E.2. helyiséggel azonosítható. Az „Ebédő palotának” két ablaka volt (1628, 1634), közülük az egyik a mai észki ablak elődje lehetett, míg a másik nyugat felé nézett, a ma itt található két ablak között. Említenek itt egy „falban levő po-

hárszéket” (1628, 1634) is, ez bizonyára a nyugati falban megtalált almárium-maradvánnyal azonos. Az ebédőpalotában zöld cserépkályha állt (1628, 1634), melyet 1651-ben, vagy közvetlenül előtte újra cseréltek. „Az Ebédő palotából” nyílt a második építési periódus kapcsán már említett „Úr önagysága háza” (1628, 1651), vagyis „az Úr háza” (1634), amely a mai E.1. helyiséggel azonosítható. Három ablak, egy almárium, és egy zöld cserépkályha állt benne (1628, 1634, 1651). Már korábban szó esett róla, hogy az

almárium a szoba nyugati ablakai közül a déli helyén állhatott. A cserépkályha valószínűsíthető helye a délnyugati sarok. Az „Ebédő palotából” nyílt (1651) az Asszonyház (1628, 1634: „Asszonyom őnagysága háza”) is. Ez a mai E.3/a. és E.3/b. számú helyiségek helyén volt. Három ablaka volt (1628, 1634, 1651), nyilván a jelenlegi ablakok helyén, s ebben is zöld cserépkályha állt, bizonyára a délnyugati sarokban. 1634-ben egy fa rekesztés is volt benne. Az emeleti pitvarból kelet felé (1651) nyílt a „Leányasszonyok háza” (1628, 1634, 1651), mely az E.6/a. és E.6/b. számú szobák helyére lokalizálható. A szoba az Asszonyház felől is megközelíthető volt (1651) Ennek a szobának két ablaka volt (1628, 1634), ezek kávéit találtuk meg a keleti falon. Árnyékszék nyílt innen (1628, 1634, 1651) – ez vitathatatlanul azonos a most megtalált keleti árnyékszékkel. 1628-ban és 1634-ben itt is zöld (cserép)kályhát írtak össze, 1651-ben azonban „szenes háznak” mondják, mely elnevezés inkább kandallóra utal. Bármilyen volt a szoba fűtőberendezése, az a ma már hiányzó nyugati fal mentén állhatott. A „Leányasszonyok házának” szomszédja volt – hiszen abból nyílt – az 1628-ban és 1651-ben említett másik „Szenes ház”. Ezt 1634-ben „A bástyán való felső ház” néven nevezik. Ez nem lehet más, mint a mai E.8. helyiség. Három ablakot írtak benne össze (1628, 1634, 1651), ezeket meg is találtuk. Az 1634-es és 1651-es leltár szerint innen is be lehetett jutni a keleti árnyékszékbe, nyilván a ma már nem létező eredeti északi falon volt ajtón keresztül. A szobát kandalló fűthette, mely valószínűleg az északnyugati sarokban állt. A délkeleti torony emeleti szobájának nyugati szomszédját, mely a mai E.7/a., E.7/b., E.7/c. és E.7/d. helyiségek helyén volt, 1628-ban és 1634-ben „Páterek házának” nevezték, 1651-ben viszont „Ectes bolt felett való ház” volt a neve. Két ablak nyílt benne (ezek az E.7/c. és az E.7/d. helyiségek ablakai helyén voltak), s zöld mázas cserépkályhával fűtötték (1628, 1634, 1651). 1651-ben innen mentek fel a padlásra.

A földszinti helyiségek lokalizálása már némi nehézségbe ütközik, mert az egyes terek elnevezései sokszor különböznek. Az nyilvánvaló, hogy a „Pitvar” (1628-ban és 1634-ben: „Kapu köze”) a jelenlegi F.6. helyiséggel azonos. Innen nyílt a pincelejárát (1651) (valószínűleg a mai F.7. helyiség helyén), és innen indult az emeletre vezető falépcső is. Azt az emelet leírásából tudjuk, hogy 1651-ben a mai F.11/a., F.11/b. és F.11/c. helyiségek helyén volt az „Ectesház”. Ez bizonyára azonos az 1628-ban említett „Garádics mellett való alsó bolttal”. Az 1651-es leltár szerint az „Ectesházból” nyílt a „Szenes bolt”, mely csakis az F.12. helyiséggel lehet azonos. Ez nagy valószínűséggel azonos az 1628-ban említett „Garádics

10. A kastély keleti traktusa északkeletről (Kosdi Attila felvétele)

11. 3. periódusú kandallómaradvány az F.6. helyiség északkeleti sarkában (a szerző felvétele)

12. A keleti árnyékszékakna feltárása (a szerző felvétele)

mellett való alsó boltból” nyíló „Bolttal”. 1628-ban és 1651-ben egyaránt említenek egy bizonyos „Szabóházat”. Nyilván ugyanazt a helyiségről volt szó mindkét szer. Mindkét alkalommal elárulják, hogy árnyékszék nyílt innen. Ezek alapján vagy az F.1., vagy az F.9.-F.10. helyiségről lehet szó. Az 1628-as és az 1651-es inventáriumban a földszinti terek közül ezen kívül még egy-egy helyiség kapcsán esik szó onnan nyíló árnyékszék-ről: 1628-ban az „Uram házánál”, 1651-ben az „Öreg sáfárháznál” sorolnak fel ilyet. Mivel tudjuk, hogy az „Öreg sáfárház” a „Pitvarból” nyílt, az csakis az F.9. és F.10. helyiségek helyén volt nagyobb alapterületű helyiséggel lehet azonos, tehát az 1628-ban említett „Uram háza”, valamint az 1634-es leltár által felsorolt „Uraim háza” is csak ezzel lehet azonos. Ebből következik, hogy az 1634-ben említett másik árnyékszék helyisége, a „Doktorház” a „Szabóházzal” volt azonos. Mindezek alapján állítható, hogy a Szabóház/Doktorház az F.1. helyiséggel azonosítható. Másrészt viszont ezek után bizvást azonosnak tekinthetjük az 1634-es összeírásban az „Uram háza” után felsorolt „Boltot” az 1628-ban szintén „Boltnak”, 1651-ben „Szenes boltnak” nevezett helyiséggel. Mivel a többi helyiség mindhárom inventáriumban azonos néven szerepel, az egyetlen, a sorból

kilógó, csak 1634-ben felsorolt „Ifjak háza” nem lehet más, mint az F.11/a., F.11/b. és F.11/c. helyiségek helyén volt az Ecetesház/Garádics mellett való „alsó bolt”. A fennmaradt három, azonos névvel illetett helyiség, a „Sütőház”, a „Tömlöc” és a „Sáfárház” (1651-ben „Kis sáfárház”) közül csak a „Sütőház” nyílt a „Pitvarból”, így az nem lehetett más helyen, mint a mai F.2/a.-F.2/b. szoba helyén. Azt is tudjuk, hogy a „Kis sáfárház” az „Öreg sáfárházból” nyílt. A „Kis sáfárház” helyeként ezért más nem is jöhet szóba, mint az F.4. szoba. Ezek után nem maradt más hátra, mint az, hogy a „Tömlöc” helyét az egész kastély legkisebb terébe, az F.3/a.-F.3/b. helyiségbe lokalizáljuk.

Mivel a földszinti terek többségében nem tudtunk kutatni, az inventáriumok hordozta információk nagyon fontosak. Kiderül belőlük, hogy a boltozott F.1. helyiségben két ablak és egy almárium volt – ez utóbbit 1651-ben nem említik. A két ablak közül az egyik nyilván a déli oldalon, míg a másik a jelenlegi két nyugati ablak közül az északi helyén nyílt. Az almárium – akárcsak az emeleten – a nyugati oldal déli ablakának helyén kereshető. Az ablakokból kívülről már semmi sem volt megfogható. A szobában zöld cserépkályha állt. Az F.2/a. és F.2/b. szobák helyén volt sütőháznak ekkoriban csak két ablaka volt. Az egyik alighanem a nyugati falban levő, még az épület első periódusából származó ablak volt, melynek maradványát meg is találtuk. A másik ablak valószínűleg az északi falban volt korábbi bejáratból lett kialakítva. Az F.3. helyiségbe lokalizálható tömlöc leírásai alkalmával ablakot soha nem említenek,

valószínűleg nem is volt ablaka. Ugyanez a helyzet a tőle délre eső sáfárházzal (F.4.) is, valószínűleg ennek sem volt ablaka eredetileg. Az F.6., F.7. és F.8. terek helyén volt pitvarról – a már elmondottakon kívül – a leltárak nem nyújtanak új információkat. Ablakot soha nem említenek itt, ilyenre utaló nyomot nem is találtunk (az F.7. helyiség nyugati ablaka utólagos eredetű), azt viszont elárulják, hogy a lépcsőházat eredetileg is megvilágította egy ablak. Ez bizonyára a mai ablak felső része helyén lehetett. Azt, hogy a mai F.9. és F.10. terek helyén egyetlen, kétablakos helyiség volt valaha, azt a falkutatás is igazolta. Az inventáriumokból tudjuk, hogy e helyiség gerendafödemes volt. A két ablak, melyet érdekes módon csupán 1651-ben említenek meg, a mai ablakok helyén nyílt, közülük az északi csekély maradványai – ahogy arról már esett szó – elő is kerültek. Az ecetesház (F.11/a., F.11/b., F.11/c) leltárakban említett boltozatának maradványait megtaláltuk. A 17. században leírt ablakok az F.11/c. helyiség mai ablakai helyén voltak. Mára már nyomuk sem maradt. Az F.12. helyiségbe lokalizálható „bolt” boltozata ma is áll. A leltárak nem csak a kutatás által is azonosított két ablakot, hanem a most feltárt almáriumot is megemlítik.

Mivel a kastély harmadik építési periódusából értékelhető műrészlet nem maradt fenn, az építkezés idejéről csak annyi állítható, hogy valamikor a 17. század elején (1628 előtt) zajlott le. A jelek szerint a meglévő nyílásrendszeren csak ott változtattak, ahol arra feltétlenül szükség volt. Mivel a kő nyíláskelet-töredékek csak a következő periódus falazataiból kerültek elő, az is bizonyos, hogy a már meglévő nyíláskeletkeket ekkor még a helyükön hagyták. Nagy valószínűséggel e periódusból származik az az ornamentális kifestés, melyet az E.8. helyiség déli ablakfülkéjének záradékában találtunk (13. kép).

A kutatás során tett megfigyeléseink szerint a negyedik építési periódust a kastély nagy „romlása” előzte meg. A pusztulás oka és időpontja pontosan nem ismert – nyilván nem független a 17. század rebellis mozgalmaitól – annyi azonban bizonyos, hogy az épület 1689-ben pusztán állt, s valószínűleg hosszú ideig romos is maradt. Újjáépítésére már az új birtokosok, a Meskó család tulajdonlása idején került sor. Szinte bizonyos, hogy a kastély hosszú ideig tető nélkül volt, bizonyára ez okozhatta az emeleti falak és a boltozatok nagymérvű pusztulását. A helyreállítás során az addigra kialakult alaprajzi elrendezést alig változtatták meg. A földszinten felhasználták a még álló falakat-falmaradványokat, vagy az eredeti falak nyomvonalán építették újjá azokat. Minden előzmény nélkül csupán egyetlen új osztofal született: ekkor építették fel a mai F.9. és F.10. helyiségek közötti falat. Nyilván az emeletre vezető eredeti falépcső helyére került az új, immár téglából falazott lépcsőház is. Teljesen új építmény volt viszont a nyugati fal derekához kapcsolódó, ma is álló torony, bár annak eredeti alaprajza némileg eltért a maitól. A földszinti terek 90 %-a fölé csehsüvegboltozatok kerültek – emiatt a földszinti falak egy részét beköpenyezték – az emeleten pedig minden osztofal újjáépült, azonban ezeket is az eredeti falak nyomvonalain húzták fel. A két árnyékszék közül a keletit felszámolták, az északit azonban ekkor még megtartották. Ez alkalommal gyökeresen megváltoztatták a nyílásrendszert is. Kiemelték a még meglévő kőkereteket, s azokat falazóanyagként használták fel újra. Kőfaragvány-töredék ugyanis kizárólag e periódus falazataiból került elő. Mindemellett a jellemző építőanyag ekkor már a téglá. Zömében bélyeg nélküli téglákat használtak ekkor, azonban néhány téglán kereszt alakú jegy fedezhető fel. Az almáriumokat és a korábbi ablakok kisebb részét (a délkeleti torony nyugati ablakait) befalazták, nagyobb részük helyén új ablakokat nyitottak. A nyugati homlokzatnak az északnyugati torony és a bejárati torony közé eső szakaszán a korábban volt egy-egy emeleti és földszinti ablak helyett kettőt-kettőt alakítottak ki. A keleti homlokzaton az újonnan létrehozott E.9. és E.10. helyiség miatt a korábban e te-

13. 17. századi díszítőfestés az E.8. helyiség nyugati ablakában
(a szerző felvétele)

rületet megvilágító, eredeti ablakok tengelyétől kissé elhúzva alakítottak ki új nyílásokat, s a szimmetria kedvéért ezekhez igazították a felettük levő új emeleti ablakokat is. Teljesen új ablakot nyitottak az F.3./b. helyiség és (valószínűleg) az F.4. helyiség keleti falában. A többi ablakot az eredeti nyílástengelyekben alakították ki. Részben az új funkciók megváltozása (pl. az egykori tömlőc és sáfárház aligha tartotta meg eredeti szerepét), részben pedig az új boltozatok boltszakaszainak elhelyezkedése miatt az új ajtók zöme nem az eredeti nyílások helyére került. Az egymással eredetileg csak kivételesen közvetlen összeköttetésben álló földszinti terek között új ajtókat nyitottak. Valószínű, hogy az egyes terek többségének alapfunkciója sem változott meg döntően: az emeleten kaptak helyet a lakoszobák és (éppen az egykori ebédlőpalota helyén) a díszterem (keleti falában széles, félköríves záradéku, ismeretlen célból kialakított fülkével), míg a földszinti tereket továbbra is jobbára gazdasági célokra használták. Annyi változás bizonyosan történt, hogy a jelek szerint ekkor a földszint északi felébe is lakoszobák kerültek, de mivel éppen ez a terület nem volt kutatható, e feltevés egyelőre nem is bizonyítható. Az épületen belülre került a konyha – nagy valószínűséggel éppen a mai konyha helyére, az F.10. helyiségbe. Ez korábban a kastélyon kívül, különálló épületben kapott helyet.

Annak dacára, hogy ez az építkezés jelentősen megváltoztatta az épület homlokzatainak képét, a kastély ekkor kialakult arculatából alig ismerünk valamit, hiszen a következő átalakítás ezt is szinte nyomtalanul elsöpörte. Így nem tudjuk, hogy pontosan milyenek voltak a negyedik periódusú ablakok. Egyetlen ponton, az északnyugati torony déli homlokzatának földszinti szakaszán sikerült megfogni e periódus ablakának egyik káváját és záradékanak rövid, megmaradt szakaszát. A negyedik építési periódus nagy valószínűséggel a 18. század első felére, mindenképpen 1713 utánra, már a Meskó család birtolásának idejére helyezhető.

A kastély utolsó, gyökeres átalakítása már a falut és a kastélyt a 19. század eleje, az 1815 előtt történt vétel óta birtokló Vay család nevéhez fűződik. Ők kezdetben nem nyúltak az épülethez, az átépítés a birtokszerező Vay Ábrahám unokájának, Vay Tihamérnek (1847–1910) nevéhez fűződik, aki házasságkötése (1869) után, 1870-ben romantikus stílusban formáltatta az épületet. Az átalakítást véggeztető személy nevének kezdőbetűi (GVT) megtalálhatók az ebben a periódusban használt téglákon is. Az alaprajzi elrendezés annyiban változott, hogy a nyugati traktus déli helyiségét mind a földszinten, mind pedig az emeleten kisebb terekre bontották. Ezekben nyilván fürdőszobát és WC-t alakítottak ki. Ugyanekkor végleg felszámolták az addig még működő északi árnyékszékét is. Az új osztófalak behúzása miatt szükség lett a nyugati homlokzat északi szakaszán egy-egy újabb ablak megnyitására. Ekkor keletkezett a főépület keleti homlokzatán és az északnyugati torony északi homlokzatán egy-egy erkély. A szimmetria kedvéért – ahol arra szükség volt – vakablakokat alakítottak ki. E periódusban jött létre a homlokzatok egységes, jellegzetes romantikus architektúrája, az érkezési oldalról tekintve hátsónak számító keleti és északi homlokzatokon egyszerűbb részletekkel. A belső terekben ekkor viszonylag kevés módosítás történt. E periódusból származik a nyílászáró asztalosszerkezetek többsége, de nyílást csak ritkán helyeztek át.

A hatodik építési periódus már a 20. század második felében zajlott le. Szerencsére kisebb jelentőségű volt, korábbi részleteket nem sértett. Új osztófalakat csak az igazgatói lakásban húztak. A legutóbbi időkben egy-egy fa osztófal került az emelet keleti részének nagy szobáiba is, két-két, különálló egységre bontva azokat.

A falkutatás mellett minimális régészeti megfigyelésre nyílt lehetőségünk. Teljes egészében feltártuk az északi árnyékszékaknát. Az akna betöltésének 4/5 részét szinte lelet nélküli 19. század végi, habarcsos, köves, téglás építési törmelék tette ki. Az alsó, mintegy 50 cm vastag személtretegből csupán 18. század végi–19. század eleji leletanyag (üveg, porcelán, kályhacsempe) került elő. Kísérletet tettünk a keleti árnyékszékakna kitisztására is, azonban ezt az aknába beleépített 19. század végi sarokpillér statikai állapota lehetetlenné tette. Egyetlen, 1 m széles, kelet-nyugati irányú kutatóárok feltárására volt lehetőségünk. Ezt – tekintettel a tanulóakra – a lehető legvédettebb helyen, az északnyugati saroktorony és a bejárati torony közötti területen a nyugati homlokzatra merőlegesen jelöltük ki. Az árokban a felső 60 cm-nyi részt villámhárító és 19. század végi kerámia szennyvízvezeték beásásával bolygatott, kevert, törmelékes réteg tette ki. –90 cm mélységben vékony építési réteg mutatkozott, mely alatt vékony, szürke, faszenes, –100 cm alatt pedig egységes, lelet nélküli földréteg húzódott. Külön kiemelésre méltó lelet csak egy volt: egy zöld mázas, 17. századi, sárkányos kályhacsempe két összeillő töredéke, amely azonban a szennyvízvezeték elhelyezésekor megbolygatott rétegből került elő.

IRODALOM

- CSOMA 1897. CSOMA JÓZSEF: Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa, 1897. (reprint: Miskolc, 1992.)
- ENGEL 1989. ENGEL PÁL: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Új Történelmi Tár. Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes. Budapest, 1989.
- FELD 2000. FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. Sárospatak, 2000.
- FORGÁCH 1977. FORGÁCH FERENC: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. In: Humanista történetírók. Vál. Kulcsár Péter. Budapest, 1977. 567-1039., 897.
- GYÖRFFY 1987. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987.
- H. TAKÁCS 1970. H. TAKÁCS MARIANNA: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI-XVII. század). Budapest, 1970.
- LÁSZLÓ 2002. LÁSZLÓ CSABA: A szerencsi vár és inventáriumai. In: Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István - Haris Andrea. Művészettörténet - Műemlékvédelem. XI. Budapest, 2002. 317-363.
- MOL DL Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
- NOVÁKI - SÁRKÖZY - FELD 2007. NOVÁKI GYULA - SÁRKÖZY SEBESTYÉN - FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. I. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 5. Budapest-Miskolc, 2007.
- SIMON 2007. SIMON ZOLTÁN: A felsővadászi Rákóczi-kastély. *Várak, kastélyok, templomok*, 3. (2007/4) 12-14.
- U et C. Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 156 Urbaria et Conscriptioes
- ZsO Zsigmond kori Oklevéltár. II/1. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1956-1958.

A vajai reneszánsz kastély

A történeti Szabolcs és Szatmár megye határán fekvő falu központjában – a középkori eredetű templom mellett – áll a 30 × 10 m alapterületű, alapincézett, kétemeletes, átellenes sarkain egy-egy toronnyal bővített kastély. A főépületet kontyolt nyeregtető, míg a tornyokat sátortető fedi. A téglalap alaprajzú főépület harántfalakkal osztott tereiben, valamint a tornyok alsó két szintjén fiókos, illetve élkereszt-dongaboltozatokat találunk.

Az 1948-tól egészen 1960-ig az épületben iskola, napközi, futballöltöző és orvosi rendelő működött. Az épülettől idegen funkciók befogadása és azok kiszolgálásának érdekében számos beavatkozás történt (új ajtónyílások és válaszfalak kialakítása, konyha és vizesblokkok elhelyezése stb.), melynek következtében tereinek eredeti elrendezése megváltozott. E beavatkozásoktól eltekintve, az épület nyílásrendszerét, homlokzatainak vakolatarchitektúráját, valamint belső tereinek kifestését döntően a 19. század végének romantikus, gótizáló stílusú átalakítása határozta meg. A csúcsíves ablakok, a zömök pártázatokkal lezárt tornyok, a vakolatból formált hangsúlyos, ám keskeny öv- és főpárkány, valamint a merev sarokarmírozás valóban egy minden ízében romantikus kastély képét idézték, melyet a keleti homlokzat első emeleti szintjén, kőkeretekből összeállított – felhúzható híddal felszerelt – bejárati ajtó és a homlokzat előtt álló, amúgy 1960-ban elbontott rámpás feljártat még inkább kihangsúlyozott.

Az évtizedek során elhanyagolt kastélyt 1960–1962 között az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) újíttatta fel. 1960 őszén Ágostházy László, Krámer Márta és Pámer Nóra korlátozott jellegű kutatást végeztek. Eredményeiről csupán két – kevés informatív dokumentációt tartalmazó – rövid közlemény keretében számoltak be.¹ Az épület kutatásáról és az azt követő felújítási munkálatokról azonban lényegesen többet tudhatunk meg a kutatási és az építészeti dokumentációból.² Ezekből világosan kiderül, hogy a kutatás – amint azt maguk a kutatók is hangsúlyozták – korántsem merített ki minden lehetőséget. Az igencsak szűkre szabott határidő miatt elsősorban a helyreállításhoz feltétlenül szükséges részleteket kívánták tisztázni, ám az épület egészére kiterjedő vizsgálatra már nem maradt idejük. Végül is joggal állapíthatták meg a kutatók: „...így feltétlenül szükséges, a még ma kellőképpen nem tisztázott, vitatható kérdések eldöntésére a kutatások folytatása.”³ Az persze más lapra tartozik, hogy e kutatás folytatására majd 36 évet kellett várni.

A kutatás

Feld István Északkelet-Magyarország 16. századi kastélyainak épületrégészeti kutatási eredményeit összefoglaló művében a vajai kastélyt elsősorban az 1960. évi kutatás alapján ismerteti. Szövegének alapos kritikai hangvétele – több szempontból is – nem minden tanúság nélküli.⁴ Mindazonáltal megkerülhetetlen, hogy jelen tanulmányban röviden felidézzük az 1960. évi kutatás építéstörténeti szempontból még oly szerénynek mondható eredményeit, hiszen az épület felújítását döntően ezek felhasználásával tervezték meg. Ebben a vonatkozásban különösen fontosnak bizonyult a külső homlokzatok és az ablaknyílások környékének kutatása, melynek eredményeit különösen kiemelkedőként értékelték a kutatók.⁵ Valamennyi emeleti, csúcsíves záródású ablaknál előkerültek a korábbi reneszánsz nyílások. Ezek méretben nagyjából egyeztek a csúcsíves ablakokkal, de szegmentíves záródású fülkékük volt és a homlokzaton reneszánsz tagolású kőkeretek fogták körül az ablaknyílásokat. Feltártunk még

1 ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1962., ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1964.

2 A kastélyt 1959-ben mérték fel, a felmérés: KÖH Tervtár, lelt. sz.: 25891. Kutatási dokumentáció: KÖH Tervtár, lelt. sz.: 25892. A kiviteli terveket Ágostházy László már 1960-ban elkészítette. Vaja, Vay-kastély. É.M. Városépítési Tervező Vállalat. Budapest. Törzsszám: 28/M-14-5/1-60. (A tervdokumentáció a 2000. évi kutatás során az 1. emelet déli helyiségének befalazott árnyékszékéből került elő.)

3 ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1962. 3. 146., l. még: SZSZmm 1986–1987. II. 412–415.

4 FELD 2000. 94–98.

5 A homlokzati kutatásának részletes ismertetését l.: FELD 2000. 95–96. (Az 1997. és 2000. évi kutatás során az épület homlokzatain megtaláltuk Ágostházyék keskeny kutatósávjait.)

1. A kastély délnyugat felől
1955-ben
(KÖH Fotótár, lelt. sz.: 42627.)

2. A kastély nyugati
homlokzata a kutatás után
1961-ben
(KÖH Fotótár, lelt. sz.: 52344.)

3. A helyreállított kastély
nyugati homlokzata 1961-ben
(KÖH Fotótár, lelt. sz.: 72485.)

néhány elfalazott, korábbi homlokzat rendszerhez tartozó ablakot is.” – állapították meg a kutatók.⁶ A felújítás utáni homlokzati nyílásrendszer ismeretében nem kétséges, hogy az 1960–1962. évi helyreállítás a 19. század második felének romantikus nyílásai helyett az elbontott reneszánsz ablakok visszaállítását vagy legalábbis azok jelzésszerű megjelenítését tűzte ki célul. Ennek alapját alapvetően az épület északi falának második emeletén kibontott, „in situ” fennmaradt, osztó nélküli, reneszánsz profilos tagozatú kőkeretes ablak képezte. Ezt a törekvést messzemenően igazolták még az elbontott csúcsíves ablakok mögött – úgyszintén „in situ” állapotban – megmaradt, a reneszánsz kőkeretek elhelyezését biztosító fészkek, melyek az ablakok pontos méreteit is meghatározták. Nem vitás, hogy az ablakkönyöklőkbe befalazott eredeti faragványok előkerülése csak tovább erősítette ezt a műemlékvédelmi felfogást, s így a „rekonstrukció” során a nyílások egy részében a kutatás során megtalált – kijavított és kiegészített – kőkereteket helyezték el. Azon ablaknyílások kávéinak külső részét, amelyekhez nem került elő kőkeret és csupán az elfalazott fészkek álltak rendelkezésre, lapjára állított keskeny mészkölapokkal burkolták be. Itt az egykori könyöklő- és szemöldökkpárkány, valamint a szárkövek szélességét vakolatba karcolt vonallal jelölték meg. Mindez alól kivételt jelentett a nyugati homlokzat első emeletének délnyugati – kőkeretéből összeállított – kettős csúcsíves ablaknyílása, amelyet a nyílások közül egyedüliként változatlan formában tartottak meg. Úgy tűnik, hogy a földszinti ablakokat, a tornyok ablaknyílásait, a nyugati homlokzat főbejáratát és a keleti homlokzat első emeletének kőkeretes bejáratát, valamint a déli torony ajtaját nem vizsgálták – azok szintén változatlan formában éltek túl az épület felújítását. A jelentős felületen megmaradt, ekkor reneszánszként meghatározott, fehér-szürke vakolatot megtartották, a hiányzó részeken sárgásfehérre színezték, kevés cementadalékot tartalmazó kiegészítő vakolat készült, megtartva a főépület és a déli torony vakolatból formázott armírozását. Mivel eredeti fő- és övpárkányra utaló nyom nem került elő, az épület 19. század második feléből származó párkányait újították fel. Az északi torony sarkain ekkor felfedezett eredeti geometrikus rendszerű sgrafittódíszes armírozás rekonstrukciója teljes egészében új vakolatból készült. A helyreállítás során a tornyokat lezáró – a pártázatok által rejtett – sáttortetőket is kicserélték. Az északi tornyot vasbeton lapostetővel fedték le, pártázatát felújították. Ugyanakkor a déli torony pártázatát elbontották, az új sáttortetőt már a főpárkány felett felfalazott főfalakra támasztották rá.

A belső terek kutatásáról jóval kevesebbet tudunk. A kutatási dokumentáció alapján joggal feltételezzük, hogy a földszint helyiségeit nem is vizsgálták. A lépcsőházban azonban volt kutatás, és talán az emeleti szinteken is, habár ez utóbbiról nem maradt ránk semmiféle feljegyzés.⁷

A belsőben Ágostházi László – a kastély helyiségeit felszabdalo, részben 1945 után épített osztófalak eltávolításával, valamint néhány, szintén másodlagos ajtó- és ablaknyílás befalazásával – tulajdonképpen az eredeti tételrendezést állította helyre. Ugyanakkor lényeges, de végeredményben hibás döntésként értékeljük a második emeleti nagyterem – eredetileg csúcsíves záródású ablakaihoz igazodó – romantikus kváderes kifestésének megszüntetését. Ugyancsak ekkor semmisült meg az északi fal elfalazott reneszánsz ablaka helyén kialakított fülke hátlapján lévő, ugyanebben a korszakban festett Vay-címer is.⁸

A helyreállított épületben 1962-től múzeum működött. Fehérre meszelt földszinti helyiségeiben az intézmény irodáit és a könyvtárat helyezték el. Az épület első és második emeletén (a szintén fehérre meszelt helyiségekben) az állandó, valamint az időszakos kiállítások kaptak helyet.

Az 1990-es évek elejére az épület rendkívül elhanyagolt állapotba került. Szükségessé vált teljes körű felújítását újabb régészeti kutatás előzte meg. Az 1996-ban megkezdett kutatómunka 2001-ben fejeződött be, amikor is elmondhattuk, hogy az újabb, immáron teljességre törekvő kutatás nemcsak kiegészítette és árnyalhatta a korábbi megállapításokat, hanem eredményei számos, lényegesnek mondható ponton változtatták meg az épület eddig ismert építéstörténetét.⁹

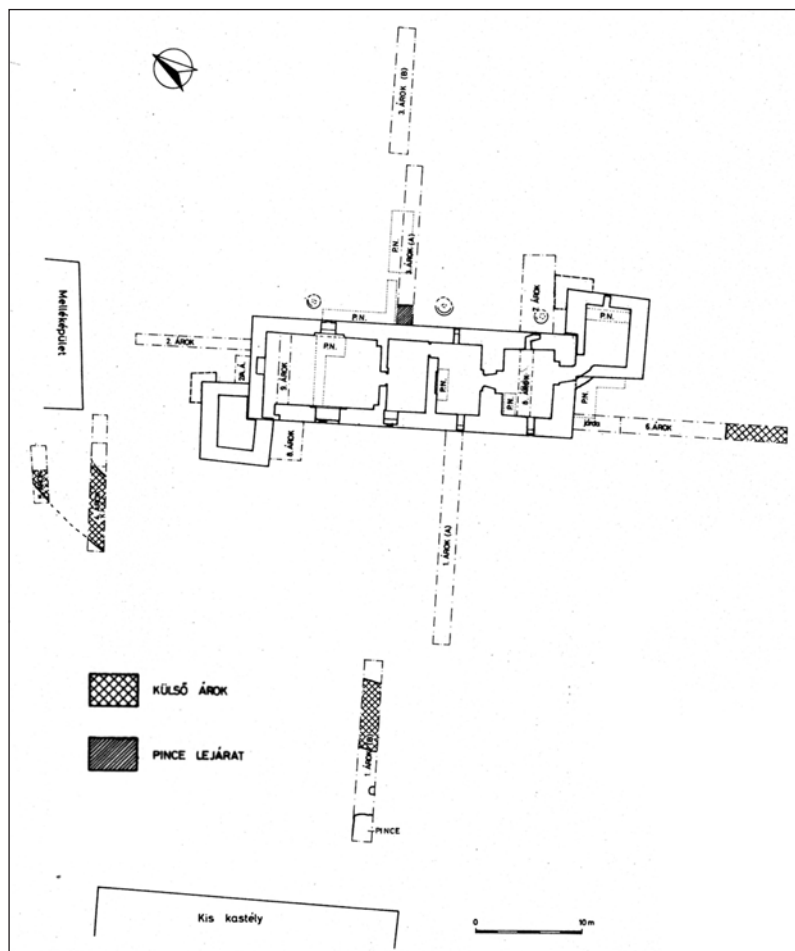
Jelen munkánknak már csak a terjedelmi korlátok miatt sem lehet feladata a több éves kutatás részletes ismertetése. Az alábbiakban csupán megpróbáljuk összefoglalni mindazon eredményeket, ame-

6 ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1964. 4.

7 KÖH Tervtár, lelt. sz.: 25892. A fényképek tanúsága szerint bizonyos, hogy a lépcsőházban az összes vakolatot eltávolították.

8 A reneszánsz ablakok visszaállításánál csak a váll fölötti csúcsíves részt határoló díszítésnek kellett volna feltétlenül megsemmisülnie. Ekkor azonban a teljes falfelületről eltávolították a szürkés-kék alakra festett kváderes díszítést.

9 Az építészeti helyreállítást megelőző épületkutatást 1996-ban és 1997-ben Feld Istvánnal kezdtük meg, majd azt néhány évnél szünet után csak 2000-ben sikerült folytatni és befejezni: CABELLO – FELD 1996–1997., CABELLO 2000a., CABELLO 2000b., JUAN CABELLO: Vaja, Vay-kastély. Építéstörténeti vázlat. 2000. KÖH Tervtár. 2004–2005-ben már csak kivitelezés közbeni megfigyeléseket végezhettem.

4. A kastély ásatási alaprajza (PN = 1961. évi ásítás kutatóárkai)
(Szökrön Péter rajza)

tésének legfelső rétegéből még későbbi – inkább a 18–19. századra keltezhető – kerámiaanyag is előkerült, ami bizonyára az árok feltöltésének elhúzódására utal.¹³ A szárazárok és az épület közötti, keleten és nyugaton 20–28 m, északon és délen csupán 7–10 m széles területet szürke földdel, illetve sárga és barna agyaggal, valamint téglatörmelékkel kevert vékony, kétségtelenül planírozásként értelmezhető rétegekkel töltötték fel. A sárga és fekete agyagos, valamint sárga homokos altalajba mélyített falak alapozási kiugrása – az egykori terepszinthez igazodva – 30–100 cm közötti mélységben húzódik. Alapozásuk alja esetenként a 300 cm-es mélységet is eléri. Kutatásunk eredményeként megállapíthattuk, hogy a mai kastélynál korábbi építményre utaló és régészeti értékkel rendelkező jelenség nem volt megfigyelhető az általunk vizsgált területen.¹⁴

lyek meghatározták az épület különböző építési periódusairól kialakult álláspontunkat, valamint döntően befolyásolták a megvalósult újabb helyreállítás mikéntjét.

Munkánkat 1996-ban a pince 1960. évi ásításának hitelesítésével kezdtük meg. A pincében kitűzött kutatóárkokban tett megfigyeléseink lényegében csak kiegészítettek és pontosították a korábbi kutatás megállapításait.¹⁰ Az épület falainak külső oldalához kapcsolódó kutatóárkokkal a téglalap alaprajzú főépület falainak törtköves és a toronyfalak téglalapozásait, valamint a kapcsolódó különböző feltöltési rétegeket és járószin-eket vizsgáltuk. Ugyancsak ekkor tártuk fel az épület keleti homlokzata előtt húzódó – az első emeleten lévő bejáráshoz kapcsolódó, és 1960-ban elbontott – építmény alapozását is.¹¹ Az ásítás fontos eredményének bizonyult a kastélyt övező széles szárazárok egyes szakaszainak feltárása.¹² A kutatóárkokból és a szárazárok betöltéséből előkerült régészeti leletanyag döntő többsége a 16. század második fele, esetenként a 17. század terékeiként volt meghatározható. Megjegyezzük, hogy a szárazárok igencsak vegyes összetételű betöl-

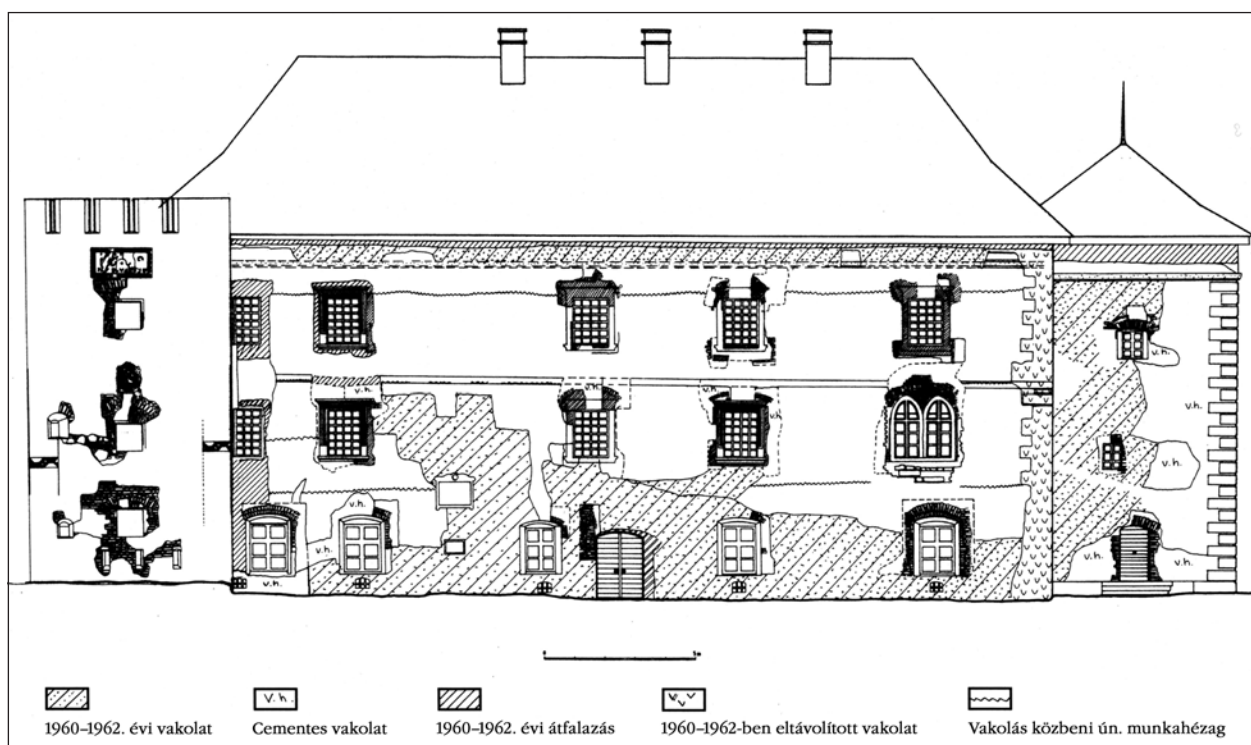
10 A 9. számú kutatóárok a pince északi helyiségében, a 10. számú kutatóárkot pedig a déli oldalon, a lépcsőház utáni első helyiségben jelöltük ki. A 9. számú kutatóárkokban mi is rábukkantunk a hosszanti falak mentén párhuzamosan lefektetett gerendapárokra.

11 Az alapozást a 3/a. és a 3/b. árkokkal tártuk fel.

12 A szárazárok részleteit az 1/b., és a 4–6. kutatóárkokkal tártuk fel. A 2. és a 2/a. kutatóárkokat az épület északi falára, a 7. kutatóárkot az épület délnyugati sarkára merőlegesen, a 8. kutatóárkot az északi torony délnyugati sarkánál tűztük ki.

13 Minderre részletesen l.: CABELLO – FELD 1996–1997. 4–9, valamint uo. az ásítási naplót. Az épület nyugati oldalánál húzódó szárazárok külső partjától úgy 250–300 cm-re nyugatra egy körtealakú gabonataroló vermet tártunk fel. Közvetlen közelében vélhetően egy gazdasági épület pincéjének részletét bontottuk ki: CABELLO – FELD 1996–1997. 29–32. A 600–650 cm széles szárazárok az épülettől 20–25 m-re húzódik. Mélysége 120–150 cm között váltakozik.

14 CABELLO – FELD 1996–1997. 4–9. és 21–28.

5. A főépület nyugati homlokzata kutatásának felmérési rajza (Arnóti Zsuzsanna és Pisch Ildikó rajza)

1996-ban a téglalap alaprajzú épület földszinti ablaknyílásait és azok környékét, míg 1997-ben az északi tornyot kutattuk.¹⁵ Végezetül, 2000-ben nemcsak a külső homlokzatok kutatását folytathattuk, hanem a déli torony, valamint a belső terek vizsgálatát is elvégezhettük.¹⁶

A téglalap alaprajzú háromszintes, alápincézett épület kutatása során kiderült, hogy a külső homlokzatokon sokkal több eredeti, fehér-sárgásfehérre meszelt, szürkésfehér színű, mésszel telített, szemcsés összetételű vakolat maradt ránk, mint abból az 1960–1962. évi helyreállítás bemutatott. Az új vakolat eltávolítása után feltárult a homlokzatok festett sarokarmírozása és övpárkánya is. A vakolaton bekarcolással kijelölt armírozást és övpárkányt vörös színű keskeny sávval erősítették meg. Az épület főpárkányának hosszú függőlemezben végződő szima-tagos – ugyancsak sávfestéssel kísért – alsó szakasza is ránk maradt.¹⁷ A nyugati homlokzat földszinti, állított téglalap alakú ablakai jelenlegi formájukban utólagos átalakítás eredményének bizonyultak. Az eredeti nyílások szélessége (apróbb visszafaragásoktól eltekintve) ugyan megegyezett a maiakkal, viszont könyöklőjük jóval magasabban záródott, azaz eredetileg fektetett téglalap alakúak voltak.¹⁸ Az épület rövidebb déli és északi homlokzati falának földszinti részén egy-egy, eredetileg szintén fektetett téglalap alakú ablakot bontottunk ki, melyek mérete megegyezett a fentiekkel.¹⁹ Az épület első és második emelet ablaknyílásainak mészkőlapokkal borított kávéi kivétel nélkül megőrizték az egykori kőkeretek fészkeit. A szegmensíves áthidalók válláiban kialakított – kőkeret elhelyezését biztosító – fészkek a szemöldökpárkány magasságát adták meg, míg a könyöklő helyét a homlokzati falzatban megmaradt és kibontott fészkek jelölték ki. Az így kiserkeszthető ablaknyílások nemcsak méretben egyeztek meg egymással, hanem a bennük elhelye-

15 A falkutatásra l.: CABELLO – FELD 1996–1997. 9–19.

16 CABELLO 2000a., CABELLO 2000b.

17 A fehérre meszelt, a fal síkjából 0,5 cm-re kiemelkedő armírozás elemei 65 cm hosszúak és 38–40 cm szélesek. A vörös keret 2 cm széles. A szintén vörös sávval kísért övpárkány 25 cm széles.

18 A jelenlegi ablakokat két szegmensíves áthidaló zárja, melyek közül csak a felső épült kötésben a fallal. A kávékon tapasztalt lefaragások alapján meghatározhattuk az eredeti nyílás könyöklőjének magasságát. Ennek alapján a fallal egykorú ablakok könyöklői a felszíntől mért 190 cm-es magasságban húzódtak. Az ablak magassága 175 cm, szélessége pedig 100 cm volt. Az épület tégláinak mérete: 27,5–29 × 12,5–13 × 6,5–7 cm. A kötőhabarcs sárga, sárgásbarna, mésszűs összetételű. Az utólagos áthidaló tégláinak mérete ? × 14 × 6–6,5 cm

19 Az északi ablaknyílást egy későbbi időpontban ajtóvá alakították át.

6. A főépület északi torony takarásában húzódó főpárkányának alsó szakasza (Juan Cabello felvétele)

7. A főépület egy földszinti és emeleti ablaknyílása kutatás után (Juan Cabello felvétele)

zett kőkeretek profilja is azonos volt.²⁰ A déli homlokzat első emeleti ablaknyílása a fentieknél azonban szélesebb volt.²¹

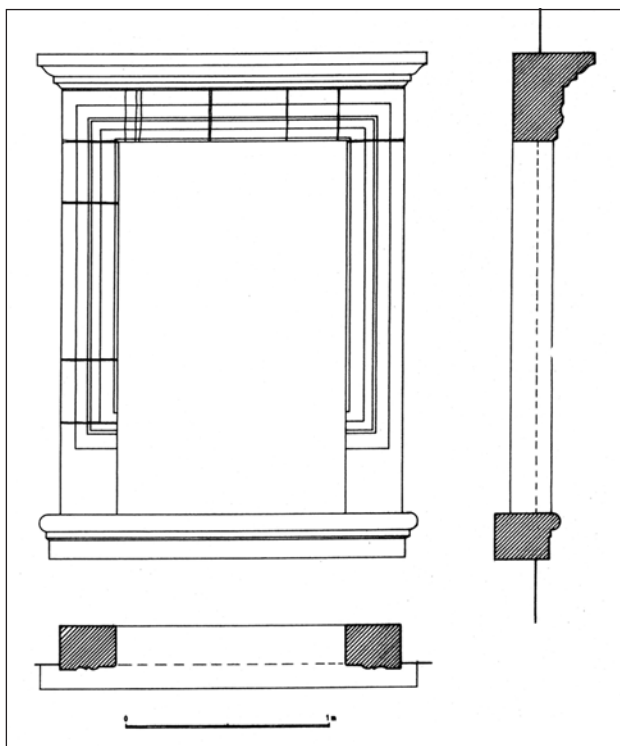
A nyugati homlokzat első emeletének déli nyílása egy kettős csúcsívben végződő kőkeretes ablak volt, amelyet, mint említettük, az 1960–1962. évi helyreállítás során változatlan formában tartottak meg. A kőkeretek kiemelésakor derült ki, hogy a külső szárkövek reneszánsz profilú nyíláskeretek voltak, amelyeket beforgatva helyeztek el. A váll fölötti csúcsívet formáló faragványokat azonban át is faragták, közülük két darab ablak, míg a másik kettő ajtó elemeinek bizonyult. A könyöklőfalból emellett további faragványokat bontottunk ki. Megállapíthattuk, hogy a csúcsíves ablak helyén eredetileg egy reneszánsz profilos, osztó nélküli kőkeretes ablak volt, s nagyrészt annak köveiből rakták össze a 19. századi csúcsíves ablakot. A másodlagosan felhasznált faragványokat tulajdonképp az eredeti nyílásban helyezték el, csupán a kőkeretek fészket faragták meg. Egykori könyöklőjének magasságát a kávak kiforduló vakolatrétege jelölte ki. A fészkek alapján az eredeti kőkeretes ablak ugyanolyan méretűnek bizonyult, mint a déli oldal első emeletén lévő – ugyanazon helyiséghez tartozó – a többinél szélesebb ablaknyílás.²²

20 Az ablakok 183–186 cm magasak és 112 cm szélesek voltak. A szárkő és a szemöldökkő profilja: lemez, horony, negyedhenger, élszedéssel lezárt lemez. Méretük: 25–26 × 16–17 cm. A szemöldökkőprofilja: szima, élszedéssel lezárt horony. A könyöklő egyszerű lekerekített.

21 Az ablak szélessége 150 cm, magassága pedig 183 cm.

22 A könyöklőfalból kiemelt faragványok közül három egyazon szemöldökhöz tartozó töredék, a másik három elem szárkő, szemöldökkőpárkány, illetve könyöklő darabja. A kőkeret fészkeinek mérete 25–20 cm. A fészkek külső szélessége 195 cm. A nyílás belső szélessége 155–160 cm lehetett.

8. A főépület emeleti ablaknyílásainak kőkerete
(Arnóti Zsuzsanna rajza)

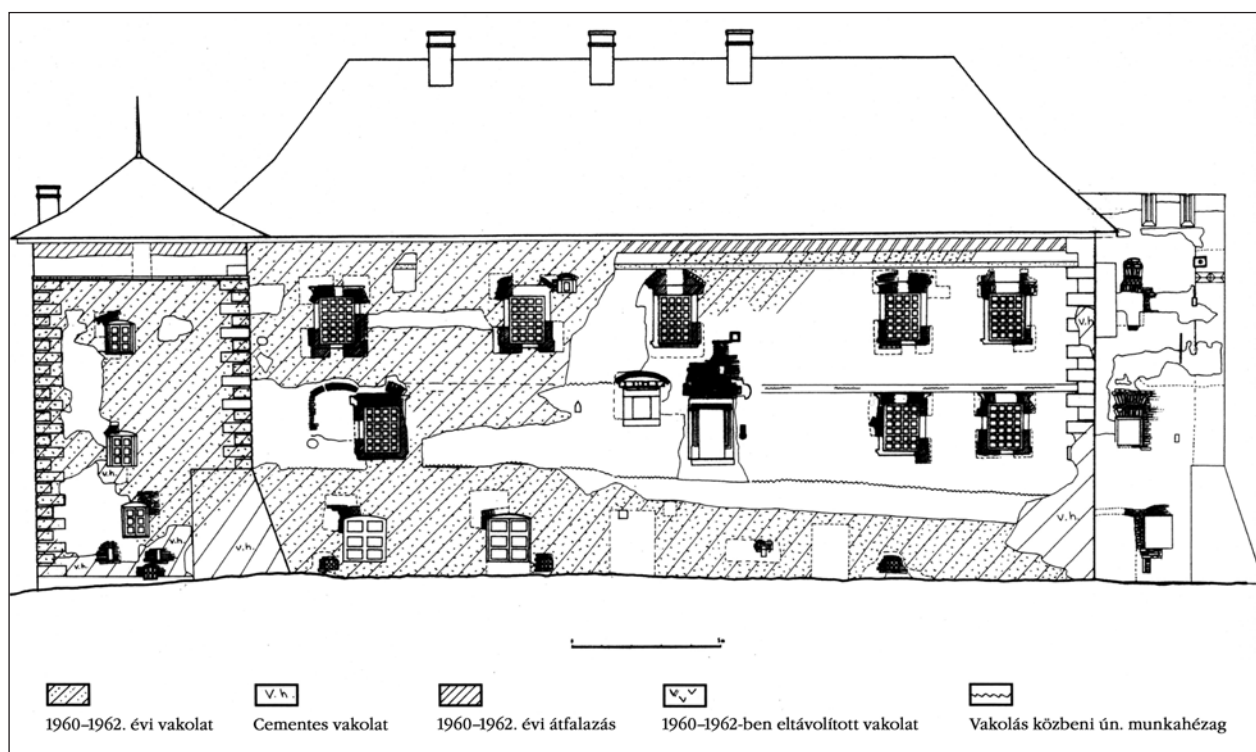
9. A főépület nyugati homlokzati falának első emeleti, déli ablaknyílása a kutatás után (Juan Cabello felvétele)

A keleti homlokzat földszinti részén húzódó – a kutatás pillanatában működő, illetve 1960–1961-ben befalazott – ablak- és ajtónyílásokról kiderült, hogy azok utólagos kialakításúak, ez alól csak a pince három, valamint a két árnyékszék egy-egy keskeny nyílása jelent kivételt. A homlokzaton az első és második emeleti helyiségek ablakain kívül további – kisméretű, csúcsíves és szegmensíves záródású, kulcslyuk, valamint kör alakú – nyílások is találhatóak, amelyek az árnyékszékek megvilágítását szolgálták. Megjegyezzük, hogy a kör alakú nyílások másodlagos kialakításúak, azonban jó okunk van feltételezni, hogy helyükön eredetileg csúcsíves ablakok lehettek. Az első emeleti szinten látható kőkeretes és szemöldökpárkányos, közel négyzet alakú ablak a lépcsőházba nyílik.²³

Kutatási szempontból nehéz feladatot jelentett az első emeleten lévő ajtónyílás körül tapasztalható zűrzavar tisztázása. Nem vitás, hogy a helyzet megoldását nagyban hátráltatta az a szakirodalomban elterjedt vélemény, miszerint az ajtónyílásban az épület eredeti bejáratát kell tisztelnünk. Azonban kutatása – legnagyobb meglepetésünkre – pontosan ennek ellenkezőjét bizonyította. Kiderült, hogy a nyílás kőkeretét eltérő profilozású – ajtó, illetve ablakhoz tartozó – elemekből utólagosan állították össze. A bejárat közvetlen környékének falazata nemcsak kötőanyagában, hanem szabálytalanabb falazásában is eltér a homlokzat egyéb szakaszaitól, amely jelenség a fal ezen részének utólagos átfalazására utalt. Magát a kőkeretet ebben az utólagos átfalazásban kialakított áthidaló nélküli nyílásban helyezték el.²⁴ A kastély egykori külső bejáratának helyét a nyugati homlokzat mai főbejárata mögött tártuk fel. Bár a kőkeretet a mai főbejárat kialakításakor kiemelték és fészkének nagyobb részét megsemmisítet-

23 A 75 × 62 cm belméretű nyílás kőkeretinek profiljait levésték. A szegmensáthidalóval lezárt fülke szélessége 104 cm, magassága 98 cm. Az ablakot 1960-ban bontották ki.

24 A szemöldök és a déli szarkó ajtó, míg az északi szarkó ablak eleme. Ráadásul az ajtó szemöldök és szarköve sincs pontosan egymáshoz illesztve. A nyílást áthidaló nélkül falazták ki, amely szintén az utólagosság mellett szól. Jelenlegi áthidalóját 1961-ban készítették.

10. A főépület keleti homlokzata kutatásának felmérési rajza (Arnóti Zsuzsanna és Pisch Ildikó rajza)

ték, azonban szemöldökpárkányának, valamint északi szárkövének váll körüli része ránk maradt, s így meghatározhatóvá vált a kapu és kökeretének mérete.²⁵

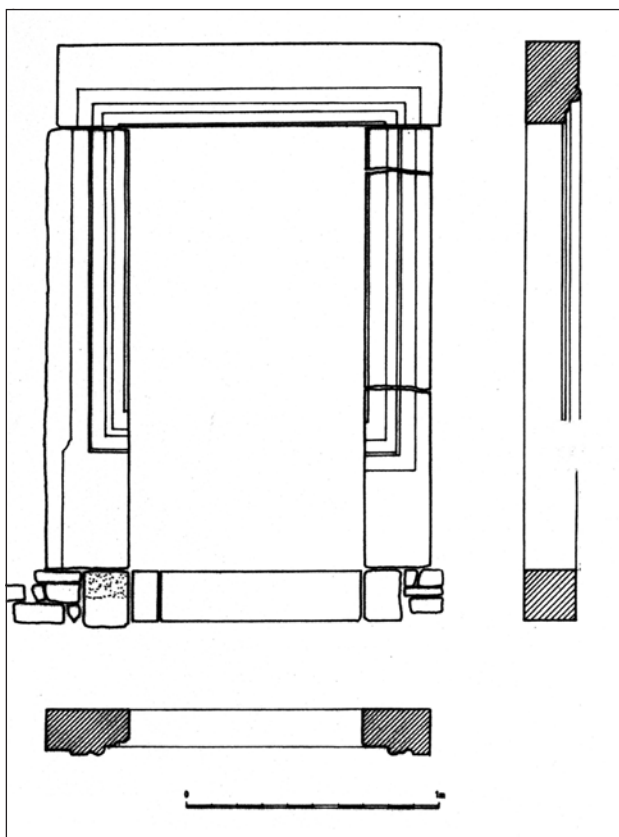
A belsőben a pince helyiségeit dongaboltozatokkal fedték, amelyek egykorúnak bizonyultak a főfalakkal. Ez alól kivételt képez a lépcsőház harántboltozata, ez egyértelműen egy későbbi építkezés során készült el. Eredetileg helyén gerendás síkmennyezet húzódott. A pince törtköves falait sohasem vakolták. A magas talajvízszint és az ezzel összefüggésben kialakított – a mainál magasabban húzódó – járószint miatt a eredetileg a pincét nem is nagyon használhatták raktározásra, egyszerűen csak szigetelő funkciót szánhattak neki.²⁶ A terek szellőztetéséről a keleti és a nyugati főfalakban kiképzett kisméretű nyílások gondoskodtak. Egykori – ma már befalazott és az északi helyiség délnyugati sarka mellett nyílt – külső bejáratának nyomait az épület kökeretes főbejárata mellett tártuk fel.²⁷

A főbejárat mögötti lépcsőház terének nyugati felét fiókos donga fedi, mögötte – a tér északkeleti feléből – indul a mai lépcső. Az 1960–1962. évi munkálatok során a lépcsőház oldalfalainak mindhárom szintjén rábukkantak a korábbi lépcső visszabontott, lapos szegmensíves boltozatának vállindítására, amelyet azután a helyreállítás során be is mutattak. Csakhogy írásos feljegyzés minderről nem készült s így a kutatóknak a jelenséggel kapcsolatos állásfoglalását sem ismerjük. A hitelesítő kutatás mindenestre azt bizonyította, hogy a lépcső boltválla és a főfalak egykorúak. A boltozatot tartó kelet-nyugati irányú falat egy későbbi átépítés ugyanakkor teljes egészében elbontotta, nyomait még a picében sem figyeltük meg. A földszint mindkét harántfalában, a tér nyugati felét lefedő boltozat keleti vállai mellett azonban feltártuk a boltozott lépcsőházat kelet felől lezáró fal, pontosabban az azt kiváltó, vélhetően

25 A szárkövek fészke 30–35 × 16–24 cm. A kettős szegmensíves áthidaló felső tagja a fal külső síkjában épült meg. Az alsó, 30–32 cm magas áthidaló azonban 16–18 cm-el mélyebben húzódik. Az így kiképzett fészkekben a szemöldököt és párkányát helyezték el. A kiszkeresztett nyílás vállnál mért magassága, figyelembe véve az egykori küszöbök helyét, 240–250 cm, szélessége 156 cm. Magát a kökeretet egy kb. 280–290 cm magas és 210–220 cm széles nyílásban kellett elhelyezni. Az alsó áthidaló belső felületét fedő vakolat szürkésárga, aprószemcsés, meszes összetételű volt, rajta sárgás, fehér és szürkés-kék színű meszelésekkel

26 Amikor pedig mégis elkezdték raktárként használni, akkor a magas talajvíz miatt gerendákat fektettek le, l. a 10. jegyzetet

27 A feltehetően meredek lejárati lépcsőfokai és a főfalra merőleges gádorfalak teljes egészében elpusztultak. A főfalon csak a gádorfal csorbázata maradt meg. Befalazásából 19. századi leletanyag került elő. Hasonló megoldású pincelejárati épületek között Pácinban is: FELD 2000. 69–70., továbbá 93–94. kép.

11. A főépület keleti homlokzata első emeleti szintjén utólagosan elhelyezett kőkeret (Kárpáti János rajza)

12. A nyugati homlokzati fal földszintjén feltárt főbejárat kutatás után (Juan Cabello felvétele)

szegmensíves, kettős hevederek vállainak csorbázatát. A hevederek az elbontott kelet-nyugati falra támaszkodtak. Azt is megállapítottuk, hogy az eredeti, a déli heveder mögül indított boltozott lépcső vezetése a maival pontosan ellentétes irányú volt, azaz azt a lépcsőház délkeleti feléből indították. Az első és második emelet között, a mai lépcsőfordulónál kissé magasabban, a keleti falban lévő kisméretű kőkeretes ablaknyílás a pihenő megvilágítására szolgált.²⁸

A csigalépcsős megoldású padlásfeljáró tulajdonképpen nem sokat változott az idők folyamán. Azonban a lépcső eredetileg a lépcsőház déli harántfalához kapcsolódó, az emeleti helyiség északnyugati sarkába benyúló ívesen záródó, kissé szabálytalan előtérből indult, amely a lépcsőház felé feltehetően nyitott volt.²⁹

A földszint és az első emelet helyiségeinek – esetenként fiókkal kiváltott – dongaboltozatai megfigyeléseink szerint egy időben készültek az épület főfalaiival. A második emelet tereit eredetileg gerendás famennyezetekkel fedték, amelyeknek elfalazott (gerenda)fészkeit az emelet déli helyiségeiben tártuk fel.³⁰ Csúpnán a földszint északi nagytermének szürkéskékre festett boltozata esetében valószínűsíthetünk egy újjáépítést, ennek időpontját a rajta elhelyezett – vakolatból készült feliratos és évszámos – tábla annak adja meg.³¹

Kétségtelen, hogy az első emeleti északi nagyterem boltozatának kutatási eredményei bizonyultak igazán kiemelkedő jelentőségűnek. A fiókos dongával fedett terem oldalfalait és boltozatát vas-

28 A lépcső első pihenőjét az északkeleti sarokban helyezték el. Az első és a második emelet között két pihenőt is kialakítottak, egyet a délkeleti, egyet pedig az északkeleti sarokban. Erről az utóbbiról máskülönbben az első emelet északi nagytermének délkeleti sarkában kiépített árnyékszék terét lehetett megközelíteni.

29 A lépcsőház déli harántfalában húzódó széles nyílást szegmensívvel zárták le.

30 CABELLO 2000b. 1. 17–49.

31 A boltozati vállak és az azok környékén tapasztalt rendellenességek, nevezetesen a főfalak váll-környéki, a külső felől nem látható köpenyszerű átfalazásai, a közvetlenül a vállak mellett a főfalban tapasztalt erőteljes lefaragások, valamint a boltozatnak a főfalak kötőanyagától élesen elkülönülő habarcsanyaga utalhatnak a boltozat másodlagos voltára.

13. A lépcsőház elbontott első periódusú lépcsőjének boltozati válla a déli fal első emeleti szintjén (Juan Cabello felvétele)

tag vakolat borította, amely majdnem teljes egészében megmaradt a legfelső vakolatréteg alatt. A boltozati mezőket virágok (talán tulipánok) alkotta vakolat-stukkó fedte. A fiókok éleit egymásba fonódó palmetta, illetve háromlevelű motívum-sor kísérte. A terem észak-déli tengelye mentén tükrösen ismétlődő motívumok a záradéknál húzódó négyzet alakú geometrikus ábra körül szerveződtek rendszerré. Az éppen csak néhány mm-re kiemelkedő stukkókat kékes szürkére, míg a mélyebb részeket sárgásfehérre színezték.³²

A többi helyiség oldalfalain és boltzatain első réteggént döntően a sárgásfehér, a szürkésfehér és a fehér meszelések domináltak, amely színeket a későbbiek során általában újra és újra megismételték.

A földszint eredeti, kőkeret nélküli ajtónyílásaiból nem sok részlet maradt meg, tulajdonképpen szegmensíves áthidalóinak és enyhén rézsús káváinak csupán egyik felét kímélték meg a későbbi átépítések. De ennek alapján is megállapíthatjuk, hogy a maiaknál alacsonyabbak és feltehetően valamivel keskenyebbek lehettek.³³

Az első emelet déli részén lévő két helyiség mai ajtónyílásai mellett szintén sikerült feltárnunk az eredeti ajtókhöz tartozó kávák és szegmensíves áthidalók részleteit. Mindkét nyílás kávjában kőkeret elhelyezésére szolgáló fészket fedeztünk fel. A lépcsőház északi oldalánál húzódó stukkós nagyterem szegmensíves lezárású, rézsús kávjú bejárata azonban kőkeret nélkülinek bizonyult.³⁴ A második emeleti déli helyiségek eredeti ajtónyílásaiból is csak kevés részlet maradt fenn. Annyi azonban megállapítható volt, hogy a lépcsőházra nyíló ajtó kőkerettel, míg a két helyiség közötti ajtó már anélkül épült meg.³⁵ Az utóbbi helyén ma egy szemöldökkpárkányos kőkeretes ajtó látható, amelyet az 1960–1962. évi helyreállítás során állítottak össze.³⁶

Az épület emeleti szintjeinek eredeti – szegmensíves áthidalóval lezárt – ablaknyílásai kivétel nélkül fülkés megoldásúak voltak, amely alól az árnyékszékek kisméretű, csúcsíves, kulcslyuk alakú illet-

32 CABELLO 2000b. 1. 29–30.

33 Az enyhén rézsús kávéval épült és szegmensívvel lezárt ajtónyílások 215–220 cm magasak, valamint 132–140 cm szélesek voltak. A magasságot mindig az egykori padlószinttől adjuk meg.

34 A szegmensívvel lezárt nyílások a jelenleginél 30 cm-el mélyebben húzódó egykori padlótól mért magassága 240 cm, becsült külső szélessége 140 cm körüli, enyhén rézsús kávékkal falazott nyílás belső szélessége 125 cm. Az északi nagyterem ajtónyílása 230 cm körüli lehetett, míg szélessége kb. 150 cm volt.

35 A kőkeretes ajtó legalább 240 cm magas és 125–130 cm széles lehetett. A két helyiség közötti ajtó 225 cm magas és 125 cm széles volt. Az északi nagyterem bejárati nyílását – a 19. századi kifestésre való tekintettel – nem vizsgáltuk.

36 Az 1960. évi dokumentációból nem derül ki, hogy az összetartozó köelemeket pontosan honnan is bontották ki. A kőfelületen vörös festés nyomai figyelhetők meg. A szárkó magassága 188 cm, szélessége 29 cm. A szemöldökkő vastagsága 39 cm, a szemöldökkpárkányé pedig 18 cm. Az ajtónyílás szélessége 124 cm. Profilja: negyedhenger, horony. Szemöldökkpárkánya szima-tagos. A kőkeret mellett megmaradt az eredeti – kőkeret nélküli – nyílás keleti vállig követhető, 190 cm hosszú kávéja. Közvetlenül mellette a vakolaton bekarcolásokat tártunk fel, melyek közül az egyik lovat, másik talán egy fát ábrázol.

14. A földszinti északi nagyterem boltozatán elhelyezett építési tábla (Juan Cabello felvétele)

ve kerek nyílásai jelentenek kivételt. A földszint eredeti, fektetett téglalap alakú ablaknyílásai fülke nélkül készültek.³⁷ Az északi nagyterem északi falában kialakított fülkék helyén kibontottuk az eredeti ablaknyílásokat. A földszinten – amint a külső homlokzati kutatás alapján amúgy is sejthető volt – fektetett téglalap alakú, kökeret nélküli, míg az emeletiek reneszánsz profilozású kökeretes ablaknyílásoknak bizonyultak.³⁸ A második emelet déli helyiségeiben feltárt falifülkék is egykorúak a fallal, azok méretein csupán a vasalt cementből kialakított tárlók kialakításakor változtattak.³⁹ A kutatás során még egy falifülkének maradványát tártuk fel, amelyet a földszint lépcsőház melletti déli helyiségének északkeleti falában alakítottak ki.⁴⁰

Az épület fontos elemeinek számítottak a különböző szerkezetű s az idők folyamán többször is átépített kandallók és kályhák. A kezdetekben vélhetően zárt rendszerű kályhákat, amelyekre ma csak kevés nyom utal (fűtő és füstelvezető nyílás, valamint néhány esetben a vakolat rajzolta ki az egykori kályha széleit) a lépcsőház harántfalaiban kialakított s a földszinttől egészen a padlásig húzódó, nagyméretű, téglalap alaprajzú, szelőlöből fűtötték ki. Az első és második emelet déli szélső tereinek osztófalaiban azonban már kandallóra utaló nyomokat is sikerült rögzítenünk, amelyekhez külön kéményt is készítettek. Ugyancsak egy-egy – előttünk ismeretlen szerkezetű – kandalló állhatott a lépcsőház földszinti harántfalainak nyugati felében, a főbejárat mögötti boltozatos térben. A földszint lépcsőház melletti déli helyiségének északnyugati sarkában (pontosan a lépcsőház említett kandallója mögött) egy további, többszörösen átalakított fűtőberendezést (talán kemencét) tártunk fel.⁴¹

Ugyancsak szólnunk kell a szintenként feltárt, belső aknás rendszerű, lapos szegmensdongával boltozott árnyékszékekről, amelyek kivétel nélkül a keleti falban rejtőztek. A földszinten mindig is látható volt az északi nagyterem délkeleti sarkában kialakított, keskeny ablakkal megvilágított L alakú árnyékszék, melybe a bejárás jelenleg a terem felől történik. Erről az ajtóról azonban kiderült, hogy utólagos kialakítású, eredeti bejáratának szegmensíves áthidalóját a lépcsőház északi falának keleti végén fedeztük fel. Küszöbszintjét a mai pincelejáró terében rögzítettük. A lépcsőháztól délre eső helyiség északkeleti sarkában még egy, ez esetben négyzet alaprajzú, kisméretű árnyékszéket tártunk fel.⁴² Az első és második emeleti helyiségekhez – a második emelet lépcsőház melletti déli tér kivételével – épült árnyékszék. Az északi nagyterem délkeleti sarkában egy-egy, L alaprajzú, szín-

37 A kökeretes ablakok szegmensdongával fedett, enyhén rézsús kávéval épült fülkéinek külső szélessége 185 és 215–230 cm, belső szélessége 160, illetve 190–200 cm, könyöklőjük magassága 75–80 cm. A fülke vállának magassága 275–285 cm.

38 A földszint déli, szélső helyiségének déli falában is egy fektetett téglalap alakú, fülke nélküli ablaknyílást tártunk fel, amelynek formai megoldása megegyezett az északi nagyterem északi falában lévő fülke helyén kibontott nyílásával.

39 A lépcsőháztól délre eső helyiség déli falának keleti oldalán egy, míg a szélső déli helyiség falaiban öt falifülkét találtunk. (A keleti fal ablakának mindkét oldalára esik egy fülke.) A tárlók elhelyezésekor a fülkék áthidalóinak középső szakaszát elbontották, néhány helyen a kávékat megfaragták. A fülkék 75–80 cm-es magasságban húzódó alját szintén megsértették.

40 A lapos szegmensíves záródású fülkének csupán nyugati fele maradt meg. Keleti oldalát a későbbi építkezések alkalmával semmisítették meg. A fülke alul, a padlótól számított 58 cm-es magasságban záródik. A 145 cm magas fülke kiserkesztett szélessége 220 cm. Kávéjában látható bevágások alighanem polcdeszák elhelyezésére szolgáltak. Hátlapján és kávéjában többszörösen meszelt, kissé kormos vakolat húzódik.

41 Az egyik legutolsó átépítése során négy, egykor reneszánsz ablakhoz tartozó kőfaragványt is felhasználtak.

42 Az északi árnyékszéknek keskeny, lórészterű ablaknyílása van. A déli árnyékszék ablaknyílását egy utólagosan kialakított ajtóval semmisítették meg. Ekkor az árnyékszéket is megszüntették.

15. Az első emeleti északi nagyterem boltozatán feltárt vakolat-stukkó (Juan Cabello felvétele)

tén lapos szegmensdongával lefedett árnyékszék készült, melyekbe ma a bejárás – hasonlóan a földszintihez – a sarkokban utólagosan kifalazott kisméretű ajtókon át történik. Eredeti megközelítésükre azonban kétségtelenül a lépcsőház északi harántfalának keleti végében kiképzett s általunk kibontott ajtók szolgáltak.⁴³ Az első emelet déli helyiségeinek keleti falában szintén feltártunk egy-egy, téglalap alakú, boltozott árnyékszéket. A második emelet déli helyiségei közül azonban – amint azt már említettük – csak a szélső (déli) szobának építettek árnyékszéket. Az L alaprajzú teret az épület délkeleti sarkának falazatában képezték ki.⁴⁴ A 2004. évi kivitelezési munkák során az új közmű vezetéseket az épület keleti falától 2-3 méterre, azzal párhuzamosan kiásozt árokban helyezték el. Ennek során kerültek elő az árnyékszékek téglából falazott, kör alakú és boltozott derítői.⁴⁵

Az épület mindhárom szintjének helyiségeiben az egykori fapadlózat párnafáinak fészkeit is sikerült megfigyelnünk. Az eredeti ajtónyílások küszöbmagassága és az ezekhez igazodó párnafák, valamint a kiforduló vakolatréteg egyúttal az egykori padló szintjét is kijelölte ki, amely így a mainál 30–40 cm-el mélyebben húzódott. A boltozatoknál korábbi, akár ge-

rendás síkmennyezetre utaló jelenséget egyetlen helyen sem figyelhettünk meg.⁴⁶

Az eddigiekben leírt épület északnyugati sarkához kapcsolódó, háromszintes, alapincézetlen, teljes egészében téglából épített északi torony⁴⁷ homlokzati falainak külső felületét szintén a sárgásfehérre színezett, kevés cementet tartalmazó 1960–1962. évi vakolat fedte. Ez utóbbi réteg eltávolítása után itt is kiderült, hogy az eredeti, szürkésfehér vakolatból sokkal több maradt ránk, mint arra egy-

43 Az első emelet árnyékszékének kulcslyuk alakú, a második emeletinek négyzetes alakú kisméretű ablaka van. Az első emelet L alaprajzú árnyékszéke az északi nagytermet délről határoló lépcsőház harántfalában és a kapcsolódó keleti főfalban húzódik.

44 Az első emeleti tereket csúcsíves záródású, illetve átalakított kerek nyílás világítja meg, mint ahogy a második emeleti árnyékszék is kerek, szintén másodlagosan kiképzett ablaknyílással rendelkezik.

45 Az árnyékszékekkel szemben, közvetlenül a humuszréteg alatt elhelyezkedő három derítő átmérője 170–180 cm, magasságuk 160–170 cm. Falvastagság 25 cm. Az oldalfalat egy 50 cm széles, 120 cm magas, áthidalóval lezárt nyílás töri át. A boltozatban egy 19 cm vastag, 70 × 70 cm méretű kőlapot helyeztek el, melyet egy 38 cm átmérőjű nyílás tör át. A peremén egy 6 × 6 cm-es horony fut körbe. A nyílásba illeszkedő „kődugó” is előkerült.

46 Minderre l. a felmérési rajzokat: CABELLO 2000b. 2.

47 A torony építésekor a téglalap alaprajzú tömb félig takarásba kerülő első és második emeleti kőkeretes ablakait elfalazták. A torony fala mögött feltártuk a téglavakolatból formázott főpárkány maradványát, valamint a festett övpárkányt is megtaláltuk a fal takarásában.

általán számítani lehetett. A kutatás nyomán az is kiderült, hogy az északi torony sarkainak, szintén új vakolatból kialakított geometrikus sgrafitto utánzata alatt fennmaradt az eredeti sgrafitto díszítés – többször is javított – jelentős töredéke.⁴⁸ A tornyot lezáró pártázatos falnak ugyanakkor csupán alsó, kb. 20–30 cm-es része bizonyult eredetinek. A torony közel négyzet alakú, a falazattal egykorú ablaknyílásai a maiaknál valamivel keskenyebbek, ám hosszabbak voltak. A földszint befalazott lőrésai az utólagos javításokkal együtt is megtartották egykori formájukat, mint ahogy ezt állapíthattuk meg a belső lépcső megvilágítására kialakított keskeny, lőrészerű keskeny nyílások esetében is. Néhány ablaknál és lőrésnél megmaradt a vakolatban kettős bekarcolással kijelölt keskeny sávok keretezés. Úgy tűnik, hogy a keret színe legfeljebb árnyalatnyit térhetett el környezetétől.⁴⁹ A nyugati homlokzaton, közvetlenül a pártázat alatt egy vakolatból formázott, sgrafitto-technikával készült, a fal síkjába süllyesztett építési tábla látható. A szívmustrával keretezett, törtfehérre színezett téglalap alakú mezőben az építető nevét és az építés idejét tüntették fel.⁵⁰ Ugyancsak a nyugati homlokzaton, az első emeleti ablak fölött, a Vay család kőből faragott címere látható.⁵¹ A toronynak külső bejárata nem volt, a keleti

16. Az első emelet lépcsőháztól délre lévő helyiség északi falában feltárt első periódusú ajtó maradványai és az egykori kályha elfalazott fülkéje (Juan Cabello felvétele)

17. A második emelet déli helyiségei közötti osztófalban utólagosan elhelyezett kőkeretes ajtó, mellette a helyreállított fülkével (Galacanu Efstatia felvétele)

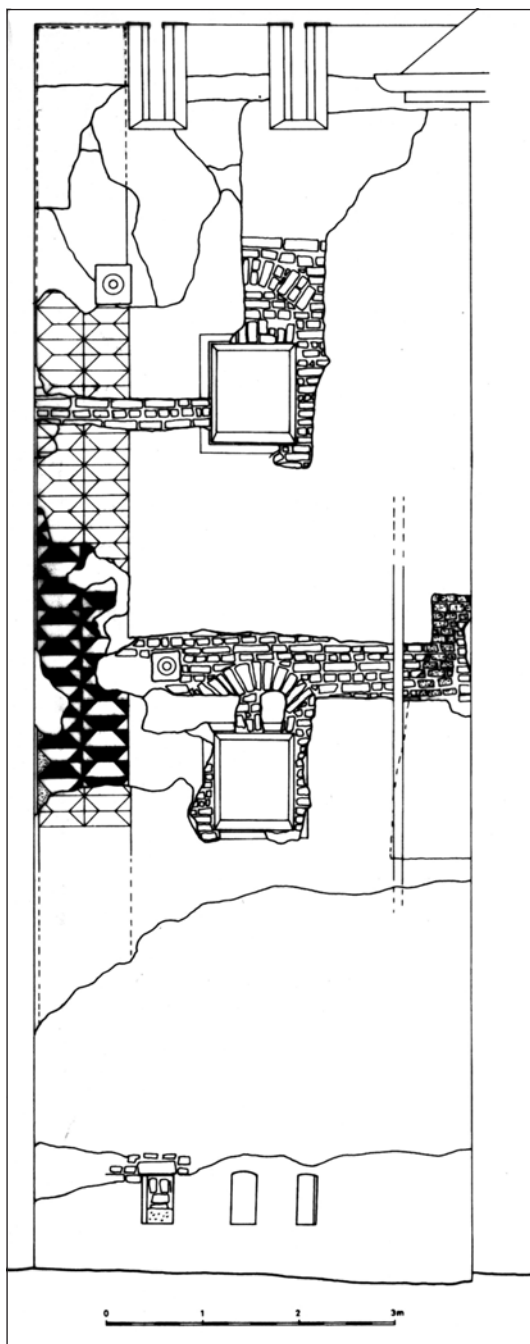
48 Az 1960–1962. évi helyreállítás alkalmával felvitt sgrafitto-utánzat – az ekkor készült fényképek tanúsága szerint – nyilván az eredeti alapján készült, ám kiosztása és mérete mégis eltért az eredetitől.

49 Kettős bekarcolást figyeltünk meg a nyugati homlokzat lőrésénél, az első és a második emeleti ablaknál, a déli homlokzat lőrésénél és az első emeleti ablaknál. Némelyik lőrés áthidalója másodlagosan felhasznált reneszánsz profilos faragvány volt.

50 Annak ellenére, hogy 1960–1962-ben felújították, 1997-ben a tábla töredezett volt, a felirat betűiből jó néhány hiányzott, vagy a felismerhetetlenségig elmosódott, mint ahogy a szívmustrás keretezés nagy része is elpusztult. A falban 10 cm-re besüllyesztett tábla 163 × 78 cm-es. Felirata – zárójelben a már hiányzó betűk vagy számok: Az első sor : **L M : S** A második sor: **(1) . 6 . 5 . 9** A harmadik sor: **. P (: V) : D : V A : V (:) D (:) U . A**

51 Az utólagosan elhelyezett, alul legömbölyített, fölül törtvonalas címerpajzsot rojtozott szélű címerlepedő foglalja be. A pajzsot lilomos koronával ékesített tornasisak zárja. A pajzsmezőben balra néző, ágaskodó, szájában háromágú(?) nyilvesszőt tartó szarvas, alul pedig két dob, valamint lándzsára erősített zászlók láthatók. A szarvas feje fölött, a mező két oldalán a hold, illetve a nap szimbolizáló ötágú csillag jelenik meg. A címet még egy átlós pólya teszi mozgalmassá. A címerpajzs mérete: 70 × 57 cm.

falban lévő és 1960–1962-ben befalazott ajtónyílás utólagos kialakítású.⁵²

A torony fiókos dongákkal boltozott helyiségeinek oldalfalait és a – főfalakkal egykorú – boltozatokat is egyseges fehér meszelésű vakolat fedte, amely cementet is tartalmazott. Alatta egy aránylag vastag, több rétegű sárgásfehér meszelést hordozó vakolat már közvetlenül a falon húzódott. Az első emeleten ez utóbbi rétegen még egy világos vörös színű kifestés is rögzíthető volt.⁵³

Fülkés megoldású ablaknyílásai, mint azt már a külsőben is megállapíthattuk, eredetileg magasabbak voltak. (A fülkék szegmens boltozatán húzódó vakolat egészen a felső áthidalóig fut ki.) Az alatta lévő rövid, szintén szegmensíves áthidaló tulajdonképpen magára az asztalosszerkezet szemöldökére támaszkodik. A földszinti ablaknyílások fülkéi megtartották eredeti méretüket, később csupán káváik alsó szakaszát szélesítették. Az emeleti szintek ablakainak fülkéi azonban eredetileg szélesebbek, káváik rézsűs kiképzésűek voltak.⁵⁴

A földszint északnyugati sarkából indított – a falmagban kialakított – keskeny lépcső egészen a második emeletig fut fel. Az első és a második emeleti szinten a forduló kiugrásában kisméretű, belső aknás árnyékszékeket alakítottak ki. A torony megépítésekor a téglalap alaprajzú épület északnyugati sarkait elbontották. Helyén falazták ki azokat az ajtónyílásokat, amelyek az első és talán a második emeleti nagyteremmel biztosították az összeköttetést.⁵⁵

Kutatásunk ismertetését a déli torony leírásával zárjuk. A háromszintes, alapincézett – ugyancsak téglából épült – torony főpárkány fölötti szakasza utólagos befalazásnak, erőteljes, sárgásfehér vakolatból formázott, eredetileg vörösre festett sarokarmírozása és csapott félhenger keresztmetszetű főpárkánya viszont eredetinek bizonyult.⁵⁶ A déli és a keleti homlokzati fal mindhárom szintjének szegmensívvel záródó, kőkeret nélküli ablaknyílása – a kisebb javításoktól eltekintve – szintén

18. Az északi torony déli falának kutatási felmérése (Arnóti Zsuzsa és Pisch Ildikó rajza)

- 52 A déli homlokzaton az első és második emelet ablakai $101-103 \times 80-89$ cm méretűek. Az északi homlokzat második emeletének, a nyugati homlokzat földszinti, első és második emeletének, valamint a keleti homlokzat első és második emeletének ablaknyílásai közel egyformák, 86×70 , 88×88 , 87×87 , 84×75 és 87×76 cm méretűek. Az eredeti ablakok ennél átlag 30 cm-el magasabban záródtak. A keleti homlokzat földszinti ablaknyílása utólagos kialakítású. Helyén egykor egy szinten utólagosan kiképzett ajtó nyílott. A felszíntől 30 és 50 cm közötti magasságban lévő, aszimmetrikus rézsűs kávákkal rendelkező lőrés $50-58 \times 22-32$ cm méretűek. Némelyik lőrés belső áthidalójaként reneszánsz profilos kőkeretek – méreter szabott – darbjait helyezték el. A belső lépcsőre nyíló, rézsűs kávájú, szegmensívvel lezárt ablakok a nyugati homlokzaton 55×52 , illetve 75×64 cm méretűek. A keleti és az északi homlokzat keskeny nyílásai 30–20 cm méretűek.
- 53 Az északi torony belső tereiben 1997-ben végeztünk szondázó jellegű kutatásokat, amelyeket a későbbiekben nem állt módunkban folytatni.
- 54 A nyugati homlokzat földszinti ablaknyílása az egyetlen, amelyiknek nincs kettős áthidalója és fülkéje. Káváin tapasztalt lefaragások arra utalnak, hogy a nyílás eredetileg keskenyebb lehetett.
- 55 Az első emeleti nagyterem északnyugati sarkában, a mai ajtótól keletre sikerült rábukkannunk az alacsonyabban záródó ajtónyílás káváira és szegmensíves áthidalójának rövid szakaszára. A földszint nyílása csak később készült el.
- 56 A torony vakolatból készült sarokkváderei mindvégig megtartották eredeti formájukat. Méretükön csak a ráhordott vakolatjavítások változtattak valamelyest. A torony alsó szakaszát cementes vakolat fedte.

a falazattal egyidős. Ugyancsak eredetiek az északi homlokzat első és második emeletének ablakai. A földszint ablaknyílását egy későbbi építkezés során részben elbontották, részben befalazták. A nyugati falban lévő nyílások közül csak a második emeleti tekinthető a fallal egykorúnak. Az első emeleti – közel azonos méretű – ablaknyílásának áthidalója és erősen megfaragott kávája azonban korántsem bizonyult annak. A földszint bejárati ajtaját is utólagosan törték a falba. A földszint ablakai alatt a déli falban három, a keletiben két keskeny, lőrészerű nyílás is látható.⁵⁷ A déli homlokzat első emeleti ablakától keletre egy kulcslyuk alakú lőrés is megfigyelhető, amely kétségkívül a fallal egykorú. A kutatás során eredeti külső bejárati nyílást nem fedeztünk fel.

A torony mindhárom helyiségét fiókos dongával fedték le. Ablaknyílásai fülkés megoldásúak, káváik enyhén rézsús kialakításúak. A földszinti helyiség keleti fala előtt az első emeletre induló lépcső nagyrészt eredeti formájában maradt ránk. Az egy orsófalra felfűzött, a keleti, illetve a déli főfalhoz támaszkodó és a sarokban pihenővel megszakított lépcső egykoron rövidebb és egyúttal meredekebb is volt.⁵⁸

A földszinti helyiség nyugati sarkában lévő fülke másodlagos kialakítású, keleti kávját egyértelműen másodlagosan felhasznált kőfaragványok alkotják. Az első emelet délkeleti sarkában, közvetlenül a lépcső mellett is kibontottunk egy, a fallal együtt épült, lapos szegmensívvel záródó fülkét, melynek hátlapját és kávjait vörös, illetve szürke színű kifestés fedi.⁵⁹ A torony helyiségeinek oldalfalait és boltzatait fehér, sárga, szürkésfehér, továbbá kék színű meszelések borítják.⁶⁰

Mindhárom helyiség északnyugati falában – amely tulajdonképpen a téglalap alaprajzú épület déli főfala – egy-egy nagyméretű, szegmensíves záródású fülke volt látható. A fülkék kutatásakor kiderült, hogy itt korábban utólagosan kialakított ajtók voltak, amelyek a téglalap alaprajzú épület déli szobáiba nyíltak. Úgy tűnik, először csak a földszint és a második emelet nyílásai épültek meg.⁶¹

Az építéstörténet

A több évig tartó helyszíni munka – kétségtelenül nem mindig érdekfeszítő, mindazonáltal mégiscsak elkerülhetetlen – ismertetése után fel kell tennünk a kérdést, vajon milyen is lehetett és idővel hogyan változott a Vay család építette kastély?

Habár az építkezés pontos idejét és az építető személyét nem ismerjük, kétségbevonhatatlan, hogy először a téglalap alaprajzú, 30 × 10 m-es, alápincézett, kétemeletes, téglából falazott kastély épült föl. Természetesen ez a megállapítás nem új keletű – ebben a kastéllyal foglalkozó szakemberek mindig

57 A közel négyzet alakú ablaknyílások 92-100 × 96-105 cm méretűek. A lőrések 43-45 × 15-17 cm méretűek. A belső felől is megbizonyosodtunk arról, hogy a nyugati homlokzat első emeleti nyílásának áthidalóját kicserélték, kávjait erősen megfaragták. A torony északkeleti sarkát támasztó – utólagos – pillér mögött egy elbontott ablak maradványa került elő. Az északi és a nyugati fal alsó szakaszainak jelentős átfalazásai, javításai miatt egykori ablak vagy akár csak töredékének előkerülésére számítani már nem lehet.

58 A lépcsőre bővebben l.: CABELLO 2000b. 1. 57-58.

59 CABELLO 2000b 1. 56-57.

60 A földszint és a második emelet vakolata szürkésfehér, mészrögös összetételű. Az első emelet falait sárgásbarna, mészrögös összetételű vakolat fedi.

61 A torony második emeletét csak a téglalap alaprajzú épület déli szobája felől lehetett megközelíteni, közvetlen összeköttetése az első emelettel a mai napig sincs.

19. Az első emeleti északi nagyterem északi falában feltárt, toronyba nyíló ajtó maradványa (Juan Cabello felvétele)

21. Az első emeleti északi nagyterem a helyreállítás után (Galacanu Efstatia felvétele)

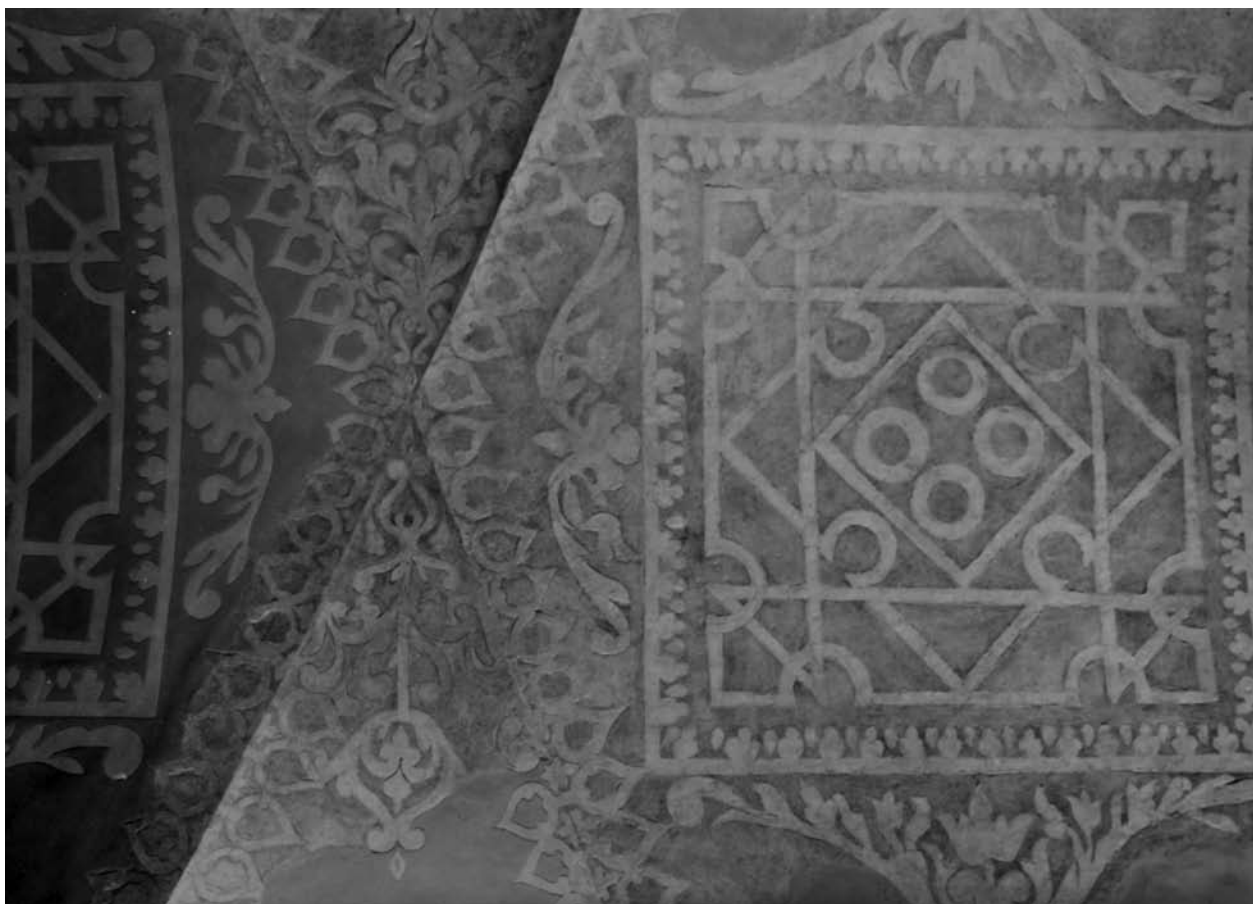
is egyetértettek. Az épület harántfalakkal négy helyiségre osztott tereit – a második emeletiek kivételével, amelyek síkmennyezetesek voltak – beboltozták. A tereket az első és második emeleten osztó nélküli reneszánsz profilos kőkeretes – a belső tér felől fülkés megoldású – ún. „önhordós” szerkezetű ablakok világították meg, míg az alárendelt funkciókat befogadó földszinten szegmensívvel lezárt, fektetett téglalap alakú kőkeret és belső fülke nélküli ablakokat alakítottak ki. Ez alól kivételt jelentett a keleti homlokzat földszinti szakasza, amely a jelek szerint teljesen zárt lehetett. Ezen a részen csupán a pinceszint keskeny nyílásai és a földszint árnyékszékeinek kisméretű ablakai törték át a falat. A keleti homlokzat első és második emeleti szakaszán látható hét kisméretű, kerek, csúcsíves és kulcslyuk alakú nyílás a szintenként kialakított két-két, illetve az első emeleten három – belső aknás megoldású – árnyékszék megvilágítását szolgálta.⁶²

Az épület kőkeretes, szemöldökpárkányos bejáratát a nyugati homlokzat tengelyében helyezték el. Egykori, valószínűleg erőteljesen kiülő, fehérre színezett, feltehetően többszörösen tagolt főpárkányának ma már csupán csak alsó (szimából és a hozzá kapcsolódó függőlemezről álló) harmadát ismerjük.

Az épület homlokzati felületeit tört fehér színűre festették. A kastély sarkait a homlokzat síkjában keskeny vörös sávval kereteztek, fehérre meszelt armírozással díszítették. Ugyancsak vörös sávval zárták le a főpárkány tagozatait, mint ahogy az emeleti szinteket elválasztó, szintén fehérre meszelt, a fal síkjából enyhén, alig 0,5 mm-re kiemelkedő, az armírozáshoz becsatlakozó osztópárkányt is vörös sávok kísérték. A nyílások kőkereteit szintén vörös színűre festették.⁶³ Az épület lefedését nem ismerjük,

62 A nyugati főhomlokzaton, az első és a második emeleten 5-5, a keleti homlokzaton a második emeleten szintén öt, míg első emeleten négy kőkeretes ablak van. A déli homlokzati fal első és második emeletén egy-egy, az északi homlokzaton pedig két-két kőkeretes ablaknyílás töri át a falat. A nyugati főhomlokzat földszintjén öt kőkeret nélküli, az északi és a déli homlokzati fal földszintjén egy-egy, szintén kőkeret nélküli ablaknyílás van.

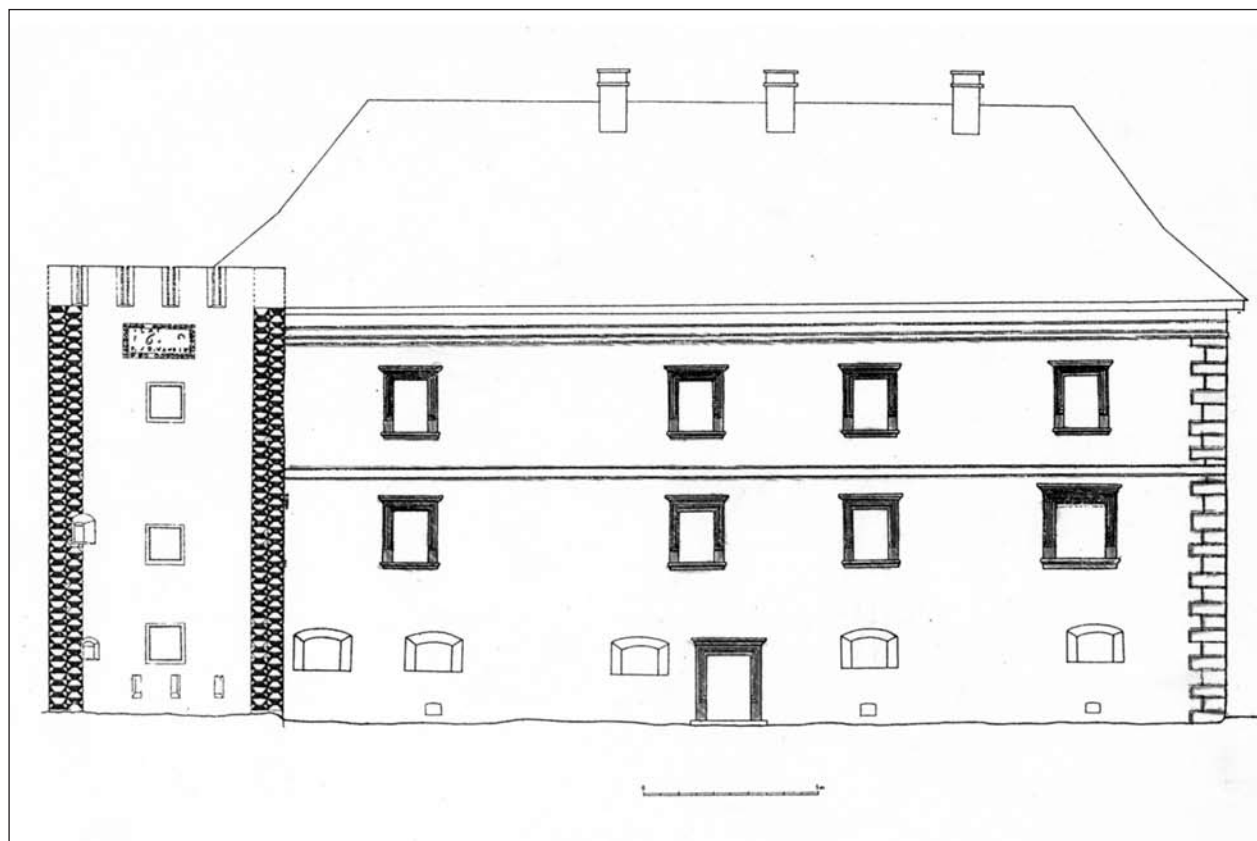
63 A festés az utólagosan összeállított ajtó kőkeretén, valamint az első emelet szélső déli ablakkönyöklőjéből kibontott faragványok felületén maradt meg.

22. Az első emeleti északi nagyterem boltozatán húzódó vakolat-stukkó a helyreállítás után
(Galacanu Efstatia felvétele)

bár a rövid homlokzatokra is átforduló főpárkány inkább egy kontyolt megoldású, mint egy – akkoriban ugyan széles körben elterjedt – magasan kiemelkedő nyeregtető egykori meglétét valószínűsíti. Az eredeti szándék szerint szigetelősíntnek épült és a kezdetekben bizonyára annak is használt – pincébe vezető (feltehetően gádorfalas) lejárata a külső felől, közvetlenül a főbejárattól északra épült meg.

A kökeretes bejárati ajtó mögötti lépcsőház keleti felében helyezkedett el a boltozott lépcső. Közvetlenül a bejárattal (az északi, illetve a déli harántfalban) egy-egy kandalló állt. A lépcsőház északi oldalához szintenként egy-egy nagyterem, míg déli oldalához, ugyancsak szintenként két-két, az előzőeknél kisebb méretű szoba kapcsolódott, amelyeket boltozatokkal fedtek. Ez alól kivétel jelentenek a második emelet helyiségei, valamint a lépcsőház pinceszintje, melynek – a lépcső boltozatát tartó fallal megosztott – terét síkmennyezettel fedték. A helyiségek bejárati ajtónyílásai általában kökeret nélkül készültek. Ugyanakkor a kutatás során előkerült – és legalább három különböző ajtóhoz tartozó – faragványok arra figyelmeztetnek minket, hogy néhány helyiség ajtónyílásában mégis számolhatunk kökerettel. A helyiségekben állt zárt rendszerű kályhákat a lépcsőház harántfalaiban kialakított ún. „szelők”, azaz fűtőhelyiségek felől lehetett fűteni. A déli oldal szélső szobáiban kandallókat építettek. Úgy tűnik, hogy az északi oldal nagytermei közösségi funkciókat szolgáltattak ki (ebédlő és vendégfogadás), ugyanakkor a déli oldal kisebb szobáinak egy részében a hálókat helyezték el, míg a többiben a szűken értendő családi élet mindennapi tevékenysége zajlott. Erre utalhatnak az első és második emeleti szobák keleti falában kialakított belső aknás rendszerű, zárt árnyékszékek is. A lépcsőház földszinti déli oldalához kapcsolódó térben a konyhát kereshetjük, míg a mögötte húzódó szélő helyiséget (mivel az egyetlen, melyben nem épült tüzelőberendezés) raktározásra használhatták. A legtöbb helyiség falait általában fehérre és sárgásfehérre meszelték ki. Ez alól kivételt jelent a földszinti nagyterem, melynek első rétegének színe ugyan megegyezik a fent említettekkel, azonban rövid időn belül rákerült egy világos szürkés-kék színű festés, amely főként a boltozat újjáépítésének dátumát meg-

23. Az első periódusú épület és az 1659-ben épült északi torony nyugati homlokzatának rekonstrukciós rajza (Arnóti Zsuzsanna rajza)

adó feliratos táblán és közvetlen környékén maradt meg. Ugyancsak világos szürkés-kék festés borítja a második emeleti nagyterem oldalfalait, valamint a boltozati mezőket díszítő, sgrafittótechnikával készült vakolatstukkót. Nem tartjuk kizártnak, hogy a boltozati stukkó a földszinti nagyterem újraboltozása idején – azaz 1650 körül készült.⁶⁴

Összefoglalásképpen elmondható, hogy az épület tömegformálása, közel szimmetrikus alaprajzi elrendezése, boltozott terei, szimmetrikusan kiépített tüzelőberendezései és kéményei, továbbá a kőkeretes ablakok egységes mérete és festett homlokzati architektúrája kétségtelenül alaposan átgondolt és érett építési koncepcióról vallanak. Ezen benyomásunkat csak tovább erősíti a legkisebb – ha úgy tetszik, akár a lakók komfortigényét is kielégítő – részletre is kiterjedő figyelem, mint amilyenek például a lépcsőházból nyíló, nyilvánvalóan a vendégek és a személyzet számára is használható belső aknás árnyékszékek, vagy a kívülről fűthető zárt kályhák. A tervezés során fokozott figyelmet szenteltek a különböző funkciók elkülönítésére is. Példaként említhetjük a közösségi tereknek az épület északi oldalára történő elhelyezését, a hálószobák és kapcsolódó tereik világos elkülönítését, a konyha és raktár vagy akár a hálószoba és árnyékszék egységét.

A kastély azonban nem sokáig állt fenn ebben a formájában. Nem sokkal az építkezés befejezése után újabb munkálatokba fogtak. Az épület északnyugati sarkához egy – pártázattal és minden jel szerint (a pártázat mögé) rejtett (sátor)tetővel lezárt – háromszintes tornyot építettek fel. A pince nélküli torony sarkait trapéz-mintás, kettős sorban rendezett sgrafittóval díszítették. Szintenként egyetlen (boltozott) helyiséget, az első és a második emeleten – a belső lépcső fordulójának kiugrásában – egy-egy belső aknás rendszerű árnyékszék alakítottak ki. A tereket kisméretű, kőkeret nélküli, szegmensíves lezárású, keskeny, bekarcolással jelzett keretézéssel határolt ablakok világították meg. A földszint lábazati szakaszának falát oldalanként három-három, szintén keskeny sávval keretezett keskeny lőrés törte

64 Megjegyezzük, hogy stukkós vakolat alatt korábbi réteget nem fedeztünk fel.

át, melyeket kétségtelenül inkább csak díszként, mint védelmi elemként értékelhetek.

A terek oldalfalait és boltozatait fehér meszeléssel fedték. A toronyba a bejárást a korábbi épület első és talán a második emeleti nagyteremének északnyugati sarkában nyitott ajtóval oldódtták meg, míg a torony északi falának magjában húzódó keskeny, boltozott lépcső a szintek belső összeköttetését volt hivatott biztosítani. Az építkezés során kisebb-nagyobb módosításokat is végeztek a korábbi épületen. Főpárkányának erősen kiülő felső szakaszát elbontották, amelyre feltételezhetően a torony útjában álló tető és (ha volt) oromfal eltávolítása miatt került sor, mint ahogy a torony által takarásba kerülő – az északi és nyugati homlokzat szélső – kőkeretes ablakait is ekkor falazták be. A korábbi épület sarkainak festett armírozásait nemcsak kijavították, hanem azt az új, minden bizonnyal kontyolt megoldású tető síkjáig ki is egészítették. Az immáron toronnyal bővült kastély homlokzatait sárgásfehérre festették ki. A torony nyugati homlokzatának felső részén elhelyezett építési tábla tanúsága szerint a Vay Péter rendelte építkezés 1659-ben fejeződött be.

Az épületet egy széles, ám nem túlságosan mély, partján kerítéssel is erősített árokkal vették körbe. Azt azonban nem tudjuk, hogy a szárazárok vajon már az első építési szakaszban vagy csak a torony felépülése után készült-e el.

Ágostházy László és G. Krámer Márta 1962-ben írt első közleményükben az első építési periódus időpontját is meghatározták: „... az épület főtömege mai formájában a XVI. század elején alakulhatott ki. Ekkor elkészül a hossznegyszög alaprajzú főtömeg... A keretek, profilok stíluskritikai szempontból történt vizsgálata is a XVI. század eleji építését teszi valószínűvé.”⁶⁵ Csakhogy a földszinti északi nagyterem boltozatán lévő 1650-es évszám arra figyelmeztethette őket, hogy a boltozatok egy 16. század eleji építkezés esetén akár száz évig is épülhettek – ami persze hihetetlennek tűnt. A dilemmát feloldandó ezért beiktattak egy – a kutatás által soha sem bizonyított – síkmennyezetes periódust („...Helyiségei még nincsenek boltozva, de reneszánsz kőkeretes ablakai már elkészültek.”)⁶⁶ Ezt az álláspontjukat 1964-ben is megismételték.⁶⁷ Koroknay Gyula egy 1963-ban publikált közleményében olyan adattal állt elő, amely a fenti álláspontot látszott megerősíteni.⁶⁸ A szerző itt egy 1554-ben kelt peres iratból idézett, amely a néhai Vay Miklós javaival és kúriájával kapcsolatban keletkezett. Eszerint Vay Ambrus tanúskodik Vay János ellen, akinek apja, a fent nevezett Ambrus apjánál nem váltotta ki egy kúriának rá eső részét. Ez az adat azonban legfeljebb annyit bizonyít, hogy a 16. század közepén, az egymástól független családok tagjai közös tulajdonú ingatlannal is bírtak

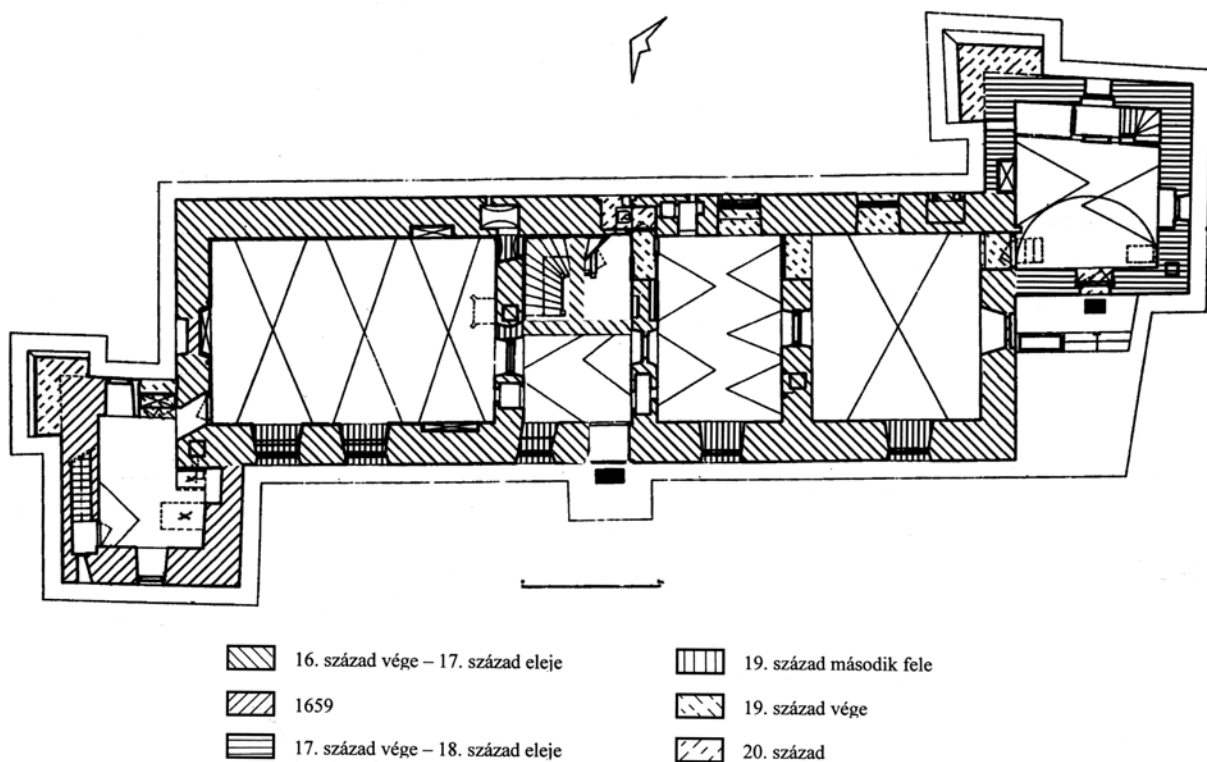
24. A főépületnek a déli torony építésekor elbontott első periódusú főpárkánya és a helyén húzódó kváderfestés (Juan Cabello felvétele)

⁶⁵ ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1962. 144. Azt viszont nem közlik, hogy mi alapján határozták meg a kőkereteket a 16. század elejére. A kutatási dokumentációban sem található meg a profilos kőkeretek leírása és felmérési rajza. Erre bővebben: FELD 2000. 97–98.

⁶⁶ A 2000. évi kutatáskor nemcsak a padlót, hanem a boltozatok feltöltését is eltávolítottuk. Korábbi, síkmennyezetre utaló gerendafészkeket egyik szinten sem találtunk. Ez alól kivételt jelentett a lépcsőház pinceszintjének boltozata, amely utólagosnak bizonyult. A teret eredetileg valóban síkmennyezetrel fedték.

⁶⁷ ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1964. 5. Ezzel szemben Pámer Nóra általa soha nem publikált – különösebb indoklást ugyancsak mellőző – álláspontja szerint azonban a „kastély legrégebbi része” (azaz a főépület) a 16. század végén épült. L. erre: FELD 2000. 98.

⁶⁸ KOROKNAY 1963. 73–74.

25. A kastély földszintjének periódizációs alaprajza (Arnóti Zsuzsanna rajza)

26. A kastély nyugati homlokzata a 2004. évi helyreállítás után (Galacanu Efstatia felvétele)

Vaján.⁶⁹ Egy 1552. évi forrás, miszerint Vay Pál özvegyének is van háza Vaján, arra világít rá, hogy ebben az időben a család tagjai több ház felett is rendelkeztek.⁷⁰ A fent említett, és a per tárgyát képező, egykoron Vay Miklós tulajdonában lévő kúriát mindenestre Koroknay Gyula azonosítja a mai kastéllyal, hivatkozva a műemléki kutatás – a kőkeretek vizsgálatán alapuló (sic!) – eredményeire, s így a kastély építését a 16. század első felére teszi. Ezzel be is zárult az ördögi kör! Úgy tűnik, hogy a történész az igen csak bizonytalan kutatási eredményeihez keresett – és mint láttuk, talált is – megfelelő, azaz állításait megerősítő adatot, hogy majd a későbbi közlemények már erre – nevezetesen a történész, ugyancsak ingatag talajon álló megállapítására – hivatkozva, a kastély építését a 16. század első felére, pontosabban 1530-as évekre helyezték.⁷¹

A kisenemesi származású, már a 13. század végén több ágra szakadó – és a kezdetekben a közszerpelést feltűnően kerülő – Vayak csak a 16. század közepe táján emelkednek a középnemesség soraiba.⁷² Lassú felemelkedésüket az ún. Medve-ág 14. század végi, majd a Kustosnak is mondott István 1544-ben bekövetkezett halálával a Jolád-ág kihalása biztosította. A 16. század közepén már csak az Ábrahám-ág leszármazottainak több családot is képviselő tagjai maradtak egyedülként a terepen.⁷³ Mindezek mellett ez utóbbi ág anyagi felemelkedését igazán két házasságkötés alapozta meg. Az egyik a 15. század elején történt, amikor is Ábrahám dédunokája, I. István elvette Derzsi Kántor Klárát. Unokájukat, Balázst 1458-ban iktatták be a kihalt Kántorok hodászi, derzsi és jánosi birtokok részeibe.⁷⁴ A másik házasságkötés nagyjából ugyanebben az időben történt: Ábrahám másik dédunokája, II. István feleségül vette a Péc nembeli Ibrányi Gergely leányát, Margitot. Az akkoriban fiágon kihalt Ibrányiak birtokait vagy legalább is döntő hányadát a fiúsított Margit és férje örökölte, aki felvette az Ibrányi nevet is.⁷⁵ Amúgy a Vayak – e két fenti házasság kivételével – a hozzájuk hasonló kisenemesi körből választottak feleséget, illetve házassították ki lányaikát.

Az 1549. évi adóösszeírásból tudjuk, hogy a Vayak (Demeter, János és Balázs) Szabolcsban 68, míg Szatmárban 24 portát birtokoltak, amely az akkor már igen csak távoli rokonnak számító Ibrányiak 244, illetve 33 portája mellett – nem is szólva a Báthoriak, a Csákiak vagy a Telegdiak valóban tekintélyesnek mondható birtokairól – igencsak jelentéktelen vagyonnak számított.⁷⁶ Figyelembe véve, hogy a birtokok ráadásul – ha nem is egyenlő mértékben – de mégis csak három részre oszlottak, aligha állt bármelyiküknek is módjában egy háromszintes, alapincézett, kőkeretekkel díszített kastély felépítése.

A 16. század második felére a helyzet azonban megváltozott, az I. István unokájától, Balázstól le származott családok fiágon mind kihaltak.⁷⁷ A fent említett adóösszeírásban feltüntetett, utód nélküli Demeter valamikor 1563 körül, Mihály nevű nagybátyja pedig 1572 előtt halhatott meg. A Vayok egyetlen életben maradt férfitagja testvérük, Antal lett.⁷⁸ Demeter és testvérei már 1543-ban megpróbálkoztak – igaz sikertelenül – sógoruk, az utód nélkül meghalt Vitkai László vitkai, kiskolcsi és kisvarsányi birtokainak megszerzésével.⁷⁹ Abból a kevés és nem mindig megbízható adatból ami rendelkezésünkre áll, mindenestre az derül ki, hogy a sikertelenség nem szegte kedvüket. Újból és újból kísérletet tettek fiágon kihalt rokonaik megrövidítésére. Próbálkozásaik számos esetben sikerrel is járhattak. Birtokszerzéseikre sok esetben örökösödési szerződések adtak alkalmat, de vagyonukat vásárlás

69 A szöveg szerint a fent említett Miklós fia az utód nélkül meghalt Ambrus. A perelt János vélhetően Ambrus testvérének, Bertalannak fia lehetett.

70 Két évvel korábban Vay Pál özvegye zálogosítja el vajai házát. KOROKNAY 1963. 73.

71 MOLNÁR 1964., KOROKNAY 1975., SZSZmm 1986–1987. I. 195., II. 412.

72 A család leszármazását l.: PETROVAY 1910. A család korai történetéhez: NÉMETH 1997. 121., NÉMETH 2000.

73 NÉMETH 2000. 20–21., 24.

74 NÉMETH 2000. 30. Nem kizárt, hogy az 1552-ben szereplő, házát elzálogosító özvegy néhai férje, Vay Pál, Balázs dédunokája volt. Ugyancsak Balázs leszármazottai lehetnek az 1554. évi per szereplői: Miklós és fia Ambrus, valamint Ambrus unokaöccse, János.

75 NÉMETH 2000. 31.

76 MAKSAY 1990. II. 713. és 753. Az összeírásból az is megtudható, hogy Vay Balázs, Vay János és Vay Demeter Vaján, Berkeszen, Hodoson és Kiskolcson birtokosok. L. továbbá: ENGEL 1999. 415.

77 PETROVAY 1910. 1. Az 1554. évi perben említett János az adóösszeírásban is szerepel. Az utóbbi helyen említett Balázs vélhetően a 15. században élt Balázs unokája volt, kinek István fia 1564 környékén halt meg.

78 PETROVAY 1910. 1.

79 PETROVAY 1910. 1.

27. Az első periódusú épület keleti homlokzata és a déli torony a 2004. évi helyreállítás után (Galacanu Efstatia felvétele)

szerinte a megye más emlékein nem találhatók meg.⁸⁵ Úgy vélem, nem szükséges hosszabban kifejtenem, hogy az ilyen egyszerű formai elemekre támaszkodó következtetések mennyire vihetik tévútra a kutatót. A keret belső oldalán végigfutó keskeny élszedés térben és időben legközelebb az 1581-ben épült pácini kastély emeleti ablakainál található meg – s ez történetesen éppen Ágostházi László és G. Krámer Márta felfogásának mond ellen.⁸⁶ Az „önhordós” szerkezetű ablaknyílások közelebbi korszakhoz kötése sem lehetséges, önmagukban való vizsgálatát (jelen pillanatban) akár semmitmondónak is mondhatjuk. De azt is meg kell említenünk, hogy a földszint északi nagyterme boltozatának évszamos (1650) felirata csupán arra utal, hogy ezt, és csakis ezt a boltozatot – az épülettel és a többi boltozattal

és zálog címén is növelték.⁸⁰ Az 1574 előtt meghalt Antal, a család birtokait felesége, majd fiuk, Péter (aki nem azonos az északi torony építési tábláján szereplő Péterrel) növelte tovább.⁸¹ Ezúttal, a családban szokatlan módon, Péter már tisztséget is vállalt, mégpedig 1594-ben (Dengelegi Miklós társaként) szabolcsi alispánná nevezték ki. Nem vitás, hogy kinevezését kellőképpen alátámaszthatta akkor már tekintélyes birtoka is.⁸² Fia (?) Mihály, 1629 és 1642-ben szintén betöltötte az alispáni tisztséget, emellett 1638-ban a megye országgyűlési követének is megválasztották.⁸³ Péter (az északi torony építetője), feltehetően Mihály fia és Péter unokája, 1631-ben Rákóczi György étkefgője és kamarása volt, 1647-ben országgyűlési követ, 1650-ben pedig szabolcsi alispán.⁸⁴

Kétségtelennek tűnik, hogy a kastély építésének anyagi hátterét Vay Demeter és testvérei sikeres birtokszerzése teremtette meg, míg felépítésének szükségességét vélhetően Vay Péter és fiának (?), Mihálynak tisztségvállalása követelhette ki.

Befejezésképpen nem kerülhetjük meg az első periódusban emelt épület korhatározása szempontjából fontos reneszánsz kőkeretek stíluskritikai vizsgálatának kérdését, hiszen annak idején Ágostházi László és G. Krámer Márta erre hivatkozva vélték úgy, hogy a „főépület” a 16. század elején, illetve a 30-as években épülhetett. Koroknay Gyula egy 1975-ben írt munkájában azok korai keltezése mellett érvként a kőkeretek hornyaira (és élszedésére) is hivatkozott, amelyek

80 NAGY 1857–1868. XII. 94–96., PETROVAY 1910. 1. Vay Antal és felesége Csicseri Ilona 1563-ban Komorói Orosz Mihály besenyődi, komorói és berkeszi birtokait szerezte meg. Úgy tűnik, hogy 1570-ben sikerre vitte a még 1543-ban, testvéreivel indított pert, amelynek célja a Vitkai család leányágon nekik járó vitkai, kiskolcsi, kisvarsányi és kápolnateleki részek megszerzése volt. A leleszi konvent országos levéltára, Acta Annorum 18. (1563), A leleszi konvent országos levéltára, Protocolum XVI. 321. (1570); mindezeket idézi: PETROVAY 1910. 2.

81 Lelesz, Acta Annorum 171. (1579), uo. 266. (1585), uo. 345. (1592). Idézi: PETROVAY 1910.

82 PETROVAY 1910. 1. Pontos birtokviszonyaik iratok hiányában nem ismertek.

83 PETROVAY 1910. 1.

84 PETROVAY 1910. 2. 1630-ban Beregszászon két szőlőbirtokot is szerzett.: Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57 – Libri regii – 7. kötet. 1066–1067. Idézi: PETROVAY 1910. 2.

85 ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1962. 3. 141–146., ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1964. 6., KOROKNAY 1975. 103. (...nem találjuk meg a megyei profilok között.)

86 FELD 2000. 71.

ellentétben – (a 16. század végén élt Péter unokája), Vay Péter építette, aki pontosan kilenc év múlva hasonló feliratot helyezett el az általa emeltetett északkeleti torony nyugati homlokzati falában.⁸⁷

Mindazonáltal, összevetve kastélyunkat a Kelet-Magyarországon a 16. század végén, illetve a 17. század első negyedében épült és az utóbbi húsz évben alaposabban megkutatott nemesi lakóépületekkel – nevezetesen Kékeddel, Goloppal és Pácinnal –, Vaja első építési periódusa kétségtelenül jól beilleszthető közéjük.⁸⁸ Közös bennük a szabályos, itáliai hatásoktól sem mentes alaprajzi elrendezés, a külső homlokzatok gazdag díszítése és – a megváltozott téréngényhez alkalmazkodva – a szobák számának jelentős növelése, amit a különböző funkciók szétválasztása iránti igény követelt ki.⁸⁹

A Vay-család építkezési kedve azonban továbbra sem lankadt. Valószínűnek tűnik, hogy talán már a következő generáció, Vay Ádám és fivére Ábrahám vélhetően a 17. század végén vagy a 18. század elején tovább bővítette az épületet. Ekkor a kastély délkeleti sarkához épült egy alapincézett háromszintes torony. A sarkain vakolatból erőteljesen megformált kváderezéssel díszített toronyban szintenként egy-egy boltozott helyiséget alakítottak ki. A tereket, az északi toronyhoz hasonlóan, kőkeret nélküli, kisméretű, fülkés megoldású ablakok világították meg. A földszinti falszakaszban itt is három-három lőrést alakítottak ki. Az oldalfalakat és a boltozatokat sárgásfehérre, rózsaszínűre, illetve fehérre festették. A toronyba a bejárást a korábbi épület első és második emeleti déli szobáinak sarkaiban kiképzett ajtónyílásokkal oldódták meg, ugyanakkor a földszinti helyiséget belső lépcső kötötte össze az első emelet szobájával. A külső homlokzatokat világos sárgásbarnára színezték, csapott félhenger alakú, téglából és vakolatból formált főpárkányt, valamint a sarkok kváderes díszítését vörösre festették. A torony lefedését – a későbbi átépítések miatt – nem ismerjük, mindazonáltal nem zárjuk ki, hogy esetleg szintén pártázat mögött elhelyezett tető lehetett.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy legkésőbb a 18. század elejére, alig 80–90 év alatt a kastély elnyerte végleges, napjainkban is meglévő tömegformálását, tér- és alaprajzi elrendezését.⁹⁰

28. Az első periódusú épület északi homlokzata és az északi torony a 2004. évi helyeállítás után (Galacanu Efstatia felvétele)

87 A boltozat másodlagossága is ezt tűnik bizonyítani. Ellenkező esetben – eljárását figyelembe véve – az építési táblát bizonyára a főbejárat környékére helyezte volna el. Példaként említhetjük a pácini kastélyt, ahol a bejárat fölé helyezték el az építési táblát: FELD 2000. 94., 138. kép.

88 CABELLO – SIMON 1994., FELD – SZEKÉR 1998., FELD 2000. 68–79.

89 KOPPÁNY 2006. 227–232.

90 A déli torony 17. század végi-18. század eleji építését ugyanakkor csak fenntartással fogalmazzuk meg, mivel építésével kapcsolatban egyetlen közvetlen adatot sem találtunk. Datálásunknak végül is nem mond ellen a vörösre színezett sarok kváderezés és övpárkány, amely megoldásában hasonlít a főépület szintén vörös sávokkal kísért sarokarmírozására, valamint övpárkányára. Az ablaknyílások és boltozatok formai megjelenése nem alkalmas az építkezés időpontjának meghatározására. Egyetlen történelmi tény szól a 17. század végi, esetleg 18. század eleji építkezés mellett – mégpedig Vay Ádám személye, aki fivérével a család legnagyobb birtokszerzőjének bizonyult. L. erre: KOVÁCS 1996. Vay Ádám utódai 1711 után hosszú ideig az elkobzott vagyon visszaszerzésén fáradoztak. Aligha volt idejük és anyagi hátterük egy nagyobb léptékű építkezés lebonyolítására.: SZAKÁLY 2002.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1962. ÁGOSTHÁZY LÁSZLÓ – G. KRÁMER MÁRTA: Vaja, Vay kastély helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 1962. 141–146.
- ÁGOSTHÁZY – G. KRÁMER 1964. ÁGOSTHÁZY LÁSZLÓ – G. KRÁMER MÁRTA: Vaja, Vay kastély. Helyreállított műemlékeink. Budapest, 1964.
- CABELLO 2000a. JUAN CABELLO: Jelentés a Vay-kastély homlokzatainak kutatásáról, 2000. Tudományos dokumentáció, KÖH Tervtár.
- CABELLO 2000b. JUAN CABELLO: Vaja, Vay-kastély belső tereinek kutatása. 1–4. 2000. Tudományos dokumentáció, KÖH Tervtár.
- CABELLO – FELD 1996–1997. JUAN CABELLO – FELD ISTVÁN: A Vay-kastély régészeti kutatása, 1996–1997. Tudományos dokumentáció, KÖH Tervtár.
- CABELLO – SIMON 1994. JUAN CABELLO – SIMON ZOLTÁN: A Kékediek és kastélyuk. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 1994. 197–226.
- ENGEL 1997. ENGEL PÁL: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 99/4.
- FELD 2000. FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek. Sárospatak, 2000.
- FELD – SZEKÉR 1998. FELD ISTVÁN – SZEKÉR GYÖRGY: A golopi későreneszánsz kastély. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 1998. 235–248.
- KOPPÁNY 2006. KOPPÁNY TIBOR: Kastélyépítészet Magyarországon. In: Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Szerk. Domokos György. Budapest, 2006. 219–266.
- KOROKNAY 1963. KOROKNAY GYULA: Adatok a vajai Vay várkastély történetéhez. *Műemlékvédelem*, 1963. 73–74.
- KOROKNAY 1975. KOROKNAY GYULA: Néhány újabb adat a vajai várkastély történetéhez. In: Rákóczi-kori tudományos ülészek. 1973. szeptember 20–21. Szerk. Molnár Mátyás. Vaja, 1975. 101–103.
- KOVÁCS 1996. KOVÁCS ÁGNES: A Vay család felemelkedése a magyarországi arisztokráciába. In: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter (szerk.): Rákóczi-kori tudományos ülészek II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvainak hazahozatalának 90 évfordulójának alkalmával. 1996. október 25. Vaja, 1997. 94–102.
- KÖH
 MAKSAY 1990. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
 MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest, 1990.
- MOLNÁR 1964. MOLNÁR MÁTYÁS: A vajai várkastély. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek. 2. Szerk. Csallány Dezső. Nyíregyháza, 1964.
- NAGY 1857–1868. NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–II. Pest, 1857–1868.
- NÉMETH 1997. NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- NÉMETH 2000. NÉMETH PÉTER: Szarvas, arany nyílvevesszővel. In: Vaja. Száz magyar falu könyvesháza sorozat. Szerk. Németh Péter. Budapest, 2000. 14–31.
- PETROVAY 1910. PETROVAY GYÖRGY: A Vayak és az Ibrányiak. *Turul*, 1910. 1. (Arcanum CD-ROM)
- SZAKÁLY 2002. SZAKÁLY ORSOLYA: A vajai Vay család a 18. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 353–364.
- SZSZmm 1986–1987. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. Szerk. ENTZ GÉZA. Budapest, 1986–1987. I–II.

Az aranyosmeggyesi kastély története és kutatása

Aranyosmeggyes (Medieșul Aurit), az egykori Szatmár megyei település nevének „aranyos” jelzőjét a hagyomány kastélyának egykori pompájából eredezteti. A kastélybeli nagyterem aranyozott díszítésű mennyezetének emléke így, egyedülálló módon, egy helynévben is megőrződött. Az épület egykor kiemelkedő színvonalú berendezéséről és belső festésről ma már sajnos csak az írott források révén nyerhetünk képet. A romos kastélyt díszítő faragott ajtó- és ablakkeretek egy része ugyan még az épületen tanulmányozható, több közgyűjteménybe került, másokról viszont már csak archív felvételek maradtak fenn.¹ Mind az írott források, mind az épületet díszítő faragványok arról tanúskodnak, hogy olyan épületről van szó, amely méltán tartott számat a kortársak és az utókor figyelmére. Ennek ellenére a második világháború óta romos kastély állaga folyamatosan pusztul. Érdeemes tehát, egy reménybeli állagmegóvás – netán helyreállítás – előkészítéseként számba venni a kastély történetéről és épületéről rendelkezésre álló adatokat.

A Szamos folyóba ömlő Meggyes patakról elnevezett település először 1271-ben bukkan fel a forrásokban, amikor V. István a település *hospeseinek* kiváltságokat adományozott.² Egy 1274-re keltezett, feltehetően száz évvel később hamisított oklevél szerint területén, a Szamos folyó mellett, az ún. Jakóvára állt.³ Az adat – amennyiben valós – minden bizonnyal a közeli Szinér várára vonatkozik, ahogy az 1377-ben emlegetett *castrum de Megessalla* is⁴, mivel Szinér (Szinyér) vár – megyesaljinak is nevezett – uradalmának tartozéka, sőt központja volt a kiváltságolt, később mezővárossá fejlődött Aranyosmeggyes.⁵ A kastély területén 1970 nyarán végzett szondázó ásatások során a külső védművek alatt és azok körül korábbi földsánc maradványait figyelték meg kiegészítő cölöpökkel.⁶ Nem valószínű, hogy az ásató által korainak (10–11. század) meghatározott földvár lenne szó, kézenfekvőbb inkább a kastély erődítésének egy korábbi (16–17. századi) fázisára vagy előzményére gondolni.

Nem sokkal első említése után Aranyosmeggyes a Pók nembéli Móriczok kezébe kerül: 1280-ban Majs nádor fia Majs, a királyné tárnokmestere végrendeletében szerepel, amint leányára, Pók nembéli Móric vajda feleségére hagyja.⁷ A család 1490 körül történt kihalásáig a birtok a Móriczok kezén marad, akik innen megyesinek nevezték magukat.⁸ A nagykiterjedésű uradalom központjaként mezővárossá fejlődött helység piacán épült kastélyt először 1484-ben említik.⁹ Az uradalom nagyobb részét a kastéllyal 1492-ben a Móric család magvaszakadtával leányágon a Báthori család szerzi meg. Ekkor kisebb birtokrészek a Perényiek és a Drágfiak birtokába is kerültek. A Báthoriak három ága 1520-ban osztozik meg az örökségen, ekkor az aranyosmeggyesi kastély/udvarház uradalmával együtt a család somlyói ágához kerül.¹⁰ A 17. század elején, a Báthori család fiágának kihaltával a kastély tartozékaival, anyja révén Lónyai Zsigmondra szállt.¹¹

1 A kapubejárat timpanonjából a Lónyai család címerét ábrázoló kő mára már elveszett. Egy másik Lónyai-címeres töredék, valószínűleg a kapu udvari homlokzatáról a Szatmár Megyei Múzeum gyűjteményébe (20. kép), egy kandalló kőkerete a Maros Megyei Múzeumba (ld. B. NAGY 1973. 370–371., 119–120. kép) került.

2 A településre vonatkozó, 15. század elejénél korábbi adatok legfrissebb számbavétele a korábbi irodalommal: NÉMETH 2008. 180–182. A későbbi történetre továbbra is a csaknem kétszáz éve megjelent megyemonográfia vonatkozó fejezete (SZIRMAY 1809–1810. II. 310–318.), a százéves millenniumi sorozat szatmári kötete (BOROVSKY 36–37.), valamint a Mályusz-féle népiégtörténeti iskolában megszületett munka (MAKSAI 1940.) jelenti a kiinduló pontot.

3 NÉMETH 2008. 122.

4 Az 1377. évi, Aranyosmeggyes várára, templomára, valamint a környékbeli keleti rítusú román lakosságról szóló oklevelekről TÁUTU 1966–1967.; PALL 1969.

5 MAKSAI 1940. 82–93., 175–177.

6 DUMITRAȘCU 1974. 104–105.

7 NÉMETH 2008. 181.

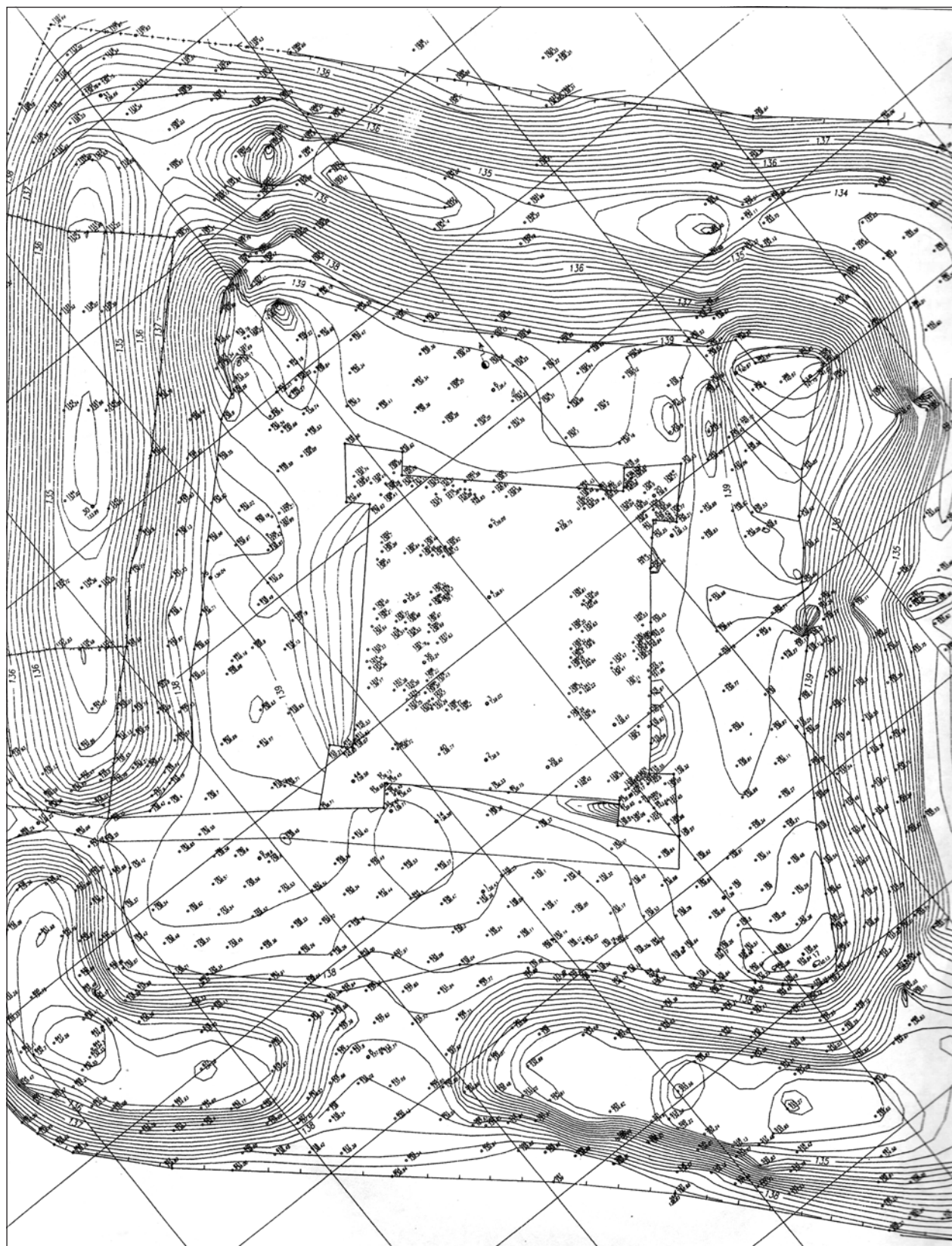
8 MAKSAI 1940. 176.

9 A reneszánsz kastély középkori előzményeire vonatkozó forrásokat először Koppány Tibor gyűjtötte össze: KOPPÁNY 1999. 179.

10 MAKSAI 1940. 176.; SZIRMAY 1809–1810. II. 313.

11 Lónyai Istvánné, Báthori Kata 1625-ben kelt végrendeletében többek közt az Aranyosmeggyesen bírt részbirtokait és a kastélyt osztatlanul fiára, Lónyai Zsigmondra hagyja, eddigi védelmező segítségéért. Közli: DOBY 1895. 98–102.

1. Aranyosmeggyes, a kastély és környéke felmérése, 1999
(„9 Optiune” felmérése, Szatmár Megyei Múzeum irattára)

A kastély Lónyai-féle átépítés előtti állapotáról kevés adat áll rendelkezésre: néhány korábbi faragvány évszámmal és Báthori címerrel származik e korábbi épületből (14. kép).¹² Az 1970-ben megejtett régészeti ásatás talált némi 14–15. századra keltezhető leletanyagot, de az udvarház/kastély e korszakbeli épületeit nem tárta fel.¹³ A ma álló kastély(rom) tehát túlnyomórészt Lónyai Zsigmond építkezése-ihhez köthető (15–16. kép).¹⁴ Az építtető Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek közvetlen környezetéhez tartozó tanácsúr és diplomata, Kraszna, majd Bereg vármegye főispánja volt.¹⁵ A Bethlen Gábor trónra lépte után meginduló építkezési hullám – magának a fejedelemnek és környezete főurainak megrendelésére – az olasz késő reneszánsz építészetének elméleti elképzeléseit megvalósító szabályos alaprajzú kastélyok sorozatát hozta létre. Így Aranyosmeggyes 1630 körüli évtizedben kiépülő kastélya Alvinc, Nagyvárad, Radnót, Csíkszereda és Gyergyószárhegy fejedelmi-főúri rezidenciái sorába illeszkedik (2. kép).¹⁶ Az erdélyi kötődést a kolozsvári kőfaragó-műhely jellegzetességeit mutató ajtókeretek is jelzik (18–20. kép),¹⁷ de az ablakkeretek tagolásában és díszítésében, többnyire a királyi Magyarországhoz tartozó Szatmár vármegye határ-helyzetéből adódóan, felvidéki hatások is kimutathatók (3., 5. és 6. kép).¹⁸ A kastélyt ekkor árokkal, a sarkokon ágyúállásokkal bővített földsáncsal erősítették meg (1. kép).

Lónyai Zsigmond halálakor, 1653-ban három leánya, az özvegye, nagymihályi Bánffy Erzsébet (utóbb Rákóczi Lászlóné) és a fiág között oszlott meg a vagyon. Az osztály alapja Lónyay Zsigmond többször módosított, végleges formájában 1652. március 5-én kiadott végrendelete volt.¹⁹ E szerint a részben szerzett, részben anyai örökség gyanánt bírt aranyosmeggyesi részbirtokait és kastélyát egyenlő arányban két leányára Zsuzsannára, ifj. Bocskay Istvánnéra és Annára, Wesselényi Istvánnéra hagyja, a harmadik leányt, Margitot, gróf Csáky Istvánnét, más birtokokkal elégítve ki.²⁰ Ettől kezdve a kastélyra vonatkozó információink töredékessé válnak. Egyrészt az ismert források nem alkotnak egybefüggő sorozatot (mint például eddig a kastélyra vonatkozó végrendeletek sora), másrészt, a megosztásból adódóan, a keletkezett források (becslések, inventáriumok) az esetek túlnyomó részében csak az érdekelt birtokló fél kastély-részére vonatkoznak.

A vármegyei jegyzőkönyvekből dolgozó megyei monográfus, Szirmay Antal jelzi a Bocskai Istvánné, Lónyai Zsuzsanna 1656-ban bekövetkezett halálakor megejtett osztályt a két nővér, Anna és Margit között.²¹ Az osztálylevelél egy példányát sikerült fellelni a Csáky család levéltárában.²² Az irat pontosabban megvilágítja, hogy mekkora és milyen részeket birtokolt a kastélyban a két testvér. Zsuzsanna részét – a kastély felét – egyenlően osztják fel egymás között, pontosan megjelölve a felosztásra kerülő helységeket. Így, az osztály eredményeként, Anna, immár özvegy Wesselényi Istvánné, a kastély háromnegyedének birtokába kerül, míg Margit, Csáky Istvánné, a fennmaradó negyedét bírja. Tudjuk, hogy 1656-tól a frissen megözvegyült Anna Aranyosmeggyesen lakik, a neki jutott kastélyrészében. Itt ismerkedik meg későbbi férjével, Kemény Jánossal, akivel 1657-től jegyben jár, de a jól ismert körülmények miatt csak 1659-ben esküsznek meg.²³ A később fejedelemmé választott Kemény többször időzik Aranyosmeggyesen és 1662-ben bekövetkezett halála után, ingóságait itt leltározzák fel.²⁴

12 Korábbi ajtókereteket említ 1547-es és 1610-es évszámmal H. TAKÁCS 1970. 56–57., 168–169. Sajnos ezeket a faragványokat már nem sikerült fellelni. A jelen tanulmány 14. képén ábrázolt ajtó szemöldökköve a Báthori címerrel még ma is megvan. Felirata: „Insignia materna magnifici Sigismundi de Lonia”, s az 1620-as évek második felére keltezhető. A felirat feloldását és a kelteztét ld. KOVÁCS 1980. 88. Az ajtó szarkövei 1941-ben még megvoltak, ld. Lux Géza felmérését, Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár, K690.

13 DUMITRAȘCU 1974. 104–105.

14 Az építkezést megörökítő 1630-as felirat a főkapun maradt meg.

15 Lónyai Zsigmond (1593–1652) pályafutását ld. DOBY 1895. 25–39.

16 A szabályos alaprajzú, olaszbástyás kastélyok erdélyi sorozatáról: H. TAKÁCS 1970. 53–84.; BALOGH 1975.; KOVÁCS 1980.; KOVÁCS 2003. 83–146.; legutóbb KOVÁCS 2005. (újra közölve KOVÁCS 2007. 119–137).

17 Ld. H. Takács 1970. 56–57.; KOVÁCS 2003. 125.

18 A főhomlokzat ablakainak timpanonja, illetve keretelése a pácini kastély ablakaira hasonlít: H. TAKÁCS 1970. 107.; KOVÁCS 2003. 125. A pácini kastély periodizálására: FELD 2000. 68–79.

19 A végrendeletet első, 1649 január 2-án kelt variánsával, majd későbbi módosításaival közli: DOBY 1895. 103–134.

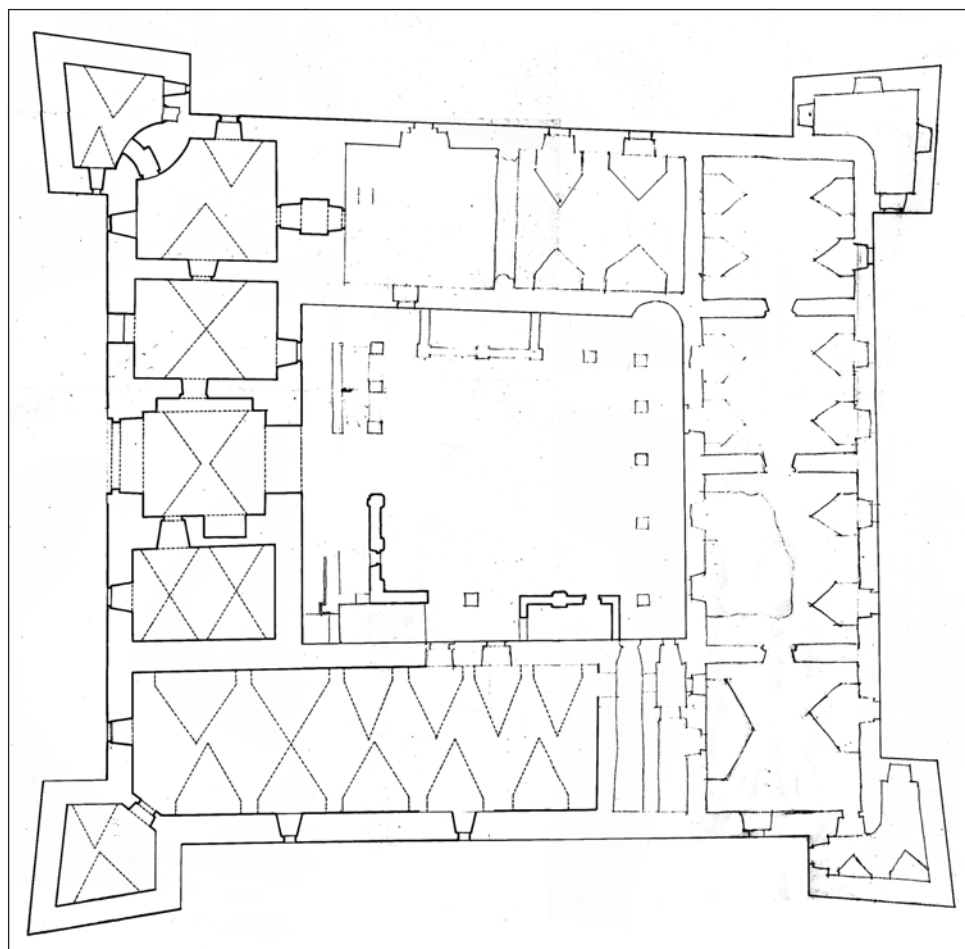
20 DOBY 1895. 117.

21 SZIRMAY 1809–1810. II. 318.

22 Közli: SZÓCS 2003. 549–550.

23 DOBY 1895. 40.

24 TT 1881. 780.

2. Aranyosmeggyes, a kastély földszinti alaprajza. Lux Géza felmérése, 1941
(Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, Tervtár, Lux hagyaték, 22)

1669-ben, Annát – már mint özvegy Kemény Jánosné – hűtlenséggel vádolják és birtokait elkobozzák.²⁵ Ettől kezdve jelenik meg az aranyosmeggyesi kastély a Magyar Királyi Kamara iratai között. Így a levéltár *Urbaria et Conscriptio*nes gyűjteményének közzétett darabjai között is rendszeresen felbukkan a kastély.²⁶ E forrásorozat révén fontos információk birtokába jutunk. Egyrészt a lakatlanná vált épület folyamatos, lassú romlása követhető nyomon, másrészt pontos kép alakul ki a birtoklás alakulásáról. Az özvegy Kemény Jánosné, Lónyai Annától elkobzott rész tehát a kastély háromnegyede, a további negyed rész továbbra is Csáky István birtokában marad, felesége Lónyai Margit révén. Lónyai Anna elkobzott birtokait 1689-ben visszaadják,²⁷ de az özvegy halála miatt 1690-ben a kastély ismét a Királyi Kamara birtokába kerül.²⁸ E periódusból – 1696-ból – származik egy, a Csákyak birtokában levő negyedrésze-ről készült inventárium.²⁹ A II. Rákóczi Ferenc parancsára 1704-ben összeírt fiskális birtokok között a kastély háromnegyed részét és a hozzá tartozó birtokrészeket Klobusoczki-javakként

25 DOBY 1895. 40.

26 E forráskiadványban az aranyosmeggyesi kastélyra és a hozzá tartozó részbirtokokra időrendben a következő adatok szerepelnek: 1672: „Principissa Keminianae bona confiscata”, UetC VII/1. 283.; 1686: „Bona confiscata principissae Keminianae”, UetC IV. 10.; 1689: „Extractus aestimationis bonorum principissae Keményianae”, UetC VII/1. 283.; 1690: „Conscriptio bonorum ill.mae condam dominae principissae Keményianae”, UetC I. 14.; 1704: „Conscriptio bonorum Aranyas Megyessentium Georgii Klobusoczkianorum[!]”, UetC V. 75–76. és „Conscriptio bonorum Aranyas Medgyesiensium Georgio Klobusoczkianorum”, UetC VI. 135.; [év nélkül, a közétevéők szerint a „17. század végére” keltezhető] „Principissa Keminianae bona confiscata”, UetC III. 14.

27 Az átadáskor készült összeírást közli: B. NAGY 1973. 218–219.

28 UetC I. 14.

29 Közli: Szócs 2003. 551

3. Aranyosmeggyes, a kastély délnyugati, főhomlokzata, Lux Géza felmérése, 1941
(Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, Tervtár, K687)

említik.³⁰ Nyilván királyi adományként vagy zálogban kerülhetett e család birtokába, valamikor 1690 és 1703 között. A szabadságharc után ez a rész ismét kincstári tulajdonná vált, de a fennmaradt negyed-rész továbbra is Csáky birtok maradt.

A birtoklástörténet további fordulóit a kutatás jelenlegi állása alapján nem lehet pontosan rekonstruálni. Annyi bizonyos, hogy Wesselényi Ferenc 1740-ben öröklés révén, illetve az újra a fiskus kezére került részek kiváltásával az egész kastély birtokába került.³¹ A 18–19. század fordulóján a Teleki család örökölte a kastélyt, de mivel az nem szolgált a birtokos lakóhelyül, fokozatosan romlásnak indult. A birtokos Csáky, Wesselényi és Teleki családok levéltárai, csakúgy, mint a kellően fel nem tárt Magyar Kamarai Archivum, még számos forrást rejthet magában a kastély 18–19. századi, de akár korábbi történetére vonatkozóan is.³²

Az 1920-as években vásárlás révén a kastély II. Károly, Románia későbbi királyának magántulajdonába került, majd állami tulajdonná vált. 1941-ben Lux Géza vezetésével jelentős és alapos helyreállításon esett át. A helyreállítás dokumentációja máig legbiztosabb kiindulópontja a kastély elemzésének (2–4. kép).³³ 1944-ben a hadikórháznak használt kastély az átvonuló hadseregek tevékenysége során súlyosan megsérült és le is égett. Ettől kezdve romos állapotban van, pusztulása egyre rohamosabb, bár többször is folytattak itt állagmegőrzési munkálatot, így 1957-ben, amikor a szabadon álló falakat be-

30 UetC V. 75–76. és UetC VI. 135.

31 BOROVSKY 37.

32 A Wesselényi család levéltárában őrzött 1689-es összeírást közli: B. NAGY 1973. 218–219., valamint jelez a Teleki család sáromberki levéltárában őrzött leltárakat 1804-ből, 1807-ből, 1824-ből, 1829-ből, 1837-ből és 1846-ból: B. NAGY 1973. 370. Mindkét levtárat a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán őrzik, Kolozsváron. A Csáky család levéltárát a Magyar Országos Levéltárban őrzik, P szekció 72 (a Csáky család kassai levéltára). Az aranyosmeggyesi Csáky-birtokrész 17–18. századi igazgatására vonatkozó iratok és egy per anyaga a 18. századból a fiskus és a család között bizonyos zálogügyletek fölött (számos korábbi jogbiztosító irat másolatával) a 65. csomóban. Két leltárt közöl: Szócs 2003. 549–550. Figyelemre méltó, hogy e család levéltárában maradt fenn több Aranyosmeggyesre vonatkozó középkori oklevél is, l. BÁRTFAI SZABÓ 1919. 15–16. A kincstári levéltár anyagából az UetC forráskiadvány-sorozat közölt ide vonatkozó anyagot (l. 26. jegyzetet).

33 ÉPÍTÉSZET 1942. 123.; LUX 1942. 16. A felmérések Budapesten, a Kulturális Örökség Hivatalának Tervtárában, a K 684., 688–692. és a Lux hagyatéék 18., 21. és 22. sz. alatt.

4. Aranyosmeggyes, a kastély hosszmetsete, Lux Géza felmérése, 1941
(Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, Tervtár, K691.)

tonréteggel fedték le. Később az 1960-as és 1970-es években további kisebb javításokra is sor került.³⁴ A romosodás az 1980-as években vált hangsúlyossá, ekkor több ablak- és ajtókeret kiesett, valamint elveszett a főbejárat timpanonjának címeres köve is. 1999 októberében állapotfelmérésre került sor³⁵ a helyreállítás vagy inkább az állagvédelem reményében, de ez pénzhiány miatt elmaradt, csak az ablakok keretét biztosították gerenda-szerkezettel.

A látványos kastély-épület és színvonalas műrészletei aránylag korán felkeltették az érdeklődők figyelmét. Az első, fényképekkel illusztrált ismertetések még a honismereti irodalom jegyében jelentek meg a 19. század második felében.³⁶ A kialakuló műemlékvédelem azonban még csak érintőlegesen vett tudomást a kastélyról. Szatmári kirándulásukkor Rómer Flóris, Schulz Ferenc és Henszlmann Imre útba ejtették ugyan Aranyosmeggyest is, de beszámolóikban a kastélyra egyetlen sor jutott, annál több a középkori eredetű templom romjaira.³⁷ A reneszánsz építészet hazai emlékei csak az 1930-as és 40-es években kerültek a magyar művészettörténeti irodalom fő áramába.³⁸ Az érdeklődés megélénkülése

34 Az 1957-es állagmegóvásról, a '60-as és '70-es évekbeli állapotról részleges dokumentáció maradt fenn a Szatmár Megyei Múzeum irattárában, egy 1965-ben készített felmérés-sorozattal együtt, ebből származik jelen tanulmány 9. és 15. képe.

35 A Román Kulturális Minisztérium megrendelésére a bukaresti „9 Optiune” cég, Șerban Popescu-Dolj építész vezetésével, fényképeket, valamint alaprajzi és homlokzati felmérést készített, metszetekkel. A dokumentáció egy példánya a Szatmár Megyei Múzeum irattárában található, ebből származik a jelen tanulmány 1. képe.

36 VÁHOT 1855.; PAP 1865.; PALMER 1894. 318–320.

37 HENSZLMANN 1864. 149.: „Aranyos-Megyesen még vár is van.”

38 A magyarországi reneszánsz kastélyok kutatástörténetéről: H. TAKÁCS 1970. 9–18. Az aranyosmeggyesi kastélyról uo. 56–57., 168–169., 14–22. kép.

elsősorban Balogh Jolán munkáinak köszönhető. Ő mutatta ki az olasz késő-reneszánsz építészek elméleti munkáinak hatását a magyar szabályos alaprajzú kastélyokra, köztük az aranyosmeggyesire.³⁹ Talán nem véletlen, hogy a kastély első teljes műemléki felújítására is 1941-ben, a művészettörténet látókörébe kerülésének idején került sor. Mind a magyar mind a román nyelvű művészettörténeti összefoglalókban Aranyosmeggyes összekötő kapocsként jelenik meg az erdélyi reneszánsz kastélyok sorozata és a Királyi Magyarország (Felvidék) és Lengyelország hasonló emlékcsoportja között.⁴⁰ B Nagy Margit a gazdasági források művészettörténeti vonatkozásainak feltárásával fontos adatokat közölt az aranyosmeggyesi kastély berendezéséről és díszítéséről.⁴¹ Majd Kovács András tanulmányaiban tisztázta a szabályos alaprajzú kastélysorozat építetőinek társadalmi hátterét – a Bethlen Gábor fejedelem közvetlen környezetének tanácsurait alkotta kört – és a lehetséges olasz építész személyét.⁴²

A kastély egykori térbeosztását az épület erősen romos állapota miatt a helyszínen már nem lehet egyértelműen megállapítani. Az eddig ismert írott forrásokból is csupán néhány használható a térbeosztás rekonstrukciója szempontjából. Ezek közül időrendben az első az 1656-ban keletkezett osztálylevél, amelyben a kastély Lónyai Zsuzsannának jutott felét osztják el.⁴³ A következő, ilyen szempontból használható forrás 1689-ben keletkezett, amikor Lónyai Annának a korábban elkobozott kastélyrészt adják vissza.⁴⁴ A harmadik az 1704-ben készült összeírás, a Klobusoczky-tulajdonban található részről.⁴⁵ Amint a birtoklástörténetből kiderült, a szóban forgó Klobusoczky-rész azonos a korábban Lónyai Anna által bírt, a kastély háromnegyedét jelentő résszel. A három eset közül egyiket egyszer sem kerül az adott forrás látókörébe a teljes épület. Az első esetben kimarad Lónyai Anna eredetileg birtokolt fele, a többi esetben pedig a Csáky tulajdonban található negyed rész. Mivel azonban ez utóbbi negyed Lónyai Zsuzsanna 1656-ban felosztott feléből alakul ki, a három forrásból együttvéve előttünk áll a teljes kastély. A térbeosztás azonosítása azonban, a kombináció bizonytalanságai miatt, nem lehet pontos.

A négyszögű, belső udvaros alaprajzi elrendezést a sarkokon ó-olasz bástyákat imitáló tornyok egészítik ki, valamint a főszárny szintjén egy emelettel túlnyúló nyolcszögű kaputorony (6., 11. kép). Az épületet árokrendszer övezi és egy még ma is megfigyelhető négyszögű földsánc (1. kép). Az utóbbi sarkain a kastély tornyainak megfelelően egy-egy kisméretű négyszögű bástya ugrik ki, amelynek egykor esetleg fülei is lehettek. E sánc- és árokrendszer az ágyúállásokként szolgáló bástyákkal együtt képezte a kastély erődítését, amelyet az írott források külső várként emlegetnek.⁴⁶ E külső várból ma már semmilyen épület nem áll – alaprajzára is csak a földfelszínen megfigyelhető egyenetlenségek alapján lehet következtetni. Az írott forrásokból megállapítható, hogy a külső vár bejárata a kastély bejáratának megfelelő oldalon volt és itt egy emeletes kapuépítmény is állt, előtte felvonóhíddal. További építmények e külső várból istállókként és tárházakként szolgáltak.⁴⁷

A kastély bejárati – délnyugati – szárnya, a pincét nem számítva, háromszintes. Ehhez adódik a kapu felett álló nyolcszögű torony még egy további szintje (6. kép). A felső szint – azaz a második emelet – az oldalszárnyakon is folytatódik, de itt az első helységek után, a keskeny résablakokból következtetve, védelmi funkcióval is rendelkező padlástérre válik (4. és 7. kép). A kastélyt zsindeyes tető fedte, kapu- és saroktornyain nyitott galéria – „nyári ház” – volt (2–3. kép). Ezen a szinten az északnyugati szárnyon három, míg a délkeletin egy nagyméretű ablak volt meg 1941-ben (4.kép). Az 1704-es összeírásban itt – minden további részletezés nélkül – nyolc helységet említenek.⁴⁸ Köztük az egyik a már 1689-ben is felsorolt „szegelet aranyasbolt”, egy másik a „kisebbik aranyasház.”⁴⁹

Az első emelet és a földszint helységei mind a négy szárnyon, egy sorban mennek végig, csak a saroktornyok helységei ugranak ki a sorból. A földszinten konyhák, mosókonyhák és raktárak voltak. Pincék az 1999-es felmérés szerint csak a bejárati és a két oldalszárny alatt voltak, azóta az újabb omlások miatt

39 BALOGH 1942.; BALOGH 1953. 51–52.; BALOGH 1954.; BALOGH 1975.

40 GEREVICH 1940. 150.; BÍRÓ 1943. 46–47., 85., 104.; DERCSÉNYI 1964.; IONESCU 1965. 195–196.; SEBESTYÉN 1963. 41., 109.; SEBESTYÉN 1987. 111–116.; ERDŐS 1980.

41 B. NAGY 1973. 218–219., 370–371., 110–120. kép.

42 KOVÁCS 1980.; KOVÁCS 2003. 83–146.; legutóbb KOVÁCS 2005. (újra közölve KOVÁCS 2007. 119–137.).

43 Közli: SZÓCS 2003. 549–550.

44 Közli: B. NAGY 1973. 218–219.

45 Az összeírás két közel azonos változatban maradt fenn, mindkettőt közli: UetC V. 75–76. és VI. 135. A további elemzésekhez az utóbbi, bővebb szöveggel közzétett változatot használjuk.

46 Ld. az 1656-os osztálylevelet.

47 Uo.

48 UetC VI. 135.

49 B. NAGY 1973. 219.

még kevesebb a lehetőség ezek azonosítására. 1656-ban az első emelet, vagy a „secunda contignatio” öt helysége jut Margitra, ezek, mint az osztálylevélből kiderül, mind egy rendben vannak. Ezen helységek között volt Lónyai Zsigmond korábbi lakóhelysége, ahonnan egy „kamra” vagy „arneke”-szék nyílik. Itt van még egy bizonyos „nyári ház alatt való bástya”, az inasok szobája, az „üveges vagy ebédlő palota” és egy másik szoba, amelyik – a már Anna tulajdonában levő – „öreg” palotára nyílik.⁵⁰ Ezt a helységet 1689-ben már „nagy, aranyaspalotá”-nak írják, „rongyollott mennyezettel, ugyanannak szegleletiben egy bástyaház.”⁵¹ A legnagyobb helység, sarkán bástyával, a délkeleti szárnyban volt, valószínűleg erről a helységről lehet szó. Sajnos ez a szárny azóta teljesen leomlott, s így a híres terem megsemmisült.

A kastélybelsőt egykor díszítő kárpitokról és szőnyegekről Lónyai Zsigmond emlékezik meg végrendeletében, kérve örököseit, hogy ne fosszák meg azoktól a kastélyt. A díszítés színvonalát mutatják a megmaradt kőfaragványok is (15–18. kép). A bejárati kapu félköríves, szárait kiugró, rozettákkal díszített lábazat tartja, amelyeken féloszlopok állnak. Ezek az építetőknek emléket állító, évszamos feliratot tartalmazó szemöldökkő áll, rajta (az egykor) Lónyai címet tartalmazó háromszögű timpanon (13–16. kép). Az ablakkereteket hasonló háromszögű timpanon koronázza, díszítésük rozetta illetve indás-leveles sáv (5. kép). A termék belső ajtókereteiből az első emeleten maradt meg egy, a kolozsváriakhoz hasonló kiképzésű, mára már lekopott Lónyai címerrel (19. kép). Az ablak- és ajtókereteken talán egy évtizeddel később készült a – valószínűleg a Telekiek által – Marosvásárhelyre szállított kandallókeret.⁵²

A kastély négy szárnyából leginkább a délnyugati és az északnyugati őrződött meg. Ez utóbbinak külső fala a második szint tetejéig, nagyjából még az 1941-es állapotban van meg, belül azonban mindkét szint beomlott. Az udvar felőli oldalon is csak a földszint magasságáig állnak a falak (9. és 12. kép). A délnyugati vagy bejárati szárny és az ide csatlakozó két sarokbástya külső fala ugyancsak az 1941-es állapotnak felel meg, a helyenként kiomlott ablakkeretek és falszakaszok kivételével (5. kép). Belül csak a földszint boltozata maradt meg, az első emelet boltozatai és a második emelet mennyezete beomlottak, a torony belső oldalával együtt (6. kép). A másik két szárny és bástya falaiból csupán csonkok maradtak meg, amelyek csak helyenként érik el az első emelet szintjét (8–9. kép). A legsúlyosabban az egykor az „aranyos” palotát tartalmazó délkeleti szárny sérült: teljes külső fala kidőlt (11. kép).

IRODALOM

- B. NAGY 1973. B. NAGY MARGIT: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973.
- BALOGH 1942. BALOGH JOLÁN: Az aranyosmedgyesi várkastély. *Erdély*, 38. (1941/2) 22–23.
- BALOGH 1953. BALOGH JOLÁN: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953.
- BALOGH 1954. BALOGH JOLÁN: Magyarországi négysarokbástyás várkastélyok. *Művészettörténeti Értesítő*, 2. (1954) 247–252.
- BALOGH 1975. BALOGH JOLÁN: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavits Géza. Budapest, 1975. 55–135.
- BÁRTFAI SZABÓ 1919. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1. Budapest, 1919.
- BÍRÓ 1943. BÍRÓ JÓZSEF: Erdélyi kastélyok, Budapest, 1943.
- BOROVSKY BOROVSKY SAMU (szerk.): Szatmár vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. III. Budapest, [é.n.].
- DERCSÉNYI 1964. DERCSÉNYI DEZSŐ: A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. A magyarországi művészet története. I. Budapest, 1964.
- DOBY 1895. DOBY ANTAL: Lónyai család. Budapest, 1895.
- DUMITRAȘCU 1974. SEVER DUMITRAȘCU: Săpățuri arheologice din anul 1970 la Medieșu Aurit-Castel. (Az 1970. évi régészeti kutatások az aranyosmeggyesi kastélynál.) *Crisia*, IV. (1974) 101–106.

50 Szócs 2003. 550.

51 B. NAGY 1973. 219.

52 B. NAGY 1973. 119–120. kép.

- ERDŐS 1980. ERDŐS IUDITA: Castelul de la Medieșul Aurit. Monument al renașterii Transilvănene. (Az aranyosmeggyesi kastély. Az erdélyi reneszánsz egy emléke.) *Satu Mare – Studii și Comunicări*, 4. (1980) 359–374.
- ÉPÍTÉSZET 1942. AZ ARANYOSMEGGYESI KASTÉLY HELYREÁLLÍTÁSA. *Építészet*, 2. (1942/4) 123.
- FELD 2000. FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. Sárospatak, 2000.
- GEREVICH 1940. GEREVICH TIBOR: Erdélyi magyar művészet. Kolozsvár, 1940.
- IONESCU 1965. GRIGORE IONESCU: Istoria arhitecturii în România. (A romániai építészet története.) II. București, 1965.
- H. TAKÁCS 1970. H. TAKÁCS MARIANNA: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Budapest, 1970.
- HENSZLMANN 1864. HENSZLMANN IMRE: A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. *Archaeológiai Közlemények*, IV. (1864) 127–157.
- KOPPÁNY 1999. KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999.
- KOVÁCS 1980. KOVÁCS ANDRÁS: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. 77–98.
- KOVÁCS 2003. KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2003.
- KOVÁCS 2005. KOVÁCS ANDRÁS: Erdélyi reneszánsz kastélyok. *Korunk*, III. folyam, 16. (2005/3) 11–21.
- KOVÁCS 2007. KOVÁCS ANDRÁS: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. Budapest, 2007.
- LUX 1942. LUX GÉZA: Az aranyosmeggyesi várkastély. *A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 5–6. (1942) 16.
- MAKSAI 1940. MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940.
- NÉMETH 2008. NÉMETH PÉTER: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008.
- PALL 1969. FRANCISC PALL: Româniî din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377. (A szatmári románok [Meggyes vidéke] az 1377-es oklevelek fényében.) *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, XII. (1969) 1–35.
- PALMER 1894. PALMER KÁLMÁN (szerk.): Nagybánya és vidéke. Nagybánya, 1894.
- PAP 1865. PAP BÉLA: Az aranyos-meggyesi vár rövid történeti vázlatja. In: Az ország tükre, 4. (1865/38) 430–432.
- SEBESTYÉN 1963. GH. SEBESTYÉN-V. SEBESTYÉN: Arhitectura renașterii în Transilvania. (Erdélyi reneszánsz építészet.) București, 1963.
- SEBESTYÉN 1987. SEBESTYÉN GHEORGHE: O pagină din istoria arhitecturii Românești. Renașterea. (A román építészet történetének egy lapja. A reneszánsz.) București, 1987.
- SZIRMAY 1809–1810. SZIRMAY ANTAL: Szatmár vármegye fekvése és polgári esmérete. I–II. Buda, 1809–1810.
- SZÓCS 2003. SZÓCS PÉTER LEVENTE: Adalékok az aranyosmeggyesi kastély XVII. századi történetéhez. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 544–551.
- TÁUTU 1966–1967. ALOISIE TÁUTU: Vechimea românilor din Țara Oașului. Cinci documente papale. (Az Avas vidéki románság régiségéről. Öt pápai oklevél.) *Buna Vestire*, 4. (1966), 1–2. (1967).
- TT 1881. Kemény Simon aranyosmeggyesi javainak inventáriumja 1661-ből. *Történelmi Tár*, 1881. 780.
- UetC Urbaria et Conscriptioes. Művészettörténeti adatok. I–VII/1–2. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. Budapest, 1967–1981.
- VAHOT 1855. VAHOT IMRE: Aranyos-Meggyesi vár Szatmárban. In: A nagy világ képekben. I. Pest, 1855. 135–139.

5. Aranyosmeggyes.
A kastély délnyugati, főhomlokzata
(a szerző felvétele, 2008)

6. Aranyosmeggyes.
A kastély délnyugati szárnyának
udvari homlokzata
(a szerző felvétele, 2008)

7. Aranyosmeggyes.
A kastély északnyugati
szárnya. Felvétel az
1970-es évekből
(Szatmár Megyei
Múzeum irattára)

8. Aranyosmeggyes.
A kastély hátsó,
északkeleti
homlokzata
(a szerző felvétele,
2008)

9. Aranyosmeggyes. A
kastély udvara
(a szerző felvétele,
2008)

10. Aranyosmeggyes.
A kastély északnyugati
szárnyának udvari homlokzata
(a szerző felvétele, 2008)

11. Aranyosmeggyes.
A kastély délkeleti szárnya
(az „aranyas” palota) udvari
homlokzata
(a szerző felvétele, 2008)

12. Aranyosmeggyes.
Elfalazott ajtó szemöldökköve
a Báthori címerrel a kastély
északkeleti szárnyán
(a szerző felvétele, 2008)

13. Aranyosmeggyes.
A kastély főkapuja. Felvétel az 1970-es évekből
(Szatmár Megyei Múzeum irattára)

14. Aranyosmeggyes. A kastély főkapuja
(a szerző felvétele, 2008)

15. Aranyosmeggyes.
A kastély főkapujának baloldali szarköve
(a szerző felvétele, 2008)

16. Aranyosmeggyes. A kastély főkapuja, a jobboldali szarkő fejezete
(a szerző felvétele, 2008)

17. Aranyosmeggyes.
Lónyai-címeres kőtöredék a kastély főkapujának
udvari homlokzatáról, jelenleg a Szatmár Megyei
Múzeum gyűjteményében
(a szerző felvétele, 2008)

19. Aranyosmeggyes.
A kastély tornya alatti első emeleti helység.
Ajtókeret és a dongaboltozat fiókjai
(a szerző felvétele, 2008)

18. Aranyosmeggyes.
A kastély kapubejárója melletti földszinti helység ajtókerete
(a szerző felvétele, 2008)

20. Aranyosmeggyes.
A kastély tornya alatti helység ajtókerete.
A szarkó fejezete
(a szerző felvétele, 2008)

A mezőörményesi udvarház

Adatok egy elfeledett fejedelmi építkezéshez

Az erdélyi Mezőörményes (Urmeniș) „kastélya” (1. kép) soha nem volt sorsdöntő történelmi események helyszíne. Építésében nem vettek részt híres hazai vagy nyugati mesterek. A megmaradt épületek napjainkban sem jelentenek kiemelkedő látványosságot. Mindez együttesen járulhatott hozzá ahhoz, hogy a művészettörténeti irodalom mindeddig szinte egyáltalában nem méltatta figyelemre. Amitől mégis érdeklődésünkre tarthat számot, az a tény, hogy esetében páratlan módon megőrződött források világítanak rá egy 17. századi épület keletkezésének – és működése első éveinek – nagyon sok apró mozzanatára.

A kutatástörténetet röviden összefoglalva, elsőként az erdélyi kastélyok „felfedezője”, Bíró József neve emelendő ki. 1943-ban napvilágot látott nagy ívű összefoglalójában ugyan csak három alkalommal említi meg az örményesi udvarházat, de forrásismeretét jól mutatja, hogy már viszonylag pontosan megállapította annak építési idejét, a ma álló épülettel azonosítva a Rákóczi György egykori udvarházát.¹ Itt jelent meg az első fénykép is az épületről, ahol az a maitól nem sokban eltérő formában látható (2. kép).²

Kelemen Lajos munkásságában is találkozunk az örményesi udvarházzal, ő azonban csak futólag említi meg Kolozsvár reneszánsz építészetével kapcsolatban. A kutató két mondata azonban annál nagyobb súlyú megállapítást jelent: hasonlóságot vél felfedezni a radnóti, mezőörményesi kastélyok és a kolozsvári ún. Harmincadház kapualjának boltozatai között.³ Ez alapján – mivel ismerjük a radnóti kastély építési feliratát – Agostino Serenát, a Rákócziak szolgálatában álló velencei építészteszt teszi meg az örményesi udvarház építőjének is.⁴

Örményes következő szakirodalmi említése szintén egy nagyobb ívű, a magyarországi 16–17. századi kastélyépítészet egészét átfogóan ismertető munkában szerepel. H. Takács Marianna itt már részletesebb leírását nyújtja az udvarháznak, elsősorban az örményesi – uzdiszentpéteri uradalmak Makkai László által 1954-ben kiadott inventáriumai alapján. Az 1638-ban készült leírás egy tapasztott falú, karfás tornácos épületként mutatja be az udvarházat.⁵ H. Takács – az említett inventáriumon kívül csak a két Rákóczi György levelezésében szereplő említéseit ismerve – főleg formai alapon a 16–17. század fordulójára keltezte ezt az épületet, feltételezve, hogy a karfás tornác 1638 utáni kőpillérekre való kicserélésével nyerte el az udvarház a mai formáját.⁶ Véleménye szerint ez képviselte a korszak erdélyi udvarházainak egyik alaptípusát: a földszintes vagy emeletes, téglalap alaprajzú, rendszerint tornácos épületet.⁷ Illusztrációként a már Bíró József munkájában is szereplő képet hozza.⁸

Az udvarház I. Rákóczi György korában lezajlott jelentős változásaira elsőként B. Nagy Margit figyelt fel, aki az erdélyi udvarházak és kastélyok inventáriumait közlő munkájában Örményes 1721. évi összeírását is kiadta.⁹ Ebből az összeírásból egyértelműen kiderül, hogy az 1638-ban említett tapasztott sövényfalú épület nem lehet azonos a 18. század eleji inventárium téglapüleeteivel.¹⁰ Az inventáriumok alapján egy részletesebb feldolgozás is született, amelyben B. Nagy Margit az épületegyüttes egyes elemeit – alaprajz, nyílások, kertek, gazdasági épületek, bútorzat stb. – külön-külön vizsgálta. A feldolgozásba több közöletlen inventáriumot is beledolgozott. A szerző – Kelemen Lajosra hivatkozva – megemlíti, hogy a legújabb kori kastély ma is álló gabonása lehetett a 17. századi udvarház.¹¹ Fontos az 1721.

1 BÍRÓ 1943. 46., 50., 76.

2 BÍRÓ 1943. VIII. 14. kép.

3 KELEMEN 1982. 135.

4 KELEMEN 1982. 51.; Agostino Serenára vonatkozóan I.: KOVÁCS 2003. 24., 116.; BALOGH 1982. 379–393.

5 MAKKAI 1954. 561.

6 H. TAKÁCS 1970. 42.

7 H. TAKÁCS 1970. 50.

8 H. TAKÁCS 1970. 131. kép.

9 B. NAGY 1973. 282–291.

10 B. NAGY 1973. 376.

11 Kelemen Lajos ezen megjegyzése nem jelent meg nyomtatásban: B. NAGY 1970. 40.

1. Az örményesi-körödszentmártoni uradalom tartozékainak térképe (Erdély 1790. évi topográfiai térképe alapján, OSZK Térképtár, TK 9.)

letes építészeti leírását adva, építését – Keresztes Gyulához hasonlóan – Agostino Serenához köti.¹⁵

Az utóbbi években az erdélyi késő reneszánsz építészet legjelentősebb ma élő kutatója, Kovács András tért ki néhány művében – Bíró Józsefhez hasonlóan ugyan csak pár szóban – Örményesre. Megjegyzései azonban több szempontból is jelentős előrelépést jelentenek a korábbi kutatásokhoz képest. Rámutat ugyanis arra, hogy az örményesihez hasonló, a védelmi berendezéseket – saroktoronyokat – elhagyó, nagyméretű udvarházak újdonságot jelentenek I. Rákóczi György korának építészetében. Még fontosabb, hogy elsőként fedezi fel a besztercei levéltárban található forrásokat, s bár hangsúlyozza jelentőségüket, de a feldolgozásukra nem vállalkozik. A missilis-anyag átnézésével azonban már pontosan meghatározza az udvarház építésének idejét – azt az 1639–1641 közötti időszakra helyezi – és kísérletet tesz a tervezés egyes kőműves mesterekhez való kötésére is. Kovács András értékelése szerint a ma álló épületek csupán későbbi, kisebb méretű utódjai az egyko-

évi inventárium azon adata, mely szerint a kastélyban csak a „felső rendházak” ajtó- és ablakkeretei készültek faragott kőből.¹²

Utoljára eddig viszonylagos részletességgel Keresztes Gyula foglalkozott az udvarházzal. Az 1994-ben megjelent, hivatkozások nélküli, egyoldalas összefoglalójában 1643–1645 közé teszi a kastély felépítését, tervezőjének – feltehetően Kelemen Lajos alapján – Agostino Serenát tartva. Az építészeti leírásnál azonban a szerző kiemeli, hogy számos elem a barokk kori módosításokra utal. Mivel a kastély utolsó helyreállítását 1962–1967 között éppen a szerző irányította, lényegesek az építészeti részletekre vonatkozó megfigyelései.¹³ Még látta a mennyezeteken az egykori díszítőfestés nyomait, kőből faragott ablak- és ajtókeretekről, illetve a pilléreknél szintén faragott kőkönnyöklőről tesz említést. A kutató egy ceruzavázlat mellett elsőként közölte a kastély alaprajzát (3. kép).¹⁴

Keresztes Gyula könyvének megjelenésével egy időben az Erdélyi Múzeum Egyesület szervezésében program indult az erdélyi kastélyok állapotfelmérésére. A munkák az örményesi udvarházra is kiterjedtek. Ekkor felmérték az épületet – teljesen új emeleti és földszinti alaprajz készült – írott formában dokumentálták az állapotát és kisebb történeti kutatást is folytattak. Az aktuális munkát végző Eke Éva, a kastély rész-

12 B. NAGY 1970. 90.

13 KERESZTES 1994. 41.

14 KERESZTES 1994. 40., 125., 119. kép.

15 KÖH Tervtár, 38286., Erdélyi kastélyok 1994.

ri Rákóczi-kastélynak, melyek legfeljebb másodlagos helyzetű reneszánsz faragványokat tartalmazhatnak a 17. századi épületből.¹⁶

Az örményesi épületegyüttesen mindezidáig nem végeztek modern helyszíni kutatást. Emiatt ma gukat az épületeket nem lehetséges a nagyszámú forrással összevetni, így célszerűnek tűnt önálló fejezetekben ismertetni a forrásokból kirajzolódó építéstörténetet és ezután bemutatni a jelenleg is álló épületegyüttest.

Mezőörményes birtoklástörténete a Rákócziak koráig

A korai források esetében jelentős problémát okoz az a tény, hogy Erdélyben és Partiumban négy település szerepel ezen a néven a kora újkorig,¹⁷ amikor is megjelent a megkülönböztető *Mező-* előtag.¹⁸ A szerencsésebb esetekben a szomszédos települések, illetve a vármegye megnevezéséből lehet következtetni a bennünket érdeklő falura. Ezt többnyire Kolozs vármegyében lévőként említik.

Örményes legkorábbi említései az 1320-as évekből valók. Ekkor egy sor más faluval együtt a Kán nembeli László birtoka volt, akitől csere révén bizonyos Mykéhez kerülve, annak magvaszakadtával 1321-ben a királyra szállt. Károly Róbert előbb a Kácsik (Kacsics) nembeli Mihály fia Péternek, majd 1329-ben a Honptázmány nembeli Pogány Istvánnak adományozta. Ekkor egy határjárás is készült, két másik falut is belefoglalva. Még az 1330-as években Pogány István elcserélte az itteni birtokait a Zombor nembeli Sombor fiaival.¹⁹ Szintén ebből az évtizedből ismeretes Örményes említése a pápai tizedjegyzékben (először 1332-ben).²⁰ A 15. században kétszer is említenek itteni kenézt, amiből a falu román lakosságára is következtethetünk.²¹ A század folyamán Örményes egy sor másik településsel a Doboka megyei buzai uradalom tartozéka volt. 1470-ig a Pelsőci vagy Vámosi család, majd a pelsőci Bebekék tartották kezükben.²² Az utóbbiaktól időközben Hunyadi János egy időre zálogba vette a birtokegyüttest,²³ de a század végére már tartósan Corvin János kezére került. A birtokosok gyakori változása a 16. században is folytatódott: gergelylakai Buzlai Mózes után²⁴ a század közepétől már Somi Anna és férje Patócsy Boldizsár birtokolta.²⁵ A század végén a birtokviszonyok bizonytalanok, de Örményes minden jel szerint Patócsy Katalin révén rövid időre a Kendiek kezére került,²⁶ de ez – a család németellenes tevékenysége következtében – nem volt tartós.²⁷ Ugyanakkor biztosan örményesi birtokos volt Spáczai Menyhért is 1589-től.²⁸

A 17. század elején az örményesi birtokok a szamosújvári uradalom részeként a Kamuthi család kezére kerültek.²⁹ A szentlászlói Kamuthi Farkas tanácsúr és tordai főispán a kolozsmonostori uradalommal együtt megkapta Kóródszentmártont is a környező falvakkal együtt.³⁰ Ezzel Örményes és Kóródszentmárton ismert történetük során először kerültek közös tulajdonos kezére. Kamuthi Farkas halála után a két uradalom jogilag különvált. Ugyan Kamuthi Miklóstól mindkét birtoktest Pécsi Simon kancelláré lett, de míg az örményesi csak zálog címén,³¹ addig a kóródit a kancellár már hamarabb megvásárolhatta, ugyanis már 1636. decemberében megállapodott a fejedelemmel a Kóródszentmártonnál

16 Kovács 2000. 81.

17 A tárgyalt Mezőörményesen (Urmeniş) kívül az aranyosszéki Marosörményes (Ormeniş), a máramarosi Bükkörményes és a Küküllő-menti Szászörményes (Ormeniş/Irmesch).

18 Első felbukkanása a forrásokban éppen a 17. század közepére esik: B-lt. 460., 1643/176. 1643. dec. 10. (MORDOVIN 2008. 65. levél. Itt és a továbbiakban az örményesi udvarházra vonatkozó, terjedelmi okokból önállóan megjelenő forráskiadásra hivatkozom, azon belül az ott közölt levél számára.)

19 GYÖRFFY 1987. 366.

20 VMO I. 104.: „Item Paulus de Ermenes solvit XI. Banales antiquos”; uo. 109.: „Item Paulus sacerdos de Ormenus solvit XV. denarios et I. banalem antiquum”, l. még: 120., 131., 138.

21 CSÁNKI 1913. 391. 1415: „Kenezius et volahi de poss. Evrmenes”; 1480: „Kenez de Ewrmenes”.

22 CSÁNKI 1913. 391.

23 1455-ben: MOL DL 14983. és 14978.

24 CSÁNKI 1913. 391.

25 Kmon II. 782. (1554. ápr. 24.).

26 Kendi Sándorné Patócsi Katalin: MOL F1 Libri regii 4., 440–441. (1589. ápr. 23.).

27 Kendi János németellenes harcainak említése: MOL F1 Libri regii 8., 40–40b. (1608. jún. 17.).

28 Bánffy-lt. c. 720., f. 126b.

29 MOL F1. Libri regii 8., 33b–34. (1608. jún. 20.).

30 MOL F1. Libri Regii 10., 293–294. (1614. aug. 07.).

31 MOL F1. Libri Regii 21., 173–174. (1637. febr. 01.).

2. Örményesi udvarház archív felvételen
(KÖH Fotótár, P 20944. Mezőörményes)

a Küküllőn átvezető híd vámjáról.³² Ezután a két birtokrész története Pécsi Simon sorsával kapcsolódott össze.

Pécsi Simon korában az először 1638-ban említett örményesi udvarház legfeljebb az uradalom egyik gazdasági központja lehetett. Maga a kancellár csak ritkán szállhatott meg benne. A Pécsi-család elsődleges rezidenciája Szentertzsebeten³³ volt, ahonnan leveleinek többsége is kelt és ahonnan Rákóczi György utasítására a főurat fogságba is vették. A gazdasági funkció mellett szól az örményesi épület jellege is: sövényből font, tapasztott falú.³⁴ A korszak forrásanyagából több hasonló udvarház is ismert, így Zágó,³⁵ Uzdiszentpéter,³⁶ vagy Kőrödszentmárton,³⁷ mindegyik esetben egy nagyobb birtoktest

uradalmi központjaként, ahol a tulajdonos földesúr csak nagyon ritkán szállt meg. Örményes meglehetősen jelentéktelen szerepére utal az a tény is, hogy miközben Beszterce közelebbi és távolabbi szomszédjai mind igénybe vették a városi mesterek szakértelmét – csak párat említve: Kékedi Zsigmond bethleni,³⁸ Balási Ferenc³⁹ és Huszár Mátyás⁴⁰ harinai, Torma Péter girolti,⁴¹ vagy Erdélyi István somkeréki⁴² udvarházánál – addig az előbbieknél nem kevésbé jelentős főúr nemcsak nem építkezett (legalábbis nem kért besztercei kőműveseket), de még csak levelet sem keltezett innen.

Mezőörményes I. Rákóczi György fejedelem kezén: az udvarház felépítése

Rákóczi Györgyről már a kortársai is megjegyzték, hogy birtokszerzése során előszeretettel élt a különféle jogcímen kezdeményezett perekkel. A fejedelem az uralkodása alatt több birtokot perelt el alattvalóitól, mint bármely más uralkodó Magyarországon.⁴³ Ilyen módon jött létre az örményesi uradalom is. A szombatosok ellen irányuló politikai támadásnak, amely a dési országgyűlésen 1638. július 1-én elfogadott törvények formájában csúcsondott ki, elsősorban éppen Pécsi Simon volt az egyik célpontja. Nem valószínű, hogy a nagyszabású per háttérében kifejezetten Örményes megszerzése állt volna, mégis, a kincstárra szállt hatalmas kiterjedésű birtokok ügyében a fejedelem saját belátása szerint rendelkezett. A dési határozatok következményeként – amelyek áldozatai között a Kőrödszentmárton környéki falvakban szintén birtokló Paczolai Péterné Kornis Borbála is szerepelt⁴⁴ – a Pécsi Simontól

32 MOL F1. Libri Regii 21., 174. (1636. dec. 14.).

33 Ma Goşteriţa, Nagyszebennel összeépült Szeben megyei település.

34 MAKKAJ 1954. 561.

35 MAKKAJ 1954. 569.

36 B-lt. 462., 1648/28. (1648. febr. 11.).

37 MAKKAJ 1954. 566.: „Az udvarház boronabol fel rott.”

38 B-lt. 449., 1625. ápr., Kékedi Zsigmond levele a besztercei tanácshoz.; uo. 455., 1637/175. 1637. szept., Kékedi Zsigmond a besztercei tanácshoz.

39 B-lt. 451., 1632/77. (1632. jún. 1.).

40 B-lt. 458., 1642/51. (1642. ápr. 7.).

41 B-lt. 464., 1652/82. (1652. júl.).

42 B-lt. 440., 1599/66. (1599. jún. 3.).

43 ET II. 693.

44 MAKKAJ 1954. 567. Paczolai-rész volt a következő Küküllő-vármegyei falvakban: Kisszölös, Szásznádas és Fületelke.

elvett birtokokat⁴⁵ Rákóczi György azonnal összeíratta. Már az első, 1638. augusztusi inventárium is egységes uradalomként kezeli Kőródszentmárton és Örményes tartozékait.⁴⁶ Ez egyértelmű utalás arra, hogy a fejedelem tudatosan egyben kívánta tartani a birtokokat, ezzel megfelelő gazdasági háttérrel nyújtva a már létező két udvarház egyikének kiépítéséhez. Még 1638 folyamán a két birtoktest állatállományát és gabonakészleteit is összeírták.⁴⁷ Mindez megelőzte az örményesi birtoktest jogi helyzetének módosítását, amelyre 1638. december 11-én került sor. Rákóczi György ekkor az eredeti zálogjogot a *fiscusra* ruházta.⁴⁸ Ekkorra már biztosan állítható, hogy az „udvarbírószágra nevedett” új uradalom központjává a fejedelem Örményest tette, amelyhez „egynéhány jó faluk is szereztettek vala.”⁴⁹ A két birtoktesthez nem tartozó, de az uradalom gazdasági erejét növelő további részek a már említett Paczolai-nota révén kerültek ide, illetve az 1635-ben elüldözött Bethlen Péter marosvécsi uradalmából kerültek átcsatolásra.⁵⁰ Az örményesi uradalom jogi helyzetét Rákóczi György 1639. február 11-én szabályozta utoljára, amikor az egészet felesége, Lorántffy Zsuzsanna nevére íratta.⁵¹

A fejedelem elhatározása, hogy korszerű és lakályos udvarházat építtet Örményesen, teljesen érthető, ha figyelembe vesszük az 1638–1639 körülre kialakuló erdélyi fiscalis birtokrendszert. Ugyanis a Marostól északra, illetve a Torda-Szamosújvár-Dés vonaltól keletre nem volt a fejedelmi udvar befojtására és eltartására alkalmas hely, ráadásul itt feküdtek a Rákócziak kedvenc vadászó helyszínei: a Borgói- és a Kelemen-havasok. Nem lehetett elhanyagolható az a szempont sem, hogy a falu éppen egy nap járóföldnyire feküdt nyugatra Görgényszentimrétől, egy másik jelentős fejedelmi udvarháztól.⁵²

A frissen megszervezett uradalom első udvarbírája Zemplényi János lett, aki többedmagával levelezte az első összeírást,⁵³ intézkedett az „örökölt” gabonák értékesítéséről⁵⁴ és az 1638-ban átvett sövényfalú udvarház lakhatóvá tételéről.⁵⁵ Azonban építkezéseket már csak az utódja, Lácza János végeztethetett ebben a tiszben.⁵⁶

Amint összeállt az új uradalom és tisztázódott a jogi helyzete, Rákóczi György azonnal megindította az építkezéseket. Még teljesen friss volt a tinta a Lorántffy Zsuzsanna részére szóló adománylevelén, amikor már másnap, 1639. február 12-én a fejedelem – „Örményesi házunkat akarván Isten segítségéből megépítenünk” – rendelkezett az udvarházhoz szükséges kövek előkészítéséről. A kolozsnagyvidai⁵⁷ határban fekvő elpusztult falu területéről hozatott kőanyag – talán éppen egy ottani templomból – minden bizonnyal az épület alapozásához kellett.⁵⁸ A kőhordást természetesen nem kezdhették februárban, hanem csak akkor, amikor az igavonó állatoknak már elegendő fű juthatott útközben.⁵⁹ Ugyanakkor az épület felmenő falaihoz szükséges téglavetését legfeljebb az uradalom

45 Pécsi Simon letartoztatása és birtokainak elkobzása: KRAUS 1994. 156.

46 MAKKAJ 1954. 558–559.

47 MAKKAJ 1954. 559. (1638. szept. 2.), 560–567. (1638. okt. 9.).

48 MOL F1 Libri Regii 22. 88b–89.

49 SZALÁRDI 1980. 199.

50 Bethlen Péter 1631. aug. 16-án kapta meg a marosvécsi uradalmat: MOL F1 Libri Regii 19., 206b–207. Ebből a következő *portiók* kerültek Örményeshez: Paszmos, Répafalva, Köbölkút és Viszolya (ma: Posmuș, Râpa de Jos, Fântânița, Visuia, Beszterce-Naszód és – Répafalva – Maros megye). A viszonylag sok településen szétszórt birtokrészek mégsem bizonyultak elegendőnek az uradalom gazdasági háttérének biztosításához, legalábbis a későbbi építkezések idején. Ez több alkalommal hangot is kapott a fejedelem és az udvarbírók levelezésében, így pl. B-lt. 456., 1639/19., 42.; stb. (MORDOVIN 2008. 3. és 5. levél). 1639. júliusában a következő további birtokok tartoztak az uradalom örményesi részéhez: Szászújfalú, Szászszentandrás, Tancs, Domb, Rűcs, Szászfűlpös, Oláhszentmárton, Oláhszentgyörgy, Velkér, Pete, Pinárd, Nagycercse (ma ezek: Tekeújfalú/Lunca [régebben még Oláhújfalú], Mezőszentandrás/Sântu, Tancs/Tonciu, Meződomb/Dâmbu, Mezőrűcs/Râciu, Kisfűlpös/Filpișu Mic, Mezőszentmárton/Sânmartinu de Câmpie, Uzdiszentgyörgy/Sângeorgiu de Câmpie, Mezővelkér/Râzoare, Mezőpete/Petea, Pinárd [1750-es évektől Várhegy] /Chinari, Nagycercse/Ercea). Makkai 1954. 572–574. 1640. május 25-i összeíráskor Kőródszentmártonhoz a következő részeket írtak: Kóród, Oláhudvarhely, Kisszőlős, Szásznádas, Zágó, Szénaverős és Fülelke. Ma ezek: Kóród/Coroi, Vámosudvarhely/Odrihei, Keménynagyszőlős/Seleuș, Szásznádas/Nadeș, Zágó/Zagăr, Szénaverős/Senereuș és Fülelke/Filitelnic. MAKKAJ 1954. 585–598.

51 MOL F1 Libri Regii 22. 103b–105.

52 Görgényszentimrétre I. Kovács Zs. 2000. 97–122.

53 MAKKAJ 1954. 560.

54 B-lt. 456., 1638/253. (MORDOVIN 2008. 2. levél).

55 B-lt. 455., 1638/199. (MORDOVIN 2008. 1. levél).

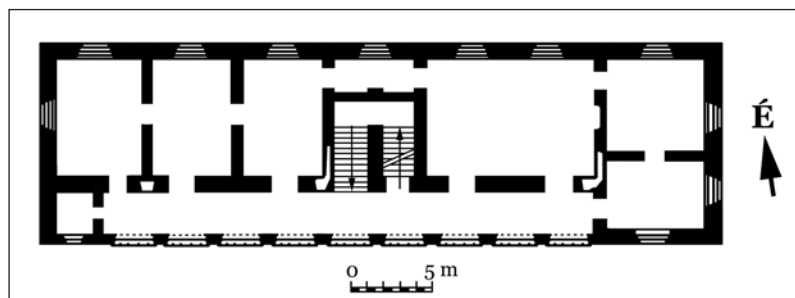
56 1638. október 9-én Lácza Jánost Zemplényi Istvánnal együtt említik, Lácza Jánost Zemplényi Istvánjaként: MAKKAJ 1954. 560.

57 *Juda* Nagyvidának volt másik elnevezése (l. „Az első katonai felmérés”, 87. szelvény). Mivel a forrásban megnevezett falu nem pusztult el, a kőanyagot vagy egy a határában fekvő másik faluból szerezhetnék, vagy az említett felmérésen, Nagyida déli határában fekvő *Tsetateye* (Várhegy) esetleges várából. Ma Viile Tecii, Beszterce-Naszód megye.

58 B-lt. 456., 1639/19. (MORDOVIN 2008. 3. levél).

59 B-lt. 456., 1639/42. (MORDOVIN 2008. 5. levél).

3. Az örményesi udvarház jelenlegi alaprajza (KERESZTES 1995. 125/119. alapján)

Besztercéről rendelt két kőművesről, ha így az örményesi munkák gyorsabban haladnak.⁶¹ 1639. április végén a beszterceiek hozzáfogtak a téglák vetéséhez, amelyek mérete és formája felől az udvarbírónál érdeklődtek, bár Lácza János levelében azt írta, hogy a „Téglás Mester” jobban ért hozzá.⁶² A kolozsnagyidai kőhordás május első napjaiban már gőzerővel folyt: május 1-én 150 szekérryi, majd május 19-én újabb 150 szekérryi kőről állított ki elismervényt az udvarbíró.⁶³ Ugyanekkor érkezett a helyszínre Fundál Mátvás mester, az épület feltételezhető tervezője, aki az udvarbíró keresztül három kőművest kért segítségül Besztercéről.⁶⁴ Minden bizonnyal ekkor készültek el az új udvarház alapfalai. Az építkezések első lépéseit – talán a besztercei tanácsra való nyomásgyakorlásképpen, hogy gyorsítson a munkákon – Rákóczi György a helyszínen személyesen megtekintette. A fejedelem valamikor május végén érkezett Örményesre, ahol több napot is eltöltött.⁶⁵

A nyár folyamán folytatódott a téglakészítés is. Rákóczi 20000 darabot rendelt június közepén.⁶⁶ Az égetés két helyszínen zajlott: Örményesen és Kőbölkúton. Az utóbbi helyen a kemence nem bírta a nagy megterhelést és beomlott, ami egy időre lelassította a munkát.⁶⁷ Ugyanakkor az udvarbírónak lehetősége nyílt az uradalom örményesi részének teljes összeírására.⁶⁸ Szeptemberben már Lorántffy Zsuzsanna fordult a besztercei tanácshoz, hogy újabb munkaerőt kérjen az építkezésekhez.⁶⁹ Az időközben megfogyatkozott téglapótlásáról is gondoskodni kellett, így megint két téglavetőt rendeltek az udvarházhoz „*az ki az téglának mind vettetésében, s mind égetésében tudjon hasznosan eljárni.*”⁷⁰ Valószínűleg eddigre az épület földszinti részei már álltak, mert szeptember 28-án Rákóczi György már tölcseéseket is kért, hogy ablakokat készíttessen Örményesen. Ugyanott újra megemlítette, hogy ha az építkezésen elfogyna a téglá, a tanács legyen segítséggel.⁷¹ A fejedelem jól becsülte meg a rendelkezésre álló téglá mennyiségét, ugyanis néhány nap múlva Lácza János újabb 10000 darabot kért Besztercéről.⁷² Az udvarház építésével párhuzamosan megújultak a gazdasági épületek és a ház környezete is: valami nagyobb mértékű kerti átalakításokhoz (vagy esetleg egy gát építéséhez) kelthettek a „*földhányó oroszok*”, illetve egy csűr építéséhez három asztalosra volt szükség.⁷³

Késő ősztől az építkezés leállt, mert „*az kövel való építésnek s' rakásnak ideje elmúlt, ... Erdélyi kőművesek téiben rakni nem tudnak.*”⁷⁴ 1640 februárjában Rákóczi György már jóelőre újabb 12000 tég-

erdeinek szűkössége akadályozhatta – Rákóczi György ugyanis ügyelt arra, hogy az erdőállomány ne károsodjék túlságosan –, de Beszterce segítségével ez is megoldható volt.⁶⁰

A márciusi utasításoknak végül csak áprilisban lett foganatjuk, akkor azonban már biztosan megindultak a munkák. A hely jelentőségét Rákóczi György szemében jól jelzi, hogy hajlandó volt lemondani a váradi építkezésekre

60 Közben folyamatosan zajlottak az uradalom egyes részeinek összeírásai, így 1639. márciusában a zágori részjóságot, 1639. áprilisában pedig az uradalom állatállományát és gabonáit vették számba. MAKKAI 1954. 569–571.

61 B-lt. 456., 1639/60. (MORDOVIN 2008. 6. levél).

62 B-lt. 456., 1639/75. (MORDOVIN 2008. 7. levél).

63 B-lt. 456., 1639/81. (MORDOVIN 2008. 10. levél); B-lt. 456., 1639/94. (MORDOVIN 2008. 12. levél).

64 B-lt. 456., 1639/88. (MORDOVIN 2008. 11. levél).

65 B-lt. 456., 1639/109. (MORDOVIN 2008. 13. levél); TT 18. (1895) 707. 1639. jún. 3. Örményes, Rákóczi György Brassó város tanácsának; Mvh-lt. 257.

66 B-lt. 456., 1639/122. (MORDOVIN 2008. 15. levél).

67 B-lt. 457., 1639/193. (MORDOVIN 2008. 20. levél).

68 Makkai 1954. 572–584.

69 B-lt. 457., 1639/205. (MORDOVIN 2008. 21. levél).

70 B-lt. 457., 1639/220. (MORDOVIN 2008. 22. levél).

71 B-lt. 457., 1639/224. (MORDOVIN 2008. 23. levél).

72 B-lt. 457., 1639/226. (MORDOVIN 2008. 24. levél).

73 B-lt. 457., 1639/234. (MORDOVIN 2008. 25. levél). A „*földhányó oroszok*” akár egy olyan kerti dísztavat is készíthették, mint amilyen Porumbákon, Miklósváron vagy Gerenden lehetett: FEKETE 2008. 50–51.

74 B-lt. 463., 1648/167.

lát rendelt Besztercéről,⁷⁵ amelyeknek leszállítása csak március végén indult meg.⁷⁶ Az ezévi építkezések a jó idő beköszöntével, április második felében kezdődtek. Ekkor kért a fejedelem kőműveseket és lakatosokat is az udvarházhoz.⁷⁷ Ez alapján arra következtethetünk, hogy a földszinti részen már a lakatos munkák folytak, míg az emeleten még rakták a falakat, amikhez szükséges újabb 5500 tégláról szóló elismervényt április 25-én írt alá Lácza. ⁷⁸ Örményesen két, név szerint is ismert besztercei kőműves dolgozott (1640-től biztosan): Kőműves Simon és Kőműves János,⁷⁹ akik adatolhatóan dolgoztak a gyulai építkezéseken is és feltehetően róluk írnak Szamosújvárnál.⁸⁰

A következő számla, amely 19600 darab zindelyszeg vásárlásáról szól,⁸¹ mutatja, hogy júniusra már eljutottak a fedélszék építéséig. Bár az épületnek még a földszinti részei sem lehettek még lakhatóak, az uradalom tényleges tulajdonosa, Lorántffy Zsuzsanna kisebbik fiával június első napjaiban látogatását tette a helyszínen.⁸² A hónap végén az udvarbíró már a tetőzet lécezésére kért faanyagot és „*ónos fejtű szegeket*”,⁸³ míg az újabb 6000 téglá feltehetően a kéményekhez kellett.⁸⁴ Az utóbbit megerősíti, hogy június második felében Rákóczi György elküldte Gyulafehérvárról az Örményesre szánt kályhákat.⁸⁵ Ugyanebben az időpontban Fundáló Mátyás mester bizonyíthatóan újra az udvarháznál tartózkodott,⁸⁶ az épület befejezését tartva szemmel. A „*cserep alá való szarvazáshoz*” Rákóczi külön is kért két ácsot Besztercéről, és valamikor július közepén ifj. Rákóczi Györggyel meglátogatta az építkezést.⁸⁷

A besztercei mesterek által párhuzamosan végzett számos építkezés miatt az ácsok ügyében kisebb súrlódások voltak Lácza János és a városi tanács között. A két ács, akiket június 28-án rendeltek Örményesre, még egy hónap múlva sem érkezett meg. Emiatt az udvarbíró július 26-án egy ingerültebb hangvételű levelében figyelmeztette Besztercét, hogy ha nem hisznek neki, keressék meg a fejedelmet.⁸⁸ Biztonság kedvéért Lácza még ugyanaznap Rákóczinak is írhatott, aki már másnap megerősítette Besztercének az ácsok kérését.⁸⁹ Az év hátralevő részében már csak kisebb-nagyobb belső-külső munkálatok folytak az épületen. A fedelemel még legalább kétszer látogatott ki Örményesre: szeptember közepén, illetve november első hetében.⁹⁰

Valamikor 1640–1641 telén meghalt Lácza János, utódja Alvinczi Pál deák lett, aki tíz évig töltötte be az udvarbírói tiszteletet.⁹¹ Így az 1641. évi építkezéseknél már Alvinczi névvel találkozunk. Ekkor a munkálatok a megszokott rendben folytatódtak: a fejedelem már februárban utasította a tanácsot, hogy a megfelelő idő beálltakor küldjék ki a kőműveseket,⁹² de a tényleges munkák csak áprilistól indultak.⁹³ A fejedelem leveleiből jól kirajzolódik az építkezések pillanatnyi állása, így a marosvásárhelyi kovácsoktól rendelt ablakrácsok és ajtóvasalások,⁹⁴ illetve a kőművesek kérése alapján minden bizonnyal a már nagyrészt elkészült épület nyílászáróin dolgoztak, továbbá a falak vakolása, esetleg a stukkódíszek elkészítése zajlott. Az építkezés előrehaladtáról még jobban árulkodik egy májusi levél, amelyben az udvarbíró kifejezte azon óhaját, hogy a fedelmi pár pünkösdi ünnepekre várható érkezésére be szeret-

75 B-lt. 457., 1640/36. (MORDOVIN 2008. 27. levél).

76 B-lt. 457., 1640/55. (MORDOVIN 2008. 28. levél).

77 B-lt. 457., 1640/64. (MORDOVIN 2008. 29. levél).

78 B-lt. 457., 1640/76. (MORDOVIN 2008. 30. levél). 1640. májusában Rákóczi György elkészíttette az uradalom kóródszentmártoni részének az inventáriumát is: MAKKAJ 1954. 585–598.

79 B-lt. 458., 1641/48. (MORDOVIN 2008. 45. levél).

80 B-lt. 464., 1651/24.

81 B-lt. 457., 1640/97. (MORDOVIN 2008. 31. levél).

82 Szilágyi 1875. 62.; B-lt. 457., 1640/101. (MORDOVIN 2008. 32. levél).

83 B-lt. 457., 1640/116. (MORDOVIN 2008. 34. levél).

84 B-lt. 457., 1640/102. (MORDOVIN 2008. 33. levél).

85 Gyulafehérvárról a fejedelem általában alvinci gyártmányú habán kályhákat szokott küldeni, így erősen valószínű, hogy Örményesen is ilyenekkel számolhatunk. L. Balogh 1982. 183. (1642. aug. 30. és okt. 4.).

86 SZILÁGYI 1875. 62.

87 B-lt. 457., 1640/122. (MORDOVIN 2008. 35. levél); SZILÁGYI 1875. 64.

88 B-lt. 457., 1640/145. (MORDOVIN 2008. 37. levél).

89 B-lt. 457., 1640/146. (MORDOVIN 2008. 38. levél).

90 Szilágyi 1875. 70. és B-lt. 457., 1640/184. (MORDOVIN 2008. 40. levél); illetve B-lt. 457., 1640/213. (MORDOVIN 2008. 41. levél).

91 Ugyan nincs közvetlen adat arra, hogy Lácza János meghalt volna, de mivel az esetleges áthelyezéséről, vagy leváltásáról semmilyen forrás nem szól, és az ehhez hasonló tisztségek többnyire életfogytig szóltak, feltételezhetjük, hogy az udvarbíró-váltás mögött Lácza halála állhatott. Alvinczi Pál első levele udvarbíróként 1641. febr. 23-án kelt „*Prouisor Eörményesiensis*” aláírással: B-lt. 458., 1641/25. (MORDOVIN 2008. 44. levél); de az 1638. szeptemberi inventáriumot is már ő készítette. MAKKAJ 1954. 560.

92 B-lt. 458., 1641/24. (MORDOVIN 2008. 43. levél).

93 B-lt. 458., 1641/48. (MORDOVIN 2008. 45. levél).

94 Mvh-lt. 12883., 259a. (MORDOVIN 2008. 42. levél).

né fejezni az udvarházat. Ekkor már lapos cserepeket és zsindeleket kért Besztercéről,⁹⁵ amiket még le is szeretett volna festetni. Valószínűleg ez az óhaja nem teljesült, viszont az időközben Örményesre látogatott Lorántffy Zsuzsanna már új fajta – „*fecskefarkú lapos cserepeket*” – kért az udvarházhoz.⁹⁶ Mivel a cserepekkel egyszerre szinte minden esetben zsindeleket is kértek, feltételezhetjük, hogy a főépülettel párhuzamosan különféle melléképületeken is dolgoztak.

Az építkezések befejezéséről egyértelműen árulkodik két augusztusi levél. Az egyikben Rákóczi György Gyaluba rendelte Kőműves Simont és Jánost,⁹⁷ akiket még áprilisban hivatott újra Örményesre. A másik levélben már Alvinczi Pál kért Besztercéről asztalost és festékeket.⁹⁸ A festékekről az udvarbíró szeptember közepén már el is számolt a tanáccsal,⁹⁹ így talán amikor a fejedelem szeptember végén Örményesen járt,¹⁰⁰ már berendezve és kifestve láthatta az udvarházat. A források alapján biztosan állíthatjuk, hogy 1641 őszére a fejedelmi udvarház elkészült. A későbbi levelek is már csak a különböző melléképületeken folyó munkákról és javításokról szólnak.

A következő évben, amikor Rákóczi György a szokásos év eleji levelében kirendelte a kőműveseket az országos vagy fejedelmi építkezésekre, Gyalu, Görgény és Szamosújvár mellett Örményesre már nem kellettek.¹⁰¹ Az ugyanakkor írt udvarbíró kéréséből is azt látjuk, hogy az elkészülő nagy gabonás tárházra is csak zsindelet és zsindeleyszeget kértek, „*mivel csak ez hia.*” Az év végéről egy részletes számadás is ismert az uradalom terményeiről és jövedelmeiről.¹⁰²

Legközelebb csak 1643 tavaszán kapunk újabb híreket bizonyos munkákról az örményesi udvarházon. Ez azonban csak abból áll, hogy a már külön udvartartással érkező ifj. Rákóczi György számára a földszinti részt alakították át a falak átvágásával és az azok nyílászáróinak elkészítésével. Ehhez az udvarbíró kőműveseket, asztalosokat és lakatosokat kért.¹⁰³ A nyár folyamán a két éve befejezett épület emeletein kellett újra dolgozni, „*az felső rendházak mennyezetében fogyatkozás esvén.*” A felújítás arányait jelzi, hogy Alvinczi olyan ácsokat kért Besztercéről, akik mestergerendák elkészítésére és beépítésére is képesek. Ráadásul az udvarbíró az udvarházhoz illő, „*völgyesen és párkányosan*” profilált gerendákat rendelt.¹⁰⁴ Ugyanakkor hírt kapunk arról is, hogy egy újabb épület befejezéséhez érkeztek, amelynek fedésére 20000 zsindelelyre volt szükség. A decemberben rendelt – hátramaradottnak mondott – zsindelet minden bizonnyal már csak tartaléknak kellett.¹⁰⁵

A frissen felújított épületek csak egy évig állhattak komolyabb tatarozás nélkül. 1644. június 1-én ugyanis csak fél óra, de annál rettenetesebb, jégesővel kísért vihar söpört végig Örményesen. Az eseményt Alvinczi Pál két levelében is nagyon szemléletesen írta le. A vihar nemcsak a környék természetében okozott károkat, hogy „*errefelé az szegénység éhel halva leszen,*” hanem lerombolt egy csúrt és óriási pusztítást végzett az állatállományban is. Mindemellett a tyúktojásnyi és diónyi nagyságú jég súlyosan megrongálta az udvarház tetőzetét illetve kiverte az összes üvegablakot.¹⁰⁶ A jégverés okozta károk kijavításához azonnal hozzáláttak, két cserepezőmestert és két tölcsérest kérve Besztercéről a főépülethez. A melléképületek felújítása azonban még augusztus végén is tartott, amikor 40000 zsindelet és 25000 lécet rendeltek a tetőzetek javítására.¹⁰⁷ Ehhez hasonló súlyos természeti csapásról többet nem hallunk a forrásokból – még a 18. század végén leírt vihar sem volt ilyen erejű¹⁰⁸ –, de a zsindelet-csere rendszeresen, általában kétevente megtörtént. Így a jégeső után legközelebb 1646 januárjában rendelt Alvinczi Pál újabb 10000 zsindelet, de valószínűleg ekkor már tartalékolta is. A rossz minőségű cserepeket azonban Alvinczi Pál felpanaszolta, szóvá téve, hogy minden tavasszal újra kell cserepez-

95 B-lt. 458., 1641/63. (MORDOVIN 2008. 46. levél).

96 B-lt. 458., 1641/103. (MORDOVIN 2008. 48. levél).

97 B-lt. 458., 1641/131. (MORDOVIN 2008. 50. levél).

98 B-lt. 458., 1641/154. (MORDOVIN 2008. 51. levél).

99 B-lt. 458., 1641/167. (MORDOVIN 2008. 52. levél).

100 B-lt. 458., 1641/172. (MORDOVIN 2008. 53. levél).

101 B-lt. 458., 1642/40.

102 TT 18. (1895) 171–190. Művelődéstörténeti adatok I. Rákóczi György birtokviszonyai történetéhez.

103 B-lt. 459., 1643/48. (MORDOVIN 2008. 60. levél). 1643. februárjában volt II. Rákóczi György és Báthori Zsófia esküvője.

104 B-lt. 459., 1643/88. (MORDOVIN 2008. 61. levél).

105 B-lt. 460., 1643/176. (MORDOVIN 2008. 65. levél). A legtöbb inventárium említ raktáron levő zsindeletet vagy zsindeleyszeget. Így pl. Királyfalván 1647-ben, Mezőbodonban 1679-ben, Uzdiszentpéteren 1679-ben és Örményesen 1721-ben. B. NAGY 1977. 83., 133., 157., 284.

106 B-lt. 461., 1644/43. (MORDOVIN 2008. 67. levél); MOL E190 Rákóczi-Aspremont-lt. 11. cs. 3346. (MORDOVIN 2008. 66. levél).

107 B-lt. 461., 1644/76. (MORDOVIN 2008. 70. levél).

108 Bánffy-lt. c. 721., f. 63–64: 1796. ápr. 2. Mezőörményes, Vitális Zsigmond udvarbíró levele Ferenczi Ferencnek.

tetni az épületeket. Hasonló munkához 1646 májusában cserepezőácsokat kért Besztercéről.¹⁰⁹ A tető tatarozására egy év múlva is sor került, de ekkor az ablaküvegeket is javítani kellett.¹¹⁰

Míg kezdetben a fejedelem is szemmel tartotta az építkezéseket, a későbbiekben ez teljes mértékben az udvarbíróra hárult, 1641 után nem is nagyon találunk fejedelmi levelet az örményesi építkezések ügyében. A fejedelem beavatkozása az uradalom belső ügyeibe nagyjából annyiból állt, hogy minden év elején visszarendelte a mesterembereket ugyanazokra a helyszínekre, ahol addig dolgoztak. Talán éppen emiatt is hallgatagabbak a források az 1640-es évek második felétől. Az udvarbíró leveleiben az építkezésekre vonatkozó adatok többnyire csak utalásként szerepelnek, így azokat már nagyon nehéz konkrét épületekhez kötni. Feltételezhető, hogy az 1648 márciusában készülő pohárszékek egy már álló épület új berendezési tárgyai lehettek. Azonban az ugyanekkor kért 10 000 zszindely arra utal, hogy az épületet már fedni készültek, és a hónap végén rendelt asztalosok, lakatos és kőművesek¹¹¹ minden bizonnyal ezen a befejezés közeli állapotban lévő épületen dolgozhattak, aminek berendezését képezhették az említett pohárszékek is. Egy későbbi forrás nem csak megerősíti egy második kastélyépület elkészítését Örményesen, hanem meg is nevezi a tervezőjét, a dési Kőműves András mestert.¹¹² Az új építkezések hátterében az állhat, hogy Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond egyre jobban megkedvelték az örményesi udvarházat és egy épület már túl szűkös volt a két udvartartásnak. 1648-ból származik az az adat, amelyből egyértelműen kiderül, hogy az udvarháznak kőből faragott ballusztteres lépcsője volt.¹¹³ Egy esetleges loggiára azonban már nincs utalás.

Az 1650-es évekből az udvarházon zajló esetleges építkezésekről már semmilyen forrás nem ismert. Utoljára éppen 1650-ből kapunk híreket az épületek cserepezéséről, amihez mestereket kértek Besztercéről.¹¹⁴ Az építkezések és az épületek „eltűnése” a forrásokból talán összefügg egy újabb udvarbíró-váltással. Legkésőbb 1649–1650 telén ugyanis a fejedelem leváltotta Alvinczi Pál deákot és a helyére Bojér Istvánt neveztek ki.¹¹⁵ Alvinczi ellen hűtlen kezelés ügyében Szentpáli István vezetésével kivizsgálás indult és az 1652. szeptember 7-i döntés értelmében több mint 320 forint megfizetésére kötelezték az egykori udvarbíró.¹¹⁶

A közvetlenül az épületre vonatkozó források elmaradása ellenére az örményesi udvarház jelentősége megmaradt. Így a fejedelmi család tagjai mellett megfordult itt Kemény János,¹¹⁷ de itt rendeztek meg 1654 áprilisában és májusában egy nagyszabású „nemzetközi” találkozót is. Az itt tartózkodó fejedelemasszony udvarába ekkor eljött II. Rákóczi György és Szelepcsényi György nyitrai püspök és „a legkegyelmesebb császári és királyi felség cancellarius.”¹¹⁸

Mezőörményes birtoklástörténete a Rákócziak után

Az első tulajdonosváltás még II. Rákóczi György korában történt. A lengyelországi hadjáratot követő lemondása ellenére az erdélyi rendek Rákóczinak hagyták a birtokait, így Örményest is.¹¹⁹ Azonban amikor Barcsai Ákos a két utolsóként mellette maradt erősség – Nagyszeben és Déva – átadásáért kárpótlásként az örményesi uradalmat kérte, Rákóczi azt oda is ígérte, sőt, ennél jóval többet is.¹²⁰ Az utóbbiról közelebbit nem tudni, de az uradalom örményesi része biztos, hogy Barcsaihoz került, aki ezt azonnal tovább is ajándékozta öccsének, Barcsai Gáspárnak.¹²¹ Az utóbbinak ez az ajándék azonban csak balszerencsét hozott. II. Rákóczi György halálával ugyanis Kemény János szállt harcba a fe-

109 B-lt. 461., 1646/62. (MORDOVIN 2008. 80. levél).

110 B-lt. 461., 1647/84. (MORDOVIN 2008. 84. levél).

111 B-lt. 462., 1648/55. (MORDOVIN 2008. 91. levél).

112 BALOGH 1982. 394. 1652. március 5. Fogaras, Lorántffy Zsuzsanna levele Klobusiczkihoz: „Désen lakik egy András mester nevű kőműves a' ki a' Pocsaji és Eörményesi házainkat építette...”

113 MOL E190 Rákóczi-Aspremont-lt. 17. cs. 5192. 1648. júl. 10. (MORDOVIN 2008. 96. levél).

114 B-lt. 463., 1650/15. (MORDOVIN 2008. 103. levél).

115 Alvinczi Pál utolsó levele: MOL E190 Rákóczi-Aspremont-lt. 18. cs. 5501. 1649. júl. 14. (MORDOVIN 2008. 101. levél); Bojér István első levele: 1650. márc. 8. B-lt. 463., 1650/11. (MORDOVIN 2008. 102. levél).

116 MAKKAJ 1954. 604–607.

117 TT 24. (1901) 317. 1650. nov. 12. Kemény János levele Serédi Istvánnak.

118 RÉTYI 1983. 37.

119 KRAUS 1994. 297. (1657. nov. 1.).

120 BETHLEN 1993. 60.; KRAUS 1994. 365.

121 Bánffy-lt, c. 720, f. 126. (1660); MOL F1 Libri regii 30.

jedelmi trón megszerzéséért és ellene Barcsai Ákos a testvérét küldte. 1660. november végén Barcsai Gáspár csapatai éppen Buza nevű mezőváros környékén tartózkodtak, ő maga viszont néhány szolgálójával az örményesi udvarházba vonult vissza, ahol Kemény Jánosék meglepetésszerűen rájuk törtek és megölték.¹²² Az udvarház tulajdonjoga ezután egy darabig bizonytalanná vált. Lemondása után Barcsai Ákos egy országgyűlési határozat értelmében megtarthatta az örményesi uradalmat, Görgénnyel és Uzdiszentpéterrel együtt.¹²³ Azonban nem sokkal ezután őt is meggyilkolták. A birtok így jogilag a Barcsai családot illette, de gyakorlatilag minden tartozékával együtt a kincstárra szállt, a mindenkorri fejedelem rendelkezésének tárgyát képezve. Ezután Apafi Mihály határozott az uradalom eladományozásáról. Ő a birtokegyüttest megbontotta, a kőródszentmártoni rész a Bethlen-családhoz került, a paszmosi javak a Teleki-családé lettek az ottani udvarházzal együtt, ahol később, a 18. században egy önálló kastély épült.¹²⁴ A megmaradt Örményes azonban ennél is bonyolultabb utat járt be. Először Bánfi Dénes kapta meg 4000 forintért 1661-ben, még Kemény Jánostól,¹²⁵ később azonban Apafi Mihály az előbbitől hűtlenség címén elvéve, az elsők között a hűségére tért Haller Gábornak adományozta.¹²⁶ Természetesen Bánfi ezt nem hagyta ennyiben, így – visszaszerezve a korábbi pozícióit – álhíreket kezdetű terjeszteni Hallerről, amelyek termékeny táptalajra leltek a kor pletykára fogékony köztudatában.¹²⁷ Az „aknamunka”, amelyhez mások is csatlakoztak, eredményes volt, mert amíg Haller Gábor a budai pasánál járt követségen, a Bánfi Dénessel amúgy sógorságban álló Apafi visszaadta neki Örményest.¹²⁸ Ettől kezdve egészen a legújabb korig az udvarház a Bánfi család kezén maradt.¹²⁹

Egyik első használója – Bánfi Dénes – Erdély 17. század második felének jelentős politikusa volt. A főúr hatalmasra duzzadt birtokállományában az örményesi kastély viszonylag előkelő helyet foglalt el. Bánfinak négy kedvelt tartózkodási helye volt: Gyalu, Bonchida, Báld és Örményes. A főúr legalább kéthavonta látogatott Örményesre,¹³⁰ ez alapján biztosan állítható, hogy az 1658–1661 közötti török-tartár pusztítások az udvarházat megkímélték. Ha valamilyen dolga elől menekülni vagy visszavonulni szeretett volna, akkor is általában Örményesre jött.¹³¹ Bánfi Dénes ragaszkodását az udvarházhhoz jól jelzi az is, hogy amikor a huszti várat próbálta megszerezni, majdnem minden birtokát áruba bocsátotta, az örményesi kúria kivételével.¹³² Amikor a főúr a Kolozs vármegye főispáni címét is megszerezte, rendszeresen itt tartotta az úriszéket.¹³³ Bánfit az örményesi lakóhelyén több alkalommal a fejedelem is meglátogatta, egyike ilyen fontos alkalmaknak 1672 augusztusában volt, amikor Wesselényi Pál

122 BETHLEN 1993. 87.; EOE XII. 51., 57.; KRAUS 1994. 415–416.; SZALÁRDI 1980. 641. Állítólag egy eközben itt szerzett lovon indult később Kemény János a végzetes nagyszőlősi csatába, ahol utána még a holttestét sem találták meg; BETHLEN 1993. 114.; KRAUS 1994. 496–497.

123 KRAUS 1994. 425.

124 B. NAGY 1977. 13–68. Legkésőbb 1689-ben már Teleki Mihály kancellár kezében volt.

125 Bánffy-lt. c. 720., f. 126.

126 ROZSNYAI 1867. 468.; Bánffy-lt. c. 720., f. 126. (1662); MOL F1 Libri regii 30.

127 TELEKI 1905–1926. I. 436–437.; II. 281., 515–516., 522.

128 Rozsnyai 1867. 324. Bánfi Dénesné Bornemisza Katalin és Apafi Mihályné Bornemisza Anna testvérek voltak. A hivatalos adománylevél már csak Haller Gábor kivégzése után, 1664-ben kelt: Bánffy-lt. c. 720., f. 126. Bánfi Dénes első ismert, Örményesen írt levele 1664. szept. 14-én kelt. MOL E204 3. cs., Bánfi Dénes a fejedelemnek és a nádornak.

129 A lecsökktent területű örményesi uradalom központi falujában a 18. századig még több más tulajdonú *portio* is maradt. Az első – a Tholdalagi családot illető – rész felőli vitát csak nehezen sikerült lezárni egy közmegegyezéssel, amit 1678-ban törvénybe is foglaltak: Benkő 1999. I. 366. Ennek előzménye egy, a Sükösd-örökségből a Tholdalagiakhoz került telek volt (MAKKAI 1954. 570.), amely az 1659–1661. évi adományozásokból kimaradt, de a helyzetét nem szabályozták. További *portiói* voltak a Bethlen családnak is a 18. század közepéig. MOL P55 Bethlen-ltár, 8. cs. 5. t. f. 242–248. 1724. Örményesen volt még egy kismenes tulajdonú háztelek, amely birtoklása 1580-ra megy vissza. Bánffy-lt. c. 720., f. 172a-b. 1580. jún. 8. Gyulafehérvár, Báthori Kristóf egy háztelket adományoz Mezőörményesen Kolbász Dánnak; az adomány megerősítése: Bánffy-lt. c. 720., f. 173. 1594. dec. 31. Báthori Zsigmond, Gyulafehérvár. A családból származó Kolbász András Bánfi Dénes örményesi udvarbírája lett és 1665. február 5-én egy újadomány formájában, 200 forintért megerősítettet a tulajdonában. Bánffy-lt. c. 720., f. 104–105. Az új szerződés értelmében a Bánfi család megfelelő összegért a háztelket bármikor visszaválthatta. Erre először 1689. aug. 22-én történt kísérlet, de ekkor az ügy függőben maradt. Bánffy-lt. c. 720., f. 64. Azonban amikor Bánfi György 1781-ben elhatározta a falu teljes egészének megszerzését, egy visszautasított ajánlata után jogi uton szerezte vissza a telket. A per végül csak 1804-ben fejeződött be. Bánffy-lt. c. 720., f. 249.

130 Csak példaként Bánfi Dénes Örményesen kelt, vagy Örményesi utazására vonatkozó levelei: TELEKI 1905–1926. IV. 28. (1667. febr. 10.), 58. (1667. ápr. 3.), 132. (1667. jún. 27.), 136. (1667. jún. 27.), 193. (1667. szept. 29.); vagy TELEKI 2007. 125., 136., 144.

131 Például Bánffy-lt. c. 962., f. 5–6. 1666. jún. 20. Örményes, Bánfi Dénes Apafi Mihálynak; TELEKI 1905–1926. IV. 132. (1667. jún. 18.), Gyalu, Bánfi Dénes Teleki Mihálynak: „...Én, hitemre, nem adok mostan; ha pedig ő Nagysága ugyan azt parancsolja, én, Isten úgy áldjon, nem gondolok velle, de hozzájuk sem szólok, hanem Örményesre megyek s ott tekergek, míg elveszt Isten bennünket...”

132 BETHLEN 1993. 387.

133 TELEKI 1905–1926. IV. 390. (1668. febr. 29.)

társaságában fogadta Apafi Mihályt.¹³⁴ Természetesen más főurak látogatásai teljesen hétköznapi eseménynek számíthattak, járt itt Teleki Mihály,¹³⁵ Rhédey Ferenc,¹³⁶ vagy Rákóczi Ferenc.¹³⁷ Bánfi Dénes kegyvesztése után az ellene indított hajsza elől is az örményesi birtokára menekült, de a fejedelem székely csapatai megtalálták, s csak Kornis Gáspár segítségével menekülhetett el. A birtokait azonban a katonaság felprédálta.¹³⁸ A főúr kegyvesztettsége végül 1674 decemberében kivégzésével végződött,¹³⁹ de már a letartoztatása után a birtokait újra megszállta a fejedelem katonasága, így csak Örményesen és Köbölkúton 1100 lovas szállásoltak el.¹⁴⁰ Ezután Bánfi Dénes egykori birtokait felaprózták, így a gyalui uradalom a fejedelemé lett, és vele együtt eredetileg Örményes is. Az utóbbit többten Bethlen Miklósnak javasolták megszerzésre, de végül Bánfi Zsigmond 15000 forintot visszavásárolta,¹⁴¹ 1679-ben pedig a néhai testvére özvegyének, Bornemisza Katalinnak és fiának, Bánfi Györgynek a nevére íratta a birtokot.¹⁴² Ezután – mint ahogyan a Rákócziak előtt – a birtoknak csupán gazdasági szerepe maradt, lakóhelyként a nem oly távoli Bonchida végleg háttérbe szorította. A 17. század utolsó negyedétől így maga az udvarház sem jelentett már jelentősebb vonzerőt, ezért nagyobb kiadásokat sem ért meg a tulajdonosoknak. Az épületegyüttes természetesen továbbra is használatban maradt. A Rákóczi-szabadságharc idején Bánfi György gubernátor több alkalommal is itt szállt meg. A harcokat az épület szerencsésen átvészelte és a környéken bujkáló kurucok sem tettek nagyobb kárt az épületben.¹⁴³ A Rákócziak utáni korszakból még semmilyen komolyabb építkezésre vonatkozó adat nem került elő eddig. Ugyan az örményesi jószág Bánfi-féle udvarbírója ismert – Kolbász András¹⁴⁴ – a beszercei levéltárban egyelőre nem sikerült esetleges leveleire rábukkanni. Bánfi Dénes levelezéséből csak annyit tudunk, hogy 1667–1668 során korszerűsíthette és felújíthatta a kastélyt, legalábbis ehhez kapcsolhatjuk a „*palotában*” 1668 szeptemberében építtetett új kályhákat.¹⁴⁵

A 18. század második felére a Bánfiak végleg elveszítették érdeklődésüket az örményesi kastély iránt, és csak az uradalom kiemelkedő jövedelme számított. A tulajdonos család tagjai már csak nagyon kivételes esetben jöttek Örményesre, fontosabb ügyekben a Bánfi birtokok fő *inspectora*, Ferenczi Ferenc járt el a helyszínen.¹⁴⁶ A bevételek növelése érdekében az 1790-es évektől a Bánfiak vásártartási jogot szereztek Örményesre, Vízkereszt napjára.¹⁴⁷ A század végéről ismert egy újabb udvarbíró neve is: Vitális Zsigmond 1785–1797 között irányította az uradalmat.¹⁴⁸ Az ő tevékenysége idejéből is van néhány szórványos adat Örményesen zajló építkezésekről, közülük a kastélyra egyedül az új ajtók beszerzéséről szóló adat vonatkoztatható.¹⁴⁹ Ezen kívül egy új gabonás felépítéséről kapunk híreket, amely 1796-ra

134 BETHLEN 1993. 476.

135 TELEKI 2007. 148. 1674. okt. 3.: „Ment el az úr ó Kegyelme Eörmenjesre.”

136 TELEKI 1905–1926. VI. 421. (1673. jan. 27.)

137 TELEKI 2007. 144. 1674. szept. 17.

138 CSEREI 1983. 117.; TELEKI 1905–1926. VI. 647. (1674. nov. 16.), Apafi Mihály Kapi Györgynek, Rhédei Ferencnek és Nalácz Istvánnak.

139 Bánfi Dénes kivégzéséről l.: TELEKI 1905–1926. VI. 659. (1674. dec. 17.), Kollatovics György Teleki Mihálynak; a tárgyalásról l.: Bánffy-lt. c. 965. f. 1–14. Causa Criminalis Comitum L. Baronis Dionisii Bánffy MDCLXXIV.

140 SzOkl. VI. 346. Bonchida, 1674. dec. 14., Apor István levele Béli Mihálynak.

141 BETHLEN 1955. 257–258. Örményes rövid időre a 18. században is zálogba került, de ekkor, 1767-ben Bánfi Dénesné 40000 forintot kiváltotta: HALMÁGYI 1906. 315–316.

142 Bánffy-lt. c. 720., f. 126b. Litterae transactionalis iuxta quas Sigismundus Bánfi Possessionem Örményes resignat Catharinae Bornemisza et haeredibus, ex 1679.

143 WESSELENYI 1983. II. 377., 386., 561.; Bánfi György gubernátor végrendelezése Örményesről: uo. 681.

144 Bánffy-lt. c. 720., f. 64. (1689. aug. 22.).

145 TELEKI 1905–1926. IV. 348. 1668. szept. 20., Bonchida, Bánfi Dénes Teleki Mihálynak: „...Ghetet az fazekasnak hozatok. Az alatt, Uram, kérem felette, el ne bocsássa; addig csinálja meg az örményesi palota kemencéjét, kit tavaly ebül rakott. Kerek kemencére mennyi kályha kell, hiszem ő tudja jobban, azt is megolvashatja Örményesen, ha akarja.”

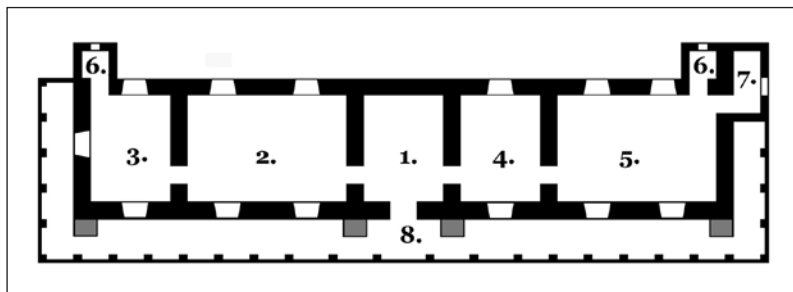
146 Lásd az udvarbíró és a főgondviselő levelezését: Bánffy-lt. c. 721., f. 24–73.; Bánfi György egyetlen tervezett, de elmaradt látogatásáról: Bánffy-lt. c. 721., f. 42–43. 1795. jan. 6., Mezőörményes, Vitális Zsigmond levele Ferenczi Ferencnek: „egyéb reménységgel voltam, hogy ez esztendő kezdetével az Urat személyesen tisztelhetjük mellyet eddig el hiszem terhes egyéb foglalatoságai között akadályozott...”

147 Bánffy-lt. c. 721., f. 25–26. 1793. febr. 2., Mezőörményes, Vitális Zsigmond udvarbíró levele Ferenczi Ferencnek.

148 Vitális Zsigmond első ismert levele udvarbíróként 1793. febr. 3-án kelt – Bánffy-lt. c. 721., f. 25–26.; azonban egy 1796. dec. 14-i levélből kiderül, hogy akkor már 11 éve volt udvarbíró. Bánffy-lt. c. 721., f. 67–68. Vitálist legkésőbb 1797. nyarán váltotta le számos panasz és sikkasztás gyanúja után Bánfi György gubernátor. Bánffy-lt. c. 721., f. 72–73. 1797. márc. 16., Mezőörményes, Vitális Zsigmond udvarbíró levele Ferenczi Ferencnek; uo. f. 75–76. 1797. aug. 6., Összesített panaszlista Vitális Zsigmond volt udvarbíró ellen.

149 Bánffy-lt. c. 721., f. 39. 1794. okt. 13., Mezőörményes, Vitális Zsigmond udvarbíró levele Ferenczi Ferencnek.

4. Az 1638. évi inventárium alapján rekonstruált alaprajz.

1. „Pitvar vagy kéményes ház”; 2. Négyablakos ház; 3. Háromablakos ház;
4. „Sütő ház”; 5. Ebédlő (?) ház; 6. „Kamora szék”; 7. „Oldal kamora”;
8. „Kárfás deszkátlan tornác”

sáról kapunk adatokat. Magán a kastélyon kisebb felújítást végeztek a 19. század első évtizedében, ennek során megjavították a grádicsot és a tetőzetet,¹⁵² az egyik épület négy szobáját újraboltozták és kicserélték felettük a fedélszéket, továbbá új faajtókat raktak be új keretekkel. Ugyanekkor újrarakták a kályhákat is.¹⁵³ A lakóépületek befejeztével a kastély udvarán egy új nagy istállót kezdtek építeni, amelynek kőfalait gerendákkal erősítették meg.¹⁵⁴ Az 1806-ban megkezdett istállót 1808-ra fejezték be, ekkor már a fedélszék szarvazatját készítették és az épület párkányát. Ugyanebben az évben készült el a tisztai istálló is, amely boltozásáról és fedélszékének lécezéséről kapunk híreket.¹⁵⁵ Ezekben az években újították fel a pálínkafozót és a házak pincéit, amelyeknek ajtajait is kicserélték. A 19. század további részéből fennmaradt utolsó számadás már semmiféle építkezésről nem ír.¹⁵⁶

A mezőörményesi udvarházak leírásai

Az örményesi udvarház egykori megjelenéséről összesen három időpontból kapunk képet az írott forrásokból: a Rákóczi-féle építkezések előtről, pontosabban 1638-ból, a 18. század első feléből és a mai állapotról. Érdekes elsőként a legkorábbi ismert, Pécsi Simon-féle udvarházat ismertetni.

A deszkakerítéssel övezett udvaron, egy kettős kaputól bal kéz felé helyezkedett el a lakóépület, „melyet még régen építettek volt”. A ház tapasztott sövényfalú volt, az összeírás idején frissen felújítva: „az tisztartó vesszővel újonnan fonatta, tapasztotta mind kívül, belől, dirib-darab téglával is meg verettette kívül-belől.”¹⁵⁷

Az udvarház két oldalán és a főhomlokzata előtt kárfás fatornác futott. A homlokzaton négy új támpillérral támasztották meg az épületet, „hogy elő ne dőljön”. Az elrendezése teljesen egyszerű volt és követte a más forrásból is ismert korabeli alaprajzokat.¹⁵⁸ a tornác közepéről lehetett bejutni a pitvarba – más néven a „kéményes házba” –, ahonnan egy tengelyre fűzve két-két további szoba nyílt egymással szemben. A balkéz felé nyíló szobának négy ablaka volt, mindegyik rácsozva. Innen egy újabb, három ablakos szobába lehetett átmenni, amelynek saját árnyékszéke volt. A pitvarból jobb kéz felé helyezkedett el a sütőház egy sütökemencével és szemes kályhával. Innen lehetett átmenni egy újabb helyiségbe, amelyből egy kamra és egy árnyékszék nyílt. Az épület részben alá volt pincézve, a pincelejáró faragott fából készült (4. kép).

150 Bánffy-lt. c. 721., f. 39. 1794. okt. 13., f. 35–36. 1795. ápr. 19., f. 40–41. 1795. máj. 19., f. 46. 1795. okt. 30., f. 50–51. 1795. dec. 23.

151 Bánffy-lt. c. 721., f. 63–64. 1796. ápr. 2., Mezőörményes, Vitális Zsigmond udvarbíró levele Ferenczi Ferencnek.

152 Bánffy-lt. c. 722., f. 49–50b. Örményesi Udvar Biro Benedek László Számadó könyve, Örményesen 6k Febr. 1804.

153 Bánffy-lt. c. 722., f. 105–106b. Mezőörményes, 1805 Számtartói számadó könyv. 15. jan. 1806. Benedek László udvarbíró.

154 Bánffy-lt. c. 722., 187–188b. Mezőörményes, 1806 Számtartói számadó könyv. 15. jan. 1807. Benedek László udvarbíró.

155 Bánffy-lt. c. 722., f. 227–277. Mezőörményes, 1807 Számtartói számadó könyv. 28. jan. 1808. Benedek László udvarbíró; f. 300–350. Mezőörményes, 1808 Számtartói számadó könyv. 21. ápr. 1807. Benedek László udvarbíró.

156 Bánffy-lt. c. 723., 93–99. Méltóságos Bárány Albert Ur Ó Nagysága M.Örményesi Jóságabeli Számtartói fő számadás 1868-ra.

157 MAKKAI 1954. 561. Erre vonatkozhat Szalárdi János leírása: „itt is nagy friss épületű, téglából való uriházak s majorságtartásra való minden alkalmatosságú nagy épületek az új keresztyénnel égetetlen téglából nagy hamar építetének...”. SZALÁRDI 1980. 199–200.

158 H. TAKÁCS 1970. 60–61.

Az épület végén önállóan állt a konyha, itt éppen 700 db téglát volt előkészítve. Mellette volt a szekérszín, majd – feltehetően az udvarház mögött, de azzal párhuzamosan – helyezkedett el a boronavázás, szintén tapasztott falú istálló. A háromrészes gabonaház egybeépült az előbbivel. Az udvarház körül további gazdasági épületek, veteményesek és gyümölcsösök is voltak.

H. Takács Marianna az 1638. évi inventáriumban szereplő épület keletkezését, részben a forrás egyik mondata alapján – „*melyet még régen építettek volt*”¹⁵⁹ – a 16. század végére, a 16–17. század fordulójára keltezi.¹⁶⁰ Azonban ha közelebbről megvizsgáljuk Erdély korabeli történetét és körülményeit, ez a keltezés tarthatatlanná válik. A forrásnak az udvarház régiségére való utalását nem lehet 30–40 éves múltra vonatkoztatni. Amint láthattuk, egy kőből és téglából készült épület is folyamatos karbantartást igényelt. Egy sövényfalú épület viszont még gyorsabban pusztul, és már rövidebb idő után is nagyon réginek tűnik és komoly javításokat igényel. A történeti események is azt mutatják, hogy az 1638-ban leírt udvarház leghamarabb 1605 után épülhetett. 1603–1604 között a Mezőségen Giorgio Basta csapatai komoly pusztítást végeztek. Ez biztosan érintette Örményest, ugyanis az inventárium is több alkalommal megemlíti, hogy számos ház üresen áll.¹⁶¹ Így kevésbé hihető, hogy a Basta csapatai által kifosztott faluban éppen egy addig a Patócsi család tulajdonát képező udvarház maradt volna meg sértetlenül. Valójában még arra sincs adat, hogy a településen bármilyen udvarház állt volna a Kamuthiak birtoklása előtt.¹⁶² Valószínűbb ezek fényében azt feltételezni, hogy az 1638-ban leírt épület a Bocskaival kezdődő konszolidációs korszakban épülhetett, de inkább 1608 után, amikor Kamuthi László kapta meg Örményest adományként. Kézenfekvő az udvarház felépítését ehhez az adományhoz kötni.

Az 1639–1641 közötti építkezésekre vonatkozó adatokból viszonylag kevés információt kapunk az újonnan emelt udvarház külső megjelenéséről. Biztosan csak az derül ki, hogy az épület kétszintes volt, ezeket egy kőből faragott oszlopos lépcső kapcsolta össze, a tetőzete pedig fecskéfarkas cserepezéssel rendelkezett. Ezen kívül biztos, hogy az emeleti szobák síkfödémesek voltak, a földszintiek pedig „*bolthajtásosak*.” Az udvarház ablakait berácsolták, de – valószínűleg – csak a földszinten. Az elsőként felépült épület mellé az 1640-es évek végén (1648-ban már be is fejezheték) egy másik téglá- vagy kőépület is épült. A gazdasági épületek többsége fából volt.

A levelezés már jobban árulkodik az esetleges stílárius kapcsolatokról. A legfontosabb *Fundáló Mátyás Mester* említése, aki gyulafehérváriként minden bizonnyal részt vett az ottani fejedelmi palota munkálataiban is.¹⁶³ Még ennél is többet tudunk a mester sárospataki tevékenységéről, amely Détsky Mihály forrásfeldolgozó munkáiból részletesen ismert. Sajnos a pataki késő reneszánsz építkezéseknél egyelőre nem sikerült azonosítani a Mátyás mester által tervezett részt, az viszont kiderül, hogy ott a munka nagy része már Örményes befejezése után, 1642-től kezdve zajlott, amit a fundáló 1645. októberi halála szakított félbe.¹⁶⁴ A források szerint rajzolt tervek nem készültek, így 1645 után éppen Örményesről kértek méreteket egy kőlépcső ballusztereihez („*orsókövek*”). To-vábbi kapcsolat tételhető fel Gyalu és Szamosújvár 17. századi periódusaival is az ott dolgozó azonos kőművesmesterek (Kőműves Simon és Kőműves János) révén. Dési Kőműves András neve azonban már a második épületet kapcsolja össze a Rákócziak pocsjai és munkácsi építkezéseivel.¹⁶⁵

A bevezetésben tárgyalt korai szakirodalomban gyakran felbukkanó Agostino Serena szerepe az örményesi udvarház egyik tervezőjeként nem erősíthető meg. A velencei építész munkássága 1647-től az 1650-es évek közepéig követhető nyomon.¹⁶⁶ Mivel azonban Örményesen 1648 körül is bizonyíthatóan folytak építkezések, akkor, amikor Agostino Serena éppen a görgényi vár általa tervezett kaputornyának munkálatait irányította Beszterceből, elképzelhető, hogy a közeli – szintén fejedelmi – udvarház újabb épületének tervezéséhez is lehetett köze. Mindenesetre a megmaradt egyetlen késő reneszánsz részletről (9. kép) jelenleg nem állapítható meg, hogy mely építési periódushoz köthető.

159 MAKKAJ 1954. 561.

160 H. TAKÁCS 1970. 42, 61.

161 MAKKAJ 1954. 577–578. A legsúlyosabb volt a helyzet Köbölkúton: „Basta jarasa utan ell pusztult pusztá telek elegh vagyon”, és Paszmoson volt: „pusztá telek a’ taualy connumeratio szerent uagyon no. 47, (!) de a’ mint referallyak, teöbbis lehet, mellyeket Mihaly vayda idejetöl foghua pasitban mondnak lenni”. Talán ekkor tűnt el végleg a falu magyar lakossága.

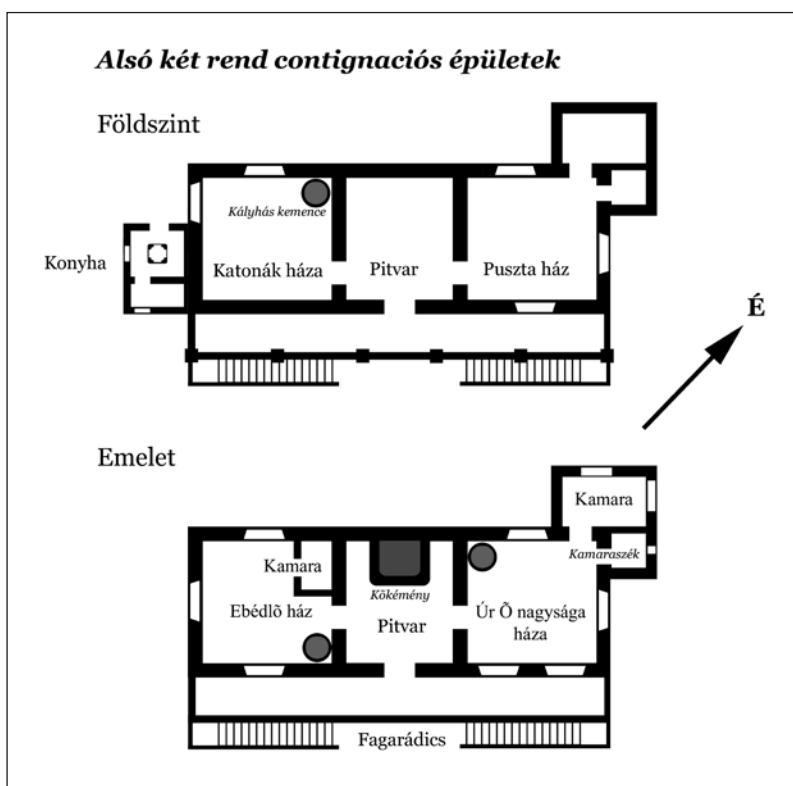
162 Az 1608. évi adománylevelével nem említi udvarházat Örményesen: MOL F1 Libri regii 8., 33b–34. 1608. jún. 20.

163 KOVÁCS 2000. 81–82.; DÉTSKY 2002. 185.

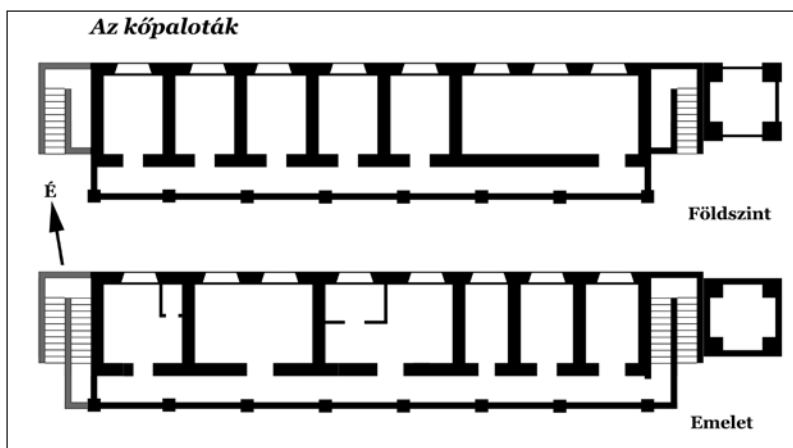
164 BALOGH 1982. 376–378.; DÉTSKY 2002. 207.

165 BALOGH 1982. 394.

166 B-lt. 462., 1647/148. (1647. szept. 2.); BALOGH 1982. 379–393.; KOVÁCS Zs. 2000. 110–111.

5. Az 1721-es inventárium alapján rekonstruált alaprajz: „Az alsó két rend contignációs épületek”

6. Az 1721-es inventárium alapján rekonstruált alaprajz: „Az kőpaloták”

Az áttekintett történeti adatokból arra következtethetünk, hogy a különféle háborús események elkerülték Örményest, ugyanakkor a Bánfi-család nemigen építkezett itt, legfeljebb néhány korszerűsítést végeztek birtoklásuk idején. Ezek fényében a 18. század első felének inventáriumai-ból kirajzolódó épületek leírását minden bizonnyal visszavetítjük az 1640-es évek Rákóczi-féle udvarházára és így képet kaphatunk a 17. századi épületekről.¹⁶⁷ Segít ezen az örményesi ingóságok 1675. évi összeírása, amelyben felsorolták a kastélyegyüttes épületeit: *Alsó Rend Paloták, Felső Paloták, Mosó ház, Gabonás ház, Szalonnás ház, Sütő ház, Konyha, Új házak, Tömlőc ház, Számtartó Háza, Nagy pinca, Csűr, Öreg Gabonás ház.*¹⁶⁸

Az inventárium szerint a kastély egy dombteraszra épült,¹⁶⁹ egy kerítéssel vették körbe, amelyen kelet felől nyílt a faragott szárköves kapu. A kapu felett egy fából készült őrház helyezkedett el, amelyhez hasonlóról már 1638-ban is említés esik. Az őrház mellett kétoldalt egy darabantház illetve egy kolcsárház volt. Az udvar közepén helyezkedett el a kastély két épülete.

Az első egy rövidebb, legalább négytengelyes, alapincézett, emeletes kő- vagy téglapépület volt (5. kép). A földszinten a pitvarból jobbra és balra nyílt egy-egy szoba – a pusztá ház és a katonák háza, az utóbbiban volt egy kemence is. Az emeletre egy deszkakorlátos fa lépcsőn lehetett feljutni, ahol a középső helyiség bejárata egy „deszkás elejű hosszú folyosóról” nyílt.

Az emeleti rész az inventárium alapján csak bizonytalanul rekonstruálható. Minden bizonnyal az itt levő két nagyobb szoba – „az Úr ő Nagysága háza” és „egy ebédlő jó ház” – a földszintihez hasonlóan helyezkedett el. Mindkettő a pitvaron át volt megközelíthető, s mindkét helyen volt egy-egy kályha, három-három ablak és mindegyikből

167 A Bánfi család levéltárának egyes jegyzékei szerint a 18. század folyamán öt összeírása készült az örményesi uradalomnak, a következő években: 1718, 1721, 1728, 1743, 1751. Bánffy-lt. c. 720., f. 126b. Ezekből azonban csak három ismert, az 1718., 1721. és 1751. évi, de csak az 1721. évit közölte B. NAGY 1977. 282–291., 376.

168 Bánffy-lt. c. 721., f. 1–2. Az Örményesi Uduarházakban, kertekben, Mezőben, s- egyébütt fel találtatott Res Mobiliseknek Regestruma. Anno 1675. die 20 Juny. (MORDOVIN 2008. 106. levél).

169 Az inventárium közölve: B. NAGY 1977. 282–291.

egy-egy árnyékszék nyílt. Az épület nyugati végéhez egy nyugat felé nyíló bejáratú kőkonyha csatlakozott. A konyha ablaka szintén nyugatra nézett, dél felé egy kisebb kamra nyílt. Közepén egy négy oszlopon álló kémény volt.

A másik épület – a „kőpaloták” – egy kőalapozású, hosszanti elrendezésű, homlokzatával dél felé néző lakóépítmény volt (6. kép).¹⁷⁰ A homlokzat mentén egy frissen, kőből épült „filegória”, vagyis nyitott tornác állt, amelynek keleti végén volt az alsó bejárat. A földszinti rész hat szobából állt, közülük egy három-, a többi egy-egy ablakos volt, így az egész épület nyolctengelyes lehetett. A szobák mennyezete faragott gerendás volt, az ablakkeretek kőből készültek. Az épület alatt magasított, dongaboltozatos, többszortatú pince helyezkedett el, vakolatlan kőfalakkal. A pincelejáró a nyugati oldalon nyílt, kapuzata faragott kőből készült.

Az emeletre egy kettős kőlépcső vezetett fel, amelynek tölgyfából faragott korlátja volt. Az inventárium ugyan nem mondja meg, de valószínűleg az épület rövidebb oldalán állt és tőle keletebbre helyezkedett el a téglából épült, kőből faragott párkányokkal tagolt filagória, amely egy gombos toronnyal volt fedve.

A kőlépcső tetejéről nyílt az első emeleti helyiség. Az emeleten összesen hat szoba volt, közülük kettőhöz tartozott egy-egy árnyékszék, és e kettő között helyezkedett el egy nagyobb, többablakos terem. A többi szoba vagy egy-egy ablakos, vagy ablaktalan volt, összességében itt is kiadva a nyolctengelyes beosztást. Az emelet ajtó- és ablakkeretei „párkányosan” faragott kőből készültek, a szobák egy részében festett, kazettás-gerendás mennyezetek voltak. Az épület teteje cseréppel volt fedve. A leírás alapján egy olyan hosszanti épület képe rajzolódik ki, amelyre könnyedén vonatkoztatható az előzőekben említett 1643. évi forrás, a szobák közötti falak átvágásáról.¹⁷¹ A nyugati rövidebb oldalon egy újabb filegória helyezkedett el, ezúttal egyszerűbb, gerendavázis szerkezetű, amelyről ugyancsak egyszerűbb kialakítású falépcső vezetett le.

Ma Örményesen két régi épület található egymás mellett: egy lakó- és egy gazdasági funkciójú. A lakóépület – a mai kastély – emeletes, hosszú, téglalap alaprajzú (3., 7–8. kép). Tájolása alkalmazkodik a patak völgy feletti teraszhoz, amelyen áll, vagyis kelet-nyugati irányú, enyhe eltéréssel északkelet-dél-nyugat felé. A 11 tengelyes épület délre néző főhomlokzatát 9 tengelyes, pillérekre támaszkodó árkádsor alkotja. Az árkádsor mögött szintenként egy-egy, hevederek között csehsüveg-boltozattal fedett folyosó fut. A folyosókról a földszinten kilenc kereszt- vagy fiókos dongaboltozatos, az emeleten nyolc

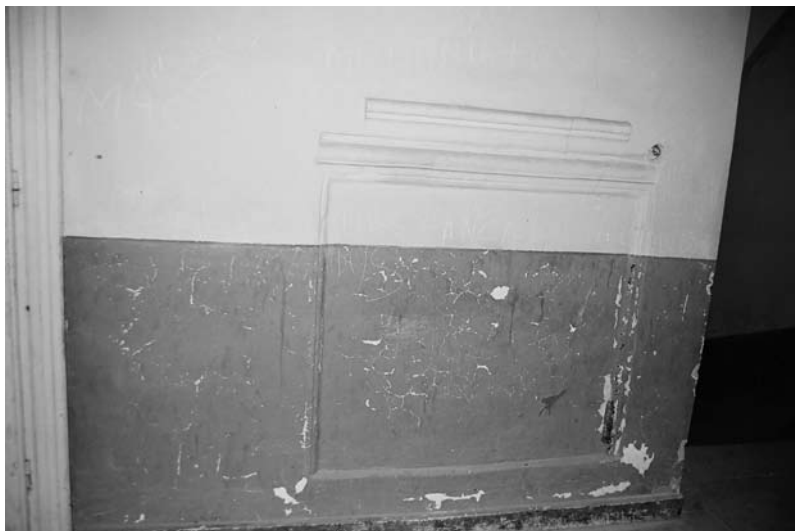
7. Az örményesi udvarház déli homlokzata (2006. november)

8. Az örményesi udvarház északi homlokzata (2006. november)

170 „Orccal állanak délre”: B. NAGY 1977. 286.

171 B-lt. 459., 1643/48. (MORDOVIN 2008. 60. levél).

9. Késő reneszánsz kőkeretezés az udvarház emeletén (2006. november)

10. Az örményesi udvarház melléképülete délkelet felől (2006. november)

lapos téglából épült. A jelenlegi bejárat a keleti oldal közepén nyílik, itt tőle délre és északra három-három keskeny résablak található. A többretegű vakolat miatt ezeknél nem állapítható meg, hogy ez az eredeti formájuk-e, vagy – ami valószínűbb – valamilyen átalakítás következménye. Az épület alatt magaspince van, amelynek lejárata jelenleg a déli, keskenyebb oldalról nyílik. Ugyanezen az oldalon megfigyelhető az is, hogy az egykori épület biztosan hosszabb volt, azaz dél felé folytatódott, ugyanis mindkét hosszanti fal csorbázatban végződik, sőt, a nyugatiból egy csonk áll ki. Ugyancsak látszik a félbevágott pince dongáinak befalazása, továbbá felettük egy téglával befalazott egykori ajtó helye. Az átalakítás régiségére utalnak a déli falon látható vonóvasak, amelyek formai alapon 17–18. századnál nem lehetnek újabbak. Az épületet jelenleg csonkakontyolt tető fedi.

Az utolsó kérdés, ami az ismertetett leírások alapján joggal felmerülhet: mi állhat ma a 17. századi épületekből? Természetesen erre csak az épület szaksterű (fal)kutatása után kaphatunk biztos választ, de bizonyos reménykeltő jelek már ma is megfigyelhetők. Egyik ilyen az épülettömeg jellege. Hiányoznak a klasszikus barokk építészeti megoldások, az U-alaprajz, a homlokzat rizalitos tagolása, amelyek egy teljesen új épület esetében minden bizonnyal megjelentek volna Örményesen. Ráadásul a teljes 18–19. századi újjáépítés kevés eséllyel őrizte volna meg a 18. század elejére felépült „*filagóriát*.” A kisebb épület vonóvasai, a két épület tégláinak formája szintén legkésőbb a 18. századra utalnak.

síkfödémű szoba nyílik. Az épület alatt egy magas, keresztboltozatos pince van. Középtengelyben egy lépcsőházat alakítottak ki, kétfordulós kőlépcsővel. Egyszerű kontyfedő fedi, három főkéménynyel, amelyek több kisebb kéményből a tetőtérben boltozatosan kapcsolódnak össze. Jelenleg is kályhával fűtenek, de csak 20. századi kályhákat láttunk a szobákban. Az emeleten, a lépcsőháztól nyugatra, a belső falban egy másodlagosan befalazott, többszörösen átmeszelt reneszánsz keretezés (kandalló?) látható (9. kép).

A kastély homlokzati felületeit három párkány tagolja: az 1960-as évekből származó műkő lábazati, a két szint közötti öv-, és a tagoltabb profilú koronázópárkány. A két rövidebb és az északi oldalát az épületnek lizénák osztják három-három, ill. tizenegy mezőre. A mezőkben egyenes záródású ablakok vagy vakablakok találhatók.

A kastélyra merőlegesen helyezkedik el egy jóval elhanyagoltabb, kisebb méretű épület (10. kép). Ez jelenleg héttengelyes, az esetleges egykori homlokzati díszítőit teljesen megfosztották, az újkori vakolat is számos helyen lehullott már róla. A lecsupaszodott részekben látszik, hogy az alapozás teljes egészében kőből készült, de helyenként a felmenő falakban is használtak követ. Az épület legnagyobb része azonban nagyméretű

A megmaradt újkori számadások és inventáriumok is csak átépítésekről és felújításokról szólnak.¹⁷² Úgy tűnik, hogy az 1721-re a mai tömegét nagyjából elnyerő épület végig meghatározta a későbbi építkezéseket, így a ma is álló kastéllyal azonosítható. Talán éppen az előzmények magyarázhatják a mai alaprajz kisebb szabálytalanságait. Ugyanakkor az *in situ* faragott kövek hiánya és a lépcsőház elhelyezése komolyabb átépítésre mutat.

Az örményesi udvarház csak egy a majdnem tucatnyi udvarházból (többek között Nagysajó, Bethlen, Girolt, Somkerék, Harina), melyek 17. századi építéstörténete páratlan részletességgel megismerhető a besztercei levéltár anyagának feltárásával. Közülük sajnos csak néhány áll, de a későbbi átépítések miatt azoknak sem ismerjük a 17. századi részleteit. Örményesről – fejedelmi udvarház révén – az előbbieknél is gazdagabb forrásanyag áll rendelkezésünkre, ráadásul a levelekben felbukkanó mesterneveken keresztül a korabeli erdélyi és a magyarországi Rákóczi-birtokok építészetiével való stiliztikai kapcsolataira vonatkozóan is adatokat kapunk.

Összefoglalva elmondható, hogy a Fundáló Mátyás tervei alapján Örményesen 1639–1641 között felépült fejedelmi udvarház erősen átalakított formában ugyan, de talán a mai napig áll a falu szélén. Most már csak egy alapos helyszíni kutatás segíthet megmaradt 17. századi részletei felderítésében.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- B-lt. Beszterce város levéltára, Missiles. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilmtár (Eredetije: Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj)
- BALOGH 1982. BALOGH JOLÁN: Varadinum. Várad vára. 2. kötet. Budapest, 1982.
- Bánffy-lt. Bánffy család levéltára. Arhivele Naționale ale României Direcția județeană Cluj. 320. Fond familial Bánffy de Losoncz.
- BENKŐ 1999. BENKŐ JÓZSEF: Transsilvania specialis. Fordította és közzétette: Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- BETHLEN 1955. BETHLEN MIKLÓS önéletírása. I–II. Szerk. V. Windisch Éva. Budapest, 1955.
- BETHLEN 1993. BETHLEN JÁNOS: Erdély története 1629–1673. Szerk. Jankovics József. Budapest, 1993.
- BÍRÓ 1943. BÍRÓ JÓZSEF: Erdélyi kastélyok. Budapest, é.n. [1943.]
- B. NAGY 1970. B. NAGY MARGIT: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1970.
- B. NAGY 1973. B. NAGY MARGIT: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973.
- CSANKI 1913. CSANKI DEZSÓ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Budapest, 1913.
- CSEREI 1983. CSEREI MIHÁLY: Erdély históriája [1661–1700]. Szerk. Bánkúti Imre. Budapest, 1983.
- DÉTSZY 2002. DÉTSZY MIHÁLY: Sárospatak vára. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. Sárospatak, 2002.
- EOE Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XII. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1875–1887.
- ET Erdély története. I–III. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Budapest, 1986.
- FEKETE 2008. FEKETE ALBERT: Lugaskert, filegória, halastó. Erdélyi reneszánsz kertemlékeinkből. *Korunk*, 19. (2008/7) 46–51.
- GYÖRFFY 1987. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest, 1987.
- H. TAKÁCS 1970. H. TAKÁCS MARIANNA: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Budapest, 1970.
- HALMÁGYI 1906. HALMÁGYI ISTVÁN naplói (1752–53, 1762–69) és iratai (1699–1785). Közli: Szádeczky Lajos. Budapest, 1906.
- KELEMEN 1982. KELEMEN LAJOS: Művészettörténeti Tanulmányok. II. Bukarest, 1982.

172 L. Bánffy-lt. c. 722–723.

- KERESZTES 1995. KERESZTES GYULA: Maros megyei kastélyok és udvarházak. Marosvásárhely, 1995.
- Kmon II. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. II. (1485–1556). Szerk. JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, 1990.
- KOPPÁNY 2006. KOPPÁNY TIBOR: Adatok a vasszécsényi Ó-Ebergényi kastély építéstörténetéhez. In: Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Szerk. Domokos György. Budapest, 2006. 117–138.
- KOVÁCS 2000. KOVÁCS ANDRÁS: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna. II. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 63–96.
- KOVÁCS 2003. KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2003.
- KOVÁCS 2007. KOVÁCS ANDRÁS: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. Budapest, 2007.
- KOVÁCS Zs. 2000. KOVÁCS ZSOLT: A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései. In: Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna. II. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 97–122.
- KÖH KULTURÁLIS Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
- KRAUS 1994. GEORG KRAUS: Erdélyi krónika, 1608–1665. Szerk. Vogel Sándor. Budapest, 1994.
- MAKKAI 1954. MAKKAI LÁSZLÓ: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest, 1954.
- MOL Magyar Országos Levéltár
- MORDOVIN 2008. MORDOVIN MAXIM: Az örményesi udvarbírók 17–18. századi levelezései. In: Lymbus. *Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 6. (2008) (megjelenés alatt).
- Mvh-lt. Marosvásárhely Város Levéltára (Fondul Oraşul Târgu-Mureş), Marosvásárhelyi Állami Levéltár (Arhivele Naţionale – Direcţia Judeţeană Mureş)
- RÉTYI 1983. RÉTYI PÉTER naplója. Előszóval és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Maria Ursuţiu. Bukarest, 1983.
- ROZSNYAI 1867. ROZSNYAI DÁVID, az utolsó török deák történeti maradványai. Kiadta Szilágyi Sándor. MHH II/8. Pest, 1867.
- SZALÁRDI 1980. SZALÁRDI JÁNOS siralmas magyar krónikája. Szerk. Szakály Ferenc. Budapest, 1980.
- SZILÁGYI 1875. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Szerk. SZILÁGYI SANDOR. Budapest, 1875.
- SzOkI VI. Székely Oklevéltár. VI. Szerk. SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1897.
- TELEKI 1905–1926. TELEKI MIHÁLY levelezése. I–VIII. Szerk. Gergely Samu. Budapest, 1905–1926.
- TELEKI 2007. TELEKI MIHÁLY udvartartási naplója (1673–1681). Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közléteszi: Fehér János. Kolozsvár, 2007.
- TT Történelmi Tár
- VMO I. Vatikáni Magyar Okirattár. I. Budapest, 1881.
- WASS 2006. A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közléteszi W. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár, 2006.
- WESSELÉNYI 1983. WESSELÉNYI ISTVÁN: Sanyarú világ. Közléteszi: Magyarai András. Bukarest, 1983.

Két kastély: Köpcsény és Buda

Megjegyzések barokk építészetünkhöz

A köpcsényi (Kittsee, Ausztria) Esterházy kastély építéstörténetének részletes feldolgozása Koppány Tibor érdeme.¹ Tanulmányában –részben Rados Jenő kastélykönyvére támaszkodva – bevezette a szakmai köztudatba a ma ismert 18. századi kastély elődjét, a régebbi erődítés falai által körülvelt udvarházat.² Rados könyvében, illetve Dagobert Frey Burgenland-kötetében néhány adat is olvasható erről a régebbi épületről.³ Ezek szerint a várfal megmaradt kapujának felirata Johannes Listiust (Liszi János grófot) nevezi meg a 17. századi kastély tulajdonosának, és az új épület kertjében másodlagosan elhelyezett kapun az 1668-as évszám olvasható.

Koppány számos más adatot derített fel a kastélyról és tulajdonosairól. A Liszi-család 1576-ban kapta köpcsényi birtokát, a XIII. század óta álló várral együtt. A család utolsó férfitagja, Liszi (IV.) János 1676-ban adta el a mezővárost, régi és újonnan épített várával együtt Esterházy Pálnak.⁴ Az új várkastély, az említett kapufelirat szerint, 1668-ban épült; építését az indokolta, hogy Liszi János, az unokatestvérével fennálló viszály miatt, nem jutott a réginek a birtokába.

A két, várként említett építmény közül a régebbinek egy részét lebontották, maradványait magtárrá bővítették. Az újabb épületet a 18. század elején a ma álló, érett barokk kastéllá építették át.

A 17. századi, várfallal övezett kastélyról két, korabeli ábrázolás is maradt. Az egyik, Matthias Greischer 1680 körül készült rézmetszetén, az épület madártávlatból rajzolt képét látjuk (1. kép).⁵ Jól ki-vehető a négyszögletű, négy olasz-sarokbástyával erősített várfal is, a vizesárok, és a felvonóhíddal. A század második felében még mindig nem volt biztonságos ez a vidék, s ezért az erődítés nélküli lakó-kastély várfal védelmében épült. A fal azonban nagyobb ostromló sereget nem tudott feltartóztatni; így 1683-ban a Bécs ostromára induló török sereg felégette Köpcsényt is. Ezt az állapotot mutatja Justus van der Nyooort rézmetszete, az 1680-as évek közepén.⁶ A források szerint az épület még évtizedekig romos maradt; leégett tetőzetét az egyik szárny felett csak 1722-ben állították helyre. Az 1730-as évektől megindult a kastély átépítése, s a régi, 1676-ban újonnan emeltnek nevezett épület eltűnt, vagy beolvadt az új kastélyba.⁷

A Liszti „új” kastélyának nem maradt fenn a terve. Sem a tervezés idejét, sem az építész személyét nem ismerjük. Koppány a kétkarú, ellentétes menetű, hagymasisakos-baldachinos lefedésű lépcsőzet alapján a petronelli Abensperg-Traun-kastéllyal rokonítja az épületet. Ennek megfelelően bécsi mesterkör – a Carlonek, vagy a császári főépítészek (Lucchese vagy Tencala) – alkotásának tulajdonítja a kastélyt.

Az analógiák sorát az alábbiakban szeretnénk Raimund Montecuccoli gróf egykori, a Praterben épített „kerti mulatókastélyával” (Lustgartengebäude) kiegészíteni. A ma már nem álló épületet Wolfgang Wilhelm Prämer (1637 k.-1715) *Architecturischer Schauplatz* című, 1670–1678 között írt művében, a 195. folio-lapon örökítette meg.⁸ Prämer 1659–1660 óta császári szolgálatban állt, kamarás és dilettáns építész volt. Bevallottan kompilációval állította össze építészeti traktátusát. Hatkötetes munkáját előbb saját kerti-palotájával zárta, majd kiegészítette azt Bécs akkori modern palota- és villaépületeinek látképeivel. Rajzai, miként néhány még álló épülettel (Palais Starhemberg, Schloss Petronell) összevetve meg-

1 KOPPÁNY TIBOR: Adatok a magyarországi barokk kastélyépítés kezdeteihez: a köpcsényi kastély. *Építés-Építészettudomány*, 17. (1985/1–2) 137–147.

2 RADOS JENŐ: Magyar kastélyok. Budapest, 1939. 51.

3 RADOS UO.; DAGOBERT FREY: Das Burgenland. Wien, 1929.

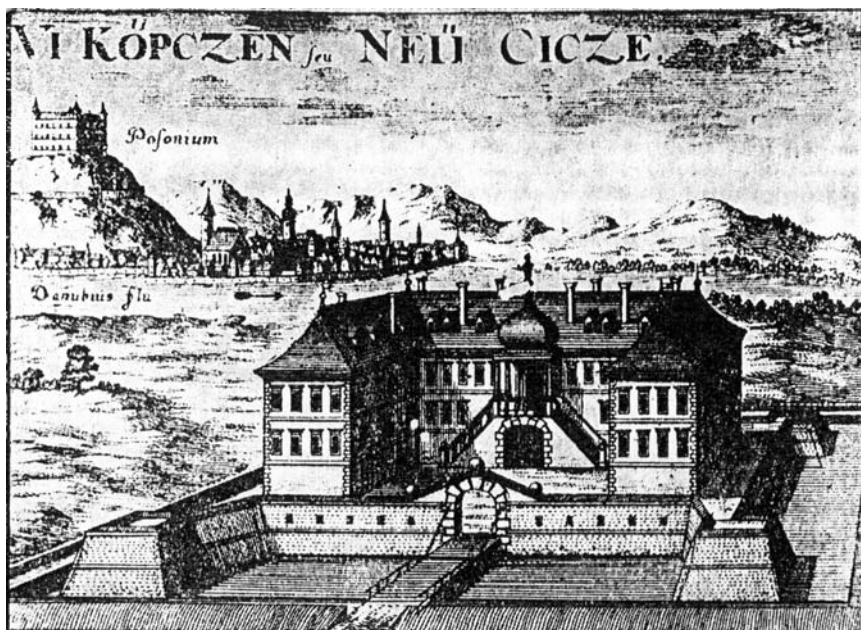
4 KOPPÁNY 1985. 139. skk.

5 A metszet a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében van. KOPPÁNY 1985. 140.

6 Burckhardt von Birkenstein geometria-könyvének egyik illusztrációja, közölte: RÓZSA GYÖRGY: A Birkenstein-féle metszeteskönyv. *Magyar Könyvszemle*, 1957. 25–45.

7 KOPPÁNY 1958. passim.

8 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. Ser. no. 365. Munkáját részletesen feldolgozta: HANS TIETZE: Wolfgang Wilhelm Praemers Architecturwerk. *Jahrbuch des kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchstem Kaiserhauses*. Bd. XXXII. (1915) Heft 4. 344–402.

1. A köpcsényi kastély 1680 körül (Mathias Greischer rézmetszete)

török ostroma nagy károkat okozott, mind a várfalon kívüli villaszerű, védelem nélkül álló, mind pedig a várfalakon belüli palotákban és kastélyokban. Az épületekről az ostrom alatt leszedték a tetőket, hogy ne kapjanak lángra; ennek ellenére romossá váltak, lebontásra kerültek. A külvárosokban álló *Lustschlossokkal* együtt a Montecuccoli nyaraló-kastély is elpusztult.

Prämer rajzán egy U-alakúra emlékeztető, ún. trikliniumos épület látható, a törzsepületekre merőleges, rövid szárnyakkal.¹⁰ Az egy-emeletes, 2+5+2 tengelyes épület alacsony, rusztikázot földszinten áll. Ablakait, váltakozva, szegmens illetve háromszögű szemöldök díszíti. Az ablakok között rusztikázott pilaszterek állnak; a szárnyakon kettésével, a törzsepületben egyesével. A párkányt konzolok tartják és alatta – az ábrázolásról úgy látszik – triglifes-metopés fríz húzódik. A két oldalszárny kiugrása nem erős; csak annyi, amennyit a lépcsőzet mélysége kíván. A tető egységes nyeregtető.

A kastély középtengelye előtt hangsúlyos külső lépcső emelkedik, s vezet fel az emeletre. Kétoldalt néhány, a törzsepületre merőleges lépcsőfokkal indul, majd 90-os fordulatot vesz, s a két irányból, a törzsepülettel párhuzamosan futó, ellentétes irányú lépcsőkar a középtengely előtt egy pihenőben találkozik. Nyilván innen lehetett a nagyterembe, vagy annak előterébe belépni. A lépcsőpihenő felett négy oszlopon álló, hagymasisakkal lezárt baldachin látható. Alatta, a földszinten is van bejárat; ez a földszinti, kiszolgáló-gazdasági jellegű terekbe vezet.

Mind a trikliniumos, U-alakra emlékeztető elrendezés, mind pedig a hagymasisakos-baldachinos lépcsőzet rokonságot mutat a köpcsényi kastélyal. Igaz, vannak különbségek is, de azok a két épület eltérő szerepével magyarázhatók. A Bécs határában álló „mulató-kastély” emeletes megoldása azzal függ össze, hogy reprezentációs igénye nem volt, kizárólag a magánélet, a visszavonulás céljaira szolgált; Raimund Montecuccolinak volt városi palotája is. Liszti gróf kastélya viszont a birtokközpontban állt, s nem a visszavonulás, hanem az állandó tartózkodás céljaira épült. Építtetőjét valószínűleg az is motiválta, hogy kastélya tükrözze grófi rangját, különbnek mutatkozzék a kismemesi kúriáknál. Ugyanez magyarázza, hogy az épület tengelyszáma is mintegy kétszerese Montecuccoli kastélyának. Van egy jelentősebb eltérés is: az oldalszárnyak erősebb kiugrása. Itt a lépcsőzet nem az oldalszárnyakkal azonos vonalból indul, hanem egy kisebb udvar végén. Úgy érezzük, ez is a védelmi feladatokkal függ össze,

állapíthatjuk, nagyon pontosak, a részletekbe menően hitelesek; így a Montecuccoli mulatókastély képét is a valószínűleg megfelelőnek tekintjük (2. kép).⁹

A 17. század második felében valóságos építési láz jellemezte Bécset. Egymás után épültek a belvárosban az új paloták s a külvárosokban, a várfalon kívül az ún. nyaraló-kastélyok (*Lustschloss*). Ezek sorába tartozott a Montecuccoli nyaraló-kastély is. (A grófnak volt városi palotája a városvallás belüli ekkor divatos negyedben, a Schenkenstrasse 10. sz. alatt. Ennek képét is közli Prämer.) Ma már nagyrészt csak Prämer metszeteiből ismerjük ezt az építészeti, mert 1683-ban Bécs

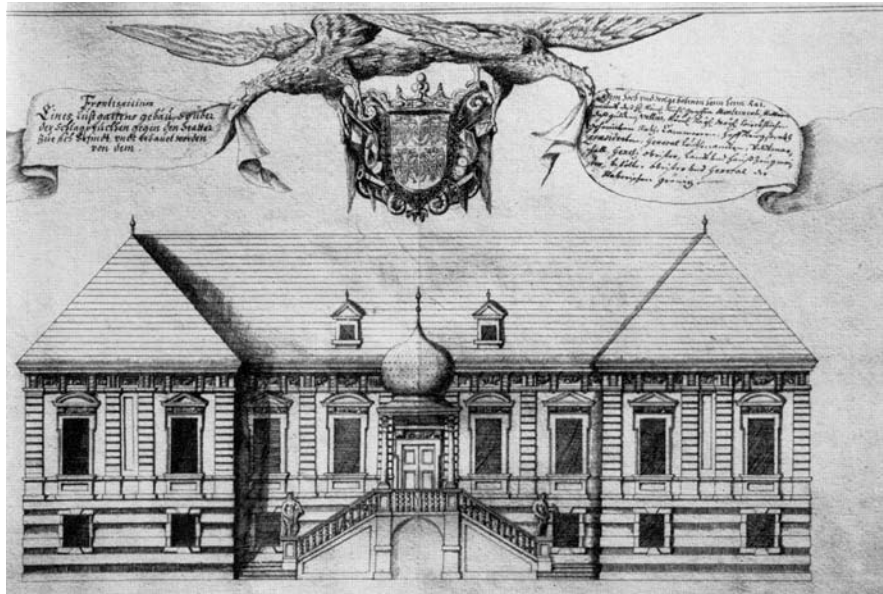
9 TETZE 1915. 14. kép. A rajz felirata: „Frontispicium eines lustgebäu, so über der schlagpruckhen gegen den Bratter zue sich befindt und erbauet worden von dem hoch- und wolgebohren herrn herrn Raimundt Montecuculi” etc.

10 A 17. századi osztrák kastély-típusokról: PETER FIDLER: Architektur des Seicento. Baumeister, Architekten und Bauten des Wiener Hofkreises. Innsbruck, 1990.

mert – biztonsági okokból – a nyitott lépcső nem indulhatott közvetlenül a bejáratnál. A felvonóhidás kapuzat mögött ezért egy kis udvar is nyílik.

Prämer terveit nem sikerül a kutatásnak datálnia; csak a megírás idejének (1670–1678 k.) *ante quem* dátumát fogadhatjuk el.¹¹ Egyetlen lapot sem tudunk mesternévhez kötni. Raimund Montecuccoli szinte folyamatosan különböző hadszíntereken tartózkodott; feltételezhetően azután építkezett, hogy 1668-ban kinevezték a Hofkriegsrat elnökévé. Tietze a lapokat az 1660–1670-es évekre datálja, s az ábrázolt

2. Raimund Montecuccoli kastélya, 1670-es évek (Wolfgang Wilhelm Prämer rajza)

Lustschlossokat régies és újabb stílusú művekre tagolja. A Montecuccoli-féle *Gartengebäudet* a két stílus határán állónak tekinti. Feltételes datálásunkat – az 1660-as évek végét, 1670-es évek legelejét – az is erősíti, hogy az épület rokonsága az 1673-ban épült petronelli kastéllyal is szembevetendő. Ebben az időszakban épült a köpcsényi kastély is; kapujának felirata szerint, mint említettük, 1668-ra már elkészült. Az elsőbbség kérdése egyelőre nem eldönthető. A trikliniumos alaprajz ritka az osztrák építészetben. G. M. Vischer *Topographia* című művében a Prater látképén a 4. táblán sok nyaralókastélyt mutat, de ezek között sok a zárt formájú.¹² A kor elméletírói azonban ismerik ezt az alaprajzi formát, s hangsúlyozzák, hogy elsősorban kerti (nyaraló-) kastély számára illő, továbbá, hogy az előkelő nemes úr számára ez a megfelelő alaprajzi forma.¹³

Korábban a szakirodalom a művészeti hatások útját követve, mindig a centrumból – esetünkben Bécsből – a perifériák felé irányuló hatást képzelt el. Napjainkban inkább Helmut Lorenznek azt a feltételezését fogadják el, hogy a központtól távolabb eső épületeken szabadabban, az új megoldásokra fogékonyabban építkeztek. Ennek értelmében az elsőség kérdése akár a köpcsényi kastélyé is lehet, de ez pusztán feltételezés.

A mesterkérdés megoldására Peter Fidler tesz javaslatot, bár hangsúlyozza annak hipotetikus voltát, bizonytalanságát. Az osztrák *seicento* építészetéről írt alapos összefoglaló munkájában a Prämer által megörökített épületeket Tencala műveinek tekinti.¹⁴ Hozzáteszi azonban, hogy ez az az időszak, amikor Tencala és Lucchese tevékenysége fedi egymást s kiderülhet más mester, esetleg több építész tervezői szerepe is.

*

Régi kérdés a budai egykori királyi kastély barokk-kori építésének legkorábbi története, első tervkészítőjének személye.

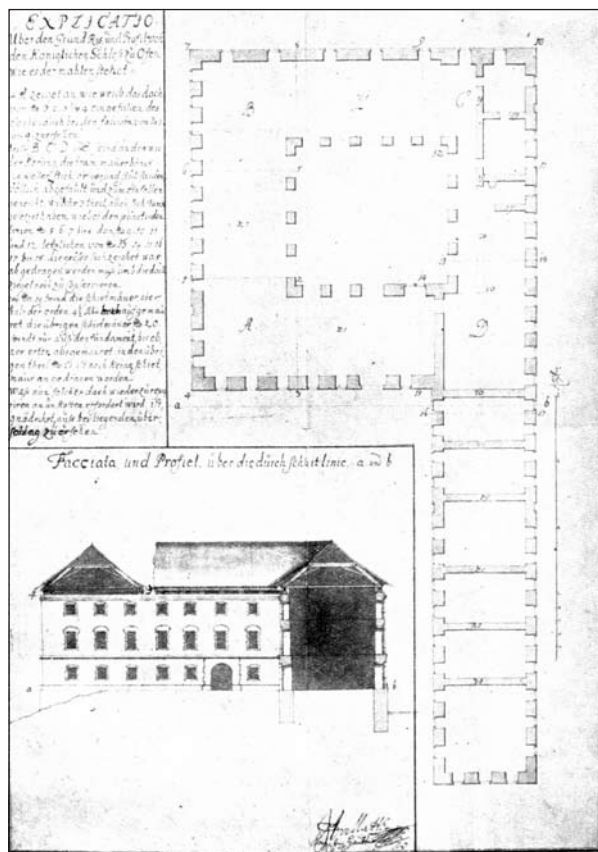
Ismerjük az építkezés kezdetének néhány eseményét. A munkálatok, amelyek végül a III. Károly-kori palota felépítéséhez vezettek volna, úgy indultak, hogy 1714 októberében báró Regal várparancs-

11 TIETZE 1915. 387.

12 FIDLER 1990. 342.

13 FURTTENBACH: *Architectura recreationis*. Augsburg, 1640., idézi FIDLER 1990. 343.

14 FIDLER 1990. 275.

3. A III. Károly-kori budai palota felmérése 1742-ből
(Johann Matthey)

lyó, majd a kamara pénzügyi támogatásának hiányában megakadó palota építése Fischer terve szerint, vagy legalábbis annak felhasználásával történt.²⁰ Erről azonban egyetlen forrás sem számol be, s a megállapítás nem több, mint feltételezés. Az épület tervezett képét, feltehetőleg az eredeti elképzelés ismeretében, 1737-ben Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae* című művének illusztrációja mutatja. Mikoviny és Schmutzer rézmetszete a palotát befejezett formában ábrázolja, noha az sosem készült el teljesen. A rézmetszeten egy négyszögletes, belsőudvaros palotát látunk, amelyhez észak-nyugat felől egy hosszú, kiugró, egyenes traktus csatlakozik. Mivel a metszet célja nem az építészeti terv dokumentálása, hanem a palota összképének felidézése, lehetséges, hogy a terv részletesebb, a tagolás, a díszítés gazdagabb lett volna. Így azonban nem alkalmas arra, hogy stíluskritikai alapon felmerüljön a hiteles Fishher művekkel való összevetés, bár Ilg erre is lát lehetőséget. Az ertőljes tömb megléte azonban nem elegendő a sejtés igazolásához. A metszeten bemutatott alapforma kétségtelenül hiteles, mert 1742-ben, amikor a palota megrongálódva, tető nélkül állt és a Magyar Udvari Kamara Johann Matthey udvari mérnökkel felmérte, hogy a helyreállításról dönthessen, ezzel azonos alaprajz készült (3. kép).

Ilg könyvében egy sematikus alaprajz is látható, amely a barokk (Mária Terézia-kori) palotát mutatja, a két négyszögű, belsőudvaros tömb között elhelyezkedő törzsepülettel (4. kép). A rajz északi ud-

nok engedélyt kért a Haditanácstól a palota romjainak lebontására és az építőanyag felhasználására¹⁵. Bár eredetileg csak az építőanyag megszerzésére gondolt, a felmérések során mégis felvetődött, hogy a lebontott épület helyén újat emeljenek. Hölbling János budai kőművesmester a következő évben elkészítette a romos terep felmérését s elküldte Bécsbe. Sajnos felmérései, s egy új épület emelésére vonatkozó tervei nem maradtak meg, noha elkészültükről, sőt elfogadásukról is, levéltári források szólnak.¹⁶

Az előkészítő munka, a költségvetés engedélyezése után az 1715-ben kinevezett budai kamarai mérnök, Fortunato de Prati, vette át az erődépítéssel nem kapcsolatos *civil gebaü* – azaz a palotaépítésre vonatkozó – munkálatok irányítását.¹⁷ Bár a készülő palotát ekkor még nem királyi rezidenciának szánták, hanem a várparancsnok és a főtisztek szállásául, mégis, tekintettel a kiemelt, központi helyre, a királyi palota egykori rangjára, felvetődött, hogy a kamarai építésszek csak „beosztott” mesterek voltak, akik a bécsi építési hatóság (*Hofbauamt*) vezetőjének vagy valamelyik udvari építésznek a megbízásából működtek Budán.

Albert Ilg a két Fischer von Erlachról szóló monográfiájában először vetette fel, hogy az idősebb Fischer von Erlach, aki 1712-ben Budán járt, tervet rajzolt a budai palotához is.¹⁸ A rajz „a maihoz külsőleg hasonlatos”, s rajta a „kápolna tojásdad alakú”.¹⁹

Ilg úgy gondolta, hogy a következő években fo-

15 A palota építéstörténetéről a legfrissebb irodalom: KELÉNYI GYÖRGY: A királyi udvar építkezései Pest-Budán, a 18. században. Budapest, 2005.

16 SCHOEN ARNOLD: Hölbling építőmester Budán. *Művészettörténeti Értesítő*, 1958. 141–147. Idézi: BÁNRÉVY GYÖRGY: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Tanulmányok Budapest Múltjából. I. 1932. 1–55., 7.

17 Bécs, Staatsarchiv, az egykori Kriegsarchivban, a Hofkriegsrath iratai, 1715, Re. 958. BÁNRÉVY 1932. 9. Az 1715. évre engedélyezett 50000 forintból fizetik az építkezést, s azon felül még 10000 forint használható fel más forrásból. Hölbling és Fortunato da Prati tevékenységéről: SCHOEN 1958.

18 ALBERT ILG: Die Fischer von Erlach. Wien, 1895. 704.

19 UXA JÓZSEF: A budavári királyi kápolna és a „m.kir. udvari várplébánia” története. Budapest, 1934. 137-

20 ILG 1895. 704. Regal „nach dem Entwurf Fischers ein zwei Stock hohes Viereck mit zurücktretenden Flügel gebaut hätte”.

varában egy ovális kápolna – szintén sematikus formája – látható, a *Capelle* szó beírásával. A déli tömbben a *Fischer'scher Bau* szavak olvashatóak. A szövegben nincs szó a rajzról, nem tudni, van-e tervrajz-eredetije. Említi viszont a Zeller-féle tervmásolatokat; azokon viszont a palotakápolna az északi tömb nyugati szárnyába beépítve helyezkedik el.²¹A kápolna udvari elhelyezése

4. A budai királyi rezidencia sematikus alaprajza (Albert Ilg)

csak Jadot tervén volt látható; ezt azonban Ilg nem ismerhette, mert a Párizsi *Bibliothèque Doucet*-ben őrizték. Azok a lapok, amelyeket Jadot utódjának, Paccassinak átadott („*neues gebäu zu Ofen, dabey noch vier plan sambt einem Stiegenprofil*”) a Zeller-féle másolatokhoz hasonlóak lehettek, talán azokra vonatkozik Zeller megjegyzése: „*imitatus est*”.²² Felmerülhet még, hogy egy későbbi alaprajzon a Szent Jobb kápolnát látta Ilg és azt vélte a palota-kápolnának.

Ilg úgy véli, a négyszögletes, belső udvaros déli épülettömb azonos a Fischernek tulajdonított korábbi épülettel. Ez azonban az eltérő méretek miatt csak úgy képzelhető el, ha az alapfalak, egyes meg-lévő falak hasznosítását feltételezzük; az épület pusztá „továbbépítését” azonban nem.

A kiugró, hosszú, egyenes traktus sem épülhetett be az újnak a törzsepületébe, mert nem a nyugati, hanem a keleti oldalon húzódik. Bár logikusnak látszik az a feltevés, hogy ez a hosszú, kiugró szárny már eredetileg is egy *cour d'honneur*-ös épület középső, törzsepülete (*corps de logis*) lett volna, s végén a négyszögű tömbhöz hasonló, azzal szimmetrikus, épületrésszel egészült volna ki. Mégsem ez lehetett a helyzet; a hosszú toldalék, a nem szokványos összeállítás azzal magyarázható, hogy felhasználták a középkori palota ún. díszudvarának megmaradt falait. Ez világossá válik, ha a régi épület felmérésére rárajzoljuk az építés alatt álló palota alaprajzát: a kinyúló szárny és a régi falak fedik egymást.²³ Néhol a termek válaszfalai is azonosak. A III. Károly-kori építkezés viszontagságai során a régi falak feltehetőleg tönkrementek, vagy felhasználásukra nem volt már szükség, s ezért nem jutott számukra szerep az új palotában.

Ilg feltevése, hogy Johann Bernhardt Fischer von Erlach tervezte a régebbi budai palotát, amely az újabban is helyet kapott, nem fogadható el a palota építéstörténeti adatainak ismeretében.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- BÁNREVY 1932. BÁNREVY GYÖRGY: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Tanulmányok Budapest Múltjából. I. 1932. 1–55.
- FIDLER 1990. PETER FIDLER: Architektur des Seicento. Baumeister, Architekten und Bauten des Wiener Hofkreises. Innsbruck, 1990.
- ILG 1895. ALBERT ILG: Die Fischer von Erlach. Wien, 1895. 704.
- KOPPÁNY 1985. KOPPÁNY TIBOR: Adatok a magyarországi barokk kastélyépítés kezdeteihez: a köpcsényi kastély. *Építés-Építészettudomány*, 17. (1985/1-2) 137–147.
- SCHOEN 1958. SCHOEN ARNOLD: Hölbling építőmest Budán. *Művészettörténeti Értesítő*, 1958. 141–147.
- TIETZE 1915. HANS TIETZE: Wolfgang Wilhelm Praemers Architekturwerk. *Jahrbuch des kunsthistorischen Sammlungen des allarhöchstem Kaiserhauses*. Bd. XXXII. (1915) Heft 4. 344–402.

21 Bécs, Hofkammerarchiv, Kartensammlung, régi jelzet: G. 33. I-V., az új jelzet: Rb 10/1-5.

22 JUSTUS SCHMIDT: Die alte Universität und ihr Erbauer Jean Nicolas Jadot, Wien, 1929. 101.

23 Farbaký Péter szíves közlése.

Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Eszterházy-kastély kiépülése

A majorság

A Tatáról szóló helytörténeti irodalomban toposzként él az a megállapítás, hogy 1727-ben, amikor Eszterházy József 343 524 forintért,¹ megvásárolta a tatai uradalmat, nem kötött igazán előnyös üzletet. Jelentős összegért egy elhanyagolt, gyér népességű domíniumhoz jutott az előző birtokostól, az osztrák bárói címmel rendelkező Krapfftól. Az 1688-ban felállított Neoquista Commissio egyik fontos célja volt a hazai nemesség birtokvásárlásainak meggátolása vagy legalábbis mérsékelése, de az idegen tulajdonosok is minél nagyobb jövedelmet szerettek volna látni új birtokaikból. Az örökös tartományokhoz képest alaposan elmaradott magyarországi domíniumoknál ehhez elengedhetetlen volt valamilyen, de legalábbis minimális fejlesztés. Kétségtelen, hogy az új birtokosok számításait nem, vagy csak részben látták megvalósulni, így aztán – szinte kivétel nélkül – a 18. század közepéig túladtak távol fekvő magyarországi uradalmaikon. Krapff Ferenc József osztrák tábornoknak és udvari tanácsosnak 1689-ben került a tatai birtok a tulajdonába; a bécsi udvar részben ezzel egyenlítette ki tartozásait a bárónak. Az újabb birtoktörténeti kutatások hozták felszínre azt az adatot, miszerint Krapff, 1715-ben bérbe adta Tatát nagyjesezni Jeszenszky Józsefnek, ismeretlen időtartamra; az is ismeretlen egyelőre, hogy a birtoknak vajon ez volt-e az első bérbeadása.² Az 1716–1722 közötti időszakra vonatkozik az a kimutatás, amely az említett bérbeadással kapcsolható össze, és a Tata-Tóvároson végzett építkezések költségeit tartalmazza.³ A leírás topografikus rendben halad végig a településen, Tóváros északkeleti széléről indul és a váron át, a Piac (ma Kossuth) térig halad. A felsorolás alapján megállapítható, hogy egy uradalmi birtokközpont minden lényeges lakó- és gazdasági épülete megtalálható volt a településen: így magtár, vendégfogadó, boltok és a hely földrajzi adottságából következően, nagy összeg jutott a télen-nyáron üzemeltethető malmok karbantartására is.⁴ A legnagyobb tételként szereplő szeszfőzőház és a mellette lévő disznóólak, minden kétséget kizárólag, megegyeznek a település első ismert, 1751-re datált térképén lévő ötös és négyes számú, ugyanilyen funkciójú épületekkel, amelyek a későbbi kastélytól keletre találhatók.⁵ Krapff Ferenc József 1726-ban átadta a birtokot fiának, Krapff Gáspárnak, akitől Eszterházy (I.) József országbíró a következő évben megvásárolta.⁶ Tatának ekkor, 1720 körül, 1925 főre becsült lakossága volt – így ebben a korszakban egyáltalán nem tekinthető kis létszámú településnek –, ami az

1 A tatai uradalom ugyan kisebb volt, mint a pápai (Tata: 60 864 hold, Pápa: 84 343 hold – 1857. évi adat), és számolni kell az örökösödési háborúk okozta inflációval, de a pápai uradalom fele részét, az 1762-es birtokegyesség idején 1 030 000 Rft-ra értékelték. L. SZABAD GYÖRGY: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957. 35–36. és 451.

2 VIRÁG ZSOLT: Magyar kastélylexikon. Komárom-Esztergom megye kastélyai és kúriái. Budapest, 2003. 127.

3 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Fasc. 28. No. 518., kutató: Jankovich Miklós. A jegyzéket minden bizonnyal a Jeszenszky család bérbe vétele alatti beruházások kimutatása végett Hans Adam Gruber Zimmermeister, Hans Pasherer Mauermester vette fel a következő tételekről: Tóvároson egy új gabonaház 519.75; A nagy fürdőnél egy levezető és a kis fürdőnél egy csapó malom [megegyezhet a középkorban során említett Királyi és királynői fürdővel] 92.–; Egy új vendégfogadó pincével 177.25; A vár előtt egy ház konyhával és szobával, melyet zsidók laktak 122.90; A vár hidjának javítása 121.–; a vár pincére új tető 75.–; az urasági istálló javítása 48.–; A várban lévő terem felett egy új tető lépcsővel a toronyba egy harangszék és 2 ajtó 165.53; a várban lévő sütőház 103.–; Szeszfőzőház pincével és 3 dupla sertéshizlalda 1404.75; A serfőzőház melletti kocma pincéje 54.–; Szappanfőzőház javítása 34.–; A régi urasági Gabonaházból egy szappanfőző ház 243.75; A piactéren egy kocma 743.–; a piactéren három bolt, melyben rákok vannak 332.52; A fentiek felül malmok, kovácsműhely és gazdasági épületek összesen: 8208.93 (Az adattári cédula nem tartalmaz pénznem megnevezést, így a korszak gyakorlata alapján feltételezni lehet a forint és dénár kimutatást.)

4 Az 1720-ban összeírt iparosok száma is egy virágzó települést mutat: csapó (46), asztalos (1), borbély (2), csizmadia (5), fazekas (3), kádár (1), szűcs (3), varga (4) egyéb iparos (1). Összeírást idézi: MOHL 1909. 248.

5 A térképről részletesen l. a 8. jegyzetet, valamint a 3. képet.

6 VIRÁG i. m. 127.

1. A kastély főhomlokzata nyugat felől, 2002
(fotó: Hack Róbert)

utcarendszerbe és utcarendszerhez illeszkedik, így létrejött vagy egyidős a tóvárosi fő utca telekkitűzéseivel, vagy ahhoz képest későbbi, de ahhoz alkalmazkodó. Ezzel szemben a vár előtti majorság a terület lehetőségeit kihasználó, azt fokozatosan kitöltő. A térkép alapján, településszerkezeti szakkifejezéssel élve: nőtt majorságnak értelmezhető. Feltételezhető, elsősorban az 1716–1722-es forrás alapján, hogy a 18. század legelejétől – esetleg korábbi előzményeket is megtartva –, a vártól délre épültek fel az uradalom gazdasági épületei, amit az Eszterházyak is átvettek. Az 1751-es térképen itt található a Régens háza (17. szám), az uradalom hivatalai (16. szám), a magtár (8. szám), a szesz- és sörfőző (5. szám), a disznóólak (4. szám) és alattvalók (cselédek) házai (7. szám), azok közül is külön számmal (6. szám) megjelölve néhányat, amelyeket a Piac tér és sörfőző közötti jobb közlekedés érdekében el kell bonta-

Eszterházyak tudatos, több hullámú telepítése után megduplázódott a század közepére. 1763-ban 3986 főre becsülik az ikertelepülés, Tata-Tóváros lakosságát.⁷

A feltárt minimális forrás alapján is egyértelmű, hogy az Eszterházyak Tatán már egy meglévő birtokközpontot vettek át és fejlesztettek tovább. A település 1751-re datált térképe lényegében az első biztos fogódzó pont a barokk kori Tata településszerkezetéhez (3. kép).⁸ Igaz, hogy e térképet időben megelőzte Mikoviny Sámuel 1746-os térképe, de az elsősorban a Tata-Almás-Szöny térségében lévő mocsarak lecsapolásának tervéhez készült és ebben a város ábrázolása sematikusabb.⁹ Feltételezhető, hogy Mikoviny¹⁰ lehetett az 1751-es, pontosan és részletesen kidolgozott térkép felmérője. Ez a térkép részletes jelmagyarázattal ellátott: betűkkel jelöli a településen az utakat és csatornákat, számokkal az épületeket, megnevezve funkciójukat – néhány esetben utalva rossz állapotukra –, és a tervezett, tervezendő beavatkozásokat. Ez utóbbiak elsősorban út- és csatornaépítéseket jelentenek, mint például a váron, a keleti oldal mellett átvezető út, és annak töltése. Ezen a térképen már két uradalmi központ látható: az egyik Tóvároson, a mai Kristály Szálló mellett,¹¹ a másik a vár előtt, attól délkeletre fekvő térségen állt. A tóvárosi majorság szabályos

7 A becsült adatok: KÖRMENDY GÉZA: Tata története 1727-től a polgári forradalomig. Tata története. II. Szerk. Körmendy Géza. Tata, 1984. 9. 1727-ben a Tatán 137½ jobbágytelek található, 217 telkes jobbágy, 278 úrbéri házas és 117 házatlan zsellér. Tóvároson 433 úrbéri haszonbérlo házas zsellér és 70 házatlan. Az adatok forrása Rohrbacher, idézi: MOHL 1909. 246.

8 A térkép fényképe Révhelyi Elemér hagyatékával került a Kuny Domokos Múzeumba. KDM Révhelyi-hagyaték, 1229., üvegnegatív 2626. A térkép szignó és dátum nélküli. Révhelyi Elemér 1751-es datálása minden bizonnyal a jelmagyarázat 20. számú felirata alapján történt (erről részletesebben l. a 30. és a 32. jegyzetet és szövegkörnyezetét). Ennek a datálásnak a térképen ábrázoltak nem mondanak ellent, pl. a Mikoviny-féle csatornák már elkészültek, de inkább a körülbelüliségét mutatják. Révhelyi Elemér hagyatéka a magyar barokk kutatás, de különösen az Eszterházy család grófi ága 18. századi művészeti vonatkozásainak, illetve Fellner Jakab munkásságának vizsgálata esetén kikerülhetetlen. A hagyatéki anyagot sajnos kétválasztották, részben a tatai Kuny Domokos Múzeumba, részben pedig a Magyar Építészeti Múzeumba került. Jelen tanulmány írásakor a Kuny Domokos Múzeumban a hagyatéki anyag bizonyos részei lappanganak, így Révhelyi Elemérnek a tatai kastélyra vonatkozó adatgyűjtése is tanulmányozhatatlan volt. Lappangó anyag pl.: KDM Révhelyi-hagyaték, 7. dob. 16. Fasc. No. 10. 1–29.

9 MOL S. 11. No. 290.

10 Mikoviny 1750. március 23-án váratlanul meghalt. A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826). Mikoviny Sámuel (1700–1750). Szerk. PLIHÁL KATALIN – REISZ T. CSABA – TÖRÖK ENIKŐ. Budapest, 2001. 240.

11 A térképen 45. számmal jelölve, mellette 46. számmal áll a Vendégfogadó, ennek az azonosításnak csak akkor van alapja, ha a Cseke-tó felől lefolyó vizek medre nem változott meg azóta.

2. A kastély belső udvara nyugat felől, 2005 (fotó: Haris Andrea)

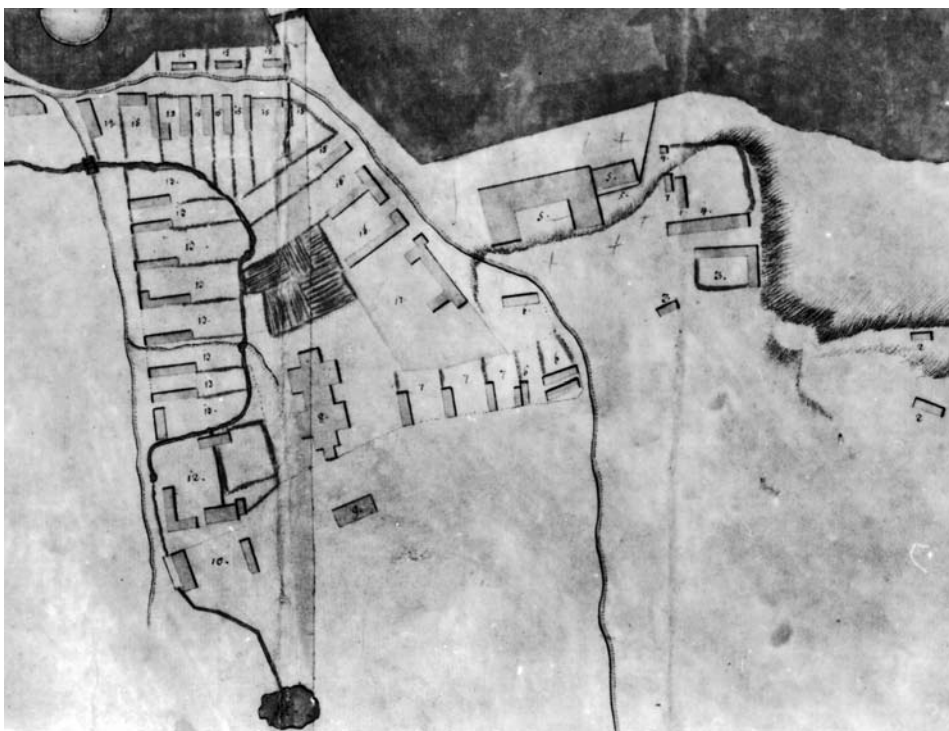
ni.¹² Az épületek nem zárt, kerített majorsággként léteztek, hanem annak az utcának két oldalát alkották laza halmazukkal, amely részben a vár déli oldalához tapadt házakhoz igazodott, majd onnan fordult derékszögben a Piac tér felé. Az utca nyugati oldala alkotott szabályosabb, fésűs jellegű beépítést, míg keleti részén, bizonyosan a tó közelsége miatt, nem alakult ki semmilyen utcát alkotó beépítési forma. A térkép, a Régens házaként jelöli meg a mai kastély főszárnya helyén álló épületet, azt az egyetlen épületet, amely nem rövidebb, hanem hosszabb oldalával igazodik az utcavonalhoz. A régensi lakóház lényegében téglalap alaprajzú, de az északkeleti sarkán négyzetformájú, toronynak is értelmezhető kiugrás található, a téglalap hosszanti oldalán, nyugat felé, két, nagyjából azonos hosszúságú nyúlvány látható, amelyek alapján akár szabálytalan U alaprajzúnak is meghatározható lenne. A már említett 1746-os térképen ezek a nyugati nyúlványok nem láthatók,¹³ és a későbbi térképeken sem tűnnek fel, az együttest más alaprajzi szituáció határozza meg. A jelenlegi kastély helyén álló és Balogh Ferenc uradalmi kormányzó¹⁴ otthonául szolgáló épület ismeretlen időben keletkezett,¹⁵ írásos forrásokban először 1746. április 8-án találkozunk vele, mégpedig az uradalmi rendelkezések jegyzőkönyvében,

12 Az 1751-es térkép Tata településtörténete és -szerkezete több, eddig homályos és tisztázatlan részletének megértését teszi lehetővé. Ezt a térképet és a később még említendő másik kettőt tudomásom szerint először Sylvester Edina publikálta; a kastélyra vonatkozó építéstörténeti konzekvenciákat legelőször Borsodi Zsófia vont le belőle. SYLVESTER EDINA: Tata a kertek és a vizek városa. Arx - oppidum - civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai. Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tata, 2004. 171-173.; BORSODI 2005. Borsodi Zsófia alapos kutatásai során megkísérelte a kastélyra vonatkozó összes írásos és képi forrást összegyűjteni, munkája nemcsak a kert története, hanem városszerkezeti szempontból is igen tanulságos. A szerzőnek ehelyütt is meg kell köszönnöm, hogy diplomamunkáját eljuttatta hozzám és adatait a kastély építéstörténete szempontjából is fel dolgozhattam.

13 Ha egyáltalán lehet egy ilyen vázlatos ábrázolásból bármire is következtetni, ez a két nyúlvány, két pincegádorként értelmezhető. A kastély alatt jelenleg is két, kisméretű, lényegében különálló és tájolású pince található, amely véleményem szerint nem különböző építési periódusok eredménye, hanem annak a természeti adottságnak okszerű következménye, hogy a homokos talaj, és a tó közvetlen közelsége alkalmatlanná teszi a területet pinceépítésre.

14 Balogh Ferenc az 1720-as évek közepétől állt Eszterházy József szolgálatában, 1742. október 20-án kapott plenipotentiarusai megbízást, amikortól használta a régensi címet. Balogh Ferencről részletesebben I. FÜLÖP ÉVA MÁRIA: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében. I. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 4. Tata, 1991. 56-57.

15 A Komárom-Esztergom megye műemléki topográfiaja kéziratának szerzői (KÖH Topográfiai Osztály), de más szerzők is, megpróbálták a jelenlegi kastélyt azonosítani a Tatáról készült török kori metszeteken, a vártól délre álló valamelyik épülettel. Ezt az azonosítást azonban, a metszetek sematikusága miatt, el kell vetni. A tatai metszetekről és topográfiai felhasználhatóságukról legutóbb: KISS VENDEL: A tatai vár metszetábrázolásai a XVI-XVII. századból. Tata, 1998.

3. Tata térképe, 1751. A régensi lakás és környékének részlete (KDM Révhelyi-hagyaték, ltsz. 1229.)

amiben arra adnak utasítást, hogy Fellner Jakabnak 12 forint 40 dénárt fizessenek ki a régens házában végzett javítások ellenértékéért.¹⁶ 1750-ben,¹⁷ majd 1751-ben¹⁸ is, javításáról tudósítanak az adatok.

A kastély felépítésének előtörténete

Az Eszterházyak a birtok megszerzése óta, a vár területén kívánták új központjukat, lakhelyüket kialakítani. Nyilvánvalóan ezt szolgálta, hogy 1727-ben Eszterházy József, Mikoviny Sámuellel felmérte a tatai várat.¹⁹ A vár épületét használta lakóhelyül az időnként Tatán tartózkodó földesúr. Erről az 1740-es évek azon adatai tanúskodnak – amelyek több esetben is – a várban végzett javításokról, kályhaál-lításokról, a kulcsárné kinevezéséről szólnak.²⁰ A vár átépítését szolgáló első koncepció kidolgozásá-

16 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Gesztes, 5. csomó, Fasc. 27. No. 1. 26/b., kutató: Jankovich Miklós.

17 Az uradalmi számadáskönyv szerint a Fellner által végzett 1750. évi munkák: naszályi malomépítés, dadi leégett magtár helyreállítása, tatai és környei birkaistálló javítása, tatai régens lakóházának javítása, az igmándi Újvári-ház javítása. KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Fasc. 44. No. 3., kutató: Jankovich Miklós.

18 Az uradalmi számadáskönyv szerint Fellner 1751. évi munkái között található: javítások a tatai várban 122-127, Régens lakása (javítás) 536 tétel alatt, továbbá tatai templom, kútkészítés Tatán, csalócai építkezés (javítás), Hofrichter lakása Igmádon és a kapucinusok rendháza és temploma Tatán. KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Fasc. 44. No. 4., kutató: Jankovich Miklós.

19 Fülöp Éva: Az 1747. évi vízszabályozás a tata-gesztesi uradalomban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 10. Tata, 2003. 198.

20 1742. március 10. Dominicus Edter pozsonyi kályhás mester számlája 1 db „Saullen Ofen” készítéséért id. Eszterházy József tatai szobája részére, valamint ennek eltört csempéinek pótlásáért, összesen 40 ft. összegben. KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Familiarium, Fasc. 93. p. 49., kutató: Jankovich Miklós; 1743. augusztus 17. Eszterházy József levele Maria Anna Schafferin részére, akit kulcsárnói beosztásban felfogad a tatai kastélyába [a levéltárát, kutató Jankovich Miklós értelmezése szerint arra utal, hogy ekkor kezdik lakni a várat] KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Familiarium, Fasc. 95. p. 239., kutató: Jankovich Miklós; 1746. december 31. Gayos György tóvárosi fazekasnak 1 forinról szóló elismervénye, amit a tatai várban lévő kályhák javítása fejében felvett. KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Familiarium, Fasc. 97. p. 32., kutató: Jankovich Miklós; 1746. dec. 31. Johann Adam Gruber tatai asztalosnak a várban végzett munkákról benyújtott két számlája. KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Gesztes, 5. csomó, Fasc. 27. No. 1. p. 26/b., kutató: Jankovich Miklós.

4. Tata térképe, 1784 körül. Részlet, a kastély és környékéről (KDM Révhelyi-hagyaték, ltsz. 1233.)

ra azonban majd 20 évet kellett várni. Először Balogh Ferenc, 1746. szeptember 16-án kelt, Eszterházy Józsefhez írt leveléből értesülünk erről, amelyben a régens jelentette: közölte Mikovinyvel a vár épületének „delineálását” és most keresik a régi falakat, hogy az új épület arra helyezhető legyen.²¹ Úgy tíz nap múlva, szeptember 27-én, Balogh arról számolt be földesurának, hogy Mikoviny – „Ober Wacht Meister Uram” –, a Vár épületének „delinatio”-ját készíti. Ez kétségtelenül nem felmérés, hanem terv lehetett, mivel a levélben hosszan részletezve esik szó a leendő ablakok méretéről, folyosókról és lépcsőkről.²² Eszterházy József elképzeléseihez azonban Mikoviny csak az alapokat szolgáltathatta. Az országbíró ugyanis kastélya tervezőjéül, Anton Erhard Martinellit kívánta felkérni,²³ akit 1747 márciusa óta vártak türelmetlenül Tatára.²⁴ Május 17-én kelt Rimanóczy Józsefnek, az Eszterházyak bécsi ágensének megnyugtató levele Balogh Ferenchez, miszerint Martinelli ma „meg fog Bécsből Tata felé indulni”.²⁵ Május 20-án meg is érkezett a mester, Balogh átadta neki a Mikoviny által készített felmérést a saját, lerajzoltatott elképzelésével együtt, azaz, mint írta: „azon principális Lineákat, kiket a régi Fundamentumokra vékony papirosra a Pallér által én raiszoltattam”. Martinelli a helyszínen meghallgatta és opponálta az elképzeléseket – hogy a falak részbeni felhasználásával kívánják megvalósítani az új kastélyt –, majd Bécsbe távozott a tervrajzokat elkészíteni, mert: „korára nézve szemei és reszkező kezei olyatén munkára már nem elégségesek, hanem Bécsben oldala mellett lévő Tanitványok által maga Directiója alat kéntelenitetik ilyeneket csinálni”.²⁶ Balogh, aki a kastélyépítés leglelkesebb támogatója volt, folyamatosan sürgette a tervezést, június 10-én is arról érdeklődött Eszterházynál, hogy elkészült-e már a Martinelli a delineaíciókkal.²⁷ Később a császári építőmester Morvaországba utazott,

21 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 1. p. 263., kutató: Jankovich Miklós.

22 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 1. p. 269., kutató: Jankovich Miklós.

23 A korábban Süttörön (Eszterházán) dolgozó Martinelli felkérése is mutatja azt a határozott törekvést, miszerint az Eszterházyak grófi ágai évszázadokon keresztül igyekeztek kapcsolatban maradni és lépést tartani a hercegi ággal, így például megnyerni ugyanazt az építész kastélyuk felépítéséhez. (L. még a 19. század legelején Charles Moreau kismartoni és csákvári működése.) Bár ez, írásos források hiányában, úgy is értelmezhető, hogy szorosak voltak a családi szálak és egymásnak ajánlották az építészeket.

24 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 1. p. 298., kutató: Jankovich Miklós.

25 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 3. p. 158., kutató: Jankovich Miklós.

26 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 1. p. 294., kutató: Jankovich Miklós.

27 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 1. p. 304., kutató: Jankovich Miklós.

Liechtenstein herceg birtokaira, ahová magával vitte a tatai vár átépítésére vonatkozó rajzokat is.²⁸ A tervek azonban nem, vagy csak részben készülhettek el, ugyanis Martinelli, 1747 szeptembere közepén Bécsben meghalt. 1748-ban elhunyt Eszterházy József is és a tatai középkori vár átépítésének terve egy időre háttérbe szorult.

A tatai domíniumot is öröklő, főként adósságairól elhíresült Eszterházy (II.) József, apja elképzeléseiből Tatán csak az új plébániatemplom építésére vonatkozókat folytatta. Az itteni kastély helyett a cseklézi kastélyhoz készített terveket Nicolaus Pacassival.²⁹ Arra nincs utalás, hogy Pacassi járt-e Tatán. 1751 tavaszán azonban egy újabb bécsi építész jelent meg az uradalomban, Franz Anton Pilgram,³⁰ akinek tatai működését ez az egyetlen adat támasztja alá, nevét azonban eddig csak a plébániatemplom tervezésével kapcsolták össze. Pilgram 1743 óta állt szerződéses viszonyban a pápai Eszterházy-uradalommal,³¹ és elképzelhető, hogy nem ez volt az első és nem is utolsó megjelenése a tatai domíniumban. Erre utal az 1751-re datált térkép felirata, miszerint ez olyan terület/alapozás, amelyet meg fog vizsgálni az építész, tehát nem csak a plébániatemplom felépítése miatt várták megérkezését.³² (Ennek kapcsán, közbevetőleg, vissza kell utalnunk a város legkorábbi térképének datálásához, mivel az erre a fentebb említett 1751-es írásos forrásra alapozódik, amely Pilgram egyetlen tatai tartózkodását dokumentálja. Nincs adat, hogy Pilgram járt-e máskor a településen – amely fentiek miatt egyáltalán nem zárható ki –, ezért a térkép datálását bizonyosan feltételelesként lehet csak elfogadni.)

Pilgram, a felépítendő templomot nem a régi, Szent Balázs egyház környékén képzelte el, hanem a középkori eredetű vár bejáratával szemben fekvő területen gondolta felépíteni, az ún. cenzuális kertekben, azért, hogy az, a földesúri lakhellyel együtt egy grandiózusabb, városi teret is létrehozó építészeti koncepció részévé váljon. Ötlete azt mutatja, hogy a birtokos váltás ellenére is tovább élt a vár átépítésének gondolata; elképzelhető, hogy Pilgram megbízása valamilyen formában tartalmazta azt is. Tervéről azonban Balogh Ferenc és Fellner lebeszéltek, azzal az érveléssel, hogy az a terület mocsaras, alkalmatlan az építkezésre.³³ Érvelésük gyakorlatias, de egy, e korszakban technikailag már megoldható problémát helyez mindenek fölé. Különösen érdekes ez a kifogásnak is tekinthető szempont akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Balog mindig támogatta és a legmesszebbmenőkig szorgalmazta a nagyszabású építészeti elképzeléseket. Talán összefügghet azzal az építetői igénnyel, amely a pápai kastély kiépülése idején is felmerült, és feltételezhetően emiatt nem készült el az ottani - szintén Pilgram által tervezett - kastély, negyedik, város felé eső szárnya. Pápán távol kívánták tartani a város forgalmát, zaját a kastély belső tereitől.³⁴ A tatai templom alapkövét a Piac tér, a középkori Szent Balázs-templom közelében rakták le. Építkezése az 1750–1760-as években szinte alig haladt, csak az 1770-es években gyorsult fel, nagy valószínűséggel a Pilgram-féle tervet átdolgozó Fellner koncepciója alapján.

1762-ben Eszterházy Miklós, a diplomata,³⁵ örökölte a tatai Eszterházy-uradalmat és felélesztette a középkori vár átépítésének gondolatát. Talán Pilgramot kérte volna fel a várkastély átépítésére, hisz Pápán – és korábbi jó néhány más munkájában -, a mester már bizonyította, képes megbirkózni hasonló típusú feladatokkal, de a birtokos váltást már nem élte meg, hiszen 1761. október 29-én meghalt. 1762 áprilisában egy újabb, szintén Bécsben élő építész tatai megjelenéséről van adat. Révhelyi Elemér kutatásai szerint Isidor Ganneval, magyarországi útján, a váci diadalkapu helye és az esztergomi Bakóczkáporna felmérése után, felkereste Tatát is.³⁶ Készített-e valamilyen tervet a francia származású építész, vagy a tervezés milyen fázisba jutott el, ezt ugyanolyan homály fedi, mint A. E. Martinelli esetében.

28 MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Missiles familiarium, Fasc. 105. No. 1. 301/b. Idézi: VOIT PÁL: A majki műemlékegyüttes. Adatok Franz Anton Pilgram életművéhez. *Magyar Műemlékvédelem*, 3. (1966) 208.

29 RÉVHELYI 1962. 15.; Voit Pál, Pilgram oeuvre-jével hozza Cseklézt összefüggésbe. L. PÁL VOIT: Franz Anton Pilgram 1699–1761. Budapest, 1982. főként 251. skk.

30 KDM Révhelyi-hagyaték, 6. dob. Fasc. 15. No. 4. Révhelyi Elemér idézett írásában található Pilgram 1751-es látogatásának adata, sajnos a pontos levéltári hely megjelölése nélkül. RÉVHELYI 1962. 28.

31 1743. április 7-én kötött szerződést Eszterházy Ferenc Pilgrammal, hogy a mester évi 150 forint fizetéséért, tartozik lejönni egy kőműveslegénnyel Pápára bármikor, ha Eszterházy úgy kívánja. KDM Révhelyi-hagyaték, 3. dob. Fasc. 5. No. 17/b. p. 49. A pápai Eszterházy-levéltár elpusztult anyaga.

32 Az 1751-re datált térkép 20. szám alatti jelmagyarázata: „Hier in der Gründ durch den Baumeister Pilgram untersucht worden.”

33 KDM Révhelyi-hagyaték, 6. dob. Fasc. 15. No. 4. és RÉVHELYI 1962. 28.

34 Cs. DOBROVITS DOROTTYA: Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építészete). Budapest, 1981. 61.

35 Eszterházy Miklósról, mint megrendelőről I. BUZÁSI ENIKÓ: Az Esterházyak családi arcképei. Tata, 1995. 16–24.

36 RÉVHELYI 1962. 24. Sajnos a levéltári forrást nem sikerült a Révhelyi-hagyatékban azonosítani, és a Fellner munkásságát elemző szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy április 7-én Bécsbe érkezett vissza Ganneval, vagy akkor tartózkodott Tatán.

1762 végén, illetve 1763 elején azonban felgyorsultak az események a várkastély átépítésével kapcsolatban. Ganneval neve nem szerepel többé az írott forrásokban, annál inkább előtérbe kerül a tatai baumeister, Fellner Jakab. Balogh Ferenc, aki ebben az időben már a pápai uradalom régense is, állandó levelezésben állt az ottani földesúrral, Eszterházy Károllyal, aki ekkor már egri érsek. Levelezésükből megismerhetjük a tervezés szinte minden fázisát. A legelső híradás 1762. szeptember 30-áról való, amelyben Balogh beszámol Eszterházy Károlynak, hogy: „Mlgos G. Úr itt létében determinálta, hogy a várban építeni fog, mellyben lévő épületet a jövő télen egészen le rontani és a várat tisztetálni fogom. Esztendőnként circiter m/20 forint reá fordíttatni, szintén ehhez készítenő delineatioval vagyis inkább conceptus formálásával a' kőműves mester nagyon occupatus”.³⁷ A tatai kastély tervezésére vonatkozó levélrészleteket már Lukcsics Pál és Pfeiffer József közölte,³⁸ a tervek azonban csak Révhelyi Elemér hagyatékának közzététele után váltak ismertté.³⁹ A korszak írásos forrásai és a szignált (!) tervek fotókópiái alapján kétségtelen, hogy a rajzok Fellner „irodájában” készültek, de továbbra sem bizonyított, hogy kié volt az invenció. Fellner Jakab jó minőségű építőmester volt, de valószínűleg tehetségét messze felülmúlta vállalkozó szelleme és a kínálkozó lehetőségeket megragadó képessége.⁴⁰ Fellner tanultsága jelenleg ismeretlen, azonban az eddigi feltételezések szerint, nem léphette túl a céhes kereteket. Erre utal első felbukkanása a komáromi kőművesmester, Kuttner Jakab környezetében, vagy első házassága, amikor is Rimholcz József komáromi pallér özvegyét vette el, és ezzel együtt talán a lehetőséget is, hogy bekerüljön a komáromi kőművescéhbe.⁴¹ Az Eszterházy-uradalom és főként Balogh támogatása kínálta számára azt az esélyt, hogy kilépjen a céhes keretkből és építészeti ismeretei is jelentősen bővüljenek. Az uradalom kapcsán⁴² alkalmá volt a korszak számos, nagy, közép-európai építésével találkozó és bizonyára rendelkezett mintakönyvekkel és tervekkel, amelyeket valószínűleg az uradalom (Balogh) szerzett be vagy kért el más főúri családoktól.⁴³ Feltételezhető, hogy a korábbiakban Tatán járt mesterek (Martinelli, Pilgram, Ganneval, illetve Cseklészen Pacassi) megbízásai sem múltak el nyomtalanul, az általuk készített tervek, vázlatok nélkül.

A tatai vár területére álmódott nagyszabású, rajzi kidolgozottságában is magas szintű tervsorozat, lényegében két tervvariánst tartalmaz. Az első változatból csak egy alaprajz maradt fenn, amely egy kéttraktusos, egy traktus szélességű oldalrizalitokkal (tornyokkal) bővített, a hosszoldalakon azonos

37 KDM Révhelyi-hagyaték, 4. dob. Fasc. 5. No. 22. p. 4., ugyanez: LUKCSICS – PFEIFFER 1933, 222.

38 LUKCSICS – PFEIFFER 1933, 222. 1762. december 3.: „...az ide való várhoz már 5 héttől fogva készíti a delineációt ugyanis az ide való mester, és még két hétig, talán háromig is leszen dolga vele. Szorosan remélnő contentáltatni fog vele M. Gróf Miklós Úr, csak ne sokallya.” 1762. december 28.: „...az ide való mester, aki víz kereszt nap tájban Tatai várnak delieatiójával Bécsbe menni fog, csak ne sokallya ő Excellentiája az épületet, remélem approbiációját adni fogja, sőt azon delieatióját másokkal, amint okvetlen várható ő Excellenciája közölvén, legtudósabb méltóságok is érdemesnek nézni fogják.” 1763. január 15.: „Bécsben vannak [...] a kőműves mester várnak delineatiojával, melyen két egész hétig harmadmagával dolgozott [...] A várnak udvarát egy hajszálra való egyenlőségre hozta. Az épület a világnak mostani gusztságában oly rendes mind külső tekintetben, mint belső divisiojában, hogy magammal el hitetem más exceptiót nem talál ő Excellentiája, hanem hogy talán sokallni fogja. Az épületen kívül a várnak többi része sőt árka is egészen szép ékes kert, melyekben két felül le járó grádicsok, és mint a' várban, mint árkanban ugró vizek lesznek és folyok lesznek.”

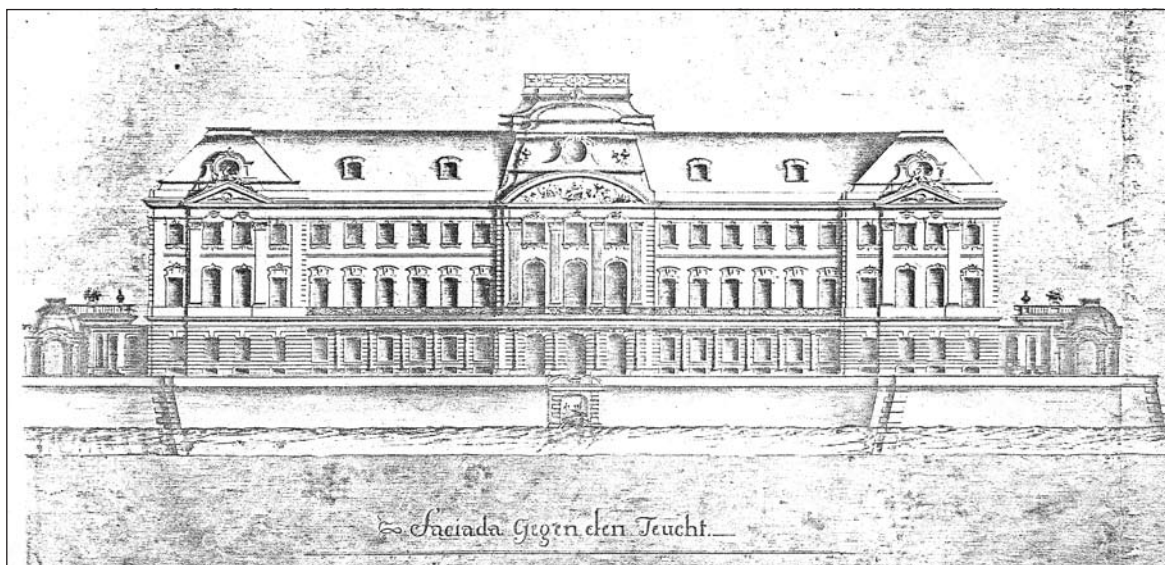
39 A Révhelyi-hagyaték publikálásakor fontosnak tartottam ennek a tervsorozatnak, valamint a pápai plébániatemplom homlokzatának a hagyatékából előkerült fotókópiáját közölni és a hazai barokk kutatás részévé tenni. L. Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Összeáll. HARIS ANDREA. Tata, 1988. 72–79.

40 Fellnert 1774-ben Petz János komáromi pallér, aki a pesti céhhez folyamodik felvételéért úgy jellemzi, hogy sem rajzolni, sem tervezni nem tudott mégis felvették a komáromi céhbe. Természetesen némi fenntartással kell kezelni Petz megjegyzését, mivel saját kvalitásait kívánja ezzel az összehasonlítással kiemelni (hasonlóképp negatívan nyilatkozik A. E. Martinelliről is). Azonban megjegyzése azt is mutatja, hogy Fellner 1774-ben hivatkozási alap volt a pesti céh felé, még ha rajzoló és tervező képességei kétségbe is vonhatók. Az adat forrása: RÉH [RÉVHELYI] ELEMÉR: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Budapest, 1932. 10. A hazai viszonyokat jóval meghaladóan, Fellner vállalkozó építőmesterré, kivitelezővé vált; a tatai uradalomtól független irodájában 1776-ban 46 (!) segéddel és 6 inással dolgozott, a fentiek munkabére, mind az uradalomnál, mind magánosoknál 45 garas. KÖH – MOL Helytartótanácsi levéltár lt. Lad. sub A. Fasc. 1. p. 490. Oeconomica, 1776. december 14.

41 Fellner 1746. szeptember 26-án nősült meg, ugyanakkor kőművesmesteri vizsgáját csak 1748. elején tette le. LUKCSICS – PFEIFFER 1933. 197. és 200.

42 Ugyanakkor tudjuk, hogy dolgozott a ráckeve-bélyei uradalomban, vagy Komárom megye megbízásából is. LUKCSICS – PFEIFFER 1933. 200.

43 A tervekölcsönzés általános volt a hazai, 18. századi főúri gyakorlatban és a tatai uradalomban sem volt ez másként. A plébániatemplom kezdődő építkezése idején, 1751. október 3-án, Balogh ezt írta Eszterházy Józsefnek: „A Tatai templomnak proportioja tudom tetszeni fog, mert meg vagyok nálam a' Schwartz Spaniernek templomának delineaoja is, melyet a maginkéval confrontálván a differentia és a Bécsinek improportioja kitetszeni fog.” KDM Révhelyi-hagyaték, 2. dob. Fasc. 5. No. 5/a. p. 68.

5. A tatai vár helyén tervezett barokk kastély tó felőli (keleti) homlokzata, 1763–1764
(KDM Révhelyi-hagyaték, ltsz. 1211–1221.)

homlokzati kialakítású épületet mutat.⁴⁴ A második sorozat magában foglalja a főépület első és második szintjének, a teljes épületegyüttes első és második szintjének, annak a kerttervvel kibővített alaprajzát, egy keresztmetszetet, a főépület tó felé néző és kerti homlokzatát, egy a tó mellett álló pavilont és a bejárat híd oldalnézetét. Ezen a variánsban a főépület zárt tömege, az erőteljes vízszintes tagolás, a tető formával alig hangsúlyozott oldalrizalitok, a timpanonok alkalmazása, a plasztikusság helyett a sík jelleg dominanciája, a ballusztos lezárás az oldal szárnyak felső szintjén, de különösen a tó felőli homlokzaton az oldalrizalitokat a földszinten összekötő kolonnád sor, teljesen idegen a korszak hazai kastélyépítészeti jellemző építészeti tendenciáktól. Azokon túl lépve, új, zártabb, klasszicizáló formavilág felé mutat.⁴⁵ Nem meghatározóak a rajzokon a tipikusan fellnerinek tartott motívumok: a füles nyílás-keretelések, sávózások, kosárirés nyílások. Ami szoros kapcsolatot tart a korszak hazai ízlésével, az a cour d'honneur alkalmazása – bár ez némileg szükségszerű, mivel ez takarja el, szimmetrikussá téve a vár és bástyáinak szabálytalan alaprajzát –, vagy a víz mellé épült pavilon. Ez utóbbi az egyetlen elem a tervsorozatban, amely könnyen beilleszthető a fellneri oeuvre-be. Fellner a tervekkel 1763 januárjában Bécsben járt, ahol – Balogh tudósítása szerint –, nagy elismerést arattak elképzelései,⁴⁶ ezután azonban semmilyen forrásunk nincs arra, hogy miért nem kezdte el Eszterházy Miklós az építkezést.⁴⁷ A várban felépítendő rezidenciát elvetette,⁴⁸ helyette egy sokkal olcsóbb megoldást választott: a régens házat alakította át kastéllyá.

A kastély kiépülése

A 18. század közepének hazai nagybirtokosai elengedhetetlennek tartották, hogy földesúri jelenlétüket birtokközpontjaikban, megfelelő épülettel is reprezentálják, függetlenül attól, hogy azt huzamo-

44 Ezt a homlokzati megoldást alkalmazza Fellner, a szintén 1762-ben felépült, móri Lamberg-kastélynál.

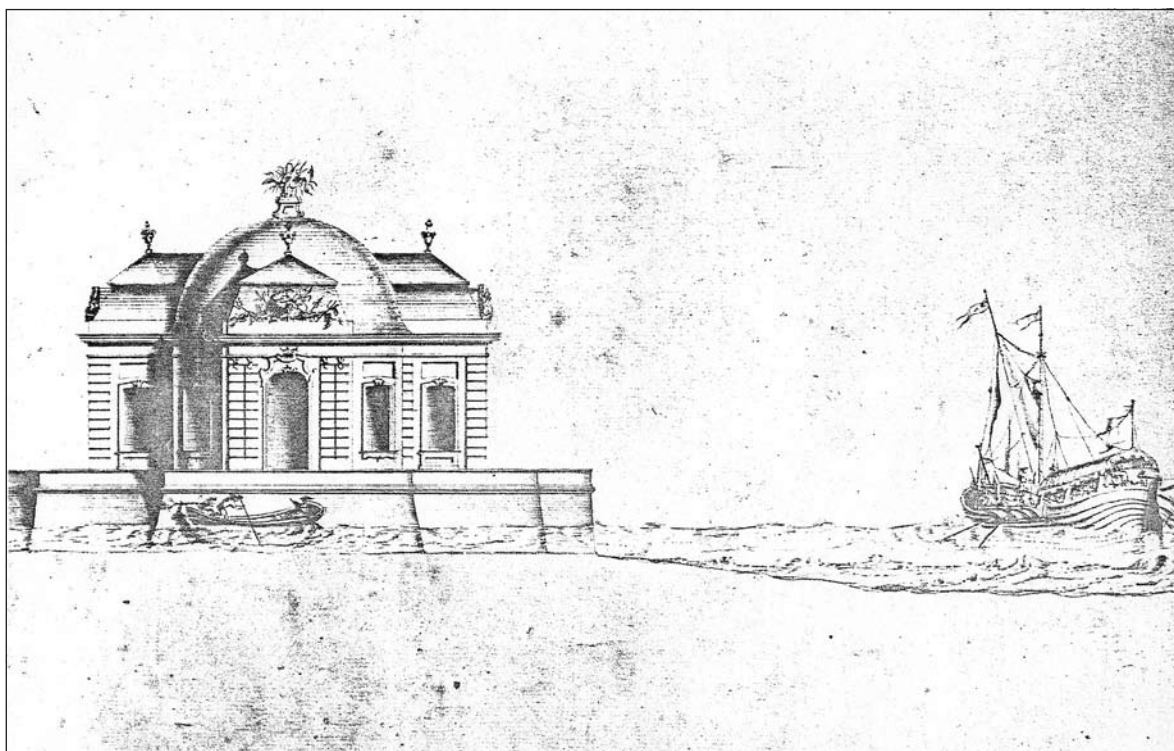
45 A klasszicizáló formakincs csak az 1770-es évek közepétől tűnik fel ismét Fellner munkásságában (ld. a pápai templom toronyvariánsait), akkor is elsősorban Eszterházy Károly erőteljes instrukciói nyomán.

46 „Az udvar bizalmas köréhez tartozó Sulkovszky Sándor lengyel herceg azonnal meghívja Fellnert lengyelországi kastélyának felépítésére.” RÉVHELYI 1962. 25–26.

47 Révhelyi szerint Eszterházy Miklós betegsége miatt halasztotta el a munkát. RÉVHELYI 1962. 27.

48 A középkori eredetű várkastély főúri rezidenciává való átépítésének gondolata a késői romantikai jegyében tér vissza. 1893. A vár kiépítésére két düsseldorfi építész, Bernhard Tüshaus (1846–1909) és Leo von Abbema (1852–1929) kap megbízást. Terveik megjelentek az *Architektonische Rundschau*, 1893. szeptember 8-i számában. KDM Révhelyi-hagyaték, 7. dob. 16. Fasc. No. 8.

6. A tatai vár helyén tervezett barokk kastély vízi pavilonja, 1763–1764
(KDM Révhelyi-hagyaték, ltsz. 1211–1221.)

sabb tartózkodási helynek szánták-e.⁴⁹ Erre utal Eszterházy Károly azon félmondata is, miszerint: „Tata, Gesztes érdemes nagyobb épületre, nem szükséges azt egyszerre készíteni, de a' delineatiot méltó nagyobbra venni.”⁵⁰ Tatán azonban semmi nem volt, ami a földesúr hatalmát tükrözte volna, csak a romos, alig lakható vár és az attól délre fekvő uradalmi épületek rendezetlen halmaza, középpontjában a régens lakóházával. Eszterházy Miklós valószínűleg nem szándékozott elhagyni a császárvárost, elvetette tehát a hatalmas pénzüsszegeket felemészítő építkezést, de kastélyt akart tudni, látni, birtokolni domíniumában. A jószágkormányzó lakása központi helyen, a két település között, a vár közelében állt, ami építkezésre akkoriban az egyetlen megfelelő terület volt, mivel a vártól északra eső részek domborzati viszonyaik miatt, az attól nyugatra lévő földek pedig - napjaink kifejezésével élve -, talajmechanikai okok miatt, arra kevésbé voltak alkalmasak. Talán megkockáztatható az a feltevés is, hogy az ekkora már túlságosan is teljhatalmú Balogh Ferencet – akivel Eszterházy Miklós bizonyosan nem ápolott olyan szoros kapcsolatot, mint elődei vagy testvére Károly –, ily módon próbálta meg egy kissé visszaszorítani. Lakóházának elvétele – bár a tulajdonviszonyokat nem ismerjük, de feltételezhetően nem a saját ingatlana volt –, bizonyosan nem érintette kellemesen a régens, talán ezért is hallgat róla kiterjedt levelezésében. Balogh azonban nem vált „hajléktalanná”, a Tatától nem messze fekvő Billegen⁵¹ már 1746-ban elkezdte építeni saját kastélyát,⁵² amely 1751-ben lakható volt, mivel az év augusztusában onnan keltezte egy levelet Eszterházy (II.) Józsefnek.⁵³

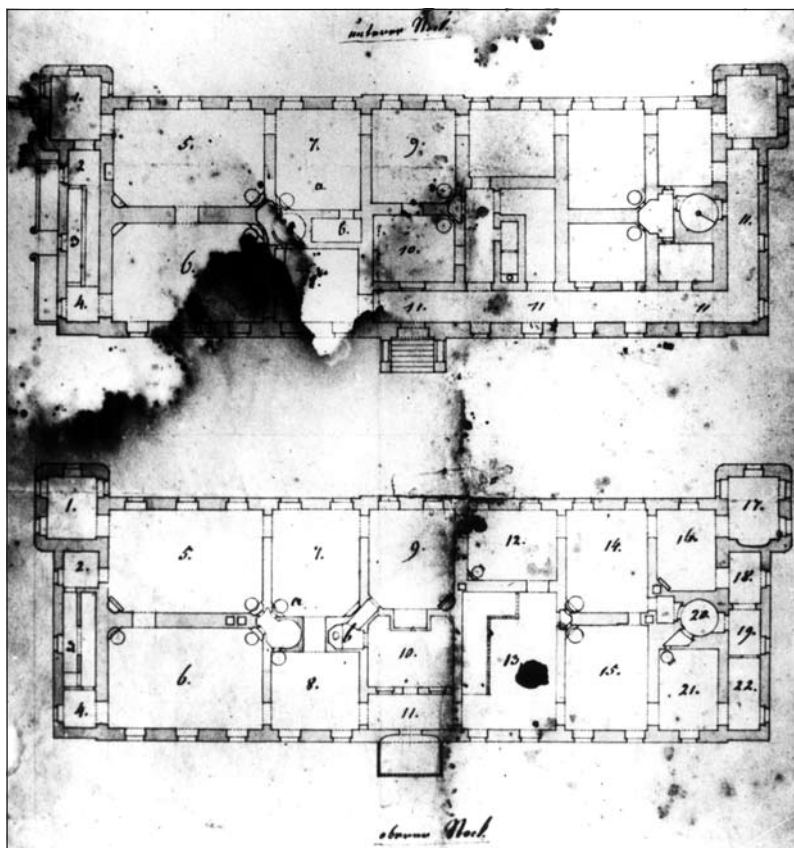
49 L. erre: D. MEZEY ALICE-HARIS ANDREA: „Kastélyt” épített-e Grassalkovich (I.) Antal Hatvanban? *Műemlékvédelmi Szemle*, 1991/1. 9–16.

50 KDM Révhelyi-hagyaték, Balogh Ferenc levelezése Eszterházy Károllyal, 4. dob. 5. Fasc. No. 22. p. 84. 1763. jan. 27., Eszterházy Károly Balogh Ferenchez.

51 Billeg tisztázatlan időben és tulajdonviszonnyal (!) került Balogh birtokába, mivel korábban a Krapff-uradalom része volt, Balogh halála után pedig a tatai uradalom részeként ismert. Állítólag Balogh az uradalomra hagyta. L.: MOHL 1909. 82.

52 Balogh Ferenc utasítja a tatai provizort, intézkedjék, hogy Billeg-pusztán saját építkezését megkezdhesse. MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, Fasc. 269. p. 265., Fasc. 271. p. 311. Forrás: Komárom-Esztergom megye műemléki topográfiája. Kézirat. (KÖH Topográfiai Osztály).

53 KDM Révhelyi-hagyaték, 2. dob. Fasc. 5. No. 5/a. p. 68.

7. A kastély földszinti és emeleti alaprajza, 1780 körül (?)
(KDM Révhelyi-hagyaték, üvegnegatív, ltsz. 222.)

Az uradalmi számadáskönyv 1763-ból tartalmazza az első adatot a tatai „új residentia” építéséről: ez évben épületefát számoltak el fenti megnevezés alatt.⁵⁴ 1764-ben már jelentős mennyiségű építőanyag került felsorolásra az új kastély építkezéséhez⁵⁵ és ebben az évben megjelentek a mesterek is: Baumeister Jakob Rist, Kupferschmid, Schmid Holzmann, Schmid Michl Post, Tischler Johann Müller, Schlosser Mathias Hauser, Glaser Meister Bernhard, Bindtner Gregor Schubauer valamint Hafner aus Raab Karl Mayer személyében.⁵⁶ 1765. február 4-én lakatosmunkára Lorenz Rottwägernek „vor Fusstafel Fenster stöckh”-ért 2 forintot, kandallóajtóért 117.45 forintot fizettek.⁵⁷ 1765. május 31. és június 23-a között készen állt a kastély, mivel a tatai piaristák Historia Domusában, e két dátum közötti bejegyzésükben, mint új kastélyt nevezték meg, megjelölve elhelyezkedését a többi épülethez képest: „Relicto isthic L. Wolgango hospitia Anignatium est in

Castello Novo, intractu inferiori, qui vergit dextorium, versus Granarium Domonale”.⁵⁸ Június 23-án szintén a tatai piaristák jegyezték fel, hogy tanácskozársra gyűltek össze „in Novi Castelli majore Palatio”-ban, amelyen Boros István tatai uradalmi fiskális és a rend részéről Tapolcsányi vett részt.⁵⁹

Az 1763–1765 között felépült grófi kastély, hazánk egyik legsajátosabb alaprajzi rendszerű kastélya. A téglalap alaprajzú, egyemeletes, keleti (utcai) hosszoldalának két végén egy-egy, a homlokzati síkból egy tengellyel előre lépő, négyzetes, kétemeletes toronytesttel bővített főépülethez, földszintes mellék-szárnyak csatlakoznak, amelyek szabálytalan alakú, ötszögű – bár leginkább trapézhoz hasonlítható –, udvart zárnak körbe. A kastély és melléképületeinek rendszere, a települést ábrázoló 1751-es, és 1770 körüli térképek⁶⁰ ismerete nélkül, értelmezhetetlennek, feloldhatatlannak tűnt. Az 1751-es térképen ábrázolt régensi lakóházat szabályos homlokzatú épületté téve – utcai homlokzatának másik végéhez is egy tornyot építve –, a hozzátartozó telek mindegyik oldalának telekhatárát földszintes melléképületekkel beépítve, hozták létre a jelenleg is meglévő, szabálytalan alaprajzi rendszert. A földszintes melléképületekkel lehatárolták a kastély udvarát a dél felől szomszédos cselédségi épületektől, valamint

54 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, 619. csomó, p. 21., kutató: Jankovich Miklós.

55 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, 620. csomó, kutató: Jankovich Miklós. Téglát: 137 000 db, cserép 22 000 db, terméskő 16 öl, mész 998 cs. (ugyanekkor a plébániatemplom építkezéséinél 31 000 db téglát, 12 000 db cserépet, 522 cs. meszet használtak fel).

56 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, 622. csomó, p. 83–87., kutató: Jankovich Miklós.

57 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, 621. csomó, p. 198., kutató: Jankovich Miklós.

58 KDM Révhelyi-hagyaték, 7. dob. 16. Fasc. No. 17. p. 2. Historia Domus Tatensis Scholarum Piarum.

59 KDM Révhelyi-hagyaték, 7. dob. 16. Fasc. No. 17. p. 3. Historia Domus Tatensis Scholarum Piarum.

60 KDM Révhelyi-hagyaték, 1231–1232., üvegnegatív 2624. A térkép szintén szignó és dátum nélküli, de mivel a kastély már új alaprajzi szituációban található rajta, bizonyosan 1765 után, pontosabban 1770 után készült, mert a Piarista rendház akkora már felépült U alakú tömbjét ábrázolták, de még 1775 előtt, mivel az Angolpark területét még felparcellázva, kerteknek használva ábrázolják, és Békahegynek nevezik.

a nyugatra elhelyezkedő magtártól,⁶¹ így igyekezve kirekeszteni a majorság életét legalább a kastély belső tereiről. Az udvart észak felől lezárta, de eredeti rendeltetésében feltételezhetően még nem kapcsolódott hozzá, a hivatali adminisztráció U alaprajzú épülete. A melléképületekbe a grófi lakhelyet kiszolgáló funkciók (istálló, konyha, személyzet szobái) kerültek. Ugyanakkor ezek a szárnyak részben továbbra is a majorságot szolgálták ki, mint például a déli épületszárny magtárpadlása, feltételezhetően ekkor még nem a belső udvar felé megnyitott és funkcionáló homlokzatokkal. Változatlan maradt a kastély helyszínrajza a következő, 1784 körüli térképen,⁶² (4. kép) de a hivatali épület mögötti, korábbi konyhakerttől délre, egy barokk díszkert tűnik fel.⁶³ A fentiek alapján nyilvánvaló – de mégis hangsúlyozni kell –, hogy a korábbi szakirodalom állítása, miszerint a kastély legrégebbi része az udvar nyugati oldalán lévő, szintváltós, az udvar felé földszintes, a kert felé egyemeletes épületrész, amely a Balogh-féle kiskastély elnevezést is elnyerte az utóbbi 50 évben, téves. Balogh egykori lakóháza benne foglaltatik a jelenlegi főépületben. A 18. századi térképeken a nyugati szárny azonos mélységű, minden részén egytraktusos volt.⁶⁴ A kastély főépületének és melléképületeinek szabálytalan alaprajzi rendszerét nem a már álló, nyugati épületszárny, nem a tóra való kilátás miatti szögeltérés, hanem a városszerkezetben elhelyezkedő, történetileg kialakult telek formája határozta meg.

A főépület

Az 1763–1765 közötti építkezés, bár ezt írásos adatok nem támasztják alá, Fellner Jakab tervei alapján folyhatott, még ha egy másik Baumeister – minden bizonnyal az építkezést vezető pallér – neve bukkant csak elő a forrásokból. Fellner munkásságába, elsősorban az ebben az időben épült móri Lamberg-kastéllyal, vagy a veszprémi püspöki palotával összevetve, problémamentesen beilleszthetők a főépület homlokzatainak alkalmazott architektónikus megoldások, a sávozott földszint, a tornyokon megjelenő sarokarmfőzások és azok manzárd jellegű lefedése, vagy a nyíláskeretések váltakozó formái ritmusa. A tömeg síkszerűsége, zártsága, nem jellemző Fellnerre; a rizalitok, főként a középrizalit hiánya – csupán tetőfelépítménnyel nem hangsúlyozott, ál-középrizalitok találhatóak a hosszoldali homlokzatokon –, a már meglévő alaprajzzal, az ahhoz való igazodással indokolható. Az 1751-es térkép alapján valószínűsíthető, hogy már korábban is volt egy négyzet alaprajzú, a tömegeből kilépő építmény az épület északkeleti sarkán. A kastélyá való kiépítéskor ezt a szituációt megtartva, a délkeleti sarkon felépítették párdarabját, a főtömegnél egy szinttel magasabbra emelve, ezáltal kéttornyos kastélyt kialakítva. A hazai barokk kastélyépítészetben megjelenő tornyok – Mojzer Miklós épület ikonológiai kutatása óta közismerten – „láthatólag önmaguk miatt fontosak”, bennük az egykori vár, várkastélyok leképezéseit, a hatalom jelképét kell keresnünk.⁶⁵ Tatán adott volt talán egy korábbi, torony jellegű épületrész, de mikor közel 40 évi vajúdas után felépült a földesúr kastélya, megkettőzték, ezzel is hangsúlyozva birtokosát valamint azt, hogy kiemelkedjen utcába és utcavonalba ágyazott környezetéből. A külső megjelenés, a hatalom szimbolizálása nyilvánvalóan az egyik legfontosabb szempont volt a kastély kialakításánál, mivel a belső alaprajz nélkülöz minden reprezentációs jelleget. Szerény, lényegében az egyik, a középrészen lévő helyiségbe bepréslent, belső térképzés nélküli lépcsőház készült, amely ugyan egy lényegesen elegánsabb – más építészeti koncepcióra utaló – faltükrökkel és szemöldöktü-

61 A magtár leginkább kettős kereszthez hasonlítható alaprajza, amely a legkorábbi térképeken már megtalálható, talán a majorság legrégebbi álló épülete, amely számos átalakításon ment keresztül. Jelenleg is egy nyaktaggal összekapcsolt, két, közel négyzet alaprajzú térből áll, csehüveg boltozattal. Parádés kocsis istállónak használták legutoljára a kastély történetében. Jelenlegi formáját 1930-ban kapta, tervező: Kerekes András. L.: GENTHON ISTVÁN: Magyarország műemlékei. Budapest, 1951. 312.

62 KDM Révhelyi-hagyaték, 1233., üvegnegatív: 2624. Datálásának alapja az Angolparkban már felépült kerti lak a csillagsétánnyal.

63 Borsodi Zsófia diplomadolgozata alapos részletességgel elemezte ezt a kertet és annak későbbi átalakításait, kibővítéseit. L. BORSODI 2005.

64 A félreértés, amely korábbi helytörténeti adatok nem eléggé pontos értelmezéséből keletkezett (főként: DORNYAY BÉLA: Fellenthali Fellner Jakab tatai építóművésze. Budapest, 1930. 14–15.), utóbb Gerő Lászlónál, majd az ő nyomán Rados Jenőnél tűnik fel és azóta, a tatai kastéllyal foglalkozó szak- és turisztikai irodalom lényeges eleme. GERŐ LÁSZLÓ: Tata települése és műemlékei. Budapest, 1954. 42.; RADOS JENŐ: Tata. Budapest, 1964. 187–188.

65 MOJZER MIKLÓS: Torony, kupola, kolonnád. Budapest, 1971. 15–18., az idézet: 16.

8. Főépület, emeleti vestibule (KDM Révhelyi-hagyaték)

körrel bővített, füles keretelésű ajtónyílásokkal díszített vestibule-be torkollik; mindez azonban nem vezet tovább. Nincs díszterem, csak lakószobáknak alkalmas, két tengelyre felfűzött helyiségek sora.

A kastélyt építtető Eszterházy Miklós 1765-ben meghalt, akitől fia, Eszterházy Ferenc örökölte a birtokot. Tíz évig hallgatnak a források a kastélyról, majd az 1770-es évek közepe után megszaporodnak. 1776-ban a tatai kastély tervéről,⁶⁶ 1778-ban a tatai kastély lépcsőbejárattal tervéről,⁶⁷ 1778-ban újból a tatai kastély tervéről⁶⁸ végül 1783-ban a tatai kastély átépítésének tervéről van írásos adat.⁶⁹ A tervekről több információ nem áll rendelkezésünkre, így az sem dönthető el, hogy a kastély főépületének – szintén csak fotókópián fennmaradt alaprajzai –, melyik tervezési fázishoz kapcsolható⁷⁰ (7. kép). Az azonos tervlapon ábrázolt földszinti és emeleti alaprajzok szignálatlanok és datálatlanok, a rajzi technikát figyelembe véve készítésük idejét a 18. század közepétől, a 19. század közepéig terjedő időszakra lehet meghatározni.⁷¹ A tervek lényegében a jelenlegi alaprajzi rendszert mutatják, az apróbb eltérések főként csak az egyes helyiségek közötti ajtóknál fedezhetők fel. A rajzokon a földszint déli, hat helyisége és a hozzájuk csatlakozó torony sorszámozás nélküli, szemben az összes többi helyiséggel, így feltételezhető, hogy valamilyen átalakítás végett készültek, talán a 18-19. század fordulóján. A földszinti alaprajzi rendszerből és a helyszíni megfigyelésekből levonható egy általános, egyelőre datálás nélküli periodizáció, miszerint egykor egy kéttraktusos épület állt itt – ez még a régensi ház rendszere is lehe-

66 KDM Révhelyi-hagyaték, 6. dob. 15. Fasc. No. 6. p. 84.

67 KDM Révhelyi-hagyaték, 6. dob. 15. Fasc. No. 6. p. 85.

68 KDM Révhelyi-hagyaték, 6. dob. 15. Fasc. No. 6. p. 85.

69 KDM Révhelyi-hagyaték, 6. dob. 15. Fasc. No. 6. p. 86.

70 KDM Révhelyi-hagyaték, 222. üvegnegatív.

71 Ha az 1778-as adat a lépcsőfeljáratról a nyugati oldal bejáratát jelenti, akkor ez antedatálást adhat a tervrajznak.

9. A főépület első emeletének ún. Zöld szalonja, korábban Vilmos császár dolgozószobája (KDM Révhelyi-hagyaték)

tett –, amelyhez utólagosan egy oldalfolyosót csatlakoztattak nyugat felé.⁷² Az oldalfolyosó északi felét megszüntetve, az épület teljes szélességét átfogó, két egymás melletti és mögötti „representatív” helyiséget alakítottak ki. Ezek, eltérően a földszint többi terétől, boltozás nélküliek.⁷³ Falkutatás hiányában a datálások, a különböző részek egymáshoz viszonyítása csak hipotetikus lehet, azonban annyi bizonyosan elmondható az elvégzett értékleltár és restaurátori kutatások⁷⁴ alapján, hogy a főépület emeletén és földszintjén más-más átépítési fázisokkal kell számolni.

A földszint ajtóit nemes arányú, keretbetétes szerkezetek, olyan „kortalan” részletformákkal, melyeknek datálása elég széles időhatárok között mozoghat. A restaurátori kutatások alapján egyértelmű, hogy a földszinten jellemzően két festett periódus létezett, amely alatt általában megtalálható egy felpikkelt,

72 Erre utalnak a folyosó déli szakaszán, annak belső falán található kőkeretes nyílások, részben barokk ablakszerkezetekkel. A jelenleg látható építészeti részletformák alapján még az is elképzelhető, hogy a folyosó két rövidebbik oldali szakasza, tehát a tornyok felé vezető részei, külön periódus vagy fázis részei. Ezeken láthatóak a homlokzatokon árkádívекre utaló kialakítás nyomai. A déli torony átbontott falaként értelmezhető az a két hevederív, amely a folyosón megfigyelhető.

73 A déli torony melletti helyiség (F/5) szintén nem boltozott, de erről tudható, hogy a 20. század első felében itt megépített belső lépcső miatt vált síkfödémessé, amely az akkori használat szerinti földszinti grófi és az emeleti grófnői lakosztályt kötötte össze közvetlenül. A helyiségek számozásai itt és a következőkben Schönerné Pusztai Ilona 1997-es műemléki felmérésének átvétele, amelyet minden 1997 után készült dokumentáció használt. F = főépület földszint, E = főépület emelet, K = kiskastély).

74 A festőrestaurátori kutatásokat Kemény Marianne végezte, 2004-ben és 2005-ben az ún. kiskastélyban, tehát a nyugati földszintes szárnyban, 2006-ban pedig a főépületben és a többi melléképületben. A stukkókat és az épületszobrászati részeket Takács Zoltán kutatta. Köszönöm, hogy a munkájukat lezáró dokumentációkat hozzám eljuttatták és azokat felhasználhatam. (Sajnálatos módon Kemény Marianne 2006-os kutatását lezáró dokumentációból csak a szöveges részt ismerem, a képkötet nem jutott el hozzám.) A restaurátori kutatásokat az épületegyüttes kezelője, a Műemlékek Állami/Nemzeti Gondnoksága rendelte meg, ahogy tudomásom szerint egy építészettörténeti dokumentációt is megrendelt 2006-ban Farbaký Péter művészettörténészről. Ezt az anyagot nem állt módomban megismerni.

10. A Kiskastély kert felőli, nyugati oldala, 2005 (fotó: Haris Andrea)

meszelt réteg. A földszinti két festésrétegből – hangsúlyozva, hogy az eddigi szondázó feltárások alapján vonható le ez a következtetés⁷⁵ – a felpikkelt felület fölötti első, festett réteg, késő barokk, kora klasszicista jellegű, a 18–19. század fordulójára datálható, míg a második, a 19. század közepére tehető. Szintén a 19. század közepére datálhatók a földszint nyílászáróinak jelentős és jellemző része is.⁷⁶

Az emeleten egységes formakincsű, késő rokokó nyílászárókat találunk, a keleti enfilade-ban ahhoz csatlakozó falburkolatokkal, amelyek egykor tapétával fedett mezőket kereteztek. A festőrestaurátori kutatások emiatt, az ún. boiserie díszítési rendszer miatt, nem is találtak az emeleten falfestéseket, csupán egy-két terem mennyezetén tártak fel egykori festett díszítésre utaló nyomokat. A falburkolatok plasztikus faragványain azonban, több helyen is, színezéseket mutattak ki.⁷⁷ Néhány emeleti szoba mennyezetén stukkódíszítés található, de ezek közül a kutatások csak a két toronyszobában és az északnyugati helyiségben (E/7, E/16, E/19) lévőket hozták összefüggésbe a barokk építési korszakkal.⁷⁸ A barokk mennyezeti stukkók motívumkincse, plasztikája lényegesen szegényebb a falburkolatokon fából, és a kályhafülkékben stukkóból készült virágfüzéres díszítésekhez képest. Feltételezhető, hogy a sarokhelyiségekben lévő, vagy csak ezeken a helyeken megmaradt stukkók, az építkezés első szakaszában, tehát 1763–1765 között kerültek fel a mennyezetekre, míg egy későbbi fázisban, sokkal mivesebb, gondosabb, a késő rokokó formavilágát felhasználó falburkolatok készültek.⁷⁹

Szűk két év alatt, 1765 nyarára felépült a kastély, de az építető Miklós gróf az évben meghalt. Fia Ferenc, a már idézett levéltári források szerint, az 1770–1780-as években megújította a kastélyt, vagy inkább folytatta annak építését. Ehhez az időszakhoz köthetőek az emeleti nyílászárók és falburkolatok, talán díszesebbre cserélve a korábbiakat, ezáltal egységes belső enteriőröket hozva létre. A földszint átalakítási folyamatai bizonyára összefüggnek azzal, hogy ezek a terek fokozatosan váltak alárendeltebb funkcióból lakó és reprezentációs célokat szolgáló terekké. Jó néhány dátumot ismerünk, amelyhez jelenleg a földszinti kifestések és nagyobb átalakítások köthetők. Az uradalom 1786. május 4-én Joseph

75 Az eddigi kutatás nem vizsgálta a nyílászárók és a falfestések egymáshoz való viszonyát, amely segítené a datálásokat.

76 Egyetlen rokokó, az emeletiekkel azonos ajtólap található a földszinten, az F/18 és az F/6 helyiség között, de mivel egy két háború közötti felvételen helyén egy tapéta ajtó látszik, ezért az bizonyosan a 20. század második felel áthelyezett nyílászáró.

77 A színezések rétegtrendje a továbbiakban még vizsgálendő, hogy helyiségenként, vagy helyiség csoportonként változott-e vagy különböző periódusokból származnak az egyes termekben feltárt rétegek.

78 A többi stukkó (E/15, E/20, E/21) az 1897-es királylátogatásra készült.

79 A datálást elősegítené, ha a restaurátori kutatások a falburkolatok alatti részekre is kiterjedtek volna.

Jankovsky bécsi festőmesterrel állapodott meg a tatai kastély festési és mázolásai munkáinak elvégzéséről,⁸⁰ 1802–1803 között a „Herrschaftliche Castelle”-re 5051.80 forintot költöttek, állítja az a kimutatás, amelyet 1806-ban készítettek azzal a céllal, hogy az uradalom elmúlt 20 évi összes, építkezésre fordított költségeit összegezzék.⁸¹ Az 1765 óta birtokos Eszterházy Ferenc, saját védőszentje, Szent Ferenc tiszteletére kápolnát alakíttatott ki a kastély északi tornyának földszintjén, amelyet 1806. szeptember 12-én szenteltek fel.⁸² A kápolna létrejött a földesúr rendszeresebb helyszíni tartózkodására utal, és ez kétségkívül más átalakításokat is jelenthetett a kastélyban. 1811-ben Eszterházy (II.) Miklós gróf örökölte meg az uradalmat, aki szívesebben tartózkodott Csákváron, majd 1816 után klasszicista stílusban ott építteti fel, illetve át, kedvenc magyarországi tartózkodási helyét. A 19. század eleji Csákvárt is érintő földrendések annyira megrongálták kastélyát, hogy a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* szerint 1814-ben kénytelen volt átmenetileg Tatára költözni,⁸³ de határozott klasszicista ízlésvilágának semmilyen nyomát nem őrzi a tatai kastély.⁸⁴ 1856-ban, Eszterházy (II.) Miklós halála után, birtokait három fia örökölte, így a tatai, csákvár-gesztesi és pápai domínium végérvényesen szétvált. Tata, Eszterházy (III.) Miklós birtokába került, aki először az épület történetében, állandóan lakta azt, illetve saját, a neobarrokk korai szakaszához kapcsolódó, a császári udvar konzervativizmusát tükröző ízlésére alakíttatta át. Bizonyosan jelentősebb átépítést örökölt meg az 1874-es évszám, amely a déli kocsiáthajtó attikájának udvar felőli oldalán ma is látható.

A tatai kastély főépületének legismertebb korszaka az 1897-es év. Ekkor közös hadgyakorlatot tartott az Osztrák-Magyar Monarchia és a Német Császárság, amelyen mindkét uralkodó részt vett.⁸⁵ A császári és királyi fenségeket a kastélyban szállásolták el, amelyből erre az időre a grófi család kiköltözött, de Albert szász király, József, Rainer és Jenő főhercegek a piarista rendházban laktak.⁸⁶ A főépület emeletének déli felét Ferenc József, míg északi felét II. Vilmos részére alakították át és az átalakítások belső díszítéssel is jártak. Vilmos lakosztályában stukkós mennyezeteket készítettek (E/15, E/20, E/21) és a nagyszalonban elkészült az Ősök galériájának 19. század végi változata (9. kép). Részben felhasználva a rokokó falburkolatokat, az oldalfalakra új, a teljes helyiséget befedő deszkázat készült, mélyített mezőkkel. Ezekbe az Eszterházy család portréit illesztették. A képek ma már nincsenek a helyükön, de a supraporták három festménye megmaradt. Az Eszterházyak ősiségét és a hercegi ághoz való szoros kapcsolatát alátámasztandó, két szemközti festmény Eszterházát ábrázolja, az 1784-ben kiadott, a hercegi kastélyt megörökítő, ún. Beschreibung⁸⁷ metszetei alapján, a harmadik pedig a tatai várat mutatja.

A kiskastély

Az ún. kiskastély építéstörténete összeforrt a kastély mögötti díszkert átalakításával. Az 1784-es térképen a nyugati szárnyat teljes hosszában még egytraktusosnak láthatjuk, de a kert tájképvé formálását ábrázoló, 1798-ra datált térképen, északi része nyugat felé, már egy traktussal kibővített formájában áll.⁸⁸ Ez a bővítés egyben azt is jelenti, hogy a kert felől, annak mélyebb terepszintje miatt, egy alagsori

80 KÖH – MOL Eszterházy-levéltár, Dominium Tata, 262/a. csomó, p. 8., kutató: Jankovich Miklós. A levéltári cédulán a megálapodás összege 346301 ft., amely nyilvánvalóan elírt összeg.

81 MOL P210 182. cs. XII. Birtoképítkezések, 1767–1810. p. 108. A kastély csak ezzel az egy tétellel szerepel az összeállításban. A 5051 Ft 80 Xr kisebb átépítést, javításokat takarhat, mivel pl. 1800–1802 között a második Kietraibel Malom felépítésére 54204 Ft 82 Xr költöttek a kimutatás szerint.

82 MOHL 1909. 172. Mohl adata szerint: Szer. sz. Ferenc, ez valószínűleg Assisi Szent Ferenc szerafikus melléknevére utal.

83 Idézi: SISA JÓZSEF: A csákvári Esterházy-kastély. *Művészettörténeti Értesítő*, 46. (1997/1–2) 12.

84 Két klasszicista kilincstől eltekintve a főépületben. A kastélykert Carl Ritter-féle angolpark jellegű áttervezése az ő idejében történt. BORSODI 2005. 24. skk. Valamint, állítólag, a várkastélyt tette lakhatóvá 1815-ben. Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Rudolf trónörökös főherceg ő cs. és kir. fensége kezdeményezéséből és közreműködésével. XIII. Magyarország. IV. Budapest, 1896. 495.

85 Nem ez volt az első császári és királyi látogatás Tatán. 1809-ben itt lakott I. Ferenc király és neje Mária Ludovica, az ÉK-i toronyszobában írták alá a schönbrunni békét (október 14.) Majd 1921-ben, második sikertelen visszatérése után, Tatán is megfordult IV. Károly.

86 *Tata-Tóvárosi Híradó*, 1897. 46. sz. 1.

87 Beschreibung des Hochfürstliche Schlosses Esteráß im Königreiche Ungern. Pressburg, 1784.

88 KDM Révhelyi-hagyaték, 1221., 2624. üvegnegatív. A szintén ismeretlen szerzőjű és időben készült térkép datálását Borsodi Zsófia végezte el, a kastélykerttel szomszédos telek részbeni kisajátításának és a kastélykerthez való csatolása és a 1809-es Kriegsarchív térképe alapján. L. BORSODI 2005. 22–23.

11. A Kiskastély kerti kijáratával rendelkező „díszterme” (KDM Révhelyi-hagyaték)

szint is készült. Az új épületrész funkciója bizonytalan. Alaprajzi rendszere alapján úgy tűnik, hogy a hozzáépítés során egyáltalán nem törekedtek a már meglévő szárny harántfalaihoz igazítani a második traktust, mintha teljesen külön életet élne a kastély udvara felé forduló résztől, és a két traktus közötti átjárások, átnyitások később jöttek volna létre. Az is elképzelhető, hogy ez a 18. század legvégén épült rész ekkor még csak a park felől volt megközelíthető, és lényegében kerti házként szolgált, vagy a kertet szolgálta ki. Ennek azonban ellent mond, hogy a kiskastélyból a kertbe vezető ovális, kétkarú lépcsőt nem ábrázolta Carl Ritter, az 1830-as években készült kerttervén és a terv magyarázata szerint is a parkot csak egy oldalajtón át lehet megközelíteni.⁸⁹ Így a lépcső tetején lévő ajtó feletti Eszterházy-címer szalagján az 1857-es évszám, a lépcső építését datálja és a már említett tulajdonosváltáshoz kapcsolja annak létrejöttét. A kerti lépcső kiépítése egyben azt is jelenti, hogy ez az épületrész bizonyosan „kastély” funkciót kapott. A nyugati és északi szárny összeépülését is az 1885 előtti évekre lehet datálni, mivel az abban az évben készült kataszteri térképen már az északi szárnyat egyértelműen a kastély melléképületeként ábrázolták, elkülönülve tőle az eredetileg U alaprajzú épület többi része, és megjelenik az északi és nyugati szárny csatlakozásánál, északi irányban, egy szabálytalan alaprajzú toldalék (terasz, téli kert).⁹⁰

89 BORSODI 2005. 21. ábra, „Der Garten lehnt an ein Schloßnebengebäude von 50 Schritt Länge, und man gelangt in ihn durch eine Seitenthüre”.

90 Tata kataszteri térképe 1885. OSZK Térképtár, közli: BORSODI 2005. 28. ábra. A kerti toldalékot 1945 után bonthatták el, mivel az 1940-ben készült térképen kibővített, félköríves alaprajzzal még látható. A belső kert helyszínrajza 1940. Körzeti földhivatal, Tata. Közli: BORSODI 2005. 85. ábra

A 19. század közepéhez kapcsolhatóak a kiskastély homlokzati nyílászárói (esetleg jelenlegi udvari homlokzatai az északi szárnyal együtt),⁹¹ egy századfordulós átalakításhoz belső nyílászárói. Mindkettőn tudatosan a barokk formakincshez történő visszanyúlás figyelhető meg.⁹² A kiskastélyban általában két réteg díszítőfestést tárt fel a restaurátori kutatás, mindkét kifestésre a függőlegesen sávozott rendszer a jellemző, néhol virágmotívumokkal kiegészítve.⁹³ Ettől csak a középső, kert felőli kijáráttal is rendelkező helyiség tér el (K/20), ahol az alsó réteg egy kék kockás kifestés, az efölötti rétegben oszlopokkal tagolt architektúra festés található. A kutatóablakokban látható kockás kifestés talán egy lugasnak az imitációja lehet, megerősítve ezzel a kerti lak (sala terrena) hipotézist. Az oszlopok kifestés pedig a barokk dísztermek architektúra festésének kései utódjaként értelmezhető. A két, festett periódust a kiskastélyban felváltották a díszítés nélküli oldalfalokhoz kapcsolódó stukkós mennyezetek, amelyek készítése már a 19. század végére, 20. század elejére tehető (12. kép). A stukkók két típust képviselnek. Jellemzően a nyugati traktusban találhatók (K/16, K/20, K/21, K/23 és K/19, K/24) vasvázás rabic-mennyezetre készülték, rozettás, ornamentális díszítésűek.⁹⁴ Más jellegűek a szárny keleti traktusában lévő egyetlen helyiség (K/13) stukkókeretei, amelyek tükrös kiosztású mennyezetet alkotnak. A helyiség két, egymással szemközti bejárati ajtaja felett, ugyancsak stukkókeretekben elhelyezett, vadászjelenetek láthatók, amelyek témájukkal datálják ennek a helyiségnek a létrejöttét, hiszen minden bizonnyal az 1920-ban birtokossá vált Eszterházy (VI.) Ferenc készítette őket.⁹⁵

12. A Kiskastélyban feltárt falfestés részlete, 2003 (fotó: Haris Andrea)

Epilógus

Az 1880-as évektől az Eszterházyak igyekeztek a várost kiszorítani a kastély előtti területről és a kastély keleti oldalát is rezidenciájukhoz kapcsolni. Erre 1912-ben Rostaházy Sándor így emlékezik vissza: „Tata város ugyanis belátva, hogy a kastély előtti útvonal forgalma a kastély lakóira sok kellemetlenséggel jár, igen méltányos feltételek mellett hozzá járult az útvonal áthelyezéséhez – s így csak az időpont megválasztásától vált függővé, hogy a kastély környékén létező –, s az uradalom tulajdonát képező régi épületek az egykori cukorgyárral együtt lebontassanak s a kastélyból szabad kilátás nyíljon a nagy tóra... A kastély előtti útvonal át lett ugyan helyezve de a régi házak még ma is állanak. A vízvezeték kivitele, melynek tervezetét egy kiváló szakferfiú elkészítvén költségét 96 000 frt. állapította meg, szintén elmaradt.”⁹⁶ A kastély előtti utat elzárták a város elől,⁹⁷ a kastély utcavonalhoz igazodó jellege megszűnt,

91 Feltételezhető, hogy a melléképületek jelenlegi homlokzatainak egységes megjelenése a 19. század második felében alakult ki, nem pedig a 18. század közepi építési fázist tükrözi. Az északi földszintes szárny a 18. században még nem tartozott funkcionálisan a kastélyhoz, ezért vélhető, hogy nyílásaival nem fordult a kastély udvara felé. Az ún. kiskastély is csak a 18. század legvégén, de inkább a 19. század közepén kapott „kastély funkciót”, így nyílásait is át kellett alakítani. Az északi és a nyugati szárny bejáratai ajtóinak elhelyezkedéséből feltételezhető, hogy használata körül-belül háromhelyiséges lakóegységekből állhatott.

92 Az uradalom más tatai épületein napjainkig megfigyelhető, hogy a 19. század második felében tudatosan használják a barokk formakincset, összetéveszthetően a 18. századi szerkezetekkel. L. pl. Tata, Alkotmány u. 2.

93 Sajnos a kifestések és a nyílászárók egymáshoz viszonyított kronológiáját jelenleg még nem sikerült tisztázni, ezért nem lehet a belső átalakításokat egymáshoz sem viszonyítani.

94 A stukkók sem formailag, sem technikájukat tekintve nem kapcsolódnak a főépület stukkóihoz. A főépületben szabadkézi felrakású stukkók vannak, a kiskastély rozettás díszítései pedig az előre gyártott és szabadkézi felrakás kombinálásával készültek. A stukkókat, kutató Takács Zoltán, szoros kapcsolatot állapított meg a rozettás díszű stukkók tatai darabjai és a pápai Eszterházy-kastélyban lévő egyes stukkók között. L. Takács Zoltán dokumentációja, 11.

95 A terem kései kialakítására – valószínűleg két helyiség egymásba nyitásával – utalnak ablakszerkezetei, amelyek a legújabbak ezen az épületrészen, 1920–1930 közötti időre datálhatók.

96 ROSTAHÁZY SÁNDOR: Tatai emlékek. *Tata-Tóvárosi Híradó*, 1911/52. 1–2.

97 Az egyik kapu a mai Hajdú utca tó felőli végén, a másik a mai Hősök tere felé esett.

a kerten át vezető, közvetlen kapcsolat alakult ki a kastély és a vár, valamint a kelet felé elhelyezkedő lovarda és az istállók között. A 18. század eleji sör- és szeszfőzőház, a későbbi cukorgyár, majd a helyén fel- vagy átépült színház 1913-ban történt lebontásával, a kastély előtti tér üressé, épületnélkülivé vált, mód nyílt teljes parkosítására.⁹⁸ A 20. század elején felszámolták a kastély és a vár közötti területen, az egykori utcavonalon álló épületeket is. A 19. század végére, a 20. század elejére saját, nagy kiterjedésű parkja közepén, a régi vár mellett álló, kiszolgáló épületeivel lazán körbevett kastély-együttes jött létre, számos, tudatosan barokkizáló, 19. és 20. századi építészeti részlettel és belső enteriőrrel.⁹⁹ Ezt az állapotot örökölte meg az 1920-as években szisztematikusan meginduló hazai barokk kutatás, és értékítélete - egy Mária Terézia idejében épült „szerényebb főúri kastély” – a mai napig meghatározó.¹⁰⁰ Ezzel szemben a tatai kastély épületei, belső terei, illetve parkja, 150 év lassú építkezéseinek, átalakítások láncolatának az eredménye.

RÖVIDÍTÉSEK

- BORSODI 2005. BORSODI ZSÓFIA: *A tatai Eszterházy kastély kertjének története és helyreállítási terve*. Diplomadolgozat. Budapest, Corvinus Egyetem. Tájépítészeti Kar, Kertművészeti Tanszék, 2005.
- KÖH - MOL Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, Tudományos Irattár, levéltári regeszta-gyűjtemény
- KDM Révhelyi-hagyaték Tata, Kuny Domokos Múzeum, Révhelyi Elemér hagyatéka
- LUKCSICS - PFEIFFER 1933 LUKCSICS PÁL - PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. A veszprémi egyházmegye múltjából, 1. Veszprém, 1933.
- MOHL 1909 MOHL ADOLF: *Tata plébánia története*. Győr, 1909.
- MOL Magyar Országos Levéltár, Budapest
- RÉVHELYI 1962 RÉVHELYI ELEMÉR: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Összeáll. Haris Andrea. Tata, 1988. 11-33.

98 A színház mellett egy téli kert is állt, amely szintén ezeknek az épületeknek az átalakításával alakult ki. A színházról I.: KÖRMENDY GÉZA: *A szabadságharc bukásától az első világháborúig*. Tata története. II. Szerk. Körmendy Géza. Tata, 1984. 94.

99 A háború előtti használatára, berendezésére bőséges adat áll rendelkezésre, egyrészt fényképfelvételek alapján, másrészt a kastély 1942-es leltára révén. A leltárt az épületek biztosítása miatt vették fel, tartalmazza a várat, a kastélyt és melléképületeit, az angolparki kiskastélyt és melléképületeit, összesen 2017 ingósági tétellel. A tatai kastélyban, annak melléképületeiben és a kastélyháztartáshoz tartozó épületekben található ingóságok és egyéb berendezések értéke összesen: P 3599255. KDM Adattár. Ez a dokumentum, számtalan más anyaggal együtt, Özvegy Györgyi, a MÁG munkatársának lelkes munkája, anyaggyűjtése során vált ismertté a kastéllyal kapcsolatban.

100 RADOS JENŐ: *Magyar kastélyok*. Budapest, 1931. 15.

A sáromberki Teleki-kastély

A könyvtáralapító Teleki Sámuel sáromberki kastélya nemcsak a hely- és művelődéstörténet érdeklődésére tarthat számot: figyelemre méltó emléke az erdélyi barokk építészetnek is. Talán az eddig ismert levéltári források szűkösségében kell keresnünk annak okát, hogy építéstörténetének megírására mindeddig nem történt számottevő kísérlet.¹ Tanulmányunkkal ezt a hiányosságot szeretnénk pótolni, így az elsősorban a marosvásárhelyi könyvtára révén népszerű Teleki Sámuel életének eddig ismeretlen szegmense, az építető főúr tevékenysége bontakozik ki majd: a levéltári forrásokra támaszkodva és a 18. századi vonatkozásokat kiemelten szem előtt tartva teszünk kísérletet a kastély építéstörténetének bemutatására.²

Birtoktörténet

Sáromberke birtoktörténeti viszonyainak alakulását a helytörténeti kutatás javarészt tisztázta már. Ismeretes, hogy a nagyhatalmú államférfi, a család felemelkedését megalapozó Teleki Mihály 1674. december 10-én kapta meg örökjogon a fejedelemtől a gerneszegi várat tartozékaival, Sáromberkével, Marossárpatakkal és Erdőcsináddal együtt.³ Mindeddig árnyékban maradt viszont a Sáromberke történetében meghatározó jelentőségű pillanat, a falu önálló birtokká majd birtokközponttá válása a 18. század ötvenes éveitől, Teleki Sámuel (1739–1822) idején. A birtokelosztás mozzanata a későbbi kastélyépítés szempontjából alapvető fontosságú.

A nagy Teleki Mihály legkisebbik fia, a gerneszegi birtoktömböt öröklő Teleki Sándor 1754. szeptember 5-én hunyt el, rossz állapotban levő birtokokat és az azok miatti viszálykodást hagyva utódaira. A források tanúsága szerint jószágai tönkrementek, az egykor erős gerneszegi castellum már csaknem használhatatlanná vált, kegyetlensége miatt látványosan megcsappant a birtokok jobbágyállománya.⁴ Gyermekai, különösen első feleségétől született gyermekei⁵ és közötte életében mély ellentét feszült: megházasodott fiainak évtizedekig nem adott illő részt a birtokokból, így azok egyrészt rangon aluli szegényes életet élni kényszerültek (Teleki László a felesége, Teleki Lajos az apósa birtokain élt, Teleki Miklós pedig haláláig bérelt szálláson tengődött adósságokkal tele Kolozsváron⁶) másrészt pedig kénytelenek voltak atyai jóváhagyás nélkül foglalásokat eszközölni a családi birtokokban.⁷

A helyzetet még jobban kiélezte, hogy Teleki Sándor 1754 februárjában kelt végrendeletében vagyonának tekintélyes részét, a saját pénzen vásárolt birtokait legkisebb fiára, Sámuelre hagyta, ez apjuk

1 A hazai barokk-kutatás úttörője, Biró József 1937-ben mindössze egy újságcikk erejéig foglalkozott az épülettel, elsősorban ismeretterjesztő szándékkal. Ez a hangvétel tért vissza néhány évvel később az erdélyi kastélyokról írt könyvében. A közel-múltban Tonk Sándor és Deé Nagy Anikó közölt az épület történetéhez kapcsolódó adatokat, a Teleki családhoz, illetve Teleki Sámuelhez fűződő művelődéstörténeti kutatásaik részeként. BIRÓ 1937., BIRÓ 1943., TONK 1994., NAGY 1997.

2 Munkánk során nem állt rendelkezésünkre a kastély jelenlegi állapotát megbízhatóan tükröző, minden részletre kiterjedő felmérés, falkutatásokra pedig igen kis mértékben nyílt lehetőség – jövőbeli kutatások tehát részleteiben árnyalhatják még az épületre vonatkozó ismereteket. Tanulmányunk itt közölt szövegét 2005 decemberében zártuk le.

3 SZABÓ 1994. 7.

4 A birtokelosztásra vonatkozó iratanyagban a jobbágyok vallomásai a földesúr igen kegyetlen bánásmódjára vetnek fényt: évekre vetette őket tömlöche vétségeikért, kegyetlenül verte és verette őket korra és nemre való tekintet nélkül „hogy némelyeknek ollóval vagdalták le a véres felszakadozott húst testéről”, emellett jobbágyi kötelezettségeiken kívül is rendszeresen dolgoztatta őket. Ilyen körülmények között emberei tömegesen szöktek meg a birtokokról Moldvába és Magyarországra. KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 54. passim.

5 Első feleségétől, bethleni Bethlen Júliától három fia, Miklós (1745-ben meghalt, így fia, Károly örökölt helyette), László és Lajos, és egy lánya, Judit (Daniel Istvánné) született. Második felesége, Petki Nagy Zsuzsanna két fiút szült, Sándort és Sámuel.

6 KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 54/16–26.

7 Teleki Miklós a sósmezei, László a fogarasi, Lajos a görgényi, uzdiszentpéteri és sárpataki, Sándor a gerneszegi birtokot használta ilyenformán apjuk halála előtt. A gyenge és keveset jövedelmező görgényi birtokot viszont maga az apja engedte át Lajosnak, a fogarásföldi birtokot pedig a források szóhasználata szerint „az ország adta” Teleki Lászlónak. KvÁLvt-KendilónaiTelLvt, 54/317–324.

1. A kastély északi szárnya

Frinkfalva, Bertzó, Celna, Felsőárpás részjóságai, a berkeszpataki malom és egy marossárpataki erdő-rész tartozott.¹⁰ A gernyeszegi nyíl Teleki László, a sárpataki Teleki Lajos, a pagocsai ifjú Teleki Sándor, az uzdiszentpéteri pedig Teleki Sándor unokája, Miklós fia Károly birtokába került.¹¹ A birtokrészek méltányos elosztása körüli vita és az egymásnak fizetendő kártérítések miatti huzavona azonban még hosszú évekig tartott.

A gernyeszegi birtoktömb feldarabolódása után a 20. századig Gernyeszeg, Marossárpatak és Sáromberke is saját kastéllyal rendelkező, önálló birtokközpontként élte tovább a maga életét a „linea Sándoriana” különböző ágainak tulajdonában. A sáromberki kastély további birtokosai a kancellár egyenes ági leszármazottai: Teleki Ferenc (1787–1861), Teleki Sámuel Ferenc (1817–1882) majd az Afrika-kutató Teleki Sámuel (1845–1916). Utóbbi halálával a család ezen ága kihalt, a kastély utolsó birtokosa 1945-ig Teleki Károly (1899–1977) volt.¹²

A kastély képe ma

A kastély a Marosvásárhelyről Szászrégenbe vezető autót nyugati oldalán, a Marossárpatak fele tartó úttól északra elterülő településrészen áll. A kastélytól északra fekvő területek egykor szintén a birtok tartozékai voltak, az út keleti oldalán elhelyezkedő, napjainkra lakóházakkal beépített falurésszel együtt. A kastély főút fele néző díszudvarát téglából épült áttört kerítés határolja, a kapubálványok oszlopait kőurnák díszítik. A díszudvart északról az 1769-ben, délről pedig az 1773-ban épült szárny fogja közre, nyugaton a Möller István által tervezett központi szárny formálja U alakúvá az együttest. Az északi szárny keleti sarokpavilonjához egy, a főút mentén északi irányba végignyúló mellékszárny csatlakozik. A mellékszárnyhoz nyugati oldalának középrészén a kastély északi traktusával párhuzamos épületszakasz illeszkedik. A kastély közvetlen épített környezete északon magas, bástyaszerű tömbbel

8 A források a testvérek közötti igen feszült viszonyról vallanak: Teleki László még 1754-ben lemondott a kiskorú Sámuel gondozásáról, miután az azt híresztelte, hogy Teleki László árestomban tartotta őt Gernyeszegen. MOL P661 2/1755/40–44. Teleki Lászlónak a guberniumhoz címzett levélfogalmazványa szerint viszont öccse később bevallotta, hogy az állítás nem volt igaz, ugyaninnen derül ki, hogy László sem mondott le teljesen Sámuel gondviseléséről. KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 51/204–210.

9 A viszonyokat jól jellemzi, hogy 1755 márciusában a guberniumnak kellett megintenie a fiatal Teleki Sándort, aki testvéreit fegyverrel fenyegetni, mocskos terminusokkal gyalázní, és más „az Hazában mostanság nem hallott extravagantiákat” gyakorolni fáradhatatlan volt. KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 51/91.

10 KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 62/54–60.

11 KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 62/182.

12 A háború után különböző tanintézmények működtek az épületben, majd a napjainkig itt működő mezőgazdasági szakközépiskolának adott otthont.

halála után gyorsan 15 esztendőös öccsük ellen hangolta a nagyobb testvéreket.⁸ Viszály keletkezett a testvérek és az ifjú Teleki Sándor között is, aki már apja halála előtt Gernyeszegen élt, és a gernyeszegi jószágot rossz gazdálkodásával testvérei kárára pusztította.⁹

Ilyen körülmények között került sor az osztozkodásra. Az atyai birtokok összeírása és őt, megközelítőleg egyenlő értékű nyílra való felosztása után 1756 márciusában zajlott le a nyílvonás, melynek folyamán „per extractionem sortis” a sáromberki nyilat Teleki Sámuel kapta örökül. A nyílhoz Sáromberkén kívül Erdőcsinád, Nagyernye, Remete („cum curia ibidem nobilitari”), Sárosberkesz, Berence, Szelince, Preluka, Grosza,

záródó, észak-dél tengelyű, hosszú gazdasági épülettel ér véget. A déli szárny mögött fekvőtéglány alakú ablakokkal ellátott, régi istállóépület húzódik.¹³

Építéstörténet

Források hiányában merő találgatás lenne megpróbálni választ adni arra a kérdésre, hogy Teleki Sámuel számos birtoka közül miért éppen Sáromberkét választotta ki családi otthonnak és birtokközpontnak. Házassága előtt legtöbbet sárdi kúriájában tartózkodott,¹⁴ ebben az időszakban bizonyíthatóan Szebenben is bérelt szállást tartott fenn.¹⁵ A családi fészek, Gernyeszeg, valamint a század derekától fellendülőben lévő Marosvásárhely közelsége szolgálhat egyfajta magyarázatként választását illetően. A helybeli református eklézsia igen gazdag anyagi támogatása arról is meggyőzően tanuskodik, hogy Sáromberke már az ötvenes-hatvanas években is a fiatal földesúr megkülönböztetett figyelmét élvezte.¹⁶

A jelenlegi kastély helyén a 18. század derekán egy kisebb épület állt, ennek igazításairól 1768-ból vannak adataink.¹⁷ Datálását illetően óvatosságra int az a tény, hogy 1756-ban, az osztozkodás idején a sáromberki nyíl leírásában még nem említettek kúriát, pedig más településeken mindig megkülönböztetett figyelemmel emelték ki és becsülték fel azokat. Ennek alapján úgy véljük, hogy ez a kúria a birtokok elosztása után épülhetett. Az „új sendeljes épület” kifejezés használata 1768-ban szintén arra enged következtetni, hogy egy nemrégiben elkezdett épület belső munkálatainak véglegesítéséről

2. Az északi szárny nyugati sarokpavilonja a 20. század elején.
(KÖH, Fotótár, Hollenzer-Okos hagyatéka)

13 Szerző a kéziratban részletes leírást ad a kastély 2005-ös állapotáról, amit terjedelmi okokból itt sajnos nem tudunk közölni. Olvasható: ORBÁN JÁNOS: A sáromberki Teleki-kastély. Kézirat. KÖH, Tervtár (Szerk.).

14 MOL P661 2/1750-1765., passim. DEE NAGY 1997. 37-40. A sárdi kúriát és a hozzá tartozó jószágokat Teleki Sándor vásárolta 12 000 német forintért Riedt József alezredes feleségétől, Anna Maria Dittine Pivoda bárónőtől 1749 táján. KvÁLvt-utcdilónaiTelLvt 54/256. 258. Az épület a „Buna Zoa” utcában, özvegy Zilahi Pálné Szőlösi Anna fundusa, valamint Oprusa György (a református püspöki jószágához tartozó zsellér) lakóház-helye közötti telken állt, ez derül ki egy 1759-es tanúvallatási jegyzőkönyvből. Ugyanitt találunk egy rövid leírást is az épületről: „Az Első Curiához vagy Fundushoz különös Csűrös, gyümölcsös és veteményes kertek nintsenek, hanem azon fundusnak bizonyos részei applicáltak ezekre az végekre, mely Fundusonis vagyon jo sendely fedél alatt vastag kőfalból álló hét Ház, az egy Palotán kívül, melynekis padlása felyül gerendás és deszkás, mind bolthajtásosok, mellyeknek négye Deszkával, Hároma pedig téglákkal padimentumoztatott, a' pitvar pedig melyis bolthajtásos faragott kövekkel, ugy az pitvar ajtaja előttis, mely faragott kő, egy darabocska hely faragott kőből van ki rakva. Ablakai az említett Házaknak üveg karikákból valok, Ajtai, edgyen kívül, mely paraszt, párkányosok, festettek, zárasok s deszkából valok, az említett Hét Házakból pediglen mind az füst egy kéményben szolgál. A Házak alatt vadnak két nagy Bolthajtásos kő pinczék. Vagyon más épület, melynek közepén vagyon egy építettett kő kéményű Konyha, ehez ragasztva vadnak egy felöl a' Sütő ház, más felöl a Cselédek háza, mellyeknek falai égetetlen téglából valok, mind ezek pediglen vadnak sendely fedél alatt.” A továbbiakban az istállók, gazdasági épületek rövid leírása következik. MOL P661 2/1759/111-116. Itt jegyezzük meg, hogy a tanulmányban közölt idézetekben az egyértelmű rövidítések feloldását (méltóságos, nagyságos, -nak, -nek, -ban, -ben stb.) nem jelöltük, egyéb vonatkozásban a szövegrészleteket betűhíven írtuk át.

15 Teleki 1765. december 8-án bérelte ki ifj. Sebastian János szebeni rézműves házának felső szintjét és istállóját a Vízaknai utcában. A kifizetési záradékok szerint 1768-ig fenntartotta ezt a lakást. A források 1759-ben is emlegetik Teleki Sámuel szebeni „fogadott boltját.” MOL P661 2/1750-1765/412., 2/1759/154.

16 ORBÁN 2004. 172-174. Teleki Sámuel Sáromberkéről indult 1759-ben külföldi tanulmányútjára is. DEE NAGY 1997. 24.

17 1768-ban így rendelkezik Teleki: „deszkáztassa meg Kegyelmed azt a' két szobát, mely az új sendeljes épületben [...] föld pádimentummal vagyon; a téglás még maradhat” Teleki Sámuel ismeretlenhez. Sárd, 1768. július 25. MOL P661 3/1768/532-533., DEE NAGY 1997. 48.

3. A központi bejárat oromzatának faragott kő részlete (északi szárny)

4. Pilaszter fejezet az északi szárny portikuszán

van szó.¹⁸ Szerény építészeti jelentőségére a kancellár egy harminc évvel későbbi utalásából következtethetünk, ahol a fiatalkori takarékoság szimbólumaként felidézett „kunyhó” említésének szöveggörnyezetete sejtetni engedti, hogy a sáromberki kastély előzménye igen szerény kivitelű 18. századi nemesi lakóház lehetett.¹⁹

Az északi és a déli szárny

Úgy tűnik, az 1769-ben beinduló sáromberki kastélyépítés közvetlen mozgatórugója a családi otthon megteremtésének sürgető igénye: Teleki Sámuel ebben az időszakban köt házasságot iktári Bethlen Zsuzsannával. Az elsőként épített északi szárny (1–5. kép) a sáromberki református egyház 18. századi anyakönyvének tudósítása alapján datálható: „17. Apr[ile] kezdett építtetni magának házakat a mű Grofunk 600 forintokért fogadta volt a Pallér 9 házakat, a felső Tractust meg is készültek 8berbe, tsak az Asztalos munka hijja” – jegyezte fel 1769-ben Péterffi László sáromberki lelkész.²⁰ Ez év nyarán az épület fedél alá is került, a leveleiben szorgalmasan udvarló jövendőbeli férj azonban „puszta kőfalai között” egyelőre csak „ohajtásokkal és sűrű sohajtásokkal” töltötte idejét.²¹ A házasságkötésre 1770 februárjára

18 Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy az épület hogyan viszonyul a kastély egy év múlva elkezdett északi szárnyához. Megjegyezzük, hogy Erdély 1769 és 1773 között készült I. katonai felmérése az északi szárny mögött jelöl két kőépületet is, de ezeknek a tárgyalt kúriával való azonosságát egyelőre semmi nem támasztja alá. Hadtörténeli Intézet és Múzeum, Hadtörténeli Térképtár, I. katonai felmérés, Erdély (B IX a 1123.) I/128.

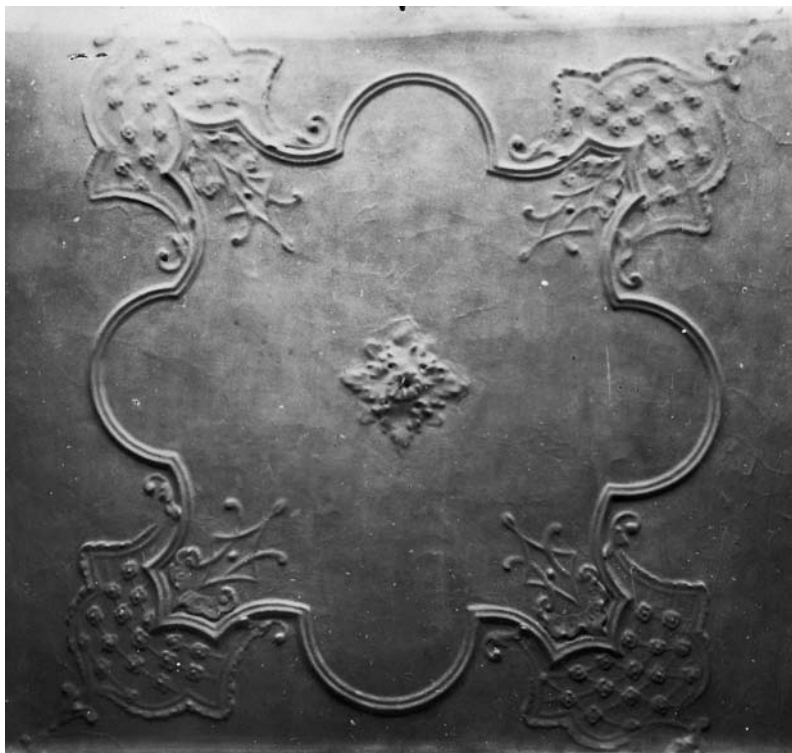
19 1797-ben Teleki Sámuel és felesége átengedik fiuknak, Domokosnak a Kővár-vidéki jószágok, valamint a gerebenesi és a mezőbándi birtokok haszonélvezetét. Az ezt rögzítő, személyes hangvételű dokumentum megtiltja Domokosnak az udvarház-építést, és azt a következőképpen indokolja: „Elsőben pedig Pénzt kell keresni, s azután kell építeni. Én is Gróff Teleki Sámuel ifjúságomban, és Ujházas koromban öt esztendőig Sáromberkén olyan házban laktam, a mellynél a' Gerebenesi mostani kis Szállás nem alább való, a Remetei Épület pedig kastély hozzá képest. Abban a' Kis Kunyhóban kerestem a' mivel annak utánna Isten segedelmével Sáromberki Udvaromat meg építtem.” MOL P661 22/1797/478–480.

20 SbRefLvt–LibEcclSb 28., TONK 1994. 174., DEÉ NAGY 1997. 48.

21 Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannához. Sáromberke, 1769. július 23. MOL P661 45/2188.

ban került sor, év végére pedig lakhatóvá vált a kastélyszárny is: „25. Decembr[e] (már az előtt egy néhány nappal menve beléjek lakni) predikállattam itt Sáromberkén a Groffnak építettett uj házakban ex loco 11. 2. Cor[inthi] Cap[uti] 13. az egész Ekkla előtt, és meg áldottam, imátkoztunk is plane eisdem verbi. Az ajtoknak homlokaira vagyis frontispiciumokra a maga nevét így tette fel a Groff: GTS.” – számol be a helybéli pap.²² A forrás a „felső” traktus megépítéséről tudósít. Az, hogy már ekkor így emlegették az északi szárnyat, arra utal, hogy a déli szárny későbbi építése nem utólagos döntés eredménye volt, hanem kezdettől fogva az építető elképzelései között szerepelt. A gyorsan kiépülő birtokközpont környékén hasonló ütemben szaporodtak a gazdasági épületek is.²³ Az északi szárny felépítése után három évvel, 1773-ban már a déli épületszárny munkálatairól vallanak az anyakönyv feljegyzései: „Ebben az esztendőben 11. Maji kezdetett építtetni itt Sáromberkén a Groff Urtol az also Tractus éppen olyan formára mint a másik, el is végeztetett töbnyire úgy hogy bé fedődöt.”²⁴

A kastély mindeddig tisztázatlan mesterkérdésének²⁵ megoldásában a sáromberki birtok fennmaradt számadáskönyvei nyújtanak segítséget: „Paul Pallérnak lévén fizetése 600 Rhenens Meltóságos Groff Urfi ő Nagysága adott 130 Rhenenseket én pedig 470 Rh[enenseket]” – jegyzi fel Ballok János tisztartó 1769–1770 táján, az északi szárny építésekor.²⁶ Úgy véljük, hogy a titokzatos *Paul* keresztnév a kor Erdély-szerzte keresett marosvásárhelyi mesterét, Schmidt Pált (1732–1789) rejti, aki német anyanyelvű lévén maga is következetesen *Paul*ként írta nevét, mely ebben a formában szerepel több általa vezetett építkezés forrásanyagában is.²⁷ Feltételezésünket megerősíti, hogy a sáromberki Teleki-uradalomban korábban is ismerték, a kastélyépítés előtt két évvel, 1767-ben már dolgoztattak vele.²⁸ Schmidt a hatvanas években nagy népszerűségnek örvendett a környéken, sűrűn dolgozott a Teleki család gerneszegi ágának is: ő vezette a Teleki László által építtetett marosvásárhelyi ház munkálatait, majd Teleki József, a későbbi koronaőr sorostélyi kúriájának átalakításait. A hetvenes évektől pedig ő irányította az egyik

5. Stukkó az északi szárnyban. 20. század eleje
(KÖH, Fotótár, Hollenzer-Okos hagyaték)

22 SbRefLvt-LibEcclSb 30.

23 Egy 1772-es sáromberki inventárium számos melléképületet említ. Már ekkor 25 lóból és 12 csikóból álló ménest (a kancellár későbbi féltett ménésének elődjét) tartottak Sáromberkén. MOL P661 5/1772/293–302.

24 SbRefLvt-LibEcclSb 38.

25 A kastély mestereit illetően az eddigi irodalomban a szerzők egymás bizonytalan adatait termelték újra. Biró József feltételesen említi, hogy „hihetőleg Topler János volt a pallér, az itteni templom építője.” BIRÓ 1943. 73. Topler szerzőségét éppen Biró kutatásai cáfolják, hiszen szerinte a mester csak 1784-ben tűnt fel Marosvásárhelyen. BIRÓ 1938. 32–33. Ma már azt is tudjuk, hogy Topler János a sáromberki templom építésében sem játszott szerepet. ORBÁN 2004. Biró szerint 1804-ben Kiermayer Christian kolozsvári ácspllér is dolgozott Sáromberkén, az információt B. Nagy Margit is átvette. BIRÓ 1938. 35, 103–104.; B. NAGY 1970a. 309. A meglehetősen ingtag gondolatmenet alapján levont következtetés hamis: nem Kiermayer Christianról, hanem az ekkoriban Marosvásárhelyen a Teleki-könyvtár ács munkáit végző, Sáromberkén pedig malmokat és a kripta fedélszerkezetét készítő Schön Christianról van szó a forrásokban (vö. ORBÁN 2006) Keresztes Gyulának a környék kastélyairól írt, napjainkban legtöbbet forgatott összefoglaló munkája mindkét téves információt bizonyosként teszi újra közzé. KERESZTES 1995. 19.

26 Diarium seu Demonstratio Bonorum Mobilium Saromberkiensium. 1769. márc. 1.–1770. júl. 3. MOL P661 4/1770/161–184.

27 BIRÓ 1938. 135–140.

28 MOL P661 2/339.

6. A kastély déli szárnya

legjelentősebb erdélyi barokk emlékként számon tartott gerneszegi kastély építését.²⁹

Arra az igen lényeges kérdésre, hogy a tervekészítés munkája a kivitelező mester tehetségét dicséri-e, vagy pedig tervező építész jelenlétével is számolnunk kell a kastély építésénél, a levéltárak egyelőre sajnos nem adnak választ; így nem tudjuk, hogy a két egymással szemben elhelyezett, csaknem teljesen azonos tömeg- és homlokzatalakítású szárnyból álló együttes elképzelése kitől származik.

A szűkszavú számadások két zöld mázas kemence, 13 nagy üvegablak, a rostélyok, ajtó- és ablakzárak valamint az ács munkák költségeiről is értesítenek, több

név nélkül emlegetett mester (a vicepallér, az ács, a fazekas, az üveges, a görgényi lakatos, egy 180 német forintért felfogadott marosvásárhelyi és egy jelentéktelenebb munkákat végző gerneszegi asztalos) tevékenységét körvonalazva.³⁰ 1770 júliusában Jacob Mizler marosvásárhelyi német lakatost négy ajtó zománcozott zárszerkezetének és az ablakok lakatosmunkáinak elkészítésére fogadták fel, aki a vállalt munkát, ha nem is pontosan az „alkalom” szerint, de még azon a nyáron elkészítette.³¹

A déli szárny építéstörténete jobban dokumentált. (6–7. kép) Az 1773-as év költségkimutatása már havi rendszerességgel tünteti fel „Paul pallér” valamint „Győrffi ács” kifizetéseit.³² Az építkezést tehát az északi szárnyon dolgozó kőművespallér folytatta.³³ A megrendelő több ízben *Michal Roht* [?], illetve *Fridrich* nevű személyeknek adta át a főpallér fizetését. A „Fridrich” név mögött vélhetően az 1785-ben Schmidt Pál albérlőjeként nyilvántartott Friedrich Poch marosvásárhelyi kőművesmester rejtőzik (a nyolcvanas évek derekán Havasalföldön, Bukarestben tartózkodott).³⁴ Az ács azzal a marosvásárhelyi Győrffi Mihállyal lehet azonos, aki 1785-ben a Teleki Sámuel támogatásával épülő sáromberki templom fedélszerkezetét és toronysisakját is készítette.³⁵ A források nem emelik ki, de valószínű, hogy a kastély északi szárnyának ács munkáit is ő végezte. Feltételezésünket erősíti az, hogy 1770 márciusában már bizonyíthatóan dolgozott Sáromberkén egy csűrépítés kapcsán.³⁶ A déli szárny építése már egybeesett a szomszédos gerneszegi kastély 1772–1773-ban beinduló építési munkálataival,³⁷ a két Teleki-építkezésnél ugyanazok a mesterek tevékenykedtek.³⁸

29 BIRÓ 1938. 38–43. Schmidt Pál munkásságára vonatkozóan: BIRÓ 1938. 25–30.; B. NAGY 1977. 33–38.

30 Diarium seu Demonstratio Bonorum Mobilium Sáromberkiensium. 1769. március 1.–1770. július 3. MOL P661 4/1770/179–183. Forrásunkban nyomon követhető az anyagbeszerzés folyamata is, a szükséges vasat Hunyadról és Szebenből, a meszet Karácsonyfalváról, a faanyagot Görgényből, Gyergyócsomafalváról és Beszterce vidékéről, a zsindelyt Zetelakáról szereztek be, a téglákat valószínűleg Sáromberkén vetették.

31 MOL P661 4/1770/69.

32 Erogatio Pecunia. MOL P661 7/1774/207–209. Az 1774-es iratcsomóban fennmaradt, Teleki Sámuel által személyesen vezetett nyilvántartás datálása problematikus: vagy az 1773-as, vagy az 1774-es év történéseire utal – több jel arra mutat, hogy az 1773. évről van szó.

33 1774-ben egy „Hofman” nevű személy is feltűnik a számadásban. Nem kizárt, hogy már a ekkor a kastélyon és a helybéli református templomon dolgozó Johannes Hofmann kőművespallér korai sáromberki működésével kell számolnunk. Demonstratio de perceptis et erogatis... MOL P661 7/1774/421–456.

34 MvÁLvt–MvVárosLvt Népszámlálási iratok (119), 7. cs., 136.

35 Orbán 2004. 182–183.

36 MOL P661 11/1778/73.

37 Biró 1938. 46–47.

38 Schmidt mellett Győrffi Mihály gerneszegi tevékenységéről is tudunk: 1772-ben a kastélyfedelének bontási munkálataiban, 1774-től pedig az új fedél készítésében vett részt. (KvÁLvt–KendilónaiTelLvt 146/38.) 1780–1782 között a Schmidt Pál által épített székelyudvarhelyi református templom ács munkáinál is találkozunk nevével. (RÓTH 2003. 99.)

A költségkimutatásban gyakran szerepel egy Thomas nevű német asztalos; az ismeretlen fazekas fizetése kapcsán emlegetett „fehér kályhák” felrakására való készülődésből vélhetően igényesebb barokk fűtőtestek elhelyezésére következtethetünk.³⁹ 1774 július 2-án Josef Hoffmayernek, a keresett kolozsvári kőfaragónak fizettek „a Tornácban kívántató Nyoltz darab Faragott Kövekért” 14 német forintot,⁴⁰ ez azonos lehet a költségkimutatásban is szereplő kolozsvári kőfaragóval.⁴¹ Lehetséges, hogy Hoffmayer sáromberki tevékenységéhez kapcsolhatók a portikuszok oromzatainak igényes faragott kő részletei (3–4. kép).

7. A déli szárny a 20. század elején
(KÖH Fotótár, Hollenzer–Okos hagyaték)

Kutatásaink során sajnos nem kerültünk közelebb az északi szárny három helyiségét ékesítő kvalitásos mennyezeti stukkók mesterkérdésének megoldásához (5. kép). Ezeket Biró József minőségük, valamint a marosvásárhelyi Toldalagi-palota díszjeihez való időbeli közelségük alapján a kolozsvári Anton Schuchbauernek (1719–1789) tulajdonította.⁴² A feltételezést erősítheti az, hogy a kastély kőfaragó-munkáinál Josef Hoffmayer személyében olyan kolozsvári mester működéséről van adatunk, aki több ízben dolgozott együtt Schuchbauerrel különböző erdélyi helyszíneken (a kolozsvári Szent Mihály-templom és Bánffy-palota, illetve a hetvenes évek közepén a Telekiékkal egyébként szoros rokoni kapcsolatban álló hadadi Wesselényiek kastélyának kőfaragó munkáinál).⁴³ A két épület stukkói között kimutatható stilsztikai hasonlóságok, valamint a Schuchbauer marosvásárhelyi tevékenységének időszakával (1760–1772) való egybeesés⁴⁴ valóban alátámaszthatják Biró meglátását, de a levéltári források szűkössége egyelőre óvatosságra int a következtetések levonásában.

Javítások, bővítések

1790 nyarán a kastély két szárnya már tatarozásra szorult. A lezajlott javítási munkák eredményesek lehettek, hiszen befejezésük után „a sáromberki udvar díszesebb és szebb [...], mint mikor új volt”, legalábbis ezzel igazolták magukat a kétezzer forint fölött költekező ügyintézők.⁴⁵ Hat év múlva, 1796-ban a déli szárny teljes fedélszékének lecserélésére szerződtek Hampucher József ácsmestert. „Mint hogy nem cserép alá való szarvazással vagy szarvazva” – pontosította a munkálatok okát a szerződés.⁴⁶ Az épületet a hetvenes évek elején még zsindegyel fedték (erre utal a számadásokban a nagy mennyiségű zsindegy vásárlása). A kilencvenes években viszont Sáromberkén a marosvásárhelyi Teleki Téka építé-

39 Thomas asztalos az asztalosmunkák mellett a csatornák lefestését is vállalta, és még 1775-ben is dolgozott 105,46 magyar forint értékben Telekinek. A forrásokban emellett a csatornákat készítő Joseph Jäger marosvásárhelyi pléhes és egy Vetserdi nevű jelentéktelenebb asztalosmester tevékenységéről is szó esik, ez utóbbi már korábban, 1772-ben is dolgozott az uradalom számára. *Erogatio Pecunia*. MOL P661 7/1774/207–209.; 8/1775/618.; 7/1774/127.; 6/140.

40 MOL P661 7/1774/562. Josef Hoffmayer (mh. 1785) tevékenysége 1748-tól mutatható ki Kolozsváron, ahol a Szent Mihály templom, a Bánffy palota, a Rhédey ház kőfaragó munkáiban vett részt. Dolgozott Bonchidán, Mezősámsondon, Kendilónán, Hadadon és Óraljaboldogfalván is. Fia, Hoffmayer Simon a századvég kiemelkedő tehetségű szobrásza. (B. NAGY 1970a. 304–305.)

41 *Erogatio Pecunia*. MOL P661 7/1774/207–209.

42 BIRÓ 1943. 90–91. A megállapítás a későbbi szakirodalomban is feltűnik (SABÁU, 1979. 64.)

43 B. NAGY 1970a. 321–322., 304–305. Teleki Sámuelné iktári Bethlen Zsuzsanna a hatvanas években Hadadon építkező Wesselényi Ferenc unokája volt. Építkezéseit a hetvenes években fia, Farkas folytatta. B. NAGY 1970b.

44 BIRÓ 1938. 38.

45 A kerítések és a fedél igazítására, festésére valamint meszelésre került sor. Jósika Antal levelei Teleki Sámuelhez: Hévíz, 1790. július 13. MvTelKt-TSzLvt III/1289.; Déva, 1790. augusztus 12. MvTelKt-TSzLvt III/1284.; Déva, 1790. november 4. MvTelKt-TSzLvt III/1287.; Kolozsvár, 1791. szeptember 13. MvTelKt-TSzLvt III/1290.

46 MOL P661 22/1796/24.

8. Az úttal párhuzamos mellék szárny

(kézenfekvő) 1769 utáni datálását illetően,⁴⁸ pontos kormeghatározásukat további levéltári források felbukkanásától illetve falkutatásoktól várhatjuk.

Teleki Sámuel és a jószágigazgató gazdasági levelezése arról tanúskodik, hogy a kastély környezetében 1803–1804 között tiszti ház épült. Helyét 1803 májusában a sáromberki Teleki-kripta körül foglalatostató Követsi János tordai mester mérte ki, munkálatai azonban 1804-re maradtak: ez év júniusában tették le az alapokat, augusztusban fejezték be a falakat, ekkor tisztították ki az alatta talált betömött pincét. Az épület kora ősszel került fedél alá, három tiszt- és egy cselédszobából valamint egy „Boltos kamarából” állt. Valószínű, hogy a kőművesmunkákat már nem Követsi János, hanem az 1804 tavaszától a marosvásárhelyi Apollo építést vezető Sommer János fejezte be, aki ebben az évben Sáromberkén kocsmát is épített a Maros-parti rév mellé. A fedélszerkezetet 1803-ban a Teleki Téka és a sáromberki kripta drágán dolgozó ács mestere, Christian Schön helyett a sáromberki malmoknál tevékenykedő faragó molnárokkal szerették volna elkészíttetni, de következő évben ismét a kőhalmi ács-pallér neve tűnik fel ebben az ügyben.⁴⁹ A forrásanyagban nem történik utalás a tiszti ház pontos helyére, de valószínűnek tartjuk, hogy ez a főúttal párhuzamos mellékszárny nyolcablakos, végső északi szakaszával azonos. A szárny többi részéhez viszonyítva ferde alaprajzi beépítése, homlokzatának ettől elütő egységes kialakítása, valamint a fedélszerkezetek összeépítése az épületszakasz későbbi eredetét bizonyítja, egyszersmind a forrásokban szereplő tiszti ház helyének kimérésekor jelentkező beépítési problémákra emlékeztet.⁵⁰ Feltevésünket megerősíti az, hogy a tiszti házat a források szerint egy konyhához és egy sütőházhoz csatlakoztatták: az úttal párhuzamos szárnyban az 1796-os leltár szerint „régikonyha” és „régisütőház” funkciójú helyiségeket találunk.

Az épületek tömege, valamint a fedélszerkezetek összeépítésének módja jelzi azt, hogy az északi szárny keskeny északi teremsora, valamint a déli szárny délnyugati oldalához illeszkedő néhány helyiség utólagos bővítés eredménye. Utóbbiak esetében ezt erősítik meg az egykori déli homlokzat pilaszterének az egyik helyiségben ma is jól látható maradványai. Az északi szárnyhoz illesztett rész Melka Vince 1880-

sére készülődve a téglával melletti már nagy mennyiségben vetettek cserepet is.⁴⁷ Ez könnyen megvalósíthatóvá tette a zsindelecserélését, ugyanakkor szükségessé a tetőszerkezet átalakítását.

Az északi szárnytól északra elhelyezkedő, az úttal párhuzamos épületszakasz (8. kép), valamint az erre merőleges rész építéstörténetéről hallgatnak a levéltári források, elsőként a kastély 1796-os leltára teszi egyértelművé, hogy legalább az épületek egyrésze már mindneképp létezik ebben az időpontban. Néhány forrás egyelőre óvatosságra int a teljes épületrész

47 A nyolcvan–kilencvenes években Téglás Lupuj téglavető mester tevékenykedett Sáromberkén. MOL P661 12/1781/207.; 18/1791/188–191.; 22/1797/549–550.

48 „... ott, hol mi is és az régi praefectusok laktanak, ott most az tisztartó lakik” – írja Bethlen Zsuzsanna 1797-ben, erre a területre célozva. Az utalás – a hely pontos meghatározása nélkül – arra enged következtetni, hogy ekkor még állt valahol az a korábbi kúria („kunyó”), melyben Telekiék közvetlenül a kastély felépülése előtt laktak. Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelhez. Marosvásárhely, 1797. január 7. Közli: DEE NAGY 1997. 306.

49 Kadácsi István levelei Teleki Sámuelhez. Sáromberke, 1803. május 13. KvÁLvt–TelSbLvt 896.; Marosvásárhely, 1804. június 9. KvÁLvt–TelSbLvt 833.; Sáromberke, 1804. augusztus 16. KvÁLvt–TelSbLvt 833.; Aranyosmedgyes, 1804. október 7. KvÁLvt–TelSbLvt 896.

50 „Követsi uram itt Sáromberkén volt, a Temető színnek oszlopaikat ki jegyeztette, az építendő Tiszti házat ki mérte, ebben az a nehézség, hogy az utza mián a főbb épületekkel egyenes lineában nem jöhet, ha csak a Sántz szélére ki nem vivődik, a mi az ültettvényeket egészen meg háborítaná. 2da szükségesnek tartja meg kérdezni Excellentiádat az iránt, hogy ezen tiszti háznak fel emelésében a fő épületek falu felől való szegelet épületnek Symetriáját a distantian kívül a Tüz falakban observálja-é vagy ne? Azonban Követsi uram azt mondja, hogy ha az utzának való kedvezésből a Tiszti háznak a főveb épületektől való divergentiáját Excellentiád jóvá hagyni méltoztatik, a tüz falra semmi szükség nem lészen...” Kadácsi István Teleki Sámuelhez. Sáromberke, 1803. május 13. KvÁLvt–TelSbLvt 896.

as években készült festményén jelenik meg először (9. kép), a szárny térszerkezetét nagymértékben módosító beavatkozásra tehát valamikor az ezt megelőző időszakban kerülhetett sor. Feltételezhetően ezek az északi és a déli szárnyon megfigyelhető, hasonló jellegű hozzáépítések egykorúak.

Melléképületek

A birtokközpont kialakításának folyamata még évekig húzódott: a növekvő igények és a szaporodó birtokok újabb és újabb gazdasági épületeket tettek szükségessé. 1781. június 15-én szerződötték Johannes Hofmann marosvásárhelyi pallért, a sáromberki templom későbbi mesterét, hogy a Teleki Sámuel által átadott rajzok szerint egy „három egymással egyben kaptosolt sorból” álló együttest felépítsen és megcserepezzen.⁵¹ Ugyanaznap egyeztek meg Joseph Spitaltzki áccsal is az új épület fedélszerkezetének elkészítéséről.⁵² 1782 nyarán már az új épületbe szükséges ajtók, ablakok és a földem munkálataira fogadták fel Henne Tamás marosvásárhelyi asztalost.⁵³ Ez a hatalmas méretű, részben alapincézett együttes (a „sorok” hosszúsága egyenként 22 bécsi öl, azaz 41,71 méter, szélessége pedig 3 öl és 4 láb, vagyis 6,95 méter volt) valószínűleg többes funkciót látott el: a szerződés major házat és faragó szint emlegetnek, de későbbi források sejtetni engedik, hogy istállót és szekérszint is magába foglalt.⁵⁴ A II. és III. katonai felmérésen, illetve egy 1910-es évekbeli helyszínrajzon (utóbbin az istálló-funkciót is jelölve) egyaránt szerepel az északi szárny mögött egy nagyméretű, U alaprajzú épület, melynek mára már csak keleti szárnya, a főút melletti, bástyaszerű tömbben végződő hosszú épület áll.⁵⁵ A megmaradt épületrésznek a szerződésben foglaltakkal megegyező méretei minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy az egykor háromszor nagyobb épület a Hofmann és Spitaltzki által 1781–1782-ben emelt gazdasági épületkomplexummal azonos.⁵⁶

Bíró József 1937-ben még látta a második világháború táján lebontott, a hagyomány szerint a kancellár saját tervei szerint épített impozáns lovardát. Hatalmas, félhenger alakú, zsindelyes tető fedte, négy nagy félköríves ablakkal tagolt homlokzatán az 1825-ös évszám volt olvasható.⁵⁷ A családi levéltár tervrajzai között sikerült azonosítani egy, a fenti leírásnak megfelelő tervrajzot.⁵⁸ Az alaprajzhoz mellékelte, gróf Teleki

9. Melka Vince: A sáromberki kastély északi szárnya (19. század vége, magántulajdon, Toronto)

51 MOL P661 13/1781/1-2.

52 MOL P661 12/1781/261-262.

53 MOL P661 1784/146.

54 Erre abból következtethetünk, hogy 1785 nyarán az „új istálló és szekér szín” leomlodozott párkányainak mihamarabbi kiigazítását sürgette Teleki, amelyért már háromszor fizettek Hofmannak, és mégis rossz. „...Ha jó móddal meg nem igazíttya, nékem többet soha sem dolgozik. Tudok én innét olyan kőműves pallért Sarenbergére küldeni, a ki másutt is a vidékben meg kevesíti az ő munkáját” - fenyegetőzött Nagyváradról a nemrégiben kinevezett császári kerületi biztos és bihari főispán. A párkányok javítása mégis következő évre maradt; az új istálló és szekérszín fedelének igazítása körül 1785 őszén ismét (az ekkortájt épp a sáromberki templomon dolgozó) Győrfi Mihály tűnt fel. Teleki Sámuel levelei Lénárt Sámuelhez. Nagyvárad, 1785. június 20. MOL P661 45/2487.; augusztus 2. MOL P661 45/2445.; Pro Memoria ... 1785. október 13. MOL P661 15/1785/29-30.

55 Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár, II. katonai felmérés, Erdély, B IX a 719-11., Ost. III. 11.; III. katonai felmérés, Erdély, B IX a 397., 5373/2.; KÖH, Tervtár, Möller István hagyatéka, 74714. Visszaemlékezéseiben Odescalchi Eugénie is számon tart egy, a 20. század elején három hosszú épületből álló lóistállót, de ezt a déli szárny mögé helyezi. Megállapítása téves, az ottani terepviszonyok nem teszik lehetővé hasonló méretű épület kialakítását - valószínűleg itt is az északi épületek mögötti istállóról van szó. ODESCALCHI 1987. 46.

56 Méréseink szerint az épület hosszúsága 41,70 méter, szélessége északi oldalán 6,95 méter, déli oldalán 7,23 méter.

57 BÍRÓ 1937. Néhány évvel később u. ő „ma már sajnálatosan lebontott épület” -ként emlegette, amely „napjainkban omlott be.” BÍRÓ 1943. 73, 154.

58 KvÁLvt-TelSbLvt 483/15.

10. A kastély központi szárnya

bi tervei szerint épülhetett. 1843-ban Joseph Weixlbraun kőművespallér tevékenykedett a lovarda (és a kastély) körül,⁶⁰ 1858-ban Czakó Elek készített fedélszéktervet az épülethez.⁶¹

A központi szárny

A sáromberki kastély összképét napjainkban döntően meghatározzák a 20. századi bővítések, így nem kerülhetjük el, hogy az építéstörténet rendjén ezekről is megemlékezzünk. (10. kép) A neobarokk összekötő szárnyat a kancellár dédunokája, az Afrika-kutató Teleki Sámuel építtette az első világháborút megelőző években. A tervező Möller István (1860–1934) építész, a budapesti műegyetem tanára, a modern műemlék-helyreállítás alapelveinek első magyarországi alkalmazója volt.⁶² Kevés általa tervezett világi jellegű épületről tudunk, a sáromberki kastély központi szárnya mellett ezek sorába tartozik gróf Mailáth László donji-miholjáci és gróf Pálffy József szomolányi kastélya,⁶³ valamint a sárszentmihályi Zichy-kastély.⁶⁴ Sáromberkén 1912–1914 között dolgozott. A központi szárny révén jó érzékkel egységesítette a különálló 18. századi részeket, hasonlóvá téve az addig kúriaserúen ható épületegyüttest a barokk világ cour d'honneur-ös kastélyaihoz. A neobarokk szellemében fogant új épület több vonatkozásban is tudatosan használja a barokk-kori szárnyak részletformáit (sarokpavilonok, pilaszterfejezetek, rozettás rokokó rács- és tobozmotívumok), ezáltal teremtve összhangot a régi és az új részek formavilága között. A kivitelezés munkálatait Csiszár Lajos, az ekkoriban Marosvásárhelyen igen népszerű építész-vállalkozó vezette.⁶⁵

A központi szárny tervrajza 1912-ben készült (11. kép), jelölve az egyes helyiségek funkcióit is.⁶⁶ Möller kétmenetes kiosztású épületet tervezett, melynek hangsúlyos eleme a középpavilonban, a tágas bejárati hallal szemben elhelyezett nagyméretű könyvtárterem. Az alaprajzi elrendezésben Sáromberkén a Donji-Miholjácon és Sárszentmihályon is felbukkanó középfolyosós rendszert alkalmazza, esetünkben a folyosó az alaprajzot teljes hosszában kettészeli. A folyosótól nyugatra lévő teremsorban

59 „Schließlich muß ich noch mit Bedauern bemerken, daß meines Erachtens, die löbliche Bau-Direction meinen Bau-Plan *verwerfen* werde, weil es wider ihr System ist; derley, ihr unbekannte, und von ihr nicht gegrüete Bau-Arten, zu genahmigen. Indessen meine, auf diese Art gebaute Reit-Bahn, steht schon seit mehreren Jahren, und hat bereits die heftigsten Stürme ausgehalten.” Erörtendő Beýlage zum Entwurf einer gedeikten Reitbahn... Sáromberke, 1836. január 30. KvÁLvt-TelSbLvt 483/ 1–14.

60 Conto... Sárpatak, 1843. október 28. KvÁLvt-TelSbLvt 485/ 43.

61 Sáromberki Gróf és Nagy méltóságú gróf Teleki Ferenc ő nagysága Lovag csűr fedelinek Plánuma Sáromberkén. Ceruzarajz, 1858. KvÁLvt-TelSbLvt 485/ 46.

62 Möllernek a Műemlékek Országos Bizottságában kifejtett több évtizedes tevékenysége kimagasló jelentőséggel bír. Munkája során több ízben fordult meg erdélyi településeken, Gyulafehéváron, Vajdahunyadon, Óraljaboldogfalván, Almakeréken, Marosszentimrén, Tövisen, Tordán, Marosvécsen. Figyelmet érdemel, hogy épp a sáromberki építkezés időszakában ő vezette a szomszédos Maros-Torda megyei település, Gernyeszeg középkori templomának restaurálását is. KÖH, Tudományod Irattár, Műemlékek Országos Bizottságának iktatókönyvei, 1910, 1913.; DÜMMERLING 1960. 232.; BIRÓ 1938. 63.

63 DÜMMERLING 1960.; ROMÁN 1990. 72–73.

64 ENTZ – SISA 1998. 131.

65 MÓZES 1970. 75. – KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 13424.

66 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74722.

a könyvtár déli oldalán a női lakosztály egymásba nyíló, de a folyosóról külön-külön is megközelíthető helyiségei (hálószoba, öltöző, fürdő és dolgozószoba), északi oldalán pedig a ház urának szánt lakosztály ugyancsak egymásba nyíló termei (dolgozó-, háló- és fürdőszoba) helyezkednek el, itt a dolgozószobából ajtó vezet a könyvtárba. A keleti, főhomlokzati termék javarésze a folyosóról nyílik: a halltól délre a szalon, a vendégszoba és annak fürdőhelyisége, valamint a komorna szobája helyezkedik el (utóbbi előteréből illemhely nyílik, ebben az előtérben kap helyet a félemeletre vezető lépcsőfeljáró is). A halltól északra az ebédlőt és az ehhez csatlakozó pohárszék-termet helyezte el a tervező, az északi sarokpavilon által meghatározott tömbben pedig az inas szobáját, egy illemhelyet, illetve az alagsorba és a padlástérbe vezető lépcsőket találjuk. A padlástér főhomlokzati részének északi felébe Möller manzárdszobákat tervezett, a sarokpavilonokban kialakított félemeleteken pedig egy-egy ruhatár rendeltetésű helyiséget. Utóbbiakból a tervek szerint kijárat nyílt az épületet a régi szárnyakkal összekötő íves kocsiáthajtók mellvédés teraszára.⁶⁷ A tágas alagsorban szénraktár, a gépész és az inas szobája, kazánház, borospincék kaptak volna helyet.⁶⁸ Fennmaradtak az épület reprezentatív termeibe, a hallba, könyvtárba, szalonba és ebédlőbe készített igényes lambériák, ajtó- és ablakszárnyak Möller által jelzett, 1914-ből származó tervei,⁶⁹ valamint más asztalos-szerkezetek rajzai is.⁷⁰ A bejárat feletti, barokkos volutákat, illetve rozettás rokokó rácsot mintázó vasvázon elhelyezett védtető 1913-as rajzát szintén Möller látta el kézjegyével.⁷¹ A bővítés alkalmával sor került a teljes épületegyüttes korszerűsítésére, a kastélyban és egyes melléképületekben bevezették a villanyáramot és a vizet, fürdőszobákat létesítettek.⁷² A központi szárny használatba vételére azonban sohasem került sor: belső munkálatait az első világháború elakasztotta, a termék végleges kialakítására a két világháború között a családnak már nem volt anyagi ereje, az épületet ekkoriban raktárként használták.⁷³

Feltevődik a kérdés, hogy az átalakítások milyen mértékben érintették a barokk-kori szárnyakat. A fennmaradt tervanyag erről nem vall, de a bővítés előtti fényképfelvételek azt bizonyítják, hogy a régi szárnyak udvari homlokzatai nem szenvedtek lényegi változtatásokat, ez Möller műemlékvédelmmel kapcsolatos elveivel sem egyezett volna. A régi épületek alaprajzi kiosztását azonban befolyásolhatták az új helyiségekkel szaporodó kastély életében tervezett funkcióváltások és a korszerűsítési munkálatok.⁷⁴ A teljes épületegyüttes 1912-es alaprajza⁷⁵ szerint a családi lakóterek központi szárnyba költöztetésével a déli szárnyban vendégszobákat, számtartói lakást és kamrákat alakítottak volna ki, hasonlóképpen vendégszobákat létesítettek volna az északi szárnyban. A központi szárny teljes használatbavételének elmaradása miatt azonban az új elképzelés a gyakorlatba ültetésére már soha nem kerülhetett sor.

A belső terek

Biró József, valamint az általa leírtakat hasznosító szerzők mindannyian tág teret szenteltek a enteriőrök méltatásának, így az épület az „Erdélyi kastélyok” lapjairól az egyik leggazdagabb berendezésű erdélyi nemesi lakként vonult be a köztudatba. (12–13. kép) Második világháború utáni feldúlása és kifosztása során azonban berendezése szinte teljes egészében megsemmisült,⁷⁶ napjainkban sajnos csak az írott és képi források alapján tanulmányozható. Az alábbiakban bemutatjuk a berendezés 18. századi

67 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74757. A terv a villanyvilágítás bevezetéséhez készült.

68 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74721.

69 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74715., 74718., 74719., 74720.

70 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74716, 74717.

71 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74719. Valószínűleg ezt is, együtt az épületbe szükséges többi vasszerkezettel, a budapesti Katzmarek és Társa Betéti Társaságtól rendelték. Vö. KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74729., 74730.

72 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 74757., 74714., 74725., 74733., 74732.

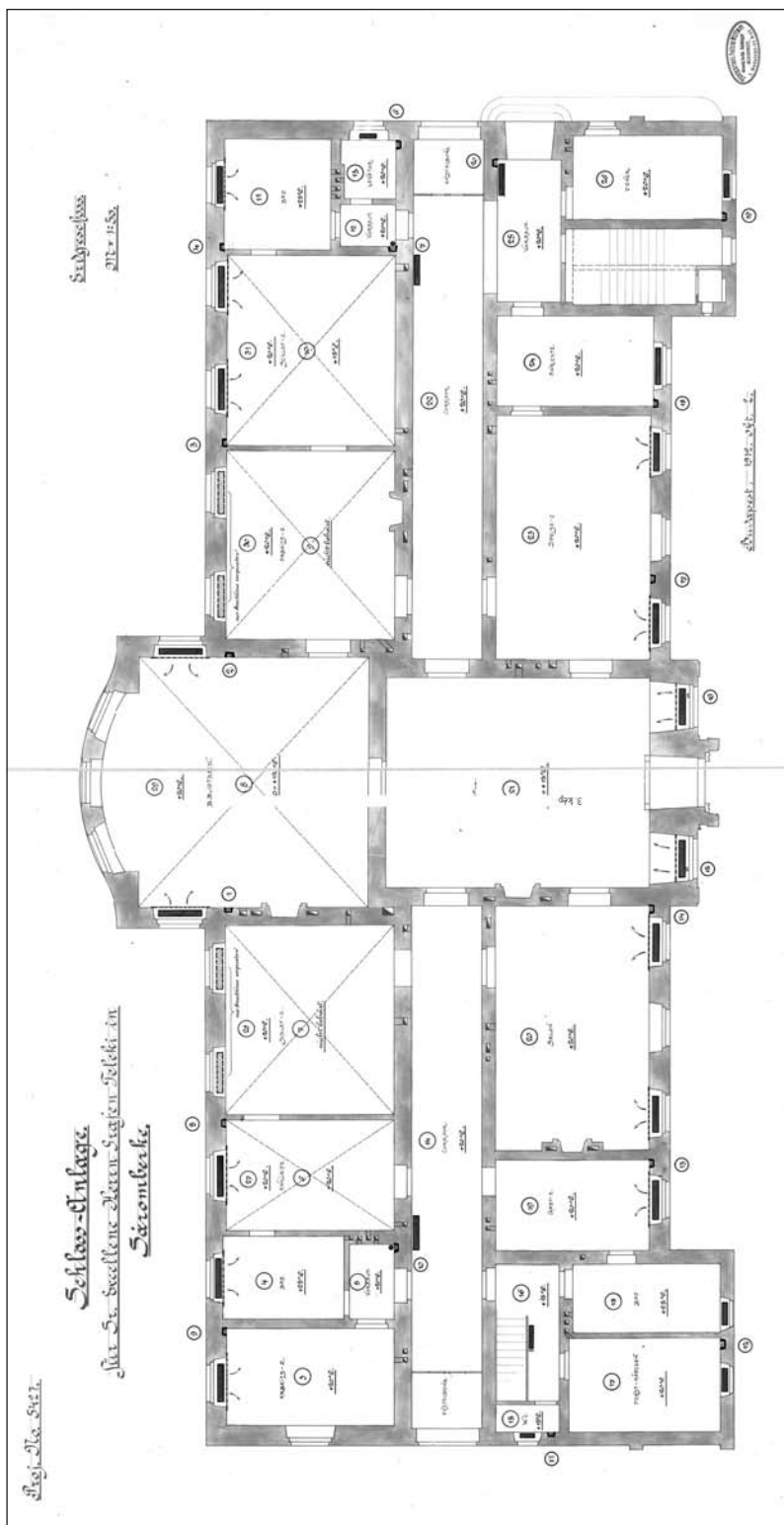
73 Teleki Samu, gr. Teleki Károly Torontóban élő fia személyes emlékei alapján.

74 Lehetséges, hogy ekkortájt épült az északi szárny mögötti, azzal párhuzamos épületszakasz nyugati végéhez csatlakoztatott, T alaprajzú épületrész. Az alaprajzi kiosztás változásainak végigkövetésére, az átalakítások által felvetett kérdések megválaszolására csak falkutatások után nyílhatna lehetőség. Möller néhány nehezen értelmezhető, futólagos helyszíni jegyzete a régi épületek kisebb javításaira utal. KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 13404., 13406., 13411. stb.

75 KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 3714. Az alaprajzra a vízvezeték- és a fűtésrendszert vezették rá.

76 Bözödi 1994. A kastély berendezéséből egy nagyméretű koraklasszicista falitükör valamint egy barokk ebédlőszekrény jelenleg a Sáromberki Néprajzi-Falutörténeti Múzeum gyűjteményében található, a Maros Megyei Múzeum ezenkívül sáromberki eredetűként őriz egy 1653-ban készült pisai asztalt, valamint egy későreneszánsz zsöllyeszéket. Utóbbi tulajdonában, a marosvásárhelyi Kulturpalotában felrakva áll 2005-ben egy, az északi szárnyból származó kályha, melyet a 13. sz. képen sikerült azonosítanunk.

11. A központi szárny tervrajza, Möller István, 1911. (KÖH Tervtár)

állapotát, közléseink néhány, a Teleki Sámuellel kapcsolatban álló mesterek tevékenységére vonatkozó adatot, utána pedig röviden felvázoljuk a terek funkcióira vonatkozó következtetéseket.

Leltárak

A 18. század utolsó évtizedeiből fennmaradt leltárak⁷⁷ részletes képet nyújtanak a berendezés legkorábbi állapotáról, sőt annak változásait is rögzítik az 1782-1796 közötti időszakban. Legjelentősebb forrásértékkel az 1796-os leltár bír, amely a lakótereken túl a mellékszárnyakat és a kastély gazdasági épületeit is számba veszi, míg a korábbiak mindössze a család lakótereinek felleltározására korlátozódnak. Az alábbiakban az 1796-os inventárium készítőinek nyomán haladva mutatjuk be a sáromszéki kastélyt, az északi szárny lakótereinél hasznosítva a négy régebbi leltár által kínált információ-többletet is.⁷⁸

77 A Sáromszéki házakban lévő Mobiliáknak Inventáriuma. 1782. július 4. MOL P661 13/1782/1-2.; Sáromszéki Házi Mobiliáknak Specificatioja. 1787. április-május. MOL P661 16/1787/2-7.; A Sáromszéki Házi Mobiliák revideáltván találtattak e' szerint... 1791. április. MOL P661 18/1791/1-7.; Marosvásárhelyen és Sáromszéken találtattott némely mobiliák Specificatioja. 1794. április. MOL P661 20/1794/94-97.; A Nagy Méltóságú Római Szentbirodalmi Groff és Udvari Cancellarius Széki Teleki Sámuel Úr ő Excellentiája Sáromszéki Udvarában Inventáltattak Mobiliák Nagy István Számtartó Szám Adása alá... 1796. augusztus 25. MOL P661 22/1796/83-102. Megemlítjük még a gazdasági rendeltetésű helyiségek összeírására korlátozó 1832-es leltárt is: Római Szent Birodalombéli Méltóságos Gróf és Camerarius Széki Teleki Ferencz úr ő Nagysága Sáromszéki Udvarában, volt Számtartó Nemes Szakáts László Úr változásával találtattott mindenféle Ingo Javak Inventáriuma. KvÁLvt-TelSblvt 160.

78 Az 1796-os leltár adatait a főszövegben, a korábbiak információ-többletét lábjegyzetben közöljük.

Az udvarba nyíló cserefa kapun belépve, a 16 kőoszlop közé rakott, zöldre festett léckerítés baloldalán elhelyezkedő épületben, a déli szárnyban a háztartási és gazdasági rendeltetésű helyiségeket találták a leltározók. A számtartói ház után a déli szárny alatti pincék (*veteményes, cipótartó és borospince*), a mosó ház, a sütőház, a konyha valamint a szakács ház számbavétele következett. A kancellár féltett ménese egy részének adhatott otthont az épület mögötti, hatablakos *boltos istálló*, benne a tizenkét ló számára készített vályúval.

Az udvarról nyíló bejárattal rendelkező *veres bástya*, az első igényesebb enteriőr berendezését a zöld kemence mellett egy vörös „lintertzájjal” (linzi kelmével) bevont kanapé, hat hasonló borítású szék, egy komód, egy cserefából készült törpe almárium és egy kis íróasztal alkotta.⁷⁹ A helyiség elnevezését berendezése alapszínéről kaphatta – a vörös linzi kelmével bevont kanapé és a hozzá tartozó székek folyamatosan jelen voltak a szoba idők során változó bútorzatában.

A *kancellár lakosztályának* berendezése 1796-ban a diófa kaszten, az öt réz fogantyús fiókkal ellátott, lakkozott kis íróasztal (benne sok más holmi között Horatius és Cicero kötetek) mellett egy diófa és két cserefa (egy fekete bőrral borított és egy zöld) asztalt, egy zöld posztóval bevont karosszéket valamint egy aranyos ráámájú tükröt foglalt magába. A vörös függönyös szoba falán József császár, Savoyai Jenő herceg és gróf Zrínyi Miklós képe függött. A rezes vas kemencével fűtött helyiségben a nyolcvanas évek végétől folyamatosan ott található „egy német nyereg, kantárjával és egyéb készületivel” együtt.⁸⁰

A reprezentatív díszterem szerepét betöltő négyablakos *palotának* kétszárnyú, fehérre festett, zölden párkányozott ajtaja volt. A helyiség díszei egy fehér mázas kemence mellett 18 zöld borítású kecskelábú szék, egy zöld linzi kelmével borított tábori asztal, egy fehérre és zölden festett üvegtartó almárium (pohárszék) és egy hasonló színű, három fiókos pohárszékasztal. A berendezést két ugyancsak zöld posztóval letakart, fehérre és zölden festett „trancsírozó asztal”, egy korsótartó fenyőfa szék, valamint egy kis háromlábú íróasztal egészítette ki.⁸¹

A *nappali* bútorzatát egy, a kancellár szobájában lévőhöz hasonló kis lakkozott almárium, egy vörös linzi kelmével bevont kétszemélyes kanapé, négy diófa asztal és tizenkét arany virágmintás bőrös szék képezte 1796-ban. Figyelmet érdemel még a „jádzó ostábla”, a réz füstölő, az ötszögű, aranyozott

12. Enteriőr, 20. század eleje (KÖH Fotótár, Hollenzer-Okos hagyaték)

79 1782-ben egy kecskelábú cserefa asztal, egy hosszú, tarkán festett fenyőfa asztal valamint Apafi Mihály és „Eugenius herceg” (Savoyai Jenő) képe is itt található. 1787 után ágyak, újabb asztalok, székek, valamint egy asztali könyvespolc jelenik meg a szoba berendezésében, a portrék helyét pedig Kemény János fenyőfa ráámás képe veszi át.

80 A korábbi leltárak mindenikében szerepel egy fehér-zöld festésű, zöld borítású kanapé is, hat hozzá való székekkel. 1782-ben egy lakkozott almárium, egy cserefa „jádzó asztal” is itt található. Az 1794-es leltár a kancellár gyermekeinek, Domokosnak és Máriának, valamint Bethlen Gábornak a portréját is ebben a teremben említi, ez a három festmény az 1787-ben Nagyváradról hazaküldött tárgyak listáján szerepel Teleki Mihály képével, Teleki Sámuel és Teleki Sámuelné aranyos ráámába foglalt portréival együtt. 1796-ra mind a hat festmény a kis bolt raktárhelyiségébe került. Vö. MOL P661 16/1787/80.

81 Az előző leltárak tanúsága szerint a palota bútorzata csaknem teljesen változatlan volt 1782 óta, mindössze néhány berendezési tárgy változtatott helyet az idők során.

13. Enteriőr a 20. század elején
(KÖH-Fotótár, Hollenzer-Okos hagyaték)

egy négyszegletű fenyőfa asztal, két záros téka, két ágy, egy „gúnya tartó poltz” és egy zöld karosszék alkotta. Emellett rózsza- és bodzavizet, kömény- és levendula spirituszt, valamint szegfű, viola, málna és rózsza „ecetet” tartalmazó butéliákat és flaskákat vettek itt számba.⁸⁵ A következő oldalakon a leltározók az ágyneműket és a leányok háza két *kamrájában*, illetve padlásán található javakat írták össze.

A leányok háza után az 1782-es leltár az *árnyékszékek pítvarát* is említi, benne egy szennyestartó ládával illetve egy másik nagy zöld ládával. Az ekkor még *nagy bolt* névvel illetett, de a későbbiekben végig „*Madame Boltja*”-ként szereplő helyiség raktárként szolgált: az itt található, zöld tafotával bevont ajtajú almárium és kaszten ágyneműk, abroszok, fehérneműk, ruhák hosszú sorát rejtette; a falba épített festetlen almáriumban holicsi edényeket vettek számba. 1796-ban ezeken kívül egy cserefa és egy fenyőfa asztalt, egy fenyő ágycsészét, egy régi bőrös karosszékot, ládákat, dobozokat és a „veres hintó” alkatrészeit tartották még itt.⁸⁶

A különböző ingóságokat, fegyvereket, festményeket tartalmazó *kis végső bolt* is hasonló funkciót töltött be. Az 1796-os leltár ezen helyiség után egy *kancellisták háza* néven emlegetett kétablakos termet is számon tart, kékre festett almáriummal, hasonló színű linzi kelmével bevont kanapéval, falba épített almáriummal, cserefa kasztennel, tábori ágyval és egy asztallal bebútorozva.

A *zöld bástya* udvarról is megközelíthető, két vasrostélyos, zsalugáteres ablak által megvilágított termet egy zöld mázas kemence fűtötte. Bútorzatát a kilencvenes évek második felében egy falba épített,

zöld üveglámpás, valamint számos, a későbbiekben a grófné által a marosvásárhelyi lakóházba szállíttatott, ezüstözött rézből, illetve tiszta rézből öntött gyertyatartó, a hozzá tartozó koppantókkal együtt.⁸²

A továbbiakban a Teleki-házaspár *hálószobájával* ismerkedhetünk meg: a ruhákkal tele almárium mellett a hálószobából sem hiányzik az egymástól állandóan távol élő házastársak életében gyakran használatos bútordarab, az íróasztal. Benne több más holmi mellett orvosságokat, a cselédek fizetési nyilvántartását és egy, a lentermesztésről szóló kézikönyvet találtak a leltározók. Az itt elhelyezett két ágyat 1782-ben „boltos faágy, kék virágos karton supelláttal”⁸³ leírással illették, előttük egy pár fából esztergált gyertyatartó állt. A szobában két gyermekágy és egy gyermekjátékokat rejtő cserefa kaszten emlékeztetett a család már felnövekedett gyermekeire. A további berendezést a tükrös öltözőasztal, a dolgozóasztal, a láb alá való kisszék és a fekete bőrös tábori szék mellett egy kéken festett, kék virágos párnájú, kartonanyaggal bevont kanapé képezte, hat hasonló borítású székekkel. A falakon Lotharingiai Ferenc német-római császár és Mária Terézia aranyozott fekete rámás portréi, továbbá egy aranyos rámajú tükör függött.⁸⁴

Az udvar felől is megközelíthető, kétablakos *leányok háza*t hiányos pártázatú, zöld mázas kemence fűtötte. A bútorzatot 1796-ban egy kerek és

82 A régebbi leltárak még egy aranyozott rámajú tükört, és egy ezüstlapú órát is számon tartanak.

83 Ágymennyezet, baldachin (német).

84 A régebbi inventáriumok egy játszó asztalt (talán a későbbiekben a nappaliban elhelyezett ostábláról van szó) és egy bera-kásos, kecskelábú diófa asztalt is itt említenek, de a cserefa árnyékszék-almáriumról sem feledkeznek meg. Úgy tűnik, 1782-ben a később már a kancellár szobájában található zöld borítású karosszék is itt volt.

85 Érdekes módon a helyiséget az 1796. évin kívül csak a legelső, 1782-es leltár tartja nyilván, a többiből kimaradt. 1782-ben még négy almáriumot, két támlás széket, egy zöldre festett karos padszékot és egy másik fenyőfa asztalt is itt említenek.

86 A régebbi leltárak levéltartó almáriumot, zöld rásás (szövetfajta) párnájú kanapét, esztergált lábú, tarka anyaggal bevont régmódi széket, varró ládát és más apróságokat is számba vettek.

zölden párkányozott fehér almárium, egy török szőnyeggel letakart fenyőfa asztal és hat tarka borítású szék képezte, de a korábbi inventáriumok jóval gazdagabb berendezésről tanúskodnak.⁸⁷

A két ablakkal ellátott, *legények házá*t paraszti kemence fűtötte, szegényes berendezését 1796-ban kis parasztszekerény, egyszerű fenyőfa asztal és téka, romlott almárium, karos pad, festetlen ágy és egy köntöstartó deszka fogas alkotta. Az udvarra nyíló gangról megközelíthető helyiséget az 1796-os leltáron kívül csak az 1782-es említi.⁸⁸

Az legkeletibb helyiséggel, a zöld bástyával az első négy inventárium összeírása befejeződik, az 1796-os leltár viszont folytatja a szemlét az úttal párhuzamos mellékszárnyban is, számba véve az itt található személyzeti, háztartási illetve gazdasági rendeltetésű helyiségeket. Első az *inspectori ház*: ezt egy egyablakos és egy háromablakos helyiség valamint egy kis bolt alkotta, berendezése szerény festetlen, illetve zöld festésű bútorokból állt. Továbbhaladva a *régi konyhát*, a *régi sütőházat*, valamint a *major házat* írták össze. A *sertésólak*, a *gabonás*, a hét *új istálló* és a *kádározó szin* után a háromszobás, alapincézett *új major ház*, majd a *kő gabonás* és a végében található *hintószin* került sorra. Utóbbiak javarésze már az 1781-ben emelt melléképületekben kaphatott helyet. A leltár még kitér a földesúr tulajdonában lévő *fogadó* és *malom* leírására, majd az *asztagok*, az *alsó csűr* és a két *törökbúzakas* számbavételével zárul.

Mesterek

A kastély állapotát az 1780-as évek elejétől rögzítő leltárak a berendezés gazdagodását, a tulajdonosok életvitelében bekövetkezett minőségbeli változást jelzik. A jelenség akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy Teleki Sámuel 1777-től főkormányászi tanácsosként Szebenben, 1785-től a nagyváradi kerület királyi biztosaként Nagyváradon, 1787-től erdélyi alkancellárként, 1791-től pedig az újra önállósuló erdélyi kancellária főkancellárjaként Bécsben élt,⁸⁹ a fontos hivatali tisztségekkel járó reprezentáció pedig megkívánt bizonyos mértékű lépéstartást a fényűzést egyébként messzemenően elutasító, puritán gondolkodású főúrtól is. Hivatali pályája állomásain Erdély és a Birodalom legfejlettebb kézműves központjaival, illetve a legmagasabb főúri körök által alkalmazott kiváló szaktudású mesterekkel került kapcsolatba, ami lényeges színvonalbeli váltást jelentett a berendezési és használati tárgyak megrendelése terén.

Ily módon a hetvenes évek végén a nagyszzebeni otthona berendezésén fáradozó Teleki Sámuel számára a szebeni Brukenthal-palota és a 18. századi erdélyi bútorművesség kiemelkedő tehetségű asztalosmesterei, Ludwig Christian Hezel és Johann Bauernfeind is dolgoztak.⁹⁰ Hezel 1779-ben egy 150 német forintot érő, többféle faanyagból összeállított, francia szekreterként emlegetett írószekerényt⁹¹ készített Teleki számára. A bútordarab minőségét és értékét jelzi, hogy legényeivel együtt félévnyi időráfordítást igényelt a mester részéről.⁹² Hezelt Teleki többször foglalkoztatta,⁹³ munkáit pedig sokra is értékelhette, hiszen Nagyváradra költözésekor kiemelt figyelmet szentelt elszállításuknak.⁹⁴ Johann Bauernfeind neve csak apróbb javítások révén tűnik fel a forrásokban,⁹⁵ de valószínű, hogy a kiváló mester tehetségét Teleki komolyabb megrendeléseknél is igénybe vette. Hezel és Bauernfeind mellett Szebenben más asztalosok is dolgoztak Telekinek: 1778–1779-ben bútorkészítés, illetve javítás ügyé-

87 A leltározók 1782-ben még Zrínyi aranyozott fekete rámajú képét is itt találták, egy „diófából kotzkáson rakott” kecskelábú asztal, egy diófa ágy, egy veres bőrpárnás sárga kanapé, egy karosszék valamint egy cserefából készült „Szekretér Almárium” társaságában – ez utóbbi minden bizonnyal azonos a későbbiekben „nagy Cserefa Diófából kirakott Kaszten, egyszerű smind Sreib Tisch”-ként emlegetett írószekerénnyel. A következő három leltár két nagy üveges tékát is itt tart számon.

88 1782-ben egy négyszögletű bükkfalábú asztal, egy hosszú megromlott asztal, egy zöld karos padszék, két fenyőfa szék illetve két fenyőfa láda volt itt.

89 DEÉ NAGY 1997. 53–55.

90 Tevékenységükre vonatkozóan SCHULLER 1969, 251–262.; BIELZ 1938.

91 „frantzhösischen Secretair mit (...) Gallerie.”

92 Specification über die jenige Tischler-Arbeit... 1779. szeptember 9. MOL P661 11/1779/1.

93 MOL P661 10/1778/15.; 12/1780–81/10.

94 „Méressed meg Heezellel a gubernátor asztalosával a ciffra Jó-Kastent a kit Heezel csinált, és annak is készítsen Heezel egy Verschlagot, a melyben útra vigyem. Ennek felette az Angliai almariomodnak, a lakiros Commod-Kastenednek, az én Cserefa Commod-kastenednek hasonlóképpen Verschlagokat kell csináltatni.” Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannához. Buda, 1785. április 9. MOL P661 45.

95 Konto über Tischler arbeit... 1781. december 11. MOL P661 12/1781/180.

ben Georg Wolff⁹⁶ és Martin Ickrig⁹⁷ tevékenységét jelzik több ízben is a források, feltűnnek Johann Georg Engel(?), Peter Fark, valamint Fabricius nevű mesterek is.⁹⁸

Néhány esetben levéltári források támasztják alá minden kétséget kizáróan, hogy több, kifejezetten a sáromberki kastélyba szánt igényesebb berendezési tárgy szebeni eredetű: 1780-ban itt készült a kastély hálószobája számára hat szék és egy kanapé,⁹⁹ ezek a későbbiekben folyamatosan ott szerepelnek a helyiség bútorai között. Egy évvel később Teleki „bécsi vetkező asztalt” küldött felesége számára Szebenből.¹⁰⁰ A kimondottan szebeni vagy bécsi használatra szánt berendezési tárgyak értékeesebb része is a későbbiekben a marosvásárhelyi városi palotában, vagy a sáromberki kastélyban landolt,¹⁰¹ hozzájárulva a Biró József által százötven évvel később megcsodált „kincsekkel zsúfolt régi ház” gazdag berendezésének kialakulásához.¹⁰²

Funkciók

A terek korabeli funkcióinak jelenlegi alaprajzra való rávetítése, az egykori térszerkezet pontos rekonstrukciója a gazdag leltáryanag ellenére is problematikus, így csupán általános észrevételeinket összegezzük. Az inventáriumok térbeli tájékozódást illető szűkszavúságából fakadó bizonytalanságokat az idők során elszenvedett belső átépítések fokozzák – ilyen körülmények között csak alapos falkutatások után tehetnénk kísérletet a leltárak adatainak biztonságos hasznosítására.

Az épület használatá szempontjából fontos kiemelnünk, hogy Telekiék azt csak mintegy tíz esztendőig lakták folyamatosan: a házastársak közötti levelezés alakulása azt mutatja, hogy Teleki Sámuel guberniumi tanácsossága 1783 tájától már az egész család életében huzamos szebeni tartózkodást vont maga után. A császári kerületi biztosi hivatal elnyerése után Nagyváradra, a kancellári kinevezés után pedig Bécsbe tevődött át a família állandó lakhelye (a sok helyváltoztatás és a távollét szaporíthatta meg a leltárak számát is, nem véletlenül éppen 1787-től). Bethlen Zsuzsanna 1797-ben meghalt, a kancellárt pedig élete végéig Bécshez kötötte hivatala – a kastély következő állandó lakója tulajdonképpen már csak fia, Teleki Ferenc lesz az 1810-es évektől.

A 18. században a nyugati sarokpavilon (*veres bástya*) kivételével¹⁰³ a teljes déli szárny (hasonlóan az északi szárny mögötti mellékszárnyakhoz) háztartási, személyzeti és gazdasági rendeltetésű helyiségeknek adott otthont. A család az északi szárny termeit lakta, itt lelhetőek fel a korabeli kastélyok jellegzetes funkciói. A ház urának lakosztályát („Ő Excellenciája bástyája”) a nyugati sarokpavilonban rendezték be; a női lakrész keletebbre helyezkedett el, a „leányok háza” (udvarra nyíló ajtajából ítélve) talán a központi bejárat mögötti teremmel volt azonos. A kettő között a reprezentatív nagyterem („pa-

96 MOL P661 11/1778/143–146., 141–142., 136–140.

97 MOL P661 11/1778/143–146.; 11/1779/12., 258–259.

98 Emellett Andreas Weber és Johannes Peter lakatos, B. W. Paltzow, Johannes Schüllerus és Johann Georg Pilder ötvös, Nussbaumer és Walther nevű nyerges, valamint számos más mester dolgozott Teleki számára Szebenben. MOL P661 10/1777., 11/1778–1779., 12/1780–1781., 13/1782–1783. passim.

99 „Küldöm készen a háló Házadban való Ujonnan töltött hat Széket, Coperta nélkül, és a kis Canapét, párnák nélkül. A Canapé Párnáinak itten mértékit vétettem, 's meg csináltatván minél hamarább azokatis kiküldöm. Az alatt festessed, meg Édes Szivem, mind a Canapét, mind a Hat Széket, gyöngy színű olajos festékkel, világos kék párkánnyal. A' Pictor legénnye most Vásárhelyen a Patikában dolgozván, vitedd ki Sáromberkire, hogy szépen ott helyben fesse meg őket; holnap postával magával a Pictorralis iratok neki iránta. Azután pedig, ha a Canapé párnáit innét ki küldöm, Vásárhelyen vehett Édes Szivem, gustusod szerint való, kék virágos gyolcsot, vagy kék sujtásos Crádlit, Copertának a Canapéra és Székekre. Jó leszen a Copertákat úgy csináltatni, hogy kiis lehessen venni meg mosatás végett; talám a Vásárhellyi Sattler, ha vagyon; vagy a Szabois veled edgyütt ki tudgya szabni.” Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannához. Szeben, 1780. augusztus 31. MOL P661 45/2280.

100 Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannához. Szeben, 1781. július 19. MOL P661 45/2299.

101 Jól szemlélteti a ház urának különböző tartózkodási helyei közötti „bútorforgalmat” a marosvásárhelyi palota 1796–os leltára: a bútorok, berendezési tárgyak nagy része mellett származási helyüket (Szeben, Bécs, Nagyvárad, Sáromberke) is feltüntették. 1796^s esztendőben November és December Holnapokban... MOL P661 22/1796/2–10.

102 BIRÓ 1943. 73. A későbbiekben kályhák átszállítása révén is gazdagodott a berendezés. Biró szerint Teleki Samu Louis XVI. stílusú kályhákat vitetett át Aranyosmedgyesről Sáromberkére: BIRÓ 1943. 104.; Möller István jegyzetei a Teleki Tékából származó empire kályhát emlegetnek: KÖH Tervtár, Möller István hagyatéka, 13420.

103 A *veres bástya* nevű helyiséget illetően a források arra utalnak, hogy az a déli szárny nyugati sarokpavilonjával azonos. Az 1796-os leltár szerint „ezen meg nevezett Bástyától kezdve nyúlik egy Hosszú Téglából rakott, Sendellyel fedett, romladozott Kert a palota mellett lévő Bástyaig, mellynek közepiben van egy rossz Bot hajtású tetejű, befele nyíló rossz bérletlen ajtó” – itt csak egy, a két szárnyat összekötő kerítésről lehet szó. Az északi szárny két sarokpavilonjának az összes leltárban jól azonosítható neve van, a nyugatit 1782-ben „Virágos Aranyos Bástya”, a későbbiekben pedig „a Gróf Úr Ő Excellenciája bástyája” (1787, 1791, 1794, 1796) névvel illetik, a keletit következetesen „Zöld Bástya”-ként emlegetik az inventáriumok.

lota”) valamint a nappali és a hálószoba kapott helyet. A keleti sarokpavilont, a „zöld bástyát” szükség esetén vendégszobaként használták, a kilencvenes években pedig a jószágigazgató számára készültek berendezni a Bécsben tartózkodó tulajdonosok.¹⁰⁴

Az utódok igényei már a kancellár életében az egyes helyiségek funkcióváltását vonták maguk után. Kadácsi István jószágigazgató 1816-ban értesíti a kancellárt arról, hogy a „méltóságos gróf” (minden bizonnyal Teleki Ferenc, a kastély örököse) a konyhából és a szakács házból „Szállás osztályokat készítet igen jo és szép moddal.”¹⁰⁵ A főúttal párhuzamos mellékszárnny felépülése után a déli szárny háztartási funkciói nyilván nem voltak többé szükségszerűek, ez tette lehetővé az épületrész helyiségeinek igényesebb kihasználását. A térhasználat a 19–20. század fordulóján is hasonló volt: a család lakosztálya az északi szárnyban, a vendégszobák a déliben, a személyzeti-háztartási rendeltetésű helyiségek pedig a főúttal párhuzamos épületekben kaptak helyet.¹⁰⁶

A kert

A kastély mögött egy emberöltővel ezelőtt még terjedelmes park húzódott. A II. világháború alatti pusztulásnak, és az azt követő, sajnos napjainkban is zajló kíméletlen és szakszerűtlen beavatkozásoknak köszönhetően az egykor Erdély-szerte híres parknak már csak szánalmas maradványai léteznek. Az alábbiakban közölt levéltári adatok a kert korai, 18. századi történetére vonatkoznak.¹⁰⁷

Teleki Sámuel 1782 októberében fogadta fel a prágai születésű Andreas Koppmann egy díszkert létesítésére („einen Ziergarten anzulegen”) 100 magyar forintért és természetbeni juttatásokért.¹⁰⁸ Következő év októberében már az addig Görgényben kertészkedő Leerch Ferencet szerződtették „a Lust vagy Czirad [!] kertet a Méltóságos Uraság tetszése szerint maga által készítendő delineatio szerint Fundamentumából halogatás nélkül készíteni.” Fizetését elődjéhez hasonlóan 100 magyar forintban és terményekben határozták meg.¹⁰⁹ Leerch Ferencről más adatokat is őriznek levéltáraink: a Brünn városából származó német kertész 1764. február 5-én Kendilónán Teleki Ádám szolgálatába lépett, és mivel a kertészkedés mellett a kőművességhez is értett, ennek gyakorlására is szerződtették.¹¹⁰ 1784 szeptemberében az azelőtt Mezőmadarason, Bethlen Lászlónál szolgáló Frantz Jarschel személyében tűnt fel újabb kertész a sáromberki udvarban. Fizetése a szokásos termények mellett 84 magyar forint, feladata pedig még mindig a „Czier kert” fundamentumából való felépítése volt. Emellett, akárcsak elődeinek, a konyhakert és a gyümölcsös művelése is munkakörébe tartozott, de asztalosmunkákra és a méhek gondozására is kötelezte magát. A kifizetési záradékok szerint ez a kertész már hosszabb ideig, 1787 augusztusáig dolgozott Sáromberkén.¹¹¹

Az egymást sűrűn váltogató és többféle munkára alkalmazott kertészek mellett a díszkert kialakítása valahogy állandóan elmaradt. Nem meglepő Teleki türelmetlensége 1784-ben: „A kertnek pláneozásán s már valaha helyre állatásában a delineatio szerint dolgoztatni kell ezen az őszön, télen és a jövő tavaszon szorgalmatosan; hogy a kertésznek hijában ne fizessenek.”¹¹² A kert azonban következő év tavaszán sem volt kész,¹¹³ a nemrégiben kinevezett császári kerületi biztos újabb utasításokkal ostromolta intézőit: „A Kertnek helyre állítása iránt egyéb planumot nem adhatok, hanem a millyent a situs hoz magával, és a millyent az oeconomiának hátra maradása nélkül lehet követni. A kertész a planumot maga ahoz képest alkalmaztathattya. Spaller, Berçeau, Zwegel fák, puszpáng, piramisok, egyéb gyümölcsfák, szép virág és vetemény ágyak, utak, Escarpok ékesittik a Kertet; mindeniknek helyét a kertész meg

104 Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannához. Szében, 1782. június 22. MOL P661 45/2371.; Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelhez. Marosvásárhely, 1797. január 7. Közli: DEE NAGY 1997. 306.

105 Kadácsi István Teleki Sámuelhez. Marosvásárhely, 1816. július 22. MvTelKt-TSzLvt III/1352.

106 ODESCALCHI 1987. 46.

107 A díszkert mellett a gazdasági levelezés gyakran említi a gyümölcsöskertet is, melynek létezéséről már 1774-ből vannak adataink. Instructio pro Rationista Saromberkiensi Domino Martino Dosa de Kibéd. MOL P661 7/1774/12–15.

108 MOL P661 13/1782/66. Koppmann minden bizonnyal azonos a Bethlen Zsuzsanna által szeptemberben emlegetett bényei (Magyarbénye, Fehér megye, RO) kertésszel: „Az bényei Kertész tegnap ide jött és most alkalomban vagyon Ujvári Ur véle.” Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelhez. Sáromberke, 1782. szeptember 25. MOL P661 46/2887.

109 MOL P661 14/1783/164.

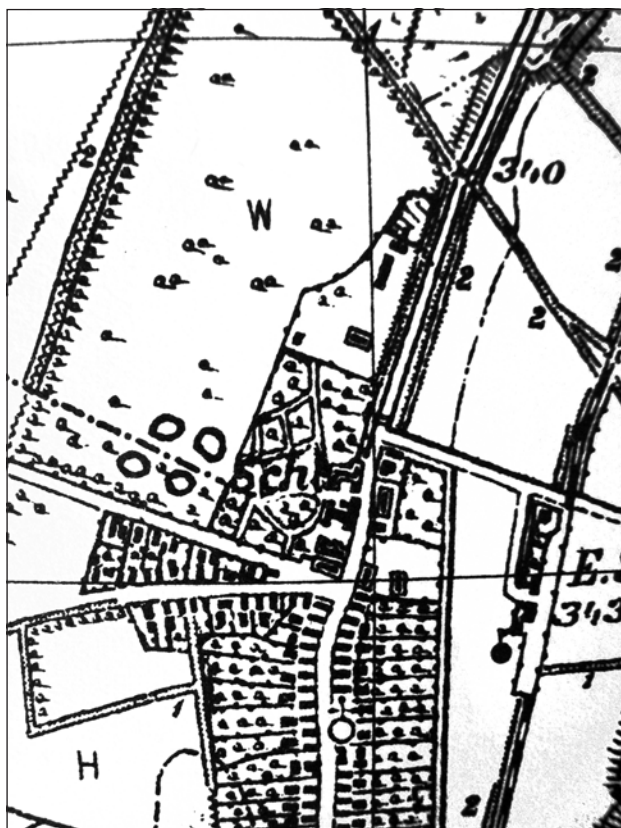
110 KvÁLvt-KendilónaiTelLvt 144/516.

111 MOL P661 14/1784/137–138.

112 Pro memoria... 1784. szeptember 12. MOL P661 14/1784/149.

113 Teleki Sámuel Lénárt Sámuelhez. Szében, 1785. április 26. MOL P661 45/2426.

14. A kastély a III. katonai felmérésen (1872)

kertészek felfogadása mind az egységes koncepció alapján beültetett, igényesebb díszkert létesítésére irányuló szándékot igazolják. A spallérok (fasorok), „escarpok”,¹²⁰ piramisok, táblák barokk jelleget hangsúlyoznak. Forrásaink némiképp a kert növényzetéről is informálnak: tuják, „Zwergelek”, „Buxbaum” (puszpáng) és szőlőtövek, a kilencvenes évek végén pedig „Pappelbaum” (jegenye) ültetéséről esik szó.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyolcvanas évek első felében Szébenben tartózkodó, és a közeli Felekre igen sűrűn kilátogató Teleki Brukenthal Sámuel gubernátor ottani kertje révén már az angolkert gondolatával is megismerkedhetett.¹²¹ Úgy tűnik, hogy a századforduló táján az igényes bécsi környezetben élő főúr érdeklődése még fokozottabban fordult a kertek világa felé: Sáromberke mellett kiemelt figyelmet szentelt Marosvásárhelyen a Teleki Téka mögött, illetve a Szent Miklós utca végénél létesített

határozhatta a Situshoz, és a földnek tulajdonságához képest.”¹¹⁴ 1786 szeptemberében még mindig a kert befejezetlensége miatt bosszankodott a távol lévő megrendelő: „kerteszt ha fizetek, már a kertet valaha vegye rendben, csinálja ki a planírozott szakaszokat, escarpokat, táblákat, és ültessen spallérokot a situs szerént, és a táblák körül apró Zwergel fákat mint a szebeni kertemben, hogy mikor az Isten bé viszen, kertet talállyak. Külömben most csupán csak az udvar szükségére kellő kevés veteményért nem szükség olyan drága kerteszt tartani;”¹¹⁵ majd türelme fogytán, 1787-ben a tétlen kertész (Frantz Jarschel) elbocsátásáról intzkedett.¹¹⁶ Tíz éves szünet után, 1797-ben a kert sáncainak kitisztításáról, és az azok mellé ültetett fűzfák, kőkenybokrok hiányának pótlásáról esik szó – ebből a kert viszonylagos készenlétére következtethetünk.¹¹⁷ A kert körüli tevékenység további akadozását jelzi viszont, hogy 1801-ben ismét az elégedetlenkedő sáromberki kertész tétlenségére panaszkodtak a birtok intézői.¹¹⁸

A kert jellegéről és méreteiről sokat nem árulnak el az idézett források, így nehezen behatárolható, hogy a sáromberki kert hová helyezhető a magyar kerttörténetben. Nem tartjuk valószínűnek, hogy folytatta volna a 18. században Erdélyben még zavartalanul divatozó kevert jellegű kertek 17. századi hagyományát,¹¹⁹ a szóhasználat (Lust és Zier kert), a tervrajzok léte és folyamatos hangsúlyozása, a költséges német

114 Teleki Sámuel Lénárt Sámuelhez. Szében, 1785. május 4. MOL P 661 45/2428.

115 Teleki Sámuel Lénárt Sámuelhez. Nagyvárad, 1786. szeptember 20. MOL P661 45/2471.

116 Teleki Sámuel Lénárt Sámuelhez. Bécs, 1787. július 3. MOL P661 45/2493.

117 Sáromberki Tisztelnék Egri István ó Kegyelmenek kiadott rendelésem. Sáromberke, 1797. szeptember 10. MOL P661 22/1797/352–353. Ugyanitt olvashatjuk: „Még az ősszel a Ház mellett lévő kertemnek felső Táblájába Spallérokot kell ültetni, azonn kertnek hátulsó Kerítése mellett belől a Vizenyös Helyre, a melly Pappelbaum fa nevezetű csemetét gondviselése alá fognak a jövő Tavaszal adni, azokat két három rendibe úgy kell ültetni, hogy ott nevekedhessenek, s két három esztendő múlva ki lehessen ásní, s Vásárhelyre is lehessen belöle vitetni a Bibliothécám Kertyébe.”

118 Az ismeretlen kertész csak 20 veder bor, 4 véka búza, 4 öl tűzifa és 75 rhénusi forint ellenében volt hajlandó „ajánlani magát.” Kadácsi István Teleki Sámuelhez. Marosvásárhely, 1801. január 3. MOL P661 41/895.

119 B. NAGY 1970. 54–59.

120 Escarpé (fr.), meredek.

121 Teleki Sámuel és felesége levelezésében a nyolcvanas évek első felében igen gyakran esik szó a Feleken tett látogatásokról. A kertre: SCHULLER 1969. 249–251.

kertek (a későbbi Teleki-kert) beültetésének.¹²² Könyvtára számára számos kertészeti szakkönyvet is beszerzett, melyek között már Hirschfeld nagyhatású „Theorie der Gartenkunst”-ja is ott található.¹²³

A 20. század első felét megérő¹²⁴ nagy kiterjedésű, tavakkal kialakított dendrológiai tájkert Sáromberkén minden bizonnyal 19. századi átalakítások eredménye, de erről tényszerű adatok sajnos nem állnak rendelkezésünkre. Mindenesetre 1837-ben, Barabás Miklós nevezetes sáromberki tartózkodása idején a kert már látnivalónak számított,¹²⁵ a III. katonai felmérés 1872-ben készült szelvénye (14. kép) pedig már félreérthetetlenül jelzi a kastély mögötti angolpark tekervényes útjait – a kert legkésőbb a 19. század hetvenes éveinek elejére tehát elkészült. Beültetését egy helyi hagyomány a napjainkban már csak Sáromberke helynévanyagában létező Fácánkert létrehozásával együtt a kancellár unokája, Teleki II. Sámuel Ferenc személyéhez fűzi.¹²⁶

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Levéltári források

KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest.
KvÁLvt- KendilónaiTelLvt	Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, A Teleki család kendilónai levéltára, Kolozsvár.
KvÁLvt-TelSbLvt	Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, A Teleki család sáromberki levéltára, Kolozsvár.
MOL P661	Magyar Országos Levéltár, P661 A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Sámuel osztály
MvÁLvt-MvVárosLvt	Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára
MvTelKt-TSzLvt	Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Teleki Sámuel Személyi Levéltár
SbRefLvt-LibEcclSb	Sáromberki Református Egyházközség Levéltára, Liber Ecclesiae Reformatae Saromberkiensis (I/2)

Irodalom

BARABÁS 1985	Barabás Miklós önéletrajza. (szerk. Banner Zoltán), Kolozsvár, 1985.
Bibliothecae Samuelis	Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Secunda. Viennae, 1800.
BIELTZ 1938.	JULIUS BIELTZ: Kunstschler Johann Bauernfeind und seine Arbeiten. <i>Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum</i> , VII. (1938)

122 1805-ben, a kancellár ügyintézői számára kiadott utasításában bukkan fel a Szent Miklós utca végében létesítendő, akác-fákkal és fűzfákkal beültetett, „amerikai fűzfákkal” szegélyezett allékkal kialakított park ötlete. Ugyanitt olvashatunk arról, hogy sáromberki jobbágyai körében is szeretett volna népszerűsíteni bizonyos fafajtákat: „Kedves dolog volna előttem: ha a sáromberki Gazdák 1^a Magok Telkek eleibenn az Uttzára két felől Amerikai Füz-Fákot vagy Eper fákat, Hársfákat ültetnének. Ezek a Tüz ellen is használnának, a Falut-is ékesittenék. 2^a A Kerteikbenn Eper, Alma, Körtvély és Szilva fákat. 3^a A Kertek végibenn Füz Fákot. 4^a Az ökörtilmast-is körös körül bé-ültetnék fűzfákkal, mellyeket osztán fel-osztván magok között, minden három esztendőbenn nyeshetnének tüzelésre, és magokat Fával segíthetnék.” Agenda. Marosvásárhely, 1805. augusztus 10. MOL P661 27/1805/7, 13.

123 Bibliothecae Samuelis 187–198. (Classis III: Bibliotheca Juridico-Politica, sect. XVII: Scriptores Oeconomici, B. De Oeconomia rurali et domestica).

124 BIRÓ 1943. 114.

125 BARABÁS, 1985. 112.

126 MÓZES 1970. 67. Mózes András (1904–1990) személyes emlékei szerint a fácnos 12 holdas, részben bekerített, néhány sétánnyal ellátott terület volt, az 1930-as években Teleki Károly eladta a helybélieknek, akik kitermelték és szántófölddé vált. MÓZES 1970. 71.; 1872-ben a III. katonai felmérés szelvénye is jelöli a ma Fácánkert néven ismert határrész környékén az egy középpontból kiinduló öt sétány által meghatározott területet, amely kialakítása alapján akár 18. századi eredetű fácnos is lehet. Itt kell megemlítenünk, hogy a levéltári adatok már 1797-ben utalnak vadaskert létezésére a kastély környékén: Sáromberki Tisztelnék Egri István ő Kegyelmének kiadott rendelősem. MOL P661 22/1797/352–353.

- B. NAGY 1970a. B. NAGY MARGIT: Függelék. A kötetben szereplő kolozsvári művészek és kézművesek adatai. In: uő. (szerk.): *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970. 293–329.
- B. NAGY 1970b. B. NAGY MARGIT: A hadadi kastély. In: uő. (szerk.): *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970. 171–189.
- B. NAGY 1970c. B. NAGY MARGIT: Udvarházak és stílusok. In: uő. (szerk.): *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970. 15–59.
- B. NAGY 1977. B. NAGY MARGIT: Türk Antal építőmester (1750–1798). In: uő. (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek*. Bukarest, 1977. 33–38.
- BIRÓ 1937. BIRÓ JÓZSEF: A sáromberki Teleki-kastély. *Pesti Napló*, 1937. november 21.
- BIRÓ 1938. BIRÓ JÓZSEF: A geryeszegi Teleki-kastély. Budapest, 1938.
- BIRÓ 1943. BIRÓ JÓZSEF: Erdélyi kastélyok. Budapest, é. n. [1943]
- BÖZÖDI 1994. Bözödi György jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökségének. *Erdélyi Múzeum*, 1994/1–2. 119–127.
- DEÉ NAGY 1997. DEÉ NAGY ANIKÓ: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár, 1997.
- DÜMMERLING 1960. DÜMMERLING ÖDÖN: Möller István (1860–1934). *Műemlékvédelem*, 1960/4.
- ÉNTZ – SISA 1998. ÉNTZ GÉZA ANTAL – SISA JÓZSEF (szerk.): Fejér megye művészeti emlékei. Székesfehérvár, 1998.
- KERESZTES 1995. KERESZTES GYULA: Maros megyei kastélyok és udvarházak. Marosvásárhely, 1995.
- MÓZES 1970. MÓZES ANDRÁS: Adatok Sáromberke történetéhez. Településtörténet. Kézirat a Sáromberki Református Egyházközség tulajdonában. Kolozsvár, 1970.
- ODESCALCHI 1987. ODESCALCHI EUGÉNIE: Egy hercegnő emlékezik. Budapest, 1987.
- ORBÁN 2004. ORBÁN JÁNOS: A sáromberki református templom építéstörténete. In: *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Szerk. Kovács Zsolt. Kolozsvár, 2004. 169–210.
- ORBÁN 2006. ORBÁN JÁNOS: Egy főúri család temetkezőhelyének kialakulása a 18–19. században. Adatok a sáromberki Teleki-kripta építéstörténetéhez. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Új sorozat, I. (XI.) (2006) 205–223.
- ROMÁN 1990. ROMÁN ANDRÁS: Tisztelgés Möller István emlékének. *Műemlékvédelem*, 1990/2. 72–73.
- RÓTH 2003. RÓTH ANDRÁS LAJOS: Amíg egy templom felépül... A székelyudvarhelyi református templom építésének körülményei. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. Székelyudvarhely, 2003. 88–139.
- SABĂU 1979. NICOLAE SABĂU: Der Bildhauer Anton Schuchbauer (1719–1789). Cluj-Napoca, 1979.
- SCHULLER 1969. GEORG ADOLF SCHULLER: Samuel von Brukenthal. Band II. München, 1969.
- SZABÓ 1994. SZABÓ MIKLÓS: Sáromberke rövid története (1319–1944). In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberke, 1994. 5–64.
- TONK 1994. TONK SÁNDOR: A Telekiek Erdély történetében. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberke, 1994. 165–177.

Kutatások a péceli Ráday-kastélyban (2000–2005)

Pécelen a település déli részén emelkedő domb oldalában áll az egykori Ráday-kastély. Falai között 1955-től az 1990-es évekig a MÁV kórháza működött, így a nagyközönség számára csak korlátozottan volt látogatható. Mivel az épület kórházzá alakítása természetsszerűleg nagyobb átépítésekkel is együtt járt, sokáig kérdéses volt, hogy vajon mennyi maradt meg és milyen állapotban az egykori kastély értékeiből.

Az épület kórházzá alakítását megelőző állapotról szerencsénkre rendelkezünk egy szakszerű építészeti felméréssel, amelyet 1947-ben Vass Dénes készített,¹ és amely számos olyan részletet megörökített, ami a későbbi bontások során eltűnt. A másik nagyon fontos előtanulmány Zsindely Endre nevéhez fűződik, aki az 1950-es években részletes forráskutatást végzett, s a kastély történetét, művészettörténeti szempontú összefüggéseit mintaszerű alapossgal publikálta.² Érdekes volt az a kísérlete is, ahogy az épület mai alaprajzára egyszerűen rávetítette a kastély egy korai állapotot mutató – általa fellelt – tervvázlatát, elvégezve ezzel az épületkutatást is. Eljárását ma megmosolyognánk, ha nem tudnánk, hogy fél évszázaddal ezelőtt a falkutatás módszertana még korántsem számított olyan kikristályosodott és bevett gyakorlatnak, mint napjainkban, nem beszélve arról, hogy ma, a 21. században is bőven akadnak olyan műemlék felújítások, amelyek során még ennyi építészettörténeti kutatás sem történik.

A kórház kiköltözése után, 1998-ban vette át a kastélyt a Műemlékek Állami Gondnoksága,³ és határozta el, hogy az épületet szakaszonként helyreállítja, kulturális célra hasznosítja. A felújítások először Ónodi Szabó Lajos, majd Csajbók Csaba tervei szerint folytak. A munkákba 2000-ben kapcsolódtunk be,⁴ feladatunk a szakaszonként kiürített földszinti terek szondázó kutatása és a kivitelezés közbeni megfigyelések dokumentálása volt. Lakott épületről lévén szó, a munka csak apró részletekben haladhatott. A falkutatással párhuzamosan restaurátori feltárások is zajlottak, zajlanak, ezeket Juhász Györgyi és Lángi József végzi.⁵ Ezek eredményeként napvilágra kerültek az egykori leírásokból ismert falfestések. Munkánkat több dokumentáció is támogatta (Velladics Márta, Rostás Péter), melyek első sorban a történeti háttéranyag összegyűjtésére koncentráltak. Az alábbiakban öt év falkutatását foglaljuk össze abban a reményben, hogy kastélyépítészettünk e közismert emlékének építéstörténetét új megvilágításba helyezhetjük.

Ráday Pál első építkezései

A Rádayak péceli birtoklása 1705-ben kezdődött, amikor Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc diplomatája és titkos kancellárja nőül vette Kajali Klárát, a Nógrád megyei főjegyző lányát, s ezzel hozományként a birtok is a Rádayakra szállt.⁶ Ráday 1722-ben látott neki egy kúria építésének, amelynek helyén – mint az írott forrásokból kitűnik – semmilyen korábbi épület nem állt.⁷ A család ekkoriban még Ludányban lakott. A péceli kúria alaprajzi elrendezését Ráday sajátkezű tervrajzából⁸ ismerjük, s a közelmúltban

1 Ezúton mondunk köszönetet Vass Dénesnek, amiért rendelkezésünkre bocsátotta rajzait, jelentősen megkönnyítve a kutatás és a helyreállítás munkálatait. Szintén köszönettel tartozunk a Hild-Ybl Alapítványnak és Szilágyi Editnek, hogy rendelkezésünkre bocsátották a kastély homlokzatairól készült fényképeket.

2 ZSINDELY 1956. 253–276.

3 Ma Műemlékek Nemzeti Gondnoksága

4 A kutatás kezdete előtt a főszárny földszintjén és emeletén, hasonlóképp az emeleti folyosókon már befejezték a helyreállítást, és az akkor látható részleteket nem dokumentálták. Csupán a fölépcsőház egyik déli emeleti pillérében hagytak meg bemutatás céljából egy kis ablakot, amelyben egy – a Ráday Gedeon-kori építkezéseknél korábbi – árkádív-indítást szemlélhet meg a látogató. A 2000. évi falkutatás eredményeiről lásd még: BARTOS GYÖRGY–FÜLÖP ANDRÁS: Pécel, Ráday-kastély. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2001. 239–240. A későbbi évek munkáiról eddig csak kutatási dokumentációk készültek.

5 A falképek feltárásáról, és azok kultúrtörténeti jelentőségéről: LÁNGI JÓZSEF: Pécel, Ráday-kastély (falképkutatás). *Műemlékvédelmi Szemle*, 2001. 240–242.; BEREZ ÁGNES–LÁNGI JÓZSEF: Aranyidők a péceli Ráday-kastélyben. Budapest, 2003.

6 ZSINDELY ENDRE: A péceli Ráday-kastély. Budapest, 1959. 5, 1703-ban csak az eljegyzésre került sor (NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. Pest, 1862. 548–554.) nem az esküvőre, mint az irodalomban helyenként olvasható, pl.: VAS MARGIT: Ráday Gedeon élete és munkássága. Budapest, 1932. 6.

7 ZSINDELY 1956. 254. A kastély leírása: Pest megye műemlékei I. Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ. Budapest, 1958. 609–615.

8 Az alaprajzot és annak hátoldalán Ráday feljegyzéseit lásd ZSINDELY 1956. 2. kép, 13. jegyzet.

1. A kastély déli, főhomlokzatán emelkedő középrizalit (fotó: Szilágyi Edit)

végzett falkutatás igazolta, hogy a papírra vetett terv nagyrészt meg is valósult. Az észak felé nyitott, U alakú épület keleti szárnya emeletes lehetett, három helyiségből állt, udvari homlokzata előtt kis „toronnyal” és annak emeletére felvezető külső lépcsővel, amelynek nyomait a kutatás során feltártuk. A járószint a mainál sokkal mélyebben volt, ami az 1.11. sz. helyiségben is érzékelhető volt, ahol feltártuk az egykori keleti homlokzati fal visszabontott szakaszát, belső falsíkján egy réteg meszeléssel. A hozzá tartozó belső járószint, amely egy tömör, meszes szintként jelentkezett, -114 cm-en került elő, a külső szint viszton ennél a padlónál 80 cm-rel magasabban volt, azaz a keleti szárny feléig „benne állt” a környező, nyugat és észak felé lejtő terepen.⁹ Ehhez az alacsonyabb járószinthez igazodtak a helyiségsor ajtói is, csakúgy, mint

az 1.11. sz. helyiség északi falán nyíló ablak, hiszen ez volt az első periódus végfala.

A rajz hátoldalára írt magyarázat tanúsága szerint a nyugati szárny lehetett az „ebédlő ház” előtte szintén kis „toronnyal”. Az 1.28–30. sz. helyiségek (a későbbi barokk konyha) területén végzett feltárások során megállapítottuk, hogy a helyiség járószintje Ráday Pál korában a mai járószinttől számítva -88 cm-en volt. Kiderült az is, hogy a legelső periódushoz tartozik a helyiség keleti és déli fala. Az északkeleti sarokban a keleti falon egy, a mai folyosóra nyíló, elfalazott ajtót találtunk. A mai folyosó helyén már korábban is lehetett egy tornác, melynek a mainál 40 cm-rel mélyebben megtalált téglapadlójáról ebben az ajtókávéban kialakított lépcső vezetett a későbbi konyha helyiségébe. Az ajtó áthidalása és a helyiség keleti fala – az első periódusban másutt is jellemző – erősen meszes habarccsal készültek, szerkezetileg is egyidejűnek bizonyultak, míg a terem északi falát utólag húzták be, ezzel félbevágva az elfalazott ajtót.¹⁰ Ma még nem állapítható meg, vajon már az első periódusban is konyha volt-e itt, mint a későbbiekben. A Ráday Pál saját kezű alaprajzán feltüntetett, két oldalszárnyat összekötő déli (fő-) szárnyról egyelőre annyit tudunk, hogy az ott lerajzolt formában valószínűleg már nem készült el.

Ráday Pál újabb építkezései

Talán még az építkezések teljes befejezése előtt, 1727-ben Ráday szerződést kötött Kayr Mátyás budai kőművesmesterrel, „egy új épületszárny építésére, finom lakóház módjára, a tervrajz szerint”.¹¹ A felépítendő szárny valószínűleg az alapincézett és emeletes déli lehetett, amely ebben a periódusban rövidebb volt a mai főszárnynál, amint ezt a falkutatás igazolta. A délnyugati földszinti sarokszoba keleti fala képezte a főszárny végfalát, ugyanis azon a (később levésett) külső lábazat nyomait figyeltük meg. A szerződésben említett tervrajzot nem ismerjük, de nem lehet azonos Ráday Pál egy másik, szintén saját kezűleg készített rajzával,¹² amely inkább egyfajta funkcionális vázlatként értelmezhető, megvalósulására sem-

⁹ A rétegződésből az is kiderült, hogy előbb történt a járószint feltöltése, és csak utána bontották vissza a falat.

¹⁰ A keleti falon két téglából készült boltövet találtunk, ám mivel semmilyen függőleges elválás nem tartozott hozzájuk, kizárt, hogy nyílások lettek volna, inkább statikai erősítésként építették őket ide már a legelső periódusban. Elképzelhető, hogy már az első periódusban egy kémény volt a falmagban, ennek tudható be a megerősítés.

¹¹ ZSINDELY 1956. 254.

¹² Az alaprajzot közli: Cs. DOBROVITS DOROTTYA: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete)*. Budapest. 1983. 6. kép.

mi nyom nem utal. Noha a Kayr-féle átépítés eredetileg csak a főszárny felépítésére korlátozódott volna, a feltárás adatai szerint kiterjedt mindkét oldal-szárnyra is. A keleti szárnyat kiszélesítették, két-traktusossá alakították,¹³ földszinti járósíntjét, mint az 1.11. sz. helyiségben láttuk, több mint 1 m-rel megemelték, a korábbi homlokzati falakat visszabontották. Ugyanekkor kialakították az északi homlokzat vakablakos architektúráját megszüntetve az itt nyíló – alacsonyabb járósínthez igazodó – korábbi nyílást. A falkutatás során a vakablak beforduló kékeszürke meszelését is feltártuk.

A nyugati szárny helyiségeit részben alápincézték. E pincének az északi fala a későbbi konyha (1.28–30. sz. helyiségek) alá esett. Ennek a falnak felmenő szakasza félbevágta a korábbi földszinti helyiséget (de annak alacsonyabb járósíntjét továbbra is megtartották). Az új falhoz igazodott az a boltozat, melynek a helyiségsor korábbi falaiba utólag bevéselt vállait feltártuk. Az épület emeletes mivolta és U alakú elrendezése indíthatta arra Bél Mátyást, hogy a kúriát „kastélyszerűen kiképzett lakóháznak” nevezze, melyet Ráday Pál nemrég fejezett be.¹⁴

Jóllehet, a homlokzatokon kutatást eddig nem végezhetünk, már a kutatás kezdetén felmerült, hogy a két mai oldalszárny külső homlokzatának rizalitok közé eső szakasza díszesebb ablakkereteivel elkülönül a többi homlokzattól. A Kayr Mátyás-féle épület kiterjedésének ismeretében feltételezhető, hogy ezek a homlokzatok az 1727–1730 közötti állapotukat őrizték meg. Az itteni emeleti ablakkeretések füles szalagkeretek, melyek fölött volutás konzolok tartják a törtvonalú szemöldökpárkányokat. A két különböző fajta szemöldökpárkány kiosztása teremti meg a homlokzatok ritmusát, amely különösen a nyugati szárny emeletén jelentősen eltér a későbbi, Ráday Gedeon-féle helyiségelrendezéstől (3. kép). Ennek az ablaktípusnak közeli analógiáit ismerjük Ráckevéről az 1710-es évekből (ahol Mayerhoffer András volt a pallér) és az szódi Podmaniczky-kastély régi részének homlokzatáról az 1720-as évekből. Ez a forma természetesen sokáig élhetett még (pl. Kemence, Megyeház, 1751), így feltevésünket csak teljes homlokzati kutatás tudná igazolni.

A déli homlokzatról biztosan tudjuk, hogy a maitól eltérő képet mutatott. Középső szakaszának – a mai középrizalitról korábbi – falának visszabontott nyomait (1.23. sz. helyiség), valamint a szárny nyugati homlokzatának egy vakablakát és levéselt külső lábázatát (1.25. sz. helyiség) feltártuk. Az egykori déli szárny a mainak a középső részét képezte, amelyet később Ráday Gedeon középrizalittal és a két sarokrizalit tömbjével toldott meg. E szárny vélhetően még nem rendelkezett kapuátjáróval, továbbra is az udvar felé nézett emeletes, árkádokkal tagolt főhomlokzatával.

A tető felújításához készített állványról egy helyen szondáztuk a déli szárny nyugati, emeleti szakaszát. Itt megállapíthattuk, hogy a mai ablak – teljesen ép téglából rakott – áthidalójának volt egy előzménye, egy magasabban futó téglaboltív, melyet erőteljesen visszavéstek a mai kőkeretes ablakokkal egyidős tükrös szemöldök kialakításakor. Ebből egyelőre csak arra következtethetünk, hogy a Ráday Pál-féle második építkezéskor a maitól eltérő homlokzatarchitektúrát alakítottak ki a déli homlokzaton.

Fennmaradt a kastélyról egy jóval későbbi, 1760-as években készült, Mayerhoffer János által készített alaprajzi felmérés, mely a mai kastély kontúrjait, illetve egyéb későbbi épületek terveit mutatja.¹⁵

2. A kastély északi, udvari homlokzata északról (fotó: Szilágyi Edit)

13 Ez arra utal, hogy a Ráday Pál-féle „ideálterv” egyes elemei a Kayr-féle periódusban mégis megvalósultak.

14 Bél Mátyás Pest megyéről. Szerk. IRVAI NÁNDOR. Szentendre 1977. 70. Ugyanakkor egy 1735-ben kelt osztálylevél mint „residentialis curia és hozzá tartozó appertinentiák” mutatja be az épületet. L. ZSINDELY 1956. 254.

15 Közli: ZSINDELY 1956. 260. 4. kép, 119. jegyzet.

Ez halvány vonalakkal ábrázolja a keleti szárny folytatásában álló borház ferde – északnyugat-délkeleti – tájolású elődjét, valamint a nyugati szárny folytatásában, egykor az 1800-ban elkészült református templom helyén álló, hasonlóan ferde irányú épületet, feltehetően, mint bontandókat.¹⁶ Ezekről annyit sejtünk, hogy valamelyik Ráday Pál-kori periódushoz tartoztak. Egy hasonló tájolású falrészletet 2004 júliusában figyeltünk meg a borház északnyugati sarkánál, egy csőtörés következtében kiásott árokban. Mivel későbbi bolygatások a rétegösszefüggéseit, folytatását stb. elpusztították, semmi közelebbit nem tudunk róla, csupán annyit, hogy eddig ez az egyetlen kőfal, amit a kastély területéről ismerünk.

Ráday Gedeon építkezései

A kastély mai formában történő kiépítése Ráday Gedeon (1713–1792), a kor nagy irodalomszervezője, a hazai protestantizmus vezéralakjának nevéhez fűződik, aki nevezetes könyv- és műgyűjteményét is itt helyezte el.¹⁷ Az építkezések 1755 és 1766 között valószínűleg Mayerhoffer János vezetésével, a pesti Conti kőfaragó műhely közreműködésével folytak. A kastély elrendezéséről egy 1792-es és egy 1807-es összeírás is beszámol. Mindkettő nem sokkal Ráday Gedeon halála után készült.¹⁸

A korábbi épületek felhasználásával épült, továbbra is észak felé nyitott, U alakú épületet az ún. Grassalkovich-stílusú kastélyok egyik képviselőjeként tartja számon a művészettörténeti szakirodalom.¹⁹ Újonnan épült középrizalittal hangsúlyozott főhomlokzata és főbejárata viszont a korábbi periódusoktól eltérően délre nézett.²⁰ A főszárnyban egy díszes fölépcsőház és a pompás, mitológiai témájú festményekkel díszített díszterem kapott helyet. A főszárny és az oldalszárnyak csatlakozásában a sarokrizalitok – az írott források alapján jól dokumentálhatóan – csak ekkor épültek be. A kastély délkeleti sarkában a földszinten rendezték be a szintén antik témájú falképekkel díszített könyvtárat (1.05. sz. helyiség), hozzá csatlakozva a kiskönyvtárat (1.04. sz. helyiség) és Ráday Gedeon dolgozószobáját (1.09. sz. helyiség). A kastély említett falfestéseit a Ráday levelezésében név szerint említett pesti Schervitz Mátyásnak és műhelyének tulajdonítják.

A nagy könyvtárterem pillérjeit szabálytalanul – páronként eltérő távolságra és más módon alapozva – helyezték el: az északi pillérpár a két pince közötti falon áll, míg a déli pillérpárt a szélesebb pince boltozatának gerincére állították. Ez a déli pince Gedeon-kori bővítésként épült, míg a másik pince a fallal együtt a Kayr-féle épület keleti szárnyának déli végét képezte eredetileg.

Az oldalszárnyak udvar felé néző homlokzatán boltozott – a földszinten árkados, az emeleten zárt, ablakokkal nyíló – folyosó fut végig, a keleti és nyugati szárnyak északi végeit egy-egy sarokpavilonnal toldották meg észak felé. A keleti szárny emelete szolgált a család lakótereként. Ide egy – a fő- és keleti szárny csatlakozásánál létrehozott, de a kórházi időszakban megszüntetett – melléklépcsőház vezetett fel a könyvtár északi szomszédságában. Kétkarú lépcsője a dolgozószobából indult, és egy pihenő közbeiktatásával érkezett fel az emeletre. Lenyomatát a közelmúltban tártuk fel.²¹ Megállapíthattuk azt is, hogy a lépcsőház déli fala magába foglalja az első Ráday Pál-kori épület keleti homlokzati falának csorbázatát is, de a második periódusú átépítés nyomait is. E falak részleges visszabontásával és újrafalazásával alakították ki Ráday Gedeon idejében a dolgozószobát, annak bejáratát a könyvtárba, és tőle nyugatra az említett lépcsőházat.

16 A gazdasági épületek elbontása, a kert, az istálló és az ún. képezház létesítése jól nyomon követhető néhány korabeli térkép helyes sorrendbe állításával. Ezekre ezúttal nem térnénk ki, hiszen foglalkozik velük: VELLADICS MÁRTA–SZILÁGYI EDIT: Pécel, Ráday-kastély. Tudományos dokumentáció. Kézirat. Hild-Ybl Alapítvány. Budapest, 2002. A gazdasági épületek 1768–1777 közötti építési adatait közli: ZSINDELY 1956. 260. és 272., 115–118. jegyzet.

17 A Ráday-könyvtárat ma a Dunamelléki Református Egyházkerület őrzi. L.: SEGESVÁRI VIKTOR: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Budapest, 1992. A gyűjteményről l.: KOÓS JUDIT: Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a XVIII. században. Petőfi Múzeum, Múzeumi Füzetek, 4. Szód, 1994.

18 A két összeírást kivonatoltan közli: ZSINDELY 1956. 268–269., újabban a kérdéssel Bugár-Mészáros Károly foglalkozott behatóan.

19 Legújabbban pl.: GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Budapest, 2001. 379–381.; VELLADICS MÁRTA: Magyar építészet. Barokk rokokó és copf. Budapest, 2002. 111–113.

20 Feltehetően a kertet délről lezáró, kelet-nyugati irányú vékony kerítésfal egy részletét találtuk meg 2005 októberében egy gázcső-árokban, ezen a helyen ugyanis kerítést ábrázol az alább még többször idézett Mayerhoffer-féle alaprajz. Egy másik árokszakasban csapadékvíz-elvezető csatorna jelentkezett.

21 A lépcsőfokok magassága kb. 26 cm volt, az egyes lépcsőfokok hosszúsága 39 cm. A pihenőt alátámasztó hevederív lefaragott vállait is dokumentálhattuk.

Ezen kívül volt egy másik, ekkor épült melléklépcsőház is, amelynek nyomait a falkutatás során a keleti szárny északi végében tártuk fel (1.13. helyiség). A korábbi északi homlokzati falon befalazták a már említett vakablakot is, és egy lépcsőt alakítottak ki. Érdekessége, hogy még valószínűleg Ráday Gedeon életében megszüntették, ez lehet az oka annak, hogy az inventáriumok nem szólnak róla. A helyén létrejött földszinti és emeleti szobát egy-egy dupla hevederíves dongaboltozattal fedték, a lépcsőházhoz tartozó kőpillér pedig funkcióját veszítette. Alighanem egy csupán az építkezések idején használatos lépcsőházzal van szó, melynek szerepe a fölépcsőház elkészültével feleslegessé vált.

3. A kastély nyugati oldalhomlokzata (fotó: Szilágyi Edit)

A kastélyban a falkutatások során két konyhát tártunk fel. Ezek közül az egyiket a főszárny és a nyugati szárny találkozásánál levő pincetérben alakították ki. Korára nézve Ráday Gedeon instrukciója nyújt biztos támpontot, mi szerint 1756 végén mérlegelték először a „konyha földjének kihordását”.²² Mint látni fogjuk, a nyugati szárny földszintjén meglévő konyha egy már korábban is meglévő, Ráday Pál-kori helyiség helyén létesült – megtartva annak járószintjét –, tehát a fenti megjegyzés csakis a pincekonyhára vonatkozhat. A pincekonyha vakolására és meszelésére azonban csak igen későn, 1764 ősztén került sor, amint az Ráday levelezéséből kitűnik.²³

A pincehelyiség északi felét egy füstfogó gerenda és egy arra épített fal rekeszti le. A lerekesztett pincetérben egy – az oldalfalához utólag hozzáépített – sütőpadka helyezkedett el. Ezt megelőzően is bizonyára valamilyen korábbi tüzelőberendezés helyezkedett itt el, erre utal a hatalmas boltozatfiók, mely a kéménykürtöt hordozza és a helyiség nyugati falában ide néző nyílás.²⁴ A sütőpadka fölött, a keleti és nyugati oldalfalba vaskarikákat tartó tüskéket vertek be, ezek valószínűleg egy rudat tartottak, amelyre a füstölni való húst kötötték fel. A pincekonyha keleti oldalfala előtt a tüzelőpadkát visszaugratták, hogy hozzá lehessen férni két, egymás fölött levő kemencenyíláshoz. A feltárás igazolta, hogy mindkettő in situ helyezkedik el a keleti pincefalban. A szinte teljesen feltöltődött alsó sütőtér téglaboltozatos, ezzel szemben a felső kemence boltozatát a löszös altalajba faragták bele, csupán a boltozat indítását alakították ki téglából. A két tér véleményünk szerint két egymástól független kemence volt, a kettő közt ugyanis semmiféle kapcsolat (pl. rostély) nem volt.²⁵ A felső tér alján, a kemence oldala mellett körben kormos, téglából kirakott csatorna húzódott az alsó kemence boltozatán, melyet RG monogramos téglákkal fedtek le. A fűtőcsatornába az alsó kemencetérből egy lyuk vezetett föl, a csatorna két ága a kemence mellfalazatában – a tüzelő- és sütőnyílás között – egy-egy kis nyílással a pincekonyha tere felé nézett.

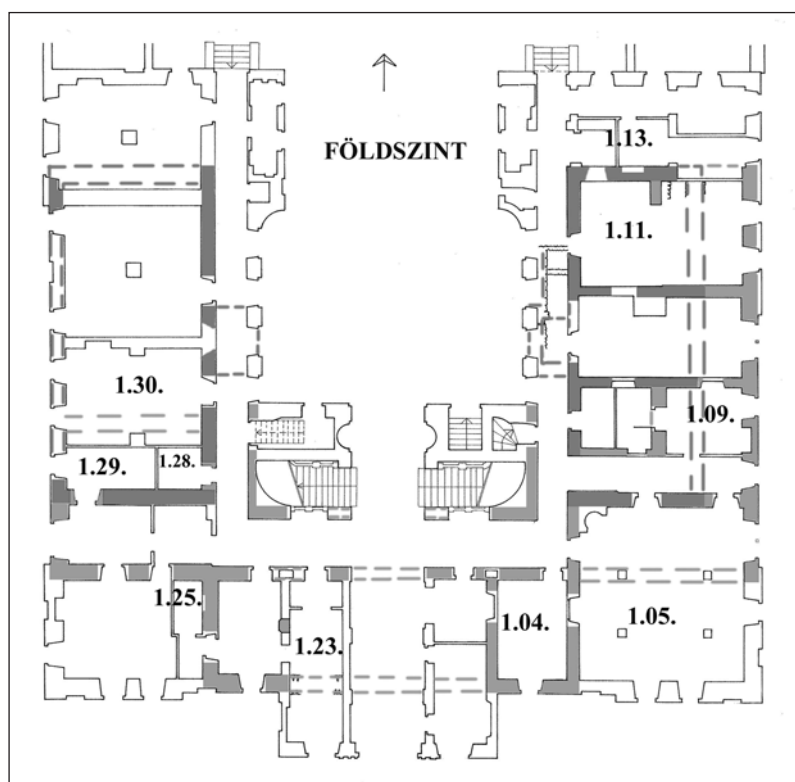
Az alsó kemence funkcióját közelebből is meg tudjuk határozni. Hasonló kemencét ír le ugyanis Nagyváthy János egyik, 1820-ban megjelent művében, amelyet kenyérsütéshez használtak. A sütés során, mint írja, lényeges volt, hogy a kemence kívánatosnak tartott hőmérsékletét hosszú időn ke-

²² ZSINDELY 1956. 257. 41. jegyzet.

²³ ZSINDELY 1956. 258.

²⁴ Ugyanennek a falnak a nyugati oldalán egy falba mélyedő kemence található, mely egy kéménybe van bekötve.

²⁵ Amikor a kemencék fölött lévő 1.24. sz. helyiség sarkában egy szondázó árkot nyitottunk (egy kályhaalapozást keresve), jutottunk be váratlanul a felső kemence sütőtérébe, ahol további értékes megfigyeléseket tehattünk.

4. A kastély periodizált földszinti alaprajza (rajz: Kovács Anikó)

resztül egyenletesen lehessen tartani. Erre szolgált a kemence szája feletti lyuk (*tseresznyeg*), és egy másik, a boltozaton keresztül futó hőszabályozó szerkezet (*léleklik*), amely a külvilággal kapcsolatban volt, és szükség szerint elzárható volt.²⁶ A felső kemencetér meglátásunk szerint inkább csak melegítésre illetve az ételek melegen tartására szolgálhatott.

A nyugati szárny földszintjén végzett felújítások során figyelmünk hamar a középpillérel oszított, fiókos dongaboltozatos helyiség felé fordult (1.28–30. sz. helyiségek). Ennek egy ferde fiókban található kürtője már a kutatás kezdetén elárulta, hogy ez volt a kastély másik konyhája. A kórház-kori utólagos válaszfalak és padlóburkolat eltávolítása után megfigyelhettük, hogy a falon található meszelés a kórház-kori járószint alatt is folytatódik, tehát a feltöltés alatt egy, az addig ismert járószintnél mélyebb padlót is sejt-hettünk. A föld kihordása szaka-

szonként történt, a fölvett metszetek tanúsága szerint az omladékos és agyagos rétegek ugyanazon feltöltés különböző rétegei. A kórház padlószintjétől számított –88 cm-en előkerült a barokk kori konyha téglapadlója, és a vele egyidős konyhaberendezések.²⁷

A konyha építésekor visszabontották a helyiséget kettévágó – második periódusú – válaszfalat és a vele egyidős boltozatokat is. Helyüket a harmadik periódusra jellemző, szürkés habarcsba rakott kifoltozással tüntették el. Ekkor – a korábbi alapfal megtartásával – megépítették a nyugati homlokzat ma is meglévő, ablakfülkékkel áttört homlokzatát és a vele egyidős északi konyhafalat.²⁸ Ezzel kötésben volt az északi fal falpillére, mely az új, a korábbinál magasabb, középpillérré terhelő boltozatot tartotta. A keleti boltszakaszban kialakított, enyhén ferden elhúzott fiókban egy kéménykürtőt létesítettek, mely a falmagban helyezkedett el. Ez a nyitott sütőpadka használatkor keletkezett füstöt szívta el.²⁹ A keleti falon egy, még a második periódusban létesített ajtó elfalazásában egy meszelt fülkét képeztek ki.³⁰

Szintén a keleti falhoz csatlakozott a kürtő alatt egykor állt, 60 cm magas, 270 × 202 cm-es alapterületű, téglából épített sütőpadka, melyből csak északi és déli oldalfalának indítása maradt meg. Foly-

26 „Ezenkívül – írja Nagyváthy – az én Sütökemntzemen vagyon még mind a' két oldalról bolthajtáson végignyúló léleklik. Ezek kezdődnek bent a' kementze farában földszint és a' bolthajtáson végig vezetettvén, a' kementze szája felett két oldalról kijönnek, és arra valók, hogy a' lángalégést is segítik: de egyúttal; ha a' kenyér berakás után, a' meleg kicsínynek találattik: bedugatván ezt míveli. Ha pedig igen meleg a' kementze: a dugók kihuzatván, a' meleg mérsékelthetik.” (NAGYVÁTHY JÁNOS: Magyar házi gazdasszony. Pest, 1820. 73–74. A kötet a Magyar Vendéglátóipari Múzeum könyvtárában található, jelzete A18.)

27 A konyha keleti falához csatlakozó, L alakú vékony téglalapozás egyidős a feltöltéssel.

28 Érdekeség, hogy a konyha északnyugati sarkában a nyugati falat befordították, majd jó előre egy csorbázatot hagytak, hogy nem sokkal később folytathassák az északi fal építését. Erre utal a két-három téglasoronként összekötött varrat.

29 Megfigyelhető volt, hogy először elkészült a kürtő, majd nyílását alulról a kívánt szintig berakták, kialakítva a megfelelő szájnilyást. Egy kései korszakban a kürtő maradék nyílását is berakták meghagyva egy kis négyzet alakú nyílást.

30 A konyha időszakában a helyiségbe két ajtó vezetett be. Az egyik a folyosóról nyílt és négy, téglából kialakított lépcső vezetett a folyosónál mélyebb konyhapadló szintjére. A másik ajtó a délről határos szobába nyílt. A legfelső, fa lépcsőfok még ma is helyén van, ennek alapján rekonstruálhattuk a folyosóra nyíló lépcsőket is. A fa lépcsőfokok úgy voltak a téglából rakott lépcsőfokokra helyezve, hogy aljuk cseréppel volt kieleve, a fa fokok felszíne pedig egy síkba esett az följebb lévő, téglából kialakított fok cserepekkel nem borított felszínére.

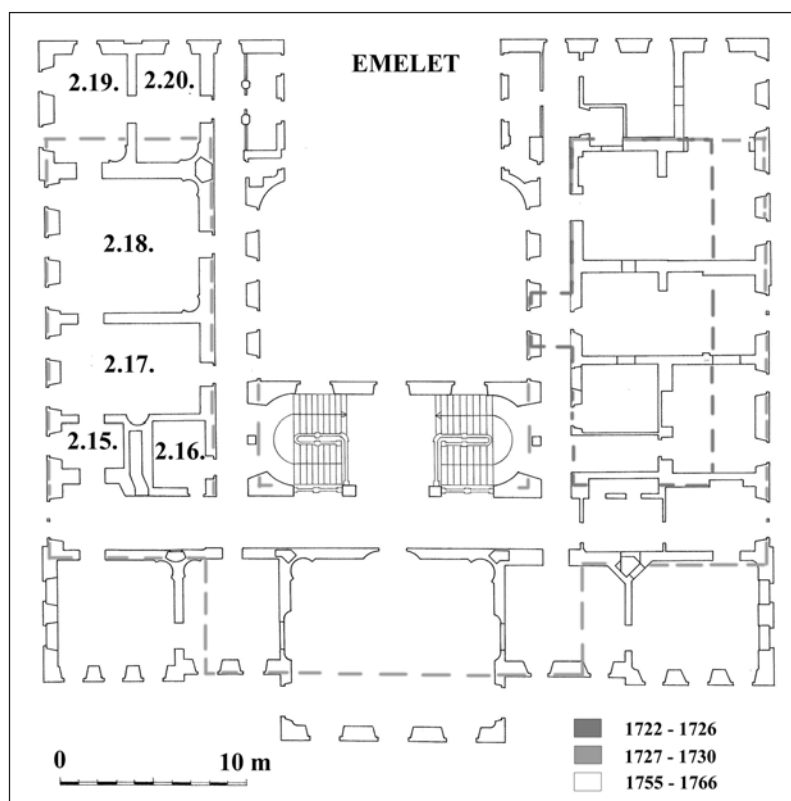
tatásának lenyomatát a többenél kisebb padlótéglák és a rajtuk talált habarcsnyomok rajzolták ki. A déli padkafalat egybeépítették egy másik sütőberendezéssel, melynek téglából kiépített, hosszúkas tűztere megmaradt. Tüzelőnyílása eredetileg nyugat felé nyílt. E kisebb tűzelőberendezéshez délről csatlakozott egy negyedköríves kemence, amelynek vörösre átégett agyagplatinja a konyha délkeleti sarkában maradt meg.³¹ Az így kialakított kapcsolt tüzelőtér padkájának oldalfalait igen sok rétegben meszelték.

A sütőpadkához tartozó kürtő füstfogó gerendáinak nyomait a középpillérben és a keleti konyhafalban tártuk fel. Megállapítottuk, hogy a gerendákra téglából vékony falat húztak fel a dongaboltozat magasságáig.

Második fázisban egy köpenyezéssel megvastagították a középső tüzelőtér és a déli sarokkemence padkáját, ez utóbbinál azonban továbbra is megtartották a negyedköríves elrendezést. A középső berendezés tüzelőnyílását ezzel a köpenyezéssel ugyan elfalazták, de a téglány alakú tüzelőtér továbbra is használatban maradt, amint erre a hamuval, korommal borított téglák utalnak. Elképzelhető, hogy valamiféle hamuzógödörként használták tovább, kihasználva a részsútosan kialakított északi oldalfalát. Az új sarokkemence padkája méretét tekintve nem sokat változott, viszont egybeépítették egy új, hosszúkas tüzelő térrel, mely derékszögben befordulva, a déli fal mentén helyezkedett el. Két északról nyíló tüzelőnyílása többé-kevésbé épen megmaradt, ezek egy tűztérként szolgáló, hosszában végigfutó „csatornába” nyíltak. A tűztér lefedése sajnos nem ismert, így a sütőfelület anyagára sincs adatunk. A déli fal mentén egy következő fázisban kiépítettek egy újabb tüzelőberendezést, az addig 80 cm-rel nyugat felé megtoldották, lemeszelve az újonnan kiépített nyugati végét. Ehhez később hozzáépítettek még egy szakaszt, amely a füstfogókkal lerekesztett térből kinyúlt, majdnem a szakács kamrájába vezető ajtóig.

A konyha északnyugati sarkában további szerkezeteket találtunk. A sarokba utólag építettek be egy 105 × 71 cm-es, téglából falazott tömböt. Mellette, a nyugati homlokzat ablakának ablakfülkéjében egy félkör alakú kőkeretes káva maradt meg, valószínűleg valamilyen edény állhatott benne. Mögötte, az ablak parapete eredetileg alul nyitott lehetett, melyet utólag raktak be.³² Ma még nem lehet eldönteni, vajon egy vízvételi helyről van szó, vagy épp ellenkezőleg, egy kifolyó nyílásról.³³ A konyha északi fala egyidős a tőle északra levő helyiség sor téglapadlóival, mai boltozataival. A legészakibb helyiség padlójában megmaradt RG bélyeges téglák egyértelműen a harmadik periódushoz kötik a fenti átépítéseket.

A kastély földszinti konyhájában feltárt tüzelőberendezések széles körben ismertek lehettek a korabeli konyhákban. A nyílt tűzhely és a különféle megoldású füstfogó gerendák mellett jól ismerjük ab-

5. A kastély periodizált emeleti alaprajza. (rajz: Kovács Anikó)

31 A kemence nyomait Vass Dénes 1947-es felmérésén még jelölte.

32 A parapet súlyát később egy boltóval váltották ki, mely részben a földre volt alapozva, de semmiképpen nem lehetett az egykorú nyílás áthidalása.

33 Az 1947-es felmérés egy betemetett kutat ábrázol a homlokzattól nyugatra, az ablaktól nem messze, ami az előbbi variációt erősíti, a vízköntő-nyílás lehetőségét támogatja viszont, hogy 2005-ben az udvaron egy téglalapozást tártunk fel, mely nyugatra (kifelé) lejtett. Amennyiben a feltételezett kifolyócsatornához tartozott, az utóbbi javára dönti el a kérdést. Sajnos a parapet alatti nyílás a külső járószint alá esett, így kívülről megvizsgálni csak a vastag betonjárda feltörése után lehetne.

6. A pinckonyha északkeleti sarka a kemencével (fotó: Fülöp András)

rázolásokról a pécelihez hasonló keskeny tüzelőberendezéseket is, melyen általában levest főztek, a falfülkék pedig a különféle konyhai eszközök tárolására szolgáltak.³⁴ A konyha elméleti rekonstrukcióját megkíséreltük (8. kép), a közeljövőben remélhetőleg e téren is tovább léphetünk, Sabján Tibor közreműködésével.

Az 1807-es összeírás szerint a nyugati szárny földszintjén található „egy nagy konyha, egy kis szobátskával és két terhes-, vagy éléskamrákkal”.³⁵ A konyhától délre eső kisebb helyiség (ma a folyosó nyugati vége) lehetett az említett „szobácska”, melynek egyik ajtaja a konyhába vezetett, a konyhától északra lévő két, középpillé-

res helyiség, pedig nyilván kamraként szolgált.

Ez utóbbiakhoz vezető folyosó túloldalán, az oldalszárny sarokpavilonjában alakították ki azt a lépcsőt, melyen a nyugati szárny emeletén található ebédlőt lehetett megközelíteni.³⁶ A nyugati szárny északnyugati sarkában helyezkedett el a „Szenelő Szoba” (Zenélő szoba?)³⁷ és mellette a kasznár szobája³⁸ (2.19. és 2.20. sz. helyiségek). A kettő közül az utóbbi nyílt a folyosóról, szemben a melléklépcsőházzal, innen irányíthatták a felszolgálatot. Ettől délre alakították ki a teknőboltozatos ebédlőt („Kis Szála”, 2.18. sz. helyiség), amelynek nagyszerű, barokk kori figurális falfestéseit és második, klasszicista, tükörs festésrétegét a restaurátori kutatás a közelmúltban tárta fel.³⁹ Ez közvetlenül a folyosóról nyílt, és külön ajtó vezetett át a már említett „Szenelő szobába.” Ennek a délről szomszédos szobába nyíló ajtajánál kis helyen felbontottuk a padlót, hogy a terem szintviszonyaihoz adatokat nyerjünk. A földszinti boltozatfiók fölötti rétegződésből megállapíthattuk, hogy a járószint a maival egyezett meg, jóllehet az eredeti padló anyagából már semmi nem maradt meg. Az 1947-es Vass Dénes-féle felmérés azt mutatja, hogy a helyiség nyugatra néző ablakai közül az északi eredetileg ajtó volt, ahonnan egy függőfolyosóra lehetett kilépni, amely a református templomba vezetett. Mivel az utóbbi csak 1800-ban készült el, valószínű, hogy az ajtó utólagos a Ráday Gedeon-kori periódushoz képest is.

Az ebédlőtől délre volt a Kazinczy által is emlegetett vendégszoba, a híres Herkules-terem, mely nevét a mitológiai hős tetteit elmesélő falképekről kapta⁴⁰ (2.17. sz. helyiség). A restaurátori feltárásnak köszönhetően ma már jól ismerjük e falfestéseket is. A teknőboltozatos terem mai, folyosó felől nyíló bejárata 1955-ben létesült, a szobát eredetileg az ebédlőből lehetett megközelíteni. A helyiség déli falá-

34 Pl. GERTRUD BENKER: In *Alten Küchen*. München, 1987. 21., 41. Abb. stb.

35 *Urbarialis conscriptio, 1807–1808*. Ráday cs. lt. 9. fasc. Az összeírás vonatkozó részét hozza: ZSINDELY 1956. 269.

36 A lépcsőt még az 1947-es felmérés is ábrázolja, elbontására a kastély kórházzá alakításakor került sor. A falkutatás során feltártuk a lépcső lenyomatát, így a lépcsőház ismét visszaállítható lesz.

37 A szoba elnevezését korábban általában „Zenélő szobának” értelmezték. A „Szenelő szoba” restaurátori kutatása során a délkeleti sarok kályhafülkéjében azonban megfigyelhető volt egy barokk kályha lenyomata, továbbá az, hogy a kályhanyílás fölött a kémény mellfalazatát az építéskor „felsliccelve” hagyták, ide a kályhatestből alighanem egy csőszerű kivezető nyílvány csatlakozott. Mivel a kályhának a túloldalról nem volt (nem is lehetett) fűtőnyílása, egy, a korszakban viszonylag ritkának számító, belülről fűthető kályháról lehet szó, ami a „Szenelő szoba” elnevezését is új megvilágításba helyezheti. (2.19. sz. helyiség)

38 Az emeleti helyiségek leírása a keleti szárny végétől indul és a nyugati szárny végénél ér véget. Ennek ellenére nem az említett két helyiséggel fejeződik be a leltár, hanem a „Portzellános Bolttal”, amelynek viszont biztosan nem itt volt a helye. Talán a nyugati szárny legdélebbi, folyosóról nyíló, ablaktalan szobájával azonosíthatjuk, s csak azért vették utójára, mert itt volt a legtöbb „mobília”, azaz a rengeteg porcelánedény, amelyeket darabonként össze kellett számolni. (2.16. sz. helyiség)

39 Az ebédlő északkeleti sarkában kályhafülke volt, melynek kályháját kívülről, a folyosó felől fűtötték. A restaurátori kutatás ennek a kályhának a körvonalait is feltárta, továbbá magasabban egy utólag belevágott füstkivezető-nyílást, ami a kívül fűtős kályha belül fűtőssé alakításáról árulkodik.

40 KAZINCZY FERENC: *Magyar Pantheon*. Budapest. 1886. 8.

ban kibontottuk egy fűtőfolyosón keresztül használható kályhafülke befalazását.⁴¹ A Herkules-teremből egy külön kis szobába lehetett még belépni, tőle délre, a fűtőfolyosó mellett (2.15. sz. helyiség). A restaurátori feltárások és ajtóki-bontások után az egykori ajtóme-reteket is nagyjából meghatározhattuk, az ácsokok vastagságával együtt.⁴²

2005-ben került sor a borház falkutatására, amelynek során igazolódott, hogy az egységes terv szerint, egy periódusban, Ráday Gedeon korában épült.⁴³ Az emlegetett Mayerhoffer-féle felmérés alighanem egy félig kész állapotot rögzített, erre utalnak a sötéttel jelölt falrészletek, és a még szagga-tott, de nagyjából az ábrázolt módon megépült falak.⁴⁴ Az épület két részből, egy egyszintes és egy háromszintes rész kapcsolódásából állt, funkcióját az 1807-es leltár megadja: a délebbi egyszintes részben szobák, konyha, kamra volt, az északi felében alul pince, középen borház, az emeleten magtár kapott helyet.⁴⁵ A borház délnyugati sarka és a kastély között eredetileg egy kapu vezetett át a kertbe, de ez a köz 1955-ben beépült egy épületrésszel, részben a borház elé takarva. A borház homlokzati nyílásaiból mindössze egy tagolt szalagkeretes ablak maradt meg. A borház eredeti homlokzati festéretegeit 1955-ben leverték, csupán a párkány zónájában maradt meg eredeti barokk meszelés, rajta 19. század végi Monarchia-sárgával, de egy vízszintes vonaltól lefelé ezt is leverték.

Ráday Gedeon építkezéseiről összességében véve megállapíthatjuk, hogy a nagy műveltségű bir-tokos gondolkodásában a mellékesnek tűnő részletek gondos megoldása, és az apjától örökölt major-ságnak korszerű mintagazdasággá való kiépítése éppen úgy a „kastélyépítés” elengedhetetlen részét képezte, mint magának a főépületnek az általa választott reprezentatív formában való kiépítése, majd annak dekorálása, berendezése, benne gyűjteményeinek méltó elhelyezése, valamint pezsgő szellemi központtá való fejlesztése. Programszerűen, életmódként választotta magának ezt a valóságos és szel-lemi építkezést, amelyről mint élete főművéről később is büszkén vall, annak tudatában is, hogy vál-lalkozása a családi birtokok jövedelmeit jelentősen túlterhelte. A díszterem falaira antik témájú metsze-tek hatalmasra nagyított, válogatott sorozatát festette meg, mennyezetén Phaeton bukásával, talán a képességeken túl kapaszkodó nagyravágyás példázataként. A terem bejárata fölé pedig a politika zajá-tól vidéki birtokára visszahúzódó költő-filozófus ars poeticájaként írhatta fel: „Ha bora van, nem vágy Phaeton kocsijára Silenos.”

7. A földszinti konyha délkeleti sarka a feltárás után (fotó: Fülöp András)

41 A befalazásból Ráday Gedeon monogramját hordozó téglák (25,5 × 12 × 6 cm) voltak, de jóval későbbi, negatív tükörben FL bélyeges téglák (30,5 × 15 × 6,3 cm), valamint TIV bélyeges téglák is (? × 12,5 × 6,5 cm).

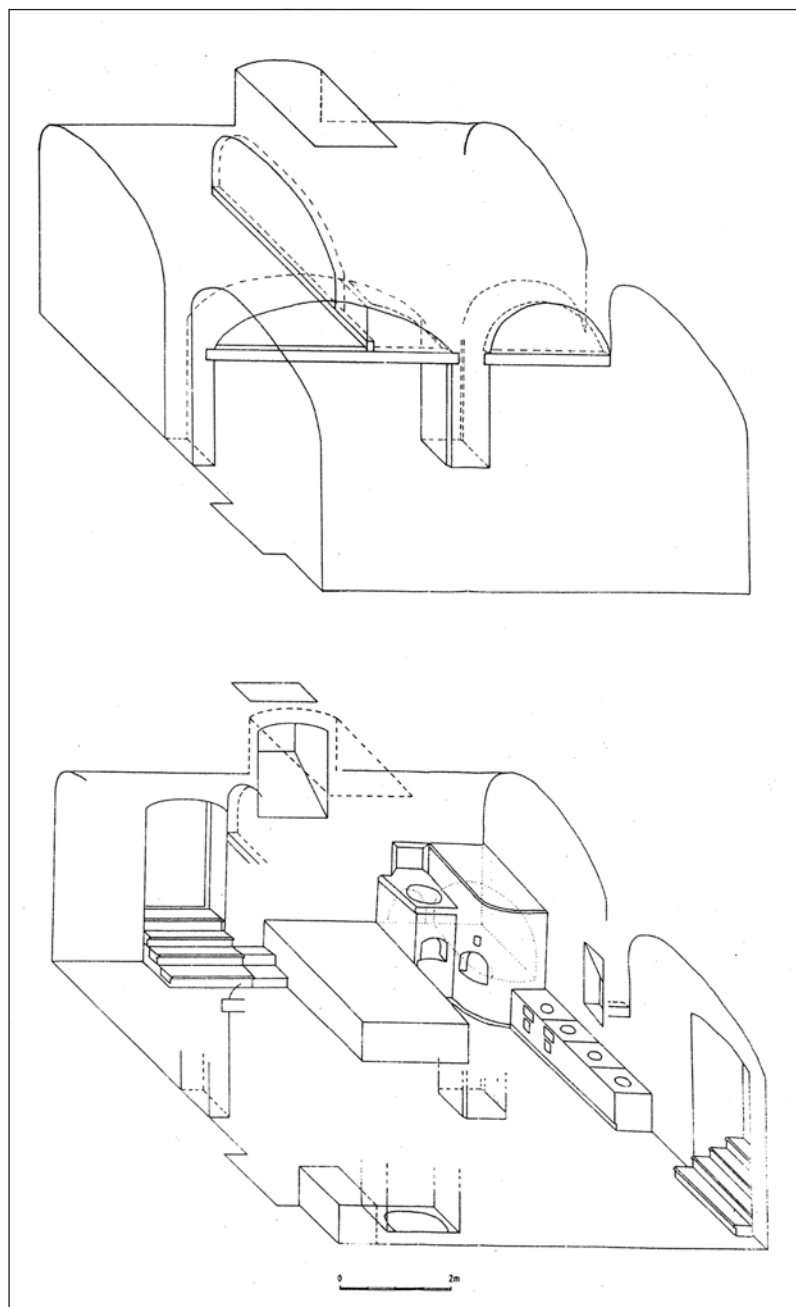
42 Az ajtók szélessége 136–139 cm, magassága 253–267 cm körül volt, a fészkek mérete 13–16 × 13–16 cm között változott.

43 Zsindely Endre feltételezése szerint a borház a korábbi Ráday Pál-kori gazdasági épületek felhasználásával épült volna. Erre utalna a borház kastély felé néző oromfalán látható lenyomat, mely korábbi nyeregtetőre enged következtetni. (ZSINDELY 1956. 260.) Ez utóbbi a padlásból nézve valóban látszik is, de mivel a mai fedélszék nem barokk kori – az 1825-ös tűzvész után készült – a szervesen hozzá tartozó, korábbi tetőoromzatot megszüntető felfalazás is csak 19. századi lehet. Az eredeti barokk falazatokban a falkutatás során megfigyelt egyéb anomáliákat részben csak technikai jellegűnek tartjuk (általában falazási varratok), részben építés közbeni tervmódosítások (pl. a nyugati és keleti homlokzat tengelyében kialakított ablakok, melyeket az egyidős boltozatok beépítésével rögtön elfalaztak, használat nyomát nem mutatják).

44 Elterést csak annyiban tapasztaltunk, hogy a Mayerhoffer-féle rajz a keresztfolyosótól északra jelöl egy szabadkérményes konyhát. Konyhaszerű, igaz sokszorosan átépített helyiséget valóban találtunk a jelölt helyen, igaz nem olyan szabadkérményes, mint amelyet a felmérés mutat. Ugyanakkor volt egy másik, szintén konyhaként azonosítható helyiség (konyha-kürtövel, koromnyomokkal) a keresztfolyosótól délre. A kettő közül alighanem csak az utóbbi érte meg a 19. század elejét, az előbbi akkorra már átalakították, ezért tudósítanak az inventáriumok csak egy konyháról.

45 ZSINDELY 1956. 119. jegyzet.

8. A földszinti konyha rekonstrukciós rajza
(rajz: Kovács Anikó – Bartos György)

majorsági épületek is a Műemlékek Nemzeti Gondnokságának kezelésébe kerültek, így azok vizsgálata is elkezdődhetett.

RÖVIDÍTÉS

ZSINDELY 1956.

ZSINDELY ENDRE: A péceli Ráday-kastély. *Művészettörténeti Értesítő*, IV. (1956) 253–276.

A kastély a 19–20. században

A péceli kastély tetőszerkezete 1825-ben tűzvész áldozatává vált, ekkor sérült meg a díszterem mennyezete, melyet ekkor még kijavítottak. 1872-ben a Kelecsényi-család tulajdonába került át a kastély, akik 1920 körül kisebb-nagyobb átalakításokat végeztek az épületen. Ekkor bontották el a díszterem mennyezetét, ezenkívül a nyílászárók cseréjére is sor került, továbbá egy pincéből tüzelhető légfűtés-rendszer kiépítését köthetjük hozzájuk. 1947-ben Vass Dénes készített az épületről egy felmérést mely számos – azóta elpusztult – részletet örökített meg számunkra.

A MÁV kórház időszaka 1954–1955-ben a Thomas Antal vezetete nagy átalakítással vette kezdetét. A munkák során a díszterem és a könyvtár már ismert falfestései mellett további termek kifestését tárták föl és restaurálták, de a kórházi igényeknek megfelelően a belső terek rengeteg sérülést is elszenvedtek, hiszen helyiségeit kórtermekké alakították, számos új ajtót nyitottak, falakat törtek át, a gépészeti berendezések pedig a pincétől az emeletig sok véséssel, bontással jártak, és szinte valamennyi nyílászárót kicserélték.

A restaurátori és falkutatások elsőként a kórház-időszak elavult szerkezeteinek eltávolításával indultak meg, és még távolról sem tekinthetők befejezettek. Ezeknek a későbbiekben homlokzatkutatóval kell folytatódniuk. Reményre ad okot az, hogy az egykori kastélyegyütteshez tartozó

„Castellum” Bajna

A bajnai kastély a 18. században¹

A Sándor család bajnai uradalmának kialakulása

Bajna központtal a 17–18. század fordulóján szerveződő Sándor uradalom kialakulása rokon vonásokat mutat az ebben az időben a török hódoltság alól felszabadult, gazdátlan területeken újonnan szerveződő uradalmakéval. Ha csak a közvetlen szomszédos, vagy a szűkebb földrajzi környezetet vesszük ebben a tekintetben számba, azt látjuk, hogy a török hódoltságtól megkímélt felvidéki vármegyék, esetünkben a Duna és az Ipoly folyásától északra esők, Pozsony, Nyitra, Turóc, Trencsén és Bars megyék kismemesi családjainak egy része a délre eső megyékben szerzett magának új birtokokat.² E familiákat már addig is szorosabb-lazább rokoni szálak fűzték össze. Az Acsán építkező Prónay Gábor, például, az egyidejűleg Aszódon építkező Podmaniczkyakkal és a Szirákon építkező Királyfalvi Roth Tamással volt rokonságban. A családi levéltárak egészükből még feltáratlan levelezéséből körvonalazódik, hogy a század első felében ezek a családi kapcsolatok, ha nem is túl szorosan, de jószomszédi, társadalmi jelleggel, éltek. A Sándor család levéltárában 1740-ből maradt fenn egy levél, melyben Esterházy József szomszédját, Sándor bárót két három hetes mulatságra hívja meg Tatára,³ az Esterházy családi iratokból pedig előbbi, 1740-ben ifj., 1750-ben pedig i.(?) Sándor bárónál tett látogatásáról értesülünk.⁴

A Trencsén megyei Szlavniczáról származó kismemesi szlavniczai Sándor családnak a császárpárti „labanc” tagjai, Sándor László és fia, I. Mihály ága emelkedett fel a társadalmi ranglétrán. A Felvidéken maradt Rákóczi-párti „kuruc” családtagok kismemesi sorban maradtak.⁵ A bajnai és Bajna környéki birtokszerzéshez László felesége, nebojszai Balogh Erzsébet anyja, Both Dorottya révén volt meg az örökösödési jogalap. A bonyolult elzálogosítási és birtokvásárlási ügyletek folyamatát a család levéltára őrzi. A bajnai uradalmat (1. kép) a 18. században a család egymást követő három generációja szervezte, gazdagította, s e három generáció építette föl és díszítette az uradalom központjában álló kastélyt.

Sándor Menyhért, bajnai Both Dorottya dédunokája, 1696-tól huszonöt éven át Esztergom vármegye alispánja volt. Ez nagy tekintélyt és a világi hatalom valóságos gyakorlását jelentette, hiszen a vármegye főispáni tisztét a mindenkori érsek viselte. A bajnai Both rokonság örökösödési jogai révén következetes birtokgyarapítással, a zálogbirtokok kiváltásával és a rész birtokok kiterjesztésével szerezte meg Bajnán kívül Nagysápot és Sárísápot, Epölt, Héreget, Szomort és Somodor pusztát, Gyermelyt, Gyarmatpusztát és Botpusztát.⁶ Magában Esztergomban is több háza volt. Felesége, Gubasóczy Johanna rokoni kapcsolata – nagybátyja Gubasóczy János esztergomi általános érseki helynök, aki számos egyházi méltóságból a kalocsai érseki székbe emelkedett fel az egyházi ranglétrán – lehetőséget biztosított számára, hogy

1 A magyarországi művészettörténeti irodalom lapjain a klasszicizmus építészetében számon tartott kastély helyszíni kutatása napvilágra hozta az épület 15. század végén kezdődő építéstörténetét. Jelen tanulmány egyfelől folytatása B. Benkhard Lilla régész e kötetben olvasható írásának, másfelől előzménye annak a tanulmánynak, amelyben a kastély 19. századi építkezéseit ismertetem: D. MEZEY 2008. 130–144. Korábban, a barokk kastély 1986-ban megkezdett helyszíni építéstörténeti kutatása első eredményeinek vázlatát l.: SCH. PUSZTAI ILONA–D. MEZEY ALICE: A bajnai Sándor-Metternich kastély; D. MEZEY ALICE: A kutatás eredményeinek, tanulságainak és további feladatainak vázlata 179–184. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem, II. Szerk. Valter Ilona. Budapest 1993.

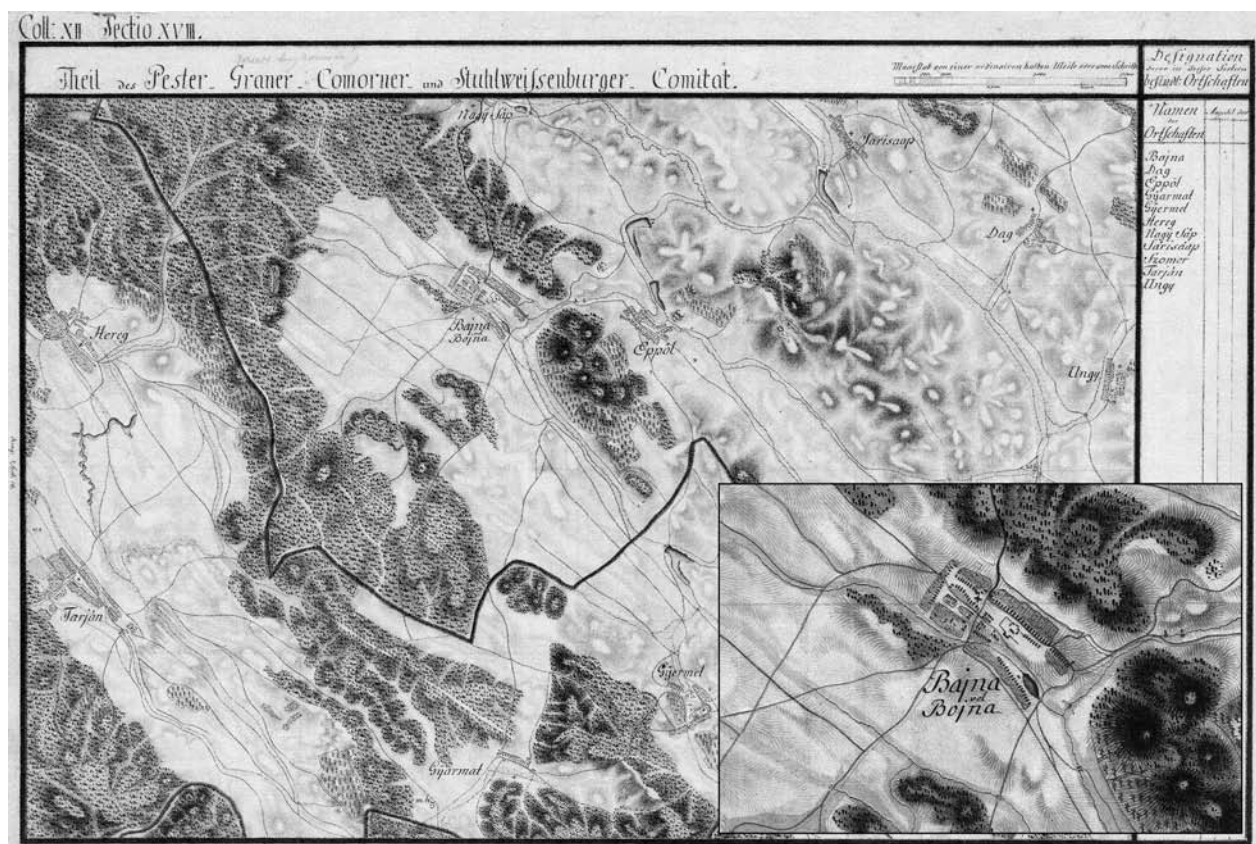
2 A Nyitra megyei Privigyéről (Prievidze, Szlovákia) származó Prónayak Acsán, a Trencsén megyei Podmaninból származó Podmaniczkyak Aszódon és környékén szerzett birtokaikon rendezkedtek be, a Nyitra –megyei úrményi (Mojmirovce, Szlovákia) születésű Grassalkovich I. Antal Gödöllőn, Hatvanban és még délebbre szervezett birtokain építkezett.

3 A Pozsony megyei Nyitra megyével határos részén fekvő Galántáról letelepülő Esterházyak tatai uradalma a Sándor család bajnai uradalmával volt szomszédos. MOL P592 Sándor család levéltára, Pozsonyi levelek. A két család ezen évekbeli kapcsolata talán a jelenleg ismertnél szorosabb volt Sándor Menyhért nagyanyja, Nebojszai Balogh Erzsébet révén, aki rokonságban volt galántai és nebojszai Balogh Ferencsel, az Esterházy József tatai intézőjével.

4 OSVÁTH ANDOR: Komárom és Esztergom vármegyék múltja és jelene, 1938. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Építészeti Múzeum, Révhelyi-hagyaték. Mutató 74/ és 74c/ jellel.

5 Sándor László levelezése Rákóczi Ferencsel. Szlavniczay Sándor-féle okmánytár. *Századok*, V. (1871) 429. Pauler Gyula jelentése a szlavniczai Sándor-féle okmányokról. *Századok*, V. (1871) 509.

6 A Sándor család levéltárának P 592 (szlavniczai) és P 594 (biai) feldolgozásával írta meg Tóth Krisztina levéltáros a „Száz magyar falu könyvesháza” című sorozatban a falu történetét. Az adatok sajnos hivatkozások nélkül szerepelnek benne. Tóth 2000. Családfák: 23. és 36.;

1. A bajnai uradalom falvai és Bajna az I. katonai felmérésén, 1783-ban (Hadtörténeti Intézet Térképtára, C. XII. S. 18.)

az utód esztergomi főispán érsekekkel alispánként jó kapcsolatot tartson fenn.⁷ A bárói rangot 1716-ban kapta meg, ebben nyilvánvalóan közrejátzott, hogy a Rákóczi szabadságharc alatt a császári seregbe katonákat állított és a hadsereget folyamatosan, jelentős mennyiségű élelemmel látta el.⁸

Fia II. Mihály, szlovák és német telepeseekkel népesítette be az apja által újonnan szerzett, a török idők alatt majdnem teljesen elnéptelenedett falvakat. A falvak török hódoltság alatt rommá vált középkori templomait a lakossággal összefogva, használható állapotba hozatta.⁹ Korabeli források szerint Bajnán „két roppant kastélokot”, majorsági épületeket, magtárakat és malmokat építtetett¹⁰. Ő építtette a család esztergomi városi palotáját is, amelyhez jelentős méretű, a városkörnyéki földeket szolgáló gazdasági udvar is csatlakozott.¹¹ E két épület, a városi palota és a vidéki kastély, építéstörténeti kapcsolatára később még kitérünk.

Sándor Antal, aki gyermekeivel együtt 1787-ben kapta meg a grófi rangot, a 18. század hatvanas – hetvenes éveiben a falvak megszoruló lakossága számára, kegyúrként, az addig apja által csupán használhatóvá javított templomokat átépíttette, bővítette, felszerelte és díszítette. Gyarmatpusztán kápolnát építtetett Remete Szent Antal és Szent Pál tiszteletére, az elpusztult középkori falu, Csimaszombatja romos templomát barokk stílusban átépíttette és gondozására remetét fogadott. Hasonlóképpen a botpusztai gótikus templomot is átépíttette, fenntartására Itáliából a naza-

7 Tóth 2000. 35.

8 MOL P 592 Pozsonyi levelek.

9 EPL Canonica Visitatiók jegyzőkönyvei az 1700, 1732 és 1755. évből.

10 Mária Terézia bajna-i javakra vonatkozó megerősítő levele. Kelt Pesten, 1741-ben. Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek. MOL P594 Sándor család levéltára, E-1 73-78. fol.

11 Esztergom, Jókai u. 1. Az utcafronton álló saroképület bal oldalán álló 3. sz. ház falai és telke őrzik a 18. századi melléképületek maradványait. A telek vége a Sándor-Kamenszky ház telkével határos. Itt egy ól falaiból bontottuk ki a boltozott barokk lépcsőház szürke homokkőből faragott lépcsőfok- és ballusztér-töredékeit. A szürke kőanyag azonos az egykorú bajnai építkezéssel. SZENTESI – D. MEZEY 1993.

rénus szerzeteseket hívta be.¹² A két szomszédos falu, Szomor és Gyermely templomainak egymáshoz nagyon hasonló, piszkei vörös mészkő bejárati kapukerete feltehetően egyazon esztergomi kőfaragó műhelyben, egy időben került megrendelésre. A szomori és a gyermelyi templom számára, a pesti Invalidusok templomának felosztása alkalmából rendezett árverezésem, faragott díszítésű padokat vásárolt, amelyek ma is megvannak.¹³ A barokk stílusban átépített és berendezett templomok falait fal-képekkel díszítette.¹⁴ Az esztergomi házakon és a városi palotán kívül Pesten, Budán is volt a családnak háza, Győrben pedig egy kocsmáépület (valószínűleg a rárói uradalomhoz tartozó kocsmá) szerepel, mint a család vagyónához tartozó.¹⁵

Sándor Antal a család esztergomi városi palotájában 1801. januárjában halt meg. Több végrendelete is lehetett, ezek közül egy 1785-ben készített végrendeletéből birtokigazgatásáról és gazdálkodásáról, sőt építkezéseiről is meglehetősen részletességgel értesülünk.¹⁶ Ebből kitűnően az uradalom gazdaságának apja által megkezdett fejlesztését jelentős mértékben folytatta. Majorságokat, uradalmi épületeket, magtárakat, malmokat és kocsmákat, halastavakat, csatornákat és hidakat építtetett. Fia, Vince, a 19. század elején megkezdte a kastély klasszicista stílusban történő átépítését és korszerűsítését, amit majd az ő fia Móric fejezett be.¹⁷ Felépíttette a kastély főhomlokzati tengelyében a klasszicista istállót, Bián kiépíttette az ott újonnan szervezett uradalmat, amit a bajnaihoz csatolt, eladta az esztergomi városi palotát és a budai várban felépíttette a klasszicista Sándor-palotát.¹⁸

*A kastély építéstörténete. I.
A kezdetek. Sándor Menyhért építkezései (1696 k.–1728)*

A bajnai kastélyt és a bajnai Bothok reneszánsz udvarházából átépített korabarrokk előzményét a 18. századi latin nyelvű források következetesen castellumnak nevezik¹⁹. A század első harmadában Sándor Menyhért, Esztergom megye alispánja és fia Mihály leveleit „in Castello Bajnensi” keltezi²⁰, s a családi levéltár több iratában később is ez a megnevezés olvasható. Egy, az 1740-es évekből származó, térképen a „Bájná” falumegnevezés fölött a „Castellum Baron Sándor” felirat áll.²¹ Sándor Menyhért egy 1722-ben fiának írt levelében Mihályt „Bájnara” hívja vadászni.²² Az a korai épület, amelyben a vadászszeszont töltötték, minden bizonnyal azonos volt azzal a lakhatóvá tett épülettel, amelynek dimenzióit még a Bothok 15. századvégi kúriájának méretei határozták meg.²³ Az épület déli része a 17–18. század fordulóján feltételezésünk szerint – részben vagy egészben – emeletmagasságban állhatott. Északi harmada a régészeti feltárás tanúsága szerint ebben az időszakban beszakadt földemekkel, nyitott udvarként csatlakozott hozzá.

Az egy métert sem elérő magasságig visszabontott, két harántfallal és egy hosszfallal hat helyiségre osztott alaprajzú épület emeletes voltát a régészeti feltárás során napvilágra került jelenségek valószínűsítik. Leginkább a széles, erős kőalapozások, az épület északkeleti külső sarkában feltárt hangsúlyos sarok armírozásra utaló hatalmas kváderkö, valamint a keleti középső helyiségben feltárt, lépcsőalapo-

12 A török alatt elpusztult, a középkori Bajnánál jelentősebb falu, Csimaszombatja templomának 18. századi története az EPL Canonica Visitatióiból és a Sándor család levéltári irataiból rekonstruálható. L. még: Tóth 2000. 38.

13 Schoen Arnold: A budapesti központi városháza (volt Invalidus-ház, majd Károly kaszárnya) Bp. 1930. 170..

14 A szomori és a gyermelyi templombelső felújításakor volt módom megfigyelni, hogy a barokk templom falai középkori fal-szöveteket őriznek, s hogy ennek felületein meszelésrétegek, javítás nyomok és barokk kifestés foszlányai vannak. Feltárásukra nem volt mód, remélhetően a felújítási rétegek alatt az utókor számára megőrződtek.

15 A szigetközi Rárói uradalommal Sándor Antal felesége, Viczay Eszter révén gyarapodott a család vagyona. MOL P 592 Sándor család levéltára, Tomus P. Az iratból, amely egy megnevezés nélküli építőmester (Maurermeister) elszámolása, nem deríthető ki, hogy a ház építéséről vagy felújításáról van-e szó.

16 Kelt 1785. június 23-án. MOL P592 Sándor család levéltára (Metternich levéltár), Tomus O. 9. csomag.

17 A kastélyegyüttes Sándor Vince általi koraklasszicista átépítésének vázlatos ismertetése: D. MEZEY 2008. 131–144.

18 Végrendeletében erről az épületről úgy rendelkezik, hogy „A budai ház általam fölépülvén és illendően installáltván, azt a familiámmal consevaltatni kívánom, és ezért rendelem: hogy azt fiam és maradéki el ne adhassák, hanem fidei commissum gyanánt mindenkor elsőszülöttség jogán bírják...” MOL P3 Almásky család levéltára, 2 cs. No. 314. 1822., 225. fol.

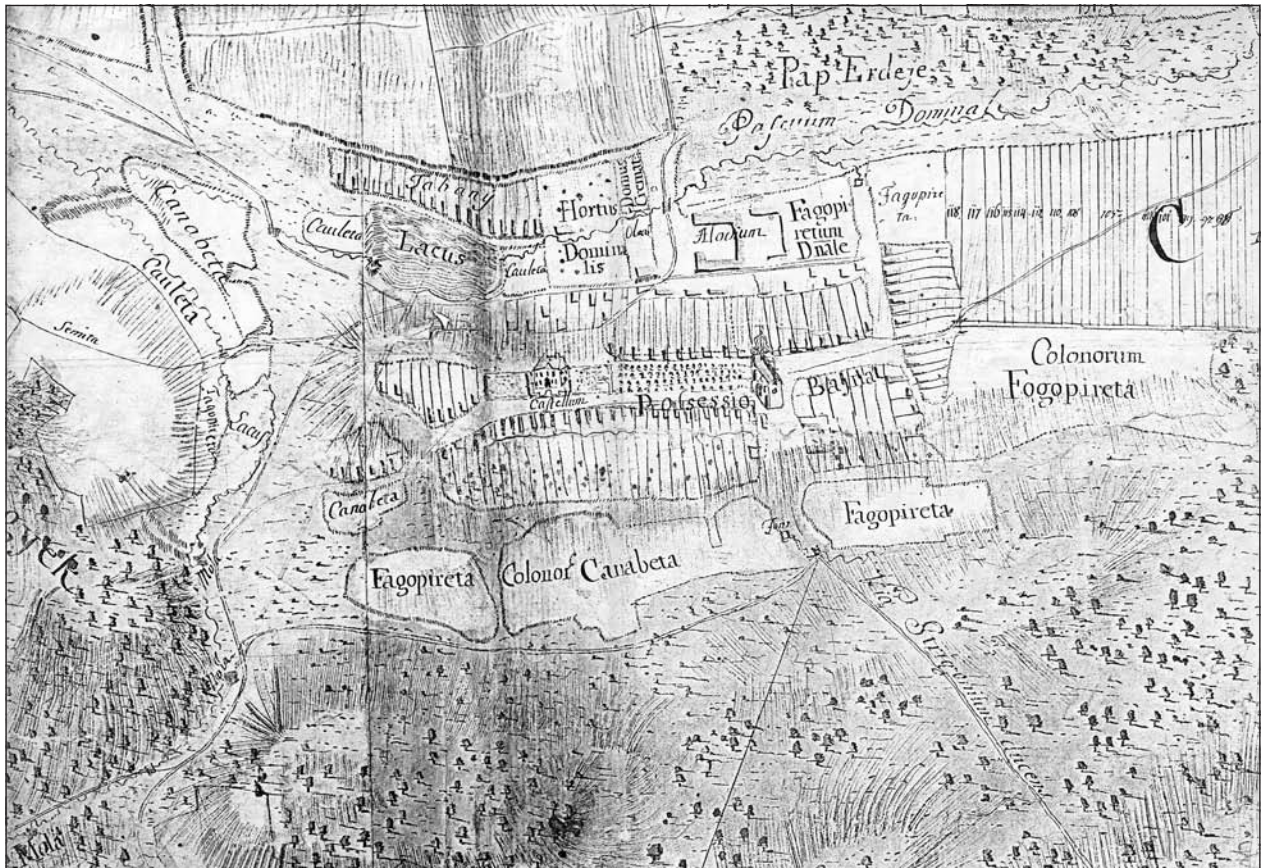
19 A rá vonatkozó hivatkozásokban a térképek, levelek, canonica visitatiók mindegyikében.

20 Kelt 1742-ben. MOL P592 Sándor család levéltára, Tomus P. 38. csomag.

21 OSzK Kézirattár. Közölve: Tóth 2000. 26.

22 MOL P592 Sándor család levéltára, 38.

23 L. B. Benkhard Lilla ásatási eredményeit e kötetben; a továbbiakban a 16–17. századdal kapcsolatban tett összefoglaló megjegyzéseink kifejtését ugyancsak ott.

2. A kastély első ábrázolása egy 1777-ben készített falutérképen

zárként azonosított falak, továbbá az épület délnyugati sarkához utólagosan, megerősítésként épített erőteljes támpillér utal rá.

Magáról a reneszánsz kúriáról igen keveset tudunk, s annak 17. század végi romos állapotáról még kevesebbet. Felmenő falait mintegy 90 cm-es magasságukig visszabontották, az 1730–1740-es években épülő kastély alapozásához felhasználták és betemették. Alig 10 cm került belőlük a külső főfalak mentén néhol a barokk kastély járószintje fölé.

A helyszíni építéstörténeti kutatás első rövid szakaszában 1986 telén mindez még halványan sem volt érzékelhető. A második rövid kutatási szakaszban vált szembeötlővé néhány aprónak tűnő jelenség, ami indokolni látszott a járószint alatti kutatást. Erre a célra a földszinti északi szobasor tűnt a legalkalmasabbnak, ahol a barokk válaszfalak legkevésbé zavarták a kutatóárkot. Választásom, mint később kiderült tévesnek bizonyult, korábbi építkezés nyomai itt nem kerültek elő. Az árokban, az épület oldalhomlokzatának tengelyében csupán egy keskeny, bejárat nélküli dongaboltozatos barokk pince boltháta volt látható, amiről majd a későbbiekben lesz szó. Az árok nyugati felében, kb. egy méteres mélységben „fehér törmelékes réteg” látszott, amelynek értelmezésében Koppány Tibort és Feld István segítségét kértem. Ők a barokk falak datálásában megerősítettek, a fehér törmelékes réteget, benne apróra morzsálódott, csontszínű kerámiával a 15. századra datálták.²⁴ A kastély barokk felmenő falazataiban feltárt részletek értelmezéséhez továbbra is a régészeti feltárás tűnt szükségesnek, de jó egy évtizednek kellett eltelnie, hogy ez megkezdődhessen.

Ennek során derült ki, hogy a Sándor Menyhért idejében használt korai épületből jelenlegi ismereteink szerint a barokk kastély felmenő falai semmit nem őriznek, csupán a járószint alatt maradt meg né-

²⁴ Akkoriban a kastély barokk építési periódusa a teljes ismeretlenségből kezdett kibontakozni. Mindkét kolléga megtisztelő figyelmét ezúton is köszönöm. Az említett kerámiá az elpusztult Bajna környéki középkori falvak leletanyagában fordul elő. HORVÁTH ISTVÁN–H. KELEMEN MÁRTA–TORMA ISTVÁN: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a Dorogi Járás. Budapest, 1979. 31–43.

hány erre az időszakra datálható maradvány. A járószint alatt, a barokk-klasszicista előcsarnok délkeleti sarkában feltárt, a reneszánsz kúria szerkezeti falaihoz csatlakozó, másodlagos építésű, keskeny alapfalakat – a feltáró régésszel egyetértésben – egy hevenyészett lépcső alapozásaként értelmezzük és jelenlegi ismereteink szerint Sándor Menyhért építkezésének véljük. Ezzel egykorúnak gondoljuk azt az ideiglenes használatra utalóan készült tüzelő berendezést is, amely a régészeti feltárás során a reneszánsz kúria középső traktusának délnyugati sarkában került elő, égésréteg fölötti javított téglaburkolaton.

Végülis számos apró jelenség és az írott források arra a következtetésre vezettek bennünket, hogy Sándor Menyhért a Both család által a 15. század végén építtetett, a leányági leszármazottak és örökösök által a 17. században is használt épületet tette lakhatóvá. Az erre utaló jelenségek azonban még nem elegendők ahhoz, hogy ezt biztosan állíthassuk. Ugyanis a Both örökösöktől leszármazó birtokos családok közül bármelyiknek lehetett a faluban vagy határában udvarháza és Sándor Menyhért ezeket is használhatta az adott időszakban, azaz a 18. század első évtizedeiben. A feltételezett 16–17. századi kúriák közül azonban kétségtávol a legnagyobb és legjelentősebb az a késő középkori eredetű kúria lehetett, amelyre a barokk kastély ráépült.

A kastély építéstörténete. II.

A barokk kastély. Sándor Mihály építkezése (1728–1773)

Sándor Mihály (1692–1773) a reneszánsz udvarház átépítésével létrehozott kora barokk épületet apja halála (1728) után, az 1730-as évek első felében bonttatta el. A helyén épített új kastélyhoz az elbontott épületnek csupán a körítő falait és hosszföfalát használta föl alapozásként, a két harántfalát nem. Délnyugati sarka alapozásának jelentős részét még nem ismert okok miatt újjáépíttette, s az egykori épületet északi irányban egy szobasorral bővítette. A bővítésre azonban csak az építkezés közben kerülhetett sor, mert míg a kúria kontúrján belül épült barokk falak anyaga törtkő kevés tégladarabbal, addig a bővítmény és az emeleti falak egy részének anyaga kevés kő felhasználásával készült téglafalazat. A kastély déli és nyugati emeleti falazatában $47,5 \times 16 \times 10,5$ cm-es téglákat is találtunk az átlagos, $28 \times 16 \times 10$ cm-esek mellett. Bélyeges téglát keveset találtunk; évszámosat egyet: 1734 bélyeggel.²⁵ Másodlagosan felhasznált faragott követ egyetlen helyen bontottunk ki, a nyugati emeleti díszterem északi falának közepén.²⁶ Bár a földszinten és az emeleten is, az egyes faltestek falazó anyaga jól látható eltéréseket mutat, a szabályos, szimmetrikus alaprajzú, boltozott földszint fölött mégis vele teljesen megegyező alaprajzú, síkfödémes emelet készült. Az egyperiódusú építkezés magyarázatul az szolgálhat, hogy az építkezésnél a kúria bontásából származó kő- és téglanyagot – amíg volt belőle – másodlagosan fölhasználták az építkezéshez, s csak ezt követően használtak új vetésű téglát. E falak jellegzetessége, hogy a bontott anyagból készített falazatokba hosszoldalukra állított, átboltozás jellegű téglasor szakaszokat falaztak, a jobb kötés és a falszilárdság növelése érdekében.

Legkorábbi ábrázolása egy 1777-ben készített falutérképen látható (2. kép).²⁷ Az emeletes kastélyt a térkép keleti irányból ábrázolja, főhomlokzatának közepén timpanonnal és az északi, a templom felé néző oldalhomlokzatának közepén egy kisebb ajtónyílással. A kastély és a templom között szabályosan ültetett gyümölcsöskert terül el.

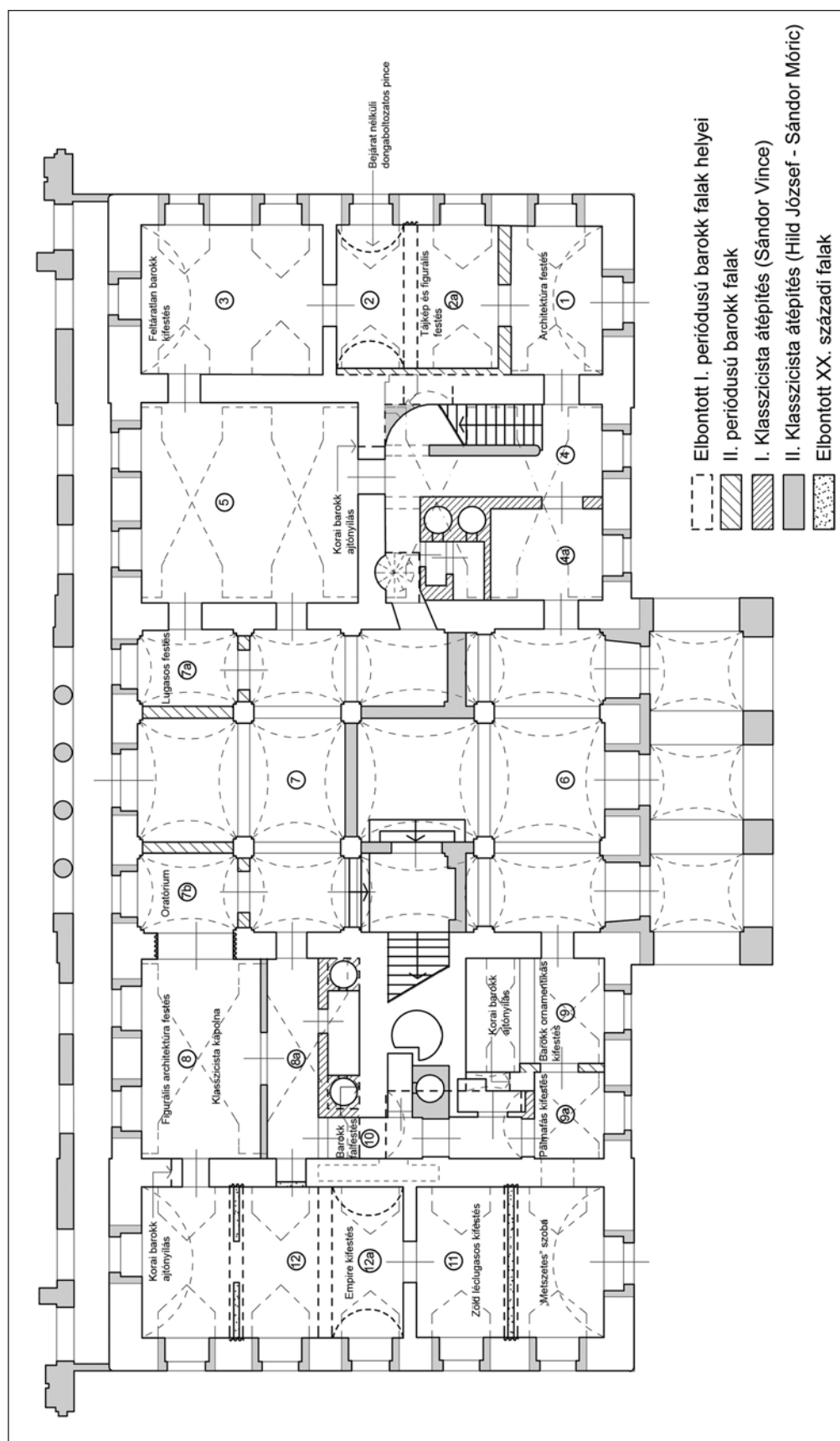
A helyszíni kutatás során feltárulkozó, az építéstörténetet dokumentáló nyomok alapján (3–4. kép) a barokk kastély téglány alaprajzú, szimmetrikus tételrendezésű volt. Keresztengelyében három kőpillér párra támaszkodó, kilenc osztatú, csehsüveg boltozattal fedett kocsis áthajtó volt, melyhez négy azonos méretű helyiség csatlakozott. Közülük az északnyugatiban a kétkarú boltozott lépcsőház és közlekedő folyosó helyezkedett el, a többi három egyforma, fiókos dongaboltozattal fedett helyiség. Az előcsarnok kőpilléireinek barokk fejezeteit és lábazatait a klasszicista átépítés falai mögül bontottuk ki (5. kép), s a boltozott lépcsőház falpilléireinek és boltozat lenyomatainak is minden lényeges része előkerült a későbbi átépítések vakolatrétegei alól.

25 A monogramosak SM (Sándor Mihály), SA (Sándor Antal), CVS (Comes Vincentius Sándor) és SM (Sándor Móric) bélyeggel könnyen azonosíthatók voltak.

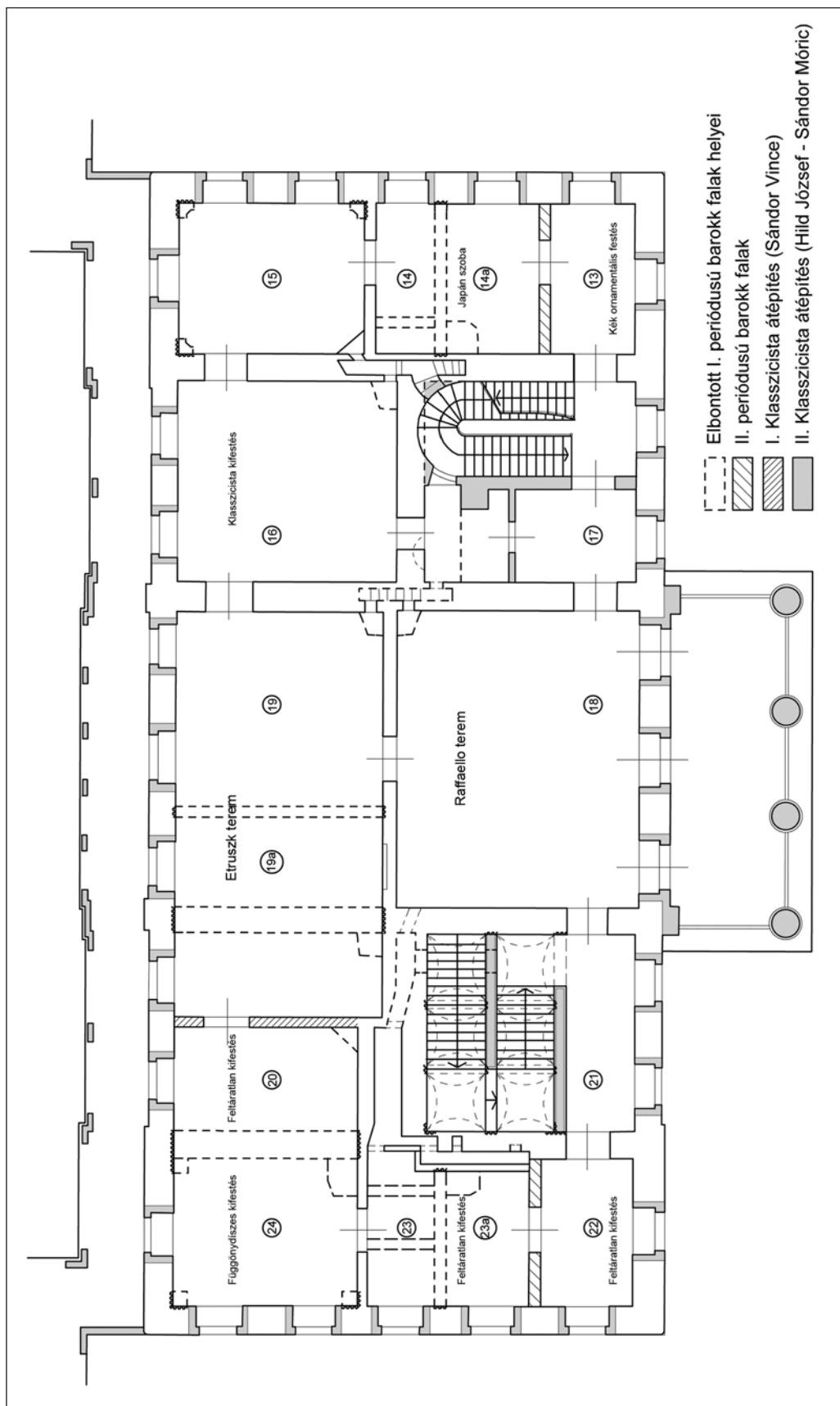
26 A kibontott kőfaragvány egy közepes méretű konzolkő, kandallópárkány támaszeleme lehetett.

27 Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya, Urbéri Törvényszéki iratok, IV. 167. 1. doboz, Bajna (1721–1871). IV. 167. (A Váci Osztály azóta megszűnt, újabb jelzetét nem ismerem.) A térkép színezett eredetije valószínűleg elkallódott, a másolatért Keresztessy Csabának tartozom köszönettel, aki még 1987-ben küldte meg számomra.

3. A kastély földszinti alaprajza az építéstörténeti kutatás eredményeinek vázlatos jelölésével (rajz: Heltay Xavér)

4. A kastély emeleti alaprajza az építéstörténeti kutatás eredményeinek vázlatos jelölésével (rajz: Heltay Xavér)

5. Az előcsarnok kőpillérének fejezete és lábazata a kibontás után

A feltárás során kibontakozó barokk tér együttes – a kocsai áthajtó és a boltozott lépcsőház tere – egymással teljes összhangban álló, ritka nagyvonalú és elegáns enteriőrt alkotott. Mindkét belső tér architektúra elemeit: a sötét szürke kőből faragott pilléreket, a falazással kialakított falpilléreket, valamint a boltozati mezőket elválasztó hevedereket sötét szürkére festették, a sima falfelületek fehérek voltak. A lépcsőházat a kocsai áthajtótól kőkeretes kapu választotta el, illetve azonos felületkezelése okán inkább összekapcsolta őket. A földszinten az öttengelyes oldalhomlokzatok mögött egyetlen fiókos dongaboltozat húzódik, ezt kezdetben két válaszfal, szélről kéttablakos, köztük egyablakos szobára osztotta. A tengelyben lévő egyablakos kis szobák falait – ahogy arra az előző fejezetben már utaltunk –, az alapincézetlen épületben kis, dongaboltozatos pince falaira állították. Mindkét pince bejárat nélküli, építésük okára nem találtunk magyarázatot.²⁸ A kétkarú, boltozott lépcsőház emeletről induló karja fölött lehetett a padlásfeljáró, bejárata az elbontott lépcsőházi osztófalban, az emeleti pihenőből nyílhatott. A középfőfalban kialakított fűtőfolyosó északi szakaszába is innen lehetett bejutni, déli szakasza egy csigalépcsőből ágazott ki.²⁹ A csigalépcső félköríves, vakolt, meszelt felületű mélyedését és induló fokainak lenyomatát tártuk föl a földszinten és a klasszicista melléklépcső pihenőszintjén. Befalazásából barokk, füles szalagkeretes nyíláskeret töredéket és barokk lépcsőfok töredéket bontottunk ki.

Az emeleti alaprajz – nem jelentős mértékű – átalakításainak történetéről részben a vakolat- és festésrétegek, részben a feltöltésben feltárt nyomok vallottak. Az első barokk építési periódus alaprajza a földszintivel majdnem teljesen megegyező volt. A középfőfalban és kisebb részben a harántfalakban kialakított fűtőfolyosóiról a lépcsőház és a csigalépcső kapcsán már volt szó. A számos apró jelenség leírásánál jóval fontosabbnak tűnik az, ami a két keleti sarokhelyiség feltöltésében került elő a sarkokban a földszinti boltozatok hátán. Mindkét sarokszoba sarkaiban, a bolthátak magasságáig álló pilléralapozások kerültek elő, falba kötött tégláinak lefaragott csonkjait falképekkel díszített vakolatrétegek takarják, a feltöltés mélységében azonban láthatók (6. kép).

A sarokpillér-alapozások az északkeleti helyiségben négyzetes, a délkeletiben kimetszett élszedett alakításúak. Feltételezésünk szerint ebben az első, és talán a második barokk építési periódusban is, keresztboltozatot hordtak. Az elbontott boltozati struktúra lenyomatait a falak kifestés rétegei miatt nem tudtuk feltárni, ugyanakkor ezek alapján valószínűsítjük 18. századvégi lebontásukat. Egyikükben, talán a délben, a tagoltabb formában kialakított saroktámpilléres helyiségben lehetett a kastély 1743-ban felszentelt kápolnája, a másikban a

28 A két pince közül az északiba a külső homlokzati fal áttörésével jutottunk be. Déli fala kőfal, ami azonos a Bothok udvarháza északi végfalának alapozásával, többi fala és boltozata barokk téglából készült. Déli szimmetrikus megfelelője teljesen hasonló kialakítású, ebbe a pincébe a boltozat egy utólagosan kialakított és visszafalazott lejáratának megbontásával jutottunk be.

29 Az északi emeleti fűtőfolyosó déli részét az 1970-es évekbeli földemcserével egyidejűleg bebetonozták, nem volt kutatható, csak az északi szakasza. A déli fűtőfolyosónak, a klasszicista átépítésekkel már egymástól elválasztott részletei maradtak csak meg.

könyvtár és a „család archívuma”.³⁰ Nehezen ítéltető meg a két emeleti díszterem közötti hosszfal-szakasz kora. Úgy tűnik, hogy az első barokk építési periódusba kell datálnunk. Ugyanis az a vékony válaszfal, ami a keleti oldali díszterem feltöltésében került elő és a kocsiáthajtó két hevederére terhel rá, két végén – a keleti homlokzati falba és az említett hosszfalba is – be volt kötve, tehát azokkal egy időben épült. A kastély szabályos alaprajzába nem illeszkedő, aránytalan formájú, egyablakos szoba megépítésével és létével tehát, mindenképpen számolnunk kell.

A barokk kastély homlokzatait plasztikus, falazott architektúrára tagolta, részletformái a helyszíni kutatás során kerültek elő.³¹ A földszinti ablakok könyöklőinek magasságáig érő erőteljes lábazati zónát profil zárta le, lekerekített sarkaihoz kétfelől falazott, plasztikus sarok kváderezés és lépcsős lizénák csatlakoztak. Azonos formálású lizénák a kis kiülésű oldalsó és középső rizalitok éleit is követték. Azoknak a részleteknek – a nyugati homlokzat tengelyében egy oszlop páron álló erkélynek és a barokk ablakkeretek részleteinek –, amelyek a kastélyt délnyugat felől ábrázoló festményen láthatók,³² a klasszicista átépítés miatt „in situ” semmi nyoma nem került elő. A klasszicista ablakok átboltozásának kialakításakor a festményen látható változatos szemöldök kialakításokat elbontották, ezeknek nyomai sem voltak már föltárhatók.

A barokk kastély tehát az első építési periódusában egy szimmetrikus alaprajzú, alapincézetlen, egyemeletes épület volt.³³ Helyiségei az eddigi ismereteink szerint díszítetlenek, fehérre meszeltek voltak. A konyha helyét – ha egyáltalán volt a főépületben – a lépcsőház emeletre felvivő karja alatti térben és a kapcsolódó kisebb helyiségekben sejtjük.³⁴ Homlokzatait falazott, plasztikus architektúra tagolta. Még nem eléggé megalapozott feltételezés szerint keleti homlokzatának sarkain a két boltozott helyiség fölött a tetősíkból, talán manzárd kialakítású, négyzetes tornyok emelkedtek ki, közülük az egyik alatt lehetett a kápolna. A kastély körül, eddigi tudásunk szerint szabálytalan elrendezésben kisebb, egy-két helyiséges melléképületek álltak, némelyikük alapincézett volt (7. kép).³⁵

6. Az emeleti keleti sarokszobákban feltárt sarokpillér alapozások

A kastély építéstörténete III.

A barokk kastély átalakításai és díszítése. Sándor Antal építkezései (1773–1801)

Az átlagos méretű, de igényes belső térkialakítású, gazdag plasztikai díszítése révén reprezentatív homlokzati megjelenésű kastély építése a század közepére befejeződhetett. A lakókastély építésével

30 EPL Canonica Visitatio 1761. 150. p. 18. „...Habetur etiam oratorium privatum in castello Dominali illustrissimae Familiae Baronum Sándor á Benedicto 14.P.M. anno 1742. die 9. Aprilis, pro celebranda...” Az egyes helyiségek használatára vonatkozóan a család könyvtárára való hivatkozás Sándor Vince, a család archívumára való hivatkozás Sándor Antal végrendeletében is szerepel. L.: MOL P 592Sándor család levéltára (Metternich levéltár), Tomus O. 9. csomó.

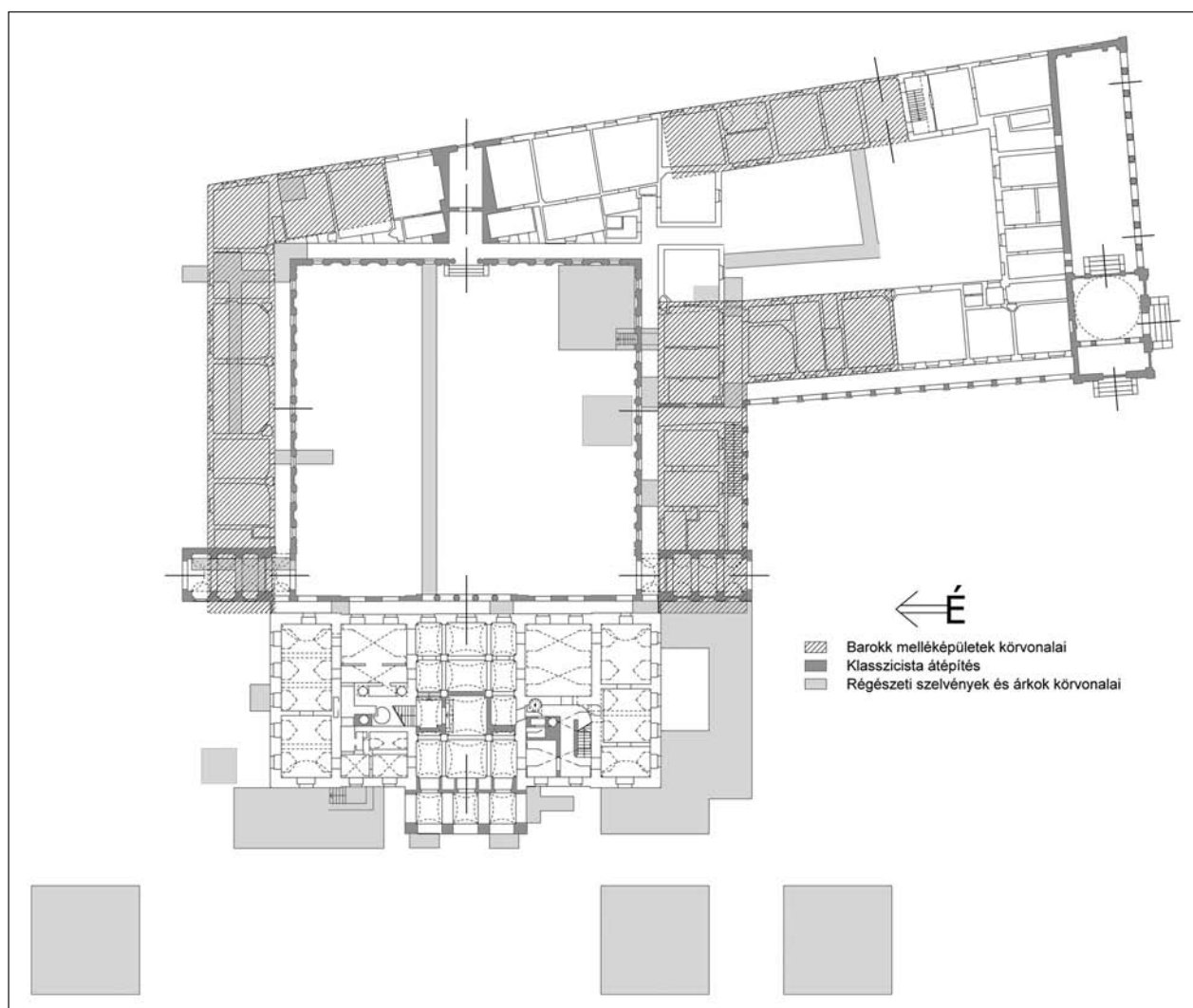
31 Feltárásának részletes leírását l.: D. MEZEY 2008. 135–136.

32 A kép közölve D. MEZEY 1993. 181., és részlete D. MEZEY 2008. 132.

33 Az épület rövidebbik oldalainak tengelyében, az egyablakos helyiségek alatt, egy-egy dongaboltozott pincét tártunk föl, amelyek bejáratát sehol nem találtuk. Rendeltetésük egyelőre teljesen tisztázatlan. L. a 29. jegyzetet.

34 A feltételezést az itt megépített, de még föl nem tárt pince valószínűsíti, és az, hogy itt a kéménybe kötési lehetőség is megvolt. Feltételezésünket további feltárások eredményeinek kell még megerősítenie.

35 A régészeti feltárás során a főépület északnyugati sarka közelében nyitott kutatóárokban egy boltozott pince került elő, a díszudvar déli szárnyának közepén betemetett pinceszakasz, a déli homlokzat előtt is elbontott barokk épületmaradványokat észleltünk.

7. Az épületegyüttes összesítő alaprajza a főépületen kívüli régészeti árkok és szelvények jelölésével (rajz: Heltay Xavér)

egyidejűleg – a család kényelme érdekében – mellék épületek épültek, a meglévők átalakultak. Ezeknek teljes feltárására és főként a feltárt maradványaik pontos datálására sajnos nem volt lehetőség.

A kutatás során észlelt számos jelenség arra utalt, hogy „az építő” Sándor Mihály 1773 körül bekövetkezett halála után, a kastély komfortosabbá tételét, kifestését, belső díszítését, fia Antal végezte el. A kifestés a főépület minden egyes helyiségét érintette.³⁶ A kisebb mértékű alaprajzi átalakításokat minden bizonnyal a családi használat praktikus szempontjai kívánták meg, datálásukat a feltárt falképek – más adatok hiányában – némileg meg is könnyítik számunkra. A kastély barokk falképei a század második felére datálhatók, de nem teljesen egy időben készültek. Érdekes, hogy Sándor Antal 1785-ben kelt végrendeletében, amelyben az uradalom és a gazdaság érdekében elvégzett munkákat és költségeiket feltűnő részletességgel sorolja fel, a kastély díszítését nem említi meg. Nem említi meg az új kápolnát (7a. helyiség) sem, amelynek felszentelését Batthyány József esztergomi érsek végezte, s amelynek 1776. október 29-i dátuma is ismert. Az új kápolnát – a Canonica Visitatiók szóhasználata szerint „oratóriumot” – a földszinten, a kocsli áthajtó északkeleti boltszakaszának leválasztásával hozta

36 A 4. sz. kivételével, ahol a vakolatot a 20. században teljes felületen kicserélték, minden helyiségben találtunk falképeket; elvileg tehát itt is lehetett kifestés, csak nem maradt meg. A falképek a belső falkutatás megkezdésekor kerültek elő. Restaurátori feltárásukat és dokumentálásukat Deák Klára és Hoós Mariann restaurátorok végezték el. Később, a használaton kívül pusztuló kastély feltárt falkép-részleteit Lángi József két alkalommal is rögzítette és gézzel befedte.

létre.³⁷ Az aprócska helyiség használata nehezen képzelhető el az immár belőle nyíló terem nélkül (8. kép).³⁸

A barokk kápolna kifestését a Hild-féle klasszicista kápolna kifestése alatt tártuk föl. Boltozata közepén Mária monogram, körülötte rózsaszín felhők közül puttófejek tekintenek ki, a boltozat sarkaiban és az oldalfalak feltárt részletein ornamentális díszítés, oltára fölött festett architektúrába komponált bőségszaru látszik. Az oratórium kialakításakor az előcsarnok pillér architektúrájának fejezeteit és lábazatait a helyiség architektúrájába illesztették.³⁹ Az előcsarnok déli, szimmetrikus megfelelőjében feltárt kifestés (7b. helyiség), a kis helyiségben távlatokat nyitó, lugasokban álló kővázakat ábrázol. Ez feltételezésünk szerint egy udvar felőli bejárati előtér szerepét töltötte be.

Válaszfalakat helyezett át az északi és a déli szobasorban a földszinten és az emeleten is és az új helyiségeket kifestette. A kastély kis mértékű átalakítása a falképek vizsgálata alapján két fázisban történt. Az első fázis átalakításai – az előcsarnokbeliekkel és kifestéseikkel egyidejűleg – a földszint déli oldalát érintették, az emeletiek kiterjedtebbek voltak. A második fázisban az északi oldal került sorra. Jellemzőjük, hogy az alaprajzi elrendezés az épület földszintjén és emeletén egymásnak megfelelően alakult át, tehát az eredeti építési állapot kötött szimmetriája megmaradt (9. kép).

A földszint déli szobasorában a középső, egyablakos helyiség nyugati falát elbontatta és egy ablaktengelynyivel nyugatabbra új válaszfalat építtetett. A kutatás során az 1. és a 2. számú helyiségeket elválasztó fal csatlakozásánál vakolt, meszelt, díszítetlen felületet tártunk föl, mindkét helyiség barokk kifestése az új, átalakított helyzethez igazodik. A nyugati, kisebb sarokhelyiségben pilléres, árkaodos architektúra festés került elő. Festésmódja az oldalfalakon rózsaszín, monokróm, egyszerű és részletszegény, a nyílások fölött, a boltozat magasságában kibontakozó ornamentális díszítése viszont szín- és formagazdag. A középső, a 2. helyiség északi falán tájkép lehetett⁴⁰, belőle a horizont dombjait és egy levegőben keringő madarat ábrázoló részletet tártunk föl. Az ajtók fölé látszat architektúra került: kazettás, negyed gömb kupolával fedett fülkékben kőkorsók, mellettük gyümölcs füzér és gyümölcsös tál puttókkal. A falképeket kétséget kizáróan ugyanaz a mester készítette, aki 7b. helyiség kővázás lugasos kifestését. A két helyiség falképeinek olyan részletei, mint az antik harci jeleneteket ábrázoló kődomborműves szürke kővázák, a kőrozetták, és egyes ornamentika elemek szembetűnő egyezést mutatnak.

8. Az oratórium boltozati kifestése

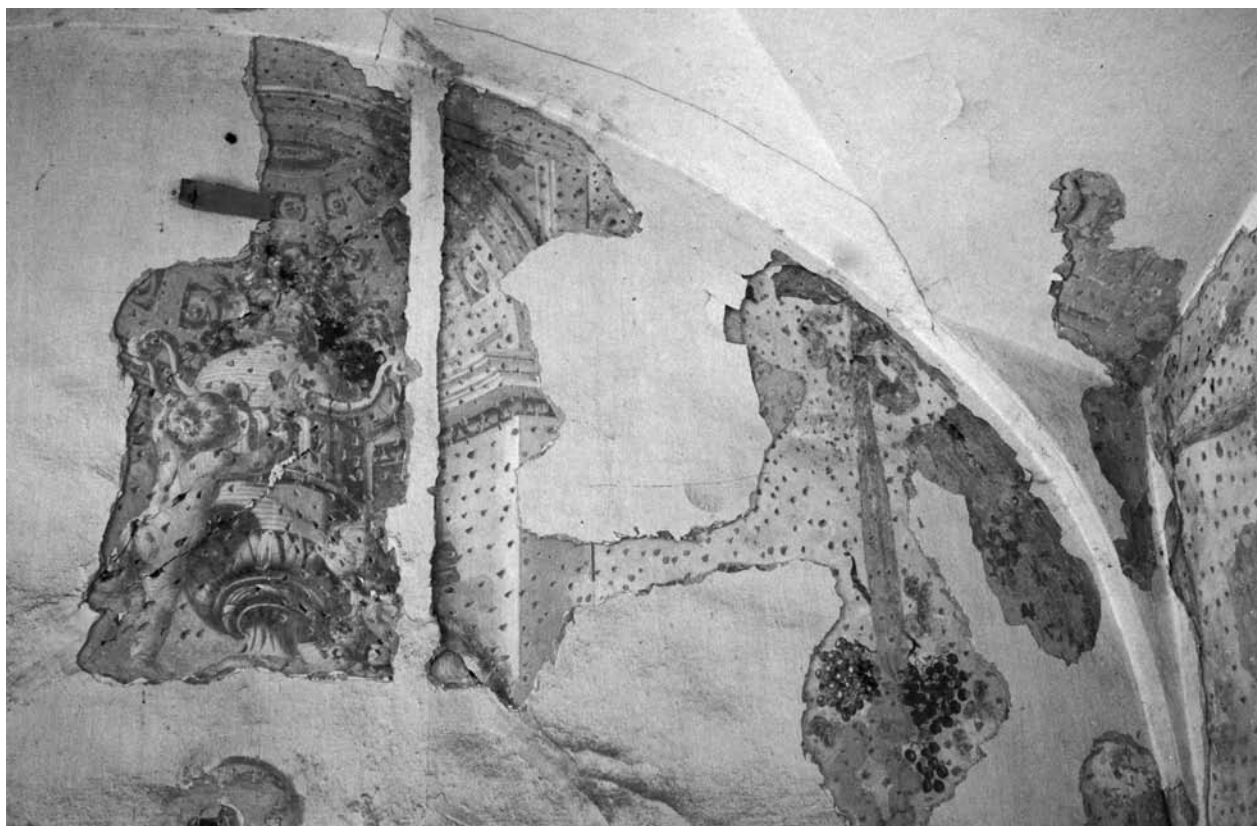
37 EPL Canonica Visitatio 1755. Fasc. VIII. Liber 41. 155.: „...In Castello adest Oratorium decenter extractum et ab omnibus domesticis usibus liberum”; továbbá EPL 1795. évi Batthyány-regulatio 11/270.: „B. In Residentia Dominale, que in suo esse, uti Oratorium publicum Bajnae permissa est.”

38 A fiókos dongaboltozatos terem, ami hivatalos ügyek intézésére is alkalmas fogadó terem lehetett, addig a kocsai áthajtóból volt megközelíthető. A kápolna kialakításakor a mellette lévő boltszakaszban új ajtót nyitottak, hogy a helyiség közvetlenül is megközelíthető legyen. Ugyanez történt a déli oldalon. A kocsiaúthajtóból nyíló ajtó átboltozásának különbözősége eltérő korukat igazolja.

39 A pillérhez és a falpillérekhez csatlakozó új leválasztó falak vakolata és meszelés rétege a pillérfejezetre és lábazatra átfordult. Azokat csak a klasszicista átalakításakor faragták le.

40 A földszinti helyiségek többségében két méter magasságig a vakolatot leverték és a falakat bitumenes szigeteléssel látták el. Itt a barokk falképek sajnos teljesen elpusztultak.

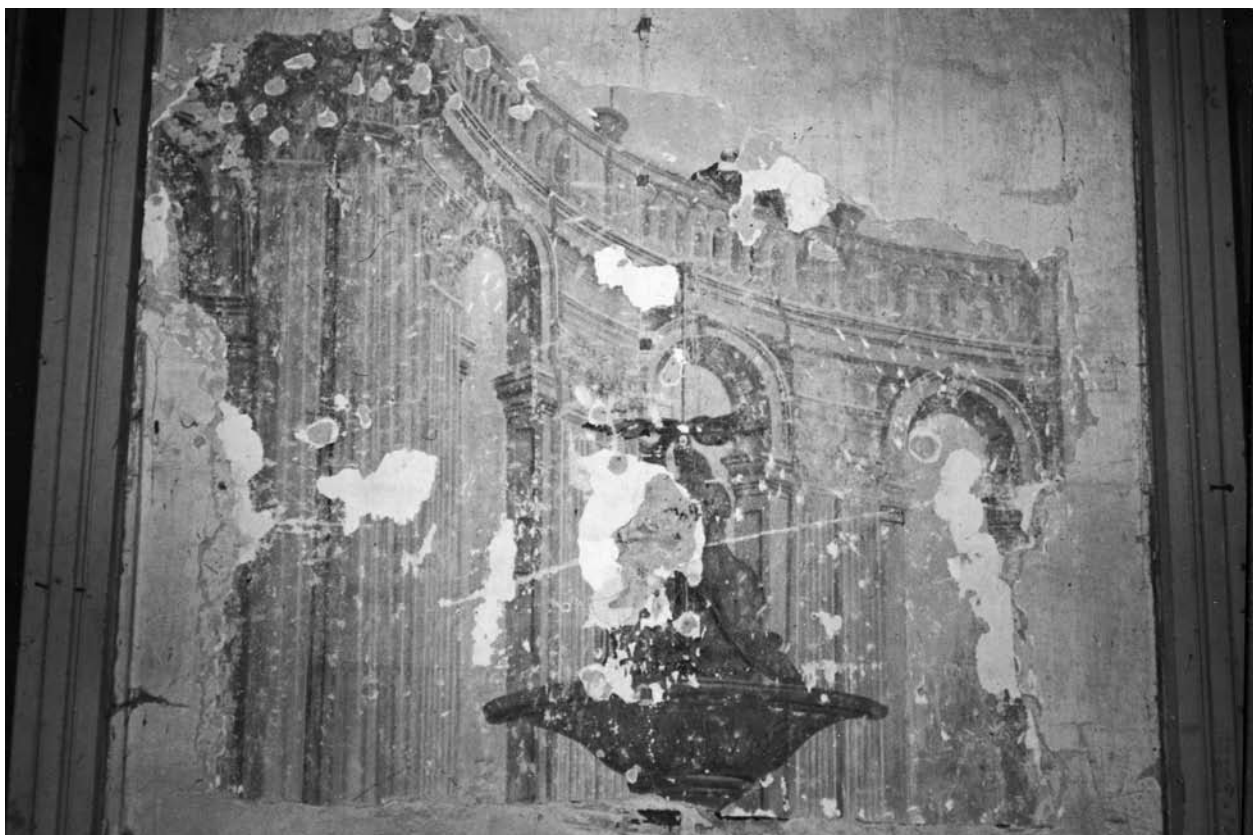

9. A földszinti déli szobasorban feltárt falkép és részlete (2. sz. helyiség)

Erre az időszakra, tehát a század hetvenes-nyolcvanas éveire datálható az északi szobasor kivételével, a földszint többi helyiségének kifestése is. Közülük, a kápolnából nyíló fiókos dongaboltozatos terem (8. helyiség) kifestése a legkvalitásosabb. Északi falán, az oratórium bejáratával szemben oszlopos díszes architektúra előtt egy lovas portré látható. A lovas, a Dunakanyar-menti megyék kiterített térképét tartja kezében, alatta tömött pénzeszsákok sorakoznak. Vajon Sándor Menyhértet, a birtokszerző nagyapát ábrázolja? A háttér részlet gazdag, aranyló fejezetes, vörös oszlopos architektúráját balluszteres párkány zárja le, az aediculás ablakokban függöny lebeg. A helyiség két ablaka közötti falfelületen középen egy szökőkút (10. kép), mögötte balluszteres mellvéddel lezárt pilléres, árkádos architektúra, a mellvéden cserépbén virágok és két, egymással beszélgető, a szökőkútra mutató ember látható. A helyiség lépcsőház felőli falának kifestését a légfűtés központ 19. század eleji falazata és vastag koromréteg takarja, de megvan. A kápolnából nyíló helyiség világi reprezentációt szolgáló kifestése dolgozószobára, vagy valamiféle fogadó helyiségre utal.

Egyidejűleg – a barokk lépcsőház alatt, ahol a korai konyha helyét sejtjük – a közlekedő terek kisebb átalakítására és díszítésére is sor került. A közlekedő terek közhelyszerű ornamentális díszítése mellett, egy három ajtóval és egy ablakkal megbontott falu aprócska szoba külön figyelmet érdemel (9a. helyiség). A sarkai és nyílás fölkéi között fennmaradó, nyolc keskeny falfelületen különféle típusú pálmafák törzsei ágasodnak a nyílásfölkék fölötti magas, szabad felületekig, hogy ott lombjaikat gyümölcseikkel együtt kibonthassák. A keskeny lábazati zóna fölött, bájos figurális jelenetek láthatók. Egyiken vitorlás hajó, a parton a hajót váró két alakkal, a másikon sziklaszirt tetején bástyaszerű építmény, tornyán zászlóval.

A földszint északi szobasorában Sándor Antal a délihez hasonló átalakításokat végeztetett, de már a század nyolcvanas-kilencvenes éveiben. Az északnyugati sarokban (11. helyiség), a déli oldalhoz hasonlóan egy kis sarokszobát alakított ki. Ezt festett fakeretbe foglalt, metszetekre emlékeztető grisaille-képek díszítik. Az általunk „metszetes szobának” elnevezett helyiség nyugati – szabadba nyíló – ajtaja fölött fekvő téglalap, az ajtó két oldalán álló, ovális keretbe foglalt kép volt, pálmafás helyiség fe-

10. Architektúra szökőkúttal (8. sz. helyiség)

lé nyíló ajtó szupraportjában a fekvő téglalap alakú kép bal felső sarka maradt meg.⁴¹ A válaszfalépítéssel kialakult másik, új egyablakos helyiséget (11. helyiség) sala terrena kifestéssel látta el. Zöldre festett lécekből álló lugas festés borítja a falakat, a lugásra apró leveles növény fut föl. A korábban már említett, 1777-ben készült falutérképen, a kastélytól északra, a falu temploma felé eső területen egy gyümölcsös kert látszik. Talán az ezzel kapcsolatos koncepcióba illeszkedik a helyiség használata és kifestése.⁴² A középső helyiség (12a. helyiség) kifestése is a század végére datálható. A boltozat közepét kör kompozíció tölti ki, amelyben szalaggal átkötött zöld sáslevél köteg keretezte meander motívum fut körben. A boltozat és az oldalfalak ornamentika díszé is szikár, visszafogott forma- és színvilágú.

Ami a kastély emeletén végzett átalakításait illeti, teljes összhangban vannak a földszintiekkel. Elsősorban tehát a déli és az északi szobasort érintették. Az áthelyezett válaszfalakkal kialakított új szobák itt is reprezentatív kifestéseket kaptak. Közülük a déli szobasor középső helyisége emelendő ki, ahol a korban szokásos japán kifestés készült. Elbontásra került az a szabálytalan elhelyezésű fal, amivel a keleti oldali díszterem kialakítását lehetővé vált.

A déli emeleti szobasorban, ahol a grófnő lakosztálya lehetett, a középső kétablakossá bővített szobában (14a. helyiség), a korban igen elterjedt, japán kifestés készült. Nyugati falán, az ajtó két oldalán egy-egy laza ecsetvonásokkal megfestett, kerti jelenetet ábrázoló kép látható. A másik három fal kék színű, függőleges csíkozásra futó növényi ornamentális díszítést kapott. A két szélső sarokhelyiségben (13., 15. helyiség) monokróm, kék ornamentális díszítést tártunk föl. A többi helyiség barokk kifestésének szondázó feltárására sem volt lehetőség, részben töredékes állapotuk, részben a fölöttük lévő érté-

⁴¹ A falképek az épületnek ezen az északi oldalán, fokozott pusztulásnak voltak kitéve, feltárásukat nem is szorgalmaztuk. A pálmafás helyiségben például semmiféle munkát nem engedélyeztünk és magunk sem végeztünk a falképek rögzítéséig. Ezért nem kerülhetett sor az alatta utólagosan kialakított pince feltárására sem.

⁴² Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Urbéri Törvényszéki Iratok, IV. 167. 1. doboz, Bajna (1721–1871). A térképért Keresztessy Csabának tartozom köszönettel. L. a 27. jegyzetet.

kes kifestések miatt. Az északkeleti sarokhelyiségben (24. helyiség) a század legvégére datálható festett függöny, vagy drapéria dekoráció került elő. Itt, e zord tájolású helyiségekben, a grófi lakosztály lehetett. A középső helyiségében (23a. helyiség) a feltöltésben feltárt vékony válaszfal alapozások arra utalnak, hogy utóbb a teret apró fülkékre, alkovokra, osztották.

A fentiekben vázoltak szerint vallott maga az épület. Hogyan vethetők mindezek össze – tervrajzok és mesterek hiányában – az írott forrásokkal, elsősorban Sándor Antal 1785-ben kelt végrendeletével, amelyben a gazdasági jellegű beruházások és az egyházi javadalmak gazdagításának felsorolását tartották fontosnak, s a kastélyról igen kevés szó esik. Egyetlen helyen esik szó róla, a benne végzett munkálatok és költségeik felsorolásakor: „Subterranea aedificia in ipso Castello ...”.⁴³ A kastély alatti építkezést a pálmafás helyiség és a mögötte lévő, a lépcsőpihenő alá eső folyosószakasz alatt sejtjük, ahol a régészeti kutatás a pálmafás helyiség ablaka alatt az épület alapozásába utólagosan tört, befalazott ajtónyílást tárt föl. Az ajtóhoz a fal mentén utólagosan épített lépcső vezetett le.⁴⁴ A végrendelet a családi könyvtárra és egy éremgyűjteményre kiadott 15 000 Ft-nyi költségről is tudósít, amit a „metszetes szobába”-ra vonatkoztatunk. Továbbá felsorol egy 6000 Ft összegű, „Domus Residentialis antiqua”-ként megnevezett épületre, és egy mellé épített magtárra fordított kiadást.⁴⁵ A kutatás jelenlegi állása szerint ő építtette át és díszítette a család bajnai kastélyát, amely körül több kisebb melléképületet és pincét építtetett.⁴⁶

IV. A kutatás megválaszolatlan kérdései

Bármennyire is elhúzódott a bajnai kastély helyszíni kutatása és bármennyire is igyekeztünk a források segítségével tisztázni a felvetődő kérdéseket, néhány lényegesnek tűnő még megválaszolatlan maradt. Közülük való például, hogy hol állt az a bizonyos, a családi levéltár 18. századi forrásaiban többször fölmerülő másik kastély Bajnán?

Sándor Mihály, korábban már idézett birtokgyarapításról szóló összeírásában olvasható: „Castellum superius, ubi dudum Curia fuit”, azaz „a felső kastély, ahol egykor a kúria volt”. Az idézett megfogalmazásból, ha jól értelmezzük, az következne, hogy volt egy „Castellum inferius” is a faluban, amelynek létét az építéstörténet megrajzolása során eddig nem vettük számításba.⁴⁷ Sőt, az is lehetséges, hogy a felhasznált adatok egy része erre az ismeretlen épületre vonatkozatható. Gyanúnkat megerősítik azok a tanúk, akik a korábban már szintén említett tanú kihallgatási jegyzőkönyvben nyilatkoznak, s mindhárman egybehangzóan állítják, hogy Sándor Mihály Bajnán „két roppant kastélokot” építtetett.⁴⁸ Érveink sorában végül, ismét idézendő Sándor Antal 1785. évi végrendelete. Ebben, többek között az uradalom gyarapításába investált költségeit felsorolva a kastélyt következetesen Castellumnak nevezi, de egy épületet „Domus Residentialis antiqua” megnevezéssel illet, ami nem lehet azonos a barokk kastéllyal.⁴⁹ Fel kell tehát tételeznünk, hogy a felsorolt esetekben, egy olyan 17. századi udvarházból átépített barokk épület létéről értesülünk, amely nem azonos a barokk kastély alatt feltárt kúriával és lokalizálása még nem történt meg.⁵⁰

43 „Subterranea aedificia in ipso Castello cum una culina, et apparatu intrinseco ipsorum cubiculorum Castelli, ac cellaris noviter erecto constitit 7000”. MOL P592 Sándor család levéltára (Metternich levéltár), Tomus O. 9. csomó.

44 A lépcső kíséző falában került elő, másodlagos felhasználásban a reneszánsz kastély „másik” sarokkvádere. A pince feltárására azért nem vállalkoztunk, mert a pálmafás helyiség értékes barokk kifestése vakolatával együtt véghelyzetben volt.

45 „Domus Residentialis antiqua cum granaris constitit” MOL P592 Sándor család levéltára (Metternich levéltár), Tomus O. 9. cs.

46 B. Benkhard Lilla régész kutatása a bajnai Both családnak a főépület földszintje alatt előkerült kúriájának feltárására koncentrált. A főépület környezetében és a melléképületek alatt megnyitott kutatóárkaiban és szelvényeiben kevés későközépkori lelet mellett, számos alapincézett és alapincézetlen, elbontott és betemetett, szabadon álló, 18. századi és a 19. század elejéről való melléképület maradványa került elő. Ezeknek feltárására és pontos datálására nem volt lehetőségünk.

47 MOL P594 Sándor család (szlavniczai) levéltára, 10p.

48 Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek: MOL P594 Sándor (szlavniczai) család levéltára, E-1. 735-78.

49 „Domus Residentialis antiqua cum granaris constitit 6000.” MOL P592 Sándor család levéltára (Metternich levéltár), Tomus O. 9. csomó.

50 A forrásokban szereplő „építtette”, vagy „alapjaiból újjáépíttette” kifejezés jelentéstartalma közismerten gyakran arra utal, hogy egy álló épület jelentős átépítése történt. A felhozott 18. századi forrásokhoz idézek egy 19. századit, Sándor Vince 1822-ban kelt végrendeletét: „4. Auf der sogenante Billiardhaus einen neuen Stock von brannten Ziegeln aufgesetzt.” MOL P3 Almássy család levéltára, 2. cs. No. 314. 1822. Talán ez az emeletes épület látszik Sándor Móric, Alexander Clarot által 1827-ben készített lovasportréján? (Balassa Bálint Múzeum, Ltsz.: 67. 8.1, olaj, vászon, 305 × 205 cm. Jelezve: „AC 827”).

A bajnai kastély építésének, építőmesterének személye is ismeretlen maradt. A családi levéltárban biztosan nincs erre vonatkozó adat. További kutatási lehetőségként egy másik forrás, Esztergom 18. századi városi adminisztrációjának kutatása kínálkozik. Ugyanis a család itteni városi palotájának minden lényeges építészeti és építéstechnológiai jellegzetessége megegyezik a bajnai kastélyéval.⁵¹ Annak ellenére, hogy egyik épület sem különbözik jelentősen koruk típusos alkotásaitól, feltételezzük, hogy egy mester tervei alapján készültek. A további kutatásnak ez az iránya még nem reménytelen. Vagy tán az építető személye köti össze a két építkezést, s az ő elképzelései valósultak meg a két épületben ennyire hasonló módon?

Tisztán látszik az is, hogy a kastély barokk kifestéseinek további vizsgálata is tartogat meglepetéseket. Szondázó feltárásuk során a restaurátorokkal együtt arra törekedtünk, hogy a legszükségesebb mértékű „kitakarásokat” végezzük csak el, annyit, amennyi a képek restauratori és művészettörténeti megítéléséhez elkerülhetetlen. A magunk részéről semmiképpen nem akartunk hozzájárulni pusztulásukhoz. A feltárt részletek a kifestések legfontosabb jellegzetességeiről így is vallanak, a magyarországi barokk világi falkép festészet egyik jelentős együttesét képezik. Teljes feltárásuk lehetőséget fog adni arra, hogy a mesterkérdés egyáltalán fölvehető legyen.

A földszinten olyan jellegű kifestések készültek, amelyek az egyáltalán nem nyomott belmagasságú, aránylag magas boltozott helyiségekben, az oldalfalak architektúra ábrázolásai fölött egy levegős, az ég felé megnyíló kompozíciós törekvésre utalnak. Az emeletiek közül kevesebb részlet megismerésére nyílt lehetőség. Itt a déli, női lakosztályban a „japánizáló” és a faburkolatot imitáló kifestés dominál, az északi, férfi lakosztályban a függöny drapériás kifestés feltárt maradványai értékelhetők. A nyugati díszterem barokk kifestése csak csekély és töredékes felület alapján ítéltető meg, és a földszinti „lugasos” szoba kifestésével rokonítható.

V. Kitekintés

A bajnai uradalmat létrehozó, a kastélyt fölépítő és lakókastélyként használó Sándor család 18. századi történetének kutatása, a szorosan az építéstörténethez utalható részletek ismertetésén túl néhány általános érvényű kérdés felvetését és következtetés lehetőségének felvillantását is szükségessé teszi. Ezek közül számunkra a saroktoronyok építéséhez, létehez, vagy nem létehez kapcsolódóak tűnnek a legfontosabbnak.

Az, hogy a bajnai kastélynak a 18. század első felében volt-e az épület tömegéből kiemelkedő, saroktoronyra emlékeztető tetőfelépítménye vagy sem, természetesen a kastély építéstörténetének hiteles megrajzolása miatt fontos, de több más szempontból is. Mint láttuk, egyelőre csak megalapozottan feltételezhető, hogy a bajnai barokk kastélyt Sándor Mihály két keleti, talán a tetősíkban kialakított „saroktoronnyal” építtette meg. Más, jobb lehetőség hiányában a déli, tagoltabb sarokpilléres helyiségbe lokalizáltuk a kastély 1740-ben felszentelt kápolnaját. Az emeleti sarokhelyiségek boltozatait vagy Sándor Antal, a kastély részbeni alaprajzi átalakításával és díszítésével egyidejűleg, vagy Sándor Vince, a koraklasszicista átépítéskor bontatta el. Utóbbi feltételezést valószínűsítik az érintett helyiségek kifestés rétegei, valamint az emeleti északi oldali harántfal bontások.

Amióta Mojzer Miklós a kérdést, azaz a magyarországi barokk kastélyok tornyainak jelentéstartalmi vonatkozásait lényegében fölvezolta, sok újat mondani róluk a jelen tanulmány keretei között nemigen lehet.⁵² Az általa felvetett szempontokat most csak megerősíteni tudjuk. Elsőként azt a megállapítását, hogy „...Divatjuk gyökerét a megrendelők óhajában kell keresnünk...”⁵³

Ahogy a birtoktörténetben már érintettük, az ország gyéren lakott, a török megszállás alól felszabadult területeire a Felvidékről letelepedő nemesi családok meggyökerezése párhuzamos, egymáshoz igen hasonló tendenciákat mutat. Földesúri hatalmukat, az ott még valóságos védelmi célt is szol-

51 A két épület alaprajzi elrendezése, homlokzatképzése, anyaghasználata és részletmegoldásai olyan építkezésekre utalnak, amelyek egyidejűleg, két helyszínen, azonos építészeti koncepció jegyében zajlottak. A kastély építőmesterének előbukkanása már nem várható, de az esztergomi palotáé a városi építési előírásoknak és a városi adminisztrációnak köszönhetően nem reménytelen. Sándor család városi palotája építéstörténetének ismertetése ennek a tanulmánynak nem feladata. Utalni mégis kell rá, mert a két épületet, jószerevével csak a méreteikből származtatható különbségeik választják el egymástól. Szentesi-D. Mezey 1993. 27. 9. jegyzet.

52 MOJZER 1971.

53 MOJZER 1971. 16.

gáló várkastélyaik megjelenése kellő mértékben kihangsúlyozta. Az új birtokon felépített, modern épületek lakókastéllá „szelídültek” és elsősorban tornyaik révén voltak képesek visszaidézni a gyökereket, az új földesurak nemességének ősiségét. A kastélytornyoknak jutott az az épület ikonológiai szerep, hogy tulajdonosaik nemesi mivoltát és földesúri hatalmát az újszerzeményi birtokokon hirdessék. Ilyen indíttatásból egymáshoz közelálló méretű és elrendezésű, saroktornyos kastélyokat építettek a Prónayak Acsán, Királyfalvi Roth Tamás Szirákon, a Beleznayak Pilisen, Grassalkovich I. Antal Gödöllőn.⁵⁴ Vagy egyszerűen a tetőformában kialakított, a toronyra csupán idézetként utaló forma készült – a Bajnán feltételezethez hasonlóan – a szomszédos, Esterházy birtok kastélyán Tatán. Az említett családok szövevényes családi kapcsolatban voltak egymással. Kapcsolataik közvetve, vagy akár közvetlenül is befolyásolhatták az eseményeket, s ezekkel együtt az építkezéseket is. Esterházy József tatai intézője galántai és nebojszai Balogh Ferenc például rokoni kapcsolatban állt Sándor László feleségével, nebojszai Balogh Erzsébettel.

A Bajnára telepedő családok felhagyott felvidéki várkastélyai közül az általunk ismertek többsége saroktornyos volt. Például a Sándor László által a nyitrai püspöknek adományozott Lakács⁵⁵ (Lukasovce, Szlovákia), vagy a Sándor – családtól házasság révén a Ghyczyek tulajdonába került lukai kastély a Vág völgyében (Louka, Szlovákia).⁵⁶ A bajnai kastélyt építő Menyhért és Mihály az esztergomi és bajnai áttelepedésig ezekben laktak, s az új kastély építéséhez ezek szolgálhattak előképül.

Az, hogy a bajnai kastély keleti sarokhelyiségeinek volt-e keresztboltozata, viszonylag könnyen kideríthető. A kastély helyreállításához kapcsolható restaurátori kutatás során feltárhatóak lesznek azok a felületek, amelyek erről egyértelműen vallhatnak. Az azonban, hogy ezek a „nevezetes” helyiségek, milyen mértékben mutatkoztak meg a homlokzatalakításban és az épület tömegében, már teljes bizonyossággal nem rekonstruálható. A mai tetőszerkezet az 1970-es években készült, alatta – a földemmel együtt – a főparkányt és néhány téglasort a kastély Hild-féle átépítésekor már elbontották.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- D. MEZEY 1993. SCHÖNENÉ PUSZTAI ILONA – D. MEZEY ALICE: A bajnai Sándor-Metternich kastély. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem. II. Szerk. Valter Iлона. Budapest, 1993.
- D. MEZEY 2008. D. MEZEY ALICE: Hild József szerepe a Sándor-család bajnai kastélya és gyarmatpusztai vadászkastélya építéstörténetében. In: Hild József építésze. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából. Szerk. Maróczy Katalin. Budapest, 2008. 130–144.
- EPL Esztergom, Prímási Levéltár
- MOJZER 1971. MOJZER MIKLÓS: Torony, kupola, kolonnád. Művészettörténeti füzetek. 1. Budapest, 1971.
- MOL Magyar Országos levéltár
- SZENTESI – D. MEZEY 1993. SZENTESI EDIT – D. MEZEY ALICE: Esztergom Jókai u. 1. Sándor-Kamenszky-palota kutatása. Kutatási dokumentáció, 1993. Hild-Ybl Alapítvány Archivuma.
- TÓTH 2000. TÓTH KRISZTINA: Bajna. Száz magyar falu könyvesháza. Szerk. Bárdos István. Budapest, 2000.

54 Dávid Ferenc művészettörténész kutatásai alapján készített rekonstrukciós rajzok a kastély vonatkozó építési periódusáról Kralovánszky Rékától. In: VARGA KÁLMÁN: A gödöllői kastély évszázadai. Budapest, 2000. 57–60.

55 A család ősi birtokán (Récsény, Elecske, stb.) álló kastélyt Sándor László, Menyhért nagyapja ajándékozta a nyitrai püspöknek.

56 Mindkét kastély áll, de építéstörténetük feldolgozatlan. Jelenlegi állapotukban szempontunkból későközépkori eredetük és várkastély jellegük állapítható meg.

A körmendi Batthyány-kastély

Klasszicizáló késő barokk és klasszicista stílusú építkezések

Előljáróban el kell mondani, hogy a II. világháborúban a kastélyegyüttest (1. ábra) először a magyar, majd az orosz hadsereg vette birtokba. Amikor az orosz katonák 1957-ben elhagyták a helyszínt, a be rendezések és a műtárgyak ugyan már nem, de a stukkókban gazdag belső dekorációk a padlóburkolatokkal és a nyílászárókkal együtt még épségben megvoltak. Az 1960-as évek elején végzett „felújítás” során mindezt értelmetlen és vandál módon elpusztították.¹

Az építéstörténet felderítésére irányuló helyszíni kutatás még korántsem befejezett, folytatásra vár. Eredményeit ezért a forrásanyag és az épületek további feltárásai még befolyásolhatják.²

A barokk örökség

Ahhoz, hogy megértsük a 19. század kezdetének nagyszabású és igen bonyolult körmendi építkezéseit, lássuk először az előzményeket. A körmendi kastélyegyüttest – a nyugat-dunántúli kiterjedt birtokokkal, a hitbizománnyal és a hercegi címmel együtt – 1787-ben az ifjabb Batthyány II. Lajos örökölte.³ Képzeljük magunk elé a nagyjából negyven évvel, mintegy két emberöltővel korábban a tiszteletreméltó előd, Lajos nádor által kialakított pompás együttest, amelyet a 16-17. századi előzmények után, majd az 1712–1717. évi építkezéseket követően a bécsi barokk építészet egyik legnagyobb mestere: Donato Felice de Allio tervezett.⁴

A vizesárokkaal övezett, négy kerek saroktoronnyal és magas lőréses körítőfalakkal 1459 előtt már biztosan felépült téglavárat⁵ (2. kép) – több fázisban ugyan –, ekkorra azonban már teljesen megváltoztatták. Árkait betemették, védműveit megszüntették, déli szárnyát és korábbi kaputornyát lebontották. Az új kastélyegyüttes reprezentatív főhomlokzatát s ezzel együtt fő közlekedési tengelyét a város felőli, nyugati oldalról délre, a Rába irányába helyezték át.⁶ Az egykori erősségből kényelmes uradalmi lakhely vált. Az ebben az időben már négy egymáshoz csatlakozó szárnyal, legtöbb szakaszán feltehetően három szinttel és szűk belső udvarral rendelkező kastély előtt – a kor jellegzetes megoldásával ellentétben – a díszudvart, a *cour d'honneur*-t nem összefüggő mellékszárnyak, hanem szimmetrikus rendben, egyaránt a középpont felé néző, de különálló épületek zárták körül. Mindjárt délen, a bejárat két oldalán az őrség számára létrehozott földszintes házacskák helyezkedtek el, amelyeket az 1766. évi inventárium is említ.⁷ A helyszíni kutatás bebizonyította, hogy a helyükön álló, későbbi épületek északi oldalán részben még ma is fellelhetők a 18. század második harmadára keltezhető, a maiaknál azonban jóval kisebb őrházak falai (3. kép). Külső megjelenésük a korszak építészetének kevésbé ismert, de meghatározó jelentőségű színességére utal. Külső homlokzataik sima vakolatát ugyanis festett téglachitektúrával díszítették, a hófehér tagozatokkal keretbe foglalt, s ugyanilyen nütokkal osztott, vörös

1 A kollégiummá történő átalakítás kivitelezési munkái óriási mértékű, értelmetlen pusztítással jártak együtt. A terveket a Vas megyei Tervező Iroda (Rajkay László) készítette 1961-ben.

2 A régészeti feltárást és a falkutatást 2003–2004-ben együtt végeztük Koppány András, Simon Anna és Thury László (ÁMRK), valamint Borossay Katalin munkatársaimmal (KÖH), az itt közölt kutatásunk közös eredményein alapulnak. 2004-ben a helyszíni és feldolgozó munkában részt vett Forgács Zita közép- és újkori szakos régészeti hallgató is. A falképek feltárása Novák Judit és Lángi József restaurátorok (ÁMRK) nevéhez fűződik. Munkánk során mindvégig támaszkodhattunk Koppány Tibor több évtizedes építéstörténeti megfigyeléseire, valamint levéltári forrásfeldolgozásaira. Segítségét mindnyájunk nevében ezúttal is szívből köszönöm, de köszönettel tartozom a körmendi Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeum akkori és jelenlegi dolgozóinak is.

3 A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében. 15 nemzedék jeles személyiségei 1452–1966. A bevezetőt írta és a szöveget összeállította: NAGY ZOLTÁN. *Testis Temporis – Az idők tanúja 19. Körmend*, 2007. 25–26.

4 KOPPÁNY 1989. 16–20. Az általa tervezett kastélyegyüttest 1730–1745 között építették fel.

5 Ebből az évből maradt fenn első írásos említése: „Fortalicium Kermend”. KOPPÁNY 1986. 20–21.

6 KOPPÁNY 1986. 50.

7 Magyar Országos Levéltár (MOL), P 1317 Batthyány-levéltár, 32. csomag, Batthyány Lajos nádor iratai, Ser. II. p. 151.

téglákat utánzó falfelületeken – a valódi ablakok mellett – hasonlókat imitáló, festett üveglablakokat hordozó vaknyílások voltak.

A kereszt alakú udvar alsó és felső szélein kelet-nyugati irányban található az őrházakhoz megközelítőleg azonos méretű istállók és kocsiszínek, amelyek részben a családtagok, részben a vendégek és az itt élő személyzet rendelkezésére álltak. A levéltári kutatás megerősítette részletes falkutatáson alapuló megfigyeléseinket, miszerint a két délre eső, később lakásként használt ház jelenleg ugyan kétszintes, tehát magasabb és teljesen más megoldást mutat – tömegét és külső megjelenését tekintve – a 18. század első felében mégis az északiakkal teljesen megegyező formában épült fel.⁸ A négy azonos épület homlokzati képét, tetőzetét és nyílásrendszerét a későbbiek folyamán különbözőképpen alakították át. A nyeregtetővel fedett, eredetileg mindössze kb. 4 méter magas, téglány alakú istállók és kocsiszínek már első formájukban sávós vakolatarchitektúrával és kőkeretes nyílásokkal rendelkeztek.

Az udvar két hosszanti oldalát a felvezetéssel párhuzamosan egy-egy nagyobb méretű, háromszintes építmény szegélyezte. Nyugaton állt az egyetlen nagy, belső térrel kiképzett, boltozatos lovarda, rövidebb végein karzatszintekkel. Kívülről vele teljesen azonos megjelenésű párja a keletre elterülő, hatalmas parkra nézett. Két szélén kisebb helyiségek valamint a lépcső kapott helyet, közepén pedig két sor oszloppal kialakított, díszes termek sorakoztak egymás fölött. Közvetlen összeköttetésben a díszkerttel a márvány oszloppairól híres földszinti csarnok, a nagyobbik *sala terrena*, az első emeleten egy hasonló kiképzésű, alacsonyabb tér, majd legfelül egy ugyanilyen megformálású, de teljesen más funkciójú: könyvtár és levéltár céljára tervezett, nagy helyiség volt.⁹ A belső udvarban szimmetrikus homlokzataikkal szemközt álló épületek külső falfelületei ekkor – hasonlóan a főépülethez – a sávozott földszint fölött mindkét szintet átfogó, függőleges elemekkel kialakított, leginkább vakolt dekorációt hordoztak. A barokk homlokzati architektúra nem a síkok, hanem a sárgás tört fehérre színezett sima és a sötétszürke höbörcsős mezők váltakozására épített.¹⁰

A barokk koncepció része volt az a látvány is, amelyet nem csupán a Rábától a kastélyig vezető hosszú faszor, de a főépület túloldalán, a Szombathely irányába szabályosan továbbfutó utat lezáró hátsó melléképületek, Bél Mátyás leírása alapján 1740-ben már biztosan álló kerti üvegházak (*Orangerie*) révén tárult a látogató elé.¹¹ Helyükre később új növényházak kerültek, 18. századi maradványaikat az eddig végzett ásatások azonban részben már feltárták.¹² A franciás ízlésű virágos *parterre*-ek mellett akkori vadaskert még nagyobb területet foglalt el a várkertnek nevezett parkból.¹³

Átépitések a 18. század utolsó harmadától a 19. század elejéig

A beköszöntő 19. század nagy építkezések közepette találta a körmendi kastélyt és környékét. Batthyány II. Lajos herceg (Batthyány III. Ádám fia) különös gondot fordított elődei rezidenciájának megújítására. Lássuk, mi is történt valójában.

Nélkülözhetetlen forrásnak számít ehhez egy 1826. évi céhlevélen szereplő rézmetszet, amely felülnézetből, déli irányból ábrázolja a kastélyegyüttest (4. kép).¹⁴ A kép alján a bejárat mellett álló két őrségépület hosszúsága már megfelel a mainak. Azt, hogy a korábbi, pincével is rendelkező kisebb barokk házakat déli irányban megtoldották és a belső udvar felé oszlopos tornáccal látták el, a helyszíni falkutatás révén megfelelő részletességgel igazolni lehet (3. kép). Építéstörténeti megfigyeléseken kívül írott adatok is szólnak arról, hogy a metszeten látható ároktetőket csak jóval később, 1883–1886 között alakították át a jelenlegi nyeregtetőkké, tehát az ábrázolás pontos.¹⁵ A két épületet a rajzon, a főbejárat

8 Épületkutatás II.

9 A fennmaradt elszámolásokból következően valószínűleg 1740–1744 között épültek. KOPPÁNY 1986. 56–57.

10 A főépület és az egykori lovarda (ma színház) külső homlokzatán ma is megfigyelhetők ezek a feltárt és bemutatott vakolatok. Hasonló volt a budai Batthyány-palota külső megjelenése is, amelynek 1744. évi tervrajzán Joseph Giessler Bauinspektor aláírása szerepel. KOPPÁNY 1989. 19., KOPPÁNY 2002. 200–201. 3. kép.

11 BÉL MÁTYÁS: Vas vármegye leírása. VII. közlemény. *Vasi Szemle*, 31. (1977) 451–452.

12 Az eredmények közlése: ERDÉLYI-KOPPÁNY A. 2006. 399–408.

13 KOPPÁNY 1979. 367–396.

14 A rézmetszet a körmendi Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeum állandó kiállításán szerepel. Ltsz. Savaria Múzeum, Történeti Osztály, HI. 72.3.1; NÁGY 2005. 180–181.

15 Vas megyei Levéltár, Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai, VII. 1/d/bb. 14. doboz. III. 26/92/1872. A felsorolt szakemberek véleménye alapján a kastélyegyüttesben már elvégzett és még szükséges átalakításokról szóló, a Királyi Törvényszék által hozott végzést 1887. jan. 21-i dátummal írták le.

1. A körmendi Batthyány-kastély épületegyüttese felülnézetből (fotó: Civertan Bt.)

vonalaiban – a jelenlegi gazdag kapuzatnál jóval egyszerűbb – valószínűleg kő pillérek közé helyezett fémrácsos kerítés köti össze.

Érdekes módon a kelet-nyugati irányú tengellyel felépült – szimmetrikusan elhelyezett északi párjaihoz hasonlóan szintén istállóként és/vagy kocsiszínként használt – következő kisebb létesítmények az ábrázoláson még mindig földszintesek. Följebb már szó esett arról, hogy ezeket a 19. században több ízben is átalakították lakás céljára. Alagsorral látták el, megmagasították, miközben nemcsak eltérő nyílásrendszert hoztak létre, hanem a vízszintes sávozású, függőleges pillérek közötti teljes falszakaszokat kicserélték. Bár a Batthyány család ittléte idején végig istállóként és kocsiszínként működő északi párjaikban még nem volt módunk kutatást végezni, azt gondoljuk, hogy kisebb változtatásokra a későbbiekben ezeken szintén sor került.¹⁶ Tömegük azonban nem változott, ezért 1826. évi megjelenítésük hitelesnek fogadható el.¹⁷

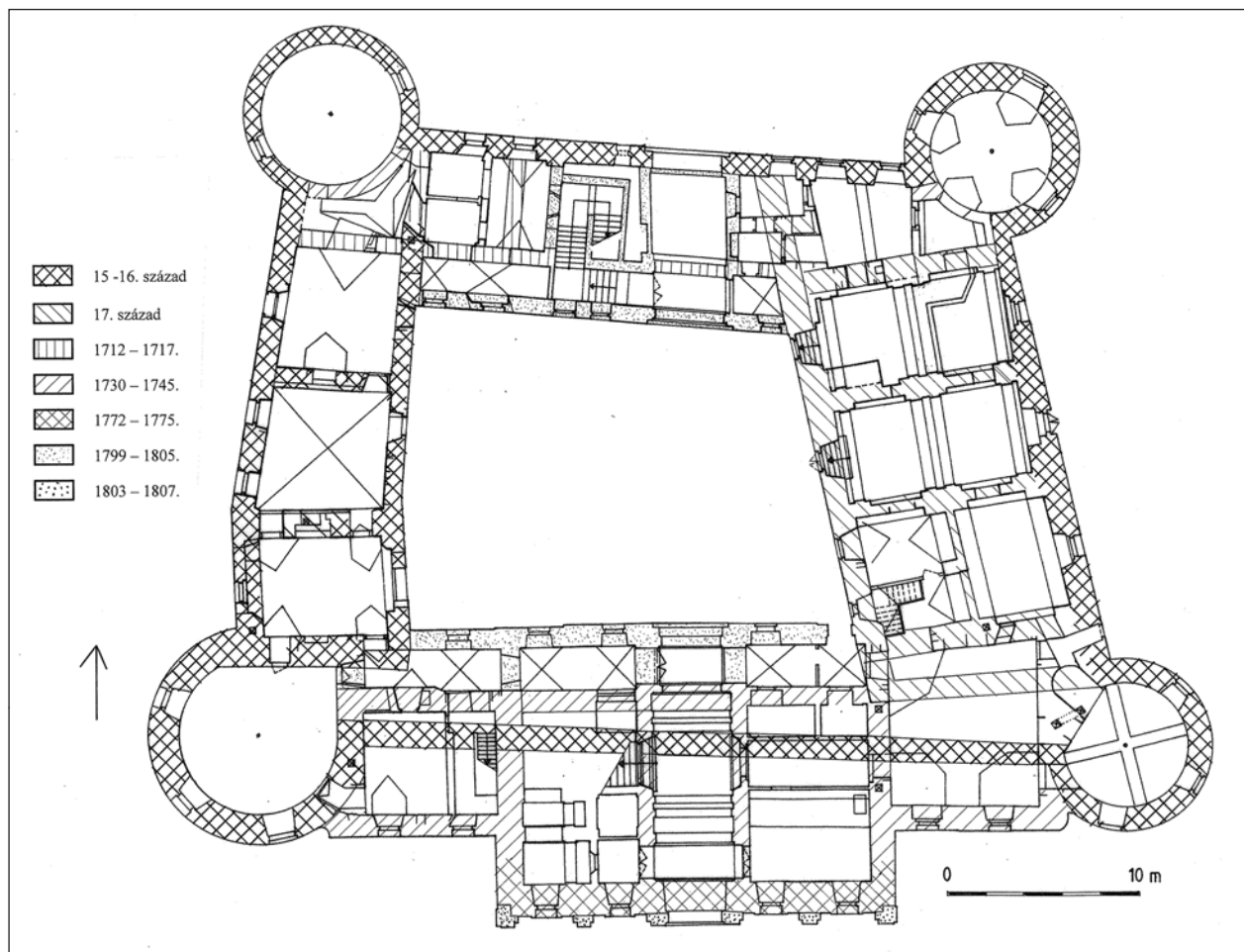
A *court d'honneur* nyugati szélén elhelyezkedő, jelentékeny méretű lovardán és a vele szemközt álló, azonos méretű, keleti épületen, amely továbbra is a dísztermeket valamint a könyvtárat és levéltárat foglalja magában, már a klasszicista stílusú architektúra figyelhető meg. Így a földszinti sávozás fölötti, szélesebb középrizalit, a falsíkból kiugró, két szintet átfogó lizénák, és a homlokzatok középső szakaszain megjelenő, másodlagosan kialakított, a tetőformát átépítő, timpanonnal záródó oromzatok. Mai sárga színük helyett – egyébként az együttes egészét meghatározó – fehér volt jellemző.

A hátsó északi melléképületek esetében pedig egészen pontos adatokkal rendelkezünk, ugyanis itt a falkutatást régészeti ásatás is kiegészítette.¹⁸ Ezek alapján elmondható, hogy a korábbi barokk növényházakat teljesen visszabontották, és egységes szellemben keleten egy új narancsházat (*Orangerie*), nyugaton pedig egy divatos ún. kávéslakot (*Kaffehaus*) emeltek. Délen, a kert irányában mindkét épü-

16 A keleti oldalon álló, később istállómesteri lakásként használt melléképület falkutatásának eredményeivel kapcsolatban: Épületkutatás II.

17 Ugyanebből a megfontolásból hitelesnek fogadhatjuk el azokat – az 1826. évi metszeten, az említett földszintes létesítményekkel egyvonalban, hozzájuk hasonló méretüként ábrázolt – a főépület mögött elhelyezkedő épületeket, amelyek egykor azonos funkcióval bírhattak, de ma már hiányoznak. Természetesen létezésüket csupán egy régészeti feltárás bizonyíthatja.

18 ERDÉLYI – KOPPÁNY A. 2006. 399–408., archív rajzok közlésével.

2. A kastély földszinti periodizációs kutatási alaprajza (rajz: Arnóti Zsuzsa)

lethez fa szerkezetű üvegház tartozott. A később lebontott üvegházakról fennmaradt 1880 körüli felmérések alapján a kert felőli nézet egyértelműen felismerhető az 1826. évi céhlevél ábrázolásán.

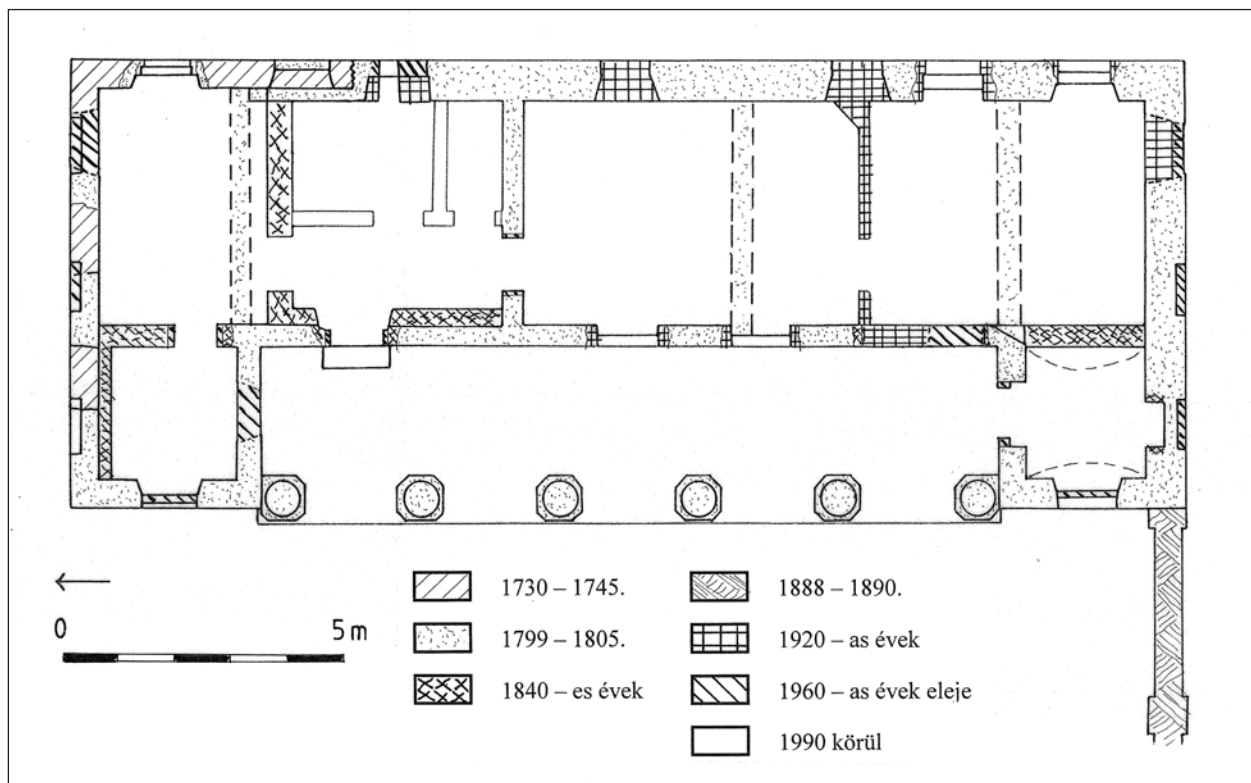
Utoljára hagytuk magát a kastélyt, nem véletlenül, ugyanis jobban szemügyre véve a fennmaradt ábrázolást, itt valami egészen furcsát látunk (4. kép). A jelenlegi három, középen négy szint helyett csak kettőt, illetve hármat, továbbá azt, hogy a fő nézetről teljesen hiányzik a hat oszlop által alátámasztott, széles erkély és vele együtt maga a középrizalit is másképpen néz ki (5. kép). A homlokzat síkjából négy függőleges, két szintet átfogó pilaszterrel tagolt, s mindössze három ablakkal rendelkező, timpanonnal koronázott falszakasz ugrik ki, amelynek középső tengelyében helyezkedik el az íves lezárású kapu, valamint a fölötte megfigyelhető kis erkély. Sűrűbb az ablakosztás is, és nyújtottabbak az arányok. A tornyokon önálló sisakkal záródó tetők mutatkoznak.

Fel kell tenni tehát a kérdést: mi lehet az oka annak, hogy az 1826. évi céhlevél teljes együttest mutató metszete az igen pontosan ábrázolt melléképületeket „modernebb”, magát a főépületet pedig úgy mond „régiesebb”, átalakítás előtti állapotban mutatja.

Klasszicizáló késő barokk periódus. A központi épület átalakítása (1772–1775)

A beépített manzárdtetőt ugyan a szakirodalom a 19. századi építkezésekhez köti, de tudjuk, hogy a fedélszéket 1772–1773-ban megújították, s vele egy időben dolgoztak a reprezentatív felső szinten is. Ezt a tényt a helyszíni kutatás megerősítette, stílusát tekintve ugyanis kétség kívül ebbe a korszakba tartozik az a két, szerencsés módon megmaradt rokokó falkép töredék, amelyek egyikét, egy kínai

3. A keleti őrségépület periodizációs kutatási alaprajza (rajz: Arnóti Zsuzsa)

figurákkal díszített, tapéta utánzatú festést egy olyan ablakkávéban találtuk, amelyet már utólag vág-tak bele a délkeleti saroktorony barokk falzatába.¹⁹ Ezeket a munkálatokat természetesen nem a külföldön tartózkodó Batthyány III. Ádám herceg és nem is az uradalom bérlői, a Schildknecht bárók, hanem az 1773-tól, húsz éves kora óta igazolhatóan Körmenden élő, és itt tartósan berendezkedni kívánó Batthyány II. Lajos²⁰ végeztette. Eddig kevésbé ismert építkezéseit érthető módon a fényes főúri udvarrá váló kastélyegyüttes középpontjával, saját lakóhelyével kezdte. Minden bizonnyal a műpártoló ifjú volt az, aki az újjáépített manzárdtetőbe rejtve nem csupán kiszolgáló helyiségeket, de a barokk díszterem átalakítása révén, a középrizalit legfelső szintjén, külföldi társulatokat is befogadó színháztermet hozott létre.²¹ A belső helyiségek dekorációján túl a homlokzati architektúrát is megváltoztatta, miként ez a 19. század elején az 1710-es évekből származó északi udvari homlokzat elé húzott folyosó (2. kép) hátfalán a feltárást követően tanulmányozhatóvá vált. A 18. század eleji épületszárny falkoronája fölött megmaradt az 1770-es évekre keltezhető magasztos a vízszintes sávozás maradványával (6. kép). Itt már glettelte felületek készültek, talán fehér színezéssel. Ez a tagolás biztosan későbbi, mint a kora barokk, sávozás nélküli, simított felület, illetve a 18. század első felében felhordott sárgás árnyalatú, tört fehér alaphoz tartozó sötétszürke, majd valamivel később élénk terrakottára átfestett, részben hőbörös vakolatrendszer.²² Mivel egyelőre mindenekelőtt belső kutatást végeztünk, ma még nem tudjuk, mennyiben figyelhetők meg ugyanezek az egymást követő periódusok a külső homlokzatokon. A vízszintes

19 KOPPÁNY 2002. 204., MENTÉNYI 2006. 362–363. Az 1770-es évekből származó festést l.: uo. 11. kép, színesben: XIX. tábla 1. kép.

20 KOPPÁNY 1979. 374–375., KOPPÁNY 2002. 204.

21 KONDICSNÉ 2006. 160.

22 Ebből következik, hogy az 1730–1740-es évek sárgás tört fehér-szürke homlokzatfestését követő – a feltárt nyomok szerint csupán festésréteggént értékelhető – élénk terrakotta színezést még az 1770-es évek elé kell kelteznünk. Fehér színére – mivel a szóban forgó vakolatsávokról a festett felület a befalazás közben lepusztult – csak kisebb töredékek utalnak. A terrakotta festéshez l.: G. LÁSZAY JUDIT: Eszterháza színei. Rövid beszámoló a fertődi Esterházy-kastély homlokzatkutatásáról. In: Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére. Budapest, 2004. 179–192.; A falkutatásra lásd: Épületkutatás II., MENTÉNYI 2006. 359–360. 3. ábra, 362. 10. kép.

4. A kastélyegyüttes ábrázolása egy 1826. évi céhlevélen

sávozású földszintre támaszkodó, függőleges emeleti tagolórendszer mellett megjelenő emeleti sávozás mindenesetre az 1826. évi távlati képen szintén felfedezhető.

Tervezője bizonyára nem Hefele Menyhért, aki ugyan éppen ezekben az években a győri székesegyházban dolgozik, de neve a Körmenddel kapcsolatos iratokban sehol sem merül fel.²³ Szerzősége még akkor sem valószínű, ha tudjuk, hogy a pozsonyi prímási palota híres mecénása Batthyány József esztergomi érsek Batthyány II. Lajos nagybátyja és több ízben megfordul Körmenden.²⁴ A főpap Hefelével 1777-ben kötött pozsonyi szerződésében a következő mondat olvasható: „...minthogy ő még ebben az országban és a hozzám tartozó uradalmakban ismeretlen, ezért minden alkalommal tanácskoznia kell a tiszttartóval...”²⁵ Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az átépítés koncepciója magától a fiatal főúrtól származik, aki a megvalósítást a tervezőként is tevékenykedő Adrian Chevreux hadmérnökre bízta. Utóbbi 1770 óta áll az Építési Igazgatóság élén, és ugyancsak Batthyány József érsek, aki akkoriban a Vas megyei főispáni feladatokat is ellátta, ajánlotta Körmendre.²⁶

23 Hefele szerzőségével kapcsolatban utalás található: ZADOR ANNA – RADOS JENŐ: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest, 1943. 161., 174. Megkérdőjelezi KOPPÁNY 1986. 72–73.; Győri működésére WILHELM BRENNER: Melchior Hefele – Ein Architekt Mitteleuropas (1716–1794). In: HEFELE 21–28., 148–150.

24 KOPPÁNY 1986. 67.

25 „Da derselbe annoch in hiesigen Lande und mit meinen mir gehörigen Herrschaften unbekant, so wird derselbe jedesmalen mit dem Praefekt...conferiren...” Der Vertrag zwischen dem Primas Batthyany und Melchior Hefele über den Bau des Preßburger Primatialpalais. Veröffentlicht von ISTVÁN BARISKA. In: HEFELE 117., magyarul uo. 115.

26 Koppány Tibor a körmendi parkról szóló 1979-es tanulmányának szövegében Chevreux-nek tulajdonítja a cour d'honneur melléképületeit, a vonatkozó lábjegyzetben azonban megcáfolja saját magát, arra hivatkozva, hogy ezek még a barokk korokban épültek. KOPPÁNY 1979. 375–376., 395. 14. jegyzet. Eredeti meglátása helyes volt abból a szempontból, hogy átalkításuk terveit akár Chevreux is készíthette. Chevreux építészeti tevékenységére és Batthyány József szerepére: KOPPÁNY 2002. 204–206., SZILÁGYI ISTVÁN: Meister und Werke in Szombathely im 18. Jahrhundert. In: HEFELE 94.

5. A kastély déli főhomlokzata (fotó: Koppány András)

A főépületen végzett munkálatok 1775-re nagyjából befejeződhetnek, ugyanis a fiatal főúr ebben az évben már a park felvilágosult szellemiségű, szentimentális stílusban történő átalakításába kezdett.²⁷

Első klasszicista periódus.

A melléképületeken végzett munkák mellett a központi épület új terv szerinti belső átalakítása (1799–1805)

Persze, hogy a történet ne legyen ilyen egyszerű, 1799-ben a folyamatosan Körmenden tartózkodó Batthyány II. Lajos herceg újból belefogott kastélyának átépítésébe.²⁸ Az írott források ezúttal sem utalnak közvetlen módon a tervezőre. Adódik a feltételezés, hogy a könyvtára számára építészeti munkákat is gyűjtő mecénás saját formai elképzeléseit és a funkciók átrendezésére vonatkozó igényeit megint csak a hercegi építési hivatal inspektorával, ezúttal Vojta Ferencsel rajzoltatta meg és építtette fel.²⁹ Óriási munkák kezdődtek a főépületen, amelynek kőművesmunkáit 1805 nyarán fejezték be.³⁰

A Batthyány-levéltár tervtárában fennmaradt egy alaprajzi sorozat (7. kép), amely szintenként mutatja a kastélyt, s a szóban forgó első klasszicista periódus megoldásait tartalmazza.³¹ Valószínű, hogy ez maga a terv. Kivitelezési technikája miatt, valamint azért, mert a II. emelet keleti szárnyának későbbi átalakítását szintén ebbe rajzolták bele, elképzelhető az is, hogy az eredeti sorozat másolatáról,

27 Az ő elképzelései alapján megindított és 1786 táján befejezett munkálatokat azonban 1795-től újra kezdik, új fákkal, immár az egyre divatosabbá váló angolpark szellemében. A folyamatos átalakítás sokáig elhúzódott, még 1821-ből is maradtak fenn számadások. KOPPÁNY 1979. 374–390., KOPPÁNY 1986. 66–69., 73–75.

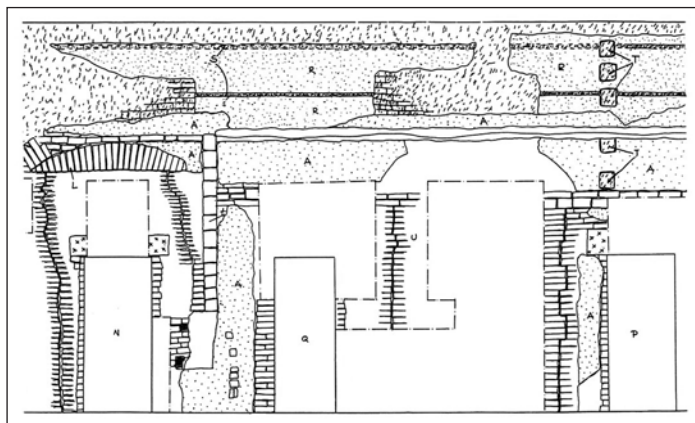
28 KOPPÁNY 1986. 71–72., KOPPÁNY 2002. 206–209.

29 LYKA 1933. 57–59.

30 KOPPÁNY 1986. 72–73. Vojta körmendi illetőségű rajzai közül eddig mindössze a Narancsházra vonatkozó, szignált tervei voltak ismertek. ERDÉLYI – KOPPÁNY A. 2006. 399. 6. jegyzet, 13. kép.

31 MOL T4 A Batthyány család levéltárának tervrajzai, No. 46/a–c.

6. A kastély északi szárnya. A 19. század elején épült folyosó mögött, egykori udvari homlokzat kutatási rajza (rajz: Tábori András)

rajzi bizonyítékokra támaszkodik, ugyanis a keskenyebb középrizalit egykori meglétét, pontosabban a jelenlegi oszlopos megoldás utólagosságát a falkutatás igazolta.³²

A kastély főépületének első emeletén és lépcsőházában mindeddig nem volt módunk helyszíni vizsgálatokat végezni. A földszinten és a II. emeleten több párhuzamos jelenség azonban arra utal, hogy például a keleti szárnyban és a kápolnát kivéve a saroktoronyokban – újabb boltozatok behúzásával – éppen a 19. század első felében, több szakaszban alakították át az itteni belső tereket.³³ A főépület átépítésének legfontosabb törekvése az alacsony I. emelet, az ún. *mezzanin* déli oldalon történő létrehozásával együtt a szárnyak körbejárhatósága volt. Ennek érdekében – a korábbi boltozatok és fafödémek elbontása, illetve újak behúzása révén – a különböző korú és rendeltetésű helyiségsorok lehetőség szerint mindenhol egységes járószinteket kaptak.

Az építéstörténetet egyébként rendkívüli mértékben bonyolítja, hogy az egyes szárnyak különböző korszakokban, más-más belmagasságokkal jöttek létre, és a 16–17. század folyamán nem voltak teljesen átjárhatók. Kezdetben általában sohasem nyúltak hozzá az egész épülethez, mindig csak egy-egy részét módosították a felmerülő újabb szükség szerint. Az emeletes középkori nyugati szárny mellé a 17. század folyamán több ütemben készült el a keleti és a déli szárny, míg feltételezésünk szerint északon csupán a 18. század elején, a körbejárható reprezentatív szint (II. emelet) létrehozásával egy időben építkeztek.³⁴ Egy 1724-ből származó térkép tanúsága szerint a kastély ekkor még őrizte középkori várarkait és a város irányába néző nyugati bejáratát.³⁵ A Donato Felice de Allio nevével fémjelzett, és Koppány Tibor alapvető kutatásai révén részleteiben is ismert,³⁶ az 1730–1740-es évek-re keltezhető új barokk együttest, amelyet a dolgozat elején megismertünk, immár észak-déli hossz tengellyel építették. Feltételezésem szerint a főépület korábbi szintjeinek számát ugyan nem változtatta meg, a főhomlokzatával délre néző, újonnan épített szárnyat azonban – tekintélyes kapualjával, díszlépcsőjével és az oldalsó termekkel – a későbbi magasságban, de csupán kétszintesre építették. Az 1770-es évek kisebb léptékű munkálatai után a döntő jelentőségű átalakítás az 1799–1805 közötti periódusban következett be, amikor itt is létrejött a mezzanin szint, a korábbi északi és déli belső udvari homlokzatok elé – a könnyebb átjárhatóság miatt – folyosót húztak, a megváltozott közlekedési rendszer kedvéért pedig még a díszlépcső irányát is megváltoztatták. Az említett alaprajzok tanúbi-

vagy a már elkészült állapot felméréséről van szó. Amellett azonban, hogy feltűnteti a távlati rajzon szereplő középrizalitet az íves kis erkéllyel, általánosságban a 19. század elején létrejött, ma is meglévő megoldást mutatja mind a különböző szintek, mind a boltozatok, a lépcsőház, továbbá a nyílásrendszer vonatkozásában. Valószínű tehát, hogy az alaprajzi sorozathoz tartozó, sajnos hiányzó homlokzati terv megtartotta volna a minden bizonnyal valamivel korábbi architektúrát, a timpanonnal koronázott, háromtengelyes középrizalitból közepén ívesen kiugró bejárati szakaszt a fölötte lévő kis erkéllyel még akkor is, ha közben a belső szintek számát az ablakokkal együtt megváltoztatta. Hozzá kell tenni persze, hogy ez a feltételezés nem csupán

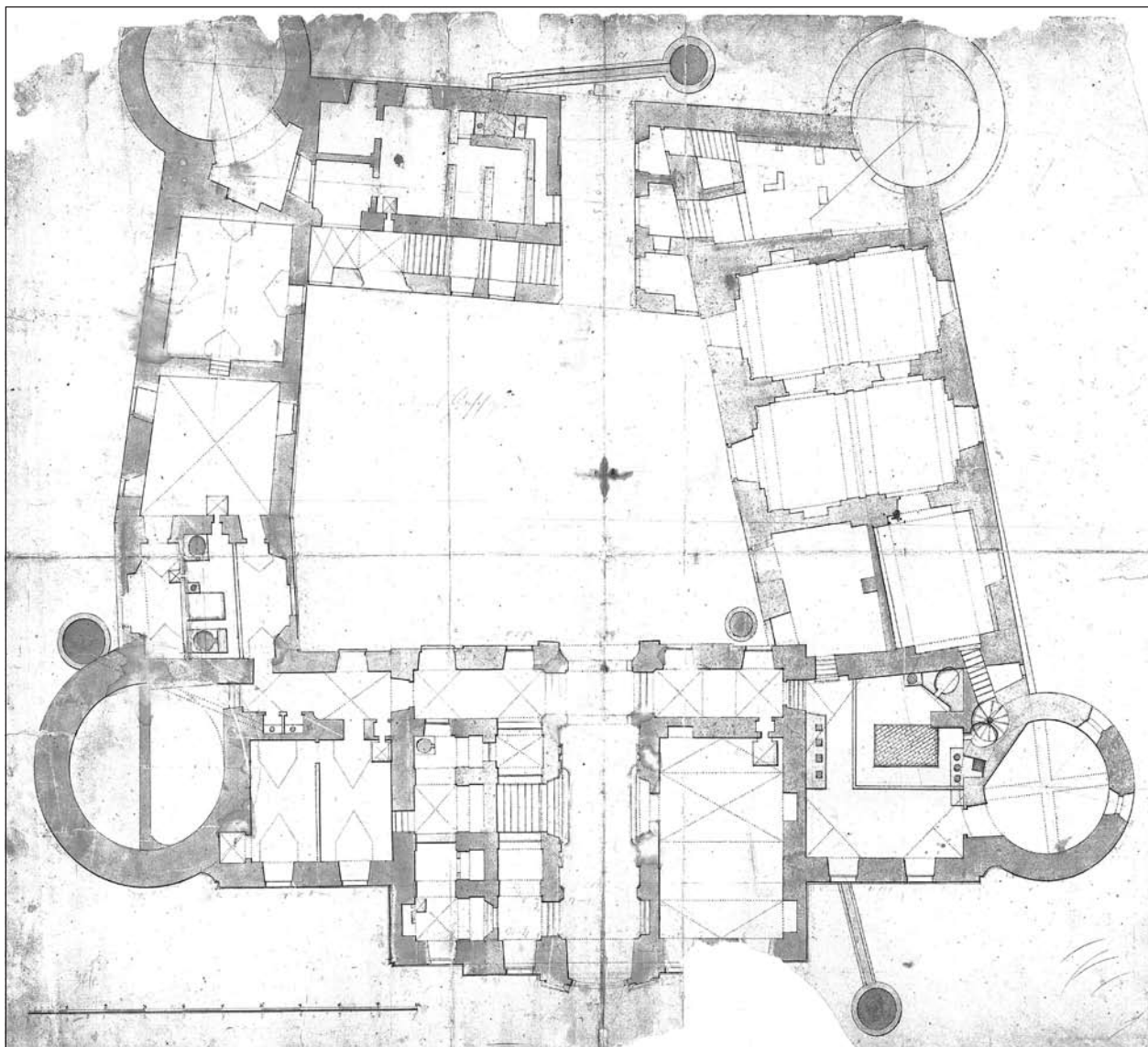
32 MENTÉNYI 2006. 362. 8. kép, 364–365. XVIII. tábla, 2. kép.

33 Ilyen például az a szóban forgó tervsorozat földszinti lapján még ábrázolt lépcső, amely a keleti szárny egykori nagy pincéjének akkor még meglévő maradványába vezetett, és amelyet szintén a klasszicista építési periódusban bontottak el. Ugyanakkor a sala terrena mellette lévő boltozatos terei már láthatók, éppen úgy, ahogyan a kutatás során megtaláltuk őket. Az északkeleti saroktorony földszintjét csak a 19. század végén boltozták be. A kápolna kutatására lásd: HARIŠ ANDREA: Kastélykápolnák hajdan volt díszei és mesterei. Körmenđ és Eszterháza. In: Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve, XI. (1991–2001). Szerk. Bardoly István–László Csaba. Budapest, 2002. 285–312.

34 MENTÉNYI 2006. 355–368.

35 A körmenđi uradalom térképe 1724-ből. Országos Széchenyi Könyvtár, TK 1659. In: A Batthyányak, XXVIII. tábla 2. kép.

36 KOPPÁNY 1989.

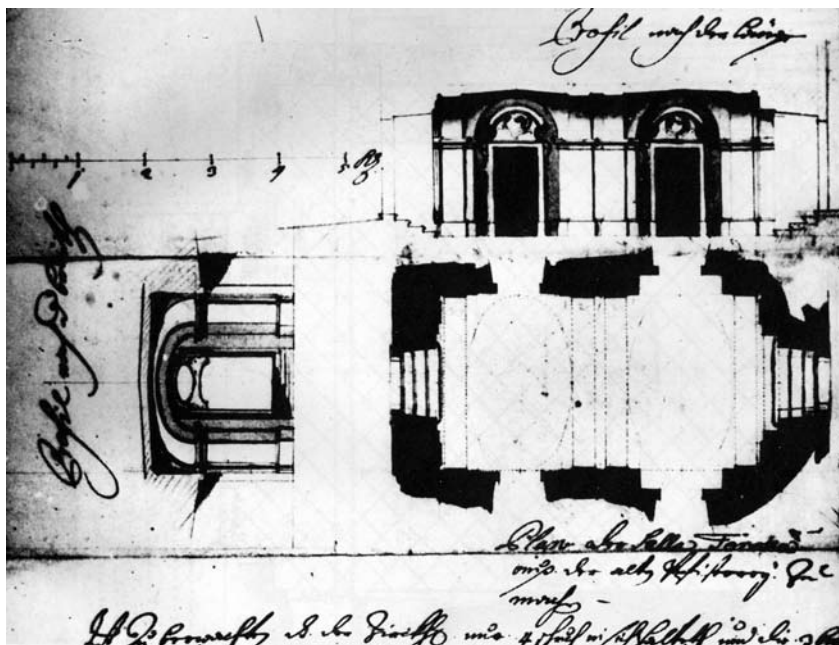
7. A kastély földszintjéről készült 19. század eleji tervrajz

zonysága szerint (7. kép) ezekre a munkálatokra mindenképpen előbb került sor, mint a jelenleg látható főhomlokzat megépítésére (2. kép).³⁷

Arra, hogy mennyire el lehet tévedni az egyes építési periódusokban, továbbá, hogy a barokk elképzelések miképpen éltek tovább, lássunk egy példát. A Batthyány-levéltár tervtárában fennmaradt egy kétségkívül az 1730-as évekből származó, a bécsi mester fiának, Franz Allio-nak aláírását is tartalmazó rajz, amely a keleti szárny kertre néző hűsölő termét, a *sala terrena* alaprajzát és metszeteit ábrázolja (8. kép).³⁸ A rajta látható, festett vagy faragott lunettákkal elképzelt ajtók egyetlen, csehboltozatos szakaszokkal fedett térből nyílnak mindkét irányba. A valóságban, a helyszínen valami ehhez nagyon hasonló, de mégis egészen mást lehet tapasztalni, annak ellenére, hogy a bent lévő 20. századi kazán miatt a kutatás nehézségekbe ütközött. Azonos a helyszín, az oldalsó, kevésbé gazdag kőkeretes átjárók és a csehboltozatok is, a díszes tér azonban jóval nagyobb, és ami még furcsább: aszimmetrikus. A középső tengely mellett északra egy további, hasonló nagyságú, önálló be- és kijáráttal rendelkező helyiség talál-

37 Erre utal többek között a déli szárny udvari folyosójának másodlagossága, továbbá a kapualjban és a lépcsőházban, illetve a legfelső szinten megfigyelhető szabálytalanságok.

38 KOPPÁNY 1986. 52–56.; KOPPÁNY 2002. 199., 214. 23. jegyzet.

8. Franz Allio tervrajza a kastély keleti szárnyának sala terrena-jához

korszakban általában, és a körmendi kastélyban is ott, ahol megmaradtak a vakolatok, sohasem pusztították el az újabb kedvéért a régit, főleg azért, mert jól tudták, hogy a következő réteg így jobban megköt, szilárdabb lesz. Azt kell látnunk tehát, hogy korábbi helyén, a 19. század első felének átépítése során új *sala terrena*-t hoztak létre, amely nagymértékben figyelembe vette saját előzményét, de már más alaprajzzal és magassággal készült (9. kép). Franz Allio rajzán az udvarnál és a kertnél mélyebb szintre utaló lépcsők ugyancsak már a barokkot megelőző, 17. századi „nagy pince”³⁹ beépítését igazolják. A nagyszabású munkálatokra minden bizonnyal elsősorban éppen azért került sor, mert az átalakított első emelet helyére kerülő *mezzanin* szint miatt a boltozatokat újra kellett rakni.

Második klasszicista periódus. A központi épület új homlokzata (1803–1807)

A körmendi uradalomról 1840-ben készült összeírásból tudjuk, hogy akkorra már elkészült a dór oszlopokon nyugvó erkély az új portikusszal.⁴⁰ Újabb levéltári kutatások révén arra is fény derült, hogy a déli főbejárat és a vele szemközt kialakított, a hátsó kertre néző, északi kijárat nem csupán azonos időből, de egy kéztől származó, sajnos szignó és dátum nélküli tervsorozat alapján valósult meg.⁴¹ A körmendi uradalomban az 1730-as évek óta működő *Bauamt*-nak a klasszicista átépítésre vonatkozó tervlapjai közül sajnos alig néhány maradt ránk, a rajtuk olvasható *fasciculus* és *numero* számok azonban nem adnak választ arra, hogy e két rajz fennmaradásában szerencsés véletlenről van-e szó vagy sem, s hogy általában miképpen kezelték az Építési Igazgatóság Tervtárát.⁴² Számunkra azért különösen érdekesek, mert éppen a portikusznak és a kapualjnak (10. kép), illetve északi párjának, a belső udvarról a hátsó kertbe nyíló kijáratnak burkolataikkal együtt szépen megrajzolt alaprajzát mutatják, tehát közvetlenül

39 A keleti szárnyban a helyszíni épületkutatás során feltárt, középpillérekre boltozott, nagy alsó tér a fölötte talán csak északon kialakított alacsony ún. fél szinttel és az emeleti öreg palotával együtt – az írott források alapján – 1618–1619-ben épült. KOPPÁNY 1986. 35–36. A talán kevésbé gabona, mint inkább bor (és más élelmiszer?) tárolására használt, hatalmas tér nem volt igazi pince, valójában inkább nagy belmagasságú földszintnek felelt meg. A 17. század közepén azonban pinceként említik. IVÁNYI BÉLA: Képek Körmend múltjából. Körmendi Füzetek. 4. Körmend, 1943. 31., 57. A 18. század első felében ennek helyén bizonyára még a korábbi szintekhez igazodva hozták létre a barokk sala terrena-t.

40 Említi egy írott forrás. Topographiai összeírás a Körmendi Uradalomnak 1840-dik évben. In: Nyelvtörténeti ritkaságok a Batthyányak körmendi uradalmából. Szerk. KONDISZNE KOVÁCS ÉVA. Körmend, 2003. 80.

41 MOL T4 A Batthyány család levéltárának tervrajzai, No. 23., 262.

42 KOPPÁNY 2002. 195–216.

ható, délre viszont csak egy fél szélességben megépített, park felőli szakasz, ami a feltárt, csiszolt mészkő lapokból álló burkolat ellenére sem tanúskodik igazán nagyvonalú megoldásról. Az egységes tér kialakítását gátló, mind a mai napig meglévő 17. századi, észak-déli irányú osztófalhoz (2. kép) gyakorlati okokból, az udvar felé néző kis pince megtartása miatt ragaszkodtak. Ellentmondás tapasztalható továbbá a barokk tervrajz és az egységes, de egyértelműen a klasszicista periódusra keltezhető építőanyag között. Ráadásul a restaurátorok a mindössze egyetlen rétegű, a téglák kötőanyagával megegyező vakolaton klasszicizáló stílusú festést találtak. Megjegyzem, hogy ebben a

kapcsolódnak a klasszicista átépítés utolsó fázisához. Arra a kérdésre, hogy erre mikor került sor, ma még csak azt a biztos választ lehet adni, hogy minden bizonnyal még 1834 előtt, ekkortól kezdve ugyanis az uradalomban kötelezővé vált a magyar nyelv használata, az említett terveken viszont német felirat olvasható.⁴³ Az 1826. év, mint *terminus post quem* a datálás szempontjából nem számot tévő, hiszen a céhlevél számára egy már meglévő metszet is alkalmas lehetett.

1806-ban Lajos herceg meghalt, a körmendi hitbizományt legidősebb fia, Batthyány Fülöp örökölte, aki azonban ritkán tartózkodott Körmenden.⁴⁴ Apja iránti tiszteletből ugyan befejeztette a folyamatban lévő munkálatokat, és Harangozó János mérnök (1816-tól az 1840-es évekig) vezetésével az uradalmi Építési Hivatal is tovább működött,⁴⁵ a frissen elkészült főépülethez azonban bizonyára már nem nyúlt hozzá. Ezért Koppány Tibor véleményével⁴⁶ megegyezően, saját korábbi álláspontomat cáfolva ma azt gondolom, hogy a jelenlegi klasszicista főhomlokzat kialakításának terve – a hátsó kapualjjal és az északkeleti pincelépcső megszüntetésével együtt – valójában még az imént elsőként meghatározott építési periódushoz kapcsolódva, a 19. század elején született meg. Önálló tárgyalását pusztán az a tény indokolja, hogy a kastély valamivel korábbra keltezhető alaprajzi sorozata (7. kép) még csak részben tartalmazza a külső megújítást, tehát a két építészeti elképzelés nem egyszerre született meg. A belső átalakításokat eleinte feltehetően össze akarták hangolni az 1826. évi metszeten ábrázolt, de még 1772–1773-ból származó külső képpel, menet közben azonban az építető nyilván meggondolta magát és egy modernebb változat mellett döntött.

9. A kastély keleti szárnyában lévő egykori sala terrena középső helyisége 1958-ban (KÖH Fotótár)

A klasszicista stílusú építkezések vezérterve

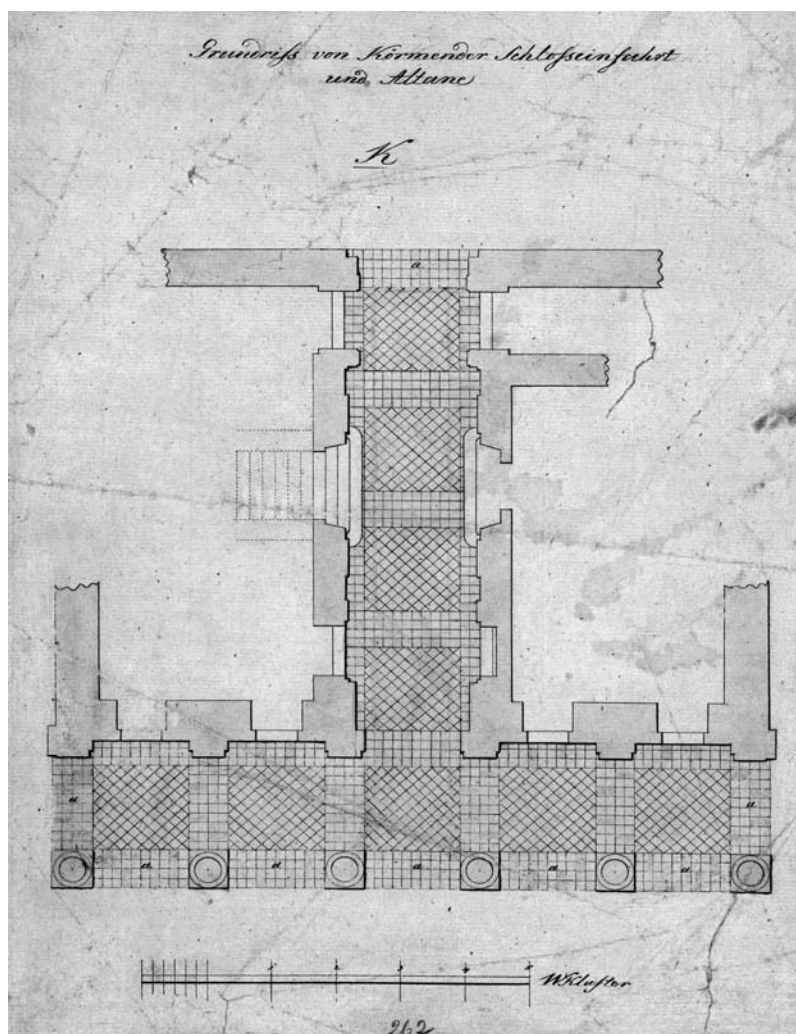
Visszatérve a kastélyegyüttes vitatott ábrázolásához, nem lehet kétséges, hogy összefüggő, egységes építészeti koncepciót látunk. Valóban egy ún. vezértervről van tehát szó, amely számolt ugyan a már előzőleg is itt álló épületekkel, az eddigi kutatás állításával szemben mégsem az 1730-as évek barokk, hanem az 1770-es évek klasszicizáló késő barokk, vagy még inkább a 18–19. század fordulójának klasszicista

43 KOPPÁNY 1986. 78., KONDICSNÉ 2006. 159. Így mindenképpen felül kell bírálnom saját korábbi álláspontomat, miszerint – nem túl logikus módon – az alaprajzi sorozatot és az oszlopos-tornácos főhomlokzatot egyaránt 1840 tájára kelteztem. MENTÉNYI 2006. 364–365.

44 KONDICSNÉ 2006. 157–162.

45 KOPPÁNY 2002. 206–211.

46 KOPPÁNY 1986. 72.

10. A kastély portikusza a kapualjjal (tervrajz a 19. század elejéről)

tében különbözik a Körmenten álló, legkésőbb 1810-re már elkészült őrségépületektől (11. kép). Csak arra gondolhatunk, hogy az 1825-ben Körmentről eltávozott inspektor hét évvel később egy másik hasonló célra adta el korábbi tervét.⁵² Vojta Ferencről tudni, hogy családjával együtt valójában Budán élt, háza is volt a városban, tehát itteni szereplése nem meglepetés.⁵³

alkotása.⁴⁷ Talán egy olyan változat, amelyben Batthyány Lajos hercegnek még az a kívánsága tükröződött, hogy a kastély általa megvalósított, korábbi külső képe maradjon érintetlenül. Levéltári adatok garabada bizonyítja az 1800-as évek építkezéseit.⁴⁸ Nem kizárt ugyan, hogy egy harminc évvel korábbi elképzelés alapján dolgoztak, mégis elfogadhatóbbnak tűnik a későbbi keltezés.

A kivitelezés irányítása mindvégig a körmenti Építési Igazgatóság kezében volt. Ismert tény, hogy Chevreux-t 1799-től Franz Vojta építőmester követte.⁴⁹ Ő volt az, aki 1802-ben az északi növényházakhoz rajzolt homlokzati részlettervet,⁵⁰ s mivel a korszak építési irataiban mindvégig egyedül az ő neve olvasható, akár a melléképületeket, akár a harmadik periódus új homlokzati kialakítását, de magát a vezértervet is nehéz másnak tulajdonítani.

A közelmúltban bukkantam rá egy publikált tervrajzra, amely az őrségépületek vonatkozásában egyértelműen igazolja Vojta szerzőségét.⁵¹ A budai *Baucommissio* megbízásából az egykori Bomba (ma Batthyány) térre elképzelt, hajóhid mellé szánt katonai épületek 1832-es évszámú, szignált rajza mindössze néhány kisebb részle-

47 Koppány Tibor a céhlevélen fennmaradt ábrázolást – barokk látásmódja és megjelenése miatt – joggal tarthatta a 18. század első feléből származó ún. vezérterv egyik késői másolatának. KOPPÁNY 1989. 16., KOPPÁNY 2002. 199. 1. kép. A korai keltezést cáfoló, klasszicista részletformákat a barokk előzményektől csupán a helyszíni épületkutatás révén lehetett elkülöníteni, amire a szerzőnek még nem volt módja. Az Andreas Miller építési írnok hagyatékában 1733-ban felsorolt távlati kép meglepte pedig egyértelműen igazolja, hogy volt ilyen vezérterv. Nem zárható ki tehát az a feltételezés sem, hogy a madártávlatból készült metszet kompozíciója valóban még Donato Felice de Allio munkájából eredeztethető. A melléképületek pontos ábrázolásából és a kastélyban megfigyelt jelenségekből együttesen adódik az a következtetés, hogy a távlati rajzon látható részletmegoldásokat a főépület esetében sem írhatjuk csupán a rajzoló felületességének számlájára.

48 MOL P1322 Batthyány család levéltára, Építési iratok; KOPPÁNY 1986. 102–103., 178–192. jegyzet.

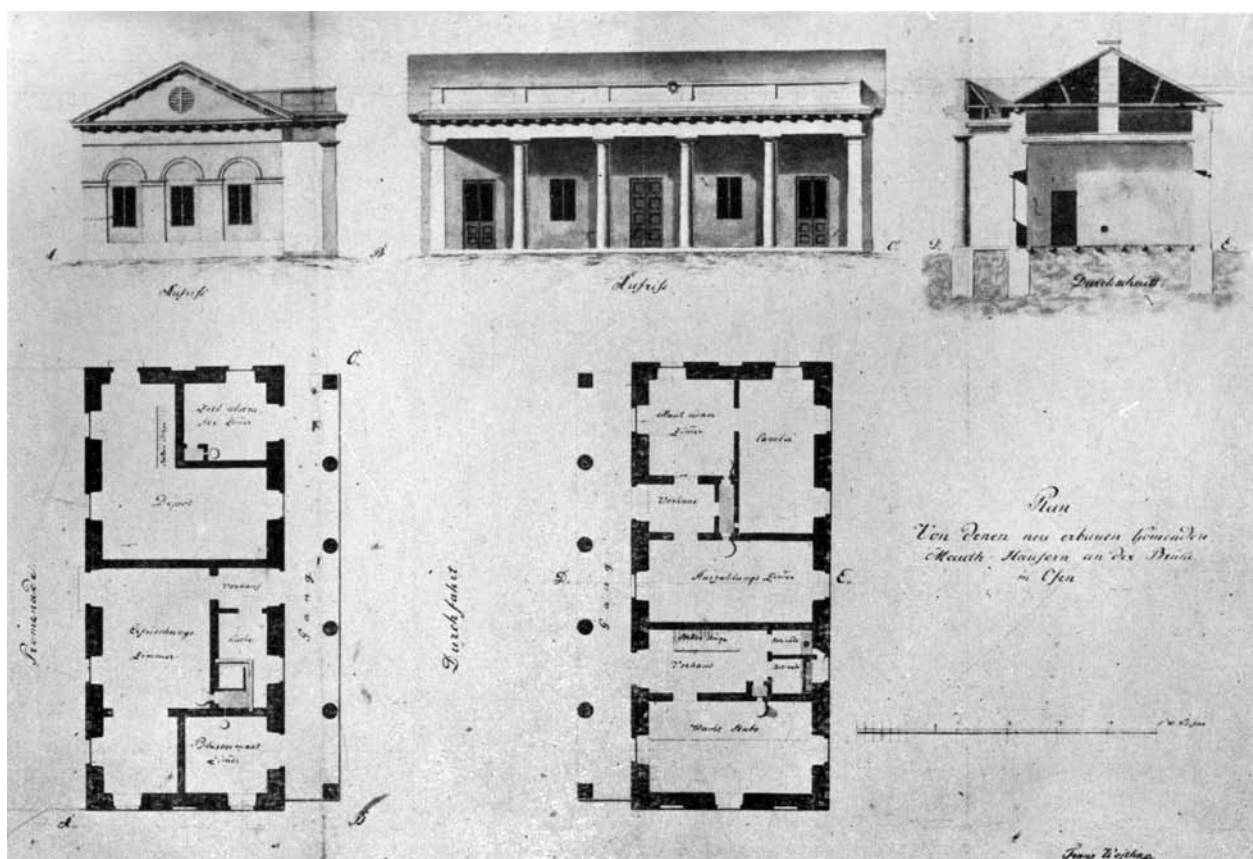
49 KOPPÁNY 1986. 71., KOPPÁNY 2002. 206.

50 ERDÉLYI – KOPPÁNY A. 2006. 399, 404. 13. kép.

51 ZAKARIÁS G. SÁNDOR: Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, V. (1958) 290., 306., 24. kép

52 A klasszicista átépítés befejező évszáma 1810. Körmenten az utolsó Vojta által aláírt beszámoló 1825-ből maradt fenn. KOPPÁNY 1986. 72., 76.

53 LYKA 1933. 57.

11. Vojta Ferenc tervrajza a budai Bomba(Batthyány)-tér hídfőjének órségépületéhez

A körmendi távlati rajz elkészítőjének szeme előtt mintaképként lebeghetett ugyan egy (vagy több), az Építési Igazgatóság tervtárában rendelkezésre álló barokk előzmény, a helyszíni épületkutatás eredményei és Vojta tervrajzai alapján mégis kijelenthető, hogy a rajta látható melléképületek aligha fogalmazódhattak meg a 19. század első évtizedénél korábban.⁵⁴

⁵⁴ NAGY 2005. A kiállítási katalógustételben szereplő 1800-1826 közötti keltezés pontosítására egyelőre nincs támpont. Koppány Tibor idézett korai datálásában a kastély itt elemzett homlokzati megjelenése játszott döntő szerepet.

RÖVIDÍTÉSEK

- A Batthyányak A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. NAGY ZOLTÁN. Körmend–Szombathely, 2006.
- ÁMRK Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
- ERDÉLYI – KOPPÁNY A. ERDÉLYI ERIKA – KOPPÁNY ANDRÁS: A körmendi Batthyány kastély narancsházának kutatása. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 399–408.
- Épületkutatás II. BOROSSAY KATALIN–KOPPÁNY ANDRÁS–MENTÉNYI KLÁRA–SIMON ANNA–THÜRY LÁSZLÓ: Körmend, Batthyány-kastély. Épületkutatás, II. ütem. Dokumentáció. Kézirat. KÖH, Tervtár.
- HEFELE MELCHIOR HEFELE (1716–1794) építész emlékkiállítása. Szombathelyi Képtár. Katalógus. (Gedenk Ausstellung des Architekten Melchior Hefele 1716–1794. Bildergalerie Szombathely. Katalog.) Szerk. Zsámbéki Monika. Szombathely, 1994.
- KONDICSNÉ 2006. KONDICSNÉ KOVÁCS ÉVA: Batthyány Fülöp, a mecénás főúr. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 157–162.
- KOPPÁNY 1979. KOPPÁNY TIBOR: A körmendi kastélypark építéstörténete. *Vasi Szemle*, 33. (1979) 367–396.
- KOPPÁNY 1986. KOPPÁNY TIBOR: Körmend városának építéstörténete. Körmendi Füzetek. Körmend, 1986.
- KOPPÁNY 1989. KOPPÁNY TIBOR: Adalékok Donato Felice de Allio (1677–1761) császári és királyi építész magyarországi működéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 38. (1989) 16–20.
- KOPPÁNY 2002. KOPPÁNY TIBOR: Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve (1991–2001). Szerk. Bardoly István–László Csaba. Budapest, 2002. 195–224.
- KÖH Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
- LYKA 1933. LYKA KÁROLY: Egy magyar építész-család. In: Magyar Művészet. 9. Szerk. Majovszky Pál. Budapest, 1933. 57–59.
- MENTÉNYI 2006. MENTÉNYI KLÁRA: A körmendi Batthyány kastély helyszíni kutatásának eddigi eredményei. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 355–368.
- MOL Magyar Országos Levéltár
- NAGY 2005. NAGY ZOLTÁN: Körmendi céhlevél kastélyábrázolással, 1826. Katalógustétel: A Batthyány-kastély évszázados kincsei – Körmend, III – 1/3. In: A Batthyányak évszázadai. Kiállítási katalógus. Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathely – Körmend, 2005. 180–181.

Adatok a fehérvárcsurgói Károlyi-kastély építéstörténetéhez

A fehérvárcsurgói kastélyt története folyamán számos átalakítás érte, és az egymás nyomait jobb esetben csak szétdaraboló, többnyire eltüntető beavatkozások miatt a jelenségek sokszor nehezen illeszthetők be „építési periódusok” rendszerébe. Már csak azért is, mert mint a 19. század 30-as éveiből fennmaradt források és a 19. század végi terv bizonyítja, lokális átalakításokkal is számolni kell. A megismerés lehetőségét az is nehezítette, hogy a beépítettség mértékéből és a védett padlóburkolatok létéből adódóan az épület területén csak korlátozott mértékű ásatásra volt lehetőségünk.¹

Építkezések az 1840-es évek elejéig

A régészeti kutatás eredményeként nyilvánvalóvá vált, hogy a mai kastély helyén egy részben alapincézett, a későbbi építkezések során nagobbrészt lebontott épület állt (1. kép). A megfigyelések szerint felszín feletti részének alaprajza „L” alakú volt. A korai épület egy alapincézett, észak-déli tengelyű és egy pince nélküli, kelet-nyugati szárnyból, illetve szobasorból, valamint egy nyugat és észak felé nyíló folyosóból, tornácból állhatott.

Keleti szárnya² a ma is meglévő pince fölé épült, a pince részeként nyugat felé kiszellőztetett folyosóval. 42 m hosszú, keletre néző homlokzatának korai tagolási rendszeréből megmaradt a -152 cm-es mélységben feltárt, egyszer újravakolt, egyszerű profilú lábazati párkány. A délkeleti és az északkeleti sarkot visszaugratásban ülő negyed hengerrel alakították ki.³ A homlokzat középtengelyét rizalitban ülő 3 m széles kapu törte át. A rizalit két szélén kb. 90 cm széles, a homlokzati síkból 30 cm-re, a rizalit síkjából kb. 8 cm-re kiülő falpillér állt. A kaput az átjáró északi és déli oldalfalának tengelyében 104 cm széles, a rizalit síkjából ugyancsak 8 cm-re, a kapu kőkeretének homloksíkjától számítva pedig 20 cm-re kiülő falpillér fogta közre. A kapu keretköveit 8–12 cm-re ültették be a falba (2. kép). A kaputól északra lévő két falpillér között előkerült a pincszellőző vas osztópálcás nyílása. A homlokzat további tagolásáról a pusztulás mértéke miatt kevés biztosat lehet mondani. A szárny nyugati falát a lábazati párkány alatt pincszellőző törte át. Az északra néző homlokzaton 6 cm-es kiülésű, egyszerű profilú lábazati párkány fut, a falazat maradványában „CKB” jelű téglákkal (3. kép). A mai keleti és a déli szárny csatlakozásánál, a falfelületen mintegy metszetben látható az egykori keleti homlokzati fal és benne egy elfalazott ablak a fal felső része azonban az emeleten nem jelentkezik.

A déli szárny⁴ déli falának nyomvonala nagobbrészt megegyezik a mai homlokzatával,⁵ északi fala azonos a szárny mai, északi homlokzati falával, míg nyugati falát a szárny belsejében feltárt, lebontott maradvánnyal lehet azonosítani.⁶ Azt, hogy már ez az épület is szobasor előtt húzódó folyosós,

1 A fehérvárcsurgói Károlyi-kastély műemléki szempontú vizsgálatának kezdetét az épület 1980-as, a Fejér Megyei Tervező Iroda által végzett felmérése jelentette. Ezt 1992-ben a VÁTI művészettörténész-kutatójának, Frankó Ákosnak a levéltári és helyszíni falkutatása követte. Az ugyanekkor általunk megkezdett régészeti kutatás szolgáltatta információkkal kiegészített vizsgálódásainak eredményét a kastélyra vonatkozó korábbi irodalmat is számba véve-kutatási dokumentációban rögzítette. Forrásértékű anyag a VÁTI által 1992-ben készített, a nyílászárókat és a párkányprofilokat dokumentáló felméréssorozat. 1992-ben Lángi József végzett az épületben falképre Restaurátor kutatókat. 1993-ban dr. Váli István a kastély falazott csatornáiról készített tanulmányt. Frankó Ákos 1993-ban állította össze a kastély kutatásának II. ütemét ismertető dokumentációt. Magunk 1997-ben a két pavilon falkutatását, 2000-ben a kastélypark szigetén felépített pavilon alapfalainak kutatását végeztük el. 2004-ben Bálint Éva és Révész Antónia a kastély istállóépületének kutatásához kapcsolódva átvizsgálták Károlyi György és Bártfay Szabó László levelezését. Ennek köszönhetően számos adattal bővült a kastély építéstörténetére vonatkozó ismeretek köre. Az általunk 2006-ban összeállított kutatási dokumentáció elsősorban a régészeti kutatás során, másodsorban az egy évtizede folyó építkezés során megfigyelt jelenségek feldolgozása és értékelése, melynek az biztosít sajátos jelentőséget, hogy e jelenségek számottevő része, a feltárt vakolatoknak pedig csaknem az egésze sajnálatos módon megsemmisült, elsősorban a gombamentesítési munkálatok következtében.

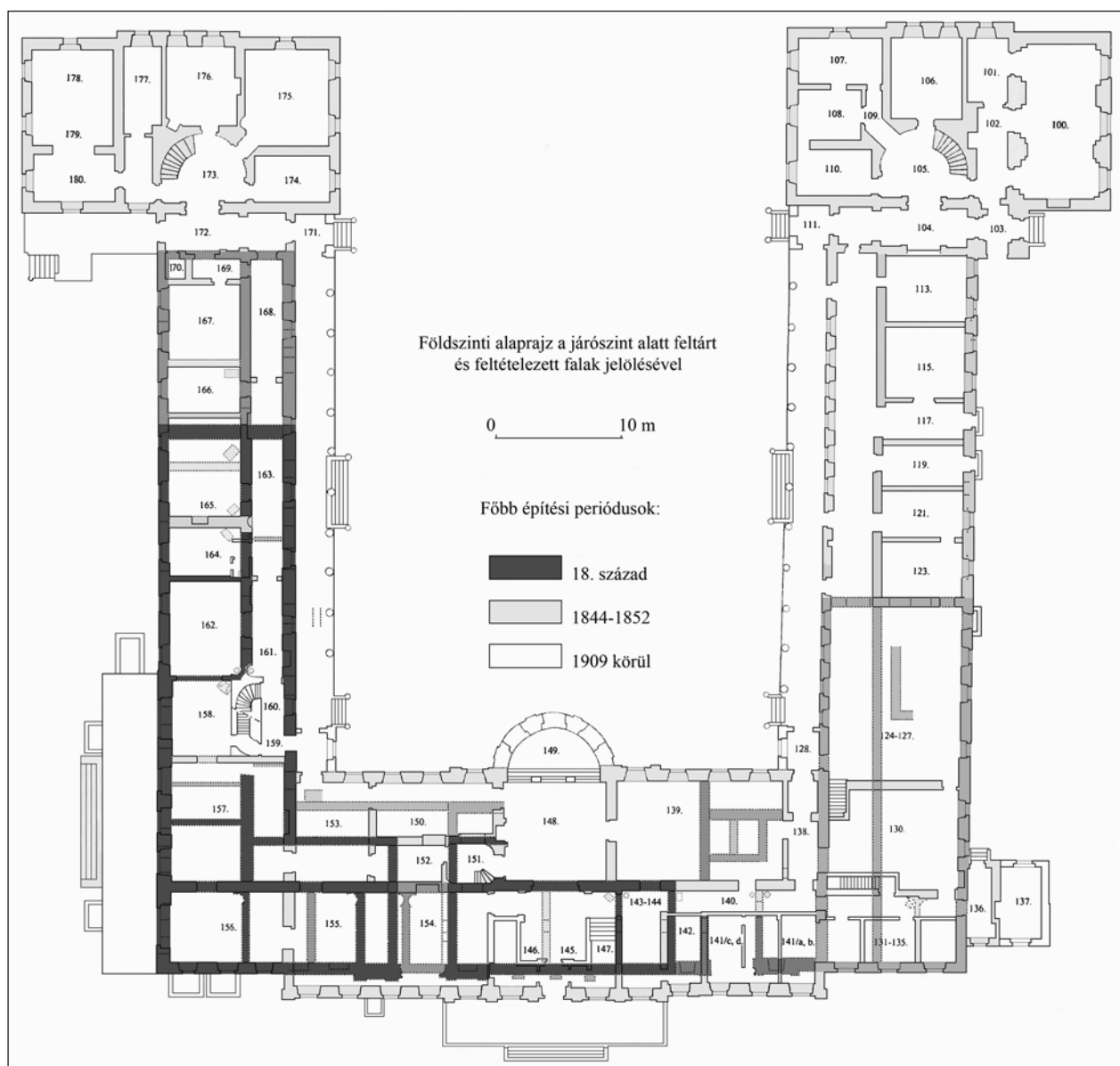
2 Szélessége 11 m.

3 Fala 86 cm vastag.

4 Szélessége 11,8 m, alapozási mélységét a 157. sz. helyiségtől kezdődő szakaszán sehol nem tudtuk elérni, azok alsó síkja igen mélyen, -300 cm alatt található.

5 Hosszúsága 43,5 m volt.

6 Vastagsága az alapozásánál 110, felette 90 cm.

1. A kastély periodizációs alaprajza

esetleg (boltozat nélküli) tornácos elrendezésű volt, e falnak a mai folyosó alatti, a déli szárny északi homlokzatáig nyúló folytatódása alapján állíthatjuk.

A legkorábbi épület keleti szárnyának helyiségbeosztására a meglehetősen tágas pincének – mint várhatóan az épület legrégebbi részének – az alaprajza kevés információval szolgál. Ezt összevetve a korai falak helyzetével kitűnik, hogy az épület falai csak részben – a kapuátjárótól délre eső szakaszon lévő két fal esetében – igazodnak a pincefalakhoz. A boltozatrendszerhez nem igazodó, sőt déli falával a pince csehsüvegboltozatának közepére pontszerűen ráterhelő kapuátjáró szervesen illeszkedik az épülettestbe, s ez felveti az utólagos kialakítás lehetőségét. A keleti szárny középfőfalán jól megfigyelhető az egykori boltozott áthajtó elfalazott íve. E korai épület keleti szárnyából két helyiség biztosan rekonstruálható. Az egyik egy kb. $5,5 \times 5,5$ méteres szoba a délkeleti sarokban, amely két-két parapetes ablakkal nyílt kelet és dél felé. Nyugati falán elfalazott ajtónyílás látszik, de lehetett ajtó visszabontott északi falán is. A szoba északnyugati sarkában kosáríves kályhafülke maradványa került elő. (4. kép) Járószintje a kályhafülke hátoldalán jól látható alsó vakolatszél alapján a mainál kb. -117 cm mélyebben feküdt. Falait többször meszelt vakolat fedte. A másik rekonstruált helyiség a délkeleti sarokszobától északra egy kb. 8,5 méter hosszú szoba, amelynek északi fala gyengén köt a keleti

homlokzati falba. Keleti falán három ablak nyílt. A szoba északnyugati sarkában a fent említetthez hasonló kosárirés kályhafülke maradványát tártuk fel, amelynek kéménykürtője ma is megvan a helyiség nyugati falában. A szoba járószintje, a kályhafülke kiugró sarkába vésvé megmaradt padló-, vagy parkettaszegély darab alapján, a beton járószinttől számítva -100 cm mélyen volt. A kapuátjáró kialakítása miatt az átjárótól délre egy nem egészen 2 méter széles helyiség jött létre. A kapuátjáró járószintje kelet felé kissé lejtett és 60 cm-rel mélyebben volt, mint a szobáké.⁷

Néhány adattal rendelkezünk a déli szárny helyiségbeosztásának legkorábbi állapotára vonatkozóan is. Rekonstrukcióját nehezíti, hogy a déli fal északi oldalát és a szobák északi falának déli oldalát a legtöbb információt hordozó járószint alatti részen a később beépített Meissner-féle légfűtésrendszer csatornáival elfedték. A látható maradványok alapján azonban a következőket lehet elmondani. A déli szárny szélessége az oszlopsoros tornác és az északra néző homlokzat közötti szakaszt leszámítva megegyezett a maival. A szárnyon már az első periódusban is udvari folyosóról, esetleg tornácra nyíltak a szobák. A már említett délkeleti sarokszobától nyugat felé egy 4,5 × 6 méteres helyiség kapott helyet. Nyugati falának vonala jelöli ki a pince kiterjedését ebben az irányban. A szoba falait meszelt vakolat borította. A helyiségek ebben a szárnyban nagyobb részt a maival megegyező rendben sorakoztak. Az egyik szoba (162. sz.) északkeleti sarkában ugyanis olyan kosárirés kályhafülke maradványa került elő, amelynek szintviszonyai a helyiségbe nyíló korai ajtóhoz, illetve a korai járószinthez igazodnak (5. kép).

A déli szárny homlokzatainak legkorábbi nyílásrendszerére vonatkozóan is csak néhány adat áll rendelkezésünkre. A délre néző homlokzaton egyetlen (a helyiségbeosztás későbbi megváltoztatásakor elfalazott) ablak került elő, míg az északi homlokzat első nyílásrendszernek gyakorlatilag minden nyomát eltüntették a későbbi építkezések. Nagyobb mérvű átalakítások érték a déli szárny helyiségei és folyosója közötti falat is. Itt mindössze egy nyílásról feltételezhető, hogy a legkorábbi kialakítás emléke.⁸ A déli szárny helyiségeinek járószintje, miként a középfőfal déli oldalán látható, legalább részben megegyezett a folyosóéval. A legkorábbi vakolatot, mind a folyosó, mind a szobák felőli oldalon, legalább három-négy réteg meszelés fedi. A korai épület tehát, a kapuátjárót nem számítva, legalább 9 helyiségből állhatott. A déli szárny mai, oszlopsoros tornácának járószintje alatt szakasz tanúsága szerint az udvar homlokzat előtti részét ebben az időben mészkőzúzsalék fedte.

A csurgói birtoktömbről, illetve az itteni urasági épületről a 18. század második felétől kezdve több forrás is megemlékezik. 1752-ben, amikor a Hochburg család fiágon kihalt, a női ágon rokonságba jutott családok megosztották a nagy kiterjedésű birtoktesten. Csurgó ekkor – több más birtokkal együtt – Hochburg János Domokos lányának, Anna Máriának, Karancsberényi Berényi György feleségének

2. A korai épület kapujának szarköve

7 Járószintje – a falán megmaradt vakolat alsó szegélye alapján – a mai járószinttől számítva kb. 160 cm-es mélységben húzódtott. Az átjárót a feltáráskor kb. -180 cm-es mélységig homok töltötte ki, e felett meszelt vakolattal és stukatúrnáddal kevert törmelék húzódtott; északi falának jelentős részét később elbontották.

8 E szegmensíves záródású nyílás alja közvetlenül az alapozási kiüléshez igazodik, vállmagassága 200 cm volt, s a 19. század közepi átépítésig használatban maradt. A melléte lévő falsíkon két vakolatréteg jelzi a járószint későbbi emelkedését.

3. Az északi homlokzat feltárt részlete

síkváltással tagolt és levakolt egykori északi homlokzatához bekötés nélkül illeszkedik az új rész alatti boltozat és a toldalék keleti, homlokzati fala (3. kép), s ezt utólag kötötték bele az északi szárny keleti végén álló épület déli alapfalába is. A bővítés különlegessége, hogy szerkezetét tekintve gyakorlatilag független az alatta lévő pincefolyosótól, hiszen a két szellőzőt leszámítva (6. kép) csak a keresztfalak érintkeznek a boltozat tetejével, a homlokzati alapfal és a pincefolyosó fala között pedig 60–80 cm széles, homokkal, földdel kitöltött hézag van. E bővítés 3,6 m széles kaput magában foglaló középrizalitjának kialakítása nagyjából hasonlít a déli épületrészen feltárt kapuhoz. Északi szélén egy 70 cm-es széles, a (kiszedett) szárkövek mellett egy-egy 65 cm széles lizéna volt, köztük 165 cm széles tükrő, a tükrökben egy-egy ablak.¹² Az egyik ablak az átjárótól délre lévő, 2,5 m széles, a másik, az átjárótól északra fekvő, 4,25 m széles helyiséget világította meg. A déli ablak tengelyében, a lábazati síkváltás alatt kis szellőzőablak került elő, középvonalában vas osztópálcával. A keleti homlokzaton, az északi kapu középrizalitjától 40 cm-re északra (141/b. helyiség), egy 33 cm széles, összetett vakolattükrő 50 cm hosszú maradványa került elő a lábazati síkváltás felett (7. kép).

Az északi kapu küszöbvonala mérésünk szerint kb. 25 cm-rel húzódott magasabban, mint a déli kapué. Szárkövei a feltáráskor hiányoztak, fészük alja 2 méteres mélységben jelentkezett (8. kép). Járószintje a legalább háromszor meszelt vakolatmaradványok tanúsága szerint megszüntetéséig nem változott.

9 FRANKÓ 1992. 33.

10 Déli részének maradványait eltávolítva alakították ki 2000-ben a kazánházat.

11 A keleti 47, a nyugati 57 cm vastag.

12 Az északi, szélső lizéna a homlokzati síktól 37 cm-re, a rizalit síkjából pedig 8 cm-re ül ki; a szárkövek melletti lizéna a síkjából 5,5 cm-re.

jutott.⁹ Valószínűleg lányuk, Berényi Klára (Perényi Ignác felesége) emeltette az első épületet. Az építetők személyére a korai épület falaiból kibontott CKB, CBK, CBB és CBP jelű téglák utalnak. Eszerint az épület első periódusa 1752 után készülhetett el.

A korai épületet, Berényi Klára házat később átépítették. Ennek során a keleti szárny szélességét megnövelték és a feltárt vékony válaszfalak tanúsága szerint az idők folyamán a helyiségelrendezésben is történt némi változás. A falak némelyike hosszabb ideig létezett, de volt olyan is, amelyet még a 19. századi átépítést megelőző átalakításkor elbontottak. Legkorábban ekkor kerülhetett sor a déli homlokzat nyílásrendszerének megváltoztatására.

A keleti szárny észak felé történő kibővítése a déli épületrésznek és a mai kastély északi szárnyán álló épületnek, illetve pincéjének az összekötését eredményezte. A korai épület alatti pincét és az északi szárny keleti végén álló épület pincéjét dongaboltozatos folyosó kapcsolja össze, amely fölé egy kb. 17 m hosszú, középrizalitos, a régi épület keleti homlokzati síkját követő bővítés épült.¹⁰ Az északi irányú bővítés alatti folyosó 60 cm-rel mélyebben alapozott, mint az északi szárny alatti pince keleti szakasza. Az északi irányú bővítés alatti folyosó alacsony felmenő fala terméskőből van.¹¹ Boltozata, amelyet két szellőzővel törek át, téglából készült. Az északi toldalék utólagosságát egyértelműen bizonyítja, hogy a korai épületnek lábazati

4. A délkeleti sarokszoza kályhafülkéjének maradványa

Az épület átalakítása során a déli kapuátjárót a keleti, továbbá a mai középfőfal (154–155. sz. helyiség), és minden bizonnyal a nyugati homlokzat falának vonalában is lefalazva megszüntették.¹³ Az átalakítás eredményeként megváltozott a helyiségbeosztás, mert a megszüntetett kapuátjáróba egy kelet-nyugati irányú falat is beépítettek. Az így létrejött helyiség délnyugati sarkában kályhafülkét is kialakítottak falát pedig olyan vakolat fedte, amelyet az idők folyamán háromszor lemeszeltek. Különös viszont, hogy a kapu elfalazásának külső oldalán nem találtunk vakolatot, mintha a homlokzat előtti területet feltöltötték volna. A kapuátjáróba behúzott fal másik, déli oldalán is kialakítottak egy kályhafülkét, az itt újonnan létrejött szoba északnyugati sarkában. Egy-egy kályhafülkét találtunk a keleti szárny északi végében lévő kelet-nyugati irányú fal két oldalán, az egykori helyiségek déli, illetve északnyugati sarkában is. Az ezekben álló, a járófelületen megmaradt nyomok alapján négyszögletes alaprajzú, kályhákat egy 70 × 114 cm magas, kőtokos nyíláson át fűtötték a szomszédos, talán konyhaként használt, helyiségből.¹⁴ A nyugati homlokzaton a kapuátjáró északi falának maradványaként azonosított, észak felé átforduló faltömbhöz¹⁵ dél felől gyenge bekötéssel hozzákapcsoltak egy, a korábbi homlokzati fallal párhuzamos, vakolt falat¹⁶ ezzel a nyugati homlokzaton is lezárva az egykori kaput (150., 153. sz. helyiségek).

Ebben az időszakban alakíthatták ki a déli szárny egyenes záródású ablakokkal tagolt északi homlokzatát. Legalább öt, a homlokzaton áttörő nyílás azonosítható ebből az időszakból. Fülkéik a folyosó felől ívesen záródtak. Az északi homlokzat előtt, a mai oszlopsoros tornác alatt, vékony, talán mellvédként szolgáló falmaradvány is előkerült. A déli szárny előtti területet négyzetes téglajárólapokkal burkolták.¹⁷

Az I. katonai felmérésen (1784) az épület már két, rövid, de különös módon kelet felé nyúló szárnyal jelenik meg (9. kép). Mivel a keleti szárnyon a periódusok nagy száma és folyamatossága dokumentálható, valamint azért is, mert a homlokzat megfelelő részén épületmaradványok nem kerültek elő, úgy véljük, hogy a felmérésre tévesen, fordítva került fel az épület. A korai épület délkeleti és északkeleti sarkának a 18. századból jól ismert típusú kialakítása is arról tanúskodik, hogy kelet felé nem

13 A középfőfal vonalában rakott lezárás alatt jól meg lehetett figyelni az átjáró továbbfutó falát és ezen, a befalazás alatt, a vakolatot. Az átjáróból a – téglával vagy kővel burkolt – járósíntet eltávolították, mert ennek semmi nyoma nem maradt.

14 E fülkék 66 cm-rel magasabb szinten voltak, mint a déli szobákban lévők.

15 Alapozási mélysége 294 cm, szélessége 88 cm.

16 Alapozási mélysége 200 cm, szélessége a lábazati részén 58 cm, e felett 44 cm.

17 A lábazati párkánytól számítva –28 cm-es mélységben.

5. Kályhafülke maradványa a déli szárnyban

6. Az északi bővítmény egyik szellőzője

nyúltak szárnyak. A felméréshez mellékelt leírásból megtudjuk, hogy a „Herrschafts Hauss” illetve „Herrschaftshaus” (urasági épület) mellett egy kis templom is állt.

Két évvel később, 1786-ban keletkezett az a forrás, amiben fennmaradt egy, a fehérvárcsurgói kastélyon dolgozó építőmester neve.¹⁸ Bizonyos Feigs (Feichs, Faichs) Fer. Antal kőműves mester, amikor a székesfehérvári szenátusnál a helybéli mesterek közé való felvételét kérelmezte, bizonyásként arra hivatkozott, hogy ő építette gróf Berényi Klára csurgói házát. Eszerint Feigs vagy egy korábbi időszakot idézett vissza, vagy csak kibővítője, átépítője volt a kastélynak.

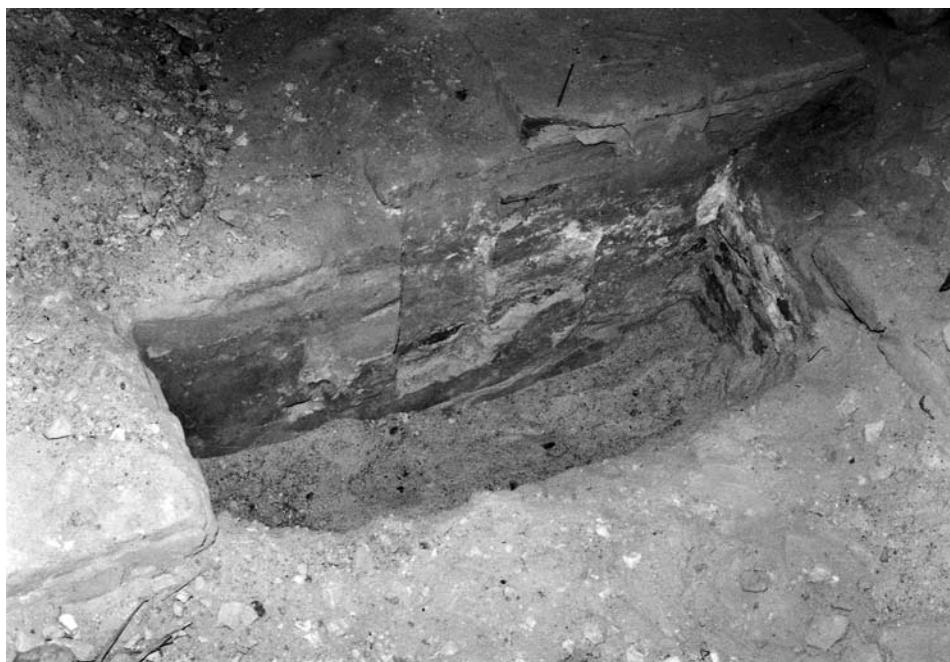
1796-ban Vályi András topográfiai leírása következőképpen tájékoztat a kastélyról: „Csurgó Magyar falu Fejér Vármegyében. Földes Ura Bárány Perényi Uraság, Gróf Hochburgi Jussal, az uraságnak szép lakóháza vagyon itt.”¹⁹

A déli szárny nyugati irányú bővítését, amelyre 1784 után kerülhetett sor, az egykori nyugati falnak a visszabontott maradványa jelzi, valamint az, hogy a bővítmény alapozási mélysége kisebb, mint a korai, keleti szakaszé. A helyiségsor és a folyosó közötti falon ekkor új, már magasabb járószinhez tartozó ajtókat törtek, az új szakaszon mindössze egyetlen ajtó található, közvetlenül a lebontott nyugati fal mellett.²⁰ A megnövelt hosszúságú folyosóra legalább négy szobaajtó nyílt. A kastély e bővítése talán

18 SCHOEN ARNOLD: Székesfehérvár 18. századbeli építőmesterei. *Székesfehérvári Szemle*, 1931. III. 5. Az adatra Lángi József hívta fel figyelmemet.

19 Idézi: FRANKÓ 1992. 33.

20 Az ajtót a 19. század közepén elfalazták.

7. Vakolatdíszítés az északi bővítmény keleti homlokzatán

összefügg a környék összes, jelentősebb épületét megrongáló 1810-es móri földrengés nyomán feltételezhető kényszerű munkálatokkal. Talán e földrengés okozhatta a főszárny alatti részen a korai épület ma már járószint alatti falain látható repedéseket.

Az utolsó, nagyobb szabású átalakítást, amely még a 19. század negyvenes éveiben bekövetkezett teljes átépítés előtt történt egy kifestés maradványai révén lehet nyomon követni. Az egykori helyiségek megmaradt falfelületein, a mai járószint alatt fehér, illetve színes csíkkal elválasztott lábazati fal-festés maradt meg (4. kép). Ez a réteg, amely egyúttal a járószint 20–22 cm-es megemeléséről is tanúskodott, csak a régi épületrész helyiségeiben került elő, az északi toldalékban nem. Jellemzője, hogy a mályva, világoszöld és sárga színű falfelületeken a 20–25 cm széles, sötétebb tónusú lábazati részt egyévesen egy 0,5 cm-es csík választja el. Egyes helyiségekben a padló alatti feltöltésből zöldes, őzbarna és fehér csíkos, festés töredékek, valamint festett faltükrök maradványai és egy levélsoros párkány töredéke került elő, utalva a szobák bontás előtti kifestésének jellegére (10. kép). A szobák kályhafülkéit viszont meszelték, és meszelt volt a régi épületrész két északi helyiségének, továbbá a déli szárny folyosójának a fala is. A kifestést megelőzően helyenként megváltoztatták a tételrendezést is. A szürkés, mályvaszínű festés foltjai jól azonosíthatóvá tették a nyílások rendszerét, különösen a déli szárny keleti szobáinak esetében.

A déli szárnyban, a mai járószinttől számított –114 cm-es mélységben előkerült a folyosó diagonálisan rakott, 22 × 22 cm-es téglalapokból kialakított egykori padozatának töredéke. A diagonálisan rakott téglák sarkai további két, ablakfülkeként azonosítható befalazás alján is megfigyelhetők voltak.²¹

A homlokzat külső és belső oldalán a járószint alatt és felett, valamint a déli szárny északi homlokzatának belső oldalán, a folyosó alatti tér szintjén megfigyelhető vakolatlan, meszeletlen befalazások szerint közvetlenül a 19. század közepi átépítést megelőzően legalább hét egyenesen záródó nyílás volt a déli szárny északra néző homlokzatán. Ugyanitt a mai oszlopos tornác alatt mintegy 30 cm-rel megemelték, és téglával burkolták a járószintet.²² Ennek a szintnek az alapozása – úgy tűnik – már ráhúzódik az északi homlokzat előtti téglafal tetejére is, amely egykor talán mellvédként szolgált, de

21 Ezek az ablakok használatban maradtak a 19. század közepi átépítésig. Bizonyára a téglapadlót is ekkor szedték fel, a talajszintet azonban feltehetően a 20. század eleji átépítéskor szállították lejjebb.

22 A téglát homokterítésre húzott habarcsba rakták, és a járófelületet úgy igazították a lábazati síkváltás felső széléhez, hogy a lábazat a talajszint alá került.

8. Szárkő fészke az É-i bővítmény kapubéllétében

közül huszonötöt fűtöttek kályhával. Az összeírásból az épület funkcionális elrendezése is kiolvasható. A helyiségek adottságaiból és a pincelejáratból jogosan lehet arra következtetni, hogy a négy igénytelenebb kivitelű kályha az északi szárnyban állt, ahol a gazdasági rendeltetésű és a személyzet tartózkodására szolgáló szobák (cselédszoba, a csirkét tartó szoba, mosószoba, sütőszoba, a házmester lakása, az asztalosműhely, a tisztí ebédlő, az inas szobája) kaptak helyet.²⁹

Bár Károlyi csak 1853 vásárolta meg Perényitől a szeretett birtokot, melynek bája, csendessége nagy hatást gyakorolt rá, fejlesztésébe a bérbevétel követően szinte azonnal belefogott. Egy levél tanúsága szerint a kertre vonatkozóan már 1835-ben megbeszéléseket folytatott a család állandó építészevel,³⁰ a Kazinczy által is nagyra tartott id. Heinrich Koch-hal (1781–1861), a bécsi Akadémia hajdani neveltjével.

utóbb visszabontották.²³ A szintemeléssel egy időben a déli szárny északi homlokzatát 160 cm széles ajtóval törték át, amelyet fehérre meszelt vakolatkerettel vettek körül.²⁴

Az épület homlokzatainak az 1840-es évekbeli átépítést közvetlenül megelőző tagoltságáról, díszítettségéről még a következőket mondhatjuk el. A keleti homlokzat megjelenéséről a régi homlokzat előtt talált, meszeletlen, besimított vakolatból készített kerettagozatok és gyémántmetszés-sor tanúskodik (11. kép).²⁵ Talán e homlokzat átalakítás keretében épült az a két, bekötetlen falpillér is, amelyeket a déli kapu középtengelyétől mérve északra hét, illetve tíz méterre találtunk. Az északi szárny északra néző homlokzatán lévő maradványok szerint a falfelület egy része a korban kedvelt, sávós díszítést kapott²⁶ és sárgára színezték.²⁷

Építkezések az 1840-es évektől

A kastély fő vonásaiban az 1840-es években zajló építkezés során nyerte el mai alakját. Ennek előzménye, hogy 1834-ben gróf Károlyi György (1802–1877) harminckét évre zálogba vette a csurgói birtokot báró Perényi Imrétől. Ezt követően leltárt készítetett a kastélyról, amely többek között a kályhákra is kiterjedt.²⁸ Az összeírás alapján ekkor a kastély részben – nyilván a középrészt tekintve – emeletes volt, és az emeletes részen öt zöld színű kályhával fűtött szoba kapott helyet. A földszinti szobák

23 A téglafal az alapozásánál 38 cm, felette 32 cm széles; alapozásának felső síkjától számítva ma már csak 27 cm magas.

24 Az ajtó elhelyezése a korábbi lábazati kiüléshöz igazodik, a keleti szárny nyugati homlokzatától számított 420 cm-re; a keret a lábazatról indul, 2 cm-es kiüléssű és 20 cm széles.

25 Jóval nagyobb, de ehhez némiképp hasonló motívumok felhasználásával a pápai Eszterházy-kastély szárnyainak véghomlokzatán találkoztunk.

26 A 3,4 cm széles falsávokat egymástól 39 cm-re véstek a téglafelületbe, majd erre vakoltak.

27 A sárga festést az alapvakolaton lévő 2 mm-es simítóvakolatra hordták fel. Ezt a járószint alatti és az északi homlokzat torony vakolata alá befutó felületén lehetett megfigyelni.

28 Ismerteti: FRANKÓ 1993. 65.

29 Ekkor az együtteshez 2 hold gyümölcsös, valamint 7, 1/3 hold mulató- és zöldségeskert is tartozott. A felsorolás továbbá megemlíti a kútmasinát kanálissal, és a boltozott, márványoszlopos hizláló istállót. BALINT – RÉVÉSZ 2004. 17.

30 FAZEKAS RÓZSA: Károlyi György naplójából. 1835. július 20.–1836. május 14. *Fons*, V. (1998/3) 353.

A hely fekvésével maga Koch is nagyon meg volt elégedve.³¹ Egy 1836. március 6-i levél tanúsága szerint, házasságkötése előtt két hónappal, a kastély kisebb átépítésbe fogott, mert leendő feleségével ide szándékozott jönni.³²

Károlyi György nagy fehérváracsurgói kastélyépítkezésére a kifizetések tanúsága szerint 1844 és 1852 között került sor. Az ekkor még Bécsben élő Kochot Ybl Miklós képviselte az építkezésen.³³ A tervek – Károlynak egy 1844. március 8-i levele szerint – ekkorra nagyjából készen voltak.³⁴

A munkálatok során – a kápolnát leszámítva – egységes, a magasabb szinten épült északi szárny pincelboltozata, illetve az e felett lévő járószint magassága által meghatározott szintet hoztak létre a kastély egész területén, ami a főszárny legnagyobb részén és a déli szárnyban kb. 80 cm-rel volt magasabban az előzőnél. Az északi szárny járószintjének magassága nem változott. A korai épületrész pincéje előtti folyosó déli szakaszán, a boltozaton is átalakítást végeztek. Az újonnan épített nyugati, udvari homlokzat szellőző ablakait hosszú csatornákat építve kötötték be a pince keleti szakaszát alkotó folyosóba. Ezek az átalakítások jól nyomon követhetők az ekkor használt jellegzetes szürkés, kavicszemcsés habarcsnak köszönhetően, mivel ez az a habarcs, amelyet a nyilvánvalóan ekkor épített pavilonok vakoló-

31 A kert kialakításába az 1843-as számadás enged némi bepillantást, melyben a kertre fordított összegek között szerepel a melegház, amelynek ablakait üvegeztetni kell, valamint a tó, amelyet megnagyobbítottak, és a kert világításához szükséges gyertyák. L.: ÖRSI 1999.

32 Erről részletesen L.: BÁLINT – RÉVÉSZ 2004. melléklet és 18–19.: A főszárnyra lokalizálható munka során a hosszú gang egy részét előszobává alakította, a folyosó hátsó részét dupla üvegajtóval leválasztotta úgy, hogy az akkori ebédlő ajtaja még belesett ebbe a részbe. Ez az előszoba nem, vagy csak részben nyílt homlokzatra, mert az öltözőszobájának ajtaja melletti kis ablak helyett jó nagy üvegajtót készített, hogy azon át az öltözőszobából és oda be vizet, s más lehesen hordani, s így az előszoba tiszta maradt. Az előszoba falait, az ajtókat, a kályhalyuk-ajtókat lefestette, a téglaburkolatot kelheimi kőre cseréltette és csinos, egyszerű ezüst függőlámpát helyeztetett el benne. Annak érdekében, hogy a hosszú folyosó és az előszoba több világosságot kapjon, a felső, a lépcsőn lévő középső ablak helyett jó nagy, íves záródásút készített. A hálószoba melletti írószobát öltözővé alakította a grófné számára, s benne spalettaládákat csináltatott. A mellette lévő nagyszobát (biliárdszoba) a komorna, a mellette lévő kisebb, hosszú szobát a szobalány részére alakította át, s ezekbe almáriumot, ágyat, gardrobládát hozatott. A folyosóról nyíló oratóriumból ideiglenesen grófnői fürdőszoba lett, ezért a kápolnába nyíló ablak elé fehér függőnyt készített. Pestről rendeltetett puhafából vasabroncos fürdőkádat, amelyet kívül kékre, belül fehérre kellett festeni, s amelyet – a vizuális előképek által meghatározott elgondolás szerint – mint Diana fürdőjét, belül lepedővel kellett beborítani. Az emeletei lévő ingtároló szobából biliárdszoba lett, melybe – a márvány asztal kivételével – átvitette az első nappali szoba bútorait. A nappali szobába Bécsből hozatott bútorokat. És mivel mindazon gyönyörűség, amit Csurgó biztosít, a kis kertnek köszönhető, a kis házat kerti szalonná alakította, kifestette és bebútorozta. Pesten készített kerti padokat, széket, asztalt, mégpedig az újabb ízlés szerint, fehér színben. Legszebbeknek a Gödöllőn látottakat tartotta, melyeknek lemásolására utasítást adott. 1838-ban az uradalmi épületek reparációjáról, 1840-ben az üvegház építéséről és a kastélyban dolgozó fazekas legényről hallunk.

33 Koch több épületet is tervezett a Károlyiak megbízásából. Ybl egykor Koch prágai irodájában dolgozott. Minderről bővebben: FRANKÓ 1992. 33.

34 A megkezdett építkezésre utal az a rendelkezése, mely szerint nagy mennyiségű követ kell fejteni, mert az alapozásba sok kell, és azokat a volt gyümölcsöskertben kell elhelyezni, ahol a többi, a már szétbontott falakból származó anyagot is elhelyezték. Húsvét után kívánt teljes erővel az építkezéshez látni, és úgy tervezte, az év végén tető alatt is lesz az épület. A háznak azt a részét, amelyben egy bizonyos Ferdinandné lakott, egészen az istállóig, a vendégszobát is beleértve, az alapozásokat is kiszéve, még húsvét előtt lebontatta, az anyagot pedig a hátsó udvar végébe hordatta. Május 9-i levelében már a tervek megváltoztatásáról ír ügyvédjéhez, amit a költségek csökkentése indokolt. 15-i levele szerint az immár leegyszerűsített tervek megvalósítására 60 ezer forintnál többet nem akar költeni, amihez még 20–25 ezer forint ügyis hozzájön a bútorozásra és az istállóra. Az építkezésen bécsi mesteremberek is dolgoztak. Károlyi 1845-ös levelei arról tanúskodnak, hogy megingott bizalma Kochban, mivel elhanyagolta a csurgói építkezést. Károlyi elvárta, hogy az építész havonta, hathetenente jelenjen meg a helyszínen. Fel is veti, hogy a bútorozást kénytelen lesz másra bízni. Ezért meglegedését fejezte ki, hogy Bártfay Yblt bízta meg a pesti ház körüli teendőkkal. 1846 őszén a grófnő szobáinak kialakításával és a Bécsből érkező dolgokkal voltak elfoglalva. Károlyi úgy véli, ha Koch nagyobb elkötelezettséget tanúsítana, még az évben elkészülne a két pavilon és a középső épület emeletének minden szobája. Arra azonban nem számít, hogy a veranda az ősszel készen lesz. Nov. 2-i levele szerint Apiano kárpitos elkezdhetné a pavilonokban lévő szobákat spallírozni, és ha a parkettek már ott vannak, az első emeleti vendégszobákat is be lehetne fejezni, s tavaszra már csak a grófné írószobája, a nagy szalon, két kisebb terem, az ebédlő, és Károlyi harmadik szobája maradna. Meghagyja, feltétlenül készüljenek el a csatornák és a rundgrüben (?), nehogy kárt tegyen a nedvesség a falakban. Elrendeli a kerti utak és „partiák” elkészítését is. 1849 májusában a mosóház – melyben a szobák padolatja hiányzott – befejezését, a torony bevakolását, valamint a konyha – amely még sehogyan sem állt – befejezését szorgalmazta. Nov. 9-i levele szerint az istálló kapuja már készen volt. 1850 elején kezdték építeni a falu felé eső kaput. Koch ez év nov. 30-án 16 ezer f. e. p. fizetséget követelt, beleszámítva a Csurgón lakás költségét is. Károlyi viszont 12 ezret tartott méltányosnak, de ezt sem tudta kifizetni. A pesti palota befejezését – melyen Ybl dolgozott –, a csurgói munkák elé helyezték. Ybl Csurgóra jöveteléhez – hogy a hidat, amelyen az ácsok még mindig piszmogtak, befejezzék – csak azzal a feltétellel járult hozzá Károlyi, ha a pesti szobák elkészülnek. Az anyagi gondok miatt 1853 nagy részére mindenféle csurgói munkát abba kellett hagyni, hogy az 1852-es költségeket ki tudják fizetni. 1853. augusztus 25-én a „Schweizeri”-on folyó munkákról hallunk. Lásd: BÁLINT – RÉVÉSZ 2004. 19.

9. A település és a kastély az első katonai felmérésen

anyagaként is használtak, és ami a megemelt járósínt alatti felületeken sehol nem fordul elő. Azt, hogy erre a szintemelésre a 19. századi átépítés során került sor az is bizonyítja, hogy amíg a déli szárnyon a járósínt megemlése erősen megváltoztatta az ablakzóna magasságát, az ekkor épített pavilonok ablakainak helyzete nem változott, továbbá, hogy a „Csipketerasz”, amelynek vas elemeit Károlyi György 1850 táján rendelte meg, már ehhez a szinthez igazodik.

A főszárnyát tekintve a nyugat és kelet felé kiszélesített kastély udvari homlokzatának ekkor kialakult arculatát 19. századi és 20. század eleji ábrázolásokról ismerjük (12. kép). Ezek tanúsága szerint a két oldalszárnyas, cour d'honneur-ös épület emeletes volt, 4+5+4 tengelyes homlokzatú középrészét háromrészes főpárkány zárta, a fejezetes falpillérekkel ta-

golt, háromszögű oromzattal lezárt középrizalit előtt oszlopokkal alátámasztott, egyenes vonalú erkély állt.³⁵ A szárnyakat a mainál sűrűbb oszlop, vagy pillérsor szegélyezte, felettük még nem létezett terasz. Az oszlopsoros tornácokról kő tokjaikon finoman tagolt tükrökkel díszített ajtókon át lehetett a főépületbe lépni. A baloldali pavilonépület mögött a torony mellvédes, fiatornyos lezárási volt.

Az alaposan átépített kastély fő és déli szárnyának a 19. század második felére kialakult helyiséglendezését dokumentálja az a két alaprajzi részlet, amelyek egy-egy, az említett épületrészeket érintő, kisebb átalakítás kapcsán készültek a 19. század végén (13. kép). A rajzok kissé torzított arányúak, és a minden bizonnyal meglévő, de az átalakítás szempontjából érdektelen falak némelyike nem szerepel rajta. A főszárny átalakításához készült rajz szerint a mai aula helyén egy „Vestibule”-ként feltüntetett bejárati előcsarnok volt. Az ettől északra lévő nagy terem (139. sz. helyiség) felét elfoglalva helyezkedett el az emeletre vezető főlépcső, amely a terem déli falának keleti részén nyíló, az említett rajzon nem jelölt, széles, félköríves záradékú átjárón volt megközelíthető. A lépcsőház falát kis övpárkány osztotta és okker színű, meander soros festés díszítette, amint ezt a terem déli falán, a mostani földem szintjével azonos magasságban meg lehet figyelni (14. kép). E helyiség másik felében folyosó húzódott, erről nyílt a személyzeti- és a pincelépcső. A pincelépcsőtől keletre kialakított helyiségből fűtötték a keleti szárnyban lévő szobák helyén lévő egykori tereket. A konyha ott volt, ahol a mai átépítést megelőzően is elhelyezkedett. Konyha felirattal szerepel az ettől keletre lévő helyiség is, ez azonban a 19. század közepi munkálatokat követő átalakítás eredménye lehet. A keleti szárnyban itt kialakított szobákon, valamint a bejárati előcsarnokhoz kelet felől csatlakozó, két-két ablakkal megnyitott helyiségeken át vezető ajtókat hozzávetőlegesen egy vonalra szervezték. Az ajtónyílások – miként ezt a mai főlépcsőház és a szomszédos helyiség északi falán meg lehetett figyelni – kissé íves záradékkal és felette szintén kissé íves teherhárító ívvel készültek. A szobasor végét az egykori, déli kapuátjáró helyén kialakított szoba északi falára, illetve annak déli oldali, már említett vakolatlan köpenyezése fölé húzott fal jelölte ki. Az ezen nyitott ajtó kelet felé, az étterembe („Speisesaal”) vezetett. A rajz tanúsága szerint megvolt már a kis, lépcsőfeljárós helyiség, bár ekkor még kelet-nyugati irányban nyílottak a rajta átvezető ajtók, amelyekken át a mai 150. sz. helyiségbe lehetett jutni. Ennek keleti, a 19. század közepi építkezéskor használt

35 A falpillérek kőből faragott, 50 cm magas lábázatának levéselt csonkjai ma is benn vannak a falszövetben.

10. Festett vakolatdarabok, 1800 körül

11. Vakolatdíszítés töredéke

vakolatot hordozó falán három elfalazott nyílás látható. A két szélső szimmetrikus a magasabb és szélesebb középsőre. Eszerint a helyiség hármassal kapcsolódott az ettől keletre lévő helyiséghez³⁶. A nyugati homlokzat mögötti helyiség talajából előkerült klasszicista párkánytöredékek minden bizonnyal e periódus díszítésének részét képezték. Minthogy az emeleten csak a homlokzati és a középfőfal maradt meg a 19. század közepéről – ezeken van kavicsszemcsés szürke vakolat –, az itteni helyiségek nyílásrendszerét illetően az ezen a falfelületeken látható vakolatmaradványok az elsődlegesek. A földszinti előcsarnok feletti könyvtárterem helyén négyszög alaprajzú helyiség volt.³⁷

A déli szárny átalakításához készült rajz tanúsága szerint a szobákon átvezető ajtók itt is egy tengelyre voltak felfűzve. A szalonként jelölt helyiség (157. sz. helyiség) igen széles alapozású nyugati falát a 19. század közepi építkezéskor emelték, mert ráfed egy ekkor befalazott, részben a járószint alá eső nyílásra. Az ettől nyugatra lévő helyiség (158. sz.) déli falán nyitott széles ajtó a „Csipke-teraszra” vezetett. A déli folyosóról ide nyíló, a falszövet vizsgálata során előkerült kb. 230 cm széles, szegmensíves záródású ajtót viszont nem ábrázolja a rajz. A szoba északnyugati sarkában kandalló állt, amelynek kéménykürtője még az átalakítás előtt készült.³⁸ Ide volt bekötve a folyosó eme szakaszát fűtő kályha is, amelynek fülkéje szintén előkerült a falkutatás során. A nyugatról szomszédos helyiség (164. sz. helyi-

36 Hasonló térelrendezést találunk a csákvári Eszterházy - kastélyban, a főépületnek a földszintnél alacsonyabb belmagasságú emeletén.

37 A könyvtártól északra eső helyiség keleti falán, az ajtótól északra és nyugatra látható egy-egy, a 19. század közepére datálható teherhárító ív arra utal, hogy e helyiség kapcsolata a keletre levőkkel a 20. század eleji átépítés eredményeként megváltozott.

38 Erre utal, hogy a nyugatról szomszédos helyiség (162. sz. helyiség) északkeleti sarkában ábrázolt kályha elődjének fülkáját a járószint alatti felületen megtaláltuk.

12. A kastély 1858-ban. Illusztráció a *Vasárnapi Újságból*

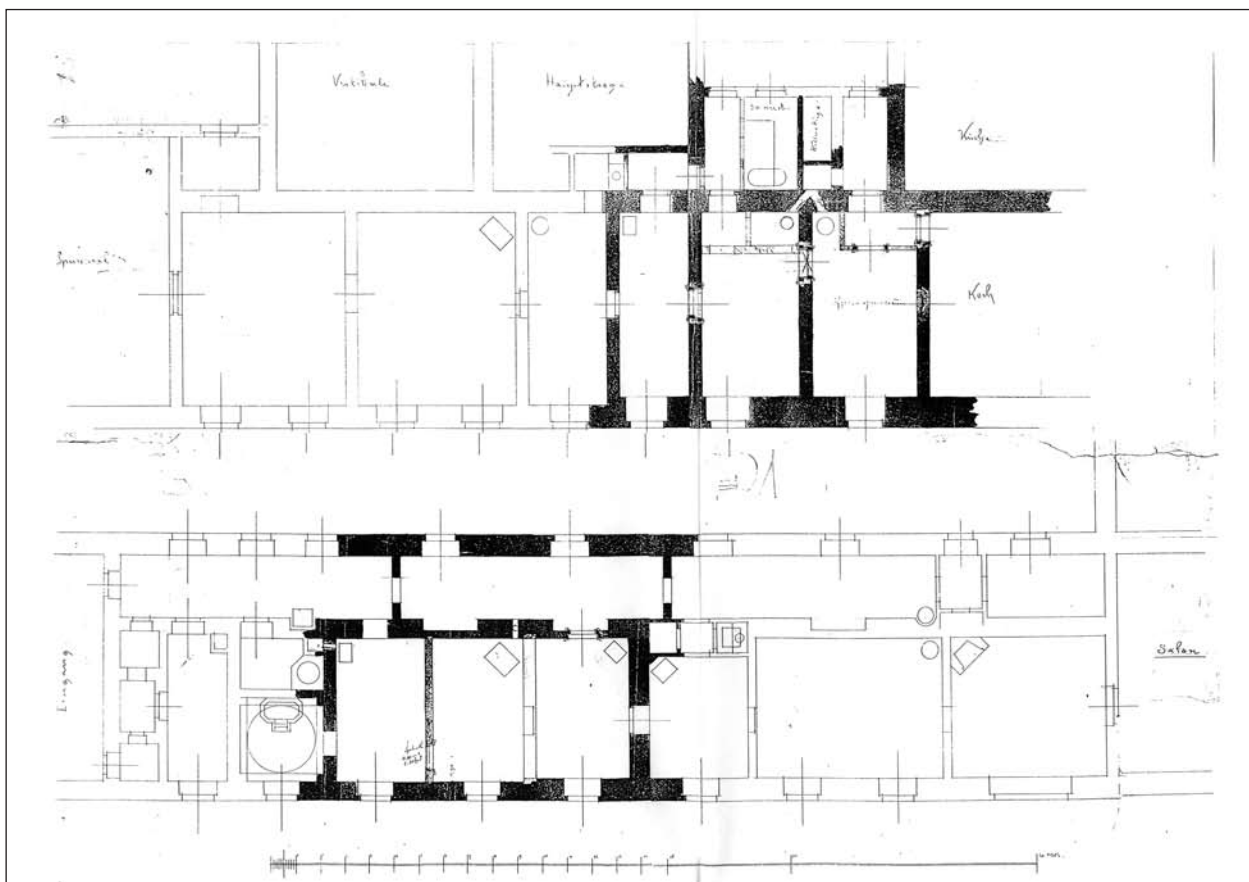
ség) már ekkor, a Koch-féle átépítéskor megkapta mai formáját. A helyiséget levélsoros festett párkány díszítette (15. kép).³⁹ Hasonlósága alapján ennek az építési periódusnak a díszítőelemei közé tartozhatott az a festett, levélsoros, húzott párkány is, amelynek töredékei a keleti szárnyban, a lépcső alatti, 145. sz. helyiségekből kitermelt törmelékben kerültek elő. A 165. sz. szoba keleti része ekkor önálló helyiség volt, nyugati része az azt követő szobával (166. sz. helyiség) alkotott egy másikat. Ez utóbbi egységnek vékonyabb volt a déli fala, mennyezetét pedig festés díszítette, amelynek maradványát az utólag behúzott fal felső síkján megtaláltuk (16. kép). A habarcsból húzott párkányának egy szakasza is megmaradt délnyugati sarokban. A következő helyiség három egységre volt felosztva. A keleti felének déli részén lévő térbe, ahol valószínűleg fürdőszoba volt, a keletről csatlakozó helyiségből lehetett bejutni. Az ettől északra és nyugatra lévő helyiségekbe a folyosóról nyílt egy-egy ajtó, amelyek elfalazott nyílása, akárcsak az itteni folyosószakaszt fűtő kályháé, a falkutatás során elő is került. A rajzon az „Eingang”, bejárattól keletre a későbbi állapottal ellentétben még három helyiséget találunk. Más volt a folyosó felosztása is. A folyosót középen osztó válaszfal a járószint alatt lévő, ráforduló vakolat tanúsága szerint már a 19. század közepi építkezés előtt is megvolt. A falkutatás során tett megfigyelések szerint a folyosóról az oszlopsor alá mindkét szárnyon két-két ajtó nyílt. A rajzon ábrázolt, a 19. század közepi átépítéskor létrehozott folyosói ablakelrendezés napjainkig nem változott, mindössze a folyosó északi falán lévő nyugati ajtót alakították ablakká. Az ablakok magassága sem módosult, ugyanis erre utaló záradékemelkedést a mai ablakoknál nem lehet megfigyelni.

Az északi szárny délre néző homlokzatának felső részét lebontották és újraépítették.⁴⁰ A szárnyak tornác mögötti, udvari homlokzatának nyílásrendszere szimmetrikus elrendezést kapott: az északi szárny déli homlokzatán a nyugatról számítva harmadik – később ablakká alakított – ajtónyílásnak elfalazva ugyan, de megvan a megfelelője a déli szárny északi homlokzatán. Az északi szárny északi homlokzatán a 19. század közepi átépítéskor alakult ki a mai ablakrendszer. Az épület homlokzatain több helyen maradtak az aprószemcsés, kavicsos vakolatra húzott habarcsból készített 19. századi párkányból töredékek és fehér színezésre utaló nyomok.⁴¹

39 Korára utal a kavicsos, szürke vakolat, amellyel együtt készült. 1996-ban, a zsaluzás során elpusztult.

40 Erre utal, hogy a 2., a 3., a 3. és a 4., a 4. és az 5., az 5. és a 6., a 6. és a 7., valamint a 7. és a 8. nyílás között síkváltás van, a felfalazás síkja visszaugrik.

41 A 20. század elején épített íves rizalit bővítmény csatlakozása alatt talált meszelt felszín alapján az épület színe a 20. század eleji átépítést közvetlenül megelőzően (legalább részben) fehér volt.

13. 19. század végi átalakítás alaprajzi vázlata

Az épület szárnyainak végéhez egy-egy haránt irányú dongaboltozatos, falfilléres szakasz közbeiktatásával emeletes pavilont csatoltak. Az emeleten, ahova íves karú, finom, pálcás korlátú klasszicista kőlépcső biztosította a feljutást, hét-hét helyiség kapott helyet. Ezek közül a középsők (nyugatiak) voltak a legnagyobbak és – mint a keleti faluk középtengelyében elhelyezett íves kályhafülkék mutatják – a legigényesebb kialakításúak. Az északi pavilon északi oldalán helyezték el a fiókos dongás boltozatú kápolnát, benne a klasszicizáló, copf oltárral és Johann Zallinger 1787-ben festett Kálvária-oltárképével.⁴² A kápolnától délre lévő sekrestyeként használt helyiségben meander soros, és egy későbbi korból származó bojtos függőymotívumos falfestésréteget tártak fel a restaurátorok. A pavilon és az északi szárny szögletében kapott helyet az épület talán leginkább romantika ihletette része, a torony.

A kastély ekkor kialakult interieur maradványa az északi szárny pavilonjának lépcsőházában a plasztikus hatású, vonalas falfestés. Hasonló jellegű az ovális alaprajzú könyvtárterem beépítését megelőzően, az udvari homlokzat mögötti, emeleti helyiség sarkaiban megmaradt falfestés is. Itt, a saroktól számítva 9 cm széles sötétebb sávot egy-egy 5 mm széles, függőleges fehér csík választja el a világosabb, gipsz-zöld falfelülettől, és fehér csíkok hangsúlyozzák a gazdagon tagolt húzott párkányt is.

A szárnyak folyosói nagyobb belmagasságúak lehettek, mint ma.⁴³ Erre utal a déli szárny folyosóján a 20. század eleji átalakításkor készült stukkópárkányok szintje fölé is felnyúló kavicsos, szemcsés vakolatréteg, amelyen valószínűleg a 19. század végére keltezhető, patronnal készült falfestést találtunk (17. kép). A bútorokat, a selyemszöveteket, kandallókat, csillárokat, mennyezetdíszeket, ki-

42 Az oltárkép a II. világháború után egy gyűjtőhöz, majd a Szépművészeti Múzeumba került. Jelenleg tartós letétként eredeti helyén látható.

43 E tekintetben a bodajki Lamberg-kastély folyosóinak jelenlegi arányaira emlékeztethetnek.

14. A 19. század közepi lépcsőház díszítésének részlete

15. Párkány részlete a 164. sz. helyiségből

lincseket, rácsozatokat bizonyára Párizsban és Bécsben vásárolták, akárcsak a pesti palota berendezésekor, 1837-1838-ban.⁴⁴

A szennyvizet kőcsatornákon vezették ki az épületből. Az északi szárny mellékhelyiségeinél lévők és a déli szárny nyugati végében lévő az udvarra, a konyhában talált csatorna az északi szárny északi homlokzata elé vezetett. Előkerültek az udvar alatt húzódó, boltozott csatorna tisztítónyílásai is. A csapadékvíz elvezetését téglákból falazott, a park felé irányított csatornákkal biztosították. A parkot egy 1853-as adat szerint téglakerítés vette körül.⁴⁵

44 Amikor a fiskus 1849-ben foglalás címén rátette a kezét Szabadságharcban részt vevő Károlyi György javaira, napokig tartott a még teljesen be sem fejezett csurgói kastély ingóságainak összeírása. ÉBLE GÁBOR: A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Budapest, 1897. 67. és RÉVHELYI (RÉH) ELEMÉR: Az Egyetem utcai volt Károlyi palota építésének története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. II/1933. 100.

45 ÓRSI 1999.

16. Mennyezetfestés
töredékei a déli
szárnyból

17. 19. század végi
falfestés a déli
szárnyban

A 19. század közepén létrejött kastély építészeti stílusát egy kortárs 1858-ban meghatározhatatlanként jellemezte. Az uralkodó stílusok közül szerinte úgy egyesítette a szép ízlést és a kényelmet érvényre juttatókat, hogy az összkép ellen az irigység sem emelhet vádat. Úgy érezte, a száznál is több szoba gazdag és elegáns berendezése harmonizál a mezei élet idilli fogalmával. Már állt a „Csipke-terasz” az épület déli oldalán, ami nagyságával és szépségével Spanyolországba varázsolta a képzeletet. Karcsú, bronzszínű oszlopokon nyugvó mennyezete alól feltárult az egész völgy, Fehérvár tornyai, a Vértes mészkőpereme, a bakonyi erdőségek, a mezők, a virágos rétek, pompás facsoportok, a halastó csillogó tükre hintázó hattyúival, rengő csónakjaival.⁴⁶

⁴⁶ *Vasárnapi Újság*, 1858. V. 15. 172.

18. A kastély 20. századi képe (www.civertan.hu)

A kastély 19. század végi átalakítása

A kastély újabb átalakítására 1877 után kerülhetett sor, amikor előbb Károlyi Viktor (1839 –1888), majd 1888-ban Károlyi Gyula (1837–1895) lett a birtokosa. A már említett tervrajzok (13. kép) tanúsága szerint ennek során nem akartak erőteljesebben beavatkozni az épület alaprajzi rendszerébe. A főszárny északi részét érintő, meglehetősen ideiglenes jellegű változtatás eredményeként módosult a helyiségek kapcsolata, mivel a 19. század végén az enfiládos rendszer már nem felelt meg a szeparáltabb szobák iránti igényeknek.

Lényeges változás volt, hogy a déli szárnyban létrehozták a mai, festett mennyezetű (166. sz. helyiség) szobát.⁴⁷ Ekkor készült a 166. sz. helyiségben a korábbi mennyezetfestés szegezett lécezésére az újabb mennyezetfestés, amely a felmenő falakon (köztük a déli fal köpenyezésén is) egy később behúzott álmennyezet alatt a körbefutó kis párkánnyal együtt nagyrészt megmaradt. A falfelületek előbb késszürke festést kaptak, később papírtapétával vonták be őket.

A 19. századi terek falainak díszítéséből éppen csak töredékek maradtak, ezért korlátozott érvényű következtetéseket lehet levonni az egyes helyiségek jelentőségére vonatkozóan. Feltételezhető például, hogy a kastély középrészének emeletén lehettek a reprezentatív kialakítású termek. A keleti oldalon, a könyvtárral délről szomszédos kis helyiségben (226. sz. helyiség) szürke alapon barna spriccelés és a holkertől 50 cm-re szürke és zöld, plasztikus vonalazás került elő. A délről szomszédos helyiségben (227. sz. helyiség) a mennyezet alatt 50 cm-rel szürkével és barnával festett, plasztikus vonalazás futott a türkizkék alapszínű falfelületen. A nyugatra néző oldalon papírtapétával fedett falú szobák (217., 230. sz. helyiségek) helyezkedtek el. A déli szárny akkor jóval nagyobb belmagasságú folyosóját a 20. századi átépítés előtt barnás mintájú, tapétautánzatú festés borította, amelynek töredékei a későbbi párkányzat alatt megmaradt vakolaton kisebb-nagyobb felületeken megtalálhatók.

⁴⁷ Ennek során elbontották az ettől keletre lévő (165. sz) helyiségben lévő falat, eltakarva a korábbi, húzott párkányt, köpenyezéssel kiegyenlítették a helyiségben az egybenyitás miatt előadódó falvastagság különbséget, és mielőtt leverték volna a régi, a 165. sz. szoba nyugati része és a 166. sz. szoba által alkotott helyiség csapos gerendafödéméről a mennyezetfestést, behúzták a 165. sz. és a 166. sz. helyiség közötti falat.

A kastély átépítése Károlyi József idejében

Fehérvárcsurgóra Károlyi György hitbizományt alapított, s az a mindenkori másodszüllötté lett. Miután a birtok Károlyi Gyula kisebbik fiára, Józsefre (1884–1934)⁴⁸ szállt, az új tulajdonos belefogott az épület komfortossá tételébe (18. kép). Ennek során Meissner-féle légfűtést hoztak létre melynek csatornáit Károlyi József-monogramos téglákból építették.

Az épület további modernizálásának szükségessége a 20. század elejére megérlelte a kastély átépítésének igényét. Ennek döntő lökést adhatott, hogy úgy tűnik a korábbi vidéki rezidencia a Károlyi család egyik ágának állandó lakhelye lett. Így Károlyi József fia István itt is született 1928-ban.

Az átépítésre Károlyi József megbízásából a 20. század első évtizedének végén, házasságkötése előtt került sor. Az építkezés idejét jelzi többek között az az 1909-es évszám, amely a déli szárny folyosója alatti falfelületre írtak fel ceruzával, a járószintet hordozó poroszsüveges boltozat építésekor. Ugyanez az évszám szerepelt a fedélszék egyik gerendáján is. Az építkezés kényelmesebb alaprajzi elrendezést és hangsúlyosabb klasszicizálást eredményezett. Ennek hatását az udvari homlokzat timpanonjának elbontása, amely az ovális könyvtárterem, illetve a főhomlokzathoz kiugró íves része kiépítésének esett áldozatul alig gyengítette. E homlokzatkialakításnak köszönhetően a kastély olyan épületeknek lett kései utóda, mint a J. B. Fischer von Erlach által tervezett Schwarzenberg-palota (1697–1715), vagy a John Vanbrugh (1664–1726) Blenheim-kastélya. A máig ismeretlen építész keze nyomán új, reprezentatív kialakítású épület jött létre. Ekkor készült a földszintes szárnyak dór oszlopsora, mindkét végükön egy-egy szélfogóval, a szárnyak felett bábos korlátú terrasszal. Lebontották a kápolna melletti torony felső szintjét, megszüntetve annak romantikus jellegét. Az udvari oszlopos tornácok alatti homlokzatokon (anélkül, hogy a 19. század közepi húzott párkányokat, vagy maradványaikat eltávolították volna) új párkányokat húztak. A főszárny ablakainak vakolatból készített keretelése ma is az oszlopos tornácokról a főépületbe vezető, finoman tagolt tükrökkel díszített ajtók kő tokjainak kialakítását ismétlik. A homlokzatokat fehér meszelésre felhordott világoszöld színre festették.⁴⁹

Az átépítés mértékét jelzi, hogy a főszárny válaszfalainak jelentős részét mind a földszinten, mind az emeleten lebontották. Az ekkor alkalmazott építési technológia egyik sajátossága, hogy a födémeket és az új válaszfalakat „I” tartókra építették, ha a szükség úgy kívánta, többet is egymás mellé rakva. A 157 helyiség fölé poroszsüveges mennyezet készült.⁵⁰

A munkálatok során a fölépcső kialakítása érdekében elbontották az itt lévő földszinti és emeleti helyiségek közti válaszfalat és a födémeket, s ezek közül a délebbre eső helyiség déli falát áthelyezve, az előcsarnok tengelyére szimmetrikus teret alakítottak ki. Az északi oldala mentén felvezetett lépcső miatt

19. Fükdőszoba a főszárny emeletén, 20. század

48 1917 és 1921 között Fejér megye és Székesfehérvár főispánja.

49 Nyomai megmaradtak az északi szárny folyosójának külső oldalán, a falazat alsó részén legkorábbi festésrétegeként, és a déli szárny északi homlokzatán is ilyen színű falfelületre fedtek rá az ablakok asztalos szerkezetei.

50 Egy további jellegzetes vonás a vasbeton födém, a rabilolás, és a gipszstukkó együttes alkalmazása. A födémeket „I” tartókra alulról felrögzített deszkákból készítették, amelyre stukatúrnádas vakolat került, vakolatból húzott párkánnyal.

elfalazták a fal közepén lévő ajtót. Mivel a lépcső a keleti oldalra is ráfordulva metszette az ablakokat, ezek záradékát lefalazták, és a lefalazást a külső homlokzaton – korrigálva a kényszer szülte megoldás következményét – zsaluval eltakarták. A lépcsőház áthelyezésének járulékaként kialakult az aulától északra eső terem (139. sz. helyiség) mai területe. A déli szárnyban a 19. század közepén létrejött járószintnek megfelelően lerakott „I” tartókra poroszsüveges boltozatot építettek. A déli szárny tetőterébe és a pincébe a déli folyosószakasztól új lépcsőt vezettek, áthelyezve a 158-as helyiség folyosó felőli ajtaját. A pince északi részébe vezető lépcsőt átalakították. A szobákat a földszinten és az emelet északi részén egymástól elválasztva, folyosóról nyitották. A folyosókat és a szobákat – a gazdasági rendeltetésű és a cselédeknek otthont adó északi szárnyban lévőket kivéve – stukkópárkányokkal díszítették. A főlépcső mennyezete és a könyvtár vasbeton boltozata – ami Magyarországon az egyik első ilyen konstrukció – vakolatból kialakított díszítést kapott. A 157. sz. helyiség mennyezetére stukkó koszorú került. A helyiségek falait többféleképpen díszítették. A lépcsőházat fehérre festették, a 227. szobában – valószínűleg az emelet legdíszesebb helyiségében – az oldalfalakat sarkainál ornamentikával gazdagított, tükrös osztású, keskeny stukkókeretekkel díszítették, melyek felületét laparannyal vonták be. Ezekon belül falba süllyesztett lécek találhatók, melyekre kárpitokat szögeltek. Az aranyozott stukkókon kívüli falfelületek fehérek voltak. A szobák jelentős részében papírtapéta borította a falakat, vagy a félkör alakú, bronz rúdtartó konzolok tanúsága szerint drapériákat függesztettek rájuk.

Az átépítés során továbbépítették a Meissner-féle légfűtésrendszert, amelynek préselt, barázdált idomokból készült csatornáit a főszárny emeletére is felvezették. Cserépkályhák további használatára utalnak a kályhafülkék⁵¹ és fehérmázos csempe töredékek, ezek mellett pedig számos kandalló is volt a kastélyban. Utóbbiak eredete, idehozataluk kora bizonytalan, ezért ezek stílusa csak fenntartásokkal használható kiindulópontként az adott időszak enteriőrjeinek elemzéséhez.

A főszárny emeletén a korabeli kályhafülkékhez hasonló rabricos technikával egy-egy fürdőszobát alakítottak ki. (223., 228. sz. helyiség; 19. kép) Díszítéseként ornamentális fejezetű pilasztereket alkalmaztak.

Az épületben legkésőbb ekkor kiépítették az elektromos hálózatot.

Az északi szárny megtartotta a korábban kialakult, alárendeltebb szerepét, de az addig az épület belsőjében elhelyezkedő pincelépcsőt az északi szárny keleti végéhez helyezték át. Az északi szárny pincéjének északi falában a habarcs alapján ekkor kapcsolták hozzá a jégvermet. Külső lejárata dekoratív konzolos kialakítású fából készült tetőt kapott.

Egy későbbi felújítás során készültek a járófelületet az épület jelentős részében borító, betonba rakott mozaikburkolatok. Ezt bizonyítja, hogy a 139. sz. helyiségtől keletre lévő folyosószakasz mozaikburkolatának beton alapozása olyan „I”-tartóra támaszkodik, melynek elhelyezésekor az útban lévő, téglából falazott légfűtés csatorna egy szakaszát elbontották. Ekkor a légfűtésrendszer helyett már melegvízes fűtés működött a kastélyban.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- BÁLINT – RÉVÉSZ 2004.   BÁLINT ÉVA – RÉVÉSZ ANTONIA: Fehérvárcsurgó, Károlyi-kastély, istállóépület. Kutatási dokumentáció. Levéltári kutatás. Budapest, 2004. Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Tervtár.
- FRANKÓ 1992.   FRANKÓ ÁKOS: Fehérvárcsurgó, volt Károlyi kastély építéstörténeti kutatása. Kutatási dokumentáció. Kézirat. Budapest, 1992. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár.
- FRANKÓ 1993.   FRANKÓ ÁKOS: Fehérvárcsurgó, Károlyi-kastély, építéstörténeti kutatása. II. ütem. Kutatási dokumentáció. Kézirat. Budapest, 1993. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár.
- ÖRSI 1999.   ÖRSI KÁROLY: A fehérvárcsurgói Károlyi-kastély parkjának helyreállítása. Nemzeti Örökségi Program '99.

51 Ekkor helyeztek el rabricos fehér habarcsból az íves záradékú kályhafülkéket a 221. sz. és a 224. sz. helyiségek délkeleti sarkában.

József nádor alcsúti kastélya

Az alcsúti Habsburg-kastély a magyar klasszicista építészet jelentős alkotása. Építészeti kvalitásai, építetőjének és későbbi tulajdonosának, József nádornak és József főhercegnek a személye, és nem utolsósorban a kastélyt körülölelő, arborétummá fejlesztett park híre jóvoltából általánosan ismert, amin az a tény is alig változtat, hogy a második világháború után – főhomlokzati fala és portikusza kivételével – pusztulás lett a sorsa. A 20. században meginduló klasszicizmus-kutatás mindig szentelt figyelmet a kastélynak, még ha az ott őrzött családi levéltárba építészettörténész szakember nem jutott be, illetve 1945 után az épülettel együtt a levéltár is elpusztult. A mai napig lényegében a Rados Jenő és Zádor Anna által kialakított kép él az épületről, mind a rá vonatkozó építési adatokat, mind építészeti jellemzőit tekintve.¹ Új jelenség az elpusztult kastély iránti felébredő érdeklődés, melynek nyomán az elmúlt években a maradványai között ásatásokat folytattak, és az ott talált leletekből a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban kiállítást rendeztek.²

A közelmúltban – váratlan módon – eddig ismeretlen adatok kerültek elő az alcsúti kastélyról, részben a szerencsének, részben a szisztematikus kutatásnak köszönhetően. Ezek nyomán lehetőség nyílik érdemben kiegészíteni és pontosítani az adatokat az épület létrejöttének körülményeiről, valamint meg lehet kísérelni a kapcsolatba hozható megbízói és építési kör feltérképezését. További képi és nyomtatott források jóvoltából a kastély építészeti sajátosságainak behatóbb vizsgálatára kínálkozik a lehetőség. Az épület elemzésén túl a jelen tanulmány a vele kapcsolatos életforma és szellemi tartalom felidézését is megkísérli.

A tervező

Dokumentumok híján az alcsúti kastéllyal foglalkozó valamennyi eddigi kutató csak a hagyományra és a körülmények mérlegelésére támaszkodhatott, ami nyomán Pollack Mihályt jelölte meg épület tervezőjeként. Valóban, a kastélyt építető József nádor (1776–1847) a későbbi nagy középítkezéseknél, mint a Nemzeti Múzeum, a Ludoviceum vagy a tervbe vett Országház egyértelműen Pollackot preferálta, ami alapján logikusnak tűnt, hogy azt megelőzően saját nyári rezidenciájának megtervezését is rábízhatta. A lényegében feltevésen alapuló, de biztosnak tekintett attribúció kérdése végképp eldőlni látszott, amikor előkerült Pollacknak egy 1829-ből datálódó levele, melyben az építész az Alcsúton tartózkodó első rajzolóját említi.³

Egy újonnan felbukkant adat azonban, ha nem is változtatja meg teljesen, lényegesen módosítja a képet. Az már korábban ismert volt, hogy a 19. században a kastélyban őrizték az épület terveit.⁴ A tervek azonban nem Pollack Mihály, hanem Heyne Ferenc szignóját viselték! Ez Rómer Flóris összeállításából derül ki, amelyet az Alcsúton őrzött képekről és térképekről készített, s amely három, a kastélyhoz készített tervlapot regisztrál.⁵ Rómer Flóris kapcsolata Alcsúttal, illetve a főhercegi családdal 1845-ből datálódik, amikor a gyermek József főherceget házitanítóként elkezdte természetrajzra oktatni, minek nyomán kettejük között évtizedekre szóló bensőséges viszony alakult ki.⁶ Bejárása volt a kastélyba, ahol elkészítette – esetleg lemásolta – az említett, s a tervekre nézve jelenleg egyetlen egykorú és hiteles dokumentumnak számító jegyzéket.

1 RADOS JENŐ: Magyar kastélyok. Budapest, 1939. 13., 15., 22., 60–61.; ZÁDOR ANNA – RADOS JENŐ: A magyar klasszicizmus építészete. Budapest, 1943. 51–52., 376., 380.; ZÁDOR 1960. 193–196., 246., 400., 433.

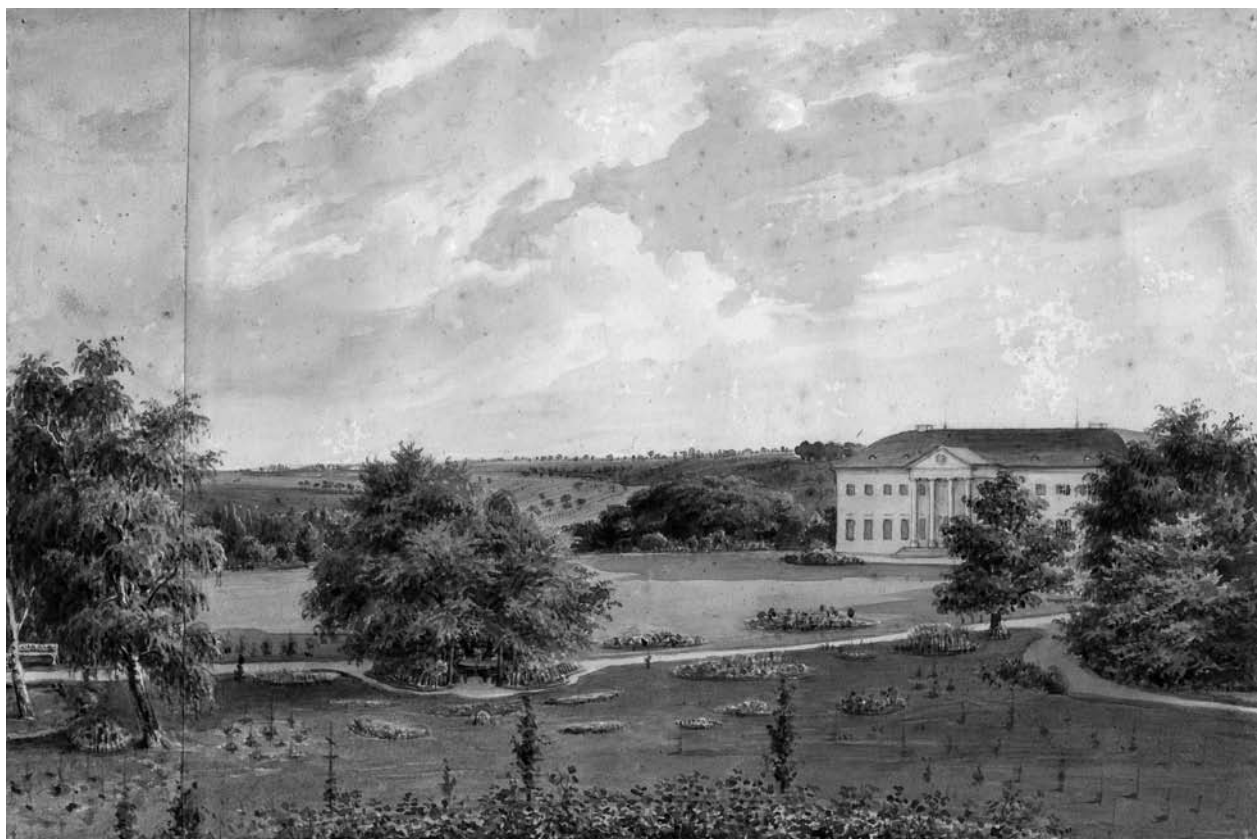
2 SOÓS ISTVÁN – PAPP SÉREMETYEFF JÁNOS: Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása. Székesfehérvár. 2002.

3 ZÁDOR 1960 193., 241., 433.

4 *Archaeologiai Értesítő*, IV. (1870) 320.

5 KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, K482. 482/67. tétel. („Heyne Franz, Plan des Schlosses Alcsuth. Bog. 46. Plan. Bog. 46. III. 125. 126. 128.”) Erre az értékes forrásra Bardoly István hívta fel a figyelmet, amiért köszönetemet fejezem ki neki. Köszönöm Kerny Teréziának is, hogy az összeállítás Csernyánszky Mária által készített másolatát az MTA Művészet-történelmi Kutatóintézet Levéltári Gyűjteményéből rendelkezésemre bocsátotta.

6 SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. XI. Budapest, 1901. 1113.

1. Klette Károly: Az alcsúti kastély és parkja, 1830–1840-es évek
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, 9300. T.)

Az alcsúti terveket szignáló Heyne Ferenc neve nem teljesen ismeretlen az építészettörténeti szakirodalomban. (Írásformája több helyen tévesen mint „Heine” szerepel.⁷) Heyne sok évtizedet átívelő építész hivatalnok pályát futott be. 1783-ban lépett hivatali szolgálatba, akkor még a cseh-osztrák kancellária alá rendelt bécsi Allgemeine-Ober-Hofbau-Direktion kötelékébe. A birodalmi decentralizálás szellemében az említett hivatalból 1788-ban alakult a budai Helytartótanács tényleges főhatósága alá rendelt Országos Építészeti Igazgatóság (Directio in hydraulicis et aedilibus per regnum Hungariae partesque eidem annexas), amely Magyarország építészeti ügyeiért volt felelős 1848-ig, illetve a szabadságharc után újjászervezve egészen 1867-ig. A magyar, német és latin nyelvet bíró és jó tárgyalóképesű Heyne megalakulásától fogva az igazgatóság alkalmazottjaként működött, vagyis mai megfogalmazásban hivatalos állami építész volt.⁸ Hosszú pályafutása alatt végigjárta a ranglétra alsóbb régióit, anélkül, hogy közepes beosztásnál magasabbra jutott volna. Eleinte rajzoló volt, 1819-ben mérnökként tartották nyilván, 1824-ben pedig segédnek („Mittels Adjunct”, „Adjunctus secundus”, „Gremial Adjunct”) léptették elő. Bár kétszer is (1824-ben és 1835-ben) kérvényezte igazgatósegédi kinevezését, erre az előléptetésre nem került sor. 1828-ban, valószínűleg már 60. életévén túl, kérte, hogy tekintettel korára és fizikai erejének csökkenésére, a pest-budai épületek ellenőrzésének fáradságos munkája alól mentseik fel. Kérése meghallgatásra talált, de még így is tovább dolgozott, és csak 1840-ben, több mint 56 évnyi szolgálat után vonult nyugdíjba.

7 Van szerző, aki személyét összekeveri Johann August Heine (1769–1831) drezdai építésszel.

8 Heynéről részletesebben KÁROLYI 1956. Továbbiak: DR. ZOLTAI LAJOS: A debreceni városháza négyszázéves története 1531–1931. Debrecen, 1931. 12–14.; EMBER GYÖZÖ: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). *Levéltári Közlemények*, XX–XXIII. 1942–1945. 345–375. (Heynéről 350.). Levéltári források: MOL C64 Helytartótanácsi levéltár, Departamentum commerciale, Acta 1824/44/7389., 1825/44/68.; uo. C128 Helytartótanácsi levéltár, Az Országos Építészeti Igazgatóság Levéltára, Protokollen, 1819–1840. Acta. Személyzeti és általános iratok, 281. csomó. A hivatali építészek kevésbé ismert működéséről I.: KOMÁRIK DÉNES: A romantika korának építőgyakorlata és munkaszervezete Magyarországon. *Ars Hungarica*, VI. (1978/1) 38–41.

Bár Heyne Ferenc geometra is volt, elsősorban építészeti ügyekkel foglalkozott: a budai királyi palota kisebb építési munkálatait vezette, vidéki templomok helyreállításáról intézkedett, kórház és postahivatal állapotát vizsgálta meg és átalakítását végezte, vidéki középítkezés terveit ellenőrizte stb. Legalább egy nagyobb állami építkezési akcióban tervezőként is részt vett, éspedig amikor 1809-ben a váci Teréziánium átalakításával létre akarták hozni a Ludoviceumot, a magyar katonatiszt-képző akadémiát. Első tervét Hepe Szaniszló, az Országos Építészeti Igazgatóság igazgatója készítette, azonban mivel azt nem találták jónak, József nádor megbízásából Heyne Ferenc szintén rajzolt (mára elkallódott) terveket.⁹ (A napóleoni háborúk miatt az építkezést felfüggesztették, majd végkép elmaradt.)

Az alcsúti kastélyon kívül még egy eset ismert, amikor Heyne Ferenc magánmegbízást kapott: Ürményi József (1741–1825) országbíró részére 1819–1824-ben felépítette a váli plébániatemplomot. Sokáig a monumentális és jelentős építészeti minőségeket felmutató templomépület egyedüli tervezőjeként tartották számon, míg a kutatás ki nem derítette, hogy egy másik építész, Engel Ferenc is részt vett a munkában.¹⁰ Nincs arra nézve dokumentum, miért kellett két építésznek a váli épületen működnie, mint ahogy arra sem, mi volt kettejük között a munkamegosztás. Heynével ellentétben azonban a bécsi Engel megfogható és értékelhető építész munkássággal rendelkezett. Sok éven keresztül állt a Liechtenstein hercegi család, majd az Esterházyak szolgálatában, az utóbbi minőségben a Charles Moreau által tervezett nagyannai családi mauzóleum és csákvári kastély megvalósításáért felelt, majd teljesen saját terve alapján építette a pannonhalmi bencés monostor impozáns könyvtárát (1824–1826).¹¹ A váli templom nagyvonalú formái azt sugallják, hogy tervezője jól ismerte a klasszicizmus Moreau által meghonosított válfaját, ami alapján az épület elsősorban Engel munkájának tekinthető. Csupán spekulációra vagyunk utalva, de elképzelhetőnek tartunk egy olyan forgatókönyvet, miszerint az életét állami hivatalokban eltöltő és az ország második legmagasabb méltóságáig emelkedő Ürményi először az állami szolgálatban álló, „hivatalos” építésznek, vagyis Heynének adta a megbízást, majd miután kiderült, hogy az általa elkészített terv nem felel meg teljesen, Engelhez fordult annak átdolgozásáért.

József nádorral, az alcsúti kastély építetőjével kapcsolatban érdemes felidézni, hogy szintén magas hivatalokat töltött be, eyebek mellett ő volt a Helytartótanács elnöke. Nem véletlen, hogy amikor elhunyt első nejének, Alexandra Pavlovnának Ürömon sirkápolnát emeltetett (1802), azt az Országos Építészeti Igazgatóság akkori igazgatójával, Hepe Szaniszlóval tervezette meg.¹² Logikusnak tűnhetett, hogy a legfelsőbb szinten alá tartozó hivatal egyik alkalmazottját, aki a városi lakhelyeként szolgáló budai királyi palota építészeti ügyeit egyébként is intézte és a váci Ludoviceumnál tervezőként bizonyított, saját kastélyának megtervezésével ugyancsak megbízta. Azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy Heynét, aki mint geometra eredendően mérnökember lehetett, a nádor a nagyszabású alcsúti tereprendezéssel bízta meg, melynek részét képezhette az ott emelendő kastély tervének – ha úgy tetszik, ideáltervének – az elkészítése.

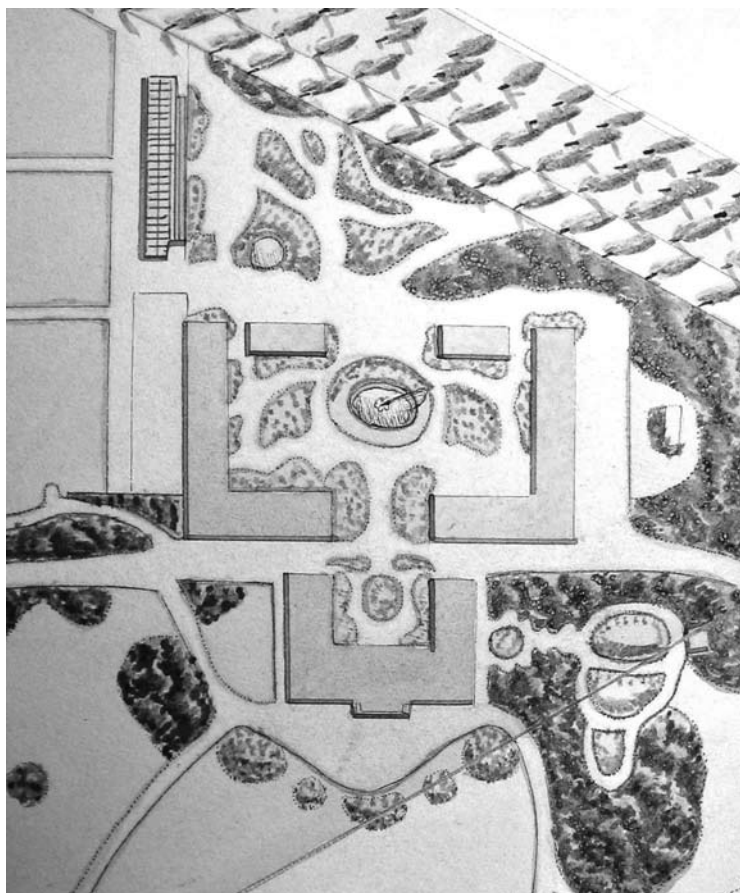
Az alcsúti kastély tervezésének kérdésénél még egy épületet figyelembe kell vennünk, éspedig a lovasberényi kastélyt. Az 1806 és 1810 között emelt (és korábbi oldalszárnyakat is magában foglaló) épület ugyanis oly mértékben hasonlatos az alcsúti kastélyhoz, hogy a kettő közt kapcsolatot kell feltételeznünk. A két kastély főszárnyának alaprajzi rendszere gyakorlatilag teljesen azonos: a portikusz mögött két szint magas nagyterem emelkedik, melyhez kétoldalt a földszinten két-két nagyobb és egy-egy kisebb szoba csatlakozik, a hátsó traktusban a kétszintes nagyterem mögött kis csarnok húzódik meg, amelyből balra nyílik a fölépcső. Amennyire rekonstruálható, a főszárny teremsorának funkcionális beosztása is azonos: a korábbi korszakokból hagyományozódott módon, a nemek szétválasztásának tradicionális és formális rendszerében bal oldalt a férj, jobb oldalt feleség szobái húzódtak. De nem pusztán a főszárny alaprajza, hanem az egész épületegyüttes alaprajzi konfigurációja is hasonló. Mindkét esetben a főépület hosszirányban elnyújtott U alakú, ami után újabb gazdasági udvar következett, ahol a jobb oldalon álló épület istálló. Nem kevésbé érdekes a főhomlokzat hasonlósága: arányaik közel állnak egymáshoz, és mindkettőnek ion portikusz ad méltóságteljes megjelenést. Az oszlopfők

9 AJTAY ENDRE: A váci Ludoviceum története. In: A magyar kir. honvéd Ludovika akadémia története. Szerk. Bachó Győző. Budapest, 1930. 113.

10 KÁROLYI 1956.

11 RENATE WAGNER-RIEGER: Wiens Architektur im 19. Jahrhundert. Wien, 1970. 36., 43.; BIBÓ ISTVÁN: Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben. *Építés-Építészettudomány*, IV. (1973/1-2) 134–142., 147–152.; SISA JÓZSEF: A Könyvtár és a torony építése. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Kiállításkatalógus. II. Pannonhalma, 1996. 145–149.; SISA 1997.

12 Pest megye műemlékei. II. Budapest, 1958. 242–244.

2. A park térképe a kastély helyszínrajzával, 1859. Részlet (Fejér Megyei Levéltár, kéziratos térkép, T 269; reprod.: Bányai Balázs)

tételezhetjük, hogy annak figyelembevételével építette fel kastélyát az onnan alig 17 kilométerre fekvő Alcsúton. Annál is inkább, mert Rómer Flóris említett, az alcsúti kastélyban őrzött összeállításában szerepel egy „Lovasberény”-ként megjelölt tétel, amely gyakorlatilag biztosan a lovasberényi kastély tervét jelenti.¹³ A lovasberényi kastély tervezője dokumentumokkal alátámasztva nem ismert. Előbb Hild Józsefet valószínűsítették szerzőjeként, majd Schoen Arnold 1956-os cikke nyomán Rieder Jakab székesfehérvári építőmestert.¹⁶ Véleményünk szerint a kérdés nincs még megnyugtatóan lezárva, és lehetséges, hogy a tervezőt valójában más körökben kell keresnünk.

A fent elmondottak mellett továbbra is számolnunk kell Pollack Mihály közreműködésével, ha nem éppen főszerepével az alcsúti kastély megtervezésében. Ezzel kapcsolatban két 19. századi forrást érdemes figyelembe venni. Az első a már idézett 1829-es levél, amelyben az építész megemlíti az Alcsúton tartózkodó első rajzolóját.¹⁷ Bár ekkorra a kastély már készen kellett, hogy álljon, kisebb elhúzódo, pótlólagos munkák egy ilyen nagy épület esetében mindig adódhattak. És ha Pollack rajzolója működött ott, kézenfekvő, hogy az építész a kastélyépítés korábbi fázisában is érdekelt volt. A másik forrás egy 1891-ben megjelent írás Pollack Mihályról, amely Ybl Miklós szóbeli visszaemlékezésén alapszik. A vo-

kialakítása és az architektúra részletei ugyan eltérnek, de ez betudható a két épület létrejötte között eltelt mintegy másfél évtizednek, ami során a klasszicizmus tiszta formái kiérlelődtek.

A lovasberényi kastély építtetője gróf Cziráky Antal (1772–1852) volt. Cziráky fiatal korától kezdve megyei és országos tisztségeket töltött be, elsősorban a Helytartótanácsnál: itt 1794-től fogalmazóként, majd 1796-tól titoknokként működött.¹³ 1808-tól az Udvari Kancelláriánál volt előadó, illetve udvari tanácsos; ekkor már I. Ferenc bizalmasának számított. 1827 és 1839 között – Ürményi József utódaként – az országbírói posztot töltötte be. Bár aulikus politikus volt, a hazai művelődés és tudományok támogatójaként tüntette ki magát. Vagyis Cziráky Antal abban a főúri és főhivatalnoki körben mozgott, ahhoz a társadalmi csoporthoz tartozott, amelyik József nádorral a legközvetlenebb kapcsolatban állt, és akivel a jelek szerint a politikai érzelmeik és a hazafias célok közössége is összekötötte. Híres volt vendégszeretetéről is, és nagy anekdotázóként kitűnő társasági emberként tartották számon.¹⁴ Aligha valószínű, hogy József nádor ne látogatott volna el Cziráky lovasberényi otthonába, és nagy bizonyossággal azt is fel-

13 PAULER TIVADAR: Emlékbeszéd gróf Cziráky Antal fölött. Magyar Akadémiai Értesítő 1859-ről. III. kötet. Pest, 1860. 27–44.

14 CONSTANT VON WURZBACH: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. III. Wien, 1858. 111–112.

15 KÖH Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték K482. 482/6. tétel. Itt „Lovasberény” az egri székesegyház tervével, illetve egy zágrábi érdekeltségű tétellel együtt szerepel a „Bog. 46. III.” nevű egységben, 122. szám alatt, vagyis egy csomóban őrizték az alcsúti kastély tervével. (L. az 5. jegyzetet.)

16 SCHOEN ARNOLD: Jegyzetek két kastély történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, V. (1956/1) 36–37. További irodalom: KÁROLY JÁNOS: Fejér vármegye története. IV. Székesfehérvár, 1901. 317–319.; ERDŐS FERENC: Lovasberény. Száz magyar falu könyvesháza. H. n., é. n. [Budapest, 2000.]

17 L. a 3. jegyzetet.

3. A kastély udvara, 1880 előtt (KÖH Fotótár, 77751. fotó sz., reprov.: 165.311.)

natkozó rész így hangzik: „A vidéken is kiterjedt munkaköre volt: többek közt Dégen gróf Festetichnek egy nagyobb kastélyt tervezvén és építvén József főherceg jelenlegi alcsúti kastélyát is ő építette át.”¹⁸ Ismert, hogy Ybl 1831–1832 fordulójától 1836-ig Pollack irodájában inasként, illetve rajzolóként tevékenykedett, majd 1841-től néhány évig mestere fiával, Pollack Ágostonnal társulva Építészeti Intézetet működtetett. A több áttételen átszűrődő információ tehát – bár az Yblre támaszkodó életrajz nem egy helyen kissé pontatlan – végeredményben hiteles forrásból származik, s a dégi és az alcsúti kastély-építés említésekor tett meglehetősen sokatmondó distinkció hitelesnek tűnik. Hitelesnek, de nem szó szerint értendőnek. Nem valószínű ugyanis, hogy Pollack magát az újonnan épült alcsúti kastélyt módosította; sokkal inkább elképzelhető, hogy valójában a kastély tervét dolgozta át. Olyan eljárással számolhatunk, mint amelyet a váli templom esetében – ott Heyne és Engel viszonylatában – a fentiekben feltételeztünk. Heyne Ferenc elkészített egy alaptervet, s azt a nála sokkal képzetesebb és gyakorlottabb Pollack Mihály a helyzetet időközben átlátó József nádor megbízására átdolgozta, illetve azt figyelembe véve új tervet készített.

Párhuzamként Pollack munkásságából a pesti Vigadó állítható mellé. Ott is volt egy korábbi terv, Johann Amané, amely a városi színházhoz és a hozzá kapcsolódó vigadóépülethez készült. A színház felépült, de amikor több évvel később a Vigadóra került volna sor, a megváltozott helyzetben már Pollack lépett a bécsi építész helyére: 1816-ban a nádor felszólította az Aman-féle terv átdolgozására, aminek a végén az eredeti falkörvonalak felhasználásával 1832-re új épület született.¹⁹ A tervezés és építés sok éven keresztül húzódó folyamata ugyanakkor alkalmat adott József nádornak arra, hogy megismerje Pollack kitűnő építészeti kvalitásait, és amikor alcsúti kastélyának tervezésénél és megvalósítá-

18 H. GAAL ADORJÁN: Pollack Mihály (1773–1855). *Építő Ipar*, XV. (1891/1) 3.

19 ZÁDOR 1960. 259–277.

4. Klette Károly: A kastély oldalsó nézete a hármaskapuzattal, 1840 körül
(Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, 1950-4441. lelt. sz. fol. 35v.)

sánál kérdések merültek fel, neki adja át az elsőséget. Így jöhetett létre a magyar klasszicista építészet e kiemelkedő, jelentős alkotói képességekről tanúskodó alkotása.²⁰

A kivitelezők

Az alcsúti levéltár pusztulásával elenyésztek az ott őrzött építési iratok is. Mostanáig úgy tűnt, hogy a kastély kivitelezőit, az egykor ott működő mesterembereket már soha nem ismerhetjük meg. A csákvári Esterházy-kastély építéstörténetének kutatása során azonban előkerültek olyan dokumentumok, amelyek az alcsúti kastély építésére vonatkoznak, s melyek segítségével ezen kérdés is nagyrészt tisztázható.

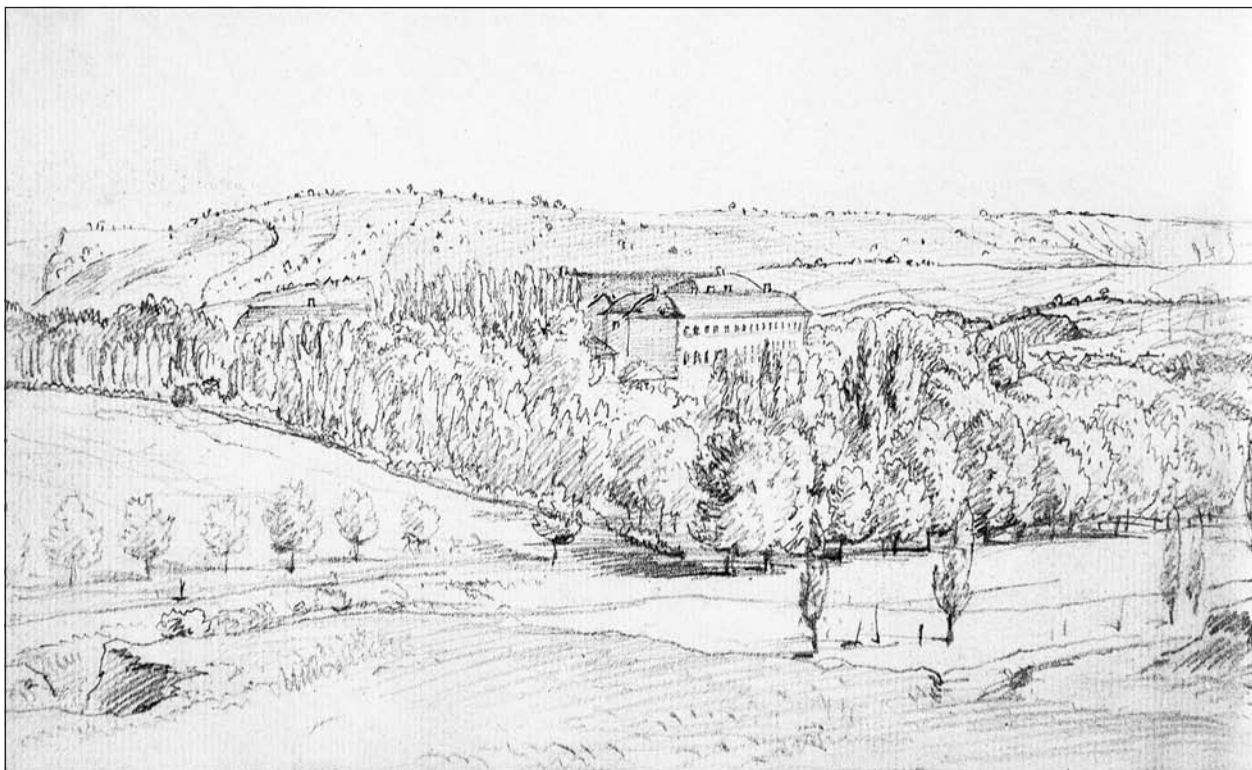
A csákvári kastély építkezésén működő Gött Ernő építész segéd 1823. január 20-én jelentette az uradalom prefektusának, hogy az ott befejeződő munkálatok költségeit – nyilván ellenőrzésképpen – összehasonlította az alcsúti építési költségekkel.²¹ A vonatkozó alcsúti építési iratok az csákvári birtokigazgatási iratok között a mai napig megtalálhatók.

Köztük van Kloss Ferenc székesfehérvári kőművesmester 1820. március 9-i költségelőirányzata az alcsúti kastélyon végzendő kőműves- és elhelyezőmunkák egységáráról.²² A kőműves napszámát 1 forint 27 krajcárral, a napszámosokét 39 krajcárral számolva lettek a díjak az egyes munkanemekhez kalkulálva. Ezek magukban foglalták a földkiemelést, az alapzat kőfalazását a padlószintig, a téglafalazást a vakolással, a téglaboltozást, valamint a kelheimi lapok, a stukatúra, a kő főpárkány, a kőablakok, az ajtókeretek, a kő lépcsőfokok, kaminajtó-keretek, a ión oszlopok, az architráv és a lábazati lapok el-

20 1847. március elején érdekes híradás jelent meg: „Hír szerint az alcsúti kastély is tökéletesen restauráltatni fog. A egyes főherceg ezt derék Hildünkre bizandja.” (*Életképek*, 1847. 7. kötet 10. sz. március 6. 322. Ennek nyomán közli a hírt *Der Schmetterling* 1847. 10. sz. márc. 8.) A 74 éves Pollack ekkor már nem folytatott építész praxist. A hír megjelenése után pár nappal, 1847. március 9-én József nádor meghalt, az új helyzetben az átépítésre nem került sor.

21 MOL P187 Az Esterházy család csákvári levéltára, Birtokigazgatási iratok, I. B. No. 6. fol. 82.

22 Uo. fol. 141.

5. Klette Károly: A kastély távlati képe hátulról, 1840 körül
(Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, 1950-4441. lelt. sz. fol. 36v.)

helyezését. A szóban forgó Kloss Ferenc más környékbeli, nagy építkezéseken is dolgozott. Ő volt a kivitelezője a váli plébániatemplomnak,²³ és minden bizonnyal róla van szó, amikor Pollack Mihály a nagylángi és a dégi kastély kivitelezőjeként (nyilván félrehallás nyomán) „Glass” székesfehérvári kőművesmestert említ.²⁴

Walch Antal székesfehérvári kőfaragómester 1820. március 20-án állította össze kimutatását az alcsúti rezidencián végzendő munkák egységáráról.²⁵ Két fajta, etyeki és sóskúti kő felhasználásával számol. A puhább etyeki kőből készül a főpárkány, az architráv párkánya, a lábazati lapok párkánya, az ablakgerendák, a lábazati lapok, az ablakkeretek és egyes ajtókeretek. A keményebb sóskúti kőből készülnek további ajtókeretek, a nyolc és fél láb hosszú lépcsőfokok, a hat és fél láb hosszú lépcsőfokok, a portikusz alatti előcsarnok burkoló lapjai, a 22 láb magas és két láb átmérőjű ión oszlopok oszloptörzzsel és oszlopfővel (ennek darabja 180 forint), az oszlopok fölötti architráv, ugyanitt lemezek, csíkok és fogsor.

Az alcsúti kastélyban 1820-ban végzendő asztalosmunkáról Pilhoffer Jakab budai polgári asztalosmester ez év április 2-án állított össze kimutatást.²⁶ Ez a következő tételeket tartalmazza: 162 négyzetöl hradeki fából készült padló; 1600 darab tölgyfa parketta lap mintatábla alapján; 22 kétszárnyú ajtó ajtófélfával modell szerint; 22 „keresztajtó”; 2 kétszárnyú bejárati ajtó, magassága nyolc láb, szélessége négy és fél láb; 6 kifelé és 6 befelé nyíló, mellvédes ajtó; 23 befelé nyíló ablak, 42 ablakok léckeresztel; 23 spaletta lécdíszítéssel; további ajtók és ablakok a hozzájuk tartozó tokokkal. Az egész végösszege 16619 forint. Az iménti felsorolásból külön figyelmet érdemel a parkettához használt mintatábla és a modell szerint készített kétszárnyú ajtó; a jelek szerint egyes kényesebb, igényesebb darabokhoz előképet adtak a budai asztalosnak, melyet nála gyakorlottabb és kifinomultabb – talán Bécsben működő – mester készíthetett.

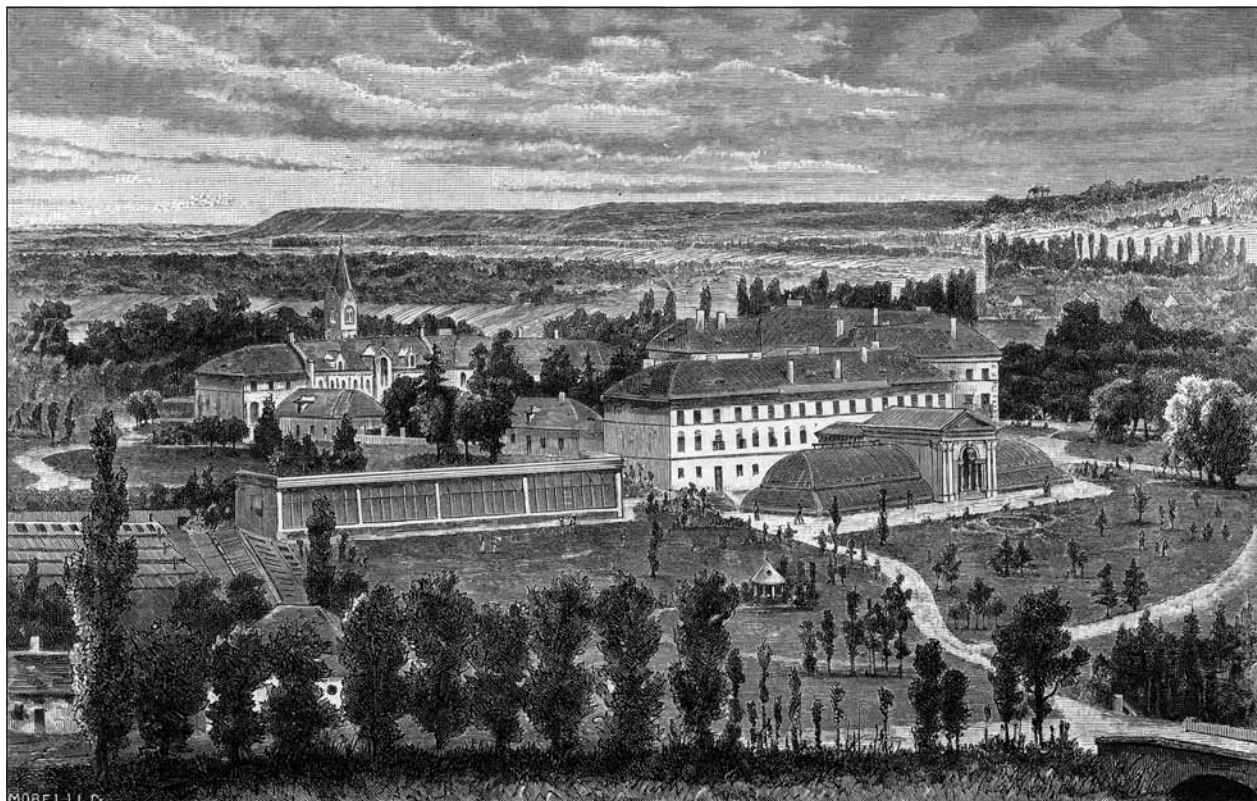
23 KÁROLYI 1956. 157.

24 ZÁDOR 1960. 426.

25 MOL P187 Az Esterházy család csákvári levéltára, Birtokigazgatási iratok, I. B. No. 6. fol. 140.

26 Uo. fol. 38.

6. A kastély összképe a későbbi kiegészítésekkel, 1881 (*Vasárnapi Újság*, XXVII. (1881/18) 273.)

Az 1820-ban végzendő lakatosmunkáról ugyancsak 1820. április 2-án Feyreisz József budai polgári lakatosmester állított össze kimutatást.²⁷ Az ajtók vasalása és zárjai valamint az egyéb tartozékok ára összesen 5323 forint 55 krajcárt tett ki.

1821-ben a nádor legfelsőbb utasítására, terv szerint kialakítandó kerek fürdő („rundes Bad”) elkészítéséhez Emma József süttői kőfaragómester állított össze költségbecslést.²⁸ A helyiség csiszolt és polírozott vörös márványból készült egyetlen kerek medence, körben ülőpaddal. A medence fenekének átmérője 10 láb 2 hüvelyk, a márványpad hossza körben 20 láb 3 hüvelyk, a pad külső pereménél számítva a fal hossza körben 31 láb, fölötte a fal márványburkolat magassága 2 láb 6 hüvelyk, és a hozzá tartozó lépcsőfokok hossza 23 láb. A fürdő kivitelezése az irat szerint 762 forint 15 krajcárt tesz ki.

Két további, az alcúti kastély felszerelésén működő iparos neve egykorú publikációkból ismert. Egy 1822-ben megjelent könyv említi az épületen elhelyezett órát, melyet Rauschmann József budai órás-mester készített.²⁹ Egy másik, 1824-es munka az újonnan épített alcúti kastély vasból készült rácsos kapuiról számol be, melyek Renner Károly pesti műhelyéből került ki.³⁰ A könyv kiemeli a rács ízléses, de egyszerű mintázatát, és hogy bár nehezek a kapuk, bárki könnyen tudja azokat nyitni és zárni.

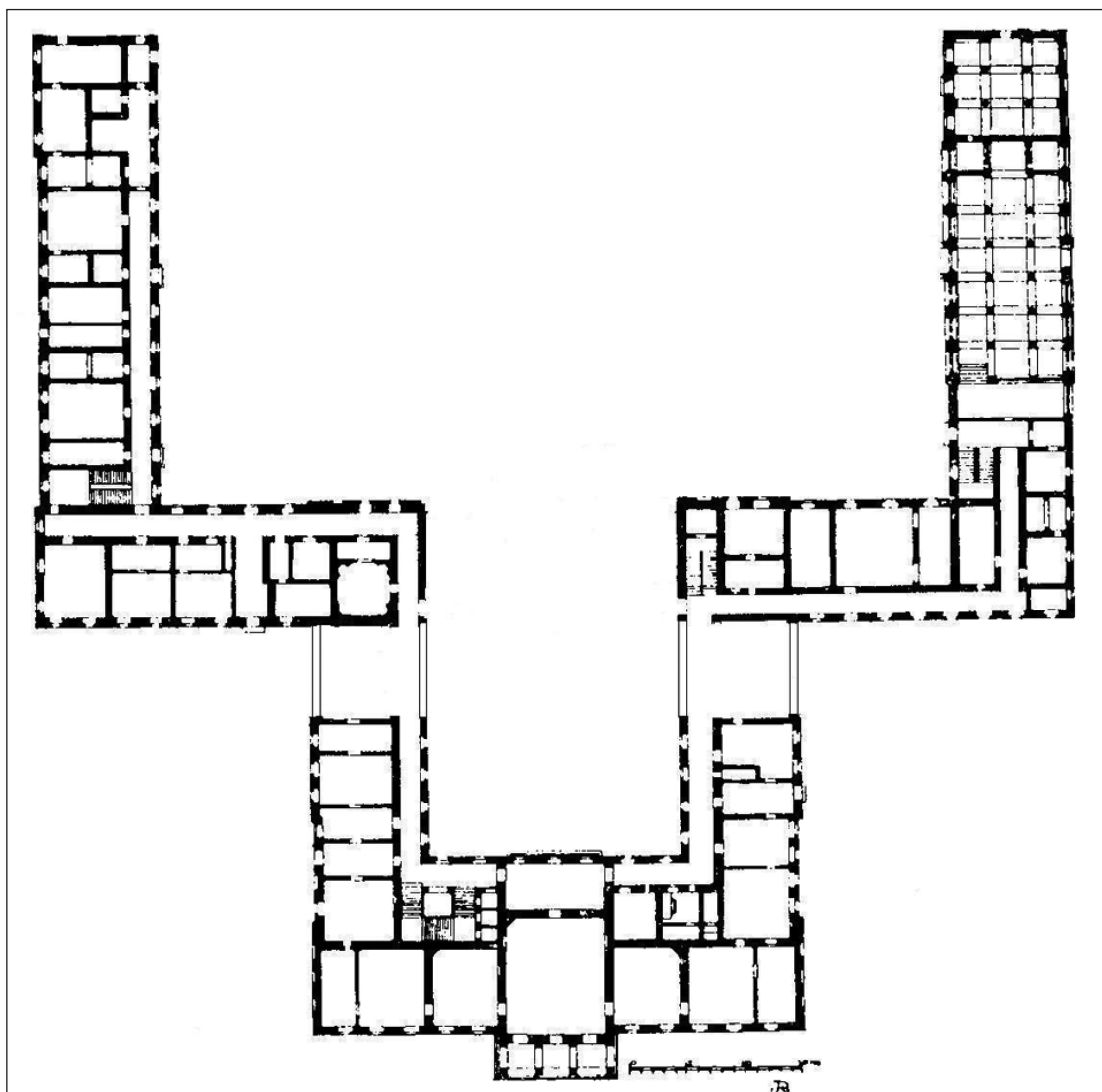
27 MOL P187 Az Esterházy család csákvári levéltára, Birtokigazgatási iratok, I. B. No. 6. fol. 37.

28 Uo. fol. 142. Ezen az iraton, valamint a kőfaragó költségbecslésén megtalálható „Georg le fevre” igazgató-prefektus kézjegye is. Ismert egy Le Febre (Le Febre d’Archambault) belga származású hadmérnök, építész, aki 1804 és 1808 között a csákvári kastély átépítésének egyes fázisait tervezte, és aki korábban (1783-tól) a laxenburgi császári nyaralókastély angol stílusú parkjának kialakításában vett részt. (SISA i. m. [11. jegyz. 1997.] 9–11., 25.; GÉZA HAJÓS (Hg.): Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien. Wien-Köln-Weimar, 2006. 158., 162–163.) Működése még kikutatlan, keresztnéve körül is van bizonytalanság: előfordul François és Joseph névvel is. Lehetséges, hogy valamilyen családi kapcsolatban állt az Alcúton működő Le Febre-rel, de még a két személy azonosságát sem zárhatjuk ki.

29 FRANZ SCHAMS: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Buda, 1822. 383.

30 MICHAEL VON KUNITS: Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn und seiner einverleibten Provinzen. Pest, 1824. 187.

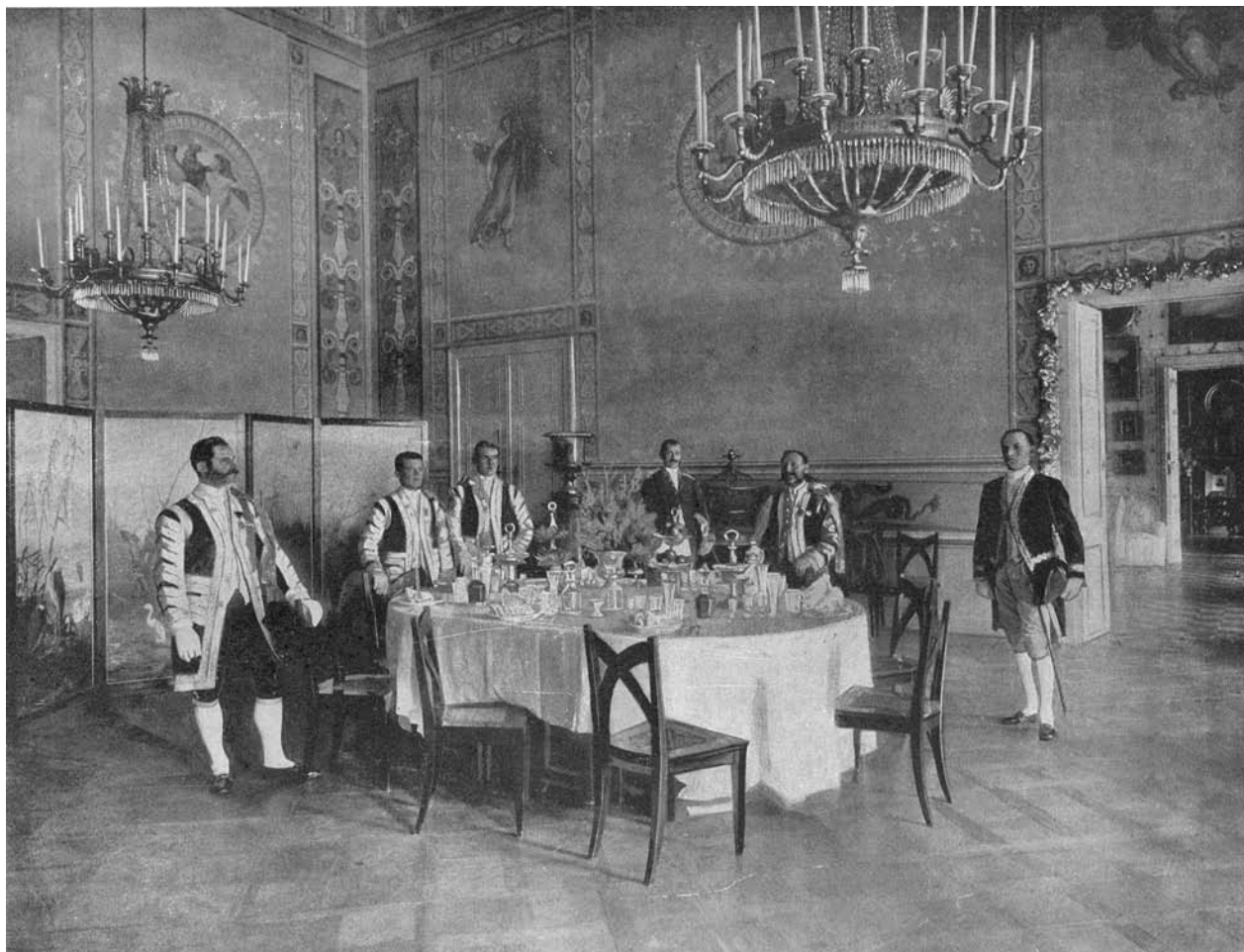
7. A földszinti alaprajz a kastély eredeti állapotában (Rados Jenő felmérési rajza módosítva)

Az építés ideje

A kastély építésének idejét a szakirodalom eddig 1819–1827-ben (illetve 1819–1829-ben) határozta meg. 1819-ben szerezte meg József nádor az alcsúti uradalmat, ami logikus kezdési időpontnak tűnt az építésre nézve. Mivel 1827-ben arról történt említés, hogy a nádor családjával az alcsúti kastélyába megy nyaralni, úgy tekintették, hogy addigra az épületnek már állnia kellett.

Az imént ismertetett építési adatok azonban ennél pontosabb meghatározást tesznek lehetővé. A tervezés nyilván már 1819-ben megkezdődött, azonban – mint láttuk – maga az építkezés, tehát a föld- és kőművesmunkák legfeljebb csak 1820 tavaszán indultak meg. Az 1821-ben a kerek fürdő kialakításáról készült költségbeclés a munkák előrehaladásáról árulkodik. 1822-ben már a kastélyon elhelyezett óráról történik nyomtatott említés – ez az udvari oldal timpanonjába került –, ami arra utal, hogy a kastélyépület külsőleg lényegében készen állt, ami azonban nem zárja ki, hogy belső munkálatok még ne folytak volna. A rácsos kapuról szóló ismertetés 1824-ben pedig már egyértelműen újonnan épített kastélyt („an dem neuerbauten Prachtschlosse”) említ.³¹

31 L. az előző jegyzetet.

8. A nagyterem 1900 körül (*Szalon Újság*, VI. 1901. június 30. 5.)

Talán nem tévedünk, ha a fentiek fényében a kastély építését 1820–1824-re tesszük. Éspedig olyképpen, hogy a nagyobb lakóépületeknél általában szokásos módon két építési szezon alatt elkészült a nyers épület, és további két év alatt a belső kialakítás. További éveket vehetett igénybe a nagy épület teljes berendezése.

Az 1820-as építési iratokban szereplő adatok azonban jobbára a főépületre vonatkoztathatók, az oszlopos istállót magában foglaló hátsó szárnyra nem. Lehet, hogy a kastély építésének második fázisában, tehát 1822–1824-ben vagy azután hamarosan ezekre is sor került, hiszen az istállóra és kocsiszínre, de nyilván a személyzet elhelyezésére szolgáló szárnyakra is a kastély használatbavételekor nyomban szükség volt.

Az épület

Az építészettörténeti szakirodalom általában úgy tekinti a kastélyt, mint egyetlen tömböt, amelynek az elülső szárnyai zárt udvart fogtak közre. A korabeli térképek – a II. katonai felmérés,³² egy 1859-es kéziratós térkép (2. kép),³³ az 1861-es kataszteri térkép³⁴ – ábrázolásából kiderül azonban, hogy va-

32 A bécsi Kriegsarchivban levő eredetiről készült másolat a budapesti Hadtörténeti Térképtárban. A II. katonai felmérés az 1829 és 1866 közötti évtizedekben készült, Alcsút a XXX/51. szelvényen található.

33 Fejér Megyei Levéltár, Kéziratós térképek, T 269. (Erdős Ferenc levéltár-igazgató úr közlése nyomán); közölve ERDŐS FERENC – KELEMEN KRISZTIÁN: Alcsútdoboz. Száz magyar falu könyvesháza. H. n., é. n. [2002], 49.

34 Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, K 28/12. szelvény.

9. A nagyterem részlete a II. világháború előtt (KÖH Fotótár, 21.279.)

lójában a fő épületrész eredetileg nem rendelkezett hátsó keresztzárnyal, ily módon zárt udvarral sem, hanem három szárnya eredetileg nyitott U alakot formált. A három szárny által határolt kis nyitott udvart egy rajz és egy régi fénykép szintén megörökítette (3. kép).³⁵ A képi forrásokból az is kiolvasható, hogy a főresz nem volt egybefüggően összeépítve a hátsó szárnyakkal, köztük egy-egy földszintes nyaktag, illetve kapuépítmény helyezkedett el. A kaput és az azt közrefogó épületrészeket Klette Károly, József nádor udvari művésze rajzban megörökítette (4. kép).³⁶ A kastélyt 1836-ban meglátogató Novák Dániel, építész végzettségű hivatalnok és művészeti író az említett építményt szóban írta le: „A tiszta szép udvarba két felül 3 ívből álló arkade vezet, mellyek terasséja nagy kőtáblákkal van kirakva.”³⁷ Csak 1880-ban emelték a keresztzárnyat és jött létre ezáltal a zárt udvar,³⁸ illetve épült össze ekkor, vagy később a főépület a hátsó szárnyakkal.

A kastélyegyüttes azonban nemcsak konfigurációjában, hanem tömegében is tagolt volt. A főépület főszárnyának enyhén ívelt, zsindelellyel fedett tetőzete³⁹ emelkedett a legmagasabbra, melyhez képest oldalszárnyainak tetőgerince valamivel alacsonyabban húzódott. Ennél is kissé alacsonyabb volt a két L alakú, szélesebbe nyíló hátsó szárny, melyek egy második, hátsó udvart zártak közre. Az udvar külső határa mentén két földszintes épület állt. Végeredményben a tömeg magassági viszonyai tükrözték azt a hierarchiát, amely a kastély egyes részeinek használói, illetve a különböző funkciók között fennállt.

35 *Vasárnapi Újság*, XXVI. (1881/18) 282.; KÖH Fényképtár, 77751.

36 Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, 1950.4441 lelt. sz. Klette Károly vázlatkönyve, fol. 35v.

37 NOVÁK DÁNIEL: Budavidéki útazás. *Hasznos Mulatságok*, 1836. II. félesztendő, október 8. 236.

38 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Újság*, XXVI. (1881/18) 276.

39 NOVÁK 1836.

10. A nagyterem részlete a II. világháború előtt (KÖH Fotótár, 21.280.)

A főépület egy, illetve két traktusba rendezett termeit – több más hasonló klasszicista kastélyhoz hasonlóan – az udvar felől folyosó kísérté, ami a közlekedés praktikus kívánalmainak felelt meg. Nagyobb szabású téralakítást a középrészben elhelyezkedő kétszintes nagyterem és a korabeli kastélyépületeknél szokatlan méretű, háromkarú, a főtengelytől balra elhelyezkedő főlépcső mutatott. A gyakorlati élet valószínűleg úgy szabta meg, hogy a bejárás hátulról, az udvar felől történt, így lehetővé tett rövid úton a főlépcsőhöz jutni (7. kép).

Az épület eredeti belső kialakításáról megint Novák Dániel 1836-ban megjelent beszámolójára vagyunk utalva: „A’ nagy terem helyes ’s Müller bécsi festész dolgozata. Padlata ezen teremnek, nincs úgy mint a’ folyosóké Kelhamer [!] kőtáblákkal kirakva, hanem közönséges téglákkal ’s átfirnirozva, mellyel ha tisztán áthuzatik illyes padlat, kellemesen hat a’ szemre, ’s tartosabb a’ parketirozottnál. A’ hágszó a’ legszebb, mit ezen kastélyban észrevettem, ’s quadrátot képezvén szép tágas térrel közepett, lámpa csüggvén-le a’ padlásosztattól, – becsületére válik alkotójának. Az első emeleti szobák igen alkalmasak a’ lakásra, mellyeket részint fűteni is lehet.”⁴⁰

A Novák által említett Müller nevű bécsi festőről, a nagyterem falképeinek alkotójától közelebbi egyelőre nem ismert. A szóban for-

gó freskókat egy másik leírás úgy jellemzi, hogy „Herculaneum mintájára” készültek.⁴¹ Pontos témáját egy 1881-ben megjelent részletesebb beszámoló adja meg: Ganümedész, Európa, Philemon és Baucis, Diana és Endümion.⁴² A terem fényképét egy folyóirat 1901-ban közölte (8. kép).⁴³ A képen jól látható, hogy az egyes festett figurák és csoportok a rendelkezésre álló falfelületet nem töltik ki, kisebb, elszigetelt elemként lebegnek a sima háttér előtt, mindössze dekoratív sávok, keretek és párkányok osztják logikus rendszerbe a falsíkot. Hasonló megoldást alkalmaztak azokban a klasszicista kastélyépületekben, így a bajnai Sándor- és a seregélyesi Zichy-kastélyban, ahol egykorú falképek fennmaradtak.⁴⁴ A

40 NOVÁK 1836.

41 J. V. HAEUFLER: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854. 76.

42 Alcsút 1881. 281.

43 *Szalon Újság*, VI. 5. 1901. június 30.

44 GERÓNÉ KRÁMER MÁRTA: Seregélyes – kastélyszálló. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 281. Budapest, 1987.; SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA – D. MEZEY ALICE: A bajnai Sándor-Metternich kastély. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Valter Ilona. Budapest, 1993. 183.

11. Belátás a főhercegi dolgozószobába, II. világháború előtt (KÖH Fotótár, 21.287.)

barokk korról ellentétben, ahol a falkép gyakran dominált, a klasszicizmus korában a falfestés szándékosan visszafogottabb, alárendeltebb szerepet kapott. Azokon a helyeken, ahol ilyen fennmaradt, jellemző az antik témák és motívumok jelenléte. Az említett két példán kívül ide sorakoztatható a csákvári kastély termeinek csak korabeli írott dokumentumból ismert falfestése is, amelyek közül a grófi fürdőszobában lévő „az antik herculaneumi festmények módszerével” készült.⁴⁵ Hogy a „Herculaneum” megjelölés konkrét előképet, esetleg technikát, vagy inkább egy általánosabb antik jelleget takart, nem lehet pontosan eldönteni.

A terem József nádor-korabeli beosztásáról nem szól egykorú forrás. Az nyilvánvalónak tekinthető, hogy a főhercegi pár szobái a főszárny földszintjén, a nagyterem két oldalán sorakoztak. Az egyes helyiségek rendeltetését csak a 1880-as években írták le részletesen, amikor a kastélyt már József nádor fiatalabbik fia, József főherceg (1833–1905) használta.⁴⁶ A kastély építése és berendezése óta ekkorra már öt-hat évtized, József nádor halála (1847) óta is majd’ negyven év telt el. Maga József főherceg is csak fivére, István főherceg halála (1867) után vehette birtokba az épületet. Természetes, hogy a terem nem maradt régi állapotukban; az élet azt igényelte, hogy valamilyen szintű felújításon és felfrissítésen menjenek keresztül. Viszont az is valószínűnek látszik, hogy lényegét tekintve, nagy vonalakban az eredeti, József nádor-korabeli beosztás élt tovább. Erre vall elsősorban a férfi és női lakosztály szétválasztásának hagyományos, bolygatatlan megléte: a nagyteremtől jobbra a főhercegné, balra a főherceg szobái helyezkedtek el. Kontinuitásra utal az is, hogy a főherceg sarokra eső dolgozószobája az 1880-as években azonos volt József nádor egykori dolgozószobájával, ahol tárgyait, ereklyéit múzeumszerűen,

⁴⁵ SISA 1997. 17.

⁴⁶ Alcsút 1881. 273–284.; FEKETE JÓZSEF: Tündérváros Magyarországon. *Magyar Salon*, II. 1884/85. 2. köt. Január. 371–391.; Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. XIII. Magyarország. IV. Budapest, 1896. 563–568.

12. Női szalon a II. világháború előtt (KÖH Fotótár, 21.284.)

az egykori használó iránti kegyelet jegyében megőrizték. József főherceg idejében az emeleten a gyermeklakosztály helyezkedett el a nevelőnő szobájával együtt, illetve eredetileg az egyik helyiség kápolna volt. Az emeleti helyiségek hasonló rendeltetésével számolhatunk József nádor korában is.

József nádor idejéből a terem berendezéséről leltár, leírás vagy képi ábrázolás nem került elő. Feltehető, hogy az eredeti bútorok, felszerelési és műtárgyak vagy azok része a nádor halála után az alcsúti kastélyban maradtak, de nyilvánvaló, hogy az újabb kor kívánalmainak megfelelő jelentős kiegészítések, átcsoportosítások és cserék is történtek. A terem archív fényképfelvételein látható bútorok, szőnyegek, függönyök és egyéb tárgyak, valamint azok zsúfolt elrendezése már zömében egy új ízlésről tanúskodik (11–12. kép).⁴⁷ Egyes bútorokról és tárgyokról így is sejthető, hogy az épület eredeti tartozékát képezték, mint ahogy a nagyterem mellett található női szalon csillagberakásos (és a fényképen viharvert állapotában megőrkített) parkettája ugyancsak a kastély régi felszerelésének része volt. Údító kivételt jelentett a kastély historizmus világára áthangolt belsejében a nagyterem a régi formában megőrzött klasszicista falfestményeivel.

A kastélyban eredetileg őrzött műtárgyakról meglehetősen szűkös az információ. Az akkurátus és művészeti tekintetben is kompetens Novák Dániel 1836-ban mindössze a következőt rögzítette: „Megtekintve a földszinti szobákat, ott sok tájfestvényt láthatni, mellyek részint rézmetszések színekkel illuminálva, részint kézimunkák.”⁴⁸ Ha a beszámolónak hinni lehet – és nincs okunk másként tenni –, akkor hiányoztak a kastélyból a (nagyobb számú) portrék és más, reprezentatív jellegű képek. Azt is feltételezhetjük, hogy a tájképek egy része egyes családtagok kezétől származott; az 1881-es leírásból

47 KÖH Fényképtár: 21.279, 21.280, 21.284, 21.286, 21.287–21.289, 21.291–21.297, 21.411–21.414, 25.453–25.545, 59.198

48 NOVÁK 1836.

13. A főhomlokzat a II. világháború előtt (KÖH Fotótár, 21.407.)

tudjuk, hogy sok ilyen akvarellt őriztek a termekben, leginkább István főherceg 1830-as években festett képeit.⁴⁹ Mindez összhangban állt József nádor Alcsútot mint az egyszerű vidéki visszavonultság és a bensőséges családi élet színhelyét kijelölő (alább bemutatandó) attitűdjével. A nádor reprezentatív képgalériát a budai királyi palotában rendezett be, és innen csak halála után kerültek Alcsútra a családja tulajdonát képező darabok.⁵⁰

A vörös márványból faragott, kerek fürdő, amelyről az épület kivitelezése kapcsán szó esett, az épület alaprajzán a bal mellékszárny földszintjén elől lévő, kör alakú, félköríves fülkével bővített helyiséggel azonosítható.⁵¹ Nem volt tehát közvetlen része a nádor lakosztályának, hiszen attól a hármassal bejárattal kapuzata választotta el, de a melléképület ahhoz legközelebb eső pontján helyezkedett el. A fürdőszoba, ahol ilyen volt, a melegvízzel való ellátás, illetve a kiürítés körülményes eljárása miatt ekkortájt általában még nem csatlakozott a hálószobához. A csákvári kastély 18. században épült szárnyában az alagsorban, a kistapolcsányi klasszicista kastélyban a lakosztály alatt, a földszinten helyezkedett el.⁵² A fürdőmedence vagy a fürdőkád, épp különlegessége miatt, igényes és költséges kialakításban részesülhetett. A kistapolcsányi kastély imént említett fürdőszobájában például egyiptomi szarkofágot utánozó, vörös márvány kád állt. Az alcsúti fürdőszoba leginkább a lovasberényi kastély lekerekített medencével kialakított fürdőszobájához lehetett hasonló.

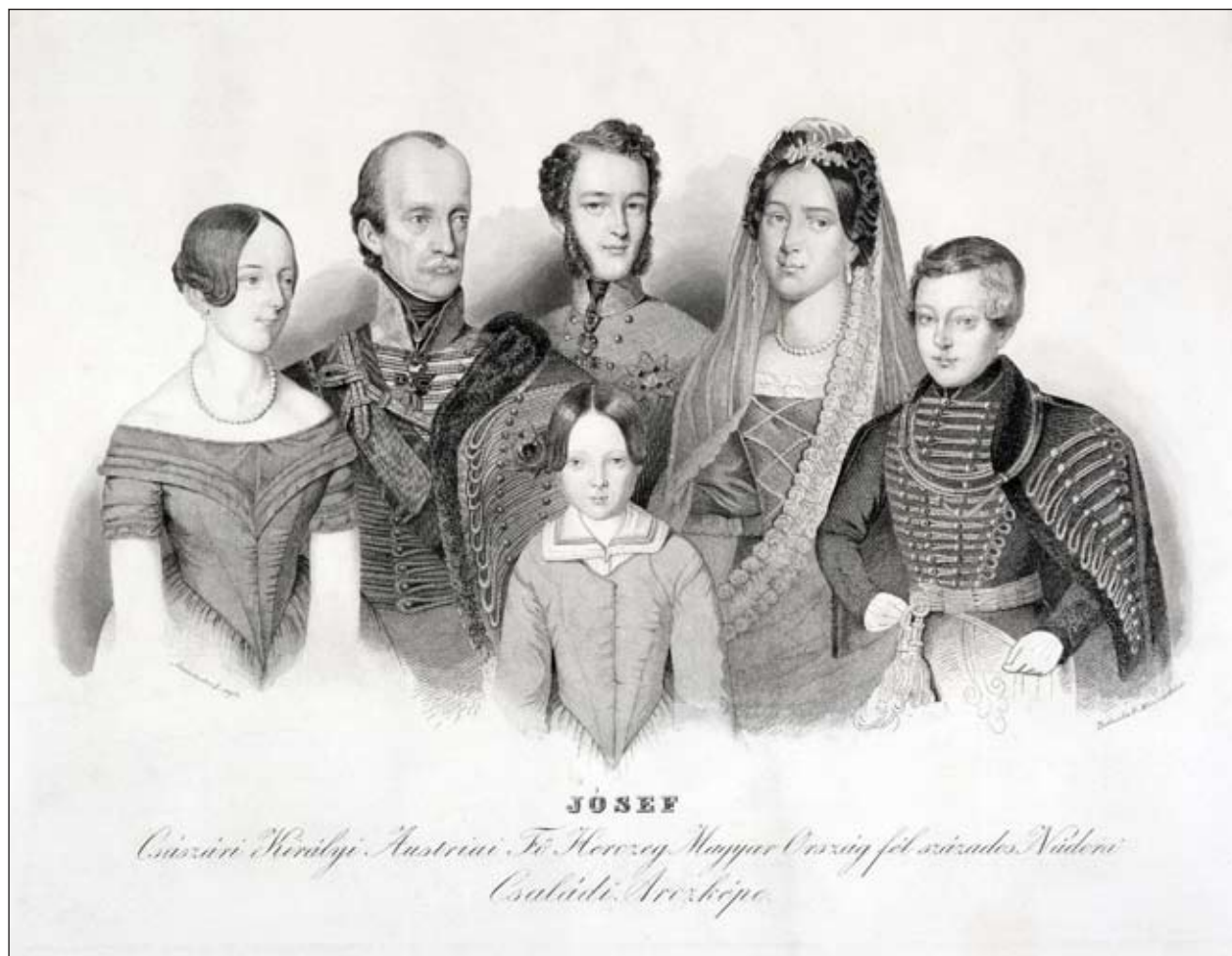
A két mellékszárny rendeltetése lényegében azonos volt a 19. század második felében feljegyzett funkcióval. Novák Dániel korabeli leírása ezt is rögzíti: „Átmenvén a terassén, megszemlélénk a’ melléképületet is, hol beosztvák az udvari tisztok’ s vendégek’ szobái; itt található asztalos műhelyt is, melly azonban egy kevésbé sötét a’ folyosó miatt. Földszint a’ másik szárnyékban van a’ nagy istálló 24 lóra, hármassal boltozattal, s két sorba állított, doriai oszlopokkal, melly istálló 2 emelet foglal-el, mellet-

49 Alcsút 1881. 282.

50 SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA: József nádor mint műpártoló. In: József nádor (1776–1847) Pest-Budán – Palatin Joseph (1776–1847) in Pest-Ofen. A Budapesti Történelmi Múzeum kiállítás-katalógusa. Budapest, 1997. 51–75. Römer Flóris képjegyzéke (5. jegyz.) a század második feléből, József főherceg idejéből datálódik.

51 A kastélyal foglalkozó szakemberek közül csak Zádor Anna figyelt fel erre a szokatlan formájú helyiségre; ő további támpont híján kápolna funkciót feltételezett. ZÁDOR 1960. 193.

52 SISA 1997. 5.; SISA JÓZSEF: Alois Pichl (1782–1856) építész Magyarországon. Művészettörténelmi Füzetek, 19. Budapest, 1989. 21,

14. L. Steinrück: József nádor családja körében, 1846 (Budapesti Történeti Múzeum, M 28764.)

te van ismét egy másik istálló 12 lóra. Egyikben a' két földszinti épületek közül van a' kovácműhely, a' másikban pedig a vízmasina, mosóház, a' szolgák ebédlőszobája 'stb. Ezen udvarból, melyet ismét vaskorladék kapuval végez-be, szép allée vezet a' földek felé."⁵³ A század második felének fejleménye, hogy a bal mellékszárnyhoz nagy pálmaház épült (Ybl Miklós, 1871–1872)⁵⁴, és a jobb mellékszárnyban található nagyméretű istállót – külső feléhez tornyot illesztve – udvari kápolnává alakították át (id. Storno Ferenc, 1879–1880).⁵⁵ A kastély összképét az is módosította, hogy a hátsó szárnyak végére kisebb tornyokat építettek.

A kastély szerepe

Az alcsúti kastélyt József nádor elsősorban nyári tartózkodásra szánta. Bár voltak az emeleten fűthető szobák, a nagyterem téglapadozata egyértelműen jelzi, hogy csak a melegebb évszakokban számoltak használatával. (Ez később megváltozott, a terem 1901-es fényképén már parketta látható.) A korabeli említések egy része is kifejezetten „nyári kastély”-ről beszél.⁵⁶ Az egyik beszámoló tovább pontosít:

⁵³ NOVÁK 1836. 236–237.

⁵⁴ Ybl Miklós építész 1814–1891. Szerk. KEMÉNY MÁRIA – FARBAKY PÉTER. Kiállításkatalógus. Budapest, 1991. 245–246.

⁵⁵ DR. CZOBOR BÉLA: Az alcsúthi udvari kápolna. Budapest, 1881.

⁵⁶ *Magyar Kurir*, 1827. II. félév, 17. sz. 134.; FENYES 1851. 19.

„A' fenséges nádor, a' mint az idő nyilik, a' legkésőbb öszig, míg csak a' hideg Budára nem kényszeríti költözni, minden szabad idejét Al-Csuton éli le a' legnagyobb egyszerűségben.”⁵⁷

A fenti idézet utolsó szavai is figyelmet érdemelnek, mert rávilágítanak az egyik legfontosabb okra, miért tartózkodott a nádor oly sokat a kastélyában: a városi élet után az egyszerű vidéki létet kereste. Emiatt egyébként gyakran nem is magában a kastélyban, hanem a közeli máriavölgyi tehénistálló három lakószobájában tartózkodott a családjával.⁵⁸ (A jelentős kvalitást mutató, a dór portikuszos, jóformán kastélyszerű épületet feltehetően szintén Pollack Mihály tervezte.) József nádor is, családtagjai is kapcsolatot tartottak fenn, barátkoztak a helybeli paraszttal.⁵⁹ Ez nem pusztán a vidéki romantika iránti Marie Anoinette-i vonzalom, és nem csak a rousseau-i természetbe vágyódás gesztusa volt, hanem a felelős államférfi, aki népe sorsának jobbítását tűzte ki célul. Ezzel függött össze alcsúti uradalmanak igen nagy anyagi áldozatokkal járó tereprendezése, mintagazdasággá történő fejlesztése és a helybeli lakosság életviszonyainak javítása.⁶⁰ A politikai program és a személyes kedvtelés találkozását jelentette, hogy József nádor szenvedélyes kertész is volt, aki nem egyszer maga ragadott szerszámot, hogy egyszerű ruhába öltözve művelje alcsúti kertjét.

Bár a nádor Alcsúton leginkább kertészkedni szeretett, óhatatlanul, pozíciójából fakadóan mással is kellett foglalkoznia. Az előbb idézett beszámoló erről így emlékezik meg: „Itt dolgozik ő az országos ügyekben szorgalmasan.”⁶¹ Vagyis kastélya nemcsak a pihenés helye és a gazdálkodás központja, hanem a hatalomgyakorlás színtere is volt. A kastély ura anyagi ereje jóvoltából általában eleve hatalmi pozíciót élvezett; József nádor kiemelt társadalmi helye folytán az alcsúti kastély a hatalom tényleges központja lett.

Az épület jelentősége a külsején kevésbé nyilvánult meg. Főhomlokzatának arányai és nagysága nem különböztette meg a magyar klasszicista kastélyok sorában. A dombon, részben fák takarásában álló épületgyüttes valós, tekintélyes méretei csak azt körbejárva és az udvarba bejutva bontakozhattak ki. Az alcsúti kastélyt egyes kortárs munkák rutinszerűen „pompás” jelzővel illették, amit leginkább nagysága és tulajdonosának társadalmi állása indokolt. A homlokzat lapidáris architektúrája, csupán párkányzattal tagolt falfelülete ugyanis nem erről, sokkal inkább szándékolt visszafogottságról árulkodott. Maga a ión portikusz is szerény méretű, mindössze négyoszlopos, ellentétben például az ugyan csak Pollack-tervezte dégi Festetics-kastéllyal (1810–1815), ahol a főhomlokzatra hatoszlopos, reprezentatív portikusz került. Az egyszerűséget az alcsúti kastélyon jóformán kiemelte a portikusz architrávján húzódó finom, dekoratív fríz és az oszlopok mögött megbújó hasonló díszítő elemek. Jó érzékkel tapintott rá a lényegre Vahot Imre, a reformkor agilis szerkesztője, amikor úgy jellemezte: „Az inkább tartósságra, mint fényűzésre épített nádori kastély.”⁶² Ezt különösen az olyan díszesebb épületekkel történő összevetésben állapíthatta meg, mint az (általa egyébként külföldies mivolta miatt kárhoztatott) csákvári Esterházy-rezidencia. Minden hasonló épület a tulajdonos legszemélyesebb megnyilvánulása; az alcsúti kastély végeredményben építetőjének szándékait és ízlését tükrözte.

A klasszicista architektúra legpregnansabb építészeti formája és az építészeti reprezentáció elsődleges hordozója a portikusz (13. kép). A klasszicista kastélyok esetében – torony híján – a portikusz uralmi szimbólum is, timpanonja a családi címer természetes helye. Nem volt ez másképp Alcsúton sem. Itt azonban a szerényebb udvari homlokzat timpanonja sem volt üres. Ide került az óra, amely nemcsak a kastély háznépét figyelmeztette a pontos időre, hanem – minthogy az egykori elmondás szerint „ütése csendes időben 5 óra negyedre is elhallik”⁶³ – József nádor emberbaráti szellemében a falu és az uradalom népét is szolgálta.

A bukolicus családi élet, a hatalmi központ, a reprezentáció, a köz szolgálata: az alcsúti kastély mind ezeknek a foglalatát adta. Emellett még a művészetek otthona is volt. Az itt őrzött (feltehetően részben családtagok kezétől származó) tájképekről már esett szó. De a kastélyban művészek is megfordultak. Franz Jaschke az 1820-as évek közepén járt itt, a kastélyparkot több festményen megörökítette.⁶⁴ 1830

57 CSATÁRY OTTÓ: Úti emléklapok. IV. Al-csút. *Életképek*, 1846. 6. kötet, 376.

58 Uo. 374.

59 JÓKAI MÓR: Alcsúth. *Magyar Salon*, II. 1884/85. 2. köz. 353–369.

60 A gondolat részletes kifejtése: GALAVICS 1999. 101–106.

61 CSATÁRY 1846.

62 VAHOT IMRE: Úti emlények (Rátót–Veszprém–Eskü–Palota–Székesfehérvár–Zámolyi csata–Csákvár–Alcsút). *Pesti Divatlap*, 1845. II–IV. 35. sz. 1181.

63 FÉNYES 1851. 19.

64 GALAVICS 1999. 101.

15. A máriavölgyi tehenistálló (Sisa József felvétele, 2008)

körül József nádor Klette Károlyt fogadta fel udvari festőnek és gyermekei mellé rajztanítónak. A nyári hónapokban a főhercegi családdal együtt nyilván ő is sok időt töltött Alcsúton és folytatta tanári tevékenységét. Itt készült akvarelljei és rajzai József nádor kastélyát és környezetét a képzőművészet nyelvén őrizték meg az utókornak.⁶⁵

Mint sok más épület, az alcsúti kastély sem csupán építészeti alkotás volt. Egy társadalmi eszményt és egy életformát testesített meg. Külön szerencsétlenség, és mindnyájunk vesztesége, hogy az őt megalkotó és fenntartó közeggel együtt az épületnek is pusztulnia kellett.

RÖVIDÍTÉSJEJYZÉK

Alcsút 1881.	Csendélet Alcsúton. <i>Vasárnapi Újság</i> , XXVI. (1881/18) 276.
CSATÁRY 1846.	CSATÁRY OTTÓ: Úti emléklapok IV. Al-csút. <i>Életképek</i> 1846. 6. kötet 376.
FÉNYES 1851.	FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. I. Pest, 1851. 19.
GALAVICS 1999.	GALAVICS GÉZA: Magyarország angolkertek. Bp., 1999. 101–106.
KÁROLYI 1956.	KÁROLYI ANTAL: Engel Ferenc szerepe az Ürményi-család váli építkezéseinél. <i>Művészettörténeti Értesítő</i> , V. (1956/2–3) 150–157.
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
NOVÁK 1836.	NOVÁK DÁNIEL: Budavidéki utazás. <i>Hasznos Mulatságok</i> , 1836. II. félesztendő, október 8. 236.
SISA 1997.	SISA JÓZSEF: A csákvári Esterházy-kastély. <i>Művészettörténeti Értesítő</i> , XLVI. (1997/1–2) 1–43.
ZÁDOR 1960.	ZÁDOR ANNA: Pollack Mihály 1773–1855. Budapest, 1960.

⁶⁵ Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, 9298. T., 9299. T., 9300 T., 9301. T., 9391. T., 9392. T., 9393. T.; Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, 1950–4441. (Klette Károly vázlatfüzete), 1956–5826.

A csehimindszenti Mesterházy kastély kutatása¹

Poty-puszta és kastélyának története

Poty (alio Nomine Mendzenth) jelentése a pot, pat szóból származik és mocsaras helyet jelent. Vas vármegyében öt Poty, Pog, Poty, Paty nevű helyiséget ismerünk. Az egyik Kőszeg mellett Kőszegpaty, a második a Rába mentén Rábapaty, a harmadik a Mura közelében, a negyedik a Zala egyik mellékpartja mentén, az ötödik Csipkerek és Mindszent között a mai Poty pusztá. A település keletkezése a 10. századra tehető és a 15. században is még élő magyar falu, melynek birtokosai a Csipkerek Kolosok és a Potyiak voltak.²

1611-ben Chipkerek Erzsébet nemes, férje Zakach Jakab, a káptalan Vasvár-i colonusa teljes apai jogú nemesi birtokrészét, vagyis 8 hold szántót Nagy Miklós és Weörös Mihály jobbágyoknak, akik anyáról testvérek, az ő örökösének 2 ft 50 dénárért örökjogon eladta, minden jogot és a birtoklás dominiumát is átadva nekik.³ 1647-ben Pathy Mihály két elhagyott nemesi sessióját Pathy praediumban – egyikben 16 évvel előbb maga a vallomástevő lakott, a másikat egy jobbágy lakta – tartozékaival együtt Szemerey Györgynek nemesnek 200 tallérért örök jogon eladta.⁴ 1661-ben gróf Nádasdy Ferenc Vasvármegye főispánja védelmébe veszi Szemerey urat, hogy Potty nevű praediumának birtoklásában senki ne háborgassa.⁵

A baltavári uradalom 1596-ban a Bakács család tulajdonát képezte és 1698-ban Bakács Lukácsé volt. A birtokot később a Festetics grófok vásárolták meg, melynek pontos dátumát nem tudni, de annyi bizonyos, hogy Festetics gróf Károly nevű fia már Baltaváron született. Van egy donációs irat, mely szerint Mária Terézia Martonfa (Baltavár) Kistilaj, Pogy (Poty) nevű dominiumokat Festetics Józsefnek adományozta. A birtokbavétel azonban valamely más jogcímen vagy minőségben már jóval előbb megtörtént. Ezekhez a dominiumokhoz Festetics József gróf megvette a martonfai határhoz csatlakozó Kisbért és Nagybért.⁶

Gróf Tolnai Festetich Rudolf⁷ Poty pusztabeli és hozzátartozó javainak összeírása 1836-ból: „A Tekintetes Nemes Megye kebelében helyheztesztett Potyi Pusztámot nevezetes Épületekkel és Gazdasági Javításokkal pótolni és nagyobbítani kívánván az arra fordítandó nagyobb mennyiségben szükséges Somma pénzt fel venni Gazdaságom elől mozdíttására szükségesnek lenni látom, – a minék meg nyerését a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Kamaránál eszközölni, és azzal a sommát fell venni Szándékozom.”

Gróf Festetics Rudolf Potyi pusztája a szomszéd Mindszenti és Csehi helyiségektől és határuktól, melyekben a távol lakó többi nemes birtokosok között a grófnak volt a legnagyobb birtoka. A talaj itt-ott emelkedettebb, dombos fekvésű, agyaggal kevert homok, amely jó volt rozs termesztésre, de megtermett a búza is.

A pusztában lévő épületek leírása a következő: Poty pusztá belterülete az épületekkel és a kerttel együtt 15 hold nagyságú volt. Az ispán lakása égetett téglából készült, fenyőfa tetővel és cseréppel volt fedve és 4 szobás, 1 konyhás, 2 kamrás és 8 marhának helyet biztosító istálló tartozott hozzá. Az épület alatt mintegy 1200 akó bor tárolására alkalmas tágas égetett téglából épített bolthajtásos pince volt. Az épület végében volt egy újonnan készített szekér szín, amelyet égetett téglából 8 lábra építettek. Ennek a végében volt egy faragó kamra, amely fenyőfából készült, faszindellyel fedték be és gabonatartásra használták. Az udvarban volt egy cselédlakás nyírfa és zsupp fedéllel ellátva, mind égetett téglából építve, melyben 6 szoba, 3 konyha, 1 kamra volt, és 24 ökörre, 4 lóra és 28 tehénre befogadására alkalmas istálló tartozott még hozzá. Ennek végében voltak a sertés ólak és a majorsági háznak használt téglapépület, melyet zszindellyel fedték be. Az épületek részben újonnan készültek, részben régebbiek, de általában jó állapotúak voltak.

1 A kutatás résztvevői: Bajzik Zsolt levéltáros, Juan Cabello régész és G. Lázay Judit művészettörténész.

2 HelytLex.

3 Káptalani jkv. XXIII. köt. 192. p. 82. sz.

4 Káptalani jkv. XXXVII. köt. 11. p. 23. sz.

5 HelytLex.; MOL P532 Ostffy cs. lt., 1. cs. Fasc. E. No. 9.

6 A vasvári járás nevezetességeiről. *Vasvármegye*, 1932. febr. 21. 4. p.

7 Gróf Festetics Rudolf 1802-ben született és 1851-ben halt meg. Felesége Czindery Júlia és László fia 1835-ben született.

1. A főhomlokzat 1957-ben (KÖH Fotótár)

A becsült értékük 1836-ban 9420 ft 25 kr volt. A birkás 2 szobás, 2 kamrás, 1 konyhás lakóháza égetett téglából épült, fenyőfa és zsúpp fedéllel, melyhez 8 marhára való istálló és egy kis pince is tartozott. Itt volt még egy téglából épített, fenyőfa és nádfedeles 1200 darab birkát befogadó juhakol is. A major kertben egy téglából épített, zsúppal fedett pajta állt két kicsi gabonatarlóval. A hajdúház talpazat sövényből készült és zsúppal fedték, amelyben 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra volt és ehhez tartozott még egy 6 marhát befogadó istálló. A majorban volt még egy közel kirakott 8 öl mélyű kút.

Horváthék a baltavári uradalomhoz tartozó potyi birtokot 1839-ben szerezték meg Festetics Rudolftól. Erről, azaz 1858-ben kiállított örökvallási egyezmény tudósít, amely zalabéri Horváth

Eduárd cs. kir. kamarás özvegye szül. palini Inkey Karolina és fia zalabéri Horváth Ferenc között jött létre. Bárá Horváth Eduárdné férje szándékának megfelelően fiának a már korábban kezelésébe átadott potyi pusztát és a hozzátartozó Csehi és Mindszenti birtokrészeket, a 26 vonós ökröt, a 75 darab öreg ürüt, a 322 anyabirkát, a 161 toklót, a 242 bárányt, és a 400 pengő forint értékű gazdasági eszközöket tulajdonába örök jogon átadta. A birtok után 1856-ban 770 ft 20 kr összes adót, és 430 ft 37 kr földadót fizettek. Az e javakra betáblázott gróf Nádasdy-né-féle 30 000 ft-nyi és a Gerbarth-féle 3000 ft-nyi tartozás kiegyenlítését az özvegy magára vállalta avval a feltétellel, hogy fia ezen átruházott birtokkal és a potyi pusztába beruházott 41 929 ft 20 kr-al az atyai örökségét kiegyenlítettnek tekintse.⁸

1866-ban zalabéri özvegy Horváth Edéné szül. Palini Inkey Karolina és zalabéri Horváth Ferenc azal a kéréssel fordultak a törvényszékhez, hogy a baltavári és a potyi uradalmiukhoz tartozó összes ingóságukat, nevezetesen a házi bútorikat, eszközeiket, élő és holt tárgyaikat, gazdasági eszközeiket bíróilag hitelesen írják össze. A baltavári kastély és a potyi kiskastély bútorzata következő volt: 36 ágy, 52 almárium, 23 kanapé, 37 zselé székkel, 112 szék, 54 asztal, 8 író asztal, 3 toilette asztal, 13 etage, 2 állvány, 2 mosdó asztal, 15 éjjeli almárium, 17 tükör, 4 ruhatartó, 34 pár függöny, 2 tükrös almárium, 22 spanyolfal, 6 luszter, 2 kredencz, 3 fal melletti asztal, 1 nagy falióra, 4 zsebóra, 1 zongora, 1 böggő, 1 teke asztallapokkal, és dákókkal, kották, és könyvek, 208 kisebb-nagyobb kép, könyvtár állványokkal és könyvekkel, 24 személyre való ezüst, 4 ezüst tál, 2 ezüst kastrol, 12 bronz és 16 ezüst egyes gyertyatartó, 4 ezüst kettős gyertyatartó, 2 bronz hármass gyertyatartó, 36 szalmazsák, 60 matrac, 100 vánkoss, a hozzávaló héjjakkal, 90 párna, 12 felső dunyha, 36 ágytakaró, 160 lepedő, 200 vánkoshéj, 24 paplan lepedő, 60 abrosz, 200 sevice, 200 kendő, 200 törülőkendő, 200 felterítő ruha, 1 mangoló konyhabeli kendő, speiz és kisspeizbeli eszközök tartalmával, 1 nagy és 1 kis bunda, 2 felső és 6 férfi kabát, 6 nadrág, 6 mellény, 36 ing, 12 hálóing, 18 gatyá, 3 duplacsövű puska, 4 dupla puska, 6 pár pisztoly, 2 bajvivó kard, vadászkészlet, 20 koffer, 20 utazótáska, 9 darab úri ló, 8 pár szerszám, 6 nyerges kantár, pokrócok és hevederek, 7 úri kocsi, három szekér, 4 szán a hozzátartozókkal, üveg és melegházi virágok és növények, mosó eszközök, kerti székek és padok, asztalok.⁹

Az ingóságok összeírása és számbavétele után özvegy Horváth Ferencné és fia Horváth Ferenc kijelentették, hogy Horváth Ferencné szül. báró Puteáni Rózsa a házukhoz hozományképpen 52 000 ft-ot hozott készpénzben, amelyet részben a baltavári, részben a potyi gazdaságokba és birtokokba fektet-

⁸ VaML Vas Vármegye Törvényszéke Telekkönyvi Hivatalának iratai, XVIII. 3557/1862.

⁹ VaML Vas Vármegye Törvényszéke iratai, C 2130/1866. (lymbus).

tek be. Ezért a baltavári és potyi, a Kistilaj-herbatfai és pakodi birtokokon összeírt ingóságokat, a majorkban található bútort és házi eszközöket stb. a bárónőnek birtokába bocsátották.¹⁰ A későbbiekben is pénzügyi gondokkal, adósságokkal terhelt baltavári uradalomra már 1868. júliusában az egyik hitelező, gróf Széchenyi Tódor alkudozott.¹¹

Az 1868-ban történt külterületi lakott helyek összeírása szerint a pusztát bérlő használta és ott hajdú, béresek és pásztorok laktak.¹²

Ilyen előzmények után a baltavári uradalom árverésére 1870. július 20-án került sor, amelyet meghirdettek a szombathelyi kiadású Vas megyei Lapokban. Az árverésen a baltavári birtokrész Martonfalvy Sándor, mint legtöbbet ígérő 375 000 ft-os ajánlattal megnyerte. Azonban a hitelezők augusztus 5-én beadványban fordultak a telekkönyvi hatósághoz, amelyben kérték a balatavári uradalomhoz tartozó összes ingatlan birtokokon – a potyi pusztát kivételével – található minden függő termés felének gondnokság alá helyezését és az összeírás foganatosítására s a gondnok bevezetésére egy törvényszéki ülnök kiküldését.¹³ Az Istóczy Győző által 1870. július 20-án megtartott árverésen 108 214 ft-ért megvásárolt Poty-pusztai nemesi birtokot Mesterházy Gyula nevére tehermentesen 1871. július 17-én jegyezték át a telekkönyvi hivatalban.¹⁴

Mesterházy Gyula 1861-ben, majd 1867 és 1870 között a vépi járásban szolgabíró állást töltött be, akit a megye közönsége, mint a megyei tisztikar egyik buzgó és erélyes tagját ismerte meg. Állásáról 1870 májusában családi körülményeinek megváltozására hivatkozva lemondott, amit tudomásul vettek. Ekkor született Gyula fia és valószínűleg ezután az újonnan megvásárolt birtok igazgatásával és felépítésével kívánta eltölteni az idejét.¹⁵

A Potyi-pusztát nem volt önálló község, mert közigazgatásilag Csehimindszenthhez tartozott. Határában az un. Pénzesdombon római sírokat, fegyvereket, cserepeket és egyéb tárgyakat találtak.¹⁶ 1877 őszén Potyon, nem messze Vasvártól, a pusztát birtokosa egy domb lejtőjén szőlőültetés miatt földforgatási munkálatokat végeztetett. A munkások mintegy másfél ásonyomnyi mélységben szénnel vegyes hamurégre, nyilván elhagyott tüzelőhelyre akadtak, melyben és körülötte kardokat, ivóedényeket, korsókat, sodronyláncokat és cseréptöredékeket találtak. A megtaláló földbirtokos Mesterházy Gyula az összes leletanyagot Reiszig Ede megyei főjegyző közvetítésével a vas megyei régiségtárnak adományozta. A leletekről Knebel Ferenc a régészeti egylet buzgó tagja a legkisebb részletekig hű fényképeket készített.¹⁷

Az eredetileg barokk kastélyt 1878-ban a birtokot megszerző Mesterházy Gyula historizáló stílusban átalakította és kibővítette. Sajnos erre az építkezésre vonatkozó forrásokat a családi irattár megsemmisülése, elkallódása miatt nem lehetséges felkutatni és a Vas megyei levéltár iratai között sincs ebből az időből való tervrajz.¹⁸ Vasvármegye monográfiájában a potyi gazdaságot, mint Mesterházy Gyula örökösének tulajdonát említik. A 200 magyar hold földterületen 3 majossal folytattak intenzív répa, mag, lóhere és lucernatermelést. E mellett jelentős volt még a juhtenyésztés, volt faiskola és nagy területen szarvast, őzet, nyulat, fácánt és foglyot vadászhattak.¹⁹

1892-ben meghalt Mesterházy Gyula és a birtok, a kastély tulajdonjogát öröklés jogcímén egyenlő arányban átjegyezték a gyerekei – Mesterházy Ilona férjzett Ernszt Józsefné nagygeresdi lakos, valamint Mesterházy Gyula kiskorú (kk.), Mesterházy Gedeon kk., Mesterházy Jenő kk., Mesterházy Ilona kk. – javára, míg az özvegy haláláig tartó haszonélvezeti jogot kapott. A későbbiek során a testvérek fokozatosan kivásárolták egymás tulajdonrészét. 1894-ben, 1902-ben, 1904-ben, majd 1908-ban történt ilyen örökrész vásárlás és a birtok a kastéllyal együtt Mesterházy Gyula és felesége Nagy Angela tulajdonába került. Az 1915. július 29-én kelt házassági anyakönyvi kivonat alapján Nagy Angela férjhez

10 VaML Vas Vármegye Törvényszéke iratai, C 2130/1866. (lymbus).

11 „Híre jár...” *Vas megyei Lapok*, 1868. júl. 1. 3.

12 VaML Vas Vármegye Főispáni Elnöke iratai, Királybiztosi iratok, 41/44/1868.

13 WELKER ÁRPÁD: A baltavári ügy. Egy pályakezdő antiszemita politikus – Istóczy Győző – kulcsélménye. In: Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1998. 4. sz. 47. p.

14 VaML Vasvári Járásbíróóság Telekkönyvi iratai (továbbiakban: Vasvári tkv.), 417. sz. telekkönyvi betét.

15 VaML Vas Vármegye bizottmányának iratai (Közgyűlési jegyzőkönyvek), 165/1870.

16 VENDE ALADÁR: Vas vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1986–1914. 1. köt. Vasvármegye. Budapest, 1898. XI. 84–85.

17 LIPP VILMOS: Góthemlékek Vas megyében. In: A Vas megyei Régészeti-Egylet évi jelentése, 1879. VII. évf. 55–61.

18 KISS – HARRACH 1983. 81–82.

19 Németh József–Vende Aladár–Reiszig Ede: Vasvármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. 1. köt. Vasvármegye. Budapest, 1898. XI. 84–85., 423.

ment mankóbüki Balogh Aladárhoz, s ezután a potyi gazdaság az ő nevében szerepelt.²⁰ Ekkor felmérték az uradalmat és alaprajzot készítettek az ott található kastélyról és gazdasági épületekről (lásd a 2. számú mellékletet).²¹

A Tanácsköztársaság idején összeírták a megyében található kastélyokat és urasági épületeket, hogy azután a dolgozó nép hasznosítsa majd azokat. A járási intézőbizottságnak 1919. április 23-án jelentették, hogy Csehimindszent körzetében egy uradalmi kastély található, és pedig a Poty-pusztán 16 lakószobával. A legközelebbi vasútállomás 6 km-re volt Mikosdpusztán. Az épülethez egy 5 kh nagyságú park és 1 1/2 kh gyümölcsös és veteményes kert tartozott. A kastélyban 16 lakószoba, 2 konyha, 2 kamra és 2 veranda volt található. Az épületből 6 szobát a Kosztolitz nevezetű bérlő használta 12 fős családjával, míg 8 szobát Balogh Aladárné – volt tulajdonos – foglalt el 6 családtagjával, míg 2 szobában a cselédség lakott.²² A Potypusztai és Rózsa-majori állami gazdaságok fegyelmi tanácsának tagjai bizonyították, hogy a potyi majorban levő gazdasági és Nagygecseny-pusztai főintézőségi irodahelyiségekben a gazdaságok összes telefonhálózatai be voltak vezetve és azokat anyagihiány miatt nem tudták áthelyezni.²³

A Vármegyei Direktórium helyszíni vizsgálata szerint a Gecseny-pusztai gazdasági iroda és az abban alkalmazott könyvelő részére csak átmenetileg kellett Poty pusztán helyet biztosítani a Balogh Aladárné által felajánlott földszinti ebédlőben és az utána következő szobában. A Kosztolitz Sándor által elfoglalt helyiségekből az emeleti két szobát, megfelelő és szükséges bútorzattal és a Balogh Aladár által bírt erdészlakot ugyancsak berendezéssel Weiner Vilmosnak és Gézának utalták ki. Mivel indoklásuk szerint Kosztolitz Sándor és háza népe, valamint az ott lévő gazdasági személyzet a megmaradó helyiségekben is elfért és az erdészlakot is nélkülözheték. Ugyanakkor a Weiner-testvérek – akik a Farkaserdei gazdaságot vezették – közérdeket szolgáltak és ezért volt szükségük megfelelő lakóhelyre.²⁴ A kiadott lakásrendelettel szemben fellebbezéssel élt Kosztolitz Sándor bérlő. Úgy vélte, hogy a lakásában igénybe vehető helyiség nem volt, mivel 6 szobából (az emeleten 2 szoba, a földszinten 4 szoba volt) állt. A földszinti szobák közül az egyik a potyi állami gazdaság, a másik a Nagygecseny-pusztai főintézőség irodája, a harmadik a főkönyvelő szobája, a negyedikben pedig Goldschmied Mihály és Kripka László potyi gazdasági alkalmazottak laktak. Az emeleti helyiségben pedig Kosztolitz Sándor, a másikkban pedig a húga Kosztolitz Irén és a gazdaság irodavezetője Mencinger Margit és Nagy Róza házvezetőnő lakott. Ezért azt kérte, hogy a Weiner testvéreket a Balogh Aladár-féle 12 szobás lakásba költöztessék és ott adjanak neki két szobát irodának és lakásul a kertészlakot.²⁵

Érdekes események történtek a Poty és Endréd-puszták szocializált gazdaságban 1919. július 10-én. Kosztolitz Sándor Poty-pusztai intéző elmondása szerint ekkor este 7 órakor a bognár műhelyben megjelent Sánta elvtárs és ott öt gazdasági alkalmazott jelenlétében a következő kijelentést tette: „Úgy látszik magukat a volt bérlő még mindig a falnak állítja. Kapnak-e maguk naponta fél liter bort? Mert ez minden embernek kijár. Figyelmeztetem magukat, hogy a kertben termő összes gyümölcsöt és egyebet épp úgy szedhetik le, mint a volt bérlő.” Még egyéb kijelentései után Sántát igazolásra szólította fel Kosztolitz, aki erre elővett egy sárga színű nyomtatott igazolványt, melyet felolvasott, de a kezéből nem adta ki. Miután felszólították őt, hogy kellően igazolja magát, mert különben a vörös őrséggel a majorból eltávolíttatják. Erre Sánta dühbe gurult és a következő kijelentést tette: „Majd én megtanítom magát egész Barthodeiszkyig felfelé és meg fogom mutatni, hogy az egész burzsoá társaság Barthodeiszkyvel együtt ki lesz dobva.” Az intéző – a volt bérlő – ezen kijelentései után nem tárgyalt többet vele, hanem otthagya a műhelyben.²⁶

Balogh Antalné szül. szentkirályi Nagy Angéla tulajdonát képező épületek állapotáról készült felmérés, azon munkák felsorolásával és értékbecslésével, melyeket a bérlő rendes tatarozási kötelezettsége alá estek az 1920. évi felvétel alapján. A Poty-pusztai épületek a következők voltak: a bérlő által lakott kastély, melynek kettős cserép zsindegy fedés javítása ugyan megtörtént, de nagyon hiányosan (250 négyzetméter tetőjavítás). A pusztán a lévő gazdasági épületek a következők voltak: konyha és a cselédek lakása, paradés istálló, sertéshizláló istálló, gépész és bognárlak, kertészlak, burgonyaverem és

20 VaML Vasvári tkv. Csehimindszent 465. sz. telekkönyvi betét.

21 Szhely Ép. Váll. ir. 46. dob. Potypusztai major alaprajza, 1915.

22 Direkt. ir. 4498/1919.

23 Direkt. ir. 5327/1919.

24 Direkt. ir. 5327/1919.

25 Dierkt. ir. 5237/1919.

26 Dierkt. ir. 5371/1919.

tyúkház, csikóistálló, magtár, cséplőgéppajta, kukoricagóré, sertésól, göboly istálló, gazdalak, cseléd-lak, göbolyistálló, ököristálló, tehénistálló szekérszín.²⁷

1922-ben a főispán összeíratta a megyében lévő üres kastélyokat. A körmendi, a szombathelyi, a szentgotthárdi és celldömölki járásokból nem jelentettek ilyen üres épületeket. A vasvári járásból 1922. március 21-én kelt jelentés szerint „köznevelési célokra üres kastély van Csehimindszent községhez tartozó Poty-pusztán, Balogh Aladárné tulajdonában, ahol 8 bútorozott szoba van üresen, továbbá Rábahídvégen báró Seebach Károly tulajdonában levő un. Bertha kastélyban 2 szoba.”²⁸ 1927-ben Balogh Aladárné (alezredesné), mint székesfehérvári lakos fellebbezést adott be a fősolgabírói hivatalhoz, mert a csehimindszenti római katolikus hitközség a Poty-pusztai ingatlanok után számítva tőle kántortanítói kévepénz járandóságot követelt és végrehajtási foglalást eszközöltetett. Baloghné szerint ez a követelés semmilyen törvényes és jogos alapot nem bírt. Mivel sem a néhai férje Mesterházy Gyula, sem a jogelődjei – mint protestánsok – sohasem tartoztak a csehimindszenti római katolikus hitközségbe. A tulajdonukat képező ősi nemesi birtok pedig, amely ekkor az ő tulajdonát képezte, állandóan mentes volt mindenféle járadéktól és utána harangozói kévepénzt soha nem fizettek.²⁹

Az 1928-ban Baloghné elhatározta, hogy a kastélyt felújítja és részben átalakíttatja. A Szombathelyen elkészült tervek szerint az újkastély kert felőli részén erkélyt építtettek, valamint új fürdőszobát készítettek az épületben. A Rózsa-major összes gazdasági épületét is jelentős összegekért rendbehozatta az ekkor már özvegy alezredesné.³⁰ Az építkezés hamarosan befejeződött hiszen 1929. áprilisában özv. Balogh Aladárné kérte a járás solgabíráját, hogy részére a lakhatási engedélyt adja ki, amelyet a következő hónapban teljesítettek.³¹ A kastély tulajdonjoga az 1930-as években – Baloghné halála után – Mesterházy Gyuláé lett, aki a gazdálkodást tovább folytatta.

Az 1945-ös vasi kastélypusztulásokról szóló forrásokban eddig még nem találtunk adatokat a potyi kastélyra. Kisebb-nagyobb pusztulás valószínűsíthető, hiszen az egész megyében jelentős volt az oroszok és a helyi lakosok által végzett rombolás, amikor is a kastélyok berendezéseit széthordták. Ezt támasztja alá az a később ismertetett jelentés is, amely 1950-ben romosnak írja le az épületet.

A Poty-pusztához tartozó kastélyt a parkkal és kerttel együtt a régi tulajdonosnak, Mesterházy Gyulának, míg a Rózsa-majori gazdatiszti lakot a másik tulajdonosnak Mesterházy Editnek adta át 1945. június 10-én a Földkiadó Bizottság, mivel máshol nem rendelkeztek lakással.³² Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, hiszen hamarosan államosították minden nagyobb épületet.

1950-ben az alispán megbízásából összeírták a megye területén üresen álló vagy ideiglenesen használatba vett kastélyokat: a Mesterházy testvérek 18 szobás és 400 négyzetméter beépített területű, 5600 légméterű és 75%-ban romos épületét ekkor 5 000 000 ft hozzávetőleges költséggel volt csak helyreállítható.³³ A kastélyt államosították, az állam tulajdonjogilag 1952. augusztus 1-én átadta az Országos Szakszervezetek Üdülési Osztályának. A Csehimindszent községtől 2 km-re lévő kastélyt és a hozzá csatlakozó épületeket gyermeküdülővé alakították át, a nyári vakáció alatt átlagosan 250 gyereket fogadtak egy-egy turnus idején. A kastély használatáért bért senki nem fizetett.³⁴ A szakszervezeti üdülő észak-balatonai központja a Potypusztán levő épületek átalakítására 1954-ben kapta meg az engedélyt a járáshoz beadott tervrajzok szerint.³⁵ 1975-ben készült egy nagy rekonstrukciós felújítási terv, mely csak a részleteiben valósult meg.³⁶

Az épület ismertetése

Az egykori Mindszenthez – ma összevonva Csehimindszenthez – tartozó, falun túli Potypusztán áll az épületegyüttes, amelyet egy parkra néző emeletes kastélyépület és a hozzá közvetlenül csatlakozó,

27 Sz hely Ép. Váll. ir. 46. dob. Potypusztá.

28 VaML Vas Vármegye főispánjának általános iratai, 104/1922.

29 Vasvári jár. ir. 6109/1927.

30 Sz hely Ép. Váll. ir., 46. dob., Potypusztá.

31 Vasvári jár. ir. Iktatókönyv, 2239. és 2407/1929.

32 VaML Vas Megye Földhivatal iratai, Általános iratok, Csehimindszent, 152. dob.

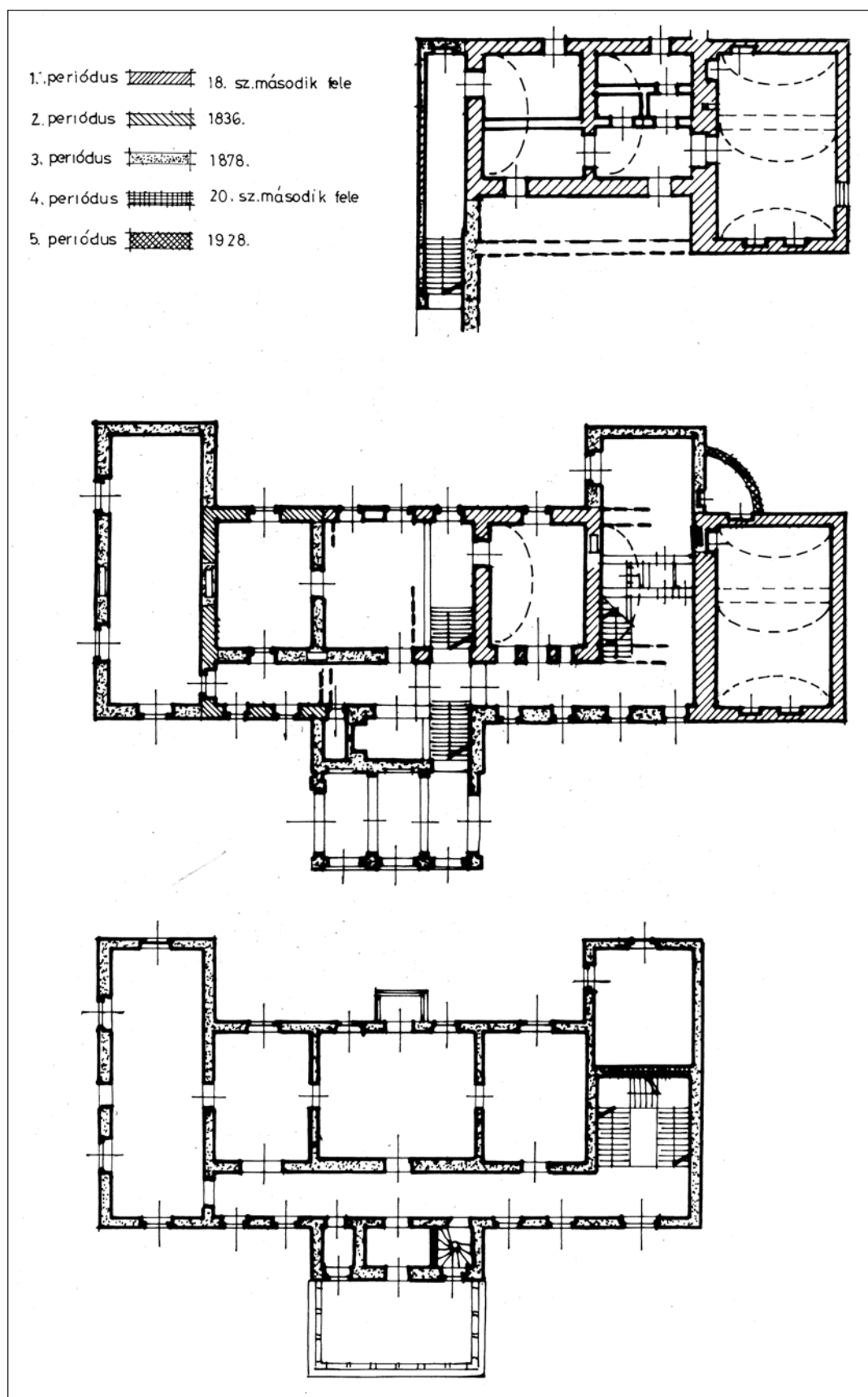
33 VaML Vas megye alispáni iratai. Közigazgatási iratok. 300-37/1/IV/ 1950.

34 Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Igazgatási Osztályának iratai, XXIII. 4./a. 41. Műemléki kastélyok helyreállítása, 7.191/1958. III. sz.

35 VaML Vasvári Járási Tanács Végrehajtóbizottsága Építési- és Közlekedési Osztályának iratai, 588-6/1954.

36 KISS-HARRACH 1983. 81-82.

2. Periodizációs alaprajz

U alakban egy udvart körbeölelő melléképületek sora alkot. Utóbbiak közül a főépülettel szemben lévő emeletes, a közöttük elterülők földszintesek. A részben alapincézett emeletes kastély erőteljesen megmozgatott tömegű épület. A nyugati oldalon, a park felé két oromzatos sarokrízalittal a tradicionális court d'honneur-ös megoldást idézi – terasszal. A főhomlokzatot a kétemeletes, toronyszerűen kialakított középrízalitt és az előtte elhelyezkedő háromnyílásos kocsíáthajtó uralja. A főhomlokzat az emeleten kilentengelyes. A középső három nyílás a középrízalithoz tarozik, ennek tengelyében a kocsíáthajtó feletti báboskorláttal szegélyezett erkélyre nyíló ajtóval. A balra eső homlokzatszakaszon sarkán hármásablak, majd két kétszárnyú ablak, a főhomlokzat jobb oldalszakaszán három kétszárnyú ablak. Az épület minden ablaka egyenes záródású. A földszinten: a déli sarok felől az emeleti alatt szintén hármásablak, két kétszárnyú ablak, majd a poroszsüveg boltozatos kocsíáthajtó mögött három ívesen záródó, kétszárnyú kapu. A balszélső vakajtó, a középső az épület bejárata, míg a jobboldali a pincelejárata. A toronytól jobbra három kétszárnyú ablak, majd a saroknál egy ajtó, amelytől egy oszlopos, nyitott folyosó a szemben lévő melléképület bejáratáig vezet.

A főhomlokzatot vízszintes osztópárkányok erőteljesen tagolják. Az emeleti ablakok is egy összekapcsolt vízszintes könyöklőpárkányon ülnek. A nyíláskeretek finoman tagolt szalagkeretek. A szemöldökök vízszintes záródásúak, kivéve a torony legfelső szintjén, ott ívesek. Az emeleti ablakok alatt tükrököt alakítottak ki, amelyeket vakolatból készült kis kiülésű gyémántmetszés motívum díszít. A falfelület sima, az épület sarkain, csakúgy, mint a torony első emeleti sarkain plasztikus kváder található. A torony legfelső szintjének sarkain tükrös lizénák vannak. A hangsúlyos tömeget erőteljes órapárkány zárja, a kerek nyílás azonban zsaluval takart ablakokat rejt.

A déli oldalhomlokzat földszintjén a széleken kettő, az emeleten három hármásablak. A héttengelyes kertre néző nyugati homlokzat két szélső ablaka a nagykiülésű, oromzatos lezárású sarokrízalittok tengelyében lévő hármásablak. Az oromzatokat zsalus kerek ablakok törlik át. A középső, visszaugratott homlokzatszakaszon középső tengelyében a földszinten kétszárnyú teraszajtó, az emeleten hasonló erkélyajtó. Ezeket két oldalról egy-egy kétszárnyú ablak, a sarok felé pedig egy-egy hármásablak szegélyezi. Az északi homlokzaton nincs nyílás, itt csatlakozik egy földszintes melléképület a főépülethez. A torony déli felső szintjén zsalus vakablak, az északon vakolatkeretes vakablak. A kastély minden ablakán zsalu van.³⁷ A torony sátozott, cseréppel fedett, csakúgy, mint az épület összetett nyeregteteje.

Alaprajzi elrendezés: az épület pincelejárattól északra eső szakasza alapincézett. Az első két – néhány keskenyebb fallal kisebb egységekre osztott – dongaboltozatos tér az egyik szoba és a lépcsőház alatt húzódik, míg a harmadik, nagy, az előbbiekhöz L alakban csatlakozó dongaboltozattal fedett pinceceter már a földszintes csatlakozó melléképület egy szakasza alá húzódik. A főépület alatti pincehelyiségek szellőzői elfalazottak. A földszinten a kapu mögötti kis előtér az udvar felőli oldalon húzódó folyosóra nyílik, melynek végén balról egy a sarokrízalitt teljes területén kialakított nagy, téglalap alakú szoba található, a másik végén pedig a háromkarú lépcsős lépcsőház. Az ötödik szoba emögött, az északi sarokrízalittban található. A kastély középtengelyében elhelyezkedő szoba nagyobb a szomszédosoknál, kiemelt hangsúlyt kapott kertre néző ajtajával és két ablakával.

Az emeleti alaprajz azonos a földszintivel, csak a lépcsőház melletti szobából lecsipett keskeny folyosó segítségével külön bejáratot biztosítottak a falakkal szabdaltnak tűnő északi sarokrízalitt helyiségei felé. Az udvarra néző erkélyre a folyosóról egy kis előtéren át juthatunk. Ennek két oldalán egy a folyosóról nyíló kis helyiség van, míg a másikon a torony felső szintjére és a padlásra vezető fa csigalépcső húzódik. A torony legfelső helyiségben fa osztófal. Minden helyiség síkmennyezetes, kivéve a földszinten lévő, a középső szoba és a lépcsőház közötti csehsüveg boltozatosat. A tetőszerkezet állószerkezetes.

Az emeletes melléképület szegmensíves bejárata nyugatról, a belső udvarról nyílik. Homlokzatai egyszerűek, jellegtelenek. Ugyanílyen a többi melléképület homlokzat kialakítása is. Belülről teljesen átalakítottak.

Az épület története a falkutatás tükrében

A kutatás célja az volt, hogy kiderítsük, a jelenlegi kastély épület milyen arányban tartalmazza a leltári forrásokban említett korábbi épületek nyomait és a historizáló épület mikor készült. A kutatás elején láthatóvá vált, az épület teljes egészében téglából készült, így a falazatok, kötőhabarcsuk jellegét,

37 A leírás az 1999-es állapotot örökíti meg, azóta a nyílászárók tokokkal, zsalukkal együtt eltűntek az épületből.

egymáshoz való viszonyát vizsgálhattuk elsősorban. A falak nagyméretű téglából készültek, méretben néhol némi különbséget lehet találni, rakásuk módja is eltérő. Ezek különböző periódusokra utalhatnak. A pince áthúzódik egy melléképület alá; e tény is átépítés eredményének véltük.

Az első ház (18. század)

Vakolatleveréskor kiderült, hogy a nyugati (kerti) homlokzat és a folyosóra néző szobafalak egy része korábbi nyílásokat tartalmaz, egyértelművé vált, hogy a jelenlegi kastély nem a barokk épület. Az épület földszintjének egy részében azonosíthatóak egy az épület legkorábbi periódusához tartozó ház maradványai. Ennek alaprajzi elrendezését, nyílásrendszerét csaknem teljesen rekonstruálni tudjuk. Egyúttal magyarázatot is kaptunk a pince elhelyezkedésére is. A főépülethez csatlakozó földszintes melléképület nyugati homlokzatán a két ablak közötti szakaszon falelválás található, mely megegyezik a pince végének vonalával. Az észak felé eső, alápincézetlen épületrész toldás. A melléképületnek ez a falelváláshoz tartozó osztófala nagyobb vastagságával is eltér a többi faltól. Benne egy korábbi épület északi végfalát azonosíthatjuk.

A utolsó pincehelyiség feletti épületrész ma változó vastagságú osztófalakkal két középfolyosóról nyíló helyiségből és a folyosó végéből kialakított mellékhelyiségekből áll. A korábbi periódusban itt két harántdongával fedett helyiség volt, a közös faluk körülbelül a folyosó középvonalában lehetett. A hatos helyiség déli falán kert felőli saroknál indulóan jól megfigyelhető egy szegmensdonga boltozat homlokívének elbontott nyoma. Az ív +290 cm-ig követhető. A jelenlegi falsíkot habarcs tapasztással és téglá tapasztással igazították. A sarokban elfalazott ajtó az egykor a lépcsőház helyén lévő helyiségbe nyílt. A falszövet, habarcs tanúsága szerint a falazat egyidős a boltozattal és az ajtóval. A 7. sz. helyiség udvar felé eső vastag falát 30 cm-rel nagy magasságig visszavesték hogy teret nyerjenek Minderre már az eredeti lapos dongaboltozat elbontása után került sor. A boltozat homlokívének nyoma +295 cm-ig követhető a lépcsőház felé eső főfalon. A két helyiség boltozatonalának szerkesztése adja ki a korábbi közös osztófal helyét. A 7. sz. helyiség északi végfalát elbontották, nyílása ismeretlen. Ugyanakkor a 6 helyiség északi fala tartalmazza a korai periódus nyílását. Az északnyugati sarok mellett egy fülkére bukkantunk, melynek valódi összefüggéseit a fal túloldalán lehetett jól tisztázni. A sarok mellett két elfalazott ajtó került elő. Az alacsonyabb sárgás habarcsba rakott kétsoros – alul hosszabb, rövidebb oldalával vegyesen rakott sorban, azon rövidebb oldalával rakott téglás – áthidalójú ajtónak csak egy része maradt meg, egy magasabb, később kialakított ajtó készítésekor baloldali káváját elbontották. A hatos helyiségben látható vakolt, meszelt fülke már a korai ajtó átalakításakor készült. A későbbi, magasabb ajtó a fülkének is elpusztította egyik oldalát. A sorrend: alacsonyabb ajtó, abból fülke készült a 6. számú helyiség felől, később magasabb ajtó.

A korábbi épület elbontott nyugati főfalának nyomait láthatjuk a földszint 5. sz. helyiségében a 4. sz. szobával érintkező rövid falszakasza mellett, visszabontott falra utaló nyomokat és falelválást; a sarokrízalit toldás. Ugyanakkor a lépcsőházban a lépcsőkar indításának vonalában, a falsarkon, visszabontott falra utaló csorbázat látható. A vele átellenes falon ugyanilyen nyomok utalnak a lépcsőházat megelőző helyiség méreteire.

A következő, 4. sz. csehsüveg boltozatos szoba minden falán korábbi periódusú nyílások kerültek napvilágra. A parkra néző oldalon a hármablaktól délre, a falsaroktól 63 cm-re előkerült egy befalazott, szegmensíves záródású ablakfülke négyötöde, meszelt kávékkal.³⁸ A fülke jobb káváját a hármablak kialakításakor elbontották. A rövidebb oldalával dupla sorban rakott áthidalóívű nyílás szerkeszthető szélessége 100 cm. Vállmagassága 185, fülkezáradéka 195 cm. A helyiség túlsó, folyosó felőli oldalán az ajtó és az északi sarok között egy ajtót találtunk. Szélessége 125 cm, vállmagassága 185 cm, záradékmagassága 198 cm. volt. A káváján a befalazás mellett megmaradt számos meszelésréteg utal arra, hogy a nyílást nagyon sokáig használták. A boltozatos szoba folyosói ajtajának túloldalán egy kis befalazott ablak mutatkozik, szélessége szerkeszthetően 90 cm, vállmagassága 170 cm. Az áthidalója két téglasorból, egy vegyesen hosszabb és rövidebb oldalával rakott sorból és rajta egy rövidebb oldalával fek-

38 A korai nyílások elhelyezkedésénél eltérés van a leírás, a fotók (ezek egyeznek), valamint a felmérési rajz között. Ennek oka, hogy a kapott felmérés hibás, elsősorban a nyugati homlokzaton szembeszökő, hogy a talált első ablak becsúszik a hármablakba – ez az épület téves felméréséből adódik. A talált nyílásokat az alaprajzon a falsarkoktól mérve rajzoltuk be, a homlokzati rajzon pedig a sarokrízalit és a nyugati homlokzatszakasz találkozási pontját tekintve kiindulópontnak. L.: kutatási dokumentáció (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Hatósági Irattár).

tetettből áll. A szoba északi falán a nyugati sarok mellett egy kb. 80 cm széles ajtó működött ezekkel egyidőben. Ezen át lehetett bejutni a lépcsőház helyén lévő egykori helyiségbe. Az 5. sz. helyiségben is megtaláltuk e nyílás nyomát. A jelenlegi 3. sz. szoba felé is nyílt ezzel az ajtóval szemben nyílás. A kettős áthidalójú ajtó egyidős a körülötte lévő falszövevettel és a parkra néző megtalált elfalazott ablakkal.

Mind alaprajzi, mind funkcionális szempontból kulcsfontosságúak a középső, földszinti 3. sz. számú szobában talált jelenségek. A helyiség parkra néző falán két korábbi befalazott ablak nyomait találtuk. Az egyiket a parkra nyíló ajtótól délre: belül az ajtó és az ablak között került elő az áthidalója, a külső homlokzaton az ajtó mellett fogható az ív fele, az egyik kávéja, míg a korai ablak másikat az újabb ablak kialakításakor elbontották. Teljes szélessége 80 cm. lehetett. A másik korai ablakból a szoba észak-nyugati sarkától 55 cm-re előkerült sok réteg meszéléssel ellátott jobb kávéát azonosíthatjuk. Megmaradt a beforduló rétegek tanúsága szerint a fülke meszelt aljának egy jó darabja is. Ez a mai – minden burkolat, párnafa nélküli, csak feltöltést tartalmazó – szobai járószinthez képest +20 cm-re volt. Kívülről a jelenlegi ablak kialakításakor elpusztították a kicsit szűkülő kávéát, csak az első téglája maradt meg a teherhárító ívnek. Az ablak vízszintes záradéka azonos volt a nyugati homlokzat már említett másik két korai ablakával.

A 3. sz. szobában egykorú a meszelt kávéja, falfülkés ablakkal az észak-nyugati sarok mellett talált, egykor a 4. boltozatos helyiség felé nyíló ajtó (említve a 4. sz. helyiség déli falánál). Azonos, összefüggő falszövevben ülnek, kávéján az ablakkal azonos számú meszelés. Az ajtó kb. 130 cm széles és 160–165 cm magas lehetett. A küszöb szintje ugyanis magasabb volt a mai járószinthez képest valamivel. Az ajtó széles, nyomott arányai jellemzőek a barokkra.

A 3. sz. szoba folyosó felőli oldalán az északi saroktól 20 cm-re előbukkant egy 200 cm széles, szintén alacsony ajtó, mely teherhárító ívének jellege – rövidebb oldalával két sorban rakott – megegyezik a helyiségben lévő másik korai ajtóéval. A folyosó felőli oldalon láthatóvá vált, hogy a nagyobb ajtónyílás áthidalója felett közvetlenül +200 cm-es könyöklő magassággal egy felülvilágító ablak volt. Magassága 67 cm, szélessége 65 cm. E nyílások funkciója világossá vált a szoba északi falának megkutatásakor. A sarokban közvetlenül húzódó kéményjárat kivételével azonos, első periódusú falazatot azonosítottunk, amelyben a téglák és habarcs tapasztás eltávolítása után hosszan követhetővé vált egy nyugat felé lejtő bemélyedő vonal: egy kiszedett boltozat nyoma. Az ajtó egy korábbi pincelejárattal volt. Teljesen a padlószintig nem követhettük a boltozatnyomot, mert az épület hossz tengelyébe helyezett magas két-szárnyú, ma már szintén elfalazott ajtó kialakításakor elpusztították a folytatását. A másik, átellenes lépcső-pofafal nyomát megleltük egyrészt a befalazott pinceajtó és a szoba folyosói ajtaja közötti fal szakaszon. A csorbázott felület egyértelműen elbontott falra utal, ugyanakkor kis szondát nyitva a fel-töltésben, ezen a helyen a csatlakozó pofafal előbukkant, kis tenyérszerű vakolt meszelés idézte az egykori felületet. A túloldalon a dél felé tartó alapozás kötésben van a pofafallal: a korai épület nem záródott a pincelejárattal.

3. A birtok az 1857-es kataszteri felmérésen

4. A főépület a díszudvar felől

korábbi építési periódus részei. A mai folyosó területére nyíló, ezért elfalazott pinceszellőzők mutatják, első periódusában az épületnek nem volt folyosója. Az épület földszintes volt az emelet teljesen egységesen kialakított, korábbi falazatnak egyértelműen nincs ott nyoma. A harmadik helyiség déli ablaka után a fal teljesen átépített, csakúgy, mint a folyosói az ajtótól kezdve. Az épület további részein e koraival megegyező falazatot nem találni. Magyarázatot kaptunk a szokatlan, melléképület alá becsúszó pincére is.

Megállapítható, hogy az első épület részben alapincézett földszintes ház volt. Kiterjedése: északon a nagyobb pince felett két harántdongával fedett helyiség, bejáratuk a végfalon volt. Utána a pinceterek felett két helyiség következett, a második boltozata még megmaradt. Majd a pincelejárát következett, mely után egy újabb helyiség volt. A pincelejárát melletti két helyiséget kis közlekedő kötötte össze, amelynek légtérét a lejáró boltozata feletti és mögötti tér alkotta. A megvilágítását a nyugat felőli ablakon keresztül kapta. Elképzelhető, hogy a pincelépcső boltozata feletti teret lerekesztették, tetejét a szokásos módon lépcsősen kialakították és a felülvilágítón át szellőző apró kamraként használták.

Ezt az épületet azonosítjuk, a 18. században a Festetics család birtokában lévővel. Rezidenciális házuk Baltaváron volt, a potyusztai épület gazdasági központ, majorsági ház volt. Ez azonban szilárd anyagból épült, mivel a II József féle, Magyarország első katonai felmérési térképéhez 1784-ben készült szöveges ismertetőben Mindszentről írták, hogy von Batty Meier hof 1/4 mérföldre található. A vannak-e szilárd épületei? kérdésre az alábbiakat találhatók: Hat eine mit einer Mauer umgebene Kirch, ein solides Würthshaus, ein Schäßflerey und den Meier Hof Botty.³⁹

Erről a majorságról az 1794-ben készült úrbéri térkép⁴⁰ a létezésén túl információval nem szolgál, az I. katonai felmérésen azonban Botty M h. (Meier hof) jelzéssel egy udvart körbezáró épület együttest jeleztek. Természetesen ez a lépték nem szolgálhat igazán részletes információval, de tapasztalata-

Megvizsgáltuk e korai lejárát nyomait a pincében is. A mai lejárattal azonos a korábbi helye, de mivel beljebből, a folyosó belső falától indult a pihenő nélküli lépcső, mélyen benyúlt a pincetérbe. Megfigyelhető, hogy a külső, felső pincelejáró falak a két oldalon található fülkékkel együtt későbbiek, a mostani lejárát kialakításával egyidősek. A fülkéken túl olyan falazatok következnek, amelyek korábbiak: A dél felőli oldalon egy csorbázat jelzi az elbontott főfal nyomát, a nyugati folyosófal vonalában. Ezután pedig a habarcs és a lapjával rakott téglá tapasztások eltávolítása után láthatóvá vált az egykor e főfalra támaszkodó, attól induló pincelépcső fokok helyének nyoma. A pontos érkezés helye csak szerkeszthető, mert a további falszakasz, a pincelejáró nyugati végfalával együtt (kivételesen annak északnyugati sarka) a jelenlegi lépcső kialakításával és a mostani rendkívül lapos szegmensdonga boltozat kialakításával egyidős. Az északi pincelépcső falon szintén követhető e korábbi lejárát nyoma. Az első, e nyomvonalat elvágó átjáró nyílás utólagos kialakítású, a falba betörték, áthidalója utólagos. A másik, távolabbi, részben tartalmazza az eredeti átjárót, mely először szélesebb volt. A pincetér felőli fülkés megoldás, és a felemás ív árulkodik erről, beszűkítették, ugyanekkor a keleti kávját és az áthidalóívének jobbszélét kicsit lefaragták.

A pince terei: a két kisebb boltozott helyiség és a rá merőleges nagyobb együtt készült, a leg-

39 Hadtörténelmi Térképtár, I. katonai felmérés, 1784. Colonne V. Sectio 16.

40 Csehimindszent úrbéri térképe 1794-ből. VaML U 234.

ink szerint az olyan alapvető adatokat, mint egy kastély, majorság esetében az épületek egymáshoz való elhelyezkedését eléggé megbízhatóan jelezték. Az egymással szembeforduló U alakú épületek által körbezárt udvaros elrendezés igen gyakori. Az egyik U alaprajzú házban, amennyiben kastély – úgy laknak, ha majorsági intézői ház, akkor irodák és intézői lakás kapott helyet benne. Ezzel szemben az udvar túlsó oldalán a cselédlakások és az istállók találhatóak. Ezt a hazánkban általános, gazdasági egységekkel igen szoros együttélést ostromozta szigorúan gróf Széchenyi István, ellentétként és mintaképnek felhozva az angol kastélyokat, úrilakokat a Pesti Por és Sár című munkájában.⁴¹

Az U laprajzot alátámasztani látszik az, hogy a legkorábbi épületrészként azonosítható négy helyiség – pincelejáró/közlekedő – félig meglévő helyiség egysége L alaprajzot ad. A déli vége az épületnek nem ismert, ám feltételezhetjük, hogy a hármas szoba és az előtte lévő folyosószakasznyi terület alkotta körülbelül a másik beforduló szárnyat., amely szintén két helyiséget tartalmazott. A következő periódusban ugyanis az épület végfala a kutatások szerint az 1. és 2. sz. szoba (részben még később átfalazott) osztófalával azonos. Tekintve, hogy a következő fázisban az első periódus eddig említett helyiségeit megtartották. Újabb átfalazást csak a harmadik szoba falaitól kezdve figyelhetünk meg, ugyanakkor tudjuk, hogy a harmadik szoba pincelejáró utáni szakaszán még túlnyúlt az első épület: Az egész bontásnak - átfalazásnak akkor van értelme, ha nagyobbitották a házat dél felé, de csak egy szobányi hosszal.

A második épület (1836)

Tolnai Festetics Rudolf 1836-ban építkezett Potypusztán, megnagyobbitotta az épületeket, tudjuk meg a levéltári forrásokból. Mind az 1854–1855-ben felvett II. katonai felmérés térképén,⁴² mind az 1857-ben készült színezett kataszteri térképen⁴³ ugyanazt az elrendezést láthatjuk. Az ábrázoláson sötétzölddel jelölt parkra néző két épületet találunk: egy szélesebb nagy téglány alaprajzút, amelyhez kis négyzetes építménnyel egy kerítésig tartó keskenyebb téglalap alakú épület csatlakozik. (2166-os számmal jelölve) Ezzel szemben áll egy egyenetlen szárú U alaprajzú gazdasági épület sor, valamint egy nagyobb önálló épület az udvarra nyíló kapu mellett. A park kerítése mentén apró épület húzódik. Ez az elrendezés jól értelmezhető a ránk maradt 1915-ös birtok helyszínrajz alapján.⁴⁴ A melléképületek nagy része azonos a két időszakban: az 1915-ben II. III. V. számmal jelzett építmények. A kis kerítés mentén máig álló házikó mindig a kertészlak lehetett. Az átellenes oldalon a 19. század közepére már állt a további gazdasági épületek nagy része, amelyeket az 1960-as években részben elbontottak: a görögkereszt alaprajzú magtár,⁴⁵ istállók.

A két térkép között szembetűnő a különbség a kastély épületét illetően. Az 1836-os összeírás szerint a birtokon még mindig nem lakott az uraság, hanem az ispán lakásául és a gazdaság központjául szolgált. A kutatás során kiderült, a barokk lak nagy részét megtartották, de dél felé kibővítették: ez hosszabbítást és szélesítést jelentett. A földszinti 2. szoba nyugati fala teljes egészében utólagos, elválik az első periódusú falazattól, habarcsa sem azonos. A 2. szoba hármas ablaka utólag van beletörve ebbe a falba, a déli sarokrízalit a földszinten utólag van bekötve a nyugati főfalba – a téglákat megvésték a másodlagos bekötéskor.

Az udvari földszinti homlokzaton mutatkozik egy erős falelválás az első és második ablak között. Az innen induló földszinti falazat nincs kötésben a torony testével, ennek falazata mögé vakolattal és két rétegű festéssel befut a folyosói. Az alsó fehér meszelés, felette barackszínű meszes festés réteg. A 2. szoba folyosói fala mögé befutó vakolat és meszes festés a déli falon tanúsítja, hogy a mai folyosó területe egy szobához tartozott egykor. Ezt mutatja az is, hogy a falsarok és a toronytest közé eső ablakokat láthatóan átalakították. Áthidalójuk módosított: kisebb méretű nyílások tartozhattak hozzájuk. A földszint és az emelet ezen az oldalon elválik egymástól az osztópárkány vonalában. Az emeleten a folyosófal és a toronytest beköt, együtt épült.

A torony és a folyosófal túlsó, északi sarka szépen egybeépült a földszinten is. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a két végén két-két szobát tartalmazó kéttraktusos épület a középső szakaszán szobasor+pincelejáró+folyosó elrendezésű volt. A folyosónak a szokásnak megfelelően nagy íves, nyi-

41 SZÉCHENYI ISTVÁN: Pesti Por és Sár. Kézirat, 1836-1840. Kiadta: Török János. Pest, 1866.

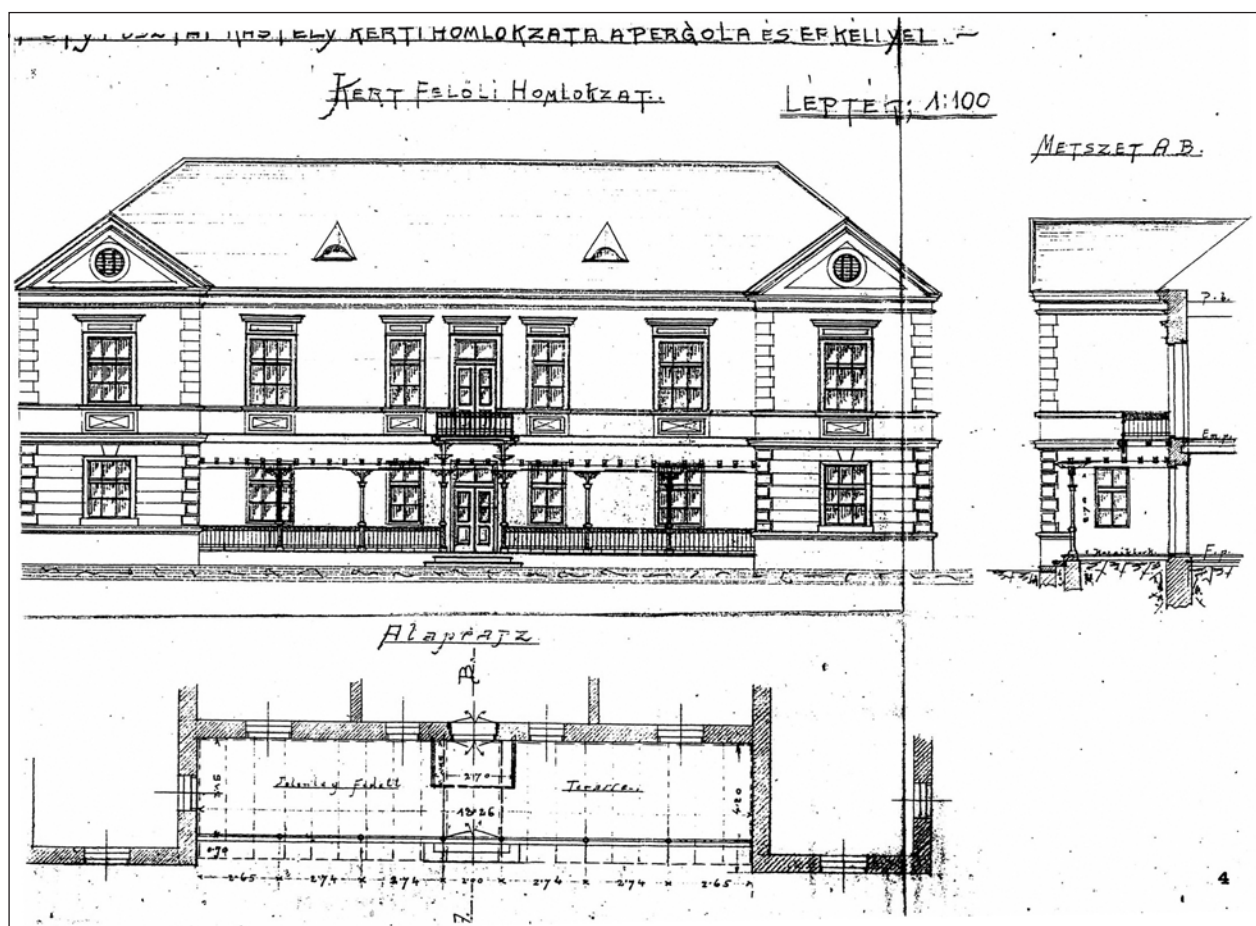
42 Hadtörténelmi Térképtár, II. katonai felmérés, 1854-1855. Colonne XXIII. Sectio 55.

43 Uo.

44 VaML Szombathelyi Építési Vállalkozók iratai, 46. doboz. Potypusztai major alaprajza, 1915.

45 A görögkereszt alaprajzú magtár fényképe 1957-ből megtalálható a KÖH Fotótárban.

5. A kerti homlokzat a pergola tervével, 1928

tott tornácai voltak. Amikor a század végén átépítették emeletes kastéllyá a korábbi részek felhasználásával az épületet, ahol összefüggő, terhelhető falak voltak, azokat megtartották – az udvari földszint ablakos szobafalait – eléépítve a toronytestet, ráhúzva az emeletet, ahol pedig a nem teherbíró, nyitott tornác húzódott, ott bontották és egyszerűen az alapozástól kezdve újonnan húzták a falakat, összekötve, egyidőben a toronytesttel.

Amint az 1836-os összeírás is említi az ispánlak részben régi részben új falazatokkal bírt. Ekkor megtartották a régi ablakrendszert a nyugati homlokzaton, a belső, az ablak felől húzódó enfilade-os ajtóelrendezést, a folyosóra nyíló ajtót és ablakot. Az udvari homlokzat déli végén két ablak volt, majd egy nyitott tornác következett. Az északi végén megint zárt volt a ház, az összefüggő falazat tanúsága szerint a 7. sz. helyiségnek nem volt a folyosó felől bejárata. Falában csak a helyiség felől használt fülkét találtunk. Megtartották a pincelejáratot a felülvilágítóval. Az északi végfalán lévő ajtót a 6. sz. helyiségben fülkévé alakították A pincében el kellett falazni a folyosó alá eső szellőzőket.

Az összeírás szerinti, ispán által használt helyiségeket el tudjuk helyezni az alaprajzban: 4 szoba, 1 konyha, 2 kamra. A két dongaboltozatos északi helyiség közül a 7. sz. helyiségnek nem volt bejárata a folyosóról, alárendelt funkciója lehetett, csakúgy mint a mellette levőnek, amely korábban szintén hátról volt csak megközelíthető. A két kamrának pont megfelelő a helyük, a lépcsőház területre gondoljuk az egykori szabadkéményes konyhát. A boltozott szoba, a közlekedőn túli 3. sz. szobarész és a 2. sz. szoba és a folyosó területén lévő még két szoba adhatja ki a négy szobát. Tekintettel arra, hogy az ispánlakban volt mindig, a cselédlakásoktól, istállóktól elkülönítve, a birtokigazgató ispán irodája is, úgy véljük, a konyha és pincelejárát közötti boltozott helyiség szolgált irodául. Ily módon és csakis így tudja az alaprajz biztosítani a háromszobányi lakó funkció, az iroda és a konyha egymást nem zavaró együttélését. Ez az épület azonosítható a kataszteri térkép felső, szélesebb téglalap alakú épületével a park mentén.

A hozzá csatlakozó keskenyebb téglalap „a hozzá tartozó nyolc marhának helyet biztosító istálló” lehetett, valamint „a végében álló újonnan készített szekér szín, amelyet égetett téglából nyolc lábra építettek.” Az említett, ennek végében álló faszindelyes fafaragó kamra talán azonos a két téglalap alakú egység közötti kisebb négyzet alaprajzú egységgel.

A kastély (1878)

A múlt század végéhez kötődik az épület legjelentősebb periódusa. Mesterházy Gyula 1878-ban lépéket váltott, az addig földszintes nem túl jelentős épületet emeletes, tornyos kastéllá alakította, visszavonulva a közszereléptől nemcsak gazdasági központnak, hanem lakhelyül is választotta Potyusztát. A melléképületeket megtartotta. A harmadik katonai felmérés térképlapján jól láthatóan a század közepén is ábrázolt gazdasági épületek mutatkoznak.⁴⁶ A kastély viszont már megépült, a sematikus ábrázolásból is látható, nem a két téglalap áll egymás végében a park szélén, hanem egy kisebb épület mellett egy nagyobb. Teljesen elbontották a kocsiszínt és ököristállót, amely a kerítés vonaláig kifutott.

A kutatás során láthatóvá vált: az emelet teljes egészében együtt épült a toronnyal és a keleti homlokzat toronytól északra eső földszinti falszakaszával. Ugyanekkor épült teljes egészében a déli hosszú szobákat tartalmazó emeletes rizalitos rész, valamint toldásként az északi rizalit. Noha a kocsíathajtó falazata elválna a toronyétól és az utóbbi osztópárkánya és az előbbi párkánya nincs összehangolva, szintjeik eltérőek, mégis egyidőben épültek, csak fáziskülönbség van köztük, az emeleten már erkélyajtót alakítottak ki, a falazattal egyidőben.⁴⁶ A lépcsőház mögött, az északi toldásban kapott helyet a kápolna, amint az írásos források említik. A lépcsőház a mai helyén volt, de a karok másképp álltak. Erre utal, hogy mind az emeleten, mind a földszinten az utolsó északi ablak utólagosan kialakított – vakablak lehetett a helyükön. Az emeleti földem szintje alatt, a lépcsőház nyugati falának déli végén egy lefaragott aláboltozás mutatkozik, mely folytatását nem lehet követni, a lépcsőház további nyugati fala, egészen az északival teljes egészében későbbi átfalazás. A jelenlegi lépcsőházból nem lehet közvetlenül bejutni az emeleti 5. sz. szobába, az egykori kápolnába, csak a 4. sz. szoba sarkából nyíló ajtón át. A földszinten a boltozatos, 4. sz. szobában, az északi fal középtengelyében elfalazott kétszárnyú ajtó látható, mely mögött az első lépcsőkar húzódik most. Ez az ajtó azonban egyértelműen a 19. század végi periódushoz tartozik, erre utalnak méretei: magassága, szélessége, egy tengelybe esik a helyiségek során végighúzódó, azonos középtengelybe helyezett – részben meglévő, részben befalazott – ajtók sorával. Ezek szerint a lépcsőkarok a két utolsó ablak előtt elhaladva indultak és pihenővel törve az északi fal mentén húzódva mentek tovább, az északnyugati sarokhoz érkeve. Így meg lehetett közelíteni a rizalit szobáját és be lehetett jutni a földszinti boltozott szobából a lépcsőház terébe közvetlenül. Az emeleten viszont egy L alakú közlekedő vezetett a folyosóhoz, az utolsó ablak ezért megközelíthetetlen vakablak volt. (Nem a legideálisabb megoldás volt ez a lépcsőház.) Az egykor szép öntöttvas rácsos lépcsőház átalakítása még a Mesterházy-időszakra eshet, az első világháborúig terjedő időszakra.⁴⁷ Utána az épületen már csak az ötvenes években végeztek átalakítást, de akkor nem törődtek volna a lépcsőház eredeti korlátjának megőrzésével (l. a melléképületek átépítése). Ugyanekkor, ismeretlen idejű módosításra utal a földszinti 4. sz. helyiség hármablaka.

Az épület teljes mai képe a múlt század végén alakult ki. Historizáló homlokzatképzése a késő barokk letisztult formavilágát idézi. A fokozott reprezentációs igényre utal az elegáns, nagyvonalú tömegalakítás, elsősorban a hangsúlyos torony, előtte a kocsíathajtóval. A művészettörténeti szakirodalom gyakran foglalkozik a torony művészet-ikonológiai jelentésével. Tornyt csak főnemes, nemes építhetett. Utalás a vár – várkastélyra, szimbólum, a nemesi címer helye stb. A barokk kastélyok építészetileg igényesebb fele Mojzer szerint tornyosan épült.⁴⁸ A középtengelyen lévő torony egyfajta Belvedere-ként is funkcionált, kellemes időtöltéseknek helyet adó – biliárdozás, kártyajáték, hűsölés – szép kilátású helyiség volt. A középtengelybe állított, hasonló jellegű torony található Vas megyében a Csehimindszenttől nem messze található, kissé átalakított homlokzatú késő barokk répceszentgyörgyi Horváth-kastélyon (18. sz. vége). Ez a tornyos forma reneszánszát élte a 19. század közepén a Vas megyei kastélyok körében a szomszédos faluban álló romantikus mikosszéplaki Mikosd-kastély 1860 kö-

46 Hadtörténelmi Térképtár, III. katonai felmérés, 1880. 5. 158/3.

47 A mellékletben közölt 1915-ös helyszínrajzon régi kastélyként tüntetik fel a földszintes, részben valóban a régi ispánlak helyiségeit tartalmazó épületet, az emeletes részt, a jobban bővített, átalakítottat pedig „Új kastélynak” nevezik.

48 A 1928-as Baloghné-féle építkezések tervei fennmaradtak, azon nyoma nincs a lépcsőház módosításának.

rül épült, míg az ikervári Batthyány-kastély Pollack Ágost és Ybl Miklós tervei szerint épült 1846–1847 között. Mindebből látható, volt honnan ötletet merítenie Mesterházy Gyulának.

Az alaprajzi elrendezés a lépcsőház és néhány vékony osztófal kivételével a maival azonos. A déli szárny végében lévő egy-egy osztatlan nagy szoba ebédlő vagy könyvtár és szalon lehetett. A lényeges különbség a hosszanti tengelyben lévő kétszárnyú ajtók sorának megléte volt. Szép látvány lehetett végigtekinteni a szobák során, s mivel a déli falvégen szintén nyitott ablakok voltak eredetileg, a természetre lehetett kilátni. A megszüntetett földszinti hármasablakot helyezhették be egy kisebb helyére a földszinti 4. sz. szoba esetében később. A vésett táblás nyílászárók századvégiek, kilincs csak egy-kettő maradt az eredeti gömbvégű, rézből készíttettek, ugyanígy található még néhány esztergált végű diópánt is. A kályhák a szobák sarkában álltak, kívülről fűthették nagyrészüket. Fűtőnyílás csak egy helyen maradt meg a földszinten, folyosófalán (2. sz. szoba). A külső fűtőnyílások későbbi elbontása eredményezte a belső szobasarkokon látható nagyfokú átfalazásokat. Az emeleten a 2. sz. szoba folyosóra nyíló ajtaja eltérően az összes többitől alacsonyabb és széles vakolatkávás volt. Az ajtószárnyak a szoba felőli síkon voltak. Mellette jobbra, a falsarokban, vakolt, meszelt kávájú embermagasságú, keskeny nyílás vezet ferdén a szobába. Sem az eltérő ajtómegoldásra, sem a ferde járatra, nem találtunk magyarázatot, bár az utóbbi talán az utólag kialakított fürdőszoba kályhájának kívülről való fűtésére szolgálhatott, ezért magas és nem kormos.

A WC a folyosóról nyíló bejárat melletti kis helyiségben és felette az emeleten volt. A konyhát áthelyezték a földszintes melléképületbe, a boltozatokat elbontották, egyszerű keretezetlen zsalus nyílásokat kaptak a melléképületek. Az L alakú melléképületek, cselédlakások törtvonalban csatlakoztatása a konyha szárnyhoz lehet az 1878 és 1915 közötti időszak átépítésének, írásban nem dokumentálható eredménye.

A homlokzat a kor ízlésének megfelelően egyszínű, törtfehér volt. Több helyen előkerült a kemény vakolat a fehér színezéssel, falmezőben és párkányok, tagozatok profiljának tisztításakor.

A belsőben sajnos semmi értékelhető dekoratív falfestés nem maradt meg.

A kastély utóélete

Balogh Aladárné 1928-ban a fennmaradt tervek szerint kovácsoltvas rácsos erkélyt alakított ki az emeleti középső szobához. Jól megfogható a betonlappos – ma már rács nélküli erkély utólagossága a falazathoz képest. A teraszhoz kovácsoltvas mellvéd rács és öntöttvas oszlopos pergola készült. Ezeket széthordták még az ötvenes évek előtt.

Az ötvenes évektől gyermeküdülőként működött az épület együttes. A melléképületeket teljesen ki-belezték, nyílásrendszerüket módosították. A főépületben befalazták a közös tengelyben nyíló ajtókat. Vékony osztófalak behúzásával lehetővé tették nagyobb létszám számára a használatot, pl. vizes helyiségek kialakítása. Meghagyták a régi nyílászárókat, a kilincsek láthatóan az utóbbi években tűntek el. A vakolatot a tatarozáskor sok helyen csontig leverték. Ekkor készült a kétszínű sárga–fehér kontrasztos kifestés, amit az 1957-ben készült fotón láthatunk.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Direkt. ir.	Vas Megyei Levéltár Direktórium iratai
KISS – HARRACH 1983.	KISS GYULA – HARRACH ERZSÉBET: Vas megye műemlékei. Szombathely, 1983. 81–82.
HelytLex.	Vas Megyei Levéltár Helytörténeti Lexikon cédulakatalógusa
Káptalani jkv.	Vas Megyei Levéltár, Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Jegyzőkönyvek.
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
Szhely Ép. Váll. ir.	VaML Szombathelyi Építési Vállalkozók iratai
VaML	Vas Megyei Levéltár
Vasvári jár. ir.	Vas Megyei Levéltár, Vasvári járás főszolgabírójának közigazgatási iratai

Sótiszt a kastélyban

Adalékok a vágatapolcai kastély történetéhez

Az 1872-ben intézményesülő műemlékvédelem tevékenysége – törvényi támogatottság nélkül és az országgyűlés által biztosított költségvetés elégtelensége miatt – eleve szűk térre szorult. A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, ha akart sem tehetett volna mást, mint azokra támaszkodik, akik a reformkor, majd a Bach-korszak idején szavakban és tettekben is bizonyosságát adták a múlt emlékeinek megőrzése iránti elkötelezettségüknek, akik közül nem egy a cselekvés szervezett formáiban is tevékeny szerepet vállalt. Hiszen ők voltak, akik részt vettek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein, megvásárolták a centristák kezdeményezte Pesti Művészeti Egyesület részvényeit, hogy a tőke egyötödét régi nyilvános műemlékek fenntartására fordíthassák,¹ akik az Archaeologiai Bizottság körül gyülekeztek. A múlt emlékeinek szeretetén, a politikai érzelmeken túl – kimondva, kimondatlanul – még valami összetartotta ezeknek az embereknek többségét: a demonstráló felelős polgári öntudat. Ennek próteuszisága az elkövetkezendő évtizedekben vált majd nyilvánvalóvá: mert nem csak a nyílt elnyomás vagy annak burkoltabb változatai ellen és idején, de utóbb a jogállam „túlhatalmával” szembeni fellépéshez is megtalálja alakját. A magyar műemlékvédelem története akár ezek mentén is megírható lenne, a mindenkorai társadalomba ágyazottsága felől.

A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága az emlékek felkutatásában és leírásában számított elsősorban ún. levelezői részvételére. Az 1872-ben 120 személyhez szétküldött felhívásra 1874-re érdemleges válasz 53, nemleges 67 személytől érkezett, azonban az érdemleges választ küldők többsége sem kapcsolódott be az elkövetkező évek munkájába. Mintha itt is igazolódtak volna, a törvénykezés körüli öncélú parlamenti harcokba befáradt, Eötvös József fiának írt szavai: „Nemcsak kultúránk, de intelligenciánk sokkal alantabb fokon áll, mint valaha gondoltam”.² (Írta ezt az az Eötvös, aki 1867-ben a népoktatási törvénykezés idején, nem mint miniszter, hanem mint az oktatás ügyét mindig szíven viselő állampolgár szólította fel az érdekelteket olyan egyletek létrehozására, ahol ezek a törvények széles körben megvitathatók, hogy minél nagyobb legyen a születendő törvény társadalmi elfogadottsága.³) A leglelkesebb levelezők is lassan elmaradoztak, többnyire mert a bizottság a szegény tanítónak vagy tisztviselőnek nem tudta megtéríteni kicsiny útiköltségét, netán a felfogadandó rajzoló, illetve fényképész számláját. Az önkéntességre alapuló műemlékvédelem tartalékai kimerültek. A levelezők első nemzedékének kikopása után a bizottsági kültagok, tagok, levelező tagok tekintélyes része nem annyira a szakértelem, mint inkább a személyében megtestesített rang és az esetenként felhasználható kapcsolatrendszer okán nyerte el a megtisztelő címet. Más kérdés, hogy az 1880-as első kinevezések után az egész rendszer az 1930-as évek közepére elhalt magától. Az intézményes műemlékvédelem csapdahelyzetbe került, mégpedig hosszú időre. Egyik oldalon az újonnan kiépülő politikai és kulturális intézményrendszer sorában a műemlékvédelem feladatait is felvállaló állam tornyosult, amely azonban e feladatát csak elégtelenül volt képes ellátni, nem egyszer kiszolgáltatva a műemlékek védelmét a múltat is uralni kívánó politikai hatalom, minden szakszerűségnek ellentmondó, napi aktualitásainak. A másik oldalon a szakhivatal állt, egy a parlamenti viták és alkuk során meggyengített törvénnyel, minimális költségvetéssel, néhány főnyi alkalmazottal, nagy, presztízs helyreállításokkal, egyébként meg a lebontott városrészekkel, a felismerhetetlenségig átépített, pusztuló és eltűnő emlékek garmadájával. Nem is beszélve a ráerőltetett műemlékekről, mert hát Magyarországon a millenáris emlékek előbb váltak „műemlékké”, mint a székesfehérvári romok.

Ritka kivétel, a régi hagyomány kései hajtása, Földy-Doby István sótárnok jelentése, aki 1911. május 29-én, terjedelmes beadvánnyal fordult Forster Gyulához, a Műemlékek Országos Bizottság elnökéhez és Esterházy Miklós herceghez, ugyanazon bizottság nem sokkal korábban kinevezett tagjához, a vágatapolcai [Teplička nad Váhom] Wesselényi-kastély megmentésének ügyében (l. *Függelék*).⁴

1 FENYŐ ISTVÁN: A centristák. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Budapest, 1997. 144.

2 Eötvös József levele Eötvös Lorándnak. Pest, 1870. március 19. In: Eötvös József: Levelek. Sajtó alá rend. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 648.

3 DEVESCOVI BALÁZS: Eötvös József (1813–1871). Pozsony, 2007. 271–272.

4 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal [KÖH], Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1911/412. (Forster) és 452. (Esterházy).

1. A vágtapolcai kastély az 1850-es években. (*Vasárnapi Újság*, 1858. szeptember 5. 424.)

A Vág felső folyásánál, Zsolnától északkeletre fekvő Teplicska faluban álló kastélyról ma sem tudunk sokkal többet, mint amit Földy-Doby István mellékelt jelentésében leírt, azok elismertlése helyett egészítsük ki inkább néhány aprósággal adatait. A Wesselényi család kezén lévő 17. századi épületről két korabeli ábrázolás is fennmaradt: az 1670-ben készült Esterházy-családfán, illetve Justus van den Nypoort metszetén, az 1686-ban Bécsben kiadott Birkenstein-féle metszetes-könyvben.⁵ A 19. század eleji utazó azonban már egy egészen más épületet talált itt. A 18. század elején gróf Johann Jacob Löwenburg (?–1732), udvari kamarai tanácsos, 1699–1732 között Békés megye főispánja, birtokába került az épület.⁶ Valószínűleg az ő személyéhez köthető a kastély átépítése, de nem hagyhatók figyelmen kívül az örökösei sem. Leányuk, Magdalena Löwenburg (†1726) és férje Johann Friedrich Joseph Windischgraetz (1684–1738), de főleg fiúk, Josef Karl Windischgraetz (1724–1790) és felesége, galántai gróf Esterházy Mária Jozefa (1728–1795). Megbízható adatok hiányában csak annyi bizonyos, hogy az ő birtoklásuk alatt nyerte el azt az alakját az épület, amely a 20. század első negyedéig volt látható. Joseph Karl Windischgraetz – a kis település átmeneti felvirágoztatója –, élete vége felé, 1780 körül, eladni vagy elzalogosítani kényszerült birtokát egy olasz bankháznál, de haláláig a kastélyban élt. A tönkrement arisztokrácia birtokainak fölvasárlásával apjától örökölt hatalmas birtokait tovább növelő Sina György (1783–1856), 1814-ben szerezte meg attól a báró Franz Cimaroli-Brentanótól a birtokot, aki három évvel korábban jutott hozzá.⁷ Az épület újabb, immár az ő idején készült említése Mednyánszky Alajos 1825-ben készült könyvében található: „Teplicska kikötője, melynek tekintélyes épületei arról árulkodnak, hogy ez is nagy birtoktest központja. És valóban, a kastély, amelyet csaknem egészében egy Windischgraetz gróf építtetett Mária Terézia jólétet teremtő uralkodása idején, nemcsak szép, hanem pompásnak nevezhető; a többi épület nem különben, amelyekben a gróf vászon- és gyapjúgyárat rendezett be.”⁸ 1856-ban Sina György fia, ifjabb Sina Simon (1810–1876) örökölte az uradalmat. Ekkoriban,

5 SZALAI BÉLA: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. 2. átdolg. bőv. kiad. Budapest, 2006. II. 153. és 245. t., illetve III. 68. t.

6 AZONOS azzal a gróf Löwenburggal, aki nejével 1701-ben Szentháromság-szobrot emeltetett Sopronban.

7 JOZEF KOČIŠ: Žofia Bošňáková a Teplička nad Váhom. Považská Bystrica, 1998. 63–65.; KERÉNYI B. ESZTER: Az arany ember. A Gödöllői kastély görög ura: Sina György és fia, Sina Simon. Gödöllő, 2003. 16., 25., 33.

8 MEDNYÁNSZKY ALAJOS: Festői utazás a Vág folyón, Magyarországon (1825). Ford. Soltész Gáspár. Budapest, 1981. 48–49.

2. A vágtaapolcai kastély. Thomas Ender akvarellje, 1860–1862. (MTA Könyvtár, Kézirattár, Ms. 4409/59.)

alig néhány év különbséggel, két ábrázolás is készült a kastélyról, igaz csak a Vasárnapi Újságban 1858-ban megjelent válik ismertté (1. kép). A képet kísérő cikk névtelen szerzője megemlíti, hogy a „kastélyban most gazdasági tisztek laknak”⁹ A másik ábrázolás, Thomas Ender 1860–1862 között készült akvarellje, még évtizedekig rejtve maradt a nyilvánosság elől (2. kép).¹⁰ Sina Simon halála után leánya, Sina Iphigenia (1846–1914) tulajdonába került a birtok, aki előbb Eugène de Castries herceghez, a francia köztársaság elnökének sógorához, majd Emanuel d’Harcourt (1844–1928) vicomte-hoz ment feleségül. A külföldön élő bárónő egyik házasságát sem kísérte gyermekáldás.

1881 körül újabb utazó kereste fel az akkor 110 házból álló, alig 900 lakost számláló kis települést: „Teplicska nem csak azért érdekes, mert ódon egyházának kápolnája az erényes Bosnyák Zsófia sértetlen tetemét rejt, hanem 3 tornyú szép urasági kastélya is leköti figyelmünket, mely Mária Terézia korában Windischgraetz által építtetett, úgy mint azon épületek is, melyek vászon és posztógyáru hártározattak az építő által, mely azonban, dacára a fa nagy bőségének, csakhamar bukott s genuai hitelezők kezébe került. Most csak pálinkafőzés és vászonszövés által van benne képviselve az ipar házi neme, papiros malma sem vergődhetvén nagyobb jelentőségre pénzalap hiányában. Lakosai ügyes földművelők, kiknek fáradozását a termékeny áradmányi talaj kielégítőleg jutalmazza.”¹¹ Egy év múlva, 1882-ben, a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából dolgozó Könyöki József írta és rajzolta le a falucska gótikus templomát, ahol Wesselényi nádor első felesége, Bosnyák Zsófia nyugszik. Mint jelentésében írta: „a 14. században állott itt egy erősített vár, melynek egyik csinosan faragott csúcsíves ajtóbélet köve még most látható. Gróf Löwenburg János 1703 a várat copf stílusban úgy átalakította, hogy a várnak hajdani szerkezete és védrendszere már ki nem vehető. E várban tartották a Wesselényi féle összeesküvők tanácskozmányaikat. E várpalotában találtam igen szép bútorokat a copfkorból de

9 Vágvolgyi képek. IV. Teplicskai várkastély. *Vasárnapi Újság*, 1858. szeptember 5. 424.

10 Az akvarellek 1868-ban Waldstein János jóvoltából kerültek a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményébe. A vágtaapolcai Sina-kastély északnyugat felől. Thomas Ender akvarellje, 1860–1862. 301 × 468 mm. MTA Könyvtár, Kézirattár, Ms. 4409/59. Közzölve: PAPP GÁBOR GYÖRGY: Thomas Ender építészeti tárgyú akvarelljei az MTA Könyvtárának Kézirattárában. In: Johann Nepomuk Ender (1793–1854), Thomas Ender (1793–1875) emlékkiállítás. Katalógus. Szerk. Papp Gábor György. Budapest, 2001. 47. és 4. kép.

11 LOVCSÁNYI GYULA: A Vág és vidéke topographiai leírása. Budapest, 1881. 86.

3. A vágtapolcai kastély udvara a bejárat felé
(KÖH Fotótár, ltsz. 9904.)

még inkább említést érdemelnek az ugyan ezen korbéli remek kályhák már azért is, mert azok morva kolonisták által azon időben ugyan is Teplitskán készíttetek. A kályhák készítésében különösen a Sniger család tűnt ki.¹² 1909-ben d'Harcourt grófné, Elek Pálnak (1856–1914), a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság igazgatójának adja el birtokát. Mint fentiekből látható, a 18. század végétől a kastély már csak uradalmi központ volt, a birtok igazgatását intéző személyzet szállása. Ezekben az években járt az épületben a Rózsahegyen dolgozó sötiszt.

Földy-Doby István egy „hathatósnak” vélt adat fölemlítésével is megindokolta Esterháznak beadványa megküldését: „Jónak láttam azt megtenni egyrészt, mert Főméltóságod a Műemlékek Országos Bizottsága tagja lévén, hathatósan támogathatja ezt a hazafias ügyet; másrészt vérségi összeköttetést is láttam fennforogni Főméltóságod és a vágtapolcai kastélyban önmegtagadások közt élt Bosnyák Zsófia között, kinek ifjabb húga: Bosnyák Judit Főméltóságodnak ősanja volt.” Állítása bizonyítására egy terjedelmes leszármazási táblát is mellékel a hercegnek, melyen a következő felirat áll: „Összeállította: Földy-Doby István, most készülő ily című munkájából: Hohenberg Zsófia hercegnő magyar ősanja és rokonsága.” A herceg 1911. június 16-án egy kíséreléssel átadta az egész paksamétát a Műemlékek Országos Bizottságának.

A két beadvány a bizottság elnökének íróasztalán találkozott. 1911. június 17-én Forster Gyula, a bizottság elnöke, átíratot küldött Elek Pálnak, a bankelnöknek. Mint írta: a kastély „tudomásunk szerint lakatlan és elhanyagolt állapotban van, de belsejében régi berendezésének egy részét még megőrizte és különben építészeti szempontból is figyelmet érdemel. Herceg Esterházy Miklós, bizottságunk tagja

12 Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfeltérési 1869–1890. Összeállította: VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN. Szerk. Harris Andrea, Bardoly István. Budapest, 2000. 319–320., az idézet: 319.

4. Vászontapétával borított fal a vágatapolcai kastély emeleti helyiségében
(KÖH Fotótár, ltsz. 9915.)

javaslatot terjesztett elé az iránt, hogy tekintve a kastélynak művészeti és történeti jelentőségét, annak méltó fenntartása és esetleg valamely állami célra leendő átvétele iránt tegyünk lépéseket. Mielőtt ez irányban határoznánk, elsősorban a tényállás pontos ismerete szükséges, miért is a kastély megvizsgálásával és felvételével bizottságunk előadóját, dr. Éber Lászlót bíztuk meg.” Kérte, hogy a kastélyba történő bejutást az uradalom biztosítsa. Forster, egyidejűleg köszönetet mondott Esterházy hercegnek és Földy-Doby Istvánnak is.¹³ Elek Pál gyorsan válaszolt. 1911. július 8-án értesítette a bizottságot, hogy miután a „vágatapolcai birtok parcellázás alatt van és a parcellázás keresztülvitelére dr. Gyuris Emil zsolnai ügyvéd van megbízva. [...] őt a kastély kívánt bemutatására és esetleges eladásra is felhatalmazom.”¹⁴ 1911. július 10-én a Hitelbank zsolnai kirendeltségének vezetője, dr. Gyuris Emil, már értesítette a bizottságot, hogy Éber László látogatásának semmi akadály.¹⁵

Éber László 1911 nyarán vagy őszén kereste fel az épületet és fényképeket is készített a helyszínen,¹⁶ de szóbeli jelentésének meghallgatására csak 1912. február 6-án kerített sort a bizottság. „Jelentése és fényképfelvételei szerint a kastély egyes helyiségeiben még található régi, szép berendezési tárgyak, kályhák, falkárpitok, egyes bútorok, főleg a Mária Terézia és családjának képeivel díszített nagy terem,

13 MOB-irattár, 1911/412.

14 MOB-irattár, 1911/542.

15 MOB-irattár, 1911/529.

16 KÖH Fotótár, ltsz. 9904–9919. Éber László felvételei, 1911. A fényképfelvételek készültének idejét tévesen datálja 1900 körülre az Ender-katalógus egyik szerzője: PAPP GÁBOR GYÖRGY: Thomas Ender építészeti tárgyú akvarelljei az MTA Könyvtárának Kézirattárában. In: Johann Nepomuk Ender (1793–1854), Thomas Ender (1793–1875) emlékkiállítás. Katalógus. Szerk. Papp Gábor György. Budapest, 2001. 47.; valamint ltsz. 85.149–85.151. 8 × 11 cm-es album kópia szöveges lapra ragasztva, feltehetőleg Földy-Doby István felvétele és beadványának melléklete.

5. Copf kályha a vágatapolcai kastély emeleti helyiségében
(KÖH Fotótár, ltsz. 9910.)

kívánatosá teszik a gondos megőrzést. A kastély újabban Elek Pál tulajdonába ment át, kit a bizottság elnöke a jelenlegi állapot fenntartására fel fog hívni.”¹⁷ (3–9.kép).

A kastély ügye nem került többet a MOB elé. Elek Pál fentebb idézett leveléből az is kiderül, hogy a birtokvásárlás csupán gazdasági befektetés volt, hiszen a földet már parcellázzák és ügyvédjét a kastély eladására is felhatalmazta, így a berendezés eredeti állapotban történő megőrzésére nem sok remény lehetett. Hogy mégis mi történt, arról Divald Kornéltól értesülünk. Ő 1912-ben járt a helyszínen: „Mai, átalakítás alatt álló formájában építtette Windischgraetz gróf a XVIII. században. Hatalmas, emeletes épület, négyszögletes árkaodos udvart körülzáró négy szárnyal, emeletén ablakos folyosóval, homlokzatán két, zömök saroktoronnyal s nagy kaputoronnyal. Földszinti folyosóján, jobb felől, XV. századbeli gótikus ajtókeret, tovább XVII. századbeli renaissance ajtókeretek. A hátsó homlokzat jobb felében a kápolna, dongaboltos nagy csarnok, szép rokokó faoltárral, déli sarkában négyszögletes fülke, XV. századbeli gótikus ablakokkal s rokokó oltárán a celli szűz szobrocskája, fatuskóban. A kápolnafülke felett kerek tornyocska. Az emeleten régi, XVII. századbeli kályhák. Tömérdek bútora az Iparművészeti és Trencsényi Múzeumban.”¹⁸ Az épületben 1922-ig üveggyár működött, aztán több tüzeset erősen megrongálta az épületet és a közeli templomot. A kastély átépítésekor – vagy 1912 körül, mint azt Divald említi, vagy valamikor 1922 után – teljesen megváltoztatták az épület homlokzatait, láthatóan eltűnt róla

a három torony s középszerű, historizáló architektúrát kapott.¹⁹ (10. kép) A kastélyt 1955-ben helyreállították, ekkor távolították el a keleti homlokzaton fellelt sgrafittók töredékeit.²⁰ Földy-Doby jelentése, ha nem is érte el azt a célt, amelyet kitűzött, nem maradt eredmény nélkül. Nem rajta múltott.

Hogy került a sótiszt a kastélyba? Mi vitte oda? Munkája, vagy a tudományos kutatás, az egyszerű kíváncsiság? Mi készítette arra, hogy cselekedjen? Érvényes választ adatok híján erre nem adhatunk, de ha számba vesszük azt a keveset, ami családjáról és róla ismert, közelebb kerülünk talán az egyik – s ha feltételezésünk igaz – nem is lényegtelen indítóokához. A Dobyak régi Sáros megyei kisnemesek, akik a kutyabört 1638-ban kapták III. Ferdinándtól. A századok során elszegényedő család egyik tagja, Doby József, a 19. század elején már kántortanító volt a Szabolcs megyei Vitkán. Negyedik gyermekét, Antalt (1824–1908), bármennyire tehetséges volt, nem engedte iskolába járni, hogy ne azt a szegény, ke-

17 MOB-irattár, 1912/151.

18 A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Szerk. BARDOLY ISTVÁN. Budapest, 1999. 410., 412.; „A kastély régi belső felszerelése javarészt az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumba került, kápolnájában szép rokokó oltár, a kápolna gótikus ablakos sarokfülkéjében a celli szűz szobrocskája fából kivájt fatuskóban.” DIVALD KORNÉL: Ismeretlen képek a XVII–XIX. századból Trencsén vármegyében. *Művészet*, 12. (1913) 78.; DIVALD KORNÉL: Felvidéki séták. Budapest, 1925. 208.

19 ŠTEFAN PISON: Hradý, zámky a kaštiele na Slovensku. Bratislava, 1977. 317–318.

20 Súpis pamiatok na Slovensku. III. Bratislava, 1969. 277.

serű életet élje, amit ő, hanem mesterséget kellett tanulnia, így 1844-ben szabadult szabómesterként. A forradalom őt is magával sodorta, a radikális Vasvári Pál csapatában harcolt, mint toborzóörmester, ezért Világos után rejtőznie kellett. A vész elmúltával Tiszaújlakra költözött, ahol megbecsült szabómester, 1854–1859 között céhjegyző, az a fajta legjobb értelemben vett polgár, akit szűkebb szakmája nem elégít ki, lehetőségeihez mérten tanulni, művelődni vágyik. 1858-ban könyvtárából kölcsönkönyvtárat és olvasókört alapított, saját költségén, magánosok és testületek ajándékaival gyarapítva. 1866-ban Arany Jánost, az akadémia titoknokát is megkereste, hogy kölcsönkönyvtára megkapja a tudós testület kiadványait, mint írta: „a szegény néptanítók sorsán ha anyagilag nem, legalább szellemileg óhajtván segíteni, alkalmat nyújtok nekik az önművelődésre. Polgári kötelességemnek tartottam, hogy vallás különbség nélkül részükre díj nélkül adjak olvasmányt”. Nem Aranyon múlott, hogy az akadémia a kérést elutasította. 1869 decemberében a kiáradó Tisza házát, könyvtárát, minden vagyonát elpusztította. Odahagyva addigi szakmáját sőtisztnek állt, előbb Tiszaújlakon,

7. A vágtagolcai kastély könyvtárszobája (?)
(KÖH Fotótár, ltsz. 9913.)

Bártfán majd Homonnán szolgált. De ismét tanult, kutatott, könyvtárat gyűjtött és publikált. Megírta a Lónyay, Podmaniczky, Szirmay családok történetét, cikkei kisebb-nagyobb rendszerességgel megjelentek a Századok, Turul, Történelmi Tár és a helyi lapok, mint a Bereg, Bártfa és Vidéke, Máramaros hasábjain. Az áldozatos munkálkodásnak szemé megromlása, vaksága vetett csak véget. Ekkor már fiánál, Földy-Doby Istvánnál (1871–?) élt Rózsahegyén. A postatakarékpénztári gyakornok fiú, apja foglalkozását űzte hivatalnokként és magánemberként is. Rózsahegyén, mint magyar királyi sóhivatali ellenőr szolgált és maga is foglalkozott heraldikai és családtörténeti kutatásokkal, sőt édesapjával együtt is publikáltak cikkeket. A fiúra szálló hagyatékban, több mint ezer család megírt története és adatai voltak, 35 kötetbe rendezve.²¹ Nem tudjuk, hogy került a vágtagolcai kastélyba, de talán az édesapja által emlegetett polgári kötelesség készítette arra, hogy a látottak és hallottak alapján cselekedjen.

Lehet, hogy így volt, lehet, hogy nem. De ha így volt, akkor abban a pillanatban Próteusz bizonyosan nem szunyókált, mert mint tudjuk, csak akkor lehet megkötni, amikor alszik.

21 SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. III. Budapest, 1893. 950–951.; HORVÁTH KÁROLY: Feöldy Doby Antal emlékezete. Rózsahegy, 1909.; PAPP ISTVÁNNÉ: Könyvtár Tiszaújlakon (1858–1869). *Magyar Könyvszemle*, 75. (1959/1) 98–103.; PAPP IVÁNNÉ: Arany János és a tiszaújlaki könyvtár. *Magyar Könyvszemle*, 76. (1960/2) 177–183., az idézet: 178.; továbbá: GALAMBOS FERENC: Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapítói és mecénási tevékenységéhez. *Magyar Könyvszemle*, 88. (1972/3–4) 275–280.; BENEDEK ANDRÁS: Még egyszer Doby Antal tiszaújlaki könyvtáráról. *Magyar Könyvszemle*, 93. (1977/2) 181–183.; GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. IX. Sajtó alá rend. Viczián János. Budapest, 1992. 548–549.

6. A Habsburg családtagok portréival díszített emeleti terem a vágtapolcai kastélyban (KÖH Fotótár, ltsz. 9905.)

FÜGGELÉK

Földy-Doby István beadványa

MOB 1911/452.

A Műemlékek Országos Bizottságának,

Budapest

Méltóságos Elnök Úr!

A vágtapolcai uradalmat s vele a régi történelmi nevezetességű kastélyt ezelőtt két évvel D'Harcourt Manoné grófnétól a magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság (székhelye Budapest, Váci-körút 32. sz.) vásárolta meg.

Az uradalom tudomásom szerint még eladva nincsen. A földekre ha akadna is vevő, de a kastély csak igen alacsony ár mellett értékesíthető, egyrészt azért, mert igen elhanyagolt állapotban van, körülbelül már 160 éve lakatlan és tatarozást azóta sem látott, másrészt egy szárnyát egészen a régi róm. kath. templom foglalja el. Ezt a kedvező alkalmat meg kellene ragadni a Műemlékek tek. Országos Bizottságának és odahatni, hogy e műemléket az állam vásárolja meg, mert ha magánember vásárolja azt meg, aligha fog

ezen épület múltjának megfelelő rendeltetéssel felhasználtatni, raktár, korcsma vagy ól lesz belőle, ami minden jobb érzésű embernek, úgy a hazafiúi, mint a kath. érzületét mélyen sértené, sőt sérti már ma is az a körülmény, hogy a kastély földszinti helyiségének egy része ólnak használtatik.

Mert tudnunk kell, hogy e kastélyban született Wesselényi Ferenc nádor 1605 őszén – amint ezt Deák Farkas történetírónk megállapította, – kinek lángoló hazaszeretete kiállja a versenyt bárkivel és itt élt önmegtagadások között neje: Bosnyák Zsófia a hitvesi példakép, kinek csodálatos módon épen maradt holtteste a vágtapolcai r. kath. plébániatemplomhoz épült loretoi házban, – a kath. hívek épülése céljából, – köztiszteletre ki van téve.

Leghelyesebb tehát ha e kastélyt az állam vásárolja meg, kinek számtalan ilyen intézménye van, amelyre felhasználhatja, anélkül, hogy a kastély múltját vele lealacsonyítaná. Így felhasználható volna – régi berendezése folytán – felvidéki múzeum céljára, szanatóriumra, gyermekmenhelyre, sőt javító-intézetnek is, mivel a kastélyt nagykiterjedésű kertek környékezik stb.

Nekem is egyrészt hazafia, másrészt vallásos érzületem adja a tollat kezembe, hogy a vágtapolcai kastélyra felhívjam a Műemlékek tek. Országos Bizottságának figyelmét s ezzel kapcsolatosan egyszerűsített bátor vagyok a kastélyra vonatkozó főbb történeti adatokat és a benne fennmaradt emlékeket is röviden ismertetni.

Előre bocsájtom, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága a műemlékek hatalmas jegyzékében két helyen szerepelteti a szóban levő kastélyt Trencsénteplicén és Teplicskán, ez utóbbi a helyes, mert a két helyen említett kastély Teplicskán, vagy a mai elnevezés szerint Vágtapolcán van²².

A sztrecsényi uradalom azon fele, melyhez Vágtapolca tartozott, Dersffy Katalin bárónő kezével báró Wesselényi István birtokába jutott. Wesselényi István buzgó kath. volt, 1606-ban írt imakönyve, melyet nővérének Wesselényi Annának Csáky István erdélyi fővezér özvegyének ajánlott, fennmaradt a kolozsvári múzeum birtokában. Viselt közhivatalokat is: középszolnoki főispán, szerémi bán, erdélyi tanácsúr volt. Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelmek kedvelt híve, azonkívül a királyi udvarban is kegyben állott és Mátyás főherceg többször bízott reá küldetéseket Kassára és Gyulafehérvárra és mikor király lett udvarnokává nevezte ki. Állandó lakhelye Vágtapolcán volt és a kastély építését is neki tulajdonítják. Itt született fia Ferenc – a nádor – 1605 év őszén. Vágtapolcán tartózkodik 1609. május 10-én özv. Dersffy Miklósné Perényi Borbála, veje: Wesselényi István és árván maradt két kis unokája körében. 1624. október 14-én Wesselényi István nővére: Wesselényi Anna Csáky István erdélyi fővezér özvegye gyermekeivel bátyjának és családjának látogatása céljából Vágtapolcán tartózkodott. A jelzett napon a „Teplicei várból” értesíti Fekete János erdélyi jószágigazgatóját, hogy a hitvány szekerekkel való élelmiszerszállítás Erdélyből Trencsén megyébe ki nem fizette magát, mert csak szekérjavításokra annyit költött az útban, hogy azzal mindent megvásárolhatott volna. Rózsahegyen a szekerek kerekei annyira összetörték, hogy az élelmiszerek szállítását szálfákon kellett Teplicéig eszközölni. E levél keltezéséből már kétségtelen bizonyítékkal bírunk arról, hogy a kastély akkor már falakkal körülvett erőd volt, de bizonyítékot nyújt a levél arról is, hogy az erdélyi dámák hajdan nagy mennyiségű élelmiszerekkel utaztak.

Wesselényi István 1627. nyár végén életének 44-ik évében Vágtapolcán halt meg. Temetni saját végakarata szerint Krakóba vitték.

Fia: Wesselényi Ferenc 1632-ben megnősült és nejét Bosnyák Zsófiát, Serényi Mihály báró özvegyét – báró Bosnyák Tamás füleki kapitány és Kenderessy Mária leányát, – Vágtapolcára hozta.

Ez a házasság – mint tudjuk –, nagyon boldogtalan volt. A természetek különbözősége kizárta köztük a boldog családi életet. Wesselényi nyers, lobbánékony, indulatos, heves, szívtelen és kegyetlen természetű – míg Zsófia mélyen vallásos, végtelen jószívű, szelíd és békés természetű nő volt. Wesselényi 1638-ban Esterházy Miklós nádor ajánlatára Fülekvár kapitányává neveztetett ki, miután Esterházy Pál – a nádor öccse –, a füleki kapitányságból az érsekújvári végek vicegenerálisává lépett elő. Wesselényi, mint Fülekvár kapitánya, végleg elszakadt a vágtapolcai családi tűzhelytől s neje Zsófia pedig ezután boldogtalanságában egyedüli örömét két kisfiában, az imában és az irgalmasság cselekedeteiben lelta fel, míg életének 1644. április 28-án – 35 éves korában –, vége szakadt.

Wesselényi elhunyt neje emlékére 120 ftos misealapítványt tett a vágtapolcai egyháznál, mely alapítvány a nyitrai káptalan kezelésében ma is fennáll.

Wesselényi neje elhunyt után hosszú időn át elkerülte sztrecsényi jószágát. Új családi tűzhelyét második nejének, Széchy Máriának birtokára, Murányra helyezte, akivel – mint életírói említik –, igen

22 GERECE PÉTER: Magyarország műemlékei. Budapest, 1905. 925.

8. *Chinoiserie*-val díszített tapéta a vágtapolcai kastély emeleti helyiségében (KÖH Fotótár, ltsz. 9917.)

sen és abba temettese el. Azonban Wesselényi állapota még jobbra fordult, bár betegágyában írt végrendeletében említi, hogy óráról-órára várja halálát. Ezután még egy emberbaráti intézménnyel tetézte be a gondviselés által rövidre szabott életének pályáját. Maga sem volt erős szervezetű és a mások szenvedései rendkívül meghatották. Ez indította arra, hogy könyörületre szoruló hét jobbágya részére, 1672. augusztus 25-én Vágtapolcán agg ápodlát létesítsen.

Wesselényi László megélte az atya által szervezett összeesküvés felfedezését és mostohaanyjának tragikus sorsát. De ő az összeesküvésben beavatva nem lévén, az ezt követő eseményeknek csak távolról, csendes szemlélője volt. 1673-ban elhalálozván, özvegye Bakos Zsuzsánna felépíttette a kastély templomához – a szentély mellett a végrendeletileg meghagyott kápolnát és ott temettetett el.

Özvegycsömöri báró Zay András vette nőül, akinek 1685-ben bekövetkezett halála után ismét visszatért Vágtapolcára. 1691-ben találkozunk az özvegygel utoljára. Ez év január 21-én nővérénél – ki Máriássy Imre szepesi alispán neje volt – Márkusfalván tartózkodott s innen írja az említett napon Gillányi Istvánnak Lictavárra – ki valószínűleg ott tisztartó volt –, hogy Lengyelországba kell mennie, azért a kezei közt levő költséget ki nem adhatja s kéri, hogy a reá kirótt adót egyenlítsé ki, ha visszatér, jóakarátát meghálálja. Gillányi ki is fizette az özvegy rovását 1690. évre s 1691. év január havára, de az özvegy úgy látszik még ez év elején elhalt, talán a férje után haszonélvezett lengyelországi birtokon, ahová készült.

Gróf Wesselényi László özvegyének elhalálozásával a sztreceséni birtok a kamarára szállott, azon egyezés alapján, amelyet Wesselényi nádor Szelepcsényi György esztergomi érsekkel és kamarai elnökkel kötött, mely egyezés szerint a nádor fiának: Lászlónak magvaszakadtával a sztreceséni ura-

boldog családi életet élt. Mikor azonban a köszvény mindinkább elhatalmasodott rajta, e betegségére évről-évre a stubnyai fürdőben keresett enyhülést, ezen alkalomkor felkeresi a közelben lévő sztreceséni jöszágot s tölt egy pár napot. Zemplén megyéhez intézett rendeleteiből megállapíthatjuk, hogy 1662. november 22-én Vágtapolcán, 1773. október 12-én a sztreceséni várban, 1664. február 4., május 3., majd április 22-én ismét Vágtapolcán tartózkodott.

Wesselényi már 1660-ban kielégítette Bosnyák Zsófiától származott László fiát – a szendrői kapitány, – Sztrecsénnel, Szendrővel, a füleki és surányi anyai és a lengyelországi gdowi és blazsovai jöszággal.

Wesselényi László már ifjú korában köszvényben szenvedett és még alig volt 33 éves, mikor e betegségtől elgyötörve, sztreceséni birtokára vonult vissza, hol a vágtapolcai kastély szolgált neki lakhegyül. Itt írja meg 1668. május 2-án – a halál gondolatával teljesen megbékülve –, végrendeletét, melyben nejeéről a boldogult szüleinek még életben lévő szolgálóiról, nemkülönböztetve a saját szolgálóiról is igen szépen gondoskodott. Végrendeletében meghagyja nejeének, hogy a teplicei szentegyházhoz kápolnát építtessen

dalom a kamarára fog szállni s melyhez 1657-ben Wesselényi László is hozzájárult. Téves tehát azon állítás, hogy a sztrecséni uradalom a Wesselényi-féle összeesküvés folytán lefoglaltatott, mert azt Wesselényi László, majd özvegye 1691-ig birtokolta.

Mikor 1691-ben a sztrecséni uradalom a kamarára szállott, ez ellen még ez évben Esterházy Ágnes grófnő, Forgách Simon neje, és nővére Esterházy Katalin grófnő, báró Pinnyey Jánosné, Trencsén megye előtt tiltakoztak. A tiltakozók a sztrecséni birtokra, mint anyai birtokra támasztottak igényt, mégpedig nagyanyjuknak Bosnyák Katalinnak révén. Bosnyák Katalin nővére volt Bosnyák Zsófiának és 1633-ban vette őt nőül báró Perényi Ferenc, s Ágnes leányuk gróf Esterházy Miklós zólyomi főispán neje lett és az ő leányai voltak a fent említett tiltakozók. Miután a birtok Bosnyák birtok soha nem volt, a tiltakozásnak eredménye sem volt. A sztrecséni uradalom másik fele ekkor herceg Esterházy Pál nádor birtokában volt, kire első nejének Esterházy Orsolya grófnőnek kezével jutott.

Esterházy Pál nádor a Wesselényiek által birtokolt rész elnyerésében sógorát, gróf Löwenburg János Jakab udvari kamarai tanácsost támogatta, ki a birtokot 1698-ban el is nyerte. Löwenburg hogy mily terhekkel és mily áron kapta a birtokot, megmondani nem tudjuk, mert az adománylevelét még napvilágra nem került. A birtok eladományozásával a sztrecséni vár lerombolása is elrendeltetett és ekkor fedezték fel a várkápolna sírboltjában Bosnyák Zsófia épen maradt holttestét, melyet azután a vágatapolcai templom sírboltjában helyeztek el addig, míg Löwenburgnak 1728-ban sikerült gróf Erdődy László nyitrai püspök engedélyét kieszközölni, hogy a boldogult holtestét – a katolikus hívők épülésére –, közszemlére kitehesse. Ekkor építette Löwenburg a templomhoz a lorettói házat, amelyben Bosnyák Zsófia holtteste ma is látható.

Esterházy Pál nádor és Löwenburg között a rokoni viszony abból állott, hogy a nádor öccsének, gróf Esterházy Ferencnek özvegyét, gróf Thököly Katalint, Löwenburg vette nőül és a nádornak második neje gróf Thököly Éva volt és ezek testvérek és Thököly Imre kuruckirálynak nővérei voltak.

Löwenburg a vágatapolcai kastélyt 1703-ban kitataroztatta és a kapu fölé márványba vésett címerét helyeztette el. Mint földesúr kegyetlen volt. Sztrecsénen kívül bírta Mezőörsöt Győr megyében, hol jobbágyaival oly embertelenül bánt, hogy a megye kénytelen volt őt 1700-ban komolyan meginteni, hogy jobbágyait ne nyomorgassa folyton a bécsi fuvarozással, mely miatt a lakosok megszöknek falujukból, amit a török uralom alatt sem tettek. Házasságai által és jobbágyai zsírján nagy vagyont gyűjtött össze, de túlélvén gyermekeit, élte vége felé felvillant benne a kiengesztelődés vágya és vagyonának nagy részét egyházi és kulturális célokra áldozta. 1715. évben neveztetett ki Békés megye főispánjává és bár e méltóságot haláláig viselte, a megyéjét egyszer sem látogatta meg. 1727-ben vetette meg alapját a rózsahegy kegyesrendi társháznak, de közbejött halála folytán csak a rendház épült fel, míg hozzá a templom 1806-ban Zwada Paracska András rózsahegy polgár áldozatkészségéből készült el.

Löwenburg 1732. július 16-án 80 éves korában Bécsben halt el. Özvegye: gróf Windischgraetz Mária Erzsébet ezután Vágatapolcára költözött, mert a birtok haszonélvezet őt, a birtok tulajdonjoga Löwenburg János Jakab testvéreinek: Frigyes császári altábornagy, Anna Mária leányát illette, kinek férje gróf Windischgraetz Frigyes Ernő volt, fivére Löwenburg János Jakab özvegyének.

Löwenburg özvegyének emlékét hirdeti a vágatapolcai plébániatemplom szentélye, amellyel kibővítette a templomot és abba díszes főoltárt emeltetett, melyet férje és az ő családi címere ékesít. Az oltár háttérében van Szent Márton olajba festett képe, mely a rajta levő felirat szerint 1747-ből ered.

Löwenburg János Jakab halála után a vágatapolcai kastély egy rövid időre állandó lakót kapott a gróf Windischgraetz családban. Löwenburg Frigyes altábornagynak csak egy leánya volt, kit – mint emlí-

9. A vágatapolcai kastély kápolnája
(KÖH Fotótár, ltsz. 9911.)

10. A vágtapolcai kastély az 1970-es években
(Reprodukció: ŠTEFAN PISON: Hradý, zámky a kaštiele na Slovensku.
Bratislava, 1977. 318.)

tették már – gróf Windischgraetz Frigyes Ernő vett nőül. E házasságból két gyermek származott, József és Anna Mária, kit előbb Révay Lajos, majd gróf Serényi Károly bírt. E két testvér a sztrecséni uradalmat egymás között felosztotta, Józsefnek Vágtapolca jutott részül.

A vágtapolcai kastély Windischgraetz József alatt élte fénykorát. Állandó lakását Vágtapolcán tartotta és a kastélyt nagy fényűzéssel rendezte be. Az ő emlékét őrzi a kastélyban fennmaradt berendezés nagy része. Később őt a fényűzés, pazarlás és szerencsétlen vállalatai a tönk szélére juttatták és kénytelen volt vágtapocai birtokát a Bécsben lakó Brentano de Chimaroli bárónak eladni. Ezen földesúrcsere óta a mai napig lakó nélkül állt a kastély és ebben leli magyarázatát, hogy a kastélynak Mária Terézia korabeli berendezése

se nagyrészt fennmaradt, sok bútort azonban elhasználtak az uradalmi tisztviselők, akiknek gondozására a kastély bízott.

A vágtapolcai uradalom nem sokáig volt báró Brentano kezén, mert tőle Sina György Simon vásárolta meg. Utána fia, György Simon örökölte, ki 1832. március 29-én magyar bárói méltóságot kapott. Neki az unokája báró Sina Iphigenia – a Sina család egyetlen élő tagja – gróf D'Harcourt Manoné, ki Vágtapolcát, más birtokaival együtt, 1909-ben a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságnak adta el.

A vágtapolcai kastély a műépítészet terén haladó ízlést, stílszerű alkotást képvisel. Berendezése, bútorszata a egykori pompakedvelő főurak ízléséről és műveltségéről tesznek tanságot. Hogy a birtokos főurak a műipar mellett a festészetet is felkarolták, arról a kastélyban fennmaradt képgyűjtemény a legjobb bizonyosság. Az erősség magvát a jelenleg is álló kastély képezte, mely zárt belsőudvarú négyszögben épült egyemeletes épület. Északról van a bejárati kapuja, mely fölött torony épült a kapu védelmére s ebbe vannak elhelyezve a harangok. A bejárati oldal két szögletén kisebb tornyok emelkednek, ezekkel kívánta az építész az épület központi részét kiemelni. Az épület déli oldalát a templom foglalja el.

A kastély előtt északon a külső udvar terül el és ennek folytatását a kert képezi, mely hajdan parkozott díszkert lehetett, majd gyümölcsöskert. A nyugati oldalon is udvart találunk, itt van a kút is, az udvar folytatását a veteményeskert képezi. Délkeletre van a lóistálló, mely hajdan mindig a kastély közelében épült.

Ezt az egészet egy erős, magas fal vette körül, melyből a nyugati és a déli rész többé-kevésbé ma is jó állapotban van. E külső falat kívülről még vízzel megtölthető árok is körítette.

A kastély helye igen ügyesen lett megválasztva, magasabb helyen épült, hogy minden oldalról szabad kilátása legyen.

Hajdan, aki a kastélyban bejutni akart, először a külső falkerítés kapuján, mely keletre állott, kellett áthaladni s ezzel a kastély külső udvarára ért, innen, hogy a belső udvart elérje, a kastély kapuján kellett áthaladni. A kastély kapuja előtt hajdan felvonóhid volt, mit a kapu felett a falba beépített csigák igazolnak. Ebből az is megállapítható, hogy a kastély bejárati kapuja előtt is vizesárok volt.

A kastélynak ilyen megerősítése a kis csapatokban kalandozó ellenség támadásainak ellentállására szolgált.

Azon időben a várkastély őrsége egypár kézművesből állott, kik szabadidejüket mesterségük gyakorlataival töltötték, természetesen a földesúr javára. Az őrség eszerint kovács, lakatos, asztalos, mészáros, kerékgyártó mesterekből került ki s előjárójuk a várnagy volt.

A kapus őrsége – oly helyeken hol felvonóhid volt –, két személyből állott, egy-kettő őrködött pedig a bástyafalak mentén.

A kastély kapuja fölött levő toronyban elhelyezett harangoknak is az volt a rendeltetése, hogy az őrt álló darabont éjjel bizonyos időben vele jelt adjon s ezáltal az őrség ébrenléte ellenőrizhető legyen. A környező külső várfalakat fülkék szakították meg s ezek arra szolgáltak, hogy rossz időben az őr ne legyen kénytelen a szabadég alatt tartózkodni.

Mint említettük a kapunál két őr vagy kapus alkalmaztatott, azért, hogy míg az egyik valamely hírt vagy jelentést visz a kastélyba, azalatt a másik a kapunál őrködik, de még egy kapusnak nem is lett volna lehetséges a kaput és az előtte levő hidat kezelni.

A várnagy engedélye nélkül nem volt szabad senki beereszteni. Az engedélyt nyertek is az akkor uralkodó szokáshoz képest fegyverüket kötelesek voltak a bemenet előtt letenni és szolgálásukat is a külső udvaron hagyni. Ezt akkoriban senki sem vehette rossznéven, mivel ez közsokás volt az egész országban.

A kastély kapuján áthaladva a belső udvarra jutunk. A kapun belül kétoldalt ajtókat találunk, amelyek egyike az őrszobába, a másik egy konyhába vezetett. Ettől feljebb kétoldalt üvegezett ajtókkal ellátott lépcsőházat találunk.

A lépcsőházban felhaladva üvegezett ablakokkal ellátott tágas, zártfolyosóra jutunk, mely az egész emeletet körülfogja. E folyosóról történt a lakosztályok fűtése, azonkívül a lakosztályok között az összeköttetést is biztosította.

A kastély emeleti része képezte az uraság lakosztályát. E résznek szobái magasak, kényelmesek, egymással egyvonalban szárnyajtókkal vannak összekötve. Ablakaik is nagyok. Feltaláljuk itt az ebédlő-, hálószobát, a férfi és női lakosztályokat, a vendégek részére fenntartott helyiségeket stb.

A földszinten volt a konyha, az őrszoba, cselédszobák, különböző kamrák, éléstárak, börtön, pincék stb.

A földszinti szobák boltozottak, alacsonyabbak és kisebbek, mint az emeletiek s az ablakok falba eresztett egyenes vasráccsal vannak ellátva.

A kapu és a külső ajtók vörösfenyőből készültek, erősen vasaltak, zárral és reteszekkel vannak ellátva. Az emeleti szobaajtók kétszárnyúak, festettek, kilincses zárral és reteszekkel bírnak.

A szobai ablakok üvegezése már újabb kori, a régi üvegezést, az úgynevezett ó szögletű bádoglemezek közé foglalt üveglapokkal ellátott üvegezést, csak a lépcsőház ajtaján s a folyosó ablakain találunk.

Az emeleti szobák egy része fenyődeszkával van kipadozva, más része keményfával van kirakva. A földszinten egykor csak mázas téglapadló volt.

Az üvegezett ablakok elterjedésével divatba jöttek az ablakfüggönyök. Ezekkel is bizonyára el voltak látva az ablakok, de ebből egyetlen példány sem maradt fenn.

Az épület központi részén lévő szobák falait vászonkárpitok borítják, amelyet olajfestésű virágdíszek töltenek ki. A szobák más része fehérre van meszelve vagy pedig a falak festett deszkákkal vannak kibélelve.

A szobák fűtésére cserépkályhák szolgáltak. A kályhák általában a szobák sarkában vannak elhelyezve s kívülről fűthetők. Belülről fűlő kályhát csak egyet találunk a pohárszékes szobában. A kályhák legtöbbje kör alakú s oly ízléses kivitelűek, hogy e tekintetben a mai kor sem volt képes túlszárnyalni. És e kályhákat régi fazekasiparunk remekműveinek tekinthetjük. Az egyik szobában egy közönséges zöldmázás cserépkályhát találunk, mely még a Wesselényiek idejéből való. A falak díszítését befejezték az arra aggatott képek és tükrök. A 17. századból valamint a 18. század elejéről származó képeket is találunk a kastélyban egynehányat. Egyik gyümölcscsoportot, másik női fejet ábrázol s egy nagy vallásos tárgyú képre is akadunk. Egyik terem falait a Habsburg uralkodóház férfi és női tagjainak mesterileg festett képei díszítik²³, mik az egykori földesurak dinasztikus érzelmeiről tanúskodnak.

Művészi faragványú keretbe foglalt régi tükröt találunk vagy négy darabot. A falakra erősítve látunk egy- és több ágú faragott gyertyatartókat is, ami közsokás volt a 17. században és a 18. század elején. után áttérhetünk a bútorzatra.

23 A Habsburg-család tagjainak portréi – mint az Éber László fényképén látható –, megegyezik a holicai királyi kastélyban egykor volt sorozattal, amely 1760–1770 között készült. A fényképen az ajtó fölött Maria Elizabeth, jobbra lent Maria Antoinette portréja látható. L. DANUTA UČNÍKOVÁ: Porträts von Maria Theresia und ihrer Familie. Bratislava, 1991. 36–37. és 55–56.: No 27., 28.

A nagy és nehéz bútordarabokban hajdan e lakások nem bővelkedtek. E tekintetben kivételt csak a székek és asztalok képeztek, amelyekkel bőven el voltak látva az úri lakások. A régi bútorok között van egy téglalap alakú, feketére festett s egy négyzet alakú, fiókkal ellátott, fényezett kártyaasztal. Ezenkívül az egyes szobákban találunk az asztalt helyettesítő faragott lábú állványokat a falhoz erősítve, melyekre arany, ezüst eszközöket, serleget, kupát, apróbb díszes fegyvereket, álló órát stb. helyeztek el.

Stíl és kivitel tekintetében igen érdekes még az a 17. századból fennmaradt írószekrény, mely harántos ajtóval lezárható és apróbb fiókokkal ellátott szekrényt képez.

A régi bútorok között van hat darab igen erős kivitelű, keményfából készült fiókos szekrény is. Majd egy sötétvörösre festett, keményfából készült régi ágy köti le figyelmünket. Az ágy nem volt mennyezetes, sem oszlopos s ily függöny nélküli ágyak hajdan Erdélyben divatoztak s alig fér kétség hozzá, hogy ez is a Wesselényiek után maradt vissza. Miután az ágy nem volt kárpitós, hogy az a megvetés után szép alakkal bírjon, az ágy felső részére fakeretet helyeztek el s ezt takarták le az ágyterítővel. A kerettartó facsapok az ágyon megvannak, de a keret hiányzik róluk.

Hajdan a legkedvesebb bútordarabok egyike a pohárszék volt. A pohárszék egy magas fennálló szekrényforma bútor volt, mely üvegezett ajtókkal volt elzárható s felső részén grádicsok állottak, a vendégsereg alkalmával az összes étkezőkészletek, serlegek, kupák, tálak, tányérok, mosdómedencék, poharak, karos gyertyatartók, kés, kanál, villa, kenyér stb., míg a pohárszék alsó része fiókos szekrényt képezett s asztalneműek elhelyezésére szolgált. A pohárszéknek egy remek szép példánya maradt fenn a kastélyban, melynek egyik termét egészen kitölti. Meg van benne az étkeződények egy része, néhány finoman csiszolt üveg pohár, porcelántál és csésze stb.

Találunk a kastélyban két rokokó stílusban alakított szalngarnitúrát is, mely a női lakosztály bútorzatát képezte. Áll pedig ez két dívánból, mely két személyre szolgáló ülőhely terjedelmű, továbbá megfelelő számú kis karosszékből, melyek magas kartámaszokkal s párnázott, mély ülésekkel bírnak. Ezen igen finom és ízléses kivitelű karosszékeken kívül még kétféle széket találunk, úgy mint: magas háttal ellátott és ülésén s támláján szalmával párnázott s bőrrel bevont, esztergályozott lábú székeket, melyek a férfi lakosztályba használhattak és magas háttal ellátott keményfából készült székeket, ilyen székből sok szükségeltetett s nagy számban is maradt fenn.

A kastélyban lévő nyilvános jellegű templom egy főoltárral s egy mellékoltárral bír. Ez utóbbi a Bakos Zsuzsánna által férje emlékére emelt kápolnában van, mely alatt gróf Wesselényi László örök álmát alussza. Az orgonakarzat két oldalán attól teljesen elzárt karzat van, mely az uraság részér e szolgált. E karzatra a bejárat az emeleti folyosóról, míg az orgonakarzatra a feljárat a templomból történt.

A templom berendezése igen egyszerű, fehérre meszelt falait néhány szentkép ékesíti. Figyelmet érdemel azonban a főoltáron elhelyezett régi ereklyetartó, mely számos szentnek ereklyéjét tartalmazza.

Az előadottak után kétségtelen, hogy a vágtagolcai kastély történeti múltjánál fogva védelmet és tiszteletet érdemel s méltó arra, hogy azt az állam – valamely közintézménye számára megvásárolja és fenntartsa.

Kiváló tisztelettel

Rózsahegy (Liptó) 1911. május 7.

Földy-Doby István
a magyar tört., herald., genealógiai
társulat tagja

Gombhoz a kabátot

A fáspusztai Wenckheim-kastély

A Kis-Sárrét keleti határán, Vésztőtől dél-, Békéscsaba felől északnyugatra elhelyezkedő, közigazgatásilag ma Békéscsaba városához tartozó Fáspuszta újratelepítése Harruckern János György nevéhez fűződik, aki 1719-ben, állami szolgálatának harmincadik évében, szolgálatai megjutalmazásaként kért magyarországi földbirtokot a királytól, jelesül a budai hévíz malmot, vagy pedig Békést, Csabát, Dobozt, Gellát, Gyarmatot, Gyulát, Körös-Ladányt, Öcsödöt, Szeghalmot, Vésztőt és pusztáikat. A kamara 1720 októberében vezette be Harruckern János Györgyöt utóbbi birtokba.¹ Az elpusztásodott Fás újratelepítésére 1728-ban tett kísérletet az új birtokos, ekkor néhány Bihar megyei református magyar családot telepített a területre. Az új telepéseket azonban sorozatos árvizek, valamint az ezeket követő járványok sújtották, így 1749-ben földesúri engedéllyel Körösladányba költöztek, így a település ismét lakatlanná vált, s még a század nyolcvanas éveiben is ezzel az állapottal találkozunk a térképen.

Harruckern János György öt gyermeke közül Ferenc (1696–1775) fia követte főispánágában. A betelepítések folytatásában ő is apja példáját folytatta. Lányai közül Johanna Werdenburg József grófhhoz, Franciska Pechmann Lajos báróhoz, báró Harruckern Mária Cecília **Wenckheim József Ágoston**hoz mentek feleségül. Fiatalon elhunyt fiának, Józsefnek de Hoche Jozefától maradt egy lánya: Borbála, akit gróf Siskovich József hadszertármester vett feleségül.

Ferencnek nem született fia. Két lánya közül Mária Anna gróf Stokhammer József, Jozefa pedig gróf Károlyi Antal felesége lett.

Ferenc halála után kihalt a Harruckern család fiúága, s az örökösök úgy egyeztek meg, hogy az uradalmat felosztják. Végül ezt 1798-ig elhalasztották. Akkor öt részre darabolták a birtokot. Fáspuszta a 3., békési rátába tartozott Békés városával, Körösladány, Vésztő, Szeghalom, Fűzesgyarmat és Tarcsa községekkel, valamint Békéscsaba pusztával együtt. Ezt a rátát a családi osztály szerint Harruckern Mária Cecília és Wenckheim János Ágoston gyermekei, József, Ferenc, illetve Ferenc utódai kapták.² Minden bizonnyal a mezőgazdasági szakíróként is ismert és elismert József³ tevékenységéhez köthető a – mint már fentebb említettük, mocsaras területként nehezen kezelhető – Fáspuszta művelésre alkalmassá tétele. Az ő uradalmi intézője volt az a Tüköry (Spiegel) Ferenc (1803–1839), az 1848–1849. évi szabadságharcban, de még inkább Garibaldinak az egységes Olaszország megteremtéséért indított küzdelmében jelentős szerepet játszó Lajos édesapja, aki Kamutpusztáról került a Körösladányhoz tartozó fáspusztai gazdaságba, s akinek fő feladata a lóversenyzésre alkalmas tenyészállatok kinevelése volt a ménesekben. Tüköry nevéhez köthető az első gazdasági- és lakóépületek felépíttetése is a 19. század első harmadában, az 1798. évi családi osztályt követően. Mint majd látni fogjuk ezek néhány eleme napjainkig fennmaradt a kastély részeként.

1830-ban bekövetkezett halála után a birtokot a család legismertebb, s legfényesebb karriert befutó tagja, Béla örökölte.

A kiváló lótenyésztő hírében álló Wenckheim Béla folytatta apja gazdasági tevékenységét. 1851-ben – Fást említve – Fényes Elek szép urasági majorságról számol be leírásában.⁴ E szerint a kastély ekkor még bizonyosan nem állt.

A ma is álló kastély feltehetően az 1850-es évek második felében, de bizonyosan 1863 előtt épült, hiszen utóbbi év januárjában a *Vasárnapi Újság* már elkészültéről adott számot: „... (a puszta) Békéscsaba Cincinnatusának⁵ kedves nyári mulató helye, főleg mióta azon díszes kastély áll rajta, melyet apróbb gazdasági épületekből Ybl ügyes keze rendezett oly csinos formára, mint képünkön látható. ... Ki e

1 HARSÁNYI MARGIT: Békés vármegye története. In: Békés vármegye. Felelős szerkesztő: Márkus György. Békésvármegye Monografiája szerkesztősége. Budapest, é.n. 78–79.

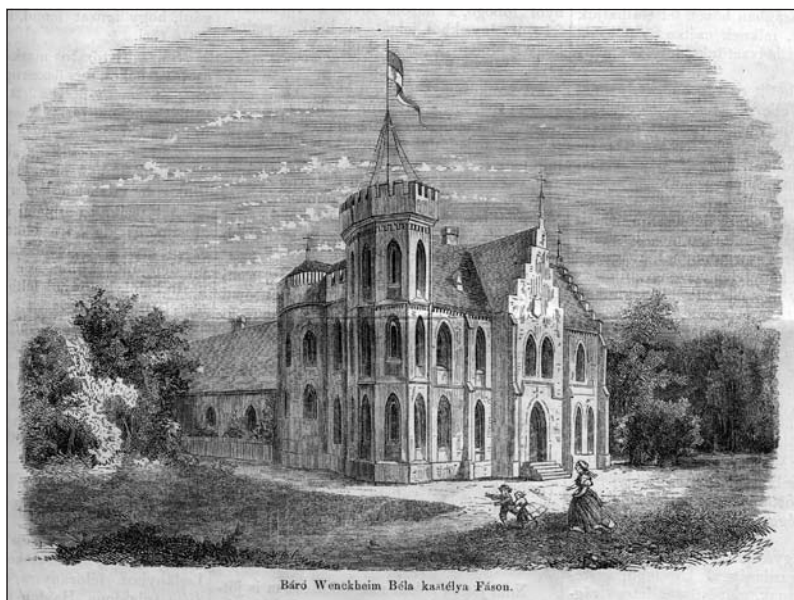
2 PALATINUS 1909. 30.

3 Gondolatok a magyarországi hanyatló lótenyésztés helyreállításáról és ezen cél eléréséhez vezető segédeszközökről címmel 1815-ben Pesten jelentetett meg tanulmányt.

4 FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. I. kötet. Pest, 1851. Kozma Vazul. 7.

5 L. Quintius (Quinctius) Cincinnatus római hadvezér, államférfi (Kr.e. 5. sz.). Legendás alakja a virtus, az önzetlen hazaszeretet, a szigorúság, s az egyszerűség példája.

1. A kastély a *Vasárnapi Újság* ábrázolásán (1863. 3. [január 18.] 24. p.)

sunk, mely az épület felépültét közvetlenül követő időszakból származik. (1. kép)

Ugyanebből az időszakból (1861–1866) származik a II. katonai felmérés térképlapja (2. kép), amely az épület alaprajzi elrendezéséről is tájékoztatást ad. Az ábrázolás hitelességét alább értékeljük.

Rendkívül fontos, az építéstörténeti kutatás számára különleges jelentőségű az a két datálatlan, de mint majd látni fogjuk, feltehetően 1879 és 1883 között keletkezett tervlap, mely Ybl Miklós hagyatékában maradt az utókorra (3–4. kép). A két ábrázolás, bár eddig nem került publikálásra, korábban is ismert volt a kutatók előtt.⁷ Bár a tervezést végül nem követte kivitelezés, az elkészült alaprajz és homlokzati ábrázolás rendkívül lényeges és – mint majd látni fogjuk – precíz forrás a már álló épület egy része esetében.

De hogyan is alakult a fási kastély birtoklástörténete a későbbiekben? Wenckheim Béla soha nem házasodott meg, s 1879-ben gyermektelenül halt meg. A birtokot, s vele együtt a kastélyt is így Viktor öccse örökölte.⁸

Wenckheim Viktor 1815-ben született. Az osztrák hadsereg tisztjeként szolgált, de később visszavonult, s csak birtokai igazgatásának élt. Béla bátyjával ellentétben soha nem politizált. Családjával együtt még 1879-ben, tehát az öröklés évében átköltözött Körösladányból a fási kastélyba. Első felesége nagyatádi Czindery Mária volt, Czindery László (1792–1860) somogyi főispán leánya. Az 1822-ben született Mária azonban huszonöt éves korában, 1847-ben tüdővészben meghalt.⁹ Két gyermekük született, Leontina (1841–1921), aki később gróf Andrássy Aladár felesége lett és a fiatalon elhunyt Béla (1842–1874). Czindery Mária halála után Wenckheim Viktor újból megnősült, gróf Apponyi Antal és gróf Nogarolla Terézia leányát, Máriát (1821–1883) vette nőül. Mint majd látni fogjuk, feltételezhetően második felesége halála miatt maradt papíron az Ybl tervezte bővítés terve. Második házasságából 1853-ban egy leány, Terézia született. Terézia első férje gróf Hoyos Miksa (1841–1883) volt, házasságukból született 1877-ben gróf Hoyos Wenckheim Fülöp (†1942). Miksa halála után Wenckheim Terézia Wurmbrand Stupacg Gundecker Lászlóhoz (1838–1901) ment nőül, ebből a frigyből azonban nem származott utód.¹⁰

Mielőtt végleg belebonyolódnánk a családfa ágaiba, vegyük sorba, fenti családtagok közül kik örökölték, illetve lakták a fási birtokot. Mint már említettük Wenckheim Bélát öccse, Viktor követte az öröklésben, aki felesége, Apponyi Mária halála után Pozsonyba költözött. Ezt követően leánya, Terézia

kastély rococo butorzatu termeit, a vadász fegyverekkel, a válogatott kis könyvtárral, a csákói urvadászok lovas képeivel rakott, s egy aristocrata kényelméhez mindennel ellátott szobákat, s felettök a messze látó tornyot bejárja: önkénytelenül az ó kor lovagvárai jutnak eszébe.”⁶

A tudósítás több okból is rendkívül fontos: egyrészt az egyetlen olyan forrás, amely említést tesz arról, hogy az épület több korábbi gazdasági épületet foglal/foglalhat magában, ha röviden is, de említést tesz a belső berendezésről, másrészt pontosan meghatározza az építés „terminus ante quem”-jét és – Ybl Miklós személyében – megnevezi építészét. Ráadásul az egyetlen olyan – mint később látni fogjuk – hiteles képi ábrázolá-

6 Bárá Wenckheim Béla kastélya Fáson. *Vasárnapi Újság*, 1863. 3. (január 18.) 23–24.

7 YBL ERVIN: Ybl Miklós. Budapest, 1956. 128.

8 A körösladányi birtoktestet ugyanakkor az ugyanebben az évben elhalt másik testvér, László gyermekei örökölték.

9 D. NAGY 2000. 24.

10 PALATINUS 1909. 68.

és családja lakta a kastélyt, amit utóbb Hoyos Wenckheim Fülöp örökölt. Megjegyzendő, hogy Fülöp nem csupán tiszteletből vette fel édesanyja családjának nevét, mint azt a szakirodalom egy része állítja, hanem ez a gesztus az öröklés feltétele is volt.¹¹

Apponyi Mária halálának évéből, 1883-ból származik a 3. katonai felmérés térképlapja, melynek sematikus ábrázolása sajnos nem szolgál értékelhető információkkal. Annál fontosabb azonban az a kataszteri felmérés, mely két évvel későbből (1885) datálódik (5. kép), s mely nem csupán az épületről, de az előtte elterülő parkról is fontos információkkal szolgál. Hasonlóan nélkülözhetetlen forrásnak bizonyult az egyes építési periódusok meghatározásakor az 1908-ban készült kataszteri felmérés is (6. kép).

Visszatérve a család- és birtoklástörténethez, gróf Hoyos Wenckheim Fülöp 1899. május 29-én a Tolna megyei Lengyelben vette nőül az olasz származású herceg Borghese Paulát. Három gyermekük született: Viktor (1900–1925), László (1901–1934) és Ilona (1907–).¹² A fiúgyermek azonban egy, a Borghese családban fiúágon öröklődő betegség miatt korán elhaltak, mindketten – 1942-ben elhunyt édesapjukkal együtt – Fáson, a kastély közelében nyugszanak.¹³

Hoyos Wenckheim Fülöp halálát követően a birtokot a Hoyos család Németladon birtokos ága örökölte, majd a II. világháború után – az 5600/1945. számú rendelet értelmében – állami tulajdonba került, néhány évig a volt cselédség és családjaik lakták a házat.¹⁴

Bár az államosítás után a kastély fénykora véget ért, szerencsére mégsem osztozott oly sok más főúri rezidencia szomorú sorsában, nem vált az enyészet martalékává. Két jelentősebb felújításáról is tudunk, előbb 1956-ban, majd a nyolcvanas évek végén/kilencvenes évek elején olyan mértékű átalakítások a gyermeknevelő intézetként funkcionáló épületben, melyek eredményeként kialakult a kastély mai képe.

A kastély több, egymáshoz egy észak-déli tengely mentén kapcsolódó épületrész alkotta, részben alápincézett, romantikus együttes. A déli épülettömb egyemeletes, a többi földszintes. Az alábbiakban elsődlegesen az alaprajzon elkülöníthető egységek szerint csoportosítva ismertetjük az egyes elemeket, megjegyezve azonban, hogy ez nem minden esetben fedi az azonos időpontban épült részeket.

Az épületegyüttes déli végét egy szabálytalan L alaprajzú, egyemeletes, kéttraktusos egység foglalja el („A” épületrész). Délnyugati sarkán kétemeletes, nyolcszög alaprajzú torony, az északnyugati sarkon kör alaprajzú lépcsőtorony áll. A déli homlokzat tengelyében sarkain átlós támpillérekkel erősített középrizalit áll, tőle keletre a nyolcszög három oldalával záródó zárterkély (7. kép) látható. A keleti homlokzat sarkait kéz-két támpillér erősíti. Egy-egy támpillér áll a déli homlokzat toronytól keletre eső szakaszának tengelyében, a keleti homlokzat tengelyében, valamint az épületrész nyugati homlokzatának északi végén.

A nyolcszög alaprajzú torony tetejét romantikus pártázat koronázza. A második emelet öt homlokzatszakaszának tengelyében egy-egy keskeny, csúcsíves, vakolt bélletű, neogótikus ablak nyílik. Az ab-

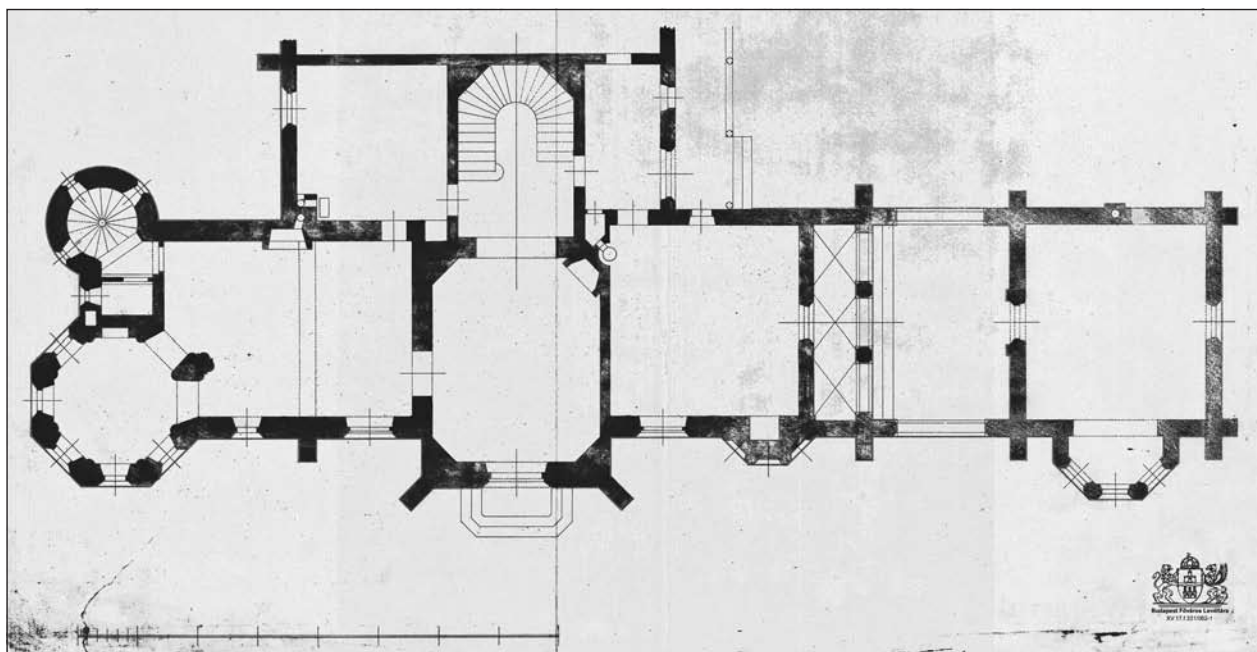
2. A második katonai felmérés, 41-55. szelvény

11 A Hitbizomány öröklési rendjére I.: HANKÓ JÓZSEF: Két évszázad a Wenckheim családdal. Gyula, 2000. 244. Ugyanez a munka közli magát az okiratot is: uo. 238–244.

12 D. NAGY 2000. 26.

13 D. NAGY ANDRÁS–VARGA ÁRPÁD: A Wenckheim család Békés megyében a XIX–XX. században. Budapest, 2006. 38.

14 BUSA LÁSZLÓ: Békés megyei kastélyok állapota és parkjaik növényállományának taxonómiai felmérése. I. Kézirat. Békés megyei Levéltár. 1988. 40.

3. Ybl Miklós: A fási kastély bővítésének terve. Alaprajz. É.n. (Budapest Főváros levéltára. Ybl-hagyaték. XV.17.f.331/062/1.)

lakok mély faltükrökben helyezkednek el, ezeket a torony éleinél függőleges falsávok határolják, melyek felül fogrovatsorhoz, alul rézsűs felszínű vízszintes falsávhoz csatlakoznak.

Az első emelet ablakai megegyeznek az előbbiekkal, csak itt a faltükröket felülről lezáró falsáv alatt konzorsor fedezhető fel. A tükröket alulról övpárkány zárja le, mely a déli homlokzat emelet és földszint között húzódó párkányához csatlakozik.

A torony földszinti ablakainak formája megegyezik az emeleti ablakokéval, azonban ezek már nem faltükrökben helyezkednek el. Lényegében ugyanezt az állapotot találjuk meg a *Vasárnapi Újság* 1863-as ábrázolásán és a datálatlan Ybl-féle terv homlokzati rajzán.

A toronytól keletre eső homlokzatszakasz kéttengelyes. A tengelyek között támpillér emelkedik.

Az emeleti ablakok egymással egyező formájúak, s méreteiktől eltekintve megegyeznek a torony ablakaival. Mindazonáltal a bal oldali ablak faltükrökben helyezkedik el. A faltükröt felül határoló vízszintes falsáv alján konzorsor húzódik, a tükröt oldalról határoló falsávok az emelet és a földszint közötti övpárkányba futnak.

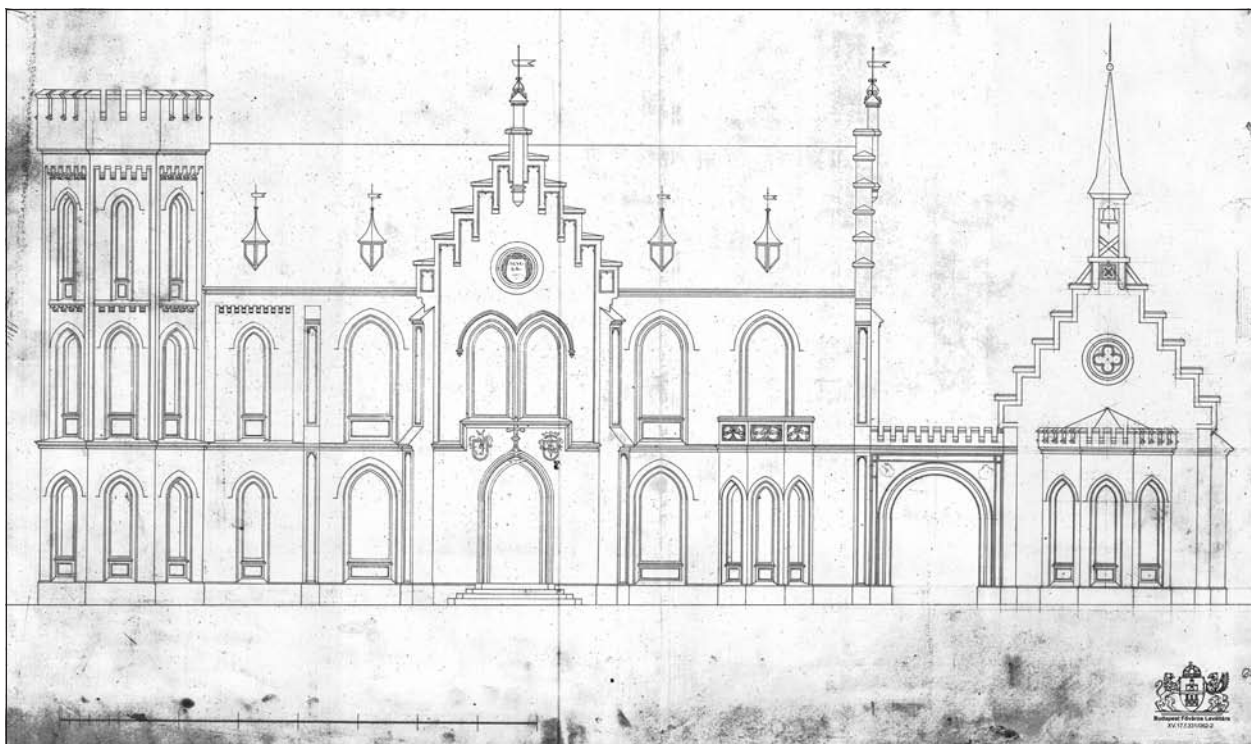
A homlokzatszakasz földszinti részén ugyanolyan formájú és méretű ablakok nyílnak, mint az emeleti rész jobb oldalán levő ablak. Megjegyzendő, hogy itt a képi források ellentmondanak egymásnak, s a valóságnak is. A *Vasárnapi Újság* rajzán azonos méretű ablakokat látunk, azonban a bal oldali emeleti ablak körüli faltükrő nincs ábrázolva. Ybl tervén látható a faltükrő, viszont a nyugati tengelyben nyíló ablakok lényegesen keskenyebbek a másik kettőnél. A méretbeli eltérés a tervhez tartozó alaprajzon is megfigyelhető. Ehhez tartozik, hogy Ybl rajzát igazolja az emeletes épületrészről 1956-ban készített alaprajzi és homlokzati felmérés (8. kép) ahol az ablakok különböző méretűekként vannak ábrázolva.

A déli homlokzat középrizalitja felett lépcsős kiképzésű oromfal emelkedik, mely lényegében megfelel az Ybl-terven látható állapotnak. Az oromfal közepén bekarcolt vonallal, illetve vakolatból készült, tagolt szalagkerettel övezett, kör alakú, vakmérművel gazdagított tükrökben plasztikus címerpajzs látható, latin nyelvű felirattal.

QUI. DUCTU. COELI. REGITUR.
IN. TUTO. SEMPER. STAT.
SECURA. PALMA. TEGITUR,
SI. DEUS. MANUM. DAT.

A középrizalit emeleti szakaszát homorlattal tagozott, az oromfal széleit követő sávokhoz csatlakozó kerettel övezett tükrő foglalja el. A tükröt alul lezáró szegély ma az emeleti ablakok könyöklőjének magasságában húzódik végig a homlokzat teljes hosszán. Az Ybl-féle terven és a *Vasárnapi Újság* rajzán azonban jól látható, hogy ez a szegély az ablakok sarkainál függőleges irányba fordult, majd valamivel

4. Ybl Miklós: A fási kastély bővítésének terve. Homlokzat. É.n.
(Budapest Főváros levéltára. Ybl-hagyaték. XV.17.f.331/062/2.)

lejjebb váltott át ismét vízszintessé. Az emeleti homlokzatszakszonon kettős, csúcsíves, neogótikus ablak nyílik.

A földszinti homlokzatszakszon előtt öntöttvas oszlopokon nyugvó előtető áll. A vékony öntöttvas oszlopok fejezete és lábazata szépen tagozott, ehhez képest az oszlopok, illetve a fal közötti ívek kiképzése meglepően igénytelen. Az előtető sem Ybl tervén, sem pedig a Vasárnapi Újság rajzán nem szerepel, nyilvánvalóan utólagos építmény.

A homlokzat földszinti szakaszának tengelyében gazdag tagozatú, csúcsíves ajtó nyílik. A tagozat csúcsán eredetileg egy kereszt állt, ez mind az Ybl-féle, mind pedig a *Vasárnapi Újság* által közölt rajzon jól látható. Érdekes, hogy Ybl Miklós rajzán az ajtó felett jobbra és balra egy-egy címerpajzs fedezhető fel. A címerpajzsok megléte a terven némileg közelebb juttat bennünket a mindeddig datálatlan terv korának meghatározásához, legalábbis a *terminus post quem*-et illetően, annak ellenére is, hogy rajtuk csak sematikus címerábrázolások jelennek meg. Mivel a kastélyt építtető Wenckheim Béla nőtlen volt, a homlokzaton kettős címer eredetileg aligha lehetett. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a tervet Béla egyik – már házas – örököse rendelhette meg Ybltől. Így a tervezett átalakítást Wenckheim Béla halálát (1879) követő időkre kell tennünk. Wenckheim Béla örököse öccse, az Apponyi Máriaival házas Viktor volt. Alighanem ők tervezték a kastély átalakítását, mely talán Apponyi Mária 1883-ban bekövetkezett halála miatt került le a napirendről. A két címer a *Vasárnapi Újság* rajzán nem látható. Meglehet, hogy – mivel a tervezett átalakítás elmaradt – a címerek soha nem kerültek fel a kapu fölé.

A homlokzatszakszon emeleti részén két nyílást találunk. Közülük a nyugati pontosan olyan, mint a középrizalittól nyugatra eső emeleti homlokzatszakszon ablakai közül a keleti. A másik nyílás, bár részleteiben megegyezik társával, egy annál valamivel keskenyebb ajtó, mely a földszint zárterkélye feletti erkélyre vezet. Az erkély alacsony mellvédjének alsó része falazott – ennek oldalait mély, fekvő téglalap alakú tükrök tagolják – felső részét azonban igénytelen vasrács alkotja. Az erkély, valamint az alatta levő zárterkély ábrázolásai súlyos ellentmondásban állnak egymással, de a valósággal is. Ezek részletezésére alább még visszatérünk. Az erkély és a zárterkély a *Vasárnapi Újság* rajzán – meglepő módon – egyáltalán nem szerepel, helyükön csúcsíves, a többivel megegyező formájú ablakokat találunk. Az emeleti erkély mellvédje Ybl Miklós tervén teljes egészében falazott szerkezetű, melynek oldalait vakmérnövek díszítik.

5. Körös Ladány község kataszteri felmérése, 1885
(Felvette Abaffy Jenő. XXII-41. szelvény. Részlet.
Körzeti Földhivatal, Szeghalom)

A földszinti homlokzatszakasz bal oldalán ugyanolyan ablak nyílik, mint amilyeneket a középrizalittól nyugatra is láthatunk. A jobb oldali nyílástengelyben találjuk a nyolcszög három oldalával záródó, sarkain lépcsős kiképzésű támpillérekkel erősített zárterkélyt. A felette levő erkély mellvédjétől a homlokzat gazdagon tagozott osztópárkánya, továbbá egy, közvetlenül a párkány alatt húzódó fogrovatsor, valamint egy, közvetlenül ez alatt húzódó újabb, gazdagon tagozott párkány választja el. A zárterkély oldalait egy-egy, a támpillérekhez kapcsolódó, lépcsős tagozatú, szegmensíves záradékú tükörben elhelyezkedő, pálcátagos, csúcsíves ablak nyílik. Az ablakok alatt itt is tükrök láthatóak.

Amint arra már utaltunk, a *Vasárnapi Újság* által 1863. januárjában közölt, de a kastélyt nyári környezetben ábrázoló, így bizonyára még 1862-ben készített rajzán ez az igazán jellegzetes és hangsúlyos részlet egyáltalán nem szerepel, helyén csupán két, a többinél keskenyebb, csúcsíves ablakot találunk. Ybl bővítési tervén megvan ugyan, de oly mértékű az eltérés a mai állapottól, hogy ez is komoly problémákat vet fel. Fel kell tennünk ugyanis, hogy Ybl, fennmaradt bővítési terve készítésekor nem egy soha meg nem valósult tervvariációhoz rajzolta hozzá a felépíteni szándékozott kápolnát, hiszen nyilván rendelkezésére állt a megvalósult variáció rajza is. A falkutatás pontról-pontra igazolta az Ybl-terv helyességét, hiszen sorra mutatta ki a rajzon szereplő, de ma már nem látható részletek maradványait. A tervet tehát abszolút hiteles képi forrásként kezelhetjük. A zárterkélyt azonban utóbb – számos, alább ismertetendő változással együtt – megváltoztatták. Az 1885-ben készített kataszteri felmérésen látható alaprajzon a zárterkély körvonalai jól felismerhetők.

Áttérve az emeletes épülettömb keleti homlokzatára: ez két, egymástól merőben eltérő szakaszra bontható. A déli homlokzatszakasz felett itt is lépcsőzetesen kialakított, ám a déli homlokzat hasonló oromfalánál lényegesen egyszerűbb oromfal emelkedik, melyet hármass ablakcsoport tör át.

Az emeleti rész tengelyében a déli homlokzat ablakaihoz hasonló ablakot találunk. Az ablak záradékát azonban tagozott, vízszintes szemöldökpárkány keretezi, amelynek végei függőlegesre fordulva a vállakig futnak, majd egy rövid szakaszra ismét vízszintesre váltanak.

Ugyanebben a tengelyben a földszinti szakaszon ma egy olyan ablakot találunk, amelynek formája, részletei és méretei megegyeznek a déli homlokzat földszinti nyílásaival. A homlokzatszakasz sarkait a déli oldalon megfigyeltekkel azonos formájú pillérek támasztják. Az Ybl-féle alaprajzon merőben eltérő állapotot láthatunk: a földszinti falat itt egy hármass nyílás töri át, mely mögött egy keresztboltozatos, tornácszerű építmény figyelhető meg. A falkutatás ennek nyomait is feltárta.

A keleti homlokzat északi szakasza a délinél valamivel hátrább helyezkedik el. A homlokzat északkeleti sarkát egy-egy, a falsíkok folytatásában álló támpillér erősíti.

Az emeleti részen álló téglalap alakú, egyenes záradékú, vakolt, tagozott szalagkeretes ablak nyílik, csakúgy, mint a földszinten.

Az épületnek ez a része eredetileg nem létezett. Nem szerepel sem Ybl Miklós tervén, sem az 1885-ös, sem pedig az 1908-as térképvázlaton, s utólagos voltát a falkutatás is igazolta.

Az emeletes épületrész keleti része északi homlokzatának részletei megegyeznek a keleti homlokzat északi szakaszának részleteivel. Az emeletes épületrész középső szakaszának északi homlokzatából csak a lépcsőzetesen kiképzett oromfal látható. Az oromfalat tagozott, vakolt szalagkeretes körablak töri át, alatta vak pártázat és párkány fut.

Az emeletes épületszárny északi homlokzatának nyugati szakasza a lépcsőtorony és a nyugati végfal közé esik. Mind az emeleten, mind a földszinten egy-egy keskeny, csúcsíves, neogótikus ablakot találunk, melyek formára ugyan azonosak a déli homlokzat ablakaival, ám az emeleti ablak könyöklője alatt itt nincs tükör, a földszinti ablak alattinak pedig a mérete más. Mindazonáltal a homlokzatszakasz neogótikus ablakai csalókák! Ybl Miklós tervén jól látható, hogy a földszinti részen ebben az irányban eredetileg egyáltalán nem nyílt ablak, s ez feltehető az emelet esetében is. Nem találunk itt ablakokat még az 1956-os felmérési rajzon sem. Azt is tudjuk, hogy e homlokzatszakasz előterét valamikor a 20. század második felében (1956 után) beépítették, s a toldalékot csak 1989-ben bontották el. Az 1989-es átalakítási tervből világosan kitűnik, hogy a homlokzat ablakait csupán ekkor alakították ki.

Az emeletes épületszárny nyugati homlokzata a délnyugati saroktorony és a lépcsőtorony közötti keskeny szakaszra, magára a lépcsőtoronyra, illetve egy, ettől méterekkel keletebbre húzódó szakaszra bontható. Megkezdett haladási irányunkat tovább követve, folytassuk most a leírást ezzel az utóbbival!

A nyugati homlokzat északi szakasza kéttengelyes. Az emeleti részen nyíló két ablak formája és részletei megegyeznek a déli homlokzat ablakainak többségével, azonban e két ablak jóval keskenyebb azoknál. A földszinti részen pontosan ugyanilyen ablakokat találunk. Viszont az Ybl-terv szerint a földszinti részen eredetileg csupán egyetlen ablak nyílt, a homlokzatszakasz északi felén. Ez feltehető az emelet esetében is. Az 1956-os felmérésen ugyanakkor már két-két, de a jelenlegi nyílásokkal ellentétben nem béltetes ablakot találunk. A földszinti ablakok közül a déliből az 1956 után emelt toldalék felépítésekor ajtót nyitottak, míg a másikat befalazták. A jelenlegi ablakokat itt is csak a toldalék elbontása után, 1989-ben alakították ki.

A kerek lépcsőtorony tetejét a falsíkból némileg kiugró vak pártázat díszíti. A torony kicsiny, csúcsíves, tagozott béltetű ablakai a csigalépcsőnek megfelelően a csatlakozó homlokzatok ablakaitól eltérő szinteken vannak.

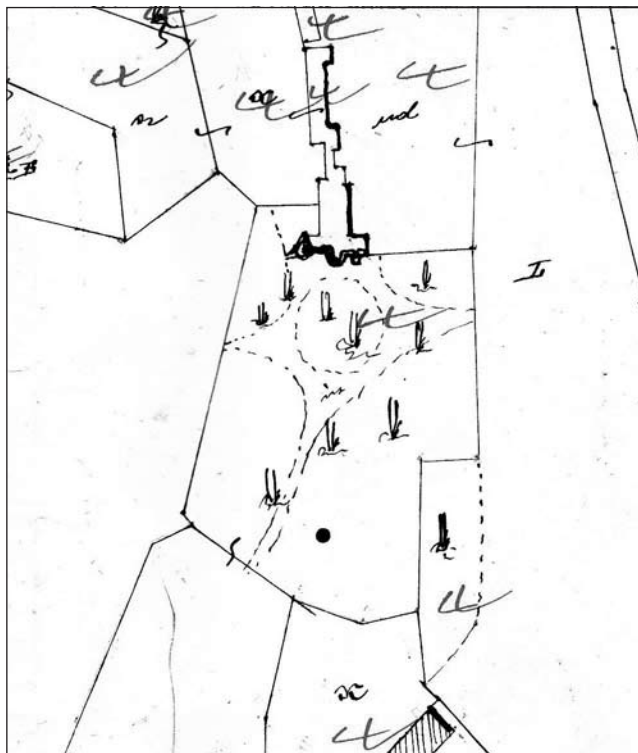
A lépcsőtorony és a délnyugati saroktorony közötti homlokzatszakaszon egy-egy, a többivel egyező formájú, azonban azoknál jóval keskenyebb ablak nyílik úgy az emeleten, mint a földszinten. Ezeket az ablakokat az 1956-os és 1989-es alaprajz sem ábrázolja, ekkor nyilván be voltak falazva.

A következő egységnek az emeletes épületszárnyhoz észak felől közvetlenül csatlakozó, nagyjából négyzetes alaprajzú földszintes tömböt („B” épületrész) tekintettük. Ezen egység keleti homlokzata az emeletes szárny keleti homlokzatától nyugatabbra húzódik.

A homlokzat déli szakasza négytengelyes. A tengelyekben álló nyílások közül a déli három álló téglalap formájú, egyenes záradékú, tagozott, vakolt szalagkeretes ablak, míg a negyedik ugyanilyen keretezésű ajtó. A keretezések formája és lemezekből álló tagozata azonos az emeletes épületszárny keleti homlokzatának északi részén található ablakokéval. 1956-ban az ablakok ritmusa némileg eltért a maitól.

Az ajtótól északra kis kiülésű rizalitot találunk. A rizalit felett emelkedő, háromszög formájú oromfalat rézsús szegély kíséri, mely átlós irányú, gazdagon tagozott konzolokon nyugszik. A szegélyt kísérő belső vakolatsáv a rizalit sarkait kísérve a lábazatig fut le. E vakolatsávot az oromfalon vakolatból készített fűrészfogdísz kíséri. Az oromfalat középen erőteljesen tagozott vakolt keretű, kör alakú vakablak díszíti. A rizalit tengelyében a homlokzat többi nyílásához hasonló keretezésű ablak nyílik.

Az Ybl-terven jól látható, hogy a B épületrész keleti fala a terv készítésekor még nem létezett, helyén egy kelet felé nyitott tornác oszlopai találhatóak.

6. Körösladány nagyközség felvételi előrajzai, 1908
(Körzeti Földhivatal, Szeghalom. Részlet)

7. Zárterkély a középrizalitól keletre eső homlokzat földszinti szakaszán
(Fotó: Keresztessy Csaba)

amilyeneket az épületrész egyéb pontjain is megtalálunk. Megjegyzendő, hogy a *Vasárnapi Újságban* közölt rajzon a homlokzatnak ez a szakasza jól látszik, s a két ablak is tisztán felfedezhető rajta. A két ablak azonban az ábrázoláson egyértelműen csúcsíves.

„C” épületrésznek tekintettük az együttes derekánál nyugati irányba kinyúló, téglalap alaprajzú, részben alapincézett, nyugati sarkain átlós támpillérekkel megerősített szárnyat. Déli homlokzatának keleti végén két, a „B” épületrész ablakaival kialakítású ablak nyílik. A homlokzat nyugati végén egy utólagosan kialakított ajtót találunk, helyén 1956-ban még ablak volt.

A „C” épületrész északi homlokzatán ma öt, egymást szabálytalan ritmusban követő, a már ismert, lemezekből álló tagozatú szalagkerettel övezett egyenes záradékú ablakot találunk. 1956-ban még csak két ablak volt itt.

Az épületrész nyugati homlokzatának sarkait lépcsős kiképzésű, átlós helyzetű támpillérek erősítik. A homlokzat felett emelkedő lépcsős kiképzésű oromfal részletei az emeletes épületrész középrizalitjának oromfalát utánozzák. Közepén tagozott szalagkeretes körablak nyílik. Magán a homlokzaton két, neogótikus tagozatú, csúcsíves vakablakot találunk. Záradékuk felett vakolatból készített konzolcsákról induló, a záradék ívét követő keskeny tagozat figyelhető meg.

A „C” épületrészről – annak ellenére, hogy neogótikus homlokzattagoló elemeket tartalmaz – már a falkutatás előtt megállapítható volt, hogy utólagos toldás eredménye, hiszen még az 1908-as kataszteri térképen sem szerepel.

Külön, „D” jellel jelölt épületrészként fogtuk fel a „B” épületrészhez észak felől csatlakozó, négyzetes alaprajzú, alapincézett, három helyiséget tartalmazó tömböt.

Keleti homlokzatán három nyílást találunk. Középen egy keretezés nélküli ajtó – ehhez lépcső vezet fel – tőle jobbra és balra egy-egy keskeny, a már máshonnan is ismert tagozatú szalagkeretes ablak nyílik. Ezen a homlokzaton 1956-ban még csak az ajtó volt meg.

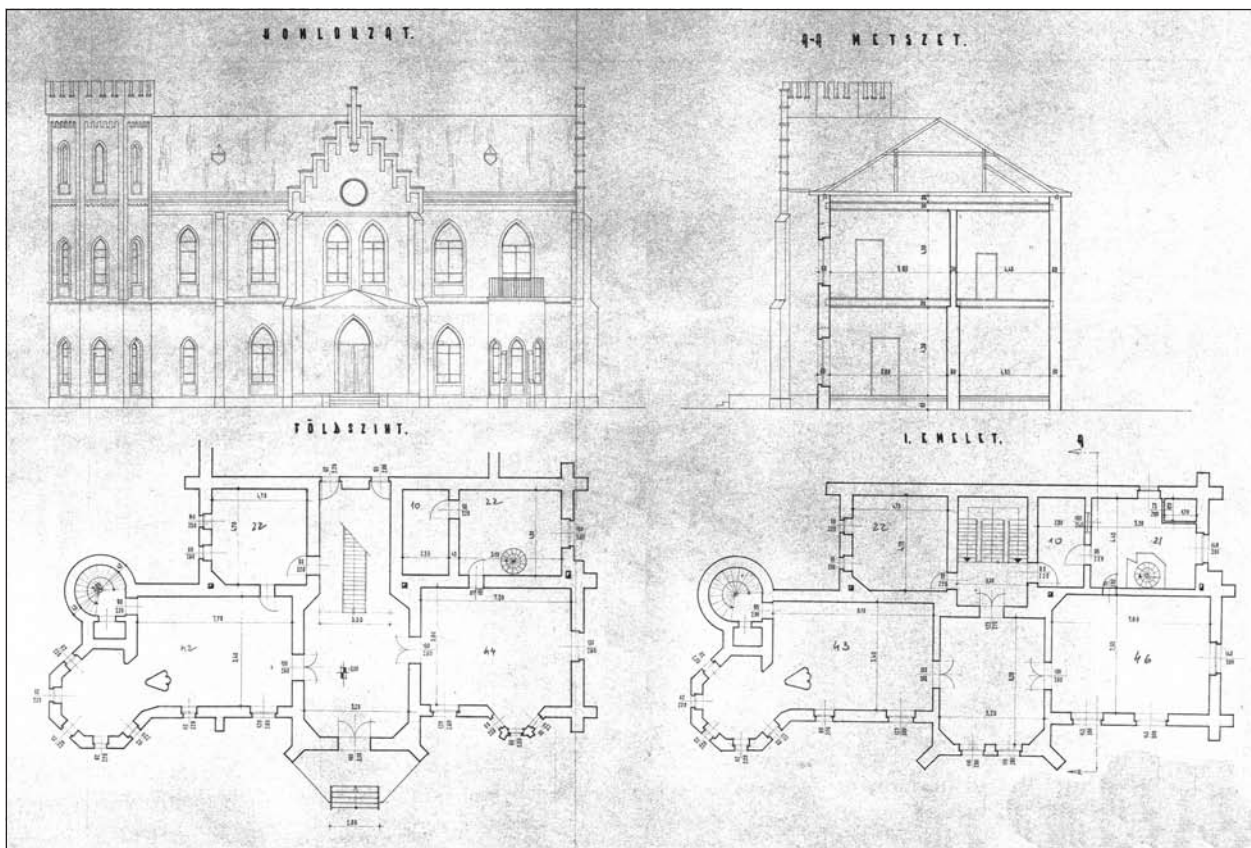
Az északi homlokzat nyugati végén egyetlen a már ismert keretezésű ablakot találunk, mely az 1956-os terven még nem szerepel.

A „B” épületrész északi homlokzatából látható szakasz tengelyében egyetlen, a keleti homlokzat ablakaival egyező ablak nyílik.

A „B” épületrész nyugati homlokzatának északi harmadában két nyílást, északon egy ajtót, tőle délre pedig egy ablakot találunk. Mindkét nyílás formája és keretezése azonos a keleti homlokzat nyílásaiéval. A párkány tagozata szintén meg egyezik a keleti és az északi oldalon láthatóéval. 1956-ban az ajtó helyén még ablak nyílt.

A homlokzat középső harmadát sokszögben záródó zárterkély foglalja el. Tetejét pártázat koronázza. A zárterkély falait egy-egy, a szárny egyéb pontjain már megismert formájú ablak töri át. A zárterkély formája – az ablakok kivételével – kísértetiesen emlékeztet az Ybl által tervezett, de soha meg nem valósult kápolna szentélyére. A zárterkély sem Ybl tervén, sem pedig a *Vasárnapi Újság* rajzán nem szerepel, vagy legalábbis nem látszik (ez utóbbin egyébként részben látszódnia kellene, ha ekkor már meglett volna!). Komolyabb probléma, hogy ez az építmény nem fedezhető fel az 1885-ös, sőt az 1908-as térképen látható tömegvázlaton sem, holott azokon az ennél jóval kisebb déli zárterkélyt pontosan feltűntetik. Mindezek alapján már a kutatás előtt valószínűsíthető volt, hogy a zárterkély utólagos építkezés eredményeként keletkezett.

A homlokzat déli harmadában ismét két nyílást találunk. Mindkettő ugyanolyan ablak, mint

8. Bélmegyer-Fáspuszta, Wenckheim-kastély, 1956
(Alaprajz, homlokzat, metszet. Békés megyei Állami Építőipari Vállalat tervező részlege)

A déli épületrészeket az északiakkal összekötő keskeny közlekedőfolyosó az „E” épületrész nevet kapta. Keleti és nyugati homlokzata azonos formájú, mindkettőt négy-négy nyílás töri át. A nyugati oldalon a délről számított harmadik nyílás egy, csupán 1989 után épített filagóriáról ide vezető keretezés nélküli ajtó, a többi széles egyenes záradékú, a már ismert szalagkerettel díszített ablak. Az épületrész nyugati oldalához korábban modern toldalék csatlakozott, melyet csak 1989-ben bontottak le, ekkor készültek a mai ablakok is.

A közlekedőfolyosó északi vége egy nagyobb, C alaprajzú, de szintén földszintes épülettömbhöz csatlakozik („F” épületrész).

Déli homlokzatának tengelyében egy, déli sarkain átlós helyzetű, homloksíkjain tükörrel díszített támpillérekkel megerősített rizalit áll, amelynek déli oldalán két keskeny, a többitől eltérő tagozatú vakolt szalagkerettel övezett egyenes záradékú ablak nyílik. Körülöttük szegmensíves záradékú bekarcolt vonal látható. (Ez utóbbiról a fal belső oldalának vizsgálata kiderítette, hogy nem egy elfalazott, széles nyílást jelez, csupán díszítmény.) A rizalittól balra eső homlokzatszakszonon két modern ablakoska nyílik (ezek helyén 1956-ban még csak egy ablak volt), a rizalittól jobbra eső szakaszt jelenleg nem törí át nyílás, azonban 1956-ban itt is volt egy ablak.

A C alaprajzú épület kontyolt nyeregtetővel fedett déli és északi „szárának” keleti homlokzata teljesen azonos formájú. Az oromfalak széleit egyszerű vakolatsáv szegélyezi, közepén álló téglalap alakú, tagozott, vakolt szalagkeretes vakablak látható. Mindkét homlokzatot három-három, a már jól ismert szalagkerettel övezett, álló téglalap alakú, egyenes záródású ablak törí át, amelyek közül a középsők magasabbak. 1956-ban ezek közül még csak a középső ablakok voltak meg. A „szárak” többi homlokzatán nyílás ma már nem látható, de 1956-ban az északi „szár” északi és déli homlokzatán is nyílt egy-egy ablak.

A „szárak” közötti keleti homlokzatszakszon tengelyében ajtó nyílik, két oldalán egy-egy keskeny, téglalap alakú ablak áll. Mindhárom nyílást a már jól ismert szalagkeret övezi. Megjegyzendő, hogy a két „szár” sarkai között egykor fal húzódott, amelyet csak 1989-ben bontottak le, így a most leírt homlokzatszakszonon ma látható nyílások is csak ekkor jöhettek létre.

Az északi homlokzat tengelyében ma három szalagkeretes ablak nyílik, ezek 1956-ban még nem léteztek. Tőlük keletre – már az északi „szár” homlokzatán – ugyanilyen keretezésű vakablakot találunk. A homlokzat nyugati végén 1956-ban ajtó nyílt. Az ablakok közül a nyugati helyén egy, az 1956-os rajzon még nem található, de 1989-ben már felszámolt ajtó nyílt.

Az „F” épületrész nyugati homlokzatára merőlegesen csatlakozik a „G” épületrész. Ennek csatlakozási pontjától északra négy, a már megszokott keretezéssel övezett ablakot találunk. Az ablakok közül az északról számított második 1956-ban még nem volt meg. A homlokzatnak a „G” épületrésztől délre eső rövidke szakaszán egyetlen, az „E” épületrész ablakaival egyező formájú ablak nyílik, mely csak 1989-ben, az itt volt épület bontása után jött létre.

Utolsóként az „F” épületrész nyugati oldalához csatlakozó, kelet-nyugati tengelyű, téglány alaprajzú, részben alapincézett, szintén párkány nélküli „G” épületrészt vesszük szemügyre.

A „G” épületrész déli homlokzatának keleti végén egy, a már unalomig ismert formájú ablak nyílik. Tőle balra egy ugyanilyen keretezésű vakablakot találunk. Ezen a homlokzaton 1956-ban még két ablak nyílt.

Az északi homlokzatot ma nem töri át nyílás, itt csupán két, a déli homlokzat vakablakával egyező formájú vakablakot találunk. 1956-ban ezen a homlokzaton is volt egy ablak.

A nyugati homlokzat felett ismét lépcsős kiképzésű, részleteiben az emeletes épületrész középrizalitja felett emelkedő oromfalat utánzó oromfalat találunk. Az oromfalban tagozott szalagkeretes körablak nyílik. Magát a homlokzatot ma három ablak töri át. A három ablak közül a középső valamivel nagyobb a többinél. Az ablakokat itt is a már ismert szalagkeret övezi. 1956-ban még egyetlen ablak sem nyílt itt. Ezen épületrésztől is bizonyosan állítható, hogy eredetileg nem létezett, hiszen még az 1908-as helyszínrajzon sem látható.

A fáspusztai kastélyról a szakirodalom úgy tarja, hogy 1855 és 1862 között, Ybl Miklós tervei alapján épült. A *Vasárnapi Újság* 1863. januári tudósításából ennél többet is megtudunk. A cikk névtelen írója szerint: „Itt végződött azon emlékezetes Béla-nap is, melyet a múlt év tavaszán a nemes báró (t.i. Wenckheim Béla) zajosabban ült meg...”. Ugyanebben a tudósításban szerepel az is, hogy „(Fás) Békésmegye Cincinnatusának kedves nyári mulató helye, főleg mióta azon díszes kastély áll rajta, melyet apróbb gazdasági épületekből Ybl ügyes keze rendezett oly csinos formára, mint képünkön látható.”

A tudósításból két dolog nyilvánvaló: az egyik az, hogy a fási kastély 1862. áprilisában már állt, a másik az, hogy falaiba korábbi épületek vannak belefoglalva.

Feladatunk a kastély együttesébe belefoglalt korábbi épületek – a címben szereplő „gombok” – meghatározása, valamint a kastélyon történt átalakítások nyomon követése volt (9–10. kép).

A rajzi ábrázolásokból annyi azonnal kiderült, hogy a „C” és a „G” épületrészek, valamint az „A” épületrész északkeleti sarka még 1908-ban sem volt meg, így ezek kizárhatóak a „korai” periódusok közül. Szerencsére a *Vasárnapi Újság* tudósításához rajzos mellékletet is nyújtott. Mivel ezen lényegében a mai állapotot fedezhetjük fel, hitelességéhez nem férhet kétség. A kép az „A” épületrészt ábrázolja délnyugati irányból, de látható rajta a földszintes „B” épületrész nyugati homlokzatának egy rövid szakasza is, így bizton állítható, hogy 1862-ban az „A” épületrész mellett legalább részben állt már a „B” épületrész is. Első lépésként azt kellett vizsgálnunk, hogy az „A” épületrész is tartalmaz-e olyan részleteket, melyek az „apróbb gazdasági épületek” közé tartoztak valaha? Amennyiben ez volna a tényállás, úgy az volna a logikus, ha Ybl egy már álló, földszintes épülethez hozzáépítette volna azokat a jellegzetes elemeket – a délnyugati saroktoronyt, a lépcsőtoronyt, a déli homlokzat középrizalitját és zárterkélyét, a támpilléreket, valamint a teljes emeletet – amelyek által az egykori gazdasági épület igazi kastéllyá válik. Megvizsgáltuk tehát a délnyugati saroktorony és a déli fal csatlakozási pontját. Az eredmény egyértelmű volt: a két fal kötésben áll egymással, tehát egykorú. Ugyanezt tapasztaltuk azon a ponton, ahol a lépcsőtorony az „A” épületrész északi homlokzatának nyugati szakaszához csatlakozik. Ugyanerre az eredményre jutottunk a középrizalittól nyugatra eső támpillér csatlakozási pontjának vizsgálatánál is. A középrizalit viszonyát a főfallal az előtér (5. sz. helyiség) délnyugati sarkában vizsgáltuk meg. Az eredmény ugyanaz volt. A zárterkély esetében más tapasztalatokat szereztünk, de erre csak alább fogunk visszatérni.

Az említett pontokon, valamint az „A” épületrész földszintjén tett egyéb megfigyelések nyomán kiderült, hogy itt a falak – az egyértelműen utólagos építésűek kivételével – jellegzetesen sárgás színű, a kastélyban sehol másutt elő nem forduló téglákból épültek, amelyeket barnás habarcs köt össze. Ugyanez a jellegzetes falazat volt megfigyelhető a „B” épületrész déli harmadában, egészen a 14. és 15. sz. helyiségek északi faláig – igazolva a *Vasárnapi Újság*ban közölt ábrázolást, amely szerint a „B”

épületrész – legalábbis részben – már 1862-ben állt. Végül teljességgel perdöntőnek bizonyult, hogy az emelet falai ugyanezekből a jellegzetes, sárgás színű, s ugyanolyan kötőanyagú téglákból állnak, az „A” épületrész földszintje és emelete tehát ugyanabban az időben keletkezett, minden kétséget kizáróan Ybl tervei szerint. Az is kiderült, hogy ez az épületrész nem tartalmaz ennél korábbi elemeket, tehát az 1863-ban emlegetett „apróbb gazdasági épületek” ettől északabbra keresendőek. Hagyjuk egyelőre tehát az „A” épületrészt, s nézzünk szét az északi épületrészekben, hiszen ezek közül valaminek már állnia kellett 1862 előtt is!

Az épület második ábrázolását az 1861–1866 között készült II. katonai felmérésen fedezhetjük fel, egy vörösre színezett, fordított T alaprajzú épület körvonalait látjuk, délnyugati sarkán kerek kitüremkedéssel. A T szárának északnyugati sarkához egy fekete színű, észak-déli tengelyű épület csatlakozik. A vörös színű épület bizonyára azonos a kastély déli épületrészeivel (a kerek kitüremkedés a délnyugati tornyot szimbolizálja, a T szára pedig az összekötő folyosót), míg az északabbra ábrázolt, fekete színű épülettömb alighanem azonos a későbbi helyszínrajzokon jelzett C alaprajzú épülettel. Ezzel együtt kell tárgyalni az 1885-ös és 1908-as térképeken található alaprajzokat is. Mindkettő jóval pontosabb, mint a katonai felmérés rajza, azonban itt is akadnak zavarba ejtő részletek. Az 1885-ös rajzon a kastély hátranyúló, földszintes része északi végének tengelyében egy további, keskenyebb, négyzet alaprajzú nyúlvány látható. Ez utóbbi épületrész nyugati falsíkjának folytatásában húzódik a keskeny, a terület északi részét elfoglaló C alaprajzú épület déli falának tengelyéhez vezető átjáró. Az átjáró helyzete az 1908-as, még az 1885-ös rajznál is pontosabb térképen is ugyanez – szemben a mai állapottal, ahol a folyosó ennél nyugatabbra, a „B” és az „F” épület nyugati falsíkjának folytatásában áll! Az „F” épület a térképábrázolaton a mainál keskenyebb, de szintén C alaprajzú.

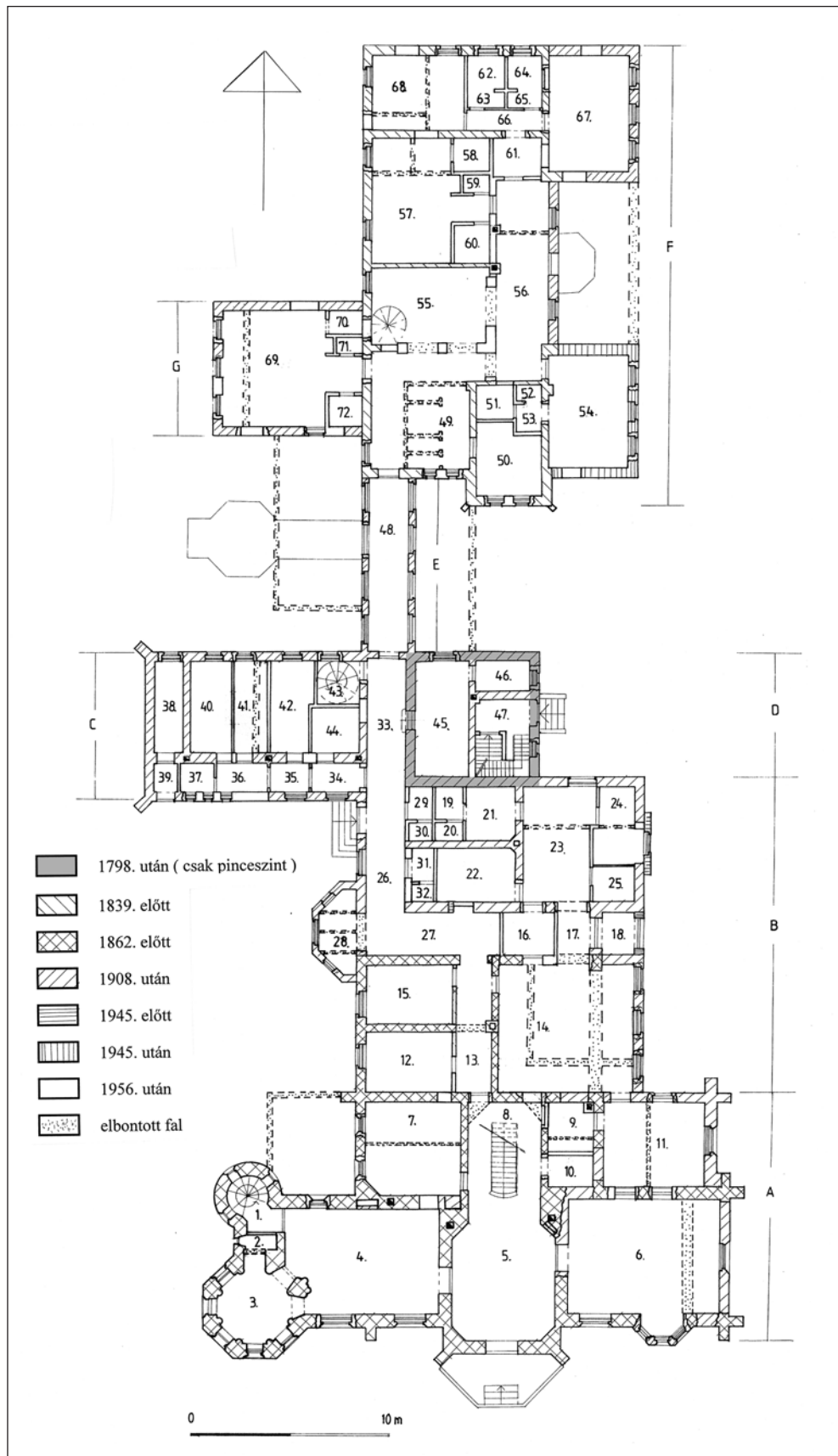
Ebből a szempontból döntő fontosságú volt, hogy a kutatás során kiderült: az összekötő folyosó mindkét fala utólag épült hozzá az „F” épületrész déli falának külső síkjához. Az „F” épületrész tehát egyértelműen korábbi, mint a tőle délre eső összekötő folyosó, így az egyik „apróbb gazdasági épület” itt kereshető. Mielőtt azonban ennek elemzésébe fognánk, ki kell térnünk egy másik, a jelek szerint ennél is korábbi elemre.

A külső homlokzatok leírásánál említett, négyzetes alaprajzú „D” épületrész alatt egy csehsüvegboltozatú pince található. Nyugati felében kétszakaszos csehsüvegboltozatot találunk, szakaszait hevederív választja el egymástól. Nyugati falában befalazott, vasrácsos pinceablak áll, mely a mai 33. számú térre nyílik, bizonyítva, hogy a tőle nyugatra eső terület beépítése előtt már állt. Fontos körülmény az is, hogy a pince felett található helyiségek (45–47. sz. helyiségek) járószintje a szomszédos helyiségeknél magasabban helyezkedik el, oda csak lépcső közbeiktatásával lehet bejutni. A pince feletti terek falai mindazonáltal meglepő módon nem váltak el sem nyugati, sem déli szomszédjuk falától, így nyilvánvaló, hogy a pince felett egykor meglévő terek eredeti felmenő falai ma már nincsenek meg, a jelenlegi falak ugyanakkor épültek, amikor a tőle nyugatra és délre eső helyiségek falai. E falak korhatarozásának szempontjából döntő, hogy a 33. sz. helyiség északi fala kötésben áll a 48. sz. tér keleti és nyugati falával is.

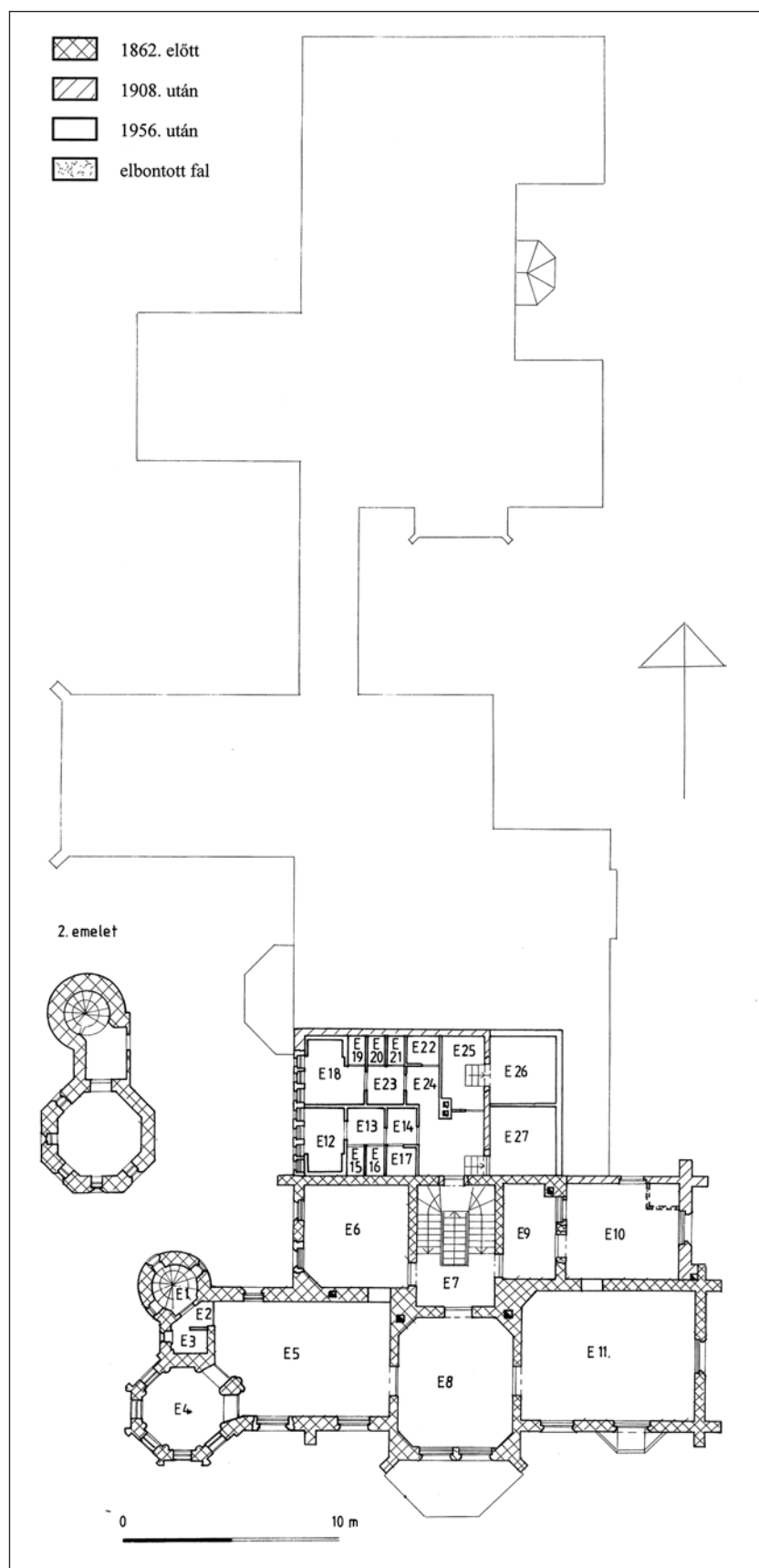
A pince feletti falak és az „E” épületrész falainak egykorúsága első körben csak annyit bizonyít, hogy azok az „F” épületrésznél bizonyosan később épültek, ettől még lehetnének Ybl Miklós építményei is. A valóság azonban ennél bonyolultabbnak bizonyult. Már az feltűnő volt, hogy a most ismertett falak építőanyaga nem azonos az „A” épületrész jellegzetes sárga tégláival, hanem kifejezetten vörös színű, élénkszürke habarcsba rakott téglákból áll. E jellegzetes anyagú falazat folytatódik dél felé, s alkotja a 26. sz. helyiség nyugati és a 27. sz. helyiség északi falát is. A 26. és 27. sz. terek csuklópontjában nyíló zárterkély északkeleti sarka vitathatatlanul kötésben áll a 26. sz. helyiség nyugati falának külső oldalával, amely kétségtelenné teszi, hogy a zárterkély is e periódusban keletkezett. A 27. sz. helyiség déli fala viszont egyértelműen elválik a már a jellegzetes, sárga téglás, 1862 előtt épített Ybl-féle faltól. A vörös téglás, élénkszürke habarcsba rakott falak tehát bizonyosan későbbiek, mint a pince, későbbiek az „F” épületszárnyánál is, de egyértelműen későbbiek az 1862-re elkészült falaknál is.

Arra a kérdésre a választ, hogy mégis, mikor épülhettek ezek a falak, azt a „C” épületrésznek az „E” épület nyugati falával egyébként kötésben is álló, ugyanilyen falazó- és kötőanyagú falai adták meg: 1908 után.

A jelek tehát arra utalnak, hogy az „A” épületrésztől északra az Ybl-féle építkezés megkezdése előtt valóban állt legalább egy, négyzetes alaprajzú, csehsüvegboltozatos pincéjű épület (ezt ábrázolja az 1885-ös és az 1908-as térkép a déli épülettömb északi végén látható négyzetes nyúlvány), amelyet Ybl nyilvánvalóan valamilyen módon belefoglalt az általa létrehozott épületegyüttesbe. Az összekapcso-

9. A kastély földszintjének perodizációs alaprajza. (Rajz: Simon Zoltán-Arnóti Zsuzsanna)

10. A kastély emeletének periodizációs alaprajza. (Rajz: Simon Zoltán-Arnóti Zsuzsanna)

lás módja azonban ma már aligha állapítható meg, mert az akkor kialakított kapcsolatot – a legkorábbi épületrész Ybl által bizonyára még megtartott – felmenő falaival egyetemben egy későbbi átépítés elsöpörte. Az átépítés során az átkötő folyosó eredeti helyétől nyugatabbra került. A négyzetes alaprajzú, csehsüvegboltozatos pincéjű épület korát éppen pincéjének boltozata, illetve az elfalazott pinceablakban megmaradt vasrács alapján kísérelhetjük meg meghatározni. A csehsüvegboltozat akár 18. századi építésre is utalhat, a vasrács jellegzetes kiképzése azonban inkább a 18–19. század fordulója táján történt építkezést tesz valószínűvé. Ez utóbbit támasztják alá a birtoktörténeti adatok is: A korábban a család közös kezelésében tartott Wenckheim-birtokok felosztása 1798-ban történt meg. Nagy valószínűséggel csak ezen osztály megtörténte után kezdődött meg a fási majorság kialakítása, amely Wenckheim Béla apjának, Józsefnek nevéhez köthető. Az imént ismertetett épület, amely az együttes legkorábbi elemének bizonyult, éppen a 18–19. század fordulója táján (de mindenképpen 1798 után) épülhetett fel.

Térjünk most vissza a jellegzetesen homokos habarcsba rakott téglákból épült „F” épületrészhez, amelyről ugyancsak feltehető volt, hogy legalább részben már állt a kastély kiépítése előtt is.

Az, hogy az épülettömb kelet-nyugati kiterjedése eredetileg kisebb volt, hamar kiderült: a C alaprajz mai déli szárát alkotó, az 54. sz. helyiséget magába foglaló épületrész északi és déli falai modern téglákból épültek, elválnak a nyugati faltól. Az épület eredeti falaiban megfigyelhető jellegzetes, szegmensíves záradékú ablakok a 67. sz. helyiségben nem találhatók meg, valószínűsíthető, hogy az épületnek ezt a helyiséget magába foglaló nyúlványa sem eredeti. Utólagosnak bizonyult a két nyúlvány közötti, jelenlegi keleti fal is. Ebből nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti keleti külső fal az 56. sz. helyiség mai nyugati falának helyén húzódtott. Megjegyzendő, hogy 1989-ig a mainál is keletebbre állt az épület homlokzata, mivel a C két nyúlványa között egy ekkor elbontott – de nyilván 20. századi – fal húzódtott.

Az épület eredeti tereiből nem sok maradt épen. A déli homlokzathoz kissé kiugró (a kiugrást csak az 1908-as térképvázlat ábrázolja!), téglalap alakú tér – melyből modern osztófalak behúzásával egy szobát, illetve mellékhelyiségeket alakítottak ki – összes fala eredeti ugyan, de a nyílások kivétel nélkül másodlagosak. A 49. sz. helyiség déli falában ma nyíló kettős ablak utólagos kialakítású, ennek helyén csatlakozott egykor az épülethez az eredeti átkötő folyosó. A szoba északi falának helyén 1989-ben alakítottak ki új, félköríves záradékú nyílásokkal áttört falat. Ugyanekkor készült az 55. sz. helyiség keleti fala is. A szoba délnyugati sarkába modern csigalépcső került. A szoba északi fala eredeti ugyan, abban azonban nyílást nem találtunk. Egyetlen, négyzetes alaprajzú szoba volt egykor a ma 57–60. sz. számú terek helyén is. A szoba északi és déli fala eredeti ugyan, a keleti azonban már modern építésű. Az északi falban modern téglákkal elfalazott ajtót találtunk. Egyetlen tér lehetett a mai 62–68. sz. szoba, illetve mellékhelyiségek helyén is. A mai 69. sz. szoba nyugati falának déli végén 1989 előtt egy padlásfeljáró ajtaja nyílt, ennek befalazását megtaláltuk. A szoba északi falában ma álló ablak helyén 1989-ig ajtó volt, tőle balra viszont egy elfalazott ablak került elő.

A kutatás eredményei szerint tehát az „F” épületrész valóban tartalmazza egy, a kastély felépítését megelőző időből származó, a mainál keskenyebb, de szintén C alaprajzú épület maradványait. Ennek eredeti részletei azonban jórészt elpusztultak a későbbi átalakítások után. Az „F” épületrész korai magja a 19. század első felében épülhetett fel, talán a majorságot leginkább felvirágoztató gazdatiszt, Tüköry (Spiegel) Ferenc halála (1839) előtt.

Eljutottunk tehát az épületegyüttes harmadik építési periódusához, a tulajdonképpeni kastély felépítésének idejéhez. Jól láttuk, hogy a *Vasárnapi Újság* 1863-ban közölt rajza, néhány apró részlet kivételével, megbízható ábrázolásnak tekinthető. Magától értetődik, hogy Ybl Miklós – mint fentebb láttuk, valószínűleg 1879 és 1883 között készült – tervét szintén hiteles forrásként fogadjuk el, még akkor is, ha a rajz (elsősorban az alaprajz) és a valóság között igen jelentős eltérések is mutatkoznak. Első lépésünk tehát az volt, hogy megállapítsuk, valóban léteztek-e a rajzon szereplő, ma már nem látható részletek?

A lépcsőtoronyban elhelyezett vas csigalépcső eredetiségében nincs okunk kételkedni. Tipikus Ybl részlet, számos, általa tervezett kastélyban találunk hasonlót. Hasonlóképpen a mester által megrajzolt formában látjuk a 4. sz. helyiséghez kettős, csúcsíves, egymástól oszlopköteggel elválasztott nyílással kapcsolódó földszinti toronyszobát. Közte és a csigalépcső közötti aprócska, 2. sz. helyiségbe való bejutás a terv szerint csak a csigalépcső felől volt lehetséges, a toronyszobának azon a falán, amely ezzel szomszédos, csak egy fülke látható. Ma a helyzet éppen fordított: a térbe a toronyszobán keresztül juthatunk be, a csigalépcső felé fal állja utunkat. A falkutatás mindenesetre Yblt igazolta. A csigalépcső felőli vékony fal modern, az oldalfalaktól elválik, ugyanakkor a nyugati falon megfigyelhető volt az egykori fülke hátfalának áttörésekor keletkezett csorbázat.

A 4. sz. helyiségben ismét jelentős eltéréseket találunk. A déli oldal nyugati, Ybl tervén, de még az 1956-os rajzon is keskenyebbnek ábrázolt ablakával nincs mit kezdeni, itt az ellentmondás feloldhatatlan. Az északi falon a terv szerint nem nyílt ablak, s valóban, nem találunk itt ablakot az 1956-ban készített alaprajzon sem. Az 1989-es átalakítási terven azt találjuk, hogy a mai ablakot csak akkor vágták a falba. Az északi fal tengelyében a terv kandalló alaprajzát mutatja. A jelzett helyen valóban előkerültek a kiálló részeitől már megfosztott kandalló szájának körvonalai. A kandallótól jobbra, az északi fal keleti végén ajtó vezetett egykor a szomszédos helyiségbe. Az ajtó ma már nincs meg, azonban elfalazását megtaláltuk, így a kutatás itt is igazolta a terv hitelességét. A falak alsó részét ma viszonylag egyszerű faburkolat fedi, mely a teret a saroktoronytól elválasztó oszlopköteg lábazatát is takarja. Mivel a faburkolat az egykori kandalló befalazásán is átfut, bizonyosan csak később lett felszerelve.

Az 5. számmal jelölt előtérben újabb eltéréseket találunk a rajz és a mai állapot között. Az északnyugati sarokban ismét egy kandalló ábrázolását láthatjuk, maradványai elő is kerültek. Megszüntetésének módja arra utal, hogy az előtérből a lépcső előterébe nyíló, fogrovdíszes „gyámköveken” nyugvó, szamárhát ívű átjáró íve és „gyámkövei” sem lehetnek jelen formájukban eredetiek. Az átjáró eredeti részletei nem ismertek, annyi bizonyos, hogy a lépcsőház oldalfalainak síkja – ellentétben a mai állapottal – nem futott ki a az előtérig. További eltérés, hogy a rajz szerint az előtérből nem lehetett közvetlenül bejutni a kelet felől szomszédos terembe. Ma az előtér keleti falán éppen olyan asztalosszerkezetű ajtó nyílik, mint a nyugati falban, ahol az eredeti terv is ajtót jelez.

Ybl terve szerint a 6. sz. terem helyén egykor két, külön tér osztozott. A rajzon látható, hogy a mai helyiség keleti harmadát egy, a szoba nyugati kétharmadától vastag fallal elválasztott, keresztboltozatos tér foglalja el, mely hármassal ívvel kapcsolódik ahhoz a külső területhez, ahová a kápolna előtti kapukat terveztek megépíteni. A keresztboltozatos tér és nyugati szomszédja között ajtó volt. Mivel a rajz színezéstechnikája egyértelmű, abból az olvasható le, hogy a terv készítésekor valóban ez a szituáció létezett itt. Nos, a falkutatás itt is a rajz hitelességét igazolta, megtaláltuk a két tér között egykor volt, később visszabontott fal csorbázatát. Ugyanígy megtaláltuk a keleti falon az egykor itt volt hármassal ív csekély maradványait is: mindkét sarokban csak egy rövid szakaszon látható a jellegzetes, sárgás anyagú téglából rakott fal, köztük élénkszürke habarcsba rakott, vörös téglás falazat húzódik. Nyilvánvaló tehát, hogy hiába pontosan ugyanolyan a keleti falban nyíló mai ablak, mint a bizonyosan Ybl által tervezettek, nem lehet azokkal egykorú. A következő eltérés a terem északnyugati sarkában található. Ybl rajza szerint itt a nyugati falban egy félköríves alaprajzú kályhafülke, az északi falban pedig egy ajtó állt. A kérdéses helyen a várakozásnak megfelelően nem a jellegzetes, sárga téglából álló falazatot találtuk meg, hanem az élénkszürke habarcsba rakott vörös téglásat, ez igazolja, hogy a sarkot utóbb valóban átalakították. Az északi falon ma látható két kiadóablak nyilvánvalóan modern kori átalakítás eredménye. A bal oldali helyén eredetileg is ablak (az Ybl terve szerint nem bélletes, hanem egyszerű, keskeny ablak) volt, a jobb oldali helyén azonban korábban nem volt semmi. 1956-ban a bal oldali nyílás helyén ajtó volt, míg a jobb oldali nyílás még nem létezett. A fentiekből nyilvánvaló, hogy sem a terem mai, meglehetősen egyszerű, kazettás famennyezete, sem pedig a falak alsó részén látható faburkolat nem tartozhat az Ybl által tervezett kastélyhoz, hanem későbbi annál. A déli oldal zárterkélye nem csak külső formájában tér el az Ybl tervén láthatótól, hanem alaprajzában is, ugyanis a terven négyzetes alaprajzú belső teret láthatunk. Minden más alaprajzi ábrázolástól eltér az 1956-os rajzon látható változat, azonban ez nyilvánvalóan csakis elmérés következménye lehet. Mindent összevetve erősen valószínű tehát, hogy a többi, fent vázolt jelentős átalakítás a zárterkélyt is érintette.

A mai lépcsőház alapvetően eltér az Ybl Miklós által tervezettől. Míg a terven egykarú, a mai 7. sz. helyiség ajtaja mellől induló, majd pihenő nélkül, íves fordulóval a lépcsőház keleti oldalán az emeletre érkező lépcsőt láthatunk, a mai, nem különösebben műves falépcső a lépcsőház közepén indul, majd egy pihenő után két, a lépcsőház oldalfalai mentén elhelyezkedő karral érkezik az emeletre. Mivel az Ybl-terv hitelessége eddig pontról-pontra igazolódott, itt sincs okunk kételkedni abban, hogy a jelenlegi lépcső másodlagos. Kialakítása valószínűleg az épület – fentebb már több ponton igazolt – jelentős átépítésekor történt, s összefügg a lépcsőháztól északra eső tetőtér beépítésével, hiszen az csupán a pihenőn kialakított ajtón keresztül közelíthető meg. Az eredeti lépcső nyomait ugyan a lépcsőház déli falán nem találtuk meg, de ez csupán az igazolja, hogy az eredeti lépcső is faszervezetű volt, melynek fokait nem kötötték be a falba. A lépcsőház északi sarkai a terven látható állapot szerint rézsűs kialakításúak voltak. Ennek megfelelően az északnyugati sarokban megfaragott eredeti falszövetet, míg az északkeleti sarokban modern falazatot találtunk. Ennek helyén 1956-ban még ajtó nyílt. A fentiekből nyilvánvaló, hogy a lépcsőház északi falának nyugati végén nyíló mai ajtó utólagos kialakítás eredmé-

nye, Ybl tervén itt nem is találunk semmit. Ugyancsak utólagos – s ezt a falkutatás is igazolta – a keleti fal északi végén látható szegmensíves záradékú fülke is. Ez még az 1956-os rajzon sem szerepel. A ma a lépcsőházból a 10. helyiségbe vezető, ugyancsak szegmensíves záradékú átjáró viszont eredeti, azt már Ybl tervén is megtaláljuk, akárcsak a lépcsőházból a 7. sz. helyiségbe vezető ajtót.

A lépcsőháztól nyugatra eső 7. sz. helyiség megtalálható Ybl tervén is. Déli falának keleti végén megtaláltuk a terlvápon jelzett fülkét. A szoba ablakai jelen formájukat csak a tér nyugati szomszédságában volt modern kori, de 1989-ben elbontott épület felszámolása után nyerték el. A két ablak közül eredetileg csak az északi helyén állt egy bélétes ablak, de nem pontosan olyan, mint a mai, hiszen az eredeti ablak bal oldali kávája a jelenlegi káváától kissé délebbre került elő.

Ybl tervén a lépcsőház keleti szomszédságában ábrázolt téglalap alaprajzú tér helyén ma két, egymástól modern fallal elválasztott teret találunk. Az eredeti térbe délről nyíló egykori ajtó helyéről a 6. helyiség ismertetésénél már esett szó. Ajtó vezetett innen észak felé is, ennek helyét a 14. sz. helyiség felől kerestük meg. A tér keleti falában Ybl tervén két nyílást, délen egy széles átjárót, északon pedig egy egyszerű, nem bélétes ablakot láthatunk. Az ablak helyén ma modern kialakítású, csak az eredeti tér megosztásakor kialakított ajtót találunk, míg a széles átjáró befalazása jól azonosítható volt.

A mai 11. sz. helyiség eredetileg nem létezett. Nyugati harmadának helyén Ybl terve tornácot ábrázol, amelyet kelet felől valószínűleg öntöttvas oszlopok határoltak. Ennek megfelelően a helyiségnek csupán déli és nyugati fala eredeti, ezektől az újabb, élénkszürke habarcsba rakott vörös téglás falazatok szépen el is válnak. A szoba északi ablaka 1956-ban még nem létezett. Ugyanebben az évben viszont a helyiség déli fala előtt egy csigalépcsőt ábrázolnak, mely az E.10. sz. helyiségbe vezetett.

A *Vasárnapi Újság*ban közölt ábrázolás tanúsága szerint az épület az emeletes épületrész után észak felé földszintes formában folytatódott. A folytatódás Ybl alaprajzán is látszik, de ő a rajzon már csak a külső falakat indította el, az osztófala(ka)t már nem ábrázolta. A *Vasárnapi Újság* rajzából látható, hogy a mai 12. és 15. sz. helyiségek bizonyosan megvoltak, hiszen csúcsíves ablakaik a rajzon jól felismerhetők. A két szoba közötti osztófal a nyugati fallal kötésben van, tehát eredetileg is két szoba volt itt. Mivel a 15. sz. helyiség északi fala is kötésben áll a nyugati fallal, állítható, hogy a két szoba észak-déli kiterjedése azonos volt a maival. Nem állítható ugyanez a kelet-nyugati kiterjedésről, hiszen a szobák mai keleti fala modern építésűnek bizonyult. A 13. sz. helyiség nyugati oldalán jól látható, hogy a 12. és 15. sz. helyiségek közötti osztófal egykor tovább folytatódott kelet felé. A fal eredetileg nyilván 13. és 14. sz. helyiségek közötti, a lépcsőház északi falával kötésben álló, tehát azzal egykorú falba kötött be. A két helyiségbe eredetileg csak kelet felől lehetett bejutni, a 12. sz. helyiség déli falának keleti végén megtalált, de csak 1989-ben befalazott ajtó utólagos áttörés eredményeként jött létre. A 13. sz. helyiség északi végén nyíló díszes, csúcsíves átjáró – bármily meglepő – 20. századi.

A 14. sz. helyiségről a rajzi források már csak annyit tudósítanak, hogy eredetileg keskenyebb volt a mainál. Eredeti keleti fala a 9. sz. helyiség keleti falának folytatásában húzódott. Az azóta elbontott fal csorbázata a déli fal megfelelő pontján elő is került, de egykori helyét jól mutatja a mennyezeten látható kiváltó gerenda is. A fal rövidke, megmaradt északi csonkjának keleti oldalától szépen elválik a szoba északi falának utólagos építésű keleti szakasza. A terem északi falában látható nyílások mai formájukban modernnek.

Fentebb már szó volt róla, hogy a bizonyosan Ybl Miklós által épített részeket a 13–15. helyiségek északi falától északabbra a későbbi átalakítások nyomtalanul elsöpörték, de e korszak eddig nem ismertett emlékei a kastély emeletén még megtalálhatóak.

A lépcsőház emeleti terének mennyezetében téglalap alakú üvegtető biztosítja a fényt. A lépcső érkezésénél egy-egy, azonos formájú, egyszárnyú ajtó nyílik keleti, illetve nyugati irányban. Az előzőekkel részleteiben megegyező, de kétszárnyú ajtó vezet innen délre, a középrizalitot elfoglaló E.8. sz. terembe. Amint azt alább látni fogjuk, az ajtók asztalos szerkezete – bár maguk a nyílások az eredetiek helyén állhatnak – alighanem későbbiek. A keleti fal déli végén fűtőnyílás található. A tér északi sarkai felül rézsús kiképzésűek. A csigalépcső – amint arra már utaltunk – őrzi eredeti formáját, azonban az E.2. és E.3. számmal jelölt tercskék közötti vékony osztófalat csak 1989-ben emelték.

Nincs okunk feltételezni azt sem, hogy a toronyszobán Ybl óta bármit is változtattak volna. A földszinhez hasonlóan ez is kettős, egymástól oszlopköteggel elválasztott, csúcsíves nyílással kapcsolódik az E.5. sz. helyiséghez.

Az E.5. sz. terem déli oldalán nyíló ablakok közül a nyugati Ybl homlokzati rajza, valamint az 1956-os homlokzati- és alaprajz, akárcsak a földszint esetében, a másikonál keskenyebb formájúnak ábrázolja, a *Vasárnapi Újság* rajzán azonban mindkét ablak azonos méretű. A szoba északi ablaka utólagos,

hiszen még az 1956-os rajzon sem szerepel. A keleti fal tengelyében ugyanolyan kétszárnyú ajtó nyílik, mint a lépcsőház emeleti teréből délre vezető. Ez nyilván az eredeti helyén áll.

Az E.8. sz. terem északi és keleti ajtaja ugyanolyan, mint az E.5. sz. helyiségből ide vezető ajtó. Bizonyára ezek is az eredetiek helyén állnak.

Az emelet délkeleti sarkát elfoglaló E.11. sz. helyiség lényegében őrzi eredeti formáját. Az erkélyre vezető ajtó szerkezete olyan, mint az ablakoké. A szoba északi falában modern téglákkal elfalazott, 1956-ban még működő, de bizonyosan utólag a falba vágott ajtót találtunk.

A négyzetes alaprajzú E.6. sz. helyiség nyugatra néző ablakai közül a déli egészen bizonyosan utólagos, azt csak a délnyugati sarokban egykor állt kályha bontása után nyithatták. Megjegyzendő, hogy eredetileg ez alatt a földszinten sem nyílt ablak. 1956-ban viszont már mindkét ablak megvolt. A szoba déli falában modern téglákkal elfalazott nyílást találtunk. A nyílás az 1956-os alaprajzon nem található meg.

Az E.9. sz. helyiség keleti falát a mai két nyílás helyén egykor két, bélétes ablak törte át. A fal külső, már az E.10. sz. helyiségbe eső oldalán megtaláltuk az ablakok vakolatból készült béléteinek csekély maradványait is. Az E.10. sz. helyiség, akárcsak az alatta levő földszinti tér, eredetileg nem létezett. Ennek megfelelően élénkszürke habarcsba rakott vörös téglákból épült falai el is váltak az eredeti déli, illetve nyugati falaktól.

A csigalépcsőről a második emeleten egy téglalap alaprajzú előtérbe jutunk. Innen léphetünk a bizonyára eredeti formáját őrző második emeleti toronyszobába.

A padlástérben jól látható, hogy a lépcsőház mindkét oldalfala felett eredetileg a padlástérben is fal volt. Ugyancsak a padlástérben figyelhető meg, hogy az F.11. számú és a felette levő E.10. sz. helyiség megépítésekor az addig az eredeti keleti külső falat koronázó pártázatot elfalazták, s a falat néhány téglalappal megmagasították.

Itt kell kitérnünk arra a kérdésre, hogy vajon maradt-e a nyílászárók között olyan asztalos szerkezet, amely még Ybl tervei alapján készült? Azt kell mondanunk, hogy ez egyáltalán nem valószínű. Ebből a szempontból fontos, hogy ugyanolyan asztalos szerkezetet találunk a déli homlokzat bizonyosan Ybl korabeli ablakaiban, mint például a keleti homlokzat déli szakaszának ablakaiban, melyekről egészen bizonyosan tudjuk, hogy később készültek azoknál. Természetesen elképzelhető, hogy a nyugati homlokzat jelenlegi képeinek kialakításakor lemásolták a már meglévő ablakkereteket. Ebben az esetben viszont a jelek szerint igen körültekintően járhattak el, olyannyira, hogy még a fém szerelvények azonosságára is ügyeltek. Ugyanis a kevés, nem modern ablakszerelvény (réz kilincs), mely napjainkig fennmaradt, egyező, vagy nagyon hasonló formát mutat, akár Ybl-kori ablaknyílásban levő asztalos szerkezetről, akár valószínűsíthetően átalakított nyíláshoz tartozó szerkezetről, akár bizonyosan későbbi nyílás asztalos szerkezetéről van szó. Az ajtók asztalos szerkezeteiről ugyanez mondható el: ugyanolyan típusú szerkezetek állnak az eredeti ajtóknak, mint a bizonyosan később nyitottaknak, így például az 5. helyiség keleti és nyugati ajtajában. Valószínűbb tehát az, hogy az asztalos szerkezetek (a teljesen modern kivételével) a kastély nagy átalakításának idején, 1908 után készültek. Az is bizonyosra vehető, hogy az asztalos szerkezetek egy részét a későbbi átalakítások során csereberélték is.

A falkutatás során egyértelműen kiderült, hogy a kastély eredeti külső és belső vakolat- és meszelésrétegei maradéktalanul áldozatul estek a különféle átalakításoknak. A belső meszelésrétegekből semmi sem maradt, így nem tudjuk, volt-e valahol díszítőfestés. Az egykori külső vakolat csekély töredékei két helyen kerültek elő. Sárga színű vakolat őrződött meg a 18. helyiség délnyugati sarkában, ott, ahol az 1908 utáni déli fal az Ybl-féle falhoz csatlakozik, s ugyanilyen az E.9. sz. helyiség egykori ablakainak bélésmaradványain is.

A korai épületek és az Ybl-féle építkezés fennmaradt részleteinek elemzése során számos ponton utaltunk már arra, hogy az együttes leggyökeresebb átalakítása egy jellegzetesen élénkszürke habarcsba rakott vörös téglákat használó periódussal azonosítható. Ezt az építőanyagot találjuk meg az emeletes épületrész átalakításánál, a 13., 14. és 15. sz. helyiségek északi falától északra eső területen, egészen az „F” épületrész déli homlokzatáig. Lássuk most azt, hogy – a már említett részleteken túl – mi is történt még ebben a periódusban?

Tudjuk azt, hogy ebben a periódusban szüntették meg a 4. sz. helyiség kandallóját, s vélhetően ekkor készült a fal faburkolata is.

Ekkor számolták fel az előtér (5. sz. helyiség) kandallóját, alakították át a lépcsőházhoz vezető nyílást, s ekkor nyitottak ajtót a keleti falban is. Nagyon valószínű, hogy ebből az időből származik a bejárat előtt álló előtető is.

Talán a 6. sz. helyiséget érintette a leginkább ez az átalakítás. A két korábbi teret egygyé vonták össze, felszámolva a keleti homlokzat hármast ívét. Megszüntették az északnyugati sarokban a kályhát és a mellette lévő ajtót. Némileg átalakították a déli oldal zárterkélyét is. Ekkor készült a terem jelenlegi famennyezete és a faburkolat.

A lépcsőházban teljesen megváltoztatták a lépcső eredeti rendszerét, s így lehetővé vált a közvetlen kapcsolat kiépítése az északra elterülő földszintes épületrészekkel. A lépcsőház szerkezetének megváltoztatására azért volt szükség, mert ekkor építették be az emeleteshez dél felől csatlakozó földszintes épületrész tetőtérének délnyugati sarkát, amelyben modern (1989-ben emelt) osztófalakkal jött létre a jelenlegi alaprajzi elrendezés (E.12.–E.27. sz. helyiségek). E beépítés megközelítése csak az új lépcső pihenőjéről volt lehetséges.

Ugyanebben a periódusban emelték a mai 11. és E. 10. sz. helyiségeket magába foglaló tömböt is. Mivel e tömb földszintjének fala kötésben áll a tőle északra eső mai keleti homlokzati fallal, bizonyos, hogy ez utóbbi fal is ekkor épült. Ebből következik, hogy ekkor számolták fel az Ybl rajzán ennek helyén ábrázolt tornácot is.

Fentebb már áttekintettük, hogy ebben a periódusban a 13., 14. és 15. sz. helyiségek északi falának vonalától északra teljesen lebontották az Ybl által meghagyott korábbi, vagy az általa épített, a korábbi épületeket az emeletes kastélyrészhez kapcsoló falakat. Az építés idejének meghatározása szempontjából fontos, hogy az 1908-as helyszínrajzon még nem szerepel az emeletes épületrész északnyugati sarka (11., illetve E.10. sz. helyiségek) és az ahhoz észak felől kapcsolódó mai keleti főfal. Ugyanígy nem szerepel a helyszínrajzon a nyugati oldal zárterkélye (28. sz. helyiség), de a teljes „C” épületrész is hiányzik. A „C” épületrészről kiderült, hogy falai kötésben állnak a „B” és az „E” épületrészek nyugati falával, így ez az épületszárny is ugyanebben az időben készült. Vegyük most szemügyre ezt, az eddig alig érintett épületrészt is!

A „C” épületrész északi kétharmada alatt poroszszüveg boltozatú pince húzódik. A pince keskeny folyosóval kapcsolódik a korábbi, csehsüvegboltozatos pincéhez. A pince feletti szint déli oldalán eredetileg egy folyosó húzódott végig, amelyet ma modern osztófalak több apró helyiségre bontanak. A folyosó eredetileg szabadon kapcsolódott a 33. sz. közlekedőhöz. Az épületrész nyugati végét elfoglaló keskeny 38. sz. helyiségben eredetileg padlásfeljáró volt. A lépcső nyomai a kutatás során előkerültek. A folyosótól északra eső épületrészt ma modern osztófalak darabolják kisebb helyiségekre. 1956-ban itt még csak két nagyobb helyiség volt. Az északkeleti sarokban levő 44. sz. helyiségben egy 1989-ben készített csigalépcső vezet a tetőtérben ekkor kialakított helyiségekbe.

Korábban szó esett már arról is, hogy a „D” épületrész felmenő falai szintén ebben, az 1908 után történt építési periódusban születtek. Azóta itt csak kevés változtatás történt. Közülük egyedül említésre méltó, hogy a 47. sz. helyiségben levő padlásfeljáró eredetileg kívülről, a keleti homlokzat déli végén volt ajtón keresztül volt megközelíthető.

Szintén kitértünk már arra is, hogy az „F” épületrész kelet felé történő kibővítése is e periódushoz köthető. Ekkor keletkezett a mai 56. sz. helyiség és a 67. sz. számú tér is. Ez utóbbi északi falában egykor ablak nyílt, amelyet csak 1989-ben falaztak be. A befalazott nyílás nyomai most ismét előkerültek. Egy másik, ugyancsak elfalazott nyílás a szoba déli falában került elő. A szoba három, keletre néző ablaka közül a szélsőket csak 1989-ben vágták, a középső, a szélsőknél egyébként is nagyobb ablak alighanem eredeti.

Az „F” épületszárny nyugati homlokzatához merőlegesen csatlakozó téglalap alaprajzú „G” épületrésznek nincs közvetlen kapcsolata a fent vázolt periódusban épített falakkal, azonban jó okkal tetelezhetjük fel, hogy ez az épületrész is e periódushoz sorolható. Alatta ugyanolyan, poroszszüveg boltozatú pincét találunk, mint amilyen a „C” épületrész alatt húzódik. A pince mai lejárata utólagos, talán a jelenlegi lejárattal oldalfalában látható tégláiv jelzi az eredeti lejárattal helyét.

A 69. sz. szoba jelenlegi nyugati és déli ablakai csak 1989-ben lettek kialakítva, viszont az északi fal keleti szakaszán előkerült egy elfalazott ablak. Az ablak a külső homlokzaton vakablakként jelenik meg, de a tőle nyugatra látható vakablak helyén sosem volt ablak. Az északi fal nyugati végén egy elbontott, észak-déli irányú osztófal csorbázata került elő. Lehetséges, hogy – a „C” épületrészhez hasonlóan – itt is padlásfeljáró volt valaha.

A fentiekben áttekintettük a tulajdonképpen kastélyegyüttes legjelentősebb átalakítását mutató építési periódust. Annak ellenére, hogy az ehhez a periódushoz köthető épületrészek a bizonyosan Ybl-kori architektúra folytatását mutatják, sőt az újonnan épült részek homlokzatai kifejezetten reprezentatív elemeket is tartalmaznak, nyilvánvaló, hogy ez az építkezés már nem Ybl tervei alapján zajlott

le, hiszen az ekkor emelt épületrészek az 1908-as kataszteri térképen látható alaprajzon nem szerepelnek, tehát ezen időpontnál később – jóval Ybl halála után – épültek fel. Az ismeretlen építész mindazonáltal messzemenően tiszteletben tartotta nagy elődje művét: az új épületrészek architektúrája jól illeszkedik az 1862 előtt felépült részek architektúrájához. Azt is láttuk, hogy az ajtók és ablakok asztalos szerkezetei is e korszakból származnak. Az igényes átépítés idejének *terminus post quem*-je tehát 1908, a *terminus ante quem* azonban nem határozható meg ilyen egyértelműen, még birtoktörténeti események sem sokat segítenek. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az átalakítás még a II. világháború előtt, Hoyos-Wenckheim Fülöp (1877–1942) birtoklása idején történt.

Be kell számolnunk meg egy, a fent körvonalazott nagy átépítést követő kisebb, de nem teljesen modern átalakítás nyomairól is. A „B” épületrész keleti homlokzatát díszítő gotizáló rizalit falazata egyértelműen elválí az 1908 utáni periódus falazatától. Ugyanezzel lehet egykorú az 1908 után épült faltól elváló, a rizalittól délre eső ajtót magába foglaló falszakasz is a 18. sz. helyiség északkeleti sarkában. Mivel ugyanakkor a 18. sz. helyiség északi és nyugati fala kötésben áll egymással, a mai 18. sz. helyiség helyén eredetileg csak egy beugró volt, amelyet nyugat felől akkor zártak le egy fallal, amikor az említett rizalit megépült. Ehhez, az épületet még mindig újabb, reprezentatív részekkel gazdagító – ezért bizonyára ugyancsak még 1945 előtt lezajlott – kisebb átalakításhoz kapcsolható a 27. sz. helyiség északi falában nyíló, 1989-ben fülkeszerűen elfalazott csúcsíves nyílás, amelyről a falkutatás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy egy korábbi – de csak az 1908 utáni periódushoz tartozó – nyílás átalakításával nyerte el mai formáját. A nyílás ívét vállpárkányról induló, vakolatból készített, tagozott keret kíséri. Lényegében ugyanilyen a 13. és a 27. sz. helyiségek közötti átjáró, valamint a nyugati oldal zárt erkélyének nyílása is. Ezek a csúcsíves nyílások nyilván egykorúak, hiszen valamennyi arra a folyosóra nézett, mely a 18. sz. helyiségbe vezető ajtótól indult, s amelyen ma négy, egymástól modern osztófalakkal elválasztott tér (16–18., és 27. sz. helyiségek) osztozkodik.

A 20. század második felében további átalakítások történtek ez épületegyüttesen. Ezek során több, teljesen új toldalék keletkezett, ezek a jórészt 1956 után emelt toldalékok 1989-ben jórészt bontásra kerültek, csupán az 54. sz. helyiséget magába foglaló tömb maradt fenn napjainkig. Ugyanezen időpontban – a funkcióváltás okán – számos új osztófal keletkezett. Ezek egy részét 1989-ben szintén lebontották, ám ugyanekkor ismét újak épültek. Ekkor került beépítésre az emeletes épületrészhez észak felől csatlakozó földszintes épületrész tetőterének újabb szakasza.

1989-ben számos korábbi nyílást befalaztak, sok helyütt újakat nyitottak. A kibontott asztalos szerkezeteket – csakúgy, mint korábban – újra felhasználták, ennek következtében több helyütt egészen új falazatokban találunk korábbi szerkezeteket. Az 1989. évi átalakítás már többé-kevésbé helyreállításnak is minősíthető, hiszen igyekezett a meglévő, eredeti tagozatokat megőrizni, kiegészíteni, a felesleges toldalékoktól is megszabadult. Hibájául róható fel azonban az, hogy tovább „historizálta” az épületet, még az ekkor kreált új nyílások köré is olyan keretkezéseket hordott fel, amelyeket bizonyára a még helyenként meglévő korábbiakról vett át. Valószínű, hogy ekkor verték le teljesen a külső és belső vakolatokat, így ma már nehéz megállapítani, hogy a most látható nyíláskeretkezések és egyéb homlokzattagoló elemek közül melyik tekinthető hiteles rekonstrukciónak, s a rekonstrukció forrása melyik építési periódus által használt architektúra volt.

Az első periódust jelentő kisebb gazdasági épületből – mint láthattuk – csupán annak csehsüveg-boltozatos pincéje maradt meg. Felmenő falaiból semmi sem áll, így homlokzat-architektúrája teljességgel ismeretlen.

Kevésbé valószínű az is, hogy az „F” épületben rejtőző, a második építési periódust képviselő gazdasági épületnek eredetileg különösebben gazdag homlokzatarcitektúrája lett volna. A megtartott falak díszítését az épületnek a kastélyba való bekapcsolásakor Ybl bizonyára átformálta. E korszakból nem ismert hiteles részlet.

A harmadik építési periódus, tehát az 1862-re felépített kastély főhomlokzatának architektúrája a *Vasárnapi Újság*ban közölt képen, illetve Ybl későbbi, megvalósulatlan tervén jól tanulmányozható. A rajzokon látható elemek lényegében megvannak ma is. Az egyetlen különbség a *Vasárnapi Újság* rajzán figyelhető meg, ahol látható a földszintes épületrész nyugati homlokzatának rövid szakasza is. Jól látható, hogy ezen a homlokzaton is csúcsíves ablakok nyíltak. Ezek helyén ma egyenes záradéku ablakokat találunk, melyeket lemeztagezatokból összetett profilú szalagkeret övez. Ma lényegében az épületegyüttes összes, nem csúcsíves záradéku nyílása körül ugyanilyen szalagkeretet találunk. Mivel láttuk, hogy a perdöntő két ablak eredetileg csúcsíves volt, a mai formájuk és keretkezésük módja legkorábban csak Ybl után, a negyedik építési periódusban, 1908 után alakulhatott ki.

Azt is láttuk, hogy az ezt követő ötödik építési periódus csak csekély mértékben változtatott az épületegyüttes képén.

Később, a háború utáni években már aligha törődtek sokat az esztétikával. A legvalószínűbb tehát az, hogy a lemeztagozatos nyíláskeretezések az épületegyüttest egyébként is alaposan felforgató negyedik építési periódusból származnak, s ezek megmaradt darabjai szolgáltak az 1989-es helyreállítás és további „historizálás” ősforrásaként.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

D. NAGY 2000	D. NAGY ANDRÁS: A Wenckheim család és leszármazottai. Adalékok a bárói ág történetéhez. Eger, 2000.
PALATINUS 1909	PALATINUS JÓZSEF: Békés vármegyei nemes családok története. I. Mánás családok (Harruckernek és örököseik). Budapest, 1909. 30.

Koppány Tibor irodalmi munkássága 1999–2008¹

(Összeállította: Bardoly István)

1999

Éri István köszöntése. *Magyar Múzeumok*, 5, 1999, 2. 15.

Farbaky Péter: „Szatmári György mint mecénás” című Phd. értekezésének vitája. Oponensi vélemény. *Művészettörténeti Értesítő*, 48, 1999 1/4. 224-225.

A füzérradványi kastély a 17. században. *Ars Hungarica*, 27, 1999, 1. 93-96.

A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 301 p., [92] t. (Művészettörténeti füzetek, 26.)

Magyar kastélyok. Budapest, Officina '96 Kiadó, 1999. 176 p. (társszerzők: Dercsényi Balázs, Kaiser Ottó) [2. kiad. 2000; 3. kiad. 2001; 4. kiad. 2003] [idegen nyelven: *Hungarian mansions*. Budapest, Officina '96 Kiadó, 2000. 176 p.; *Schlösser in Ungarn*. Erfurt-München-Osnabrück, Reise Art, 1999. 175 p.; *Schlösser in Ungarn*. Budapest, Officina '96 Kiadó, 2000. 175 p.]

Talliándörögdi Műemlékek. [Budapest], TKM Egyesület, 1999. 16 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 624.)

Zalazántó. Római katolikus templom. [Budapest], TKM Egyesület, 1999. 16 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 616.)

2000

A gátai számadáskönyvek: adatok egy 17. század eleji dunántúli uradalom építkezéseihez. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. 2000. 145–160.

Kralovánszky Alán talliándörögdi ásatása. *Kralovánszky Alán Veszprém megyei kutatásaiból*. Szerk. Regénye Judit. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2000. 101-137.

Magyar várak. Budapest, Officina '96 Kiadó, 2000. 160 p. (társszerzők: Dercsényi Balázs, Kaiser Ottó) [2. kiad. 2001; 3. kiad. 2003; 4. kiad. 2004; 5. kiad. 2006] [idegen nyelven: *Hungarian castles*. Budapest, Officina '96 Kiadó, 2000. 160 p. 2. kiad. 2004; *Ungarische Burgen*. Budapest, Officina '96 Kiadó, 2001. 159 p.]

Mátraverebély. Római katolikus templom. [Budapest], TKM Egyesület, 2000. 16 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 665.)

Öskü. Műemlékek. [Budapest], TKM Egyesület, 2000. 16 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 655.)

A Séd-völgy református templomai. [Budapest], TKM Egyesület, 2000. 20 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 656.)

Somlószőlős. Plébániatemplom. [Budapest], TKM Egyesület, 2000. 20 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 634.)

2001

Dörgicse. Műemlékek, látnivalók. Budapest, TKM Egyesület, 2001. 32 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 711.) (társszerző: Éri István)

Somogyvár. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, Bencés Főapátság, 2001. 350-358. (társszerzők: Papp Szilárd, Koppány Tiborné)

1 A jelen bibliográfia az alábbi munka folytatólagos kiegészítése: BARDOLY ISTVÁN: Koppány Tibor irodalmi munkássága [1955–1998]. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. 25-33.

2002

- Détshy Mihály nyolcvan éves. *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 9–12.
- Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. Függelék: Művészek és mesterek a körmendi uradalom építési hivatala szolgálatában. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 195–224.
- Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye.* Szerk. Horler Miklós. 5–6. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei. 1. Belsővat-Kőszegszerdahely. Szerk. Lővei Pál. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002.
- benne:* Belsővat, egykori Káldy-kastély. 95–101.; Bozsok, Battyány-várkastély – „alsó kastély”. 103–123. (társ szerzők: P. Hajmási Erika, Ivicsics Péter); Csákánydoroszló, kastély. 187–201. (társ szerző: Lővei Pál).
- Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye.* Szerk. Horler Miklós. 5–6. Vas megye. II. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarszeccsőd–Zsennye. Szerk. Lővei Pál. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002.
- benne:* Pápóc, középkori egyházi épületei. 117–138. (társ szerző: Lővei Pál); Sárvár, vár. 179–204. (társ szerzők: Ivicsics Péter, Lővei Pál); Sitke–Földvárpuszta, ismeretlen származású faragványok. 215–222.; Zsennye, Sennyey–Bezerédj-kastély. 577–589. (társ szerző Lővei Pál)
- Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai–Nádasdy birtokok építkezéseiben. *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 379–396.
- Művészek és mesterek a Batthyány-család 16–17. századi építkezéseiben. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 173–194.

2003

- Zalaszántó középkori temploma. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13, 2003, 1. 5–42.

2004

- Andreas Miller körmendi Bauschreiber könyvtárának jegyzéke 1733-ból. *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, Hild–Ybl Alapítvány, 2004. 67–73.
- Erődített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkori Magyarországon. „*Quasi liber et pictura*” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, ELTE Régészettudományi Intézet, 2004. 297–300.
- A kismartoni uradalom szentmargitai kőfaragói a Dunántúl 18–19. századi építkezéseiben. *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére.* Szerk. Bardoly István. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2004. 193–205.
- A középkori Magyarország kastélyai. *Kárpát-medencei Kastély Krónika*, 1, 2004, 1. 2–3.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk. Kőszeghy Péter. II. Calcagnini–Falkoner. Budapest, Balassi Kiadó, 2004.
- szócikkek:* egri vár 283–285 (társ szerző: Koppány András); érsekújvári vár 397–399. (társ szerző: Koppány András)
- Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2004. [rec.] *Műemlékvédelem*, 48, 2004, 3. 192–195.

2005

- Körmendy József (1911–2005). *Műemlékvédelem*, 49, 2005, 6. 386.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk. Kőszeghy Péter. III. falkonéthalászat. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.
- szócikkek:* Ferrabosco, Pietro 87.; fraknói vár 210–211. (társ szerző: Koppány András); fundáló 226–227.

2006

Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva építkezései 1590–1640. *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29.* Szerk. Nagy Zoltán. Körmend, Körmend Város Önkormányzata, 2006. 89–114.

A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2006. 266 p. *tartalma:* Bevezető. 7.; A castellumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei. 9–42.; Castellumok a késő középkori Magyarországon. 43–60.; Erődített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkori Magyarországon. 61–66.; A devecseri kastély kutatása. 67–78.; A zsenyei Sennyey–Bezerédi kastély és kutatása. 79–92.; Egy 16. századi Sopron vármegyei kastély és építője. 93–106. [Mihályi]; Wathay Ferenc egykori vági kastélya. 107–116.; Adatok a vasszécsényi Ó-Ebergényi-kastély építéstörténetéhez. 117–138.; Egy ismeretlen kastélytervrajz a 17. század elejéről. 139–148. [Deregnyó, kastély]; 17. századi tervek a Zichy család levéltárából. 149–157.; A körmendi várkastély átépítése a 17. század közepén. 159–171.; A gátai számadáskönyvek: adatok egy 17. század eleji dunántúli uradalom építkezéseihez. 173–186.; A külsővati plébániakert címeres kövei. 187–192.; A füzerradványi kastély a 1. században. 193–196.; Adatok a magyarországi barokk kastélyépítés kezdeteihez: a köpcsényi kastély. 197–208.; Adalékok Donato Felice de Allio (1677–1761) császári és királyi építész magyarországi működéséhez. 209–217.; Kastélyépítészet Magyarországon. 219–266.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. V. Jordánszky-kódex-kolostorépítészet. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

szócikk: kastély 158–170. (társszerző: Kelény György)

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. VI. kolostorhálózat-Lestyán. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

szócikk: lékai vár 480–481. (társszerző: Koppány András)

2007

A Veszprém megyei Somlyó vára. *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 7–27.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. VII. Lethenyi-műgyűjtemény. Budapest, Balassi Kiadó, 2007.

szócikk: Lucchese, Filiberto 123–125.

Johann Michael Tripsius kőszegi képíró. Adalékok a 16–17. század főúri temetkezéseinek történetéhez. *Ars Hungarica*, 35, 2007, 2. [2008!] (megjelenés előtt)

